

**МІНІСТРЕСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ
КАФЕДРА ІСТОРІЇ, АРХЕОЛОГІЇ ТА ТУРИЗМУ**

**НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ ПОСІБНИК
З ДИСЦИПЛІНИ «ІСТОРІЯ ВИНИКНЕННЯ КОНФЛІКТІВ
НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ»**

для здобувачів III освітнього ступеня «PhD»

за освітньою програмою

«ІСТОРІЯ ТА АРХЕОЛОГІЯ»,

спеціальності В9 «Історія та археологія»

(Електронне видання)

ЗАТВЕРДЖЕНО

на засіданні кафедри

історії, археології та туризму

Протокол № 9 від 09 вітня 2026 р.

м. Київ 2026

УДК 911.375.1(477)

Навчально-методичний посібник з дисципліни «Історія виникнення конфліктів на території України» (для здобувачів III ОКР (PhD) за освітньою програмою «Історія та археологія» спеціальності В9 «Історія та археологія» (Електронне видання) / Уклад.: Ю. М. Бровендер – Київ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2026. – 772 с.

У навчально-методичному посібнику містяться навчальна програма з курсу «Історія виникнення конфліктів на території України», конспект лекцій для вивчення тем курсу, розподіл балів, які отримують здобувачі, критерії оцінювання навчальних досягнень здобувачів, а також рекомендована література та інформаційні ресурси.

Посібник розрахований на здобувачів вищої освіти III ОКР (PhD) за освітньою програмою «Історія та археологія» спеціальності В9 «Історія та археологія» (Електронне видання) / Уклад.: Ю. М. Бровендер. – Київ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2025. – 772 с.

Укладач:

Ю. М. Бровендер, д.і.н., проф.

Відповідальний за випуск:

Рецензент:

М. І. Антоненко, к.і.н, доц.

ЗМІСТ

Вступ.....	3
1. Структура курсу.	6
2. Конспект лекцій.	9
2.1. Історичні аспекти виникнення конфліктів та еволюція поглядів.	9
2.2. Конфлікти за первісної доби: причини, характер, особливості.	30
2.3. Конфлікти скіфо-сарматського часу.	42
2.4. Конфлікти доби раннього середньовіччя.	102
2.5. Конфлікти часу Київської Русі.	118
2.6. Конфлікти часу Галицько-Волинського князівства та Королівства Русі.	140
2.7. Конфлікти Литовсько-Польського періоду.	164
2.8. Конфлікти часу Речі Посполитої.	226
2.9. Конфлікти часу Гетьманщини.	266
2.10. Україна у складі Австро-Угорської та Російської імперій: історія конфліктів.	364
2.11. Час перших визвольних змагань та міжвоєнний період (1918-1941): історія конфліктів.	421
2.12. Україна у Другій світовій війні.	562
2.13. Радянська окупація України у післявоєнний період 1944 – 1990 рр.....	627
2.14. Конфлікти сучасного періоду (перша чверть XXI ст.).	656
3. Розподіл балів, які отримують здобувачі III ОКР (PhD) та критерії оцінювання їх навчальних досягнень.	742
Рекомендована література	748
Інформаційні ресурси.	769

Вступ

Історія виникнення конфліктів на території України – це одна з дисциплін, яка викладається здобувачам III ОКР (PhD) за освітньою програмою «Історія та археологія» спеціальності В9 «Історія та археологія».

Курс навчальної дисципліни «Історія виникнення конфліктів на території України» передбачає комплексне вивчення проблеми конфліктів на теренах України у розвитку – від первісної доби до сучасності. Навчальний курс підвищеної складності призначений для поглибленого вивчення здобувачами сучасних підходів до самої проблеми конфліктів та засобів їх подолання у сучасному світі.

Метою лекційних занять з навчальної дисципліни «Історія виникнення конфліктів на території України» є опанування майбутніми науковцями комплексом знань з історії збройних конфліктів на теренах України в їх історичній ретроспективі, а саме причин, особливостей розвитку та результатів конфлікту. Це дозволить виробити професійне володіння предметом, розуміння закономірностей розвитку конфлікту, а також сприяння у підготовці здобувачів III ОКР (PhD) спеціальності В9 "Історія та археологія" до професійної наукової діяльності в умовах прискорення і ускладнення соціального процесу, збільшення конфліктності соціальної сфери у майже всіх країнах світу, тому числі й в Україні.

Метою самостійної роботи з навчальної дисципліни «Історія виникнення конфліктів на території України» є засвоєння здобувачем навчального матеріалу в час, вільний від обов'язкових навчальних занять без участі викладача; переорієнтація із лекційно-інформатичної на індивідуально-диференційовану, особистісно-орієнтовану форму та на організацію самоосвіти здобувача; поглиблення, узагальнення та закріплення знань, які здобувачі отримують у процесі навчання, а також застосування цих знань на практиці.

Результати навчання:

Знати:

- основні збройні конфлікти на території України в їх історичній ретроспективі (хронологію, тенденції розвитку, результати);
- історичні аспекти виникнення конфліктів на теренах України;
- еволюцію поглядів на проблему конфліктів;
- основні поняття, загальноприйняті концепції та теорії щодо пояснення причин виникнення збройного конфлікту на певному етапі історичного розвитку.

Вміти:

- вільно володіти фактичним матеріалом з сучасної проблематики збройних конфліктів на території України;
- фахово застосовувати новітні методологічні підходи при вивченні актуальних проблем збройних конфліктів;
- обґрунтовано та виважено аналізувати причини виникнення конфліктів на території України, в т.ч. і на сучасному етапі розвитку;
- використовувати сучасну наукову термінологію, понятійний апарат, пов'язаний з проблемою збройних конфліктів;
- користуватися теоретичними здобутками в галузі історії військової справи та конфліктології.

Метою викладання дисципліни є орієнтація майбутніх фахівців у сучасних проблемах історії України, перш за все, збройних конфліктів на її території, формування компетентностей у різнобічних аспектах сучасної історичної науки.

Лекція 1.

Тема: Історичні аспекти виникнення конфліктів та еволюція у стародавні часи.

- 1. Конфліктологічні ідеї у стародавні часи.**
- 2. Конфліктологічні ідеї у середні віки.**
- 3. Конфліктологічні ідеї у новітній час.**
- 4. Конфліктологічні ідеї у новий час.**

Конфлікти притаманні всім аспектам суспільного життя. Роль конфліктів полягає в тому, що вони найбільш гостро сигналізують про розбіжності та протиріччя, які виникають у суспільстві та стимулюють практичні дії для своєчасного подолання наявних проблем.

У дослідженнях вчених немає єдиної думки щодо визначення поняття "конфлікт". Різноманіття трактувань визначається неоднозначним розумінням природи цього явища. Тому це завжди стимулювало спалах інтересу до проблеми конфлікту.

При дослідженні конфлікту використовуються одночасно підходи і методика суспільної географії, політології, конфліктології, соціології, політичної економії, економіки, філософії, культурології, антропології, психології, маркетингу, оскільки об'єкт дослідження перебуває на стику наук, тобто має міждисциплінарний характер. Звідси більшість існуючих робіт розроблено політологами, соціологами, психологами.

Наукові дослідження конфліктів мають давню історію. Протягом усього існування людської цивілізації, проблема суспільної взаємодії залишається

актуальною. Історія людства довела, що на конфлікт можна ефективно впливати, якщо розуміти дійсні витоки та причини його виникнення.

1. Конфліктологічні ідеї у стародавні часи.

У цей період заслуговують на увагу ідеї китайських мислителів. Особливе місце серед них належить Конфуцію (551—479 рр. до н. е.). Він розвиває різноманітні погляди на проблему конфлікту в багатьох моральних заповідях. Ось одна з них: "Не роби іншим того, чого не бажаєш собі, і тоді в державі і в сім'ї до тебе не будуть відчувати ворожості". Конфуцій вважав джерелом конфліктів поділ людей на "благородних людей" (освічених, грамотних, вихованих) та "малих людей" (простолюдинів). Відсутність вихованості та освіти веде у простолюдинів до порушення норм людських стосунків. Для благородних людей підґрунтя стосунків складає порядок, а для малих людей — вигода. Джерело конфлікту філософ розглядав у неосвіченості і невихованості, що призводить до порушення норм людських відносин і справедливості.

Античні погляди на конфлікт будувалися на основі філософського вчення про протилежності. Античні філософи розглядали конфлікт як найважливіший та необхідний атрибут суспільного життя та розвитку. Серед них, давньогрецький філософ Геракліт (520—460 рр. до н. е.) намагався пов'язати свої міркування про війни і соціальні конфлікти з загальною системою поглядів на природу Всесвіту. Він вважав, що у світі все породжується через ворожнечу і розбрат, що єдиний закон космосу — це війна: "Війна — батько всього і цар усього". "Одним вона визначила бути богами, а іншим — людьми, одних вона зробила рабами, а інших — вільними".

Ідея соціальної диференціації, із якої виникають конфлікти, знайшла відображення у вченні Платона: "Якщо ж бідні й незаможні домагаються доступу до суспільних благ, розраховуючи увірвати собі звідти шматок, тоді не буде добра: влада стає такою, що можна оспорювати, і подібного роду домашня, внутрішня війна губить і учасників у ній, і інших громадян". На відміну від

Геракліта (бл. 540 – бл. 480 рр. до н.е.), який по суті виправдовував війну, Платон (427—347 рр. до н. е.) засуджував її і вважав за найбільше зло.

Не менш цікавими є соціальноетичні і правові ідеї великого мислителя Давньої Греції Демокріта (біля 460—370 рр. до н.е.), який, як і Платон, ототожнював війну з найгострішим соціальним конфліктом. Він говорив: "Громадянська війна є нещастям для однієї й іншої ворогуючих сторін..." Демокріт зазначав, що "...закони не забороняли б кожному жити за своїм смаком, якщо б кожний не шкодив іншому, адже заздрість сприяє початку ворожнечі". Особливого інтересу набув у міркуваннях Геракліта, Платона, Демокріта такий соціальний конфлікт, як війна.

Але не тільки війна як соціальний конфлікт потрапляє в поле зору античних мислителів. Цікаві конфліктологічні ідеї, пов'язані з державним устроєм, можна знайти у Аристотеля (384—322 рр. до н. е.), який стверджував: "Люди вступають у суперечки, – писав Аристотель, – не тільки внаслідок майнової нерівності, але і внаслідок нерівності в отриманих почестях", "Держава є інструментом примирення людей". "Людина поза державою агресивна і небезпечна".

Розвиваючи ідеї свого вчителя (Платона), Арістотель у своєму знаменитому трактаті "Політика" твердив, що розподіл людей на тих, хто володарює, і тих, хто повинен підкорятися, належить до законів природи і вважав, що для однієї людини корисно та справедливо бути рабом, а для іншої – паном, а звідси випливає, що конфлікт є природним станом суспільства. Найважливіші джерела конфліктів, з точки зору Аристотеля, коріняться у незадоволенні своїх бажань: "Люди чинять несправедливо в ставленні один до одного не тільки заради предметів першої необхідності..., але і також тому, що вони хочуть жити в радості й задовольняти свої бажання. Якщо вони бажатимуть більшого, ніж те, що вважається нагальною необхідністю, то вони стануть кривдити інших саме з метою задоволення цього свого бажання, так і не тільки ради цього одного, але також і для того, щоб жити в радості серед насолод, без

горя". Найкращим державним механізмом Арістотель визнавав політику, де влада належить не бідним і не найбільш багатим, а середнім верствам рабовласників – політиків.

2. Конфліктологічні ідеї у середні віки.

Найважливішою особливістю конфліктологічних ідей, які набули розвитку у поглядах середньовічних мислителів, була їх релігійна спрямованість.

Яскравим представником політичної думки в Середні віки був видатний теолог і філософ, один із батьків-фундаторів християнської церкви Аврелій Августин, або Блаженний Августин (354—430 рр. н.е.) У своєму знаменитому трактаті "Про град божий" Блаженний Августин подає розгорнену картину свого уявлення про устрій держави, політичні процеси, які мають відбуватися в ньому, засновані на вченні Христа і Біблії. Не обійшов увагою він питань, пов'язаних із відносинами між людьми, між людиною та державою, а також висловив своє ставлення до конфліктів. "Той, хто веде війну, – писав Блаженний Августин, – домагається миру; але ніхто, укладаючи мир, не домагається війни. Бо і ті, які хочуть порушити мир, в якому знаходяться, не відчують ненависті до миру, а бажають змінити його за своїм свавіллям. Не того хочуть вони, щоб не було миру, а того, щоб він був таким, яким їм хочеться його бачити".

Блаженний Августин звертав увагу на єдність людської та божественної історії, що протікає одночасно в протилежних і нероздільних сферах. Ця протилежна і нерозділена історія є вічною битвою двох царств (градів) — Божого та земного. За Августином, війна по-справжньому справедлива, якщо вона чи заповідана Богом, чи, хоча б, законною владою, за справедливої причини та правильних намірів та з правильною любов'ю. "Справжні демони війни, — він пише, — це любов до насильства, повна помсти жорстокість, непростима та непримирима ворожнеча, дикий опір та жага до влади"

Своє ставлення до конфліктів Августин формував крізь призму євангельського вчення і в кожному конфлікті бачив тільки його деструктивну функцію. Абсолютно справедлива держава явно неможлива, оскільки неможливо досягти ідеальної організації в межах земних інститутів і за допомогою обмежених людських сил.

Багато в чому схожі з поглядами Августина конфліктологічні ідеї іншого відомого мислителя Середньовіччя — Фоми Аквінського (1225—1274 pp.): "Єдиною, що відповідає заповітам Бога, є церковна влада. Тільки завдяки її намаганням у суспільстві може бути встановлена справедливість". Свою правову концепцію Фома Аквінський будував з опертям на моральну категорію справедливості. Право, за його вченням, — це дія справедливості у божественному порядку людського спілкування. Справедливість полягає в наданні кожному свого, того, що йому належить. Як і Аристотель, Фома Аквінський розрізняв два види справедливості: розподільну і вирівняльну. Розподільна справедливість — це надання благ згідно з заслугами, а порівняльна — це дії на вирівнювання чого-небудь. Відповідно до цього існують і види права.

Суттєвою особливістю поглядів мислителів епохи Відродження на проблему конфлікту є те, що вони сформували філософію величі людського розуму і його ролі у пізнанні навколишнього світу. Звільняючи сприйняття людських проблем від влади релігійної свідомості, філософи цієї епохи надавали цим проблемам земний зміст (Микола Кузанський (1401—1464 pp.), Нікколо Макіавеллі (1469 – 1527 pp.), Микола Копернік (1473—1543 pp.), та ін.). Микола Копернік свою найголовнішу працю, базовану на узагальненні власних тривалих спостережень і підрахунків, "Про обертання небесних сфер" опублікував після довгих сумнівів у рік своєї смерті. У цій роботі вчений постулював зовсім нове розуміння місця Землі і, разом з тим, людини у Всесвіті, виступивши творцем геліоцентричної теорії світу.

Джордано Бруно (1548—1600 pp.), будучи католицьким священиком, розвивав неоплатонізм у вигляді ренесансного натуралізму. У астрономії

підтримував погляди Коперника, став пропагувати ідею про нескінченність Всесвіту і про безліч заселених світів та метемпсихоз (переселення душ). У своїх поглядах поєднував різні філософські доктрини, астрономію, магію та герметизм. Релігію вважав за спрощену на потреби людей версію філософії, а релігійні практики — забобоном, породженим з неучтва. Таким чином, Микола Кузанський, визначаючи предмет пізнання, розвиває пантеїстичну традицію у філософії, згідно з якою Бог існує невідривно від чуттєво даного світу. Питання цього світу, тобто Бога, є справою розуму, а не вірування, яке бажає охопити Бога лише в уявній формі. Хоча розум сам часто діє за допомогою уяви, але мисляча людина завдяки філософії спроможна знайти свої помилки, відокремити уявне від істинного.

Серйозну увагу проблемі політичного конфлікту приділяв класик політичної думки епохи Відродження Нікколо Мак'явеллі (1469— 1527 рр.). Він виходив із того, що завжди була і буде існувати загроза конфлікту між володарем та народом, між різними державами. Тому Мак'явеллі висунув у своєму знаменитому трактаті "Володар" не менш знамениту тезу, згідно з якою політик повинен поєднувати в собі риси лиса і лева: лиса, щоб уникнути розставлених капканів, а лева, щоб крушити противників у відкритому бою. Державцю дуже важливо завоювати прихильність народу, бо тільки тоді він може не боятися змови, якщо користується благоволінням народу, і навпаки, має боятися всіх і кожного, якщо народ відчуває до нього ворожнечу й ненависть. "Держави, які мають добрий благоустрій, — писав Н. Мак'явеллі, — і мудрі правителі вживали всіх заходів для того, щоб не озлоблювати знать, і бути бажаними народу, бо це є найважливішою турботою тих, хто править". Н. Мак'явеллі вважав конфлікт неминучим злом і бачив у ньому негативну функцію, тому його, по можливості, треба уникати.

3. Конфліктологічні ідеї у новий час.

Під час аналізу конфліктологічних поглядів мислителів Нового часу й епохи Просвіти важливо усвідомити соціально-культурні умови і суспільний уклад того періоду. Насамперед, це була епоха не тільки могутнього економічного, але і виняткового культурного підйому європейських країн. Усе це створювало передумови до системного підходу в пізнанні явищ навколишнього світу, в тому числі й до вивчення конфліктів. Найбільш характерні для розглянутого періоду погляди на конфлікт містилися в роботах Френсіса Бекона (1561—1626 рр.), Томаса Гоббса (1588—1679 рр.), Шарля Луї де Монтеск'є (1689—1755 рр.), Жан-Жака Руссо (1712—1778 рр.), Адама Сміта (1723—1790 рр.) та ін. Зокрема Ф. Бекон одним з перших застосував системний підхід до аналізу причин соціальних конфліктів усередині країни. Він детально розглянув матеріальні, політичні і психологічні умови соціальних безладів, а також можливі способи їх подолання.

Цікава в цьому сенсі концепція Т. Гоббса про природний стан суспільства. В книзі "Левіафан" (1651) він негативно оцінював людську природу. Людина, вважав він, за своєю природою є істотою егоїстичною і ледачою. Тому первинний стан людського суспільства він оцінював як "війну всіх проти всіх". Коли цей стан став для людей нестерпним, вони уклали між собою договір про утворення держави, яка, спираючись на свою величезну силу, подібну до сили біблійного чудовиська Левіафана, здатна позбавити людей від конфліктів і ворожнечі. Таким чином, негативно оцінюючи людську природу, Т. Гоббс не бачив іншого способу подолання конфліктів між людьми, окрім застосування насильства з боку держави.

Наукові ідеї мислителів античності, Середньовіччя та епохи Відродження знайшли свій подальший розвиток у роботі Ш.-Л. де Монтеск'є "Про суть законів", А. Токвіля – у книзі "Про демократію в Америці".

Ш.-Л. де Монтеск'є обґрунтовує ідеал політичної свободи, ототожнюючи її з особистою безпекою, незалежністю кожного індивіда, з демократичною (республіканською) формою правління. "Народ, що має верховну владу, – писав

Ш.-Л. де Монтеск'є, – повинен робити все сам, що він може добре робити; а чого він не може добре робити, то повинен робити за допомогою своїх служителів". Протиріччя, що виникають у суспільстві, Ш.-Л. де Монтеск'є бачить у відсутності освіти й нецтва переважної кількості народу. "Надмірна покоря, – писав він, – передбачає нецтво в тому, що кориться; воно передбачається навіть і в повелителя". Вихід у демократії й підвищенні добробуту народу, що бере участь в управлінні. "Краща аристократія та, в якій частина народу, – як зазначав Ш.-Л. де Монтеск'є, – що не бере участь у правлінні, така мала і така бідна, що частина, яка править, не має ніякої вигоди пригноблювати її". На базі вчень Дж. Локка і Ш.-Л. де Монтеск'є сформувалася ліберальна теорія демократії. Вони вбачали серйозну причину можливого виникнення політичного конфлікту в суспільстві в обмеженні прав і свобод людини, порушенні принципів демократії тощо.

Оптимістичний підхід представляють ідеї французького філософа Жан-Жака Руссо (1712—1778), який, на відміну від Т. Гоббса, вважав, що людина за своєю природою добра, миролюбна й створена для щастя. Джерелом конфліктів, на його думку, були недоліки в організації суспільства, помилки і забобони людей. Важливішим інструментом відновлення властивих людям відносин миру і згоди може стати демократична держава, що не спирається на насильницькі засоби впливу.

Перша половина XIX ст. На цьому етапі розвитку конфліктології особливо цінними є погляди представників класичної німецької філософії: Канта (1724—1804), Г. Гегеля (1770—1831), Л. Фейербаха (1804—1872) та ін. Вони акцентували увагу на найбільш гострій проблемі того часу — війни і миру. Іммануїл Кант ("О вечном мире") вважав, що "... стан миру між людьми, які живуть по-сусідськи, не є природним станом. Останній, навпаки, є станом війни".

На думку Г. Гегеля, "... головна причина конфліктів криється у соціальній поляризації суспільства" ("О войне как средстве нравственного очищения

народов"). Він вважав, що держава повинна представляти інтереси всього суспільства і регулювати конфлікти.

Фейєрбах визнає існування як індивідуального, так і групового егоїзму. Зіткнення різного роду групових егоїзмів створює напруженість, породжує соціальні конфлікти. Фейєрбах говорить про "цілком законний егоїзм" пригнобленої маси, про те, що "егоїзм нині пригнобленої більшості повинен здійснити і здійснює своє право і почне нову епоху історії". Ці міркування можна розглядати як зародок історичного матеріалізму, але лише як зародок. У кінцевому рахунку соціальні протилежності філософ намагається пояснювати антропологічними особливостями людей. Матеріалізм Фейєрбаха вплинув на формування світогляду Маркса і Енгельса.

Друга половина XIX — початок XX ст. Цей період займає виключне місце у становленні конфліктології як відносно самостійної теорії, що було зумовлено такими факторами: накопиченням достатнього обсягу інформації про проблеми конфлікту; насиченістю найсильнішими соціальними потрясіннями — війнами, економічними кризами, соціальними революціями. У цей період виникає ряд нових наук і концепцій — марксистська філософія, основи якої закладені К. Марксом (1818—1883) і Ф. Енгельсом (1820—1895); соціологія, яка бере свій початок з праць Огюста Конта (1798—1857); психологія, біля витоків якої стояв Вільгельм Вундт (1832—1920).

Дослідженням конфліктів займалися і географи. В результаті, у політичній географії став формуватися новий напрям – геоконфліктологія. Деякі німецькі політичні географи скористалися геополітикою, щоб обґрунтувати "Drang nach Osten" (Поширення на Схід) своєї країни, а саме адаптацію концепції британського географа і геополітика професора Оксфордського університету Дж. Маккіндера (1861-1947 рр.) Карлом Гаустофером – німецьким географом, «ідейним батько» ідеології націонал-соціалізму, стосовно до німецьких стратегічних потреб. Дж. Маккіндер підкреслював зв'язок між географією та історією й визначав географію як науку, яка дозволяє відслідкувати зв'язок між

людиною та її природним оточенням. Але Маккіндер більше цікавився дослідженням проблем загальносвітового значення. У 1904 р. у доповіді "Географічна вісь історії" у Королівському географічному товаристві Маккіндер уперше висунув теорію "хартленда" (серцевинної землі). Відповідно до цієї геополітичної концепції контроль над Гартлендом дає можливість контролювати світ.

Вихідною позицією вченого було судження про те, що світову історію можна розглядати як конфронтацію між континентальними й океанічними державами, яку він відслідкував у просторово-часовому аспекті. Постійні зміни в рівновазі сил лежать в основі складного комплексу міждержавних відносин. Згідно з теорією гартленда, світ ділився на дві геополітичні півкулі: континентальну й океанічну. Це бінарне ділення світу в своїй основі конфронтаційне, тобто центри можуть змінюватися, але протистояння не уникнути. Європейські вчені передбачали зсув геополітичного балансу у східному напрямку, а саме Америка та Японія виходили на передові рубежі. Тому з'явилися наукові праці, в яких виступали за більшу єдність європейських країн. Так, французький політичний географ Поль Деманжон ще напередодні Другої світової війни пропагував об'єднання європейських країн.

Істотний внесок у загальну теорію конфлікту вніс Карл Маркс розробивши вчення про суперечності і розвинувши модель конфлікту революційного класу і соціальної зміни.

Американський соціолог Дж. Тернер який вважав Маркса одним з творців теорії конфліктів на основі вивчення робіт Маркса сформулював основні положення Марксового вчення про конфлікт.

Далі в цілях систематизації і наочності Тернер звів основні положення вчення про суперечності і конфлікті Маркса в такі тези. Ключові тези Маркса:

— Чим більш нерівномірно розподілені в системі дефіцитні ресурси, тим глибше конфлікт інтересів між пануючими і підлеглими сегментами (соціальними групами) системи.

— Чим глибше підлеглі групи починають усвідомлювати свої інтереси, тим більш імовірно, що вони будуть сумніватися в законності і справедливості існуючої на цей час форми розподілу дефіцитних ресурсів.

— Чим більше підлеглі групи системи усвідомлюють свої інтереси, ніж вони сумніваються в законності розподілу дефіцитних ресурсів, тим більш імовірно, що вони повинні будуть спільно вступити у відкритий конфлікт з домінуючими групами системи.

— Чим сильніше поляризація пануючих і підлеглих, тим більше насильницьким буде конфлікт.

— Чим більш насильницьким є конфлікт, тим більше структурні зміни системи на перерозподіл яких бракує ресурсів.

Ці ключові тези Маркса в інтерпретації Тернера пояснюють причини і фактори конфлікту та їх вплив на особливості розвитку конфлікту.

Маркс розвивав теорію соціального конфлікту суспільства. Але викладені тези застосовні і для теорії конфлікту соціальної групи меншого рівня — організації трудової групи. Так згідно з названим положенням конфлікт — неминуча і поширена властивість розвитку організації.

Однією з основних причин організаційного конфлікту є дефіцит ресурсів і зокрема влади, а також нерівномірний і несправедливий розподіл цих ресурсів.

Одна із значних теорій конфлікту була розроблена К. Марксом та Ф. Енгельсом. У їхньому вченні суспільні протиріччя виступають головною рушійною силою соціальних змін. У соціально-антагоністичних формаціях вони реалізуються у формі класової боротьби. Її джерелом є експлуатація, тобто присвоєння класом, що володіє власністю на засоби виробництва, результатів

праці класу, який позбавлений власності. Розглядаючи головний конфлікт європейської історії XIX ст. — конфлікт між підприємцями і робітниками — К. Маркс та Ф. Енгельс вважали, що в міру того, як перші будуть ставати багатшими, а другі біднішими, конфлікт буде посилюватися, що невідворотно призведе до соціалістичної революції. Марксизм вивів зв'язок між економічною боротьбою трудящих за кращі умови продажу своєї робочої сили і боротьбою політичною, яка дозволяє змінити критерії розподілу суспільних цінностей. Маркс описав цю тенденцію розвитку конфлікту як процес перетворення пролетаріату з "класу в себе" на "клас для себе". Останнє проявляється у формуванні власної партії, яка бере на себе керівництво боротьбою робітників проти існуючого політичного режиму.

Вклад марксизму в розробку питання класового конфлікту є загальновизнаним. Він узагальнив реалії європейської історії XIX ст., яка пройшла під прапором гострої боротьби між робітниками і підприємцями. Але конфліктологія не обмежується дослідженням тільки класових конфліктів, а виходить з того, що суспільство включає у себе можливість найрізноманітніших конфліктів.

На початок XX в. інтерес вчених, насамперед соціологів і психологів, до дослідження конфліктів визначився з усією виразністю. Конфлікт зізнавався нормальним соціальним явищем. Вказувалося на ряд біологічних, психологічних, соціальних та інших факторів, які з неминучістю породжують конфлікти.

Толкотт Парсонс розглядав суспільство як систему відносин між людьми, сполучною ланкою якої є норми і цінності. Він слідував наступним положенням: а) будь-яка соціальна система є відносно стійкою і добре інтегрованою структурою; б) кожен елемент цієї системи має певну функцію, вносячи тим самим внесок у підтримання її стійкості; в) функціонування соціальної структури базується на ціннісній згоді членів суспільства, яке забезпечує необхідну стабільність та інтеграцію.

За Парсонсом, можливість конфлікту закладена в самому процесі соціалізації, в ході якого людина опиняється залученою не тільки до способів функціонування соціальної системи, але і до норм і цінностей відповідної культури. У конфлікт може перерости невідповідність, певна напруженість, що складається при соціалізації між внутрішніми фізіологічними потребами організму і потребами людини в соціальних відношеннях.

У соціології загальна концепція соціального конфлікту стала складатися наприкінці XIX — початку XX в. у роботах німецьких учених Макса Вебера (1864—1920) і Георга Зіммеля (1858— 1918). Вони довели, що конфлікти є обов'язковою частиною соціального життя. Для соціологічного підходу характерним стало дослідження конфлікту на основі таких специфічних методів, як анкетування, статистичний аналіз масових даних, інтерв'ювання тощо. На думку М. Вебера, суспільство є сукупністю різностатусних груп, що і породжує соціальні конфлікти. Всякі надії на можливість їх усунення з життя суспільства ілюзорні.

Проте інтереси людей не тільки розходяться, а й якоюсь мірою і співпадають, що створює основу для балансу сил, досягнення соціального консенсусу. І хоча конфлікти не можуть бути зовсім усунені з соціального життя, це не означає, що воно характеризується постійною нестабільністю.

4. Конфліктологічні ідеї у новітній час.

Німецький соціолог Георг Зіммель (1858— 1918) вважається першим, хто ввів науковий термін "соціологія конфлікту" і описав закономірності соціальних конфліктів. У своїй книзі "Конфлікт сучасної культури" (1918) й інших роботах виходив з того, що безліч егоїстичних груп, існуючих у суспільстві, не ізольовані одна від одної, а навпаки, тісно пов'язані між собою. Саме ці зв'язки пом'якшують конфлікти і слугують підґрунтям для стійкості демократичних суспільств. Конфліктний функціоналізм Георга Зіммеля більшість учених відносить до

засновників теоретичної конфліктології. Він вважав, що конфлікт у суспільстві неминучий і невідворотний. Але якщо Маркс соціальну структуру суспільства представив у вигляді пануючих і підлеглих страт, конфлікт, на його думку, виростає в системі "владапідпорядкування" і завжди веде до руйнування або соціальним змінами, то Зіммель соціальну структуру суспільства представив у вигляді нерозривно взаємопов'язаних процесів асоціації дисоціації її елементів; конфлікт є природною складовою цих процесів, тому що конфлікт властивий і дисоціації і асоціації, то він не обов'язково призводить до руйнування системи або соціальним змінам. Як джерела конфлікту Зіммель називає не тільки зіткнення інтересів, але й прояв людьми так званих їм "інстинктів ворожості". Інстинкт ворожості може посилити гостроту конфлікту.

Положення, запропоновані Г. Зіммелем є досить стрункою теорією, яка пояснила явища соціального життя, показала те позитивне, що може дати конфлікт у соціальній сфері. Ці положення послужили основою для створення в середині ХХ ст. теорії конфлікту як самостійної сфери соціології. Це завдання було вирішено головним чином зусиллями двох видатних учених — німецького соціолога Ральфа Дарендорфа (1929—2009) і американського соціолога Льюїса Козера (1913—2003).

Р. Дарендорф у своїх відомих роботах "Класи і класові конфлікти в індустріальному суспільстві" (1957), "Сучасний соціальний конфлікт" (1988) тощо розглядає конфлікт як головну категорію соціології, називає її теорією конфлікту. Для нього наявність конфліктів — природний стан суспільства, а відсутність конфліктів є чимось дивовижним і ненормальним. Конфлікти не обов'язково є загрозою для цієї суспільної системи, а навпаки, можуть служити одним із джерел її зміни і збереження на основі породжених конфліктами позитивних змін.

Основні положення розробленої Р. Дарендорфом теорії соціального конфлікту можна звести до такого: а) основою конфліктів у будь-якому суспільстві є владні відносини; б) конфлікти (внутрішньоособові та

внутрішньогрупові, міжособові та міжгрупові, внутрішньодержавні та міждержавні тощо неминучі, універсальні. Тому слід говорити не про вирішення конфліктів, а про їх урегулювання, оскільки конфлікти повністю ніколи не зникають; в) створення різних організаційних структур (профспілок, партій, лобістських об'єднань) сприяє загостренню конфліктів, особливо в умовах надмірної концентрації влади та неможливості певних груп її отримати.

Основою сучасної конфліктології стала робота Л. Козера "Функції соціального конфлікту" (1956). Розвиваючи ідеї М. Вебера і Г. Зіммеля про загальність і універсальність конфлікту, американський соціолог у своїй роботі дав глибоке обґрунтування позитивної ролі конфліктів у житті суспільства. Л. Козер одним з перших спробував поєднати конфліктний та функціональний підходи і показати функціональність соціального конфлікту.

Австрійський психолог Зігмунд Фрейд (1856—1939) створив одну з перших концепцій людської конфліктності — "теорію психоаналізу", стосовно якої поява і розвиток внутрішньоособистісних конфліктів визначається зіткненням усередині особистості несвідомих психічних сил, головними з яких є лібідо (сексуальний потяг) і бажання бути великим. Зігмунд Фрейд вказував на необхідність пошуку причин міжособистісних конфліктів у сфері несвідомого.

Наслідувач Фрейда швейцарський психолог Карл-Густав Юнг (1875—1961) заснував школу аналітичної психології, висунув положення про існування колективного несвідомого і запропонував типологію характерів особистостей щодо їх поведінки в конфлікті.

У цей же період аналогічна ситуація спостерігається й у психології. Завдяки дослідженням М. Шерифа, який вважав, що міжгрупове суперництво призводить до конфліктної взаємодії, агресивної поведінки та формування негативних стереотипів (образи, прізвиська тощо), незважаючи на попередній досвід дружнього спілкування, а потреби спільної діяльності розвивають кооперативні стосунки та підтримують дружнє спілкування.

Також, завдяки працям Д. Раппопорта, Р. Доза, Л. Томпсона, К. Томаса, М. Дойча, Д. Скотта та ін. психологія конфлікту виділяється як відносно самостійний напрям. Завданням К. Боулдинга, одного з творців загальної теорії, була розробка моделі, придатної для кожного окремого випадку.

Відомий англійський соціолог Ентоні Гідденс розглянув питання про зв'язок протиріч і конфліктів. Згідно з Гідденсом, протиріччя — це об'єктивно існуючі відмінності в системі відносин. Але суперечності не завжди тягнуть за собою конфлікти. Для перетворення протиріч у конфлікт необхідне усвідомлення цих протиріч, відповідна мотивація поведінки. Боулдінг розумів співвідношення суперечності і конфлікту так само, як і А. Гідденс. За Боулдингом, конфлікт — це усвідомлене і дозріле протиріччя і зіткнення інтересів. У відповідності з рівнем організації сторін, конфлікти розглядалися на рівні індивідуума, групи та організації.

Типологія конфліктів, запропонована загальною теорією (конфлікти між індивідуумами, між ізольованими в просторі групами, між пересічними групами, між гомогенними організаціями, між гетерогенними організаціями та ін.) Була формальна і не багатьом допомагала змістовному дослідженню. Цим же якістю відрізнялася теорія конфліктів Раппопорта, що отримала назву "соціальної фізики".

Проте теорія Раппопорта дозволила систематизувати різноманітні конфлікти і звести їх до трьох типів: "війна", "гра" і "суперечка". Ці типи конфліктів відрізняються різним ступенем напруженості, різними засобами і можливостями в плані регулювання. Д. Ептер додав до цієї класифікації ще й "привід" конфлікту. Згідно з додаванням Ептера, конфлікти типу "війна" виникають з приводу цінностей, типу "гра" — з приводу інтересів, типу "суперечка" — з приводу переваг.

Ептер вважав, що головне питання теорії конфліктів полягає в тому, як трансформувати ціннісний конфлікт у конфлікт інтересів, тобто в конкуренцію

або навіть у кооперацію. Вирішення цього теоретичного питання дуже важливо для практики.

Елтер розвивав солідаристська, інтегративну теорію конфліктів, вважав, що в американській політичній системі з її двома великими політичними партіями, які декларують одні й ті ж цінності, немає ґрунту для конфліктів типу "війна", в самому гіршому випадку можливі конфлікти другого типу — "гра", які передбачають конкуренцію, а в деяких питаннях і кооперацію. Він протиставляв американські функціоналістські інтегративні теорії урегулювання конфліктів - європейським теоріям поляризації конфліктів.

У 20 ст. проблема конфлікту набуває особливого значення для дослідників різних галузей.

Перша і Друга світові війни, революції у низці країн, тероризм, страйки та ін. Як писав Н. Грант, автор книги "Конфлікти 20 століття. Ілюстрована історія", "майбутні покоління будуть розглядати 20 ст. як найбільш войовниче і жорстоке. Хвиля насилля зростає". Виявилося, що за сорок років після Другої світової війни (1986 р.) кількість людей, які загинули від куль та бомб, перебільшує кількість солдатів, вбитих у Другій світовій війні.

Вітчизняні мислителі, відчуючи вплив зарубіжних течій, разом з тим відбили своєрідність українського суспільства в другій половині XIX і на початку XX ст.

Петро Лавров і Микола Михайловський — представники так званого суб'єктивного ідеалізму. У центрі їхньої уваги перебував суспільний прогрес, але головним рушієм і, отже, мірилом прогресу визнавалася особистість, її всебічний розвиток в кооперації з рівними собі. Звідси виводилася необхідність запобігати виникненню антагоністичного конфлікту між особистістю та суспільством.

Стверджувалося, що прогресу служить не боротьба за існування, а більше взаємодопомога і солідарність людей, пристосування соціального середовища до потреб особистості.

Подібні положення лежали в основі соціологічних концепцій ідеологів народництва — Михайла Бакуніна, Петра Кропоткіна, Петра Ткачова.

Максим Ковалевський, спираючись на те, що став популярним у Росії порівняно-історичний метод, також вбачав сутність соціального прогресу у зміцненні солідарності між людьми. При цьому він орієнтувався більше не на особистість, а на соціальні групи і класи, прагнув виявити загальне і особливе в суспільних явищах, бачив критерій прогресу у все більш повному втіленні в людському гуртожитку ідеї рівності і справедливості.

Своє бачення проблеми соціального конфлікту висловлювали і російські прихильники марксизму. Представники ортодоксального напрямку — Г.В. Плеханов, В.І. Ленін; Представники "легального" напрямку — П.Б. Струве, М.І. Туган-Барановський

Як вже вказувалося, дослідження конфліктів у вітчизняній науці велися і ведуться поки в рамках окремих дисциплін, що є самостійними науками. Якщо на початковому етапі мова йшла про накопичення матеріалу, то сьогодні ведеться глибокий якісний аналіз проблем. Безумовно, правильно і те, що глибина дослідження наукою проблеми конфлікту впливає на якість і кількість отриманих знань. Накопичений обсяг знань про таке явище, як конфлікт, породжує нові тенденції. Крім того, у 50-ті роки за рік у середньому велося 9 війн, а вже у 70-х роках кожний рік приносив 14 війн.

За період до 1992 р. кількість війн, де брали участь регулярні війська, досягла 200. Більше половини з них були пов'язані з конфліктами всередині країн. Але цей аналіз відбувся вже у 2-й половині 20 ст., на початку століття праць на конфліктологічну тематику було дуже мало, хоча самих конфліктів достатньо. Наприклад, за період 1940—1950 рр. вийшла лише одна наукова робота, яка присвячувалася соціальному конфлікту. Це була книга Курта Левіна, психолога, "Вирішення соціальних конфліктів" (1948).

Дослідження в галузі соціології конфлікту, й особливо в галузі психології конфлікту, сприяли розвитку конфліктологічної практики.

Становлення конфліктологічної практики відбувається в 70-і роки ХХ ст. У цей період Горовіц і Бордман створюють програму психологічного тренінгу, направленою на навчання конструктивній поведінці в конфліктній взаємодії.

Ч. Освуд розробив методику ПОІР (Поступової та обопільної ініціативи з розрядження напруженості), призначену для вирішення міжнародних конфліктів. Ця методика (або стратегія) призначена для зняття напруги і деескалації конфлікту. Суть цієї стратегії полягає в тому, що одна зі сторін спочатку заявляє про своє прагнення до миру, а потім робить кілька невеликих примирливих акцій і запрошує супротивника перейняти її приклад.

У становленні конфліктологічної практики особливе місце зайняли переговорні методики вирішення конфлікту (Дженні Грехем Скотт; Ш. і Г. Боуер; Г. Келман та ін.). На думку Дженні Грехем Скотта, конфлікти виникають найчастіше в колективі, не розвиненому або у такому, що відстає по виробничих показниках. Внаслідок поганої організації праці в такому колективі не можуть бути в достатній мірі задоволені ані матеріальні, ані моральні потреби його членів. Звідси незадоволення співробітників, що є прелюдією конфлікту. Як правило, керівники таких колективів не володіють потрібними якостями і не можуть забезпечити формування позитивного морально-психологічного клімату. Звідси поряд з конфліктами по "горизонталі" виникають конфлікти по "вертикалі". Встановлено також, що конфлікти частіше виникають на перших стадіях формування і розвитку колективу. Це пояснюється тим, що люди, що складають колектив ще погано знають один одного, не можуть зрозуміти істинних мотивів поведінки як керівника, так і співробітників.

Дж. Скотт у книзі "Конфликты. Пути их преодоления" наводить основні моменти схеми, що являють собою питання та відповідну стратегію, які можна застосувати для вирішення конфліктної ситуації, а також численні приклади

вирішення конфліктних ситуацій, конкретні пропозиції щодо вдосконалення контролю за емоційною сферою та вибору оптимальної поведінки у конфліктній ситуації.

Розробка технологій переговорів за участю посередника-медіатора (В. Лінкольн, Л. Томпсон, Р. Рубін і ін.) привела до створення в США в 70—80-х роках ХХ ст. навчальних закладів з підготовки фахівців-медіаторів. У цей період часу всесвітню популярність набув Гарвардський метод "принципових переговорів" Р. Фішера й В. Юрі.

У 80-і роки ХХ ст. виникають конфліктологічні центри у США й інших країнах світу. А в 1986 році в Австралії з ініціативи ООН створюється Міжнародний центр вирішення конфліктів. У Росії перший центр із вирішення конфліктів був створений у Санкт-Петербурзі на початку 90-х років ХХ ст. У цей же період формується українське конфліктознавство, центром якого став Інститут соціології НАН України. Серед українських вчених, які одними із перших зробили особливий внесок у розвиток конфліктології, є Пірен Марія Іванівна (р.н. 1937) — доктор соціологічних наук, професор Української академії державного управління. Під її керівництвом відбувся ряд Міжнародних наукових конференцій з конфліктології (м. Чернівці — 1992, 1993, 1994 роки; Чернівці — Київ — 1996 р.), видано 14 томів матеріалів конференцій, Словник-довідник термінів з конфліктології (1995).

Однак, не дивлячись на це, в Україні все ще відчувається, що ця галузь розвинена не в пов'ній мірі.

Отже, якщо виходити із загального визначення конфлікту як прояву об'єктивних і суб'єктивних суперечностей, що відбиваються у протиставленні сторін, то фінансовий конфлікт є протиставлення суб'єктів соціально-економічних відносин з приводу дефіциту економічних та фінансових ресурсів, для подолання якого необхідно використовувати економічні, фінансові, соціальні та політичні засоби. При цьому слід підкреслити, що будь-які конфлікти в суспільстві, від

особистісних до конфліктів духовної сфери, часто можуть бути пов'язані з фінансовою стороною суспільного життя. Як правило, цей зв'язок може проявлятися у матеріальних інтересах, вигодах, а також втратах у вигляді як безпосередніх руйнувань, так і опосередкованих фінансових збитків. Отже, фінансові конфлікти постають як визначальні для інших конфліктів, вони присутні деякими своїми елементами практично в більшості соціальних конфліктів, а перебіг та розв'язання різноманітних конфліктів містять у собі економічну та фінансову складову.

Література:

Арістотель. Нікомахова етика / Пер. В. Ставнюка. — К.: Аквілон Плюс, 2002.

Кремень В.Г., Ільїн В.В. Філософія: мислителі, ідеї, концепції. — К.: Книга, 2005.

Маркс К. і Енгельс Ф. Про релігію / Пер. з рос. - К.: Видавництво політичної літератури України, 1965.

Орлянський В.С. Конфліктологія: навч. посібник для вузів. - К.: Центр навчальної літератури, 2007.

Платон. Діалоги. - Харків: Фоліо. 2008.

Процюк С. Про Василя Стефаника, Карла-Густава Юнга, Володимира Винниченка, Архипа Тесленка, Ніку Турбіну . - К.: Грані'Т, 2008.

Руссо, Жан-Жак. Про суспільну угоду, або принципи політичного права / Пер. з фр. та ком. О. Хома. - К.: Port-Royal, 2001.

Українська радянська енциклопедія: у 12 томах / За ред. М. Бажана. — 2-ге вид. - К.: Головна редакція УРЕ, 1974 -1985.

Фрейд З. Вступ до психоаналізу / Пер. з нім. П. Таращука. — К.: Основи, 1998.

Юрій М.Ф. Політологія: підручник. - К.: Дакор, КНТ, 2006.

Лекція 2.

Тема: Конфлікти за первісної доби: причини, характер, особливості.

Конфлі́кт (лат. *conflictus* — зіткнення, сутичка) — зіткнення протилежних інтересів і поглядів, напруження і крайнє загострення суперечностей, що призводить до активних дій, ускладнень, боротьби, що супроводжуються складними колізіями; ситуація, в якій кожна зі сторін намагається зайняти позицію несумісну з інтересами іншої сторони. Таке визначення дає нам наука конфліктологія.

Залежно від сфери життєдіяльності людей конфлікти поділяються на виробничі, громадські, політичні та побутові. Конфліктувати можуть громадські групи, групи тварин, окремі особистості і особини у тваринному світі. Конфліктні ситуації вивчає конфліктологія.

Конфліктологія виділяє декілька причин виникнення конфліктів: індивідуально-психологічні: тобто індивідуальні особливості особистості; соціально-психологічні: явища в соціальних групах; соціально-демографічні: відображають розбіжності між людьми, а також соціально-політичні та економічні.

Конфлікт у суспільстві представляє собою зіткнення протилежно спрямованих, несумісних одна з одною тенденцій (потреб, інтересів, ціннісних орієнтацій, соціальних установок, планів тощо) у свідомості окремо взятого індивіда, в міжособистісних взаємодіях та міжособистісних стосунках індивідів чи груп людей.

Виходячи із розуміння поняття конфлікт, яким оперує конфліктологія, поставимо питання, чи існували конфлікти у первісну добу і у якій формі вони відбувалися.

Щоб відповісти на це питання, потрібно розуміти що таке первісна доба і яким часом вона визначається.

Первісна доба – тривалий період в історії людства: від початкового етапу становлення людини та суспільства і до виникнення перших цивілізацій. Це період в історії людства до винаходу писемності, після чого з'являється можливість історичних досліджень.

Найдавніші писемні свідчення про народи, які мешкали на теренах нашої держави ми знаходимо у славнозвісного Гомера (VIII ст. до н.е.). Таким чином первісна доба на теренах нашої держави датується з моменту появи першої людини на її території (понад 1 млн. р.т.) до початку I тис. до н.е.

Але це дописемний період. Як нам дізнатися про існування в цей час конфліктів ? У цій ситуації на перше місце висувуються речові джерела (зброя), а також антропологічні (сліди насильницької смерті на кістках небіжчиків, а також наявність наконечників стріл серед кісток померлого). Варто зауважити, що наявні джерела дають свідчення про наявність самого конфлікту, але, нажаль, їх причини залишаються не завжди зрозумілими, оскільки знаходяться поза контекстом речового джерела і тут, певним чином, відбувається суб'єктивна реконструкція дослідником можливих причин конфлікту.

Розглянемо конфлікти первісної доби в ретроспективі.

Є підстави припускати існування конфліктів ще за раннього палеоліту, тобто з моменту походження людських спільнот, адже конфліктні ситуації виникають і у середовищі тварин.

Розглянемо природу конфліктів у період становлення мисливських суспільств.

Початкові періоди палеоліту — це епоха формування не тільки людини, а й найдавніших суспільств, доба драматичної боротьби людського колективізму з тваринним індивідуалізмом наших зоологічних пращурів.

Як людина походить від мавпи, так людське суспільство розвинулося з мавпячого стада. Протягом палеоліту воно пройшло три фази розвитку, що відповідають основним формам людських істот: первісне стадо архантропів (*Homo habilis*, пітекантропи), праобщина палеантропів (неандертальці) та родова община неоантропів (*Homo sapiens*). Природний добір, що, на думку вчених, суттєво впливав на формування людини аж до кінця верхнього палеоліту, сприяв також формуванню ранніх мисливських суспільств та розвитку матеріальної культури, яку вивчає археологія. Таким чином, фази соціогенезу відповідали етапам антропогенезу, які коригувалися з головними підрозділами археологічної періодизації.

Первісне стадо архантропів ще нагадувало стадо людиноподібних мавп, від якого походило. Разом з тим, групи архантропів були значно згуртованішими внаслідок колективної трудової діяльності, що стимулювала розвиток звукової сигнальної системи, тобто зародження мови. Перші паростки людського колективізму пробивалися крізь панівний тваринний індивідуалізм мавпячої зграї. Були зроблені перші кроки в напрямі статевого поділу праці між дорослими чоловіками-мисливцями і тими членами общини, які займалися збиральництвом, що передбачало обмін продуктами цих двох галузей мисливсько-збиральницького господарства. Мабуть, у колективах архантропів робилися перші спроби первісно-зрівняльного розподілу продуктів харчування.

Однак, на думку більшості вчених, зоологічний індивідуалізм панував у стаді архантропів не лише у сфері розподілу їжі (насамперед м'яса), а й у статевих стосунках. Іншими словами, продукти колективного полювання розподілялися на користь найсильніших, самців, які домінували й мали вирішальний пріоритет й у сфері статевих стосунків, тобто право на самок колективу пралюдей. Статеві

стосунки у стаді супроводжувалися кривавими сутичками між доміантними самцями. Про це свідчать ушкодження на черепах і кістках пітекантропів із печери Чжоукоудянь під Пекіном, в яких деякі вчені вбачають навіть сліди канібалізму в колективах архантропів.

Таким чином, інстинкт продовження роду у стаді пітекантропів реалізовувався в жорстоких, тваринних формах, що загрожувало самому існуванню первісного колективу. Суперництво між самцями призводило до зниження життєздатності стада (адже в бійках гинули кращі мисливці), заважало колективній трудовій діяльності мавполудей, необхідній для подальшого становлення суспільства і людини взагалі, виконанню колективом його основної функції — забезпечення їжею його членів.

*Праобщина палеантропів відрізнялася від попередньої форми суспільного устрою пралюдей спробою подолання небезпечного протиріччя між інстинктами харчування і продовження роду. У сфері харчування були введені табу на канібалізм усередині колективу, зміцнилися традиції зрівняльного розподілу їжі між усіма членами праобщини, незалежно від їхнього статусу в ній та фізичної сили. **Щоб не заважати добуванню їжі, поширилися заборони на статеві стосунки під час колективних полювань, що значною мірою усувало небезпечне протиріччя між задоволенням двох основних інстинктів — харчування і продовження роду. Харчові та статеві табу стали важливим кроком від зоологічного стада до людського суспільства, могутнім стимулом розвитку людства, черговою перемогою соціального над біологічним.***

Однак інстинкт продовження роду вимагав періодичного зняття статевих табу. Тому праобщина палеантропів час від часу перетворювалася на проміскуїтетне стадо тварин, у якому людські стосунки перемагав зоологічний індивідуалізм. Шлюбні стосунки усередині одного колективу, члени якого були кровними родичами, мали негативні наслідки для розвитку суспільства палеантропів. Через ендогамність (шлюбні зв'язки усередині суспільної групи)

праобщина неандертальців була самодостатнім, консолідованим соціальним організмом, який не потребував контактів із сусідами. Найімовірніше, останні взагалі не вважалися людьми, про що свідчать сліди канібалізму на стоянках Європи, зокрема в печері Крапіна в Хорватії.

Однак кровозмішення серед кровних родичів (інцест) негативно впливало на біологічні процеси усередині популяції неандертальців, яка втрачала біологічну пластичність. Розвиток суспільства гальмувало не тільки статеве суперництво між самцями усередині общини, а й уповільнення біологічної еволюції класичних неандертальців.

Родова община неоантропів. Тривалий конфлікт соціального з біологічним остаточно вирішився з винесенням статевих стосунків за межі общини. Соціальні потреби остаточно беруть гору над біологічним інстинктом продовження роду, що знаменувало становлення власне людського суспільства. Ця знаменна для людства подія відбулася з появою *Homo sapiens*, який на зміну ендогамній праобщині неандертальців приніс у прильодовикову Європу екзогамну родову общину. Її визначальна особливість — цілковита заборона шлюбів усередині общинного колективу і встановлення тісних шлюбних контактів із сусідніми общинами.

Ця соціальна революція стала могутнім поштовхом у розвитку первісного суспільства, оскільки припинила конфлікти, викликані статевим суперництвом. Заборона шлюбних стосунків між близькими родичами в общині усунула негативні біологічні наслідки інцесту (кровозмішення), що стимулювало антропогенез, сприяло формуванню людини сучасного типу.

Ендогамність праобщини класичних неандертальців прильодовикової Європи призвела до їхнього вимирання. Втрата біологічної пластичності й здатності до еволюційного розвитку, конфлікти усередині колективів на ґрунті статевого суперництва між самцями, наділеними неабиякою силою, за

неврівноваженого, агресивного характеру і досконалої зброї виявилися фатальними для усієї популяції європейських неандертальців. Вони вимерли близько 28 тис. років тому, поступившись місцем у Європі прогресивнішій формі людських істот — *Homo sapiens*.

Перші поховання, які дають свідчення про наявність збройного конфлікту на теренах сучасної України датуються добою раннього мезоліту (10 тис. р.т.). Так, на мезолітичних могильниках з колективними похованнями поблизу села Василівка, на березі Дніпра, у Надпоріжжі було розкопано: 24 скорчених небіжчика на могильнику Василівка I, та 34 скорчених і 7 випростаних на пізньомезолітичному (8 тис. р.т.) могильнику Василівка III. Деякі з похованих, серед яких переважали чоловіки, були вбиті метальною зброєю з наконечниками, оснощеними вістрями з притупленим краєм. Антропологічні матеріали свідчать про зміну грацильного населення середземноморського антропологічного типу масивнішим протоевропеоїдним. Можливо саме в цьому полягала причина конфлікту. А якщо згадати, що саме за доби пізнього мезоліту настає криза мисливського господарства, тобто такий стан первісної економіки, коли мисливство втрачає здатність забезпечувати їжею людей, оскільки вдосконалення методів та засобів полювання невідворотно веде до скорочення популяції промислових тварин, поява на новій території прибульців, певним чином визивало у корінного населення протидію.

Збройна протидія прибульцям спостерігається і у добу енеоліту. Прикладом тому є особливості вибору топографії і планіграфії поселень трипільської культури. Для трипільських селищ показовою була висока топографія на вододілах, мисах, природних підвищеннях у річкових долинах. Зрозуміло, що питанням безпеки приділялася особлива увага. З приходом трипільців уперше на теренах України з'являються укріплені поселення з ровами та валами. Серед них Козаровичі на північ від Києва, Маяки в гирлі Дністра, Жванець-Щовб на Середньому Дністрі та деякі інші. Вал на поселенні Жванець-Щовб на Дністрі був додатково укріплений камінням. Загалом же час побудови

штучних укріплень припадає на період розпаду спільноти (кінець IV — початок III тис. до н. е.), як засіб порятунку у ворожому оточенні.

Забезпеченню потреб кругової оборони відповідала й планіграфія поселень. Житла будувалися віялом по колу, глухим торцем назовні та виходом з протилежного боку на середину селища, де містився спільний загін для домашньої худоби. Проміжки між житлами перегороджувалися парканами. Зростання кількості населення змушувало трипільців збільшувати кількість кілець жител, зводячи їх концентрично, з дотриманням заданої наперед схеми. Вже знято плани більш як 80 трипільських поселень різних періодів, від невеличких селищ раннього до поселень-гігантів пізнього періоду. Врахування природних особливостей підвищеного рельєфу місцевості призводило іноді до розміщення жител та господарчих споруд у формі овалу чи складнішої за конфігурацією форми.

Звичайно, стосунки між енеолітичним степовим та землеробським населенням на теренах сучасної України мали складний характер. Могли бути і конфлікти між ними, так само, як і міжособні непорозуміння у середовищі як одних, так і інших.

Степове населення скелянської культури (друга половина V — початок IV тис. до н.е.) не обмежилося освоєнням Дніпро-Донського межиріччя й розпочало активну зовнішню експансію. Західна гілка скелянців, відома під назвою суворовської культурної групи, досягає Буджацького степу й просочується далі на Балканський півострів до ареалу Гумельниці. Внаслідок активних контактів степовиків із населенням культур Болград-Алдень та Трипілля АІІ — БІ скотарський ареал увійшов до Балкано-Карпатської металургійної провінції (БКМП), що забезпечувала мідними виробами та сировиною населення енеолітичної Європи.

Серед дослідників енеоліту тривають гострі дискусії щодо характеру контактів скотарів із землеробами. Були це взаємовигідні торговельно-обмінні

операції чи спустошливі воєнні набіги степовиків? Упевнено можна стверджувати лише, що стосунки ці були нестабільними й визначалися конкретною ситуацією та співвідношенням сил.

Якщо говорити про наслідки пересувань степового населення на захід в зону мешкання землеробських спільнот, то можливий конфлікт інтересів міг виникнути у зоні Нижнього Дунаю, на території де проживали племена місцевої землеробської культури, відомою під назвою Болград_Алдені. Деякі дослідники саме деструктивний степовий чинник розглядають як одну з можливих причин розпаду культурно-історичної спільноти Коджармен – Гумельниця-Каранове VI, спільно з культурою Болгард-Алдень. Саме в ранньоенеолітичний час (друга чверть V тис. до н.е.) там почала формуватися синкретична культура Чернавода I з керамікою, форма якої були трансформовані від землеробів, а технологія з домішкою мушлі – від степовиків. Можливо, там і осіли деякі аристократичні групи степовиків, які спеціалізувалися на торгово-обмінних операціях з металом, зі своїми підлеглими. На появу потужної сили в степу відреагувала й культурно-історична спільнота Кукутені-Трипілля, відкорегувавши напрям колонізації Буго-Дніпровського лісостепового межиріччя різко на північний схід, у бік Поросся.

Бронзова доба – поворотний період в історії населення Східної півкулі. З її початком відбувся перехід від первісного існування (варварства) до цивілізації в найсприятливіших для життя людини куточках Старого світу (Месопотамія, долини Нілу, Інду, Янцзи та Хуанхе). Передові людські спільноти здійснюють рішучий крок до писемної історії, занотувавши відтоді всі свої звершення та втрати у формі написів на камені, глині, дереві, тканинах, шкірі та металі, доступних для нащадків.

Метал стає символом і знаком нової доби, виміром могутності окремої людини, сім'ї, громади, племені та цілого народу.

Найдавнішою культурою доби ранньої бронзи на теренах сучасної України є ямна культурна спільнота (XXXII/XXX – XXVст. До н.е.). За своїми масштабами вона не має собі рівних у світовій історії бронзового віку. Про конфлікти в середовищі ямної спільноти вказують захисні споруди Михайлівського поселення на Нижньому Дніпрі. Розташоване вздовж Дніпра воно було обнесено ровами та кам'яними мурами. Воно вважається племінним центром ямного населення нижньодніпровського регіону.

Матеріали поховального обряду катакомбної культурної спільноти доби середньої бронзи (XXVII/XXV – XXI ст. до н.е.) засвідчують, що скотарями – носіями катакомбної культури – використовувались неспеціалізовані типи зброї. Воїни донецько-донської катакомбної культури мали зброю як ближнього, так і дистанційного бою. До ближньої зброї відносились сокири, сокири-молоти, списи, булави. Дистанційна зброя була представлена луком зі стрілами та дротиками. Судячи з матеріалів могильників, найбільш поширеною категорією зброї були луки зі стрілами, а також кам'яні сокири-молоти. Аналіз географічної локалізації поховань зі зброєю та поховань з ознаками поранення дозволив виявити концентрацію поховань зі зброєю переважно вздовж улоговин річок. Це пояснюється тим, що саме ця місцевість являє собою найбільш цінні пасовиська для худоби, а отже потребувала захисту. Відсутність масових поховань з ознаками поранення свідчить про відсутність масштабних і тривалих військових дій, тому термін «війна» для визначення таких протистоянь використовувати недоцільно. Натомість такі зіткнення можна охарактеризувати як «воєнний конфлікт». Відсутність тривалих і масштабних війн не вимагало мати чисельне та постійне військо, тому виокремлення військових в окрему групу населення не відбулось. Натомість у воєнних конфліктах брали участь представники чоловічої статі, які пройшли обряд ініціації. В цілому можна стверджувати, що катакомбна культура за доби середньої бронзи не досягла військово-демократичного рівня розвитку.

На зламі III—II тис. до н. е. відбулися події, пов'язані з комплексом новацій (винахід коліс на шпичках, виготовлення легкої колісниці, використання коней як тягової сили). Практичну реалізацію ці відкриття знайшли у військовій сфері, забезпечивши беззаперечний успіх тим, хто воював на бойових колісницях.

З південноуральського осередку культурогенези групи воїнів-колісничих швидко просувалися Старим Світом, руйнуючи на своєму шляху систему культур доби середньої бронзи. На теренах України така доля спіткала утворення пізньої фази катакомбної спільноти та культур шнурової кераміки. На їхній базі постає бабинська культура. Цей час увійшов за образним висловом С.В. Бочкарьова під назвою «героїчна доба».

На особливу увагу заслуговують пам'ятки кам'янсько-лівенцовського типу, які ще у 80-х роках XX ст. виділив з ареалу бабинської культури у Криму та пониззі Дніпра С.Н. Братченко. До складу цієї групи віднесено Лівенцівську та Каратаївську фортеці в дельті Дону та низку відкритих поселень із кам'яними житлами у Східному та Гірському Криму (Кам'янка, Кіммерік, Кіровське, Щебетівка — гора Челки та ін.). Загалом виявлено більш як 25 селищ.

Кам'яні стіни Лівенцівської фортеці утворювали напівколо площею близько 1,8 га понад правим високим берегом р. Мертвий Донець. Житлові та оборонні споруди були зосереджені біля стін укріплення, обведеного додатково валом. У самій фортеці ознак будівельної діяльності не виявлено. Зовнішні стіни фортеці були вкриті крем'яними вістрями стріл — ознака одного чи кількох штурмів, що свідчить про неспокійну політичну ситуацію за доби бойових колісниць. Рештки оборонних споруд (фрагменти валу та кам'яної стіни) зафіксовано й довкола Кам'янки, розташованої на Кримському березі Керченської протоки. Характерною ознакою цієї групи було кам'яне будівництво.

Заключний період бронзової доби (XVIII—X ст. до н. е.) охоплює фази її найвищого розвитку (XVIII—XIII ст. до н. е.) і системної кризи (XII—X ст. до н. е.). Для останньої ми застосовуємо поширений у науковій літературі термін "доба фінальної бронзи". Її ще називають також перехідним періодом від бронзового до раннього залізного віку. Ознакою доби була сприятлива кліматична ситуація, близька до оптимуму (вологий і теплий клімат), упродовж XVII—XIII ст. до н. е. Відповідно, настає час розвитку комплексного скотарсько-землеробського господарства, за утвердження осілості. Якщо за доби ранньої та середньої бронзи кількість поселень в ареалах культури чи спільноти вимірювалася одиницями, десятками і лише в окремих випадках — сотнями, то за пізньої бронзи йдеться вже про сотні й тисячі селищ. Відповідно зростає й кількість досліджених поховань. Отже, ми маємо всі ознаки демографічного вибуху в XV—XIII ст. до н. е. Водночас після героїчної доби бойових колісниць спостерігалася політична стабілізація, підтверджена відсутністю воїнських могильників чи поховань та ознак насильницької смерті серед досліджених небіжчиків.

Література:

Братченко С.Н. Лук і стріли доби енеоліту – бронзи Півдня Східної Європи // Археологія. - 1989. - № 4.

Братченко С.Н., Санжаров С.М. Рідкісні бронзові знаряддя з катакомб Сіверськодонецької та Донщини (III тис. до н.е.). - Луганськ: СЛУ, 2001.

Вронська Т., Лисенко О. Феноменологія війн: природа і цивілізаційно-гуманітарний вимір. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Lysenko_Oleksandr/Fenomenolohiia_viiny_pryroda_i_tsyvilizatsiino-humanitarnyi_vymir/

Галушко К. Поле битви – Україна. Від «володарів степу» до «кіборгів». Воєнна історія України від давнини до сьогодення. – К.: КСД, 2016.

Гуржій О., Пилявець Р. Сучасна воєнно-історична та воєнна термінологія: проблемні питання. Сторінки воєнної історії. – Вип. 12. – 2009.

Дубяга А. Поховання катакомбної спільноти з булавами. Модернізація соціогуманітарного простору: історичний досвід, виклики та перспективи. Збірник матеріалів всеукр. наук.-практ. конф. з міжнар. участю (Житомир – Вінниця, 14 – 15 трав., 2015 р.). - Вінниця, 2015.

Дубяга, А. П. Наукова дискусія щодо використання бойових колісниць людністю катакомбної спільноти. Вітчизняна наука на зламі епох: проблеми та перспективи. Матеріали XII Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції. - Переяслав-Хмельницький, 2015.

Дубяга А.П. Основні причини виникнення збройних конфліктів за доби середньої бронзи в міжріччі Дніпра й Дону. Проблеми історії та археології України Матеріали XI всеукр. наук. конф., до 60-річчя від початку дослідження Більського городища Харківським університетом (Харків, 14 – 15 груд. 2018 р.). - Харків, 2018.

Дубяга А. Комплекси озброєння у групових похованнях катакомбної культури міжріччя Дніпра та Дону // Історичні і політологічні дослідження. 2019. №2.

Дубяга А. П. Первинний етап дослідження військової справи катакомбної культури міжріччя Дніпра та Дону. Українська археологія: здобутки, сучасний стан та перспективи. Матеріали всеукр. наук.-практ. конф. з міжнар. участю (Суми, 7 - 8 лют. 2020 р.). - Суми, 2020.

Заєць А.П. Первісне суспільство і право // Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки. 2018. - Том 2

Залізняк Л.Л. Біля витоків етнічного поділу людства. Україна й українство в етнокультурних процесах: концептуальні узагальнення. – К., 2018.

Залізняк Л. Л. Надчорноморські індоєвропейці в Трої // Археологія, 2018. №4.

Залізняк Л. Л. Стародавня історія України. – К.: 2021.

Ключко В.І. Озброєння та військова справа давнього населення України (5000-900 рр. до Р.Х.). - К., 1996.

Конча С. Індоевропейці: пізнання доісторії. – К.: ФОП Філюк О., 2017.

Отрощенко В. В. До генези харизматичних кланів // Сучасні проблеми археології. К.: ІА НАНУ, 2002.

Отрощенко В. В. З приводу західного вектору руху колісничих // Проблеми гірничої археології. Матеріали V-го Картамиського польового археологічного семінару. – Алчевськ: ДонДТУ, 2007.

Павленко Ю. В. Первісність, первісне суспільство // Енциклопедія історії України : у 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. - Т. 8. - К.: Наукова думка, 2011.

Панафідін І.О. Справедливість і війна: проблема поєднання // Актуальні проблеми духовності. - Кривий Ріг, 2012.

Скорий С. А., Білозір В. П., Супруненко О. Б., Кулакова І. М. Селище скіфського часу в системі великого укріплення Більського городища. – К.: Тов. «Майдан», 2019.

Сорокіна С.А. Кам'яні наперся булав доби енеоліту та бронзи (на основі колекції Національного музею історії України). // Магістеріум. Археологічні студії. - №20. - 2005.

Фіалко О. Є. Могили скіфських амазонок: типологія та конструктивні особливості // Археологія і давня історія України. – Вип. 2(39). – 2021.

Лекція 3.

Тема: Конфлікти скіфо-сарматського часу

- 1. Писемні свідчення про кіммерійців.**
- 2. Воєнні походи скіфів до Передньої Азії.**
- 3. Скіфо-перська війна.**
- 4. Скіфо-македонська війна.**
- 5. Понтійська війна.**
- 6. Готська війна.**
- 7. Мітрідатови війни.**

1. Писемні свідчення про кіммерійців.

Першим народом на території нашої країни, назва якого стала відомою завдяки писемним джерелам, були кіммерійці. Вони започатковують історію кочовиків у Північнопричорноморських степах.

Свідчення про кіммерійців в античних джерелах надзвичайно скупі. Найдавніші згадки про них знаходимо у славнозвісного Гомера (друга половина VIII ст. до н. е.). В "Іліаді" (XIII, 1—7) саме їх, мабуть, охарактеризовано такими епітетами, як "дивні гіппемолги" (доярі кобил), "галактофаги" (молокоїди), "бідні" (абії) і "найсправедливіші". В "Одіссеї" (XI, 13—19) уже фігурує цей етнонім, проте кіммерійці постають як міфічний народ, що мешкає на краю світу — на вході до царства Аїда, вкритого вічним мороком:

Врешті дістались ми течій глибоких ріки Океану.

Там розташовані місто й країна людей кіммерійських,
Хмарами й млою вповиті. Ніколи промінням ласкавим
Не осяває їх сонце в блакиті ясній світлодайне,
Чи віл землі воно йде у зоряні неба глибини,
Чи повертається знов до землі з неосяжного неба, —
Ніч лиховісна там вічно нещасних людей окриває.

(переклад Б. Тена)

Грецький історик Геродот (із цією визначною постаттю ми познайомимося пізніше) вважав кіммерійців автохтонним населенням Північного Причорномор'я або, в усякому разі, таким, що передувало тут скіфам (IV, 11, 12). Навала скіфів змусила їх полишити батьківщину. Переслідувані скіфами кіммерійці опинилися аж у Передній Азії, де воювали з Лідією та грабували іонійські міста (I, 6, 15). А пам'ять про них у Північному Причорномор'ї збереглася хіба що в назвах. І тепер ще у Скіфській землі, — писав Геродот, — існують кіммерійські укріплення і кіммерійські переправи, є область під назвою Кім мерія і так званий Боспор Кіммерійський (Керченська протока).

Хоча Геродот жив у V ст. до н. е., тобто значно пізніше описуваних ним подій, його версія викликає довіру, оскільки перегукується з давнішою. Мається на увазі поема Арістея із Проконнеса (друга половина VII ст. до н. е.) "Арімаспея", уривок із якої переказав Геродот (IV, 13). Той Арістей — мудрець і служитель культу Аполлона — описав свою подорож до країни ісседонів, що межувала з войовничими народами. Він, зокрема, повідомляє, що ісседонів вигнали з їхньої країни арімаспи (одноокі), ті, своєю чергою, потіснили скіфів, а вони — кіммерійців.

До цього додамо, що згадка про Боспор Кіммерійський та якесь кіммерійське місто є також в одного із попередників Геродота — Гекатея з Мілету (рубіж VI—V ст. до н. е.). А старший сучасник Геродота, знаменитий трагік Есхіл (525—456 рр. до н. е.), у "Прикутому Прометей" згадує Кіммерійський перешийок (вірш 755). Та й пізніші автори однозначно пов'язують кіммерійців із Північним Причорномор'ям.

І все ж греки пізнали зухвалість цього народу, щоправда, не тут, а в Малій Азії. Найдавніший з відомих елегічних поетів Камін (перша половина VII ст. до н. е.) родом з Ефесу, де містилося одне з див стародавнього світу — знаменитий храм Артеміди (спалений Геростратом), був сучасником кіммерійського вторгнення у Малу Азію. Кіммерійці захопили м. Сарди (столицю Лідії), а потім зруйнували грецьке місто Магнесію й загрожували іншим. Поет виступив із закликом боронити батьківщину від зухвальців. Войовничих кіммерійців у цьому регіоні згадує також тогочасний поет Архілох. Цю інформацію продубльовано й пізнішими авторами. Так, за словами глави олександрійських поетів, ученого, що завідував бібліотекою Мусейона, Каллімаха (310—240 рр. до н. е.), ці вояки загрожували Ефесу, куди свавільний Лігдаміс привів величезне військо доярів кобил — кіммерійців, котрим не судилося вернутися до Скіфії (гімн "До Артеміди"). За елліністичною традицією, за це Лігдаміс був покараний — він помер від тяжкої хвороби.

Зауважимо, що визначний грецький географ та історик, блискучий знавець античної літератури Страбон (64 р. до н. е. — 24 р. н. е.), автор фундаментальної "Географії" (у 17-ти книгах), згадував про давнє, ще до Гомера чи за часів його життя, вторгнення кіммерійців у Малу Азію (I, 2, 9; III, 2, 12). Відлуння тих далеких подій знайшло відображення й у пізніших авторів.

Уточнити час перебування кіммерійців у Передній Азії та їхню участь у подіях тогочасної історії дають можливість клинописні джерела. Тексти, в яких згадується народ гіміррі, були виявлені в 1849 р. англійським офіцером Г.

Лейярдом під час розкопок останньої столиці Ассирії Ніневії. Більшість із них походить саме із цього міста, де було відкрито, крім того, розкішний палац та бібліотеку Ашшурбаніпала, яка зберігається тепер у Британському музеї і відома як Куянджицька колекція (Куянджик — назва пагорба, що приховував руїни Ніневії). Учені незабаром ототожнили цих гіміррі з кіммерійцями античних джерел.

Перша згадка про кіммерійців сягає часів правління Саргона II (722—705), тобто останньої чверті VIII ст. до н. е. Тоді кіммерійці завдали нищівної поразки цареві Урарту Русі I. Ця подія набула розголосу через тривале суперництво двох країн. Саргон II, скориставшись цією поразкою, у 714 р. до н. е. завдав ще одного удару Урарту. Проте невдовзі (705 р. до н. е.) ассирійський цар сам загинув, найімовірніше, у битві з кіммерійцями. Після цього настає якесь затишшя, і за правління сина Саргона II Сінаххеріба (705—681) ніяких згадок про цих степовиків немає.

Свідчення про кіммерійців знову з'являються за правління Асархаддона (689—669). Кіммерійці-гіміррі з'являються на східних околицях Ассирії — в Манні і Мідії, де вступають у боротьбу проти Ассирії в союзі з мідійцями. Одне з таких зіткнень завершилося поразкою кіммерійського царя Теушпа. Уперше згадуються тут і скіфи на чолі з Ішпакаєм. Водночас інше угруповання кіммерійців діяло в Анатолії (Малій Азії), де першою постраждала від них Фрігія.

За правління Ашшурбаніпала, тобто з 660-х років, кіммерійці діють лише в Малій Азії, де на якийсь час вони стали провідною силою. В одному із документів ватажка кіммерійців названо "царем Всесвіту". Цар Лідії Гіг (саме за його правління почали карбувати перші у світі монети) доклав чимало зусиль, аби здолати їх, однак у 644 р. кіммерійці таки захопили Сарди, а сам Гіг загинув. Однак після смерті в 640 р. їхнього ватажка Дугдамме (Лігдаміс в античних джерелах), за правління його сина Сандакшатру, кіммерійці втратили колишню

міць і зійшли з історичної арени. Неабияку роль у цьому відіграли також скіфи. Проте грізні кіммерійці закарбувалися у пам'яті тамтешніх народів, згадуються вони й у "Біблії".

2. Воєнні походи скіфів до Передньої Азії

Після приходу скіфів на терени Східної Європи, перемоги над кіммерійцями й опанування територіями Північного Причорномор'я та Північного Кавказу, на початку VII століття до н. е. їхня воєнно-політична активність була спрямована на південь від Кавказьких гір, у місця розташування давніх цивілізацій.

Час скіфських азіатських війн є героїчним періодом скіфської воєнної історії. Цьому періоду присвячено цілу низку публікацій. Дискусійними залишаються питання визначення часу скіфської гегемонії у Передній Азії, аналізу впливу давньосхідних культур на розвиток воєнного мистецтва скіфського війська, внесок скіфів у воєнну справу Давнього Світу та інші.

Про воєнні походи скіфів до Передньої Азії повідомляють асирійські клинописні документи, вавилонські хроніки, давньоєврейські тексти. Про перемоги скіфів, їх похід на Єгипет і панівне становище в Азії писав Геродот. Цінні доповнення в цьому питанні є в "Географії" Страбона і в інших античних авторів.

Дані, накопичені сучасною археологією, переконливо підтверджують повідомлення давніх документів та авторів про воєнні дії скіфів у Передній, Малій Азії і на Близькому Сході. При розкопках оборонних споруд міст Закавказзя, Месопотамії, Сирії, Палестини зустрічаються скіфські бронзові вістря стріл. Скіфські речі: деталі кінської вузди, мечі, наконечники стріл знайдені при розкопках урартійських фортець у комплексах VII - VI ст. до н. е.

На городищі Норшунтепе (територія сучасної Туреччини), були знайдені скіфські наконечники стріл, списів, ножі, вудила, бронзові вуздечні бляхи, у вигляді голови грифона. Набори озброєння скіфського типу, які включали акінаки, біметалевий клевець, наконечники стріл, знайдено в центральній Анатолії. Награбоване добро вивозилось далеко за межі Передньої Азії. Ассирійські зображення на піхвах скіфських мечів, срібні ніжки ослонів урартійського походження, прикраси азійських красунь не рідкість у знахідках на території України і доходять до Кіровоградщини та Київщини.

Дивовижно нагадують державний символ України - тризуб, який своїм корінням сягає у глиб віків, знаки на обкладці царського меча з Келермеського кургану і на руків'ї акінака з так званого Мельгуновського скарбу на Кіровоградщині. Ці знаки на думку Б. Б. Піотровського відповідають урартійському символу "дерева життя".

Час воєнної присутності скіфів у Передній Азії визначається в межах від початку 70-х років VII ст. до н. е. до середини 80-х років VI ст. до н. е. На Передньоазійському театрі воєнних дій скіфи вперше згадуються в анналах царя Ассирії Асархаддона (681-668 рр. до н. е.), що датуються під другим роком його правління.

Останніми згадками про скіфську воєнну присутність в Азії є тексти давньоєврейських пророків 90-х років VI ст. до н. е. Геродот залишив нам свідчення про участь окремого "заколотного загону скіфів - кочівників" у війні між мідійським царем Кіаксаром і володарем Лідійського царства Аліатом, яка закінчилась 28 травня 585 р. до н. е. Саме ця подія, на думку багатьох учених, стала завершенням участі скіфів у війнах на території Передньої Азії. У всякому разі, жодного факту, що вказує на їх перебування тут після вказаного терміну невідомо.

Характер азійських війн скіфів свідчить про те, що їх загони діяли оперативно, були не обтяжені обозами із сім'ями і домашнім скарбом, стадами

худоби і тому подібним. Де ж на цей час знаходилося основне ядро скіфів, де був розташований вихідний район їх військових походів? Є різні думки про локалізацію "Скіфського царства", яке в асирійських документах названо "царством Ішкуза". Одна група вчених схильна бачити його в районах поблизу озера Урмія в Іранському Курдистані, друга - в межіріччі Кури й Аракса на території сучасного Азербайджану. На думку автора, найбільш аргументована думка про перебування в VII - VI ст. до н. е. основного ядра скіфських племен на території Прикубання і Північного Кавказу. Деяка частина скіфів при цьому кочувала в степах Криму та Північного Причорномор'я від Дунаю до Дону.

Сам Геродот, описуючи повернення скіфів до "своєї країни" після походів до Передньої Азії, локалізує її саме в Північному Причорномор'ї. Етноплемінний склад скіфського військового об'єднання був доволі строкатим, бо включав загони зі всіх областей Скіфії. Разом зі з'єднаннями скіфів царських у походах брали участь підкорені кіммерійці і загони з північно-причорноморського Степу й Лісостепу, і сусідні савромати, і воїни кавказьких племен. До складу скіфського об'єднання могли входити і загони амазонок.

Оскільки кочове скотарство не вимагало великої кількості робочих рук, значна частина населення могла відірватись від трудової діяльності і взяти участь у довготривалих воєнних походах. Прекрасно озброєні залізною зброєю відмінної якості, далекобійними складними луками, маючи високу маневреність, скіфи являли собою грізну силу, ідеально пристосовану до ведення грабіжницьких війн у далекому відриві від своїх стратегічних тилів.

Так як азіатські війни скіфів продовжувались загалом близько століття, мало вірогідно, що їх військові контингенти, які діяли в Передній і Малій Азії, на Близькому Сході, не підтримували зв'язків із своїми стратегічними тиловими базами у Передкавказзі та Північному Причорномор'ї, не відправляли туди свою здобич і не отримували звідти підкріплення. Скоріше

навпаки, окремі загони скіфів або скіфське військове об'єднання в цілому періодично здійснювали воєнні вторгнення в Передню Азію.

Ассиро-вавилонські документи, давньоєврейські пророки, античні історики не вказують на скіфів як на постійно присутню військову силу. Скіфська воєнна присутність на Передньоазіатському театрі воєнних дій виражалась у здійсненні великих походів скіфським військовим об'єднанням у цілому, серією малих походів окремих загонів і з'єднань, їх тимчасовим перебуванням на території союзницьких або тимчасово підкорених держав.

З Північнокавказьких степів скіфські загони здійснювали марші до країн Передньої Азії, долаючи Кавказькі гори через Дербентський і Дар'яльський проходи, Мамісонський перевал і вздовж побережжя Чорного моря. При цьому основним маршрутом був обраний дербентський. Греки, в часи Есхіла, Кавказ називали "дорогою скіфів". Нам відомо принаймні три великих походи скіфів до Передньої Азії. Це вторгнення скіфів у 670-х роках до н. е., яке закінчилось укладенням династичного шлюбу між царським домом Ассирії й царем скіфів.

Похід скіфів до кордонів Єгипту в 630-х - на початку 620-х рр. до н. е., прихід скіфського війська під командуванням царя Мадія на допомогу обложеної мідійцями Ніневії в 614 р. до н. е.

Похід Мадія був чи не найбільшим за своїми масштабами. На період скіфських війн в Азії припали грандіозні події в передньоазіатському регіоні. У складній і багатій на різкі зміни воєнно-політичній обстановці скіфи виступали на боці то однієї, то другої сторони, міняли союзників і ворогів. Воєнно-політична обстановка напередодні походу Мадія до Передньої Азії виглядала так. Паралельно із занепадом Ассирії на Передньоазіатському театрі воєнних дій відбувалось посилення Мідії.

Іраномовні мідійські племена займали території на південь від Каспійського моря. Серед них відбувалися процеси переходу від кочового до осілого способу господарювання. Частина мідійців продовжувала вести кочовий

спосіб життя. Війська цих племен склалися з окремих загонів кінноти й піхоти, що формувалася за родовим принципом.

У 625 р. до н. е. в Мідії до влади приходить Кіаксар. Він енергійно проводить ряд політичних і воєнних реформ. Кіаксар перебудував племінне ополчення в організоване військо. "Він перший поділив азіатське військо на бойові загони і перший упорядкував їх залежно від виду зброї - на списоносців, лучників і вершників, тоді як перед тим усі вони були без усякого ладу перемішані й об'єднані".

У 626 р. до н. е. у Вавилоні царський трон захопив халдейський вождь Набопаласар, що до того перебував на воєнній службі в асирійському війську. Він відмовився в подальшому визнавати владу асирійських царів.

У 615 р. до н. е., мідійські війська вторглися у східні провінції Ассирії. В 614 р. до н. е. мідійці взяли штурмом офіційну столицю Асирійської держави - Ашшур і, з приходом вавилонського війська, яке привів особисто Набопаласар, обложила ставку асирійських царів - Ніневію. Геродот, описуючи війну мідійців з Ассирією під керівництвом царя Кіаксара, відмічає: "І коли він переміг асирійців в одній сутичці і вже обложив Нін, проти нього виступило численне військо скіфів, очолюване царем скіфів Мадієм, сином Прототія". Історичність особи Мадія підтверджує і Страбон, він згадує про "...віддалені мандри вождів, як, наприклад, Мадія скіфського".

Більшість сучасних дослідників сходиться на тому, що Прототій, згаданий Геродотом, і цар скіфів Партатуа, відомий нам з асирійських документів - це одна і та ж особа. Зберігся письмовий запит царя Ассирії Асархаддона (681-668 рр. до н. е.) до оракула бога Шамаша: "...Партатуа, цар країни Ішкуза, який прислав тепер (вісника) Ашшурахіддіну, царю Ассирії (в...).

Так як, Ашшурахіддін цар Ассирії дає в жінки Партатуа, царю скіфів дочку царя з "дому виховання" (... чи вступить) з ним Партатуа, цар скіфів, (в союз), слово вірне, мирне ... чи буде виконувати по істині ...". Укладення

династичного шлюбу між царським домом Ассирії і провідником скіфів відбулося напередодні 673 року до н. е. Якщо Мадій дійсно нащадок Партатуа й ассирійської царівни, то він доводиться племінником наймогутнішому царю Ассирії Ашшурбанасалу (668-635/27 рр. до н. е.) і йому прийшлося надати допомогу обложеному в Ніневії рідному дядькові Сараку (616-612 рр. до н. е.). Прихід скіфів врятував становище. Оцінивши значну чисельну перевагу своїх противників Кіаксар і Набопаласар змушені були відступити.

У наступному 613 р. до н. е. цар Ассирії Сарак організовує воєнний похід проти Вавилону, залучивши до нього племена приєвфратських арамеїв. Які-небудь активні дії з боку союзників вавилонян - мідійців у цьому році не відмічаються. Тимчасове подолання зовнішньополітичних труднощів Ассирії в 613 р. до н. е. можна пояснити тільки допомогою союзних їм скіфів. Вірогідно, напрямком зосередження основних зусиль для скіфів була визначена Мідія, для ассирійців - Вавилонія.

Ситуація кардинально змінюється в 612 р. до н. е. Мідійці відновлюють бойові дії в Ассирії. Вавилонська хроніка Набопаласара згадує про участь кочових народів і серед них скіфів у поході мідійців, а Кіаксар з цього часу отримує у вавилонських документах титул "царя Умманманди", в розумінні того, що стає володарем північних "варварів" взагалі. Скіфи, як союзники ассирійців, більш не згадуються.

У липні 612 р. до н. е. після тривалої осади мідійці у взаємодії з військом Вавилону оволоділи Ніневією. Усі ці обставини свідчать про приєднання скіфів до мідійсько-вавилонського союзу. Що сталося з Мадієм після подій 614 р. до н. е. нам невідомо. Військова доля багата на несподіванки. В Іранському Курдистані на узбережжі озера Урмія біля містечка Саккиз знайдено скарб, який є залишками зруйнованого поховання скіфського вождя високого рангу другої половини VII ст. до н. е. Хто знає, чи не покоївся тут прах царя Мадія?

Остаточне знищення ассирійської держави завершилось у 605 році до н. е. після поразки асси́ро-єгипетських військ у битві при Каркемишу союзниками

мідянами і вавилонянами. При розкопках цього міста в шарах кінця VII ст. до н. е. знайдено багато наконечників стріл "скіфського типу". Чи не є це свідченням участі скіфів у знищенні останнього оплоту асирійців? Кого, як не союзників, міг запросити до себе на бенкет мідійський цар, про який згадує Геродот: "Більшість із них запросив до себе на бенкет Кіаксар і мідійці понапоювали їх як слід і перерізали. Так мідійці знову повернули собі свою владу в країні, яку мали, і перед тим заволоділи Ніном і підкорили також і асирійців, за винятком області Вавилону".

Саме після цієї події, мабуть, почалось масове повернення скіфів у північнокавказькі та північно-причорноморські степи. З азіатським походом Мадія тісно пов'язана проблема скіфського панування в Передній Азії.

Чомусь, саме результати цього походу інколи, спираючись на працю Геродота, вважають за початок перехоплення скіфами військової ініціативи на Передньоазіатському театрі воєнних дій. Але Геродот зовсім не акцентує на цьому увагу. Просто він, згадавши події під стінами Ніневії, робить стрибок у часі назад, що взагалі властиво для нього, і переходить до пояснення шляху пересування скіфів з Європи до Азії та засвідчує: "Тоді зустрілися мідійці із скіфами і були розбиті в битві, втратили своє панування, а скіфи поширили свою владу в усій Азії. Звідти вони попрямували до Єгипту. А коли прибули до Сирійської Палестини, їм назустріч вийшов Псамметіх, цар Єгипту, і дарами, і умовляннями йому пощастило переконати їх не йти далі. І коли вони відступали, вони опинилися в сирійському місті Аскалоні, більшість скіфів пройшли містом, не завдавши жодної шкоди, але деякі з них затрималися й пограбували храм Афродіти Уранії...

Скіфи володіли Азією впродовж двадцяти восьми років і своїми нахабством і свавіллям усе перевернули там догори ногами. З одного боку, вони вимагали від підкорених народів данину, що вони визначали до кожного з них, а крім збирання цієї данини вони роз'їжджали на конях і грабували все, що тільки було в кого".

Про панування скіфів у Передній Азії Геродот у своєму творі згадує ще кілька разів, підтверджуючи при цьому вказаний термін 28 років, хоча хронологічні рамки цього періоду він чітко не вказує. Ряд дослідників порядок подій бачили так: скіфи на чолі зі своїм царем Мадієм вторглись в 614 р. до н. е. в Передню Азію, подолали мідян, потім вступили з ними в союз, завдали поразки асирійцям, здійснили ряд грабіжницьких походів до Палестини, Сирії та Єгипту, близько 28 років володіли Мідією, поки Кіаксар не знищив їхніх вождів і таким чином не припинив їх панування. Але історичні реалії не дозволяють погодитись з такою послідовністю подій.

Панування скіфів у Передній Азії проходило й закінчилось у часи правління Кіаксара, проте Геродот жодним словом не обмовився, що воно почалось за Кіаксара. Початком скіфського панування в Азії похід Мадія на поміч Ніневії в 614 р. до н. е. не може бути, тому що: - тоді кінець панування скіфів припадає на 586 р. до н. е., а це вже час після смерті Кіаксара; - уже напередодні війни з Лідією Кіаксар приймає до свого двору загін "заколотних" (бунтівних) скіфів-кочовиків, у самій війні скіфи діють на боці Лідії - ці обставини вказують на ворожі стосунки мідійців із скіфами-царськими вже в 591 р. до н. е.; - відразу після остаточного падіння асирійської деспотії в 605 р. до н. е. відбувається зліт могутності Мідії, захопленням нею влади у всьому регіоні, встановлення своїх порядків.

Більш, ніж чвертьвіковому пануванню скіфів у цей час просто немає місця; - в середині 90-х років VI ст. до н. е. при розгромі Урарту скіфи уникають зіткнень із мідійцями, грабують урартійські міста на півночі країни. Очевидно, згадана Геродотом переможна битва скіфів із мідійцями, яка забезпечила панівне становище скіфів, відбулася раніше 614 року до н. е. Сам Геродот таку подію як здобуття Ніневії пов'язував, ймовірно, із закінченням скіфського панування, а не з його початком.

У сучасній літературі має місце думка, започаткована ще І. М. Дьяконовим, що встановлення скіфської гегемонії в Передній Азії відбулось в

653-652 рр. до н. е. Після завданої поразки мідійцям, військо Мадія могутньою хвилею заповонило майже увесь Давній Схід і зупинилося лише на кордонах Єгипту, де фараон Псамметіх I відкупився від них великою даниною. Мадій нібито втрутився і в боротьбу Лідії з кіммерійцями. З таким порядком подій не можна погодитись.

Викладеному Геродотом баченню воєнно-політичних подій в Азії відповідають, або принаймні не суперечать такі твердження:

- По-перше, незрозуміло про яку облогу Ніневії в середині VII ст. до н. е., до подій 614 р. до н. е., можна говорити, коли Ассирія, у часи Ашшурбанапала (668-635/27 рр. н. е.), знаходилась ще в zenіті своєї могутності. В 652 р. до н. е. була рішуче придушена спроба проголошення незалежності Вавилону, а близько 639 р. до н. е. було взято місто Сузи і досягнута повна перемога над давнім ворогом Еламом.

- По-друге, Геродотом фіксується дві синхронних історичних події у зв'язку з просуванням скіфів до Сирії й Палестини: вихід єгипетського фараона Псамметіха I за межі Єгипту в Палестину, і сплюндрування храму Афродіти Уранії. Ці події вказують на час царювання іудейського царя Іосії (639-609 рр. до н. е.) і виключають можливість віднесення їх до середини VII ст. до н. е.

- По-третє, якщо кінець скіфського панування відбувся після здобуття Ніневії й остаточної перемоги над ассирійцями (605 р. до н. е.), то початок скіфської гегемонії - не раніше 633 р. до н. е.

- По-четверте, найвірогідніше що поразка мідійців у битві зі скіфами відбулась до того, як Кіаксар зійшов на трон.

На думку автора, період скіфського владарювання в Передній Азії був можливий тільки в часи нестабільної воєнно-політичної обстановки в регіоні, що наступили внаслідок послаблення централізованої влади, анархії й смуту в ассирійській державі, які розпочались між 633 і 627 рр. до н. е.

Результатом цих процесів стали серйозні зміни воєнно-політичної ситуації в регіоні: в 626 р. до н. е. владу у Вавилоні захоплює Набопаласар, у Мідії з 625 р. до н. е. - Кіаксар.

Різниця в часі між такими історичними подіями, як смерть Ашшурбанапала в 633 р. до н. е., з якою пов'язується занепад Ассирії, і остаточне падіння Ассирійської держави в 605 р. до н. е. внаслідок чого відбулося утвердження панівного становища Мідії, становить саме 28 років.

Чи не на ці історичні події спирався Геродот, визначаючи термін панування скіфів у Передній Азії? Правда, ми абсолютно точно не знаємо року смерті Ашшурбанапала. Різними дослідниками вона визначається в межах від 635 до 627 року до н. е. Але і враховуючи це, висунута гіпотеза не втрачає сили, бо ж Геродот зазначив, що ліквідація скіфського панування сталась після остаточного підкорення ассирійців.

Таким чином, час 28-річної скіфської гегемонії у Передній Азії можна визначити між 633/626 і 605/598 рр. до н. е. Послідовність воєнно-політичних подій могла бути такою. В 633/626 рр. до н. е. мала місце рішуча перемога скіфів над мідійцями, наслідком якої було ганебне підпорядкування скіфам і сплата важкої данини Мідією. Відголоси цього принизливого становища чутні ще майже через століття, в часи Дарія I.

Про воєнні зіткнення між скіфами й мідійцями свідчить і мідійська циліндрична печатка, знайдена на території сучасного Ірану. Після того, скориставшись з міжусобиць, безпорядків і послаблення центральної влади в ассирійській державі, скіфи здійснили ряд грабіжницьких походів до Сирії, Палестини, Малої Азії, вийшли на кордони Єгипту. Основним способом воєнних дій на цей час для скіфів стали швидкі рейди окремих загонів організовані з метою грабунку й збору данини.

У 614 р. до н. е. скіфське військове об'єднання під командою царя Мадія прийшло на допомогу обложеної мідійцями Ніневії. В 613 р. до н. е. воєнні дії

скіфів були спрямовані проти Мідії, що забезпечило ассирійцям північно-східний напрямок і дало змогу організувати воєнний похід проти Вавилону.

Навесні 612 р. до н. е. союзні вавилоно-мідійські війська знову здійснюють похід до серця Ассирії - царського міста Ніневії і здобувають її після трьохмісячної облоги.

Така різка зміна балансу воєнного потенціалу супротивних сторін могла відбутись внаслідок приєднання скіфів до вавилоно-мідійського військового союзу. Це могло статись у кінці 613 р. до н. е. - на початку 612 р. до н. е., хоча і після цього мідійці продовжували сплачувати данину скіфам. Кінець їх пануванню був покладений після вбивства військових ватажків на бенкеті у Кіаксара. Подія ця сталась після 605 р. до н. е., але не пізніше 599 р. до н. е.

Походи скіфів до Передньої Азії продовжувались тривалий час. Це не могло не відбитись на економіці, ідеології і соціальній структурі скіфського суспільства, і, як результат, на його воєнній організації. Тому в скіфах часів азіатських війн передусім потрібно бачити не кочових скотарів, а професійних воїнів, основу існування яких забезпечувало насильне відчуження продукту, виробленого осілим землеробським населенням.

Азіатські походи прискорили формування військової організації і розвиток воєнного мистецтва скіфів. Військова могутність скіфів піднімала їх вождів до рівня давньосхідних правителів, зростала їх влада, посилювалася роль військової аристократії.

Військова енергія, зміцнена набутим досвідом та передовими досягненнями у галузі озброєння й тактики ведення бою, забезпечила воєнну славу скіфам у наступні століття. Вона надовго пережила цей народ і закріпилася за нашими предками.

Військова історія скіфів - це невід'ємна частина нашої вітчизняної історії. Бойові традиції українського війська народжувались не на пустирі. Наш

патріотизм народився не вчора, а тисячі років тому, і несе він у собі, крім багатьох інших рис, відлуння бойового духу скіфів.

3. Скіфо-перська війна.

Скіфо-перська війна — вторгнення армії перського царя на ім'я Дарій I Великий Гістасп у Скіфію в 514 або 513 рр. до н.е. з метою її загарбання і включення в Перську імперію Дарія.

3.1. Причини війни.

Єдиної думки з багатьох основних питань війни немає через лаконічність відомостей Геродота, недолік інших письмових і археологічних даних, різне ставлення дослідників до наявних джерел, а також ряд інших чинників.

Геродот розповідає про задуми війни у вигляді діалогу Дарія I та його дружини Атосси:

— Царю! При всій твоїй могутності ти нічого не робиш. Ще жоден народ ти не підкорив персам і не примножив перської держави. Людині молодій, як ти, володарю великих скарбів, слід прославити себе великими подвигами, щоб перси знали, що над ними панує чоловік. Це піде тобі подвійно на користь: перси будуть знати, що на чолі їх стоїть чоловік, і, займаючись війною, вони не будуть мати дозвілля, щоб повставати проти тебе. Тепер, поки ти ще молодий, ти можеш зробити великий подвиг. Адже зі зростанням тіла ростуть і духовні сили, а коли тіло починає старіти, то з ним разом старіє і дух, котрий вже нездатний до великих звершень.

— Жінко! Все, про що ти говориш, я і сам думаю зробити. Адже я збираюся перекинути міст з нашого материка на інший і йти на скіфів. І це скоро має статися.

Геродот повідомляє про сам похід і його причини — бажання Дарія I помститися скіфам за образи столітньої давнини:

Після взяття Вавилону був похід самого Дарія I Гістаспа на скіфів. Внаслідок того, що Азія рясніла людьми і грошових коштів надходило безліч, Дарій побажав помститися скіфам за те, що вони перші вторглись в Мідію і здобули перемогу над тими, хто чинив їм опір, поклавши початок несправедливості. Адже скіфи панували в Верхній Азії протягом двадцяти восьми років. Переслідуючи кімерійців, вони вторглися в Азію, позбавивши влади мідійців. Адже саме останні панували над Азією до приходу скіфів... З цієї причини Дарій I, бажаючи помститися скіфам, зібрав на них військо.

Платон з цього приводу виголошував: *«За яким правом Ксеркс почав похід на Елладу, а батько його на скіфів?»*. Звідси можна зробити висновок, що він не бачив у Дарія будь-яких серйозних причин для походу на скіфів.

Йордан подає таке пояснення причин походу на скіфів, яких він тут називає готами:

Дарій, цар персів, син Вістаспа, побажав одружитися з дочкою Антірію, короля готів; просив він цього і в той же час побоювався, як би не відхилили вони його бажання. Готи, знехтувавши спорідненість з ним, залишили його посольство ні з чим. Знехтуваний, він запалав гнівом і виставив проти готів військо з 700 тисяч озброєних воїнів; він прагнув помститися за свою ганьбу суспільним лихом

Цю ж версію коротко викладає Помпей Трог, який, як і Йордан, спотворює ім'я скіфського царя Іданфірса.

Давні автори наводять дві зовсім різні версії, правдивість яких невідома. Можливо, Дарій хотів поріднитися з скіфським царем для того, щоб заручитися його підтримкою в своїх далекосяжних завойовницьких планах. Отримавши відмову, він зрозумів, що не тільки не придбав союзника або нейтрального сусіда, але має в особі Скіфії сильного ворога, який може перешкодити

здійсненню його великих планів. Такого ворога потрібно було знищити. І Дарій I рушив війною на скіфів. Приводом же послужила відмова видати за нього дочку Іданфірса.

Не виключено також, що при тих же подіях Дарій I Гістасп не хотів афішувати свою невдачу з одруженням і знайшов інший привід для війни — давні образи, завдані скіфами під час їхнього панування в Азії. Отже, викладені древніми авторами версії не виключають одна одну.

Але джерела говорять тільки про те, що послужило приводом до війни, а не головною причиною. Всі можливі варіанти детально розглянуті і проаналізовані в роботі Є.В.Черненка.

С.П. Толстой, наприклад, пише так: *«Я схильний бачити в грандіозному задумі Дарія спробу пройти вогнем і мечем найглибшими тилами Скіфії і вийти в Середню Азію з північного заходу, назавжди розтроцювши міць своїх грізних північно-східних ворогів і завершивши консолідацію північного кордону імперії. Велику роль могли грати і бажання зміцнення на Закавказзі ахеменідської влади, якій безпосередньо загрожували європейські скіфи. Гігантський масштаб не повинен нас бентежити. Не треба забувати величезних розмірів самої імперії і походів Кіра, Камбіза і Дарія на території від Бактрії до Барки і Нубії, котрі мало чим поступаються за протяжністю маршрутів. Географічна обізнаність персів про Скіфію, мабуть, була значно вищою за ту, яку мали греки, і мова йшла не про похід у таємничу „країну мороку“, а в країну, ймовірно, добре відому перській розвідці».*

Дещо інше пояснення наводить М. І. Артамонов: *«Дарій I Гістасп прагнув поширити Перську імперію на весь тодішній культурний світ і, зокрема, підпорядкувати чорноморські колонії греків і тим самим захопити контроль над чорноморською торгівлею, особливо над надходженням необхідного Греції скіфського хліба»*

Близьку йому точку зору висловлює Б. О. Рибаків: *«Похід Дарія I до Фракії і Скіфії в 512 р. був першим військовим актом у тривалих подіях*

наступних греко-перських воєн. Мета його вгадується легко: перси почали підготовку до важкої війни на суші і на морі, намагаючись відрізати Грецію від хлібородних і багатих худобою та рибою областей Балкан і Скіфії. Привід, зрозуміло, був вказаний інший: помста за давні походи скіфів до Малої Азії, а проте підкорення фракійців, непричетних до розбійницьких наїздів скіфів, не залишає сумнівів у справжніх стратегічних цілях перського царя».

Висновки С.П. Толстова не суперечать головному висновку Є.В. Черненка, а доповнюють його, якщо можна так висловитися, по частині стратегічних планів Дарія вже після розгрому скіфів.

Б.А. Рибakov хибно визначив мету походу Дарія, перенісши увагу зі Скіфії на Грецію. Перси прагнули не «*відрізати Грецію від хлібородних і багатих худобою та рибою областей Балкан і Скіфії*», а розгромити скіфів і убезпечити себе від такого сильного ворога. Тим самим вони, зрозуміло, позбавляли Грецію хліба, але це вже наслідок, а не причина.

Отже, Дарій зібрався війною на скіфів. Перш ніж вирушити в такий далекий і важкий похід, цар подбав про збір необхідних відомостей про Скіфію. Ось що пише про це Ктесій Кнідський (445 до н. е.—399 до н. е.) - лікар перського царя Артаксеркса II в своїй «Історії Персії»: «*Дарій наказав каппадокійському сатрапові Аріарамну перетнути Європу в поході проти скіфів і взяти в полон чоловіків і жінок. Аріарамн, переправившись на 30 п'ятидесятивеслових суднах, взяв скіфів у полон, причому захопив і брата скіфського царя Марсамету, знайшовши його закованим в кайдани за наказом брата за якусь провину. Скіфський цар Скіфарб в гніві написав Дарію зухвалий лист, йому було дано таку ж відповідь*».

Точна дата походу невідома. Геродот лише зазначає, що похід стався після взяття Вавилону, тобто після 521 р. У зв'язку з цим В.В. Струве підкреслив, що «*датування Геродотом походу на скіфів є занадто розмитим, бо залишає занадто великий простір для вибору того року, коли Дарій вирішив послати своє військо проти племен, що населяли степи нашого Причорномор'я*».

Вчені висловили безліч різних точок зору щодо цієї дати. Наводячи різноманітні аргументи, міркування, гіпотези і просто здогадки, вони відстоюють той чи інший рік в проміжку між 520 і 507 рр.. до н.е. Більшість дослідників вважають, що скіфо-перська війна сталася в 512 р. Абсолютно точну відповідь дати поки що неможливо.

3.2. Чисельність військ.

Геродот повідомляє про чисельність перського війська наступне: *«Війська, без морського флоту, налічувалося 700 000 разом з кіннотою, кораблів ж було зібрано шістсот»*. Помпей Трог також вказує, що Дарій *«вступив у Скіфію з 700 000 озброєних людей»*. Аналогічні відомості наводить Йордан, який відзначає, що Дарій *«виставив проти готовий військо з 700 000 озброєних вояків»*. А Ктесій Кнідський називає іншу цифру— 800 000 війська.

Єдиної думки щодо правильності цих історичних даних не існує. Прихильники наведеної Геродотом цифри ніяких особливих доказів зазвичай не приводять. Як правило, вони просто вказують ці дані і приймають їх або беззастережно, або з тими чи іншими поясненнями або міркуваннями на цей рахунок. А дослідники, що відкидають наведену ним та іншими стародавніми авторами цифру, вважають, що чисельність перського війська була набагато менше, і намагаються обґрунтувати свій висновок різними аргументами. Найповніше ця точка зору відображена в роботі Е. В. Черненко.

З наведених цитат можна вивести, що Геродот, Помпей Трог і Йордан визначають в 700 тисяч чисельність тільки сухопутного війська Дарія. Геродот при цьому додає, що було зібрано крім того 600 кораблів. А Ктесій зазначає загальну чисельність сухопутного і морського війська — 800 тисяч. Отже, морське військо налічувало 100 тисяч чоловік.

Визначити чисельність скіфів, на жаль, неможливо навіть приблизно. Ні Геродот, ні інші античні автори не тільки нічого не повідомляють про це, але і не

дають ніяких відправних даних для більш-менш достовірних підрахунків. Відомо тільки, що скіфів було значно менше, ніж персів.

3.3. Переправа через Боспор Фракійський

Геродот розповідає про це зовсім коротко: *«Коли Дарій займався приготуванням до походу проти скіфів і розсилав гінців з наказом одним доставити піше військо, іншим — кораблі, третім — будувати міст через Боспор Фракійський, Артабан, син Вістаспа, брат Дарія, рішуче противився того, щоб той зробив похід проти скіфів, нагадуючи про недоступність скіфів. Але він все-таки не переконав Дарія послухатися корисних порад. Артабан замовк, а Дарій після того, як у нього все було приготовлено, почав виводити військо з Суз». Після цих сухих лаконічних відомостей викладається дуже своєрідний сюжет: «Тут один з персів — Ойобаз— упросив Дарія, оскільки у нього було три сини і всі готувалися до походу, залишити йому одного. Той же сказав, що залишить йому всіх дітей, оскільки він, будучи йому другом, просить небагато чого. І ось Ойобаз дуже радів, сподіваючись, що сини позбавлені від походу. Дарій наказує тим, хто був поставлений для цього, вбити всіх синів Ойобаза. Вони, вбиті, були залишені тут же, на місці».*

Вважається, що цей сюжет був вигаданий Геродотом, щоб показати розмах підготовки та безвинятковість військової повинності.

Про подальший розвиток подій Геродот повідомляє: *«Дарій I, після того як виступив з Суз, прибув в ту частину Калхедонської області, яка примикає до Боспору і де був побудований міст».* Ця коротка фраза означає довгий шлях довжиною приблизно 2500 км.

Військо рухалося по знаменитій «Царській дорозі», яка пов'язувала Сузи, літню резиденцію царя, з містом Сарди, колишньою столицею Лідії. Ця дорога була стратегічною артерією Перської держави. Ця дорога описана Геродотом в іншому місці його твору «Історія греко-перських війн», де розповідається про карту світу Арістагора Мілетського, вирізану на мідній

дошці. За словами Геродота шлях із Сард в Сузи виглядав так: *«На всій його довжині є царські стоянки і відмінні постійні двори, і весь шлях проходить у населеній і безпечній країні. Двадцять таких стоянок розташовано на шляху через Лідію і Фригію на відстані 94,5 парасангів.*

З Фригії шлях веде безпосередньо до річки Галіс, де є гірський прохід, через ворота якого необхідно пройти для переправи через річку. Біля воріт проходу знаходиться сторожова укріплення з сильною охороною. За річкою слідує Каппадокія, і по ній на відстані 104 парасангів до кордону Кілікії розташовано 28 стоянок (парасанг або фарсах - перська міра довжини; зазвичай відстань, яку проходить караван до чергового відпочинку, привалу або, інакше, відстань, яку можна пройти пішки за годину, дорівнювала 5549 м). На цьому кордоні треба пройти через два проходи і минути два сторожові зміцнення; на шляху через Кілікію — три стоянки на відстані 15,5 парасангів. Кордон Кілікії та Вірменії утворює судноплавна річка Євфрат. У Вірменії знаходиться 15 стоянок з заїжджими будинками і сторожовим зміцненням протягом 56,5 парасангів. З Вірменії шлях веде в Матіену; тут 34 стоянки на відстані 136 парасангів. У цій країні протікають чотири судноплавні річки. Через усі ці річки треба переправлятися на судах. Перша річка — Тигр, відтак, друга і третя під однією назвою Забат. Але це — різні річки, і починаються вони не в одній місцевості. Перша зі згаданих річок тече з Вірменії, а друга — з Матієни. Четверта річка називається Гінд. Кір розділив її на 360 каналів. Потім шлях йде через ці проходи в країну Кіссію, де на відстані 42,5 парасангів розташовані 11 стоянок до р. Хоаспа, яка також судноплавна. На ній лежить місто Сузи. Усіх цих стоянок від Сард до Суз 111 і стільки ж заїжджих дворів»

Якщо цей царський шлях правильно виміряно парасангами, і якщо 1 парасанг дорівнює 30 стадіям, то із Сард до царського палацу в Сузах 13 500 стадіїв, оскільки шлях становить 450 парасангів. Якщо рахувати на кожен день по 150 стадіїв, то на весь шлях припадає 90 днів. 1 стадія дорівнює 185 метрів

Військо Дарія пройшло «царською дорогою» майже весь зазначений маршрут. Не доходячи Лідії, перси завернули до Боспору Фракійського і вийшли до того місця, де через протоку був побудований понтонний міст. На цей шлях пішло не менше трьох місяців.

Далі Геродот вдається до цікавого літературного прийому. Для того, щоб описати Понт Евксинський, він садовить Дарія I Гіспаса на піднесений мис, звідки відкривається прекрасний вид на море. Повідомивши, що цар прибув до мосту, письменник продовжує: «Звідси, зійшовши на корабель, він поплив до так званих Кіанеям, які, як стверджують греки, колись були блукаючими скелями. Сидячи на мису, він дивився на Понт, який заслуговує на увагу: адже з усіх морів воно за своєю природою саме дивне. Довжина його 11 100 стадіїв, ширина ж у тому місці, де воно ширше за все, 3300 стадій. Устя цього моря завширшки чотири стадія, довжина ж цього гирла-протоки, названого Боспором, — на ньому й було зведено міст — доходить до 120 стадій. Боспор ж тягнеться до Пропонтиди. До Пропонтиди, що має в ширину 500 стадіїв і в довжину 1400, вливається в Геллеспонт, що має в самому вузькому місці сім стадій у ширину, довжину ж — 400. Геллеспонт же втікає в безодню моря, яке називається Егейське море».

Потім Геродот знову повертається до подій в гирлі Понту: «Дарій, коли надивився на Понт, поплив назад до мосту, будівельником якого був Мандрокл самосец. А подивившись на Боспор, він поставив на березі дві стели з білого каменю, вирізавши на одній асирійські, а на іншій грецькі письмена, де перерахував усі племена, які він вів, а вів він усі племена, над якими панував. Війська, без морського флоту, налічувалося 700 000 разом з кіннотою, кораблів же було зібрано шість сотень. Згодом візантійці, прихопивши ці стели в місто, використовували їх для вітваря Артеміді, за винятком одного каменя. Останній, заповнений асирійськими письменами, був залишений біля храму Діоніса у Візантії.

Для будівництва моста було вибрано найвужче місце протоки. Його ширина тут дорівнює 750 м. У цьому районі зараз височать руїни середньовічних фортець Анадолю-Гіссаро на азійському боці Босфору і Румелі-Гіссаро на європейському березі. Ця ділянка була найбільш зручною, як для будівництва самого мосту, так і для переправи. Закипіла робота. І в короткий термін геніальний задум великого будівельника Мандрокла був запроваджений в життя. Понтонний міст зв'язав берега Азії та Європи. При цьому слід взяти до уваги, що течія з Понту тут досить сильна. Це вимагало від Мандрокла великих знань, сміливої творчої думки, точних розрахунків. І зодчий чудово впорався з таким складним завданням.

Про це Геродот повідомляє наступне: *«Дарій I же після цього, прийшовши в захват від мосту, обдарував його будівельника Мандрокла самосця всім у десятикратному розмірі».*

Після переправи через Боспор Фракійський Дарій I рушив зі своїм численним військом через Фракію до гирла Істра. Від Боспору Фракійського до річки Істр перське військо пройшло близько 700 км. Цей шлях зайняв приблизно місяць. Попереду, за річкою, була вже Скіфія. Після перемог над гетами і фракійцями абсолютно впевнений у перемозі над скіфами, Дарій I Гістасп почав готуватися до переправи через річку Істр.

3.4. Атака на землі скіфів.

За Геродотом, біля переправи на землі скіфів відбулося наступне: *«Коли ж Дарій і піше військо, яке було з ним, прибули до Істру, то, після того, як всі переправилися, Дарій I наказав іонійцям, зруйнувавши міст, слідувати за ним по суші. Коли ж іонійці готувалися руйнувати і робити те, що наказано, Кой, син Ерксандра, стратег мітиленців, запитавши перш, чи завгодно буде Дарію вислухати думку того, хто бажає її висловити, сказав наступне: „О царю! Ти збираєшся зробити військовий похід проти країни, в якій не виявиться ніяких посівів і жодного обжитого міста. Дозволь мосту стояти недоторканим на цьому місці, а охоронцями його залиш тих, хто його збудував. І якщо, знайшовши*

скіфів, ми здійснимо все згідно з задумом, то повернення нам забезпечене. Якщо ж ми і не зможемо їх знайти, то, принаймні, повернення для нас буде безпечним. Адже я анітрохи не боюся, що ми будемо переможені скіфами в битві. Я більше боюся того, щоб ми, не будучи в змозі їх знайти, блукаючи, не зазнали б якої-небудь біди. І може бути, хто-небудь скаже, що я кажу це заради самого себе, щоб залишитися. Я ж відкрито висловлюю думку, яку вважав для тебе, царю, найкращою. Сам, однак, піду слідом за тобою і не залишуся“.

Дарій I був дуже задоволений порадою і відповідав йому такими словами: „Чужинець лесбосець, коли я щасливо повернуся назад у мій дім, прийди до мене неодмінно, щоб я віддячив тобі за добру пораду добрими справами“.

Сказавши це і зав'язавши шістдесят вузлів на ремені, він, покликавши для бесіди іонійських тиранів, говорив наступне: „Мужі іонійці! Колишнє рішення, висловлене щодо моста, я скасовую. Ви ж, взявши цей ремінь, робіть так. Як тільки побачите, що я вирушив проти скіфів, то починаючи з цього часу ви кожен день розв'язуйте по вузлу. Якщо ж протягом цього часу я не прибуду, а дні, відведені вузлами, у вас прийдуть до кінця, відпливайте на свою батьківщину. Але до того часу, оскільки я змінив рішення, охороняйте міст, проявляючи все заради його порятунку й охорони. Роблячи так, ви мені надзвичайно догодите“. Сказавши це, Дарій I рушив вперед».

Імовірно, у Дарія спочатку були інші плани: після підкорення скіфів рушити далі на завоювання Середньої Азії. Можна припускати, що після переправи Дарій I зібрав на раду всіх воєначальників і поділився цими планами. Після всебічного обговорення головним чином під враженням виступу Койа, від таких грандіозних прагнень довелося відмовитися. Геродот же стисло виклав тільки суть події, й тому його розповідь виглядає схематичною й кілька трафаретною.

Розповівши про епізод біля переправи, Геродот переходить до опису Скіфії. Потім, вказавши розміри «скіфського чотирикутника», він знову повертається до військових подій.

Скіфи дізналися про небезпеку, що загрожує ще до того, як завойовники ступили на їхню землю, і почали готуватися до відсічі ворогові. Але сили були надто нерівними. Скіфи звернулися за допомогою до своїх сусідів. Ось що повідомляє про це Геродот: *«Скіфи, віддавши собі звіт в тому, що вони одні не в змозі відбити військо Дарія I у відкритому бою, почали посилати гінців до сусідів. І ось їх царі, зібравшись разом, почали радитися, оскільки військо насувалося величезне. Зібралися ж царі таврів і агатірсів, і неврів, і андрофагів, і меланхленів, і гелонів, і будинів, і савроматів».*

«Отже, посли скіфів, прибувши до присутніх разом царям цих перерахованих племен, передали повідомлення про те, що Перс, після того, як на іншому материку всі йому скорилися, навівши міст у вузькому місці Боспору, переправився на цей материк, а переправившись, він підкорив фракійців, навів міст через річку Істр, бажаючи і тут все підкорити собі.

— Жодним чином не залишайтеся осторонь і не допустіть, щоб ми загинули, але у повній згоді вийдемо назустріч нападнику. А не зробите ви цього? Опинившись у скрутному становищі, ми або залишимо країну, або, залишаючись, укладемо угоду. Бо що буде з нами, якщо ви не захочете нам допомогти! Вам же від цього буде нітрохи не легше: адже Перс йде на нас нітрохи не більше, ніж на вас. А перемігши нас, він не схоче цим задовольнитися і не дасть вам спокою. Наведемо ми і серйозний доказ цих слів. Адже якби Перс йшов війною тільки на нас, бажаючи помститися за колишнє поневолення, то йому слід було б іти проти нашої країни, даючи спокій усім іншим, і він ясно показав би всім, що нападає на скіфів, а не на інших. Тепер же, як тільки він перейшов на цей материк, він підкорює всіх, хто б не попався йому на шляху. Він тримає під своєю владою й інших фракійців, і, в тому числі, найближчих до нас гетів».

Сусіди сприйняли цей заклик по-різному. За Геродотом, сталося таке: *«Коли скіфи оголосили це, царі, прибувши від племен, почали радитися, і їх думки розійшлися. Гелон, Будін і Савромат, будучи заодно, погодилися допомогти*

скіфам; але Агафірс, Неврит, Андрофаги і царі меланхленів і таврів відповідали скіфам наступне: „Якщо б ви, не заподіявши персам зла і не розпочавши війну першими, просили про те, про що тепер просите, то нам було б ясно, що ви говорите справедливо, і ми, послуховавшись вас, діяли б заодно з вами. Але ви, вторгнувшись в їхню країну без нашої участі, панували над персами стільки часу, скільки вам дозволяло божество, і оскільки їх тепер спонукає те ж саме божество, вони платять вам тим же. Ми ж і тоді не заподіяли ніякого зла цим мужам, і тепер не будемо намагатися першими заподіяти зло. Якщо, проте, він вторгнеться і в нашу країну і покладе початок несправедливості, тоді і ми не підкоримося, а поки ми цього не побачимо, ми залишимося у себе вдома. Адже ми думаємо, що перси йдуть не на нас, а на тих, хто були винуватцями несправедливості“».

Агафірси, неври, андрофаги, меланхлени і таври не бажали ризикувати власним спокоєм та добробутом. На той момент вони відчували себе у відносній безпеці. Царі не засуджували персів і не бачили в їх нападі на скіфів нічого несправедливого, а, скоріше, навпаки, — виправдовували завойовників. Можливо, Дарій I постарався перешкодити об'єднанню сил скіфів та їх сусідів і розіслав царям всіх сусідніх зі Скіфією племен вісників з роз'ясненням, що він йде війною тільки на скіфів і нікого більше завойовувати не збирається.

Але наявних сил все ж таки було недостатньо для того, щоб негайно дати відсіч персам. І скіфи обрали іншу тактику. Подальший хід подій Геродот так: «Коли скіфи дізналися про таку відповідь, вони вирішили в жодному разі не давати відкритого бою, оскільки ці союзники до них не приєдналися, але, поступово відходячи і женучи худобу, засипати криниці та джерела, повз які вони будуть проходити, винищувати рослинність на землі, розділившись при цьому надвоє, і до однієї з частин скіфського населення, тієї, над якою царював Скопасіс, приєднати савроматів. Їм слід було, відступаючи вздовж озера Меотиди, заманювати ворога до річки Танаїс, якщо перси повернуть в цьому напрямку. Коли ж перси відступлять, переслідувати, нападаючи. Такою була у

них одна частина населення царства; їй був наказаний той шлях, про який саме і йшлося.

Дві інші частини населення царства — друга, велика, якою керував Іданфірс, і третя, над якою царював Таксакіс, злилися воєдино і до них приєдналися гелони і будини. Тримаючись попереду персів на відстані одного дня шляху, вони повинні були відводити їх, відходячи і роблячи те, що було вирішено. І перш за все вони повинні були заманити їх до областей тих племен, які відмовилися від союзу з ними, щоб втягнути їх у війну, якщо вони добровільно не вступили у війну проти персів, то слід було втягнути їх у війну проти волі. Після цього вони повинні були повернути назад у свою країну і напасти на ворога, якщо таке рішення буде прийнято на нараді».

Обрана скіфами Тактика спаленої землі при сформованій розстановці сил була найбільш правильною. При такій великій чисельній перевазі персів скіфи не могли відразу ж дати головний бій. І вони вирішили вимотати ворога, послабити його боєготовність, підірвати бойовий і моральний дух. А для цього треба було відступати і заманювати противника в глиб країни, всіляко ускладнюючи його перебування тут.

Виправданим було і рішення скіфів діяти двома самостійними частинами війська. Для досягнення поставлених завдань крім основної частини війська була необхідна ще одна частина — більш мобільна і маневрена.

Скіфи почали діяти згідно з обраною тактикою. Геродот пише: *«Прийнявши це рішення, скіфи почали просуватися назустріч війську Дарія I, виславши передовими найкращих вершників. Залишивши лише ту кількість худоби, яка була необхідна для прожитку, всю іншу худобу вони відправили разом з возами, в яких у них жили діти й усі жінки, наказавши весь час просуватися у напрямку до північного вітру».*

Після переправи через Істр, маршрут персів пролягав через широку смугу між сучасними прісними озерами Ялпуг та Кагул. Потім у районі нинішнього м. Болграда вони перейшли річку Ялпуг, яка при впадінні в Дунай

утворює досить велике озеро. І північніше Болграда, в трьох днях шляху від місця переправи, їх виявив передовий загін скіфів.

Геродот пише: *«Коли ж передові скіфів виявили персів, відокремлених трьома днями шляху від Істра, то, виявивши їх, скіфи, тримаючись попереду на відстані одного дня шляху, відразу ж стали розташовуватися таборами, знищуючи все, що росте на землі. А перси, як тільки виявили появу скіфської кінноти, негайно пішли слідами безперервно відступаючих скіфів. І потім перси (адже вони кинулися в напрямку однієї з частин населення) почали переслідування на схід і в напрямку Танаїсу. Коли ж скіфи переправилися через річку Танаїс, перси, переправившись слідом за ними, продовжували переслідування до часу, поки, пройшовши країну савроматів, вони не досягли країни будинів».*

З другої половини цього уривку і починаються численні неясності в описі Геродотом подальших подій походу. За Геродотом, подальші військові дії розвивалися так: «За той час, що перси йшли через країну скіфів і країну савроматів, вони не мали можливості що-небудь розорити, оскільки країна не була обжита, коли ж вони вторглися в країну будинів, то там, натрапивши на дерев'яну фортецю (будини пішли і фортеця була абсолютно порожня), вони її спалили. Зробивши це, вони йшли все далі вперед по слідах до пори, поки, пройшовши цю країну, не прибули в пустелю. Ця пустеля не населена жодними людьми, розташована вона вище країни будинів, а протяжність її сім днів шляху.

Вище цієї пустелі живуть тиссагети, а з їх землі беруть початок чотири великі річки, що протікають через землю меотів; вони впадають в озеро, іменоване Меотида, їм дано такі імена: Лік, Оар, Танаїс, Сіргіс. Коли Дарій I дійшов до пустелі, він, призупинивши рух, розташував військо біля річки Оар. Зробивши це, він почав зводити вісім великих фортець, віддалених одна від одної на рівній відстані приблизно близько 60 стадій, їх руїни збереглися ще до мого часу.

У той час як він був зайнятий цим, переслідувані ним скіфи, зробивши коло по землях, розташованих вище, повернули назад в Скіфію. Оскільки скіфи зовсім зникли і більше не показувалися персам, Дарій I залишив ці фортеці недобудованими, а сам повернувши, пішов на захід, вважаючи, що це все скіфи і що вони тікають на захід.

Ведучи військо як можна швидше, він, як тільки прибув у Скіфію, зустрів дві інші частини населенні скіфів і став їх переслідувати, але вони трималися попереду нього на один день шляху. Оскільки Дарій I невідступно їх переслідував, скіфи, згідно з прийнятим рішенням, відступали в землю тих племен, які відкинули союз з ними, перш за все на землю меланхленів. Коли ж скіфи й перси, вторгшись, привели їх у сум'яття, скіфи повели персів в область андрофагів; коли ж і ці були приведені в сум'яття, скіфи стали заманювати персів у Невриду. А коли й ті прийшли в сум'яття, скіфи, вислизнувши, пішли до агатірсів.

Побачивши, що сусіди вигнані скіфами і введені в сум'яття, агафірси, перш ніж скіфи до них вторглися, послали вісника і заборонили скіфам переступати їх межі, заявляючи, що якщо ті спробують вторгнутися, вони перш за все будуть наполегливо боротися з ними. Попередивши про це, агафірси виступили до кордонів з наміром затримати нападників. Меланхлени ж, андрофаги і неври, після того як перси вторглися до них разом зі скіфами, не вступили в боротьбу і, забувши про свої погрози, в сум'ятті втікали на північ, в пустелю. Скіфи не стали вторгатися до агатірсів, які їм це заборонили, і з країни Невриди повели персів у свою країну».

У Скіфії, за Геродотом, перси продовжували переслідувати скіфів. Далі Дарій I вступив у переговори з Іданфірсом. Скіфи надіслали дари персам. Обидва війська приготувалися до бою, але битва не відбулася. Дарій I, кинувши частину свого війська, спішно відступив до Істра і переправився до землі Фракія. Військо Дарія подорожувало 15 днів в посушливому безводному придністровському степу, де величезне перське військо потрапило в скрутне становище. Невеликі,

пересихаючі влітку, степові річечки не могли напоїти стільки людей і тварин. Вичерпувалися запаси продовольства і провіанту. А скіфи усе уникали відкритого бою.

Геродот описує події так: *«Оскільки таке положення тривало довго і не припинялося, Дарій, пославши вершника до царя скіфів Іданфірсу, передав таке: „Дивна людино, що ти весь час тікаєш, хоча у тебе є можливість зробити одне з двох? Адже, якщо ти вважаєш, що ти сам здатний протистояти моїй могутності, тобі слід, зупинившись і припинивши блукання, битися, коли ж ти усвідомлюєш, що ти слабший, то й тоді, припинивши втечу і несучи своєму владичі в дар землю і воду, прийти для переговорів“. На це цар скіфів Іданфірс сказав наступне: „Мої справи, о Перс, йдуть таким чином: я і раніше не бігав в страху ні від кого з людей і тепер від тебе не біжу, і я не роблю тепер нічого нового порівняно з тим, що звик робити в мирний час.*

Поясню і те, чому я не вступаю з тобою негайно в бій. У нас немає ні міст, ні обробленої землі, і боязнь, що вони будуть захоплені і розорені, не змушує нас швидше вступати з вами в бій. Якщо ж тобі потрібно будь-що-будь спішно вступити в битву, то у нас є отчі могили. Спробуйте знайти їх і спробуйте зруйнувати, і тоді ви дізнаєтеся, чи будемо ми боротися за могили, чи не будемо. Але раніше, якщо у нас до того не буде підстави, ми з тобою в бій не вступимо.

Щодо битви сказано достатньо. Владиками ж своїми я вважаю лише Зевса, мого предка, і Гестію, царицю скіфів. А замість дарів землі і води я пошлю тобі такі дари, які тобі личить отримати; а за те, що ти оголосив себе моїм владикою, тобі доведеться плакати. Така відповідь скіфів“».

Геродот повідомляє нам наступне: *«Вісник віддалився, щоб повідомити це Дарію, а царі скіфів, почувши згадку про рабство, сповнилися гніву. Вони посилають частину, які з'єдналася із савроматами, та якою керував Скопасіс, з наказом вступити в переговори з іонійцями, які охороняли міст через Істр. А ті зі скіфів, які залишалися на місці, вирішили більше не водити персів з боку в бік, але нападати на них щоразу, як ті будуть добувати продовольство. Отже,*

підстерігаючи воїнів Дарія, які добували продовольство, вони виконували прийняте рішення. Кіннота скіфів завжди звертала на втечу кінноту ворога, а, врятувавшись втечею, вершники персів спрямовувалися до піхоти, і піхота приходила їм на допомогу. Скіфи ж, відкинувши кінноту, повертали назад, боячись піхоти. Подібні напади скіфи здійснювали і ночами».

Скіфам доводилося навіть час від часу підгодовувати персів: «Кожного разу, коли скіфи бачили, що перси прийшли в сум'яття, то, для того щоб вони довше залишалися у Скіфії, а залишаючись, мучилися, позбавлені всього необхідного, скіфи робили таким чином: залишають частину своєї худоби з пастухами, а самі, не поспішаючи, відступлять в іншу область, перси ж, прийшовши, захоплюють худобу і, захопивши, підбадьорюються від досягнутого».

За допомогою таких хитрощів скіфи погіршили становище персів ще більше. І тоді вони послали Дарію свої знамениті дари. За Геродотом, все відбулося так: «Оскільки це багато разів повторювалося, Дарій, нарешті, опинився в безвихідному становищі, і царі скіфів, дізнавшись про це, послали вісника, що приніс в дар Дарію птаха, мишу, жабу і п'ять стріл.

Перси запитали вісника з дарами про значення подарунків. Він сказав, що йому було наказано тільки, віддавши дари, як можна швидше віддалитися. Він запропонував, щоб перси, якщо вони мудрі, самі зрозуміли, що означають ці дари. Почувши це, перси почали радитися».

Принесені дари спантеличили персів, і вони не відразу зрозуміли, що означають ці подарунки. Геродот передає висловлені припущення: «Дарій висловив думку, що скіфи віддають йому і самих себе, і землю, і воду. Він припустив це на тій підставі, що миша живе в землі, харчуючись тими ж злаками, що і людина, жаба — у воді, птах найбільше походить на коня; стріли ж означають, що скіфи віддають свою військову міць».

Протилежним була думка Гобрія — одного з його сподвижників. Він припустив, що ці дари означають: «Якщо тільки ви, перси, не полетите в небо,

звернувшись у птахів, не заристеся глибоко в землю, ставши мишами, або не стрибнете в болото, перевернувшись на жаб, уражені цими стрілами, ви не повернетеся назад».

А скіфи, принісши дари, не втрачали даремно час і перейшли до найактивніших дій. З розповіді Геродота ми дізнаємося наступне: «Між тим одна частина скіфів, що перше отримала наказ нести охорону біля озера Меотиди, а тепер йшла до Істру для переговорів з іонійцями, прибувши до моста, оголосила наступне: *„Мужі іонійці, ми несемо вам волю, якщо тільки ви захочете послухатися. Ми знаємо, що Дарій наказав вам охороняти міст тільки шістдесят днів, а якщо він протягом цього часу не з'явиться, відійти в свою батьківщину. Тепер же ви не будете винні ні перед ним, ні перед нами, поступивши таким чином: залишайтеся встановлене число днів, а після цього віддайтесь“*. Коли іонійці погодилися так вчинити, скіфи негайно поспішили назад».

Події у Скіфії наближалися до розв'язки. Остаточного вимотавши завойовників, вони вирішили дати відкритий бій. Геродот повідомляє: «Після того як дари були доставлені Дарію, ті скіфи, що залишилися на місці вишикувалися в пішому і кінному строю проти персів, щоб вступити з ними в бій. До скіфів, що стояли в бойовому порядку, всередину строю забіг заєць, і кожен, хто бачив зайця, кидався за ним. Коли ж скіфи стали шуміти і кричати, Дарій спитав, що за шум у ворога. Дізнавшись, що вони переслідують зайця, він сказав, звертаючись до тих, з ким мав звичай говорити і в інших випадках: *«Ці мужі ставляться до нас з великим презирством, і мені тепер зрозуміло, що Гобрій правильно сказав про скіфські дари. Оскільки і мені самому тепер вже здається, що справа йде саме таким чином, необхідно добре подумати, щоб наше повернення назад було безпечним»*.

На це Гобрій сказав: *«О царю, я і на підставі чуток був майже переконаний в недоступності цих людей, прийшовши ж сюди, переконався в цьому ще більше, побачивши, як вони знущуються над нами. Тепер же, мені*

здається, як тільки настане ніч, ми повинні розвести багаття, як ми це зазвичай робимо і в інший час, обманом залишити на місці тих воїнів, які абсолютно нездатні переносити труднощі, прив'язати всіх ослів і піти, перш ніж скіфи попрямують до Істру, щоб зруйнувати міст, або іонійці візьмуть яке-небудь таке рішення, яке може нас погубити». Таку пораду дав Гобрій.

Головна битва між скіфами і персами не відбулася. Скіфи і тут, перед самим боєм показали своє презирство до численного супротивника.

Д. С. Раєвський бачить у сюжеті з зайцем відображення скіфських вірувань у магічну силу полювання на зайця: принесення його в жертву забезпечувало родючість, приносило благополуччя. Тому вже готові битися з персами скіфи кинулися за зайцем.

3.5. Відступ перського війська.

За Геродотом події після бесіди з Гобрієм розгорталися так: «Вночі Дарій приступив до виконання свого задуму. Самих виснажених і менш потрібних людей, а також прив'язаних ослів він залишив у таборі під, приводом, що сам з добірною частиною війська має намір напасти на скіфів, вони ж у цей час будуть охороняти табір». Під покривом ночі перси поспішили до Істру. А в таборі горіли вогнища, ревли тварини. І скіфи вважали, що все перське військо знаходиться на місці. Підступно зрадивши частину свого війська, Дарій під покривом ночі непомітно для скіфів почав відступ. Так перси зуміли відірватися від переслідувачів.

Далі Геродот повідомляє: «З настанням дня залишені, зрозумівши, що вони зражені Дарієм, простягаючи до скіфів руки, розповіли про те, що трапилося. Коли ж скіфи це почули, то, поспішно зібравшись разом, — це були і дві частини війська скіфів і та частина, яка діяла разом з савроматами, а також були і гелони — кинулися за персами прямо до Істру. Оскільки перське військо було в більшості своїй пішим, і шлях йому не був відомий, тому що не було прокладених доріг, скіфське ж військо було кінним, і йому були відомі найкоротші шляхи, і скіфи, прибувши до місця, набагато випередили персів.

Дізнавшись, що перси ще не прибули, вони сказали іонійцями, які перебували на кораблях: „Мужі іонійці, призначене вам число днів минуло, і, залишаючись довше, ви робите неправильно. Але оскільки раніше ви залишалися зі страху, то тепер, зруйнувавши переправу, негайно йдіть, радіючи з того, що ви вільні, і відчуваючи вдячність до богів і скіфам. А того, хто колись був вашим повелителем, ми приведемо в такий стан, що він ні на кого вже не піде війною“».

Геродот описує цей найважливіший момент так: *«З цього приводу іонійці почали радитися. Афінянин Мільтіад, полководець і тиран херсонесців, тих, що на Геллеспонті, запропонував послухатися скіфів і спробувати звільнити Іонію. Пропозиція мілетянина Гістіея було протилежною цьому. Він говорив, що тепер завдяки Дарію кожен з них є тираном міста; якщо ж влада Дарія буде повалено, ні сам він не зможе керувати мілетянами і ніхто інший не зможе керувати ким би то не було, адже кожне місто демократичне правління побажає мати набагато охочіше, ніж тиранічне. Коли Гістіей висловив таку думку, всі негайно схвалили його думку, хоча раніше погоджувалися з Мільтіадом».*

І елліни, як розповідає далі Геродот, пішли на підступний обман: *"Після того як вони схвалили пропозицію Гістіея, ними, крім того, було прийнято рішення на ділі і на словах поступити наступним чином: зруйнувати ту частину мосту, яка прилягала до скіфської сторони, зруйнувати ж на відстані польоту стріли, щоб здавалося, що вони щось роблять, не роблячи насправді нічого, і щоб скіфи не намагалися силою перейти по мосту; при руйнуванні тій частини мосту, яка прилягала до Скіфії, було вирішено сказати, що вони зроблять все, що завгодно скіфам.*

Потім Гістіей відповів від імені всіх, сказавши наступне: *«Мужі скіфи, ви є до нас з корисною радістю та присіли вчасно. І від вас ми отримали корисні вказівки, і ми надаємо вам належну послугу. Бо, як ви бачите, ми руйнуємо переправу і проявимо всіляку старанність, прагнучи бути вільними. У той час як ми її руйнуємо, для вас саме час розшукувати їх і, знайшовши, помститися їм і за нас і за самих себе так, як вони того заслуговують».*

Довірливі скіфи знову повірили еллінам, які вже обдурили їх один раз. Адже після перших переговорів вони погодилися зруйнувати переправу після закінчення встановлених Дарієм шістдесяти днів. І не стримали своє слово. Скіфи застали міст недоторканим. Вони повірили еллінам, що ті залишалися понад встановлений термін зі страху, і рішуче зажадали тут же зруйнувати переправу. Переконавшись, що моряки почали розводити кораблі, скіфи, не чекаючи обману, поспішили назад, назустріч Дарію. Вони хотіли перехопити персів у відкритому степу, подалі від Істра. Там було легше зав'язати бій, остаточно виснажити супротивника і знищити його.

Геродот повідомляє наступне: *«Скіфи, знову повіривши того, що іонійці говорять правду, повернули на пошуки персів, але вони помилялися щодо всього шляхи їх пересування. Винні в цьому були самі скіфи, які знищили в цьому краю пасовища для коней і засипали водойми. Якби вони цього не зробили, то у них була б можливість при бажанні без зусиль відшукати персів; а нині вони зазнали невдачі саме через те, що, на їхню думку, було задумано найкращим чином. Скіфи шукали противника, пройшовши наскрізь ту частину своєї країни, в якій були корм для коней і вода, вважаючи, що і перси будуть йти саме через ці краї. Але перси йшли, тримаючись своїх колишніх слідів, і навіть при цьому важко відшукали переправу. Коли вони прийшли, була ніч, і, виявивши, що міст зруйновано, вони впали в розпач, злякавшись, що їх покинули іонійці».*

У світі Дарія був чоловік єгиптянин, що володів найгучнішим серед людей голосом. Цьому-то чоловікові Дарій наказав, ставши на березі Істра, кликати Гістієя мілетянина. А Гістіей, почувши, по першому ж заклику надав всі кораблі для переправи війська і навів міст.

Отже, перські війська вислизають таким чином, скіфи ж під час пошуків і вдруге розминулися з персами. Що до іонійців, то, з одного боку, їх, як вільних людей, скіфи звинувачують в тому, що вони підлі і боягузливі, з іншого боку, скіфи стверджують, що якщо судити про іонійців, як про рабів, то це невольники, що люблять свого пана і ні в найменшій мірі не схильні до втечі від нього.

Так Дарій врятувався від повного розгрому. Своїм порятунком перси були зобов'язані головним чином Гістією. Добре сказав про це, як передає Геродот, брат Дарія Артабан. Багато років по тому, вже після смерті Дарія його син Ксеркс, зайнявши престол батька, задумав побудувати міст через Геллеспонт і йти війною на Елладу. І Артабан, відмовляючи царя, що доводився йому племінником, від цього, виголосив таку промову: «О царю! Я не радив твоєму батькові, моєму братові, Дарію йти походом на скіфів, людей, у яких зовсім немає міст. А він мене не послухав в надії підкорити скіфів, які все-таки були кочівниками, і вирушив у похід. Однак йому довелося повернутися назад, втративши багато хоробрих воїнів зі свого війська ...

Можу уявити собі, яке нещастя нас ледь не спіткало, коли батько твій побудував міст на Боспорі Фракійському і на річці Істрі і переправився в Скіфську землю. Тоді скіфи всіляко намагалися переконати іонійців, яким була доручена охорона мосту на Істрі, зруйнувати переправу. І якщо б тоді Гістіей, тиран Мілета, погодився з думкою інших тиранів і не чинив опір, то військо персів загинуло б. Втім, навіть і подумати страшно, що тоді вся держава царя була в руках однієї людини».

Підмітив Артабан, що «тоді вся держава царя була в руках однієї людини» — Гістія. Дарій не забув цієї послуги. Відразу ж після походу він викликав до себе Гістію разом з Коєм і щедро нагородив обох згідно з їх бажанням. Гістіей отримав у володіння місцевість Міркін, де збирався заснувати місто, а Кой став тираном Мітилені.

Таким чином, скіфо-перська війна закінчилася втечею Дарія. Перемога над таким сильним ворогом сприяла подальшій консолідації всієї Скіфії, зміцненню її могутності й авторитету. Натхнені перемогою, кочові скіфи, як вважають дослідники, підпорядкували собі лісостепові племена, потім встановили протекторат над Ольвією та Ніконом. А через деякий час скіфи здійснили похід через Фракію і дійшли до Херсонеса Фракійського. У результаті

перемоги над персами в античній традиції народилася слава про скіфську доблесть й непереможність цього народу.

3.6. Наслідки.

Кочові скіфські племена, що зіграли головну роль у розгромі Дарія, зміцнили своє становище. Після цього почалися рейди скіфів у глибини Лісостепу, розгром багатьох лісостепових городищ, що ознаменували собою підпорядкування лісостепових племен, і значною мірою сприяли консолідації всієї Скіфії.

У ході війни скіфів з перським царем Дарієм проявилися деякі особливості застосованої скіфами стратегії ведення великих кампаній. Коротко вони зводяться до наступного:

- Вироблення на самому початку війни чіткого плану її ведення, що передбачав «пасивну» і «активну» стадії, і суворе дотримання його;
- Правильна оцінка сформованого до початку війни співвідношення сил і прагнення змінити його на свою користь;
- застосування «стратегічного відступу для зміни співвідношення сил на свою користь»;
- Нав'язування противнику свого плану ведення війни в невідгідних для нього умовах;
- Поділ війська на дві частини з постановкою перед ними основних завдань на всю кампанію з наступним уточненням і зміною цих завдань;
- Широкий маневр на величезних просторах степів значних мас кінноти;
- Вміле використання місцевості, вплив на неї в смузі просування супротивника з метою створення труднощів у постачанні продовольством, водою та фуражем.

До прорахунків слід віднести помилки, допущені на завершальному етапі ведення війни: скіфи не могли домогтися руйнування мосту і «загубили»

персів, дозволивши їм відірватися від переслідування, кинувши табір, обоз та небоєздатну частину війська. У результаті цього не було досягнуто основної мети — перське військо не було знищено. Війна зрештою звелася до «виштовхування» супротивника зі своєї території.

Хоча скіфський похід Дарія I закінчився поразкою, Дарій проник вглиб скіфської території услід за відступаючим супротивником. Це дало підставу Дарію включити причорноморських скіфів в список підвладних йому народів під назвою «заморські саки». Поразка Дарія в цій війні хоч й завдала тяжкий удар по його війську, але не зломало його, так переломним моментом для Перського царя та його зростаючої імперії стане битва під Марафоном 490 до н. е. та загибель флоту в результаті

4. Скіфо-македонська війна.

Восени 331р. до н.е., зібравши свою армію, намісник Олександра Македонського в Фракії Зопіріон виступив у похід проти скіфів. Виторгшись в їх володіння спочатку Зопіріон зробив спробу оволодіти Ольвією. Слід зазначити що з середини V ст. до н. е.. між ольвіюполітами і скіфами існував тісний військово-оборонний союз. Тому можна припускати, що з захопленням міста Зопіріон розраховував позбавити кочівників важливого для них союзника в боротьбі з македонською армією. Крім того, оволодіння Ольвією забезпечував македонському полководцю міцний тил під час подальшого просування в Скіфію.

Наближення македонської армії застало ольвіюполітів зненацька. Імовірно Хоча більша частина населення змогла вивести своє майно з околиць до міста і сховатися за його стінами, частина жителів все ж потрапили до рук македонян. У наш час при розкопках Ольвії біля її західних воріт виявлена

велика братська могила, що відноситься до часу облоги міста Зопіріона. У ній знаходилися скелети приблизно п'ятдесяти молодих людей і дітей, побитих камінням і розстріляних з луків, на двох з яких були надіті залізні ланцюги. Щодо цього поховання дослідники висувають дві версії, згідно першої це рештки зрадників які хотіли здати місто македонцям. Ця версія досить правдоподібна через те, що ольвіюполіти і македонці, були греками та мали схожу культуру, тож бажання деяких мешканців здати місто без бою є досить імовірним (не виключено що деякі з них мали македонське походження). Згідно другої версії македонці намагалися скористатися захопленням заручників для того, щоб змусити ольвіюполітів здатися. В разі відмови містян скласти зброю вони імовірно погрожували стратити полонених. Коли ж ольвіюполіти відкинули цей ультиматум, македонці привели свою загрозу у виконання. Незважаючи на це Зопіріон, очевидно, розраховував швидко захопити місто. Як це часто буває, облога призвела до розбратів серед заможної частини містян і міською біднотою. На плечі останньої найбільшою мірою лягали тяготи облоги, що не могло не викликати її невдоволення.

Однак у цей критичний момент знайшовся один містянин на ім'я Калліник син Евксена, він був блискучим оратором. Ким він був, невідомо. Але йому вдалося переконати містян прийти до згоди і об'єднати сили для захисту улюбленого міста. Щоб збільшити свої сили, ольвіюполіти звільнили рабів і дарували права громадянства неповноправним жителям, метекам. Калліник також, очевидно, виступив ініціатором укладення нового оборонного союзу Ольвії зі скіфами. Пізніше, після звільнення міста ольвійський народ нагородив його за подвиги по захисту поліса. Був виданий спеціальний декрет, Калліник отримав величезну грошову суму в 1000 золотих монет, і на його честь поставили бронзову статую. Виконуючи союзницькі зобов'язання, скіфське військо виступило на захист Ольвії. Чутки про його наближення налякали Зопіріона і він вирішив згорнути облогу міста і почати відступ, але через пересічену місцевість Причорномор'я втекти від скіфського війська не вдалося. Зопіріон був змушений

дати бій, запеклий бій закінчився повною перемогою скіфів і знищенням війська Зопіріона. Долю своїх воїнів розділив і сам македонський воєначальник Зопіріон.

Потім скіфи розорили місто Ніконій, що служив базою для македонських військ. Руйнація македонського війська, що стала можливою в результаті спільних дій скіфів і ольвіополітів, виробила в підкорених македонянами землях ефект вибуху бомби. Безпосереднім результатом цієї поразки стало масове повстання на південь від Дунаю фракійських племен. Його очолив Севт, представник поваленої македонянами династії Одрісів. У пошуках союзників проти македонян Севт звернувся за допомогою до Афін, запропонувавши афінянам укласти військовий союз проти спільного ворога. Хоча відомостей про те, був укладений цей союз чи ні, не збереглося, позиції македонян були надзвичайно ослаблені поразкою Зопіріона. Повернути під свій контроль більшу частину Фракії наміснику Олександра в Македонії Антипатру так і не вдалося. У наступних після поразки Зопіріона події у Фракії та Греції скіфи не брали абсолютно ніякої участі, тому що не бажали захоплювати чужі землі маючи в своєму володінні величезну територію північніше Чорного моря. Тому Скіфи направили до Олександра Македонського посольство з мирними пропозиціями, яке й уклало мир між Скіфією і Ольвією з одного боку і Македонією з іншого.

5. Понтійська війна (48—47 до н. е.)

Понтійська війна - збройний конфлікт між Римською Республікою та Боспорським і Понтійським царем Фарнаком II, котрий намагався відновити царство Мітрідата Евпатора.

5.1. Причини війна

В середині I ст. до н. е. ситуація в Малій Азії різко загострилася. Після загибелі Мітрідата Помпей зробив його сина Фарнака царем Боспору. Фарнак був оголошений другом римського народу і став клієнтом Помпея, але в громадянській війні ніякої допомоги йому не надав, зайнявши вичікувальну позицію. Він розраховував скористатися внутрішньою боротьбою римлян і повернути собі батьківське царство.

5.2. Початок війни.

Незабаром після отримання звістки про поразку Помпея Фарнак почав активні дії. Його першою ціллю була Фанагорія, якій римляни надали незалежність. Місто було взято в облогу. Дейотар був клієнтом Помпея і брав участь в Фарсальській битві, після чого втік разом з Помпеем на кораблі. Якщо він супроводжував свого патрона до самого Єгипту, то навряд чи міг повернутися в Малу Азію до початку жовтня. До цього часу Фарнак вже вийшов до римських кордонів^[3].

Поки Фарнак діяв проти союзників і клієнтів Помпея, він формально ще міг виглядати як прихильник Цезаря, і свого часу Моммзен зробив з цього висновок, що Фарнак діяв в інтересах Цезаря.

До жовтня 48 до н. е. Фарнак захопив Синопу і заволодів Пафлагонією і Понтом. Доміцій Кальвін зажадав аби Фарнак очистив Вірменію і Каппадокію, «і не користувався громадянською війною для посягання на права і велич римського народу». Для підкріплення своїх вимог він почав збирати війська. З наявних у нього трьох легіонів, два довелося відправити до Цезаря в Єгипет.

Фарнак вивів війська з Каппадокії, але, дізнавшись, що у Доміція залишився всього один легіон, відмовився йти з Малої Вірменії, заявивши, що має на цю країну право, як на батькове володіння, і запропонував передати питання про неї на розгляд Цезаря. Намісника така відповідь не влаштувала, він вважав, що Фарнак відступив до Вірменії, щоб скоротити лінію фронту і полегшити собі оборону, а тому зажадав очистити і цей район. Римське військо виступило в похід у Малу Вірменію.

5.3. Успіхи Фарнака. Цезар в Малій Азії.

Після переможної для понтійців битви під Нікополем (48 р до н. е) Фарнак захопив весь Понт, заволодівши багатьма містами, в яких він чинив здириства й жорстокі розправи .

Тим часом Цезар закінчив єгипетську кампанію, висадився в Антіохії, і виступив на північ, попутно вирішуючи адміністративні проблеми. На кордоні з Понтом він зібрав війська, які виявилися слабкими і за чисельністю, і за бойовими якостями. З Александрії він привів VI легіон, що складався з ветеранів, але після битв і походів в його складі було менше тисячі осіб. Один легіон він отримав від Дейотара, і ще два — легіони, котрі брали участь в битві під Нікополем.

Фарнаку довелося відкласти похід на Боспор і виступити проти Цезаря. Він намагався уникнути зіткнення і вступив в переговори, вказуючи на те, що не чинив допомоги Помпею (і, отже, був другом Цезаря), на відміну від Дейотара і Аріобарзана, які проти Цезаря билися, і все одно отримали прощення. Цезар порадив не посылатися на Дейотара, і єхидно додав, що відмовившись допомагати Помпею, Фарнак прислужився не йому, Цезарю, а тільки самому собі, оскільки уникнув розгрому. Потім Цезар філософськи зауважив, що все одно «не може повернути життя убитим і здатність до дітородіння кастрованим», а тому готовий пробачити Фарнаку ці злочини проти римських громадян, якщо він очистить Понт і поверне награване . Фарнак три рази відправляв посольства, він затягував переговори, бо знав, що Цезаря кличуть до Італії невідкладні справи, а тому сподівався, що той залишить Малу Азію без всяких умов. Ці обставини спонукали Цезаря шукати вирішального бою.

5.4. Битва при Зелі. Загибель Фарнака.

Генеральна битва відбулася 2 серпня 47 до н. е. біля понтійського міста Зела, там, де в 67 до н. е. Мітрідат розгромив військо легата Лукулла Тріарія. Армія Фарнака була повністю розгромлена, сам він з тисячею вершників

втік до Синопу. Цезар послав за ним навздогін Доміція Кальвіна. Фарнак передав йому Синопу, уклав мир і був відпущений зі своїми людьми. Посадивши вершників на кораблі (коней довелося вбити), він відплив в Боспор, там, «зібравши якихось скіфів і савроматів», захопив Феодосію і Пантікапей. Успіхи його були нетривалі. Асандр контратакував, і оскільки нових коней для своїх вершників Фарнак знайти не зміг, а в пішому строю ті боротися не вміли, незабаром був розгромлений і загинув в бою^[2]. Відвоювавши Понт, Цезар відправив VI легіон в Італію, повернув Дейотару його війська, а в Понті залишив два легіони під командуванням Целія Вініціана.

6. Готська війна (249-253 рр.)

Готська війна (249-253) (англ. *Gothic War*) — частина серії військових конфліктів, в якій брали участь племена готів та Римська Імперія. Готські війни тривали з першої половини III століття по другу половину V століття. Вважається, що перша і найдавніша готська війна почалась в 249 році, але передумови її виникнення слідує десятиками роками раніше.

Перша Готська війна уявляє собою напад готських племен на територію Римської Імперії, спровокованих припиненням щорічних платежів. Розділені на дві армії під керівництвом короля Капрі. Переможена в перших двох битвах, готська армія перемогла Битву при Бєро (англ. *Battle of Beroe*) та розграбувала місто. Відступивши, головнокомандувач Римської армії Децій дає готам можливість розграбувати місто Мезія, після чого через довгу облогу (251 рік) розграбувати та спалити Філіппополь (нині Пловдив). Невдовзі після цього готська армія відступає на свої землі. Наздогнавши їх, Децій зі своїм сином вступають в битву, в якій терплять поразку і помирають. Новий Імператор відпускає готів додому, даючи їм забрати якомога більше багатств, а разом з цим поновлює щорічні платежі.

6.1. Передумови.

Не без великої ролі Каракалла в укладенні миру між Римом та варварами (212 рік), Імперія підтримувала з готськими племенами дружні відносини. Готи виконували роль союзників, отримуючи щорічні грошові платежі від Імперії. Ці відносини змінюються, коли (217 рік) Римський імператор Філіп I перестає їх виплачувати.

Під керівництвом короля Острогота військо готів переступає через Дунай та виступає на Римські провінції Фракію та Мезію (приблизно 248 рік). Напад видався успішним, і Острогота посилає в новий, безуспішний, похід вождів Аргаїту та Гунтеріха. В ньому беруть участь племена готів, вандалів-асдингів, карпів, певкинів. Вони намагаються організувати та протримати облогу міста Маркіанополь, але терплять невдачу і відступають.

Тоді, приблизно 250 року, керівництво племен переходить новому королю, Кніву. Відомий під цим іменем в більшості джерел, бо навіть найбільш плодотворний історик Готських війн, Деоксипп, називав його так, насправді більш імовірно має інше ім'я. Вперше названий Кнівом в "Скіфській війні" Деоксиппа, його ім'я більш за все є результатом плутанини. Словом "knewa" (knewan) германці називали спадкоємців та синів по чоловічій лінії, імовірно знатного походження. І під це звання краще за все підходить одна людина: син Острогота Хунвіл. Таким чином, є підстави вважати, що саме він повів армію в похід. Саме його воєнну кампанію асоціюють з повноцінним початком війни.

6.2. Хід війни.

Навесні 250 року, розділивши військо на два війська - одне на 20, 000, друге на 70, 000 чоловіків, Хунвіл ступив через Дунай, на територію Римської Імперії. Метою нападу були провінції Дакія і Фракія, разом з ними територія Мезії. Крім свого власного народу, Хунвіл мобілізує і ряд інших племен. Племена карпів, бастарнів, тайфалів і асдингів-вандалів. Меншу частину він відправив на спустошення Мезії - скоріш за все, безуспішне^[1], а сам ринув до фортеці Нови. Там, в 250 році, його армія була зупинена

воєначальником Требонієм Галлом. Не завдавши шкоди Новам, Хунвіл прямує до міста Нікополь.

В Нікополі готське військо зустрічає Децій зі своїм сином Гереннієм. Відбувається Битва при Нікополі (англ. *Battle of Nicopolis ad Istrum*). Римське військо перемагає, а по їх свідченням гети втрачають 3,000 воїнів.

Тим часом армія в 20 тисяч, можливо, під керівництвом вождів Аргайта і Гунтеріха, переходить в Нижній Дунай, після чого вторгається в ніжнемезійську Добруджу, після чого доходить до фракійського Філіппополя.

Фінальне зіткнення при Філіппополі.

Відступаючи від Нікополя, гети відновлюють сили. Армія Хунвіла зустрічається з військом під керівництвом вождів інших племен під Філіппополем. Нехай і одержав перемогу в Битві при Нікополі і звільнивши Дакію від карпів, Децій зі своєю армією виснажені. Об'єднана армія готів відкидає Римську армію за гори.

Цю подію описує в своїй книзі Йордан:

«Дізнавшись про його відступ, імператор Децій перетнув гірський хребет Гема і, з цілями допомогти тому народові, підійшов до Бєро. Поки він зупинився на відпочинок зі своїми стомленими конями та військом, на нього, мов грім, обрушився Кніва зі своїми готами і, знищивши римське військо, погнав імператора з небагатьма (супутниками), що намагались втекти назад через Альпи в Мізію, к Новам, де воєначальник Галл стояв тоді з великим загоном на кордоні»

Гети приступають до облоги Філіппополя. Вони незграбні в облогових техніках, в тому числі в користуванні таранами. Облогу міста детально описують уривки текстів Дексиппа:

«Після цього спробували взяти саме місто: затвердили драбини, підвезли машини. Це були бруски, зібрані чотирикутником, щось на кшталт будиночків. Вони обтягнули їх зверху шкірами для того, щоб при нападі на

ворота захистити себе від снарядів; над собою підняли щити, а машини пересували на колесах важелями. Деякі з атакуючих, піднімаючи довжелезні бруски, оковані залізом, для того, щоб не дробитися при зіткненні зі стіною, намагалися їми проломити стіну. [...] Нарешті, були і такі, які підвозили до стіни міста і дерев'яні вежі на колесах для того, щоб, ставши ближче, накинути на стіну мости та, привівши їх к одному рівню з нею, забезпечити війську перехід [...] Недруги, не отримавши успіху від своїх машин, впали в розпач; потім, думаючи, як продовжити війну, вирішили збудувати у міста високі земляні насипи для того, щоб можна було битися, стоячи в рівень з городянами. [...] Скіфи придумали вбити всю худому, яка не годилась, і всіх полонених, яким вадила старість або хвороба, і скинути всі їх трупи в рів разом з різним мотлохом. На третій день трупи роздулися і тим самим немало допомогли висоті насипу. Фракійці пробили стіну не більше ніж в ширину невеличкої щілини вузьких дверцят, і через цей отвір кожну ніч звозили до себе землю. Варвари вже не знали, що їм робити.».

Таким чином, готи потрапляють в умови, в яких вимушені знаходити інший шлях. Такий шлях і стає відкритим, коли Хунвіл вступає в контакт з колаборантом - воєначальником та комендантом міста Титом Юлієм Пристом. Він, як один з багатьох узурпаторів, претендує на Імператорський титул, а разом з цим готовий підтримати готів воєнною силою. У відповідь вони визнають його імператором і пропонують союз. Але не виконали своєї угоди. В 250 році його військо, впущене в місто, спустошує Філіппополь, за ремаркою історика Амміана Марцелліна: «зруйнований був Філіппополь, причому - якщо вірне повідомлення істориків - убито було в стінах міста сто тисяч чоловік», а багатьох інших було взято в полон. Тит помирає разом зі своїм містом^[4].

Тільки навесні 251 року Децій зі своєю армією стає готовим до наступу, але Філіппополь було втрачено ще влітку 250 року. Децій збирає армію приблизно з 80, 000 чоловіків і виражає те що, процитував в своїх записках Дексиппій:

“Люди, хотів би я щоб воєнна сила та землі провінцій були в доброму стані, не пригнічені ворогом. Але нехай події людського життя несуть страждання (бо така доля смертних), це обов'язок гордих людей - прийняти те, що сталося і не втрачати дух, не ставати слабше силою та духом від того, що їх доля привела до поразок чи від захоплення Фракії - на випадок, якщо когось з вас ці події пригнічують. На обидва з цих нещасть я можу запропонувати аргументи: перше є результатом не вашої слабкості, а зради скаутів, коли як втрата Фраківського міста є лише результатом облоги - дії, рухомої не силою, а безсиллям та слабкістю після їх безуспішних атак.”

Готська армія з награбованою здобиччю ступає зворотнім шляхом. Вони йдуть тією дорогою, якою у минулому році рухалася їх південна група, просто тепер у зворотному напрямку — на північний схід. Літом 251 року римляни під командуванням Деція зробили наступ на головні сили готів у Абрітті (нині Хісирлик), плануючи перехопити їх повернення з багатою здобиччю додому. Відбувається Битва у Абрітті (англ. *Battle of Abritus*). Хунвіл, який краще знає місцевість, розділяє своє військо на три групи^[8]. І нехай Децій знищив дві з них, Хунвіл заманює свого ворога в жахливі болота. Там, оточені з усіх сторін, Римські війська були переможені. Стріла вбила Гереннія- сина Деція -, а сам Децій чи вмер, атакуючи готів, чи був поглинений болотом.

Як свідчить Амміан Марцеллін:

«Схожа нещаслива доля чекала, як відомо, Цезаря Деція, який в жорстокій битві з варварами був скинутий на землю падінням з оскаженілого коня, стримати якого він не зміг. Потрапивши в болото, він не міг нікуди звідки вибратися, а тому і тіла його не можна було знайти.»

Йордан залишає невелику ремарку, закінчуючи оповідати про події у Абрітті:

«Це місце до цих пір звуть "Алтарем Деція", бо тут перед битвою він здійснив тише жертвоприношення ідолам».

6.3. Наслідки війни.

Втративши Імператора, влада над Римською державою переходить в руки Требоніана Галла та його сина Волусіана. Требоніан, з залишками армії, змушений пропустити готів у Північне Причорномор'я, даючи їм забрати з собою як здобич безліч людей і багатств, а крім того згоджується знову платити їм щорічні платежі. Все це в обмін на припинення нападів на римські землі^{[11][12]}. Люди засуджують його за такі слабкі дії, але можна сказати, що Требоніан - просто жертва обставин.

Таким чином готи повертаюся на свої території, одержав перемогу, а Римська Імперія залишається в послабленому стані зустрічати чуму.

7. Мітрідатові війни.

Мітрідатові війни — низка воєн між Понтійським царством, де царював Мітрідат VI, і Римською республікою в період між 89 і 63 роками до н.е.

7.1. Мітрідат Євпатор.

Мітрідат VI Евпатор (грец. Μιθριδάτης) (132 — 63 до н. е.) — цар Понта, що правив в 121 — 63 рр. до н. е. вів свій родовід по батькові від Ахеменідів, а по матері — від Селевкідів. Енергійна і здібна людина, що мала величезну фізичну силу. Він не мав системної освіти, але знав 22 мови, був знайомий з найкращими представниками культури еллінізму свого часу, написав ряд творів по природній історії і вважався покровителем наук і мистецтва. Проте разом з цим він відрізнявся марновірством, підступністю і жорстокістю. Це був типовий азійський деспот. У 113 р. до н. е. Мітрідат з своїми прихильниками повертається в Понт і затверджує свою царську владу над країною. Проте він добився цього тільки після безжальної кривавої розправи з недругами з числа понтійської знаті. При його дворі таємні вбивства людей стали звичайним явищем.

7.2. Завоювання Мітрідата VI

Своє царювання Мітрідат VI Евпатор почав із створення сильної понтійської армії, на чолі якої він мав намір зробити великі завоювання. Спочатку цар Понту підпорядкував собі сусідню Колхіду, перетворивши її на понтійську сатрапію, і Малу Вірменію. Подальшим завоюванням сприяла політична обстановка в Північному Причорномор'ї. У другій половині й особливо наприкінці II ст. до н. е. значно посилюється тиск варварських племен, перш за все скіфів та сарматів, на античні держави Північного Причорномор'я. Скіфи і деякі з племен сарматів, наступаючи на Ольвію, захоплювали її землі і кільцем оточували місто. Ці напади деколи відрізували підвезення в місто сільськогосподарських продуктів і створювали голод. Ольвія повинна була виплачувати данину у вигляді «дарів» вождям цих племен. В середині II ст. до н. е. Ольвія, не будучи в змозі боротися з наступаючими кочівниками, перейшла під владу скіфського царя Скілура.

Скіфське царство, встановивши контроль над Ольвією, намагалося опанувати і Херсонес. Але зустріло рішучий опір. В кінці II ст. до н. е. скіфи знов пішли війною на Херсонес. Вони захопили його володіння на західному березі Криму. А потім наблизилися до стін міста. Не сподіваючись на допомогу Боспорського царства, якому загрожували ті ж скіфи, херсонесити звернулися до Понтійського царства. Мітрідат, який побачив в цій пропозиції привід для розповсюдження свого впливу на Північне Причорномор'я, направив в 110 р. до н. е. на допомогу херсонеситам велику армію на чолі з полководцем Діофантом.

Висадившись в Херсонесі, Діофант вирушив проти скіфів, очолюваних царем Палаком, і розбив їх. Він направив свою армію проти союзників скіфів — таврів, зруйнував їх фортеці і відтіснив їх в гори. Укріпивши одне з херсонеських поселень на західному березі Криму, Діофант назвав його Евпаторією і зробив опорним пунктом понтійського панування в цій частині Криму. Потім, мабуть на запрошення боспорського царя Перісада, який опинився не в змозі боротися з скіфами, що «вимагали більшої дані, ніж раніше», Діофант вирушив на Боспор і розбив скіфську армію, що тіснила Пантікапей.

Війна з скіфами тривала два роки. Закінчивши її, Діофант з своєю армією повернулися в Понт. Скіфи ж, відновившись від поразки, знов почали наступати на Херсонес. Херсонесити знов звернулися до Мітрідату, який знову послав на допомогу їм Діофанта. Понтійський полководець прогнав скіфів від Херсонеса і повернув місту його втрачені фортеці. Тим часом Палак уклав союз з плем'ям роксоланів, що жили між Дніпром і Доном, і з величезною армією вирушив на Херсонес. У великій битві скіфи і їх союзники знову були розбиті і відступили. Діофант і херсонеське військо тепер у свою чергу вторглися углиб самої Скіфії і захопили столицю Неаполь. Розбиті скіфи склали зброю і визнали над собою владу Мітрідата VI Евпатора.

Розбивши скіфів, Діофант рушив на Боспор. Цар Боспору Перісад V, останній представник династії Спартоکیدів, був змушений передати Мітрідату VI Евпатору владу, що призвело до великого повстання під керівництвом знатного скіфа Савмака в 109/108 р. до н. е. Перісада вбили, повстанці захопили Пантікапей та Феодосію. Діофант врятувався втечею на херсонеському кораблі. Савмак утримував владу майже протягом року.

На придушення повстання Мітрідат послав приблизно через півроку після його початку велику армію і флот. Ними командував той же Діофант. Регулярна армія понтійських найманців, яка чисельно, мабуть, перевищувала сили повсталих, вдалося подавити повстання. Савмак був узятий в полон і відправлений до Понта, де, ймовірно, його стратили. Влада Мітрідата на Боспорі була відновлена, вона розповсюдилася тепер на Херсонес, Тіру і Ольвію. Племена, що жили в Причорноморських степах від Дону до Дунаю, біля володінь Мітрідата, або визнали його владу, або стали його союзниками. Після цього він зміг використовувати ресурси всього Північного Причорномор'я.

Мітрідат VI Евпатор мріяв про створення могутньої держави, здатної стати наступником династій еллінізму. Проте на шляху до цієї мрії він бачив грізну перешкоду — римську експансію на схід. Мітрідат вирішив затвердити

своє пануюче положення не тільки в Малій Азії, але і на суміжних з нею територіях, перш за все в Греції.

Рішення цієї задачі він почав із створення могутніх збройних сил Боспорського царства — армії і флоту. Мітрідат VI Евпатор зумів зібрати величезну для того часу армію. Армія була найманою, і царська скарбниця мала в своєму розпорядженні великі на те засоби завдяки стабільно збираним податкам в понтійській державі. Згідно зі стародавніми джерелами, військовий флот Мітрідата налічував до 400 бойових кораблів. Створення такої армади виявилось можливим тому, що серед його підданих була достатня кількість моряків торгових суден і рибалок (риба, в солоному і в'яленому вигляді, була однією з головних статей експорту країни). Велика кількість кораблів дозволяла перевозити на південне чорноморське узбережжя багатотисячні війська і вести війну проти сильного римського флоту.

Весною 88 р. до н. е. Мітрідат вторгся до римської Азії і без зусиль захопив її. Завоювання римських провінцій Віфінії та Каппадокії супроводжувалося страшною різаниною римлян і італіків (жителів Апеннінського півострова, що не були громадянами Риму). Корінне населення вітало прихід на їх землі Мітрідата, що виступав в ролі визволителя Малої Азії від римського панування.

Понтійці рушили через Македонію до Греції. У Римі було зібрано велике військо під командуванням консула Сулли для відбиття вторгнення армії Мітрідата. Проте міжусобна боротьба, що спалахнула у Вічному місті, відстрочила похід римського війська на схід, до Греції.

7.3. Армія Мітрідата VI.

Військо Мітрідата було неймовірно численним (за Юстином — 80 тис. піхоти, 10 тис. кавалерії та 600 бойових колісниць; за Аппіаном, 250 тис. піхоти, 40 тис. кінноти, 300 кораблів). У армії служили мешканці Малої Азії, греки, боспоряни, кельтські найманці, можливо, скіфи та сармати.

Мітрідат VI реорганізував армію за римським зразком — озброїв піхоту списами, великими щитами (типу «туреос») і короткими мечами (сарматського типу). «Варварські» загони (сармати) у війську Мітрідата використовували більш звичне для них озброєння. Кельтські найманці використовували довгі мечі, овальні щити та шоломи/

7.4. Перша Мітрідатова війна.

В ході Першої Мітрідатової війни (89-84 рр. до н. е.) понтіїці вигнали римлян з Малої Азії і Греції, розбивши в декількох битвах таких відомих полководців, як Касій, Маній Аквілій і Оппій. Мітрідат не раз демонстрував перед своїми супротивниками високе полководницьке мистецтво і став одним з найненависніших ворогів Вічного міста.

У 88 р. до н. е. Мітрідат обложив малоазіатське місто Кизик і несподівано опинився в оточенні римлян під командуванням Лукулла. Але той так і не зважився на генеральну битву з Мітрідатом Евпатором, хоча в численних сутичках з понтіїцями римські (за їх письмовими свідченнями) війська завдали супротивникові чималу утрату.

У середині 87 р. Сулла успішно почав військову кампанію на сході: його легіони висадилися з кораблів в Греції, що встала на сторону Мітрідата ще до його приходу на грецьку землю, і обложили Афіни. Римська армія після довгих зусиль до весни 86 р. до н. е. узяла місто, що спробувало скинути з себе чужоземне ярмо за допомогою Понту.

На відміну від Малої Азії, Мітрідата в Греції переслідували військові невдачі. Тут у нього з'явився сильний супротивник в особі честолобного полководця Луція Корнелія Сулли. Крім того, близькість грецької території до Апеннін дозволяла Риму постійно нарощувати свої військові сили в Греції.

Армія Мітрідата під командуванням Архелая і Арістіона, пройшовши Македонію, вступила у Грецію, але, тільки тоді, коли було узято Афіни, на військовий союз з якими понтіїській цар покладав чималі надії. Проте тепер,

крім Сулли, він мав і ще одного сильного супротивника, що прийшов з Рима — військо маріанців на чолі з Валерієм Флакком.

У 86 р. до н. е. Корнелій Сулла розбив війська царя Мітрідата в двох битвах — біля Херонії та Орхомені. У першому з них римський полководець командував 30-тисячною, добре навченою і дисциплінованою армією. 90-тисячним понтійським військом, яке мало 90 бойових колісниць, командував царський полководець Архелай, який так і не зумів використати в битві чисельну перевагу. У битві при Херонії полководець Сулла вперше в світовій військовій практиці використав добре продуману систему польових укріплень.

Від мітрідатової кавалерії він захистився ровами, а від бойових колісниць — палісадом. Римські легіони, витримавши перший натиск незлагоджених лав ворога, самі пішли вперед і отримали переконливу перемогу.

При Орхомені супротивники — Сулла і Архелай — зустрілися знов. Понтійська кіннота на самому початку битви завдала сильного удару по римським воїнам, що вишикувалися для битви, і потіснила їх. Проте досвідчений Сулла в такій критичній ситуації показав себе з якнайкращого боку. Він зумів зібрати війська, що почали відступати, для удару у відповідь і розгромити понтійську армію.

Сам цар Мітрідат VI Евпатор в тому ж році програв римському полководцю Флавію Фімбрію в битві при Мілетополі. Перемога римської зброї була повною. Після цих поразок армія і флот Понта залишили територію Греції, якою знов заволоділи римляни. У Вічному місті з великими почестями святкували перемогу.

Мітрідат сподівався закріпитися в Малій Азії, щоб звідти почати нові військові дії проти Риму, але події випередили його. У Греції, де стояла армія маріанців під командуванням Валерія Флакка, спалахнув солдатський заколот. Головнокомандуючий був убитий, а на його місце солдати вибрали ватажка заколоту Гая Фімбрія. Він рушив до Малої Азії і в битві біля Пропонтіди розбив Мітрідатове військо, яке тільки почало відновлювати свої сили.

Змінилася і обстановка серед численних грецьких островів в Егейському морі. Тут вже неподільно панував сильний військовий флот Риму, що витіснив слабкіший, хоч і численний, понтійський флот через протоки в Чорне море.

До того ж Мітрідат в цей час зіткнувся і з внутрішніми проблемами. У 80-х — 70-х роках до н. е. він істотно обмежив суверенітет підвладних йому грецьких полісів. Унаслідок чого боспорці повстали проти нього в середині 80-х рр. до н. е. Повстання було придушено, а автономія міст Боспору скасована. Намісником на Боспор був призначений син Мітрідата Махар. Обмеження прав Ольвії в цей самий період підтверджується і написом на постаменті. Якщо декрет на честь амісенського кібернета був виданий від імені Ради та Народу, то напис на постаменті — від імені представника Мітрідата і починається з імені царя. Більш того літочислення ведеться за понтійською ерою, а не за іменами ольвійських жерців-епонімів. Титул і ім'я Мітрідата на постаменті були цілеспрямовано знищені. Це дозволяє говорити про те, що ольвіополіти намагалися позбутися навіть згадки про нього. Звісно, все це не могло не вплинути на подальші плани Мітрідата.

Цар Мітрідат VI Евпатор запросив миру, який і був укладений в серпні 85 р. до н. е. у Дардані. Понтійський монарх звільняв всі зайняті його армією території, перш за все області в Малій Азії, і виплачував Риму контрибуцію розміром в дві тисячі талантів. Після укладення миру Мітрідат, як переможений, зумів зберегти за собою основні володіння. Проте його відносини з правлячими колами Вічного міста залишалися украй напруженими.

6.5. Друга Мітрідатова війна

Друга Мітрідатова війна (83-81 рр. до н. е.) була спровокована римським проконсулом Ліцинієм Муреною, людиною амбітною, яка мріяла прославитися на військовому терені. Проте римські війська зазнали поразки від понтійців. Неміцний мир між могутнім Римом і Понтійським царством був порушений через, здавалося б, невеликий військовий інцидент.

Мітрідат Евпатор, добре розуміючи неминучість нового військового зіткнення з Римом, почав енергійно готуватися до нової війни з ним. Йому, блискучому дипломатові Давнього світу, вдалося створити проти Риму могутню військову коаліцію, в яку входили скіфи, сармати, фракійці, германці, а також війська Серторія в Іспанії, царя Вірменії Тиграна II і пірати (кілікійці) Середземного моря. Крім того, за деякими даними, цар Мітрідат підтримував повстання рабів в Римі під керуванням Спартака.

6.6. Третя Мітрідатова війна.

У 75 р. до н. е. Нікомед IV Філопатр, цар Віфінії, заповідав своє царство Риму. Але його володіння на південному чорноморському узбережжі Малої Азії граничили з Понтійським царством. Мітрідат прозорливо побачив в цьому перш за все військову загрозу для своїх володінь. До того ж він і сам претендував на володіння Нікомеда. У 74 р. до н. е. його 120-тисячна армія за підтримки місцевого населення вторглася в залежну від Риму Віфінію і опанувала її. Одночасно почалася війна проти римлян Каппадокії і Пафлагонії.

Ця Третя Мітрідатова війна (74-63 роки до н. е.) йшла із перемінним успіхом. У Римі серйозно поставилися до подій в малоазійській Віфінії і двинули туди численні війська і флот, який перед цим очистив Середземномор'я від піратів Килікії. Головнокомандуючим на Сході був призначений консул Луцій Ліциній Лукулл, з ім'ям якого пов'язані перші значні військові успіхи римської зброї в новій війні проти Понтійського царства.

Спочатку римляни терпіли поразки. Біля міста Нікополя римський воєначальник Доміцій Кальвін, маючи під своїм командуванням один легіон і набрані в Малій Азії допоміжні війська, зіткнувся з понтійською армією, очолюваною царським сином Фарнаком. Після першого ж натиску супротивника азійські союзники римлян бігли з поля бою, і лише стійкість римського легіону не дала поразці набути катастрофічних масштабів.

Велика морська битва відбулася в 74 р. до н. е. біля Халкидону. Римський флот під командуванням Рутілія Нудона при появі на морі

понтійського флоту, спробував вийти з гавані і вишикуватися в бойову лінію. Проте понтійці відтіснили римлян назад в укріплену гавань Халкидону. Здавалося, що на цьому морська битва і закінчилася.

Проте понтійці думали інакше, ніж їх супротивник. Вони зруйнували ворожі загороди біля входу в халкидонську гавань, в яку негайно увірвалися їх бойові кораблі. В ході жорстоких абордажних сутичок усі 70 кораблів римського флотоводця Рутілія Нудона було знищено. Це був сильний удар по римській морській могутності, який з'явився однією з причин затягування Третьої Мітрідатової війни.

Після цих подій консул Лукулл наніс військам царя Мітрідата Евпатора декілька поразок, уміло використовуючи всі переваги сучасної, добре навченої і дисциплінованої римської армії. Мітрідат був витиснений супротивником з Віфінії й Понту. Лукулл примусив його бігти до зятя, Тіграна Вірменського. Відмова останнього видати тестя римському консулові послужила приводом для війни між Римом і Вірменією.

Восени 69 р. до н. е. 10-тисячне римське військо під командуванням Луція Ліцинія Лукулла обложило місто Тігранакерт. Але римляни були атаковані 100-тисячною армією понтійців під командуванням царя Тіграна Вірменського. Але на самому початку битви йому не вдалося зайняти висоти, які б захистили позиції його кінноти. Цим скористався консул Лукулл, який уміло атакував понтійську кінноту з тилу і розгромив її. Після цього римські легіони напали на піхоту супротивника і також розбили її. За свідченням римських джерел, що явно перебільшували перемогу римської армії при Тігранокерті, понтійці втратили близько 100 тисяч чоловік, самі ж переможці — всього 5 (п'ять) чоловік!

У наступному 68 р. до н. е. переможець Лукулл рушив на чолі римської армії на столицю Вірменії Артаксату (Арташат), але його похід був невдалий. Відповідні дії Мітрідата Евпатора не примусили себе довго чекати — він перейшов зі своїми військами у наступ, відвоювавши у римлян Понт і Вірменію.

На початку 66 р. до н. е. командування римською армією на Сході перейшло до полководця Гнея Помпея. У тому ж році поблизу міста Нікополя відбулася друга в історії битва між римлянами і військами царя Мітрідата.

Помпею вдалося зайняти пануючі над полем битви висоти, і понтіїцям довелося користуватися похідним табором під ними. Вночі римські легіони раптово атакували сплячих понтіїців і розгромили їх, примусивши царську армію тікати.

Після цієї битви Мітрідату довелося бігти спершу до Колхиди, а звідти через Чорне море в столицю Боспорського царства місто Пантікапей (сучасна Керч). Там він вирішив зібратися з силами і знов почати війну проти ненависного йому Риму. Проте підтримки у народу і війська збіглий понтіїський цар не отримав.

Незабаром проти Мітрідата VI Евпатора повстали грецькі міста Північного Причорномор'я і азовського узбережжя. Заколот проти государя підняло і царське військо на чолі з його сином Фарнаком. Тоді в 63 р. до н. е. цар Мітрідат покінчив життя самогубством. Спершу він прийняв отруту, яку завжди носив з собою. Але отрута не подіяла, оскільки з юнацтва, Мітрідат VI боявся отруєння і виробляв імунітет до отрут. Тоді, цар наказав своєму охоронцеві галлу проткнути його мечем, що той і зробив. Тим самим він уникнув приниження з боку переможців. Але його син Фарнак, після узяття фортеці, велів відрізати голову батька і послати римському сенату на знак відданості. Сам Фарнак став «почесним другом і союзником Риму».

Підсумком Третьої Мітрідатової війни стало перетворення Віфінії і Понту на римські провінції. Услід за цим полководець Помпей підійшов на чолі багатотисячної римської армії до вірменської столиці Артаксат і примусив царя Тиграна визнати себе васалом Риму і відмовитися в його користь від усіх своїх завоювань. Загибель Мітрідата VI Евпатора привела до значного розширення володінь Риму в Малій Азії.

Література:

Бережинський В. Г. Військова організація і військове мистецтво скіфів.
- К.: Академія ЗСУ, 1994.

Гавриленко О. А. Античні держави Північного Причорномор'я: біля витоків вітчизняного права (кінець VII ст. до н. е. — перша половина VI ст. н. е.).
- Харків: Парус, 2006.

Гаврилюк Н. О. Гіміррі Енциклопедія історії України. - Т. 2. - К., 2004,

Галушко К. Поле битви – Україна. Від «володарів степу» до «кіборгів». Воєнна історія України від давнини до сьогодення. – К.: КСД, 2016.

Галушко К.Ю. Сармати // Енциклопедія історії України: Україна - Українці. Кн. 2 / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Інститут історії України НАН України. - К.: Наукова думка, 2019.

Залізняк Л. Стародавня історія України. - К.: Темпора, 2021.

Зубар В. М. Понтійське царство // Енциклопедія історії України : у 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. - Т. 8. - К. : Наукова думка, 2011.

Іванчик, А. І. Кімерійці // Енциклопедія історії України. - Т. 4. - К., 2007.

Історія України написана у V ст. до нашої ери Геродотом, перекл. Спасько С. К. - К.: ФОП Стебеляк О. М., 2012.

Русяєва А. С. Мітрідат VI, Мітрідат Євпатор // Енциклопедія історії України : у 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. – Т.6. - К. : Наукова думка, 2009.

Симоненко О. В. Сармати // Енциклопедія історії України : у 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. – Т. 9. - К. : Наукова думка, 2012.

Україна і Світ. - Т.2. - К.: КВІЦ, 2009.

Черненко Є. В. Скіфо-перська війна. - К.: ІА НАНУ, 1984.

Черненко Є. В. Неаполь Скіфський // Енциклопедія історії України : у 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. - К. : Наукова думка, 2010.

Черняков І. Т. Кімерія, Кімерійська земля (країна) // Енциклопедія історії України. - Т. 4. – К., 2007.

Енциклопедія історії України / Редкол.: В. А. Смолій та ін. . Інститут історії України НАН України. – Т. 4. - К.: Наукова думка, 2007.

Лекція 4.

Тема: Конфлікти доби раннього середньовіччя

- 1. Анто-готські війни.**
- 2. Балканські походи слов'ян.**
- 3. Слов'яно-аварські війни.**
- 4. Русько-печенізькі війни.**
- 5. Хазарський похід Святослава.**

1. Анто-готські війни.

Велике переселення народів, що призвело до падіння Римської імперії та народження середньовічної Європи, розпочалося з вторгнення в європейські степи з глибин Азії войовничого народу гунів. Їхніми прямими нащадками були кочові племена хунну, або сюнну, що у III ст. до н.е. консолідувалися в єдиній імперії Хунну, територія якої охоплювала Монголію та південь Сибіру. Захищаючись від нападів кінних лучників хунну, китайський імператор Цінь Ши Хуаньді почав будувати Велику Китайську стіну. У середині I ст. до н.е. в ході протистояння з китайською імперією Хань імперія Хунну розкололася. Південна

її частина визнала зверхність ханців, а непокорні племена півночі були витіснені на захід, у казахські та приуральські степи. Тут хунну змішалися з іншими тюркськими племенами та кочовими уграми, давши початок войовничим номадам гунам, що наводили жах на римські провінції та їхніх сусідів у IV-V ст.

Великий (до 1,6 м) асиметричний гунський лук та стріли з масивними наконечниками давали змогу пробивати залізну броню з далекої відстані. Гуни вперше застосували жорстке дерев'яне сидло, яке замінило м'яке сарматське, що нагадувало подушку. Тому гуни були неперевершеними кінними стрілками з лука, протистояти яким не могли армії ні євразійського степу, ні Європі.

Амміан Марцеллін, римський історик і очевидець нападу гуннів, пише, що близько 370 р. вони з'явилися десь «з-за *Меотійських боліт*» (Азовське море), напали на аланів і, «*вчинивши серед них страшну різанину і винищення*», заволоділи їхніми землями. Після розгрому аланів Нижнього Дону гуни форсували Дон та Боспорську (Керченську) протоку і вдерлися у Приазов'я та Крим. Вони розгромили Боспорське царство Східного Криму, кримських готів, спалили Неаполь Скіфський – столицю Малої Скіфії, яка припинила існування після гунського погрому. Через Перекоп гунська кіннота просунулася в Надазов'я, де об'єдналася з основним потоком гунів, що форсувала Дон зі сходу. За готським істориком Йорданом, об'єднані сили гунів розгромили остготів донецьких степів, а їх імператор Германаріх покінчив життя самогубством у 375 р.

Його наступник на троні Вінитар розпочав війну з союзниками гунів – племенами антів, убив їхнього князя Божа і розіп'яв на хрестах 70 антських старшин. Гуни виступили на боці слов'ян і вбили Вінитара. Ймовірно, цю війну варто розуміти як сутичку готів, які під тиском гунів відходили на захід через землі слов'янських племен Нижнього Подністров'я, що полишили археологічні пам'ятки етулійського типу Буджацьких степів. Рештки розгромлених остготів, аланів, а можливо, й антів увійшли до гунського племінного союзу, який відзначався етнічною строкатістю.

Уже згадуваний сучасник гунської навали в Європі Амміан Марцеллін так описував гунів: «... *Усі вони вирізняються товстими, міцними руками й ногами, дебелими шиями і взагалі таким жахливим і страшним виглядом, що їх можна прийняти за двоногих звірів або порівняти із палями, які грубо витесуються при будівництві мостів... Ніби приросли до своїх витривалих, але потворних на вигляд конячок, а іноді сидячи на них по-жіночому, вони виконують усі свої звичайні справи; на них кожен із цього племені ночує і днює, їсть і п'є і, прихилившись до вузької спини своєї худобини, занурюється в глибокий, але чутливий сон...».* Антропологічні матеріали гунських поховань свідчать про монголоїдну зовнішність гунів.

Везеготи Північно-Західного Надчорномор'я разом із рештками аланів та остготів 376 р. тікають від гунів на захід у Подунав'я.

Входження деяких слов'янських племен у гунське об'єднання дало підстави окремим історикам та письменникам (О.С. Хомяков, П.Й. Шафарик, Д.І. Іловайський, Ю.І. Венямінов, І. Білик) проголосити гунів слов'янами, а Аттілу – слов'янським князем. Переважна більшість сучасних дослідників зараховує гунів до народів тюрко-монгольської мовної сім'ї, батьківщиною якої був Саяно-Алтайський регіон.

2. Балканські походи слов'ян.

Після падіння гунського об'єднання на історичну арену виходять протобулгарські племена. Перші відомості про них з'являються в Європі (на Північному Кавказі) близько 463 року. Це були оногури, сарагури та уроги (огури). До болгар часто застосовувалась стара назва гуни, яку візантійські автори тривалий час використовували для позначення кочових племен взагалі. Після опанування болгарами степів Північного Причорномор'я та Приазов'я починається їх військова експансія в Подунав'я та на Балкани, що тривала упродовж всієї першої половини та середини VI ст. З експансією кочових племен

тісно переплітався рух слов'ян, який поклав початок колонізації ними балканських провінцій Візантії.

Однією з найяскравіших складових військово-політичної взаємодії слов'ян та болгар були їх спільні походи проти Візантії. Згадки про них маємо в творах Прокопія та Феофана (візантійських авторів VI та IX ст.). Ці автори описують цілу низку таких військових компаній. Це походи 540, 541, 542, 559 рр.

Об'єднання слов'ян і болгар-кутригурів інколи набували характеру досить міцних військових союзів. Таким, наприклад, було їх об'єднання під час спільних походів, що тривали з 540 по 542 рік й набули характеру значної за своїми масштабами війни. Утворення таких союзів являло небезпеку не лише для балканських провінцій Візантії, а й становило загрозу і для самої столиці імперії – Константинополя. За таких умов візантійський уряд змушений був докладати великих зусиль для укріплення столиці та дунайського кордону, відновлюючи старі й будуючи нові фортеці, а з іншого боку, вести складну дипломатичну гру, намагаючись налаштувати своїх ворогів одне проти одного. Очевидно, з такою метою уряд Юстиніана (527–565 рр.) запропонував антам оселитися в місті Турріс, з умовою, що вони мають захищати дунайський кордон імперії. Проте ця спроба не мала успіху – анти відхилили пропозицію Юстиніана. Значно вдалішими виявилися дії візантійської дипломатії на Сході, де їм вдалося спровокувати тривалу міжусобну війну між кутригурами та утигурами.

Запропоноване І. Г. Хинку та І. А. Рафаловичем хронологічне зіставлення походів антів і склавинів, з одного боку, та кутригурів (гунів), з другого, дало авторам підстави вважати, що не лише спільні походи, а й самостійні вторгнення в межі імперії кожної зі сторін узгоджувались одне з одним.

У візантійських писемних джерелах походи кутригурів (гунів) проти імперії згадуються під 474, 502, 514, 530, 537, 539–540, 551, 562 рр.

Феофан під 562 р. пише про вторгнення гунів та захоплення ними Овасіополя. Видається мало ймовірним, щоб під назвою гуни в описаному

поході могли бути авари, адже саме в той час аварське посольство перебувало у Константинополі з проханням надати їм у межах імперії землі для поселення. Більше є підстав вважати їх саме булгарськими племенами. Підтвердженням цьому слугує й етнополітична ситуація. З одного боку, це серія попередніх походів проти Візантії за участю булгар та слов'ян, а з другого – намагання авар, які нещодавно переселилися до Європи (558 р.), зав'язати союзницькі відносини з Візантією. Окрім того, у візантійській писемній традиції авари практично завжди називалися своїм власним ім'ям, тоді як етнонім гуни найчастіше використовувався для позначення булгарських племен.

Походи антів та склавинів у доаварський період відбувалися у 517, 527, 530–533, 545, 548, 550, 551 рр.

Можна помітити, що першому, зафіксованому в писемних джерелах, походу слов'ян проти Візантії у 517 р. передують низка нападів степовиків у 502 та 514 рр. Цікаво, що протягом наступних десяти років, з 517 до 527, немає згадок про напади ні слов'ян, ні кочовиків. Подальша активізація дій припадає на кінець 20-х – початок 30-х років VI ст. й розпочинається походом слов'ян у 527 році. Збігаються дати вторгнення булгар у 530 р. та походів слов'ян у 530–533 рр. Після походу булгар у 539 р. та низки спільних походів протягом 540–542 рр. слов'яни здійснюють самостійні акції проти Візантії у 545 та 548 рр. Збігається також час походів слов'ян у 550–551 та кутригурів у 551 р., які вирізнялися особливо великим розмахом, що змусило імператора задля оборони від нападників використати війська, призначені для походу в Італію. Після восьмирічної перерви (з 551 по 559) спостерігається нова хвиля військової експансії степовиків і слов'ян проти Візантії, позначену їх спільним походом у 559 р. та вторгненням гунів і захопленням ними Овасіополя у 562 році.

Збігаються й напрямки військової експансії кочовиків і слов'ян, головною ареною їх дій у першій половині VI ст. були візантійські провінції Фракія та Іллірія. Наведені дані засвідчують переважно союзницькі військово-політичні відносини слов'ян та протобулгар у першій половині – середині VI ст. На підставі

згадок писемних джерел ми можемо окреслити дві форми, в яких ці відносини виявлялися, – це спільні військові походи, як поодинокі, так і кампанії, що включали серії походів, та координація дій під час самостійних походів.

Окрім повідомлень про спільні походи на Балкани, в писемних джерелах містяться згадки про участь кочовиків та слов'ян у походах на боці Візантійської імперії. За повідомленням Прокопія Кесарійського, у 537 р. гуни (булгари), а також анти і словени брали участь у війні проти готів в Італії. Агафій згадує про спільні акції кочовиків й слов'ян у війні, яку Візантія вела на Кавказі проти Персії (50-ті роки VI ст.).

Для розуміння характеру взаємин між двома етнічними групами, необхідно проаналізувати чинники, які зумовлювали військову взаємодію булгар і слов'ян. Ці чинники, з одного боку, були пов'язані з конкретними військово-політичними обставинами того періоду, а з другого – стосувалися особливостей історичного розвитку обох етносів.

Серед чинників першої групи головним виступає спільність інтересів, як одних, так і інших. Як свідчать писемні повідомлення, для протобулгар головним джерелом збагачення була Візантія. Туди вони здійснювали грабіжницькі походи, звідти ж отримували у тій чи іншій формі данину. В слов'янах же кочовики були зацікавлені насамперед як у військових союзниках, додатковій силі для тиску на Візантію. Це підтверджується їхніми спільними військовими акціями.

Слов'янські походи в межі візантійської імперії також мали на меті пограбування та захоплення полонених, але, окрім того, вони були тісно пов'язані з експансією розселення і значною мірою обумовлювалися нею. Очевидно, саме завдяки поєднанням цих дій слов'янам вдалося проникнути вглиб візантійських територій та згодом закріпитись на них. Так, після низки спільних нападів на Візантію у 30–40-х рр. VI ст. слов'яни під час походу 550–551 рр. вперше залишилися зимувати на правому березі Дунаю. Спустошливі

вторгнення кочовиків були передумовою для заселення балканських теренів слов'янами. За образним висловом М. С. Грушевського «сі походи промощують дорогу слов'янській кольонізації за Дунай». Спільність інтересів слов'ян і болгар мала не лише велике значення для їхніх відносин у військовополітичній сфері, а й була важливим чинником, що зумовлював можливість співіснування обох етносів.

Ось що пише Орбіні про походи русів:

«.. брали вони (слов'яни) участь і в спустошливих походах в Європу та інші країни. При цьому, за свідченням Герберштейна, по імені провідників тих походів їх всіх назвали готами. Потім вчинили руси велике спустошення й Грецькій Імперії. При імператорі Леві Лакопені у Великому морі флотилія з 15000 парусних суден з незліченною, як пише Зонара, кількістю воїнів, осадило Константинополь. Те ж повторювалось і за імператора Константина Мономаха. На основі цього можна говорити про величність і могутність слов'янського народу, який зміг за короткий час створити такий великий флот, що до цього ніякому іншому народу не вдавалось. Але грецькі письменники, намагаючись звеличити діяння свого народу, пишуть, що руси повернулись додому майже з пустими руками. Єремія Руський в своїх літописах, навпроти, свідчить про те, що руси перебили багатьох греків і повернулись додому з великою здобиччю..».

Слов'янський історик Мавро Орбіні на основі доступних йому джерел на межі XVI—XVII ст. у книзі «Слов'янське царство» свідчить:

«...Слов'янський народ озлоблював своєю зброєю ледь не всі народи світу; розорив Персику; володів Азією та Африкою, бився з єгиптянами та великим Олександром; підкорив собі Грецію, Македонію, Іллірійську землю; оволодів Моравією, Шленською землею, Чеською, Польською, і берегами моря Балтійського, пройшов в Італію, де довго воював проти римлян...Іноді був переможений, іноді мстився римлянам, іноді ж у битві був їм рівний...Нарешті,

підкорив державу Римську, заволодів багатьма їхніми провінціями, розорив Рим... Володів Францією, Англією, встановив державу в Іспанії, оволодів найкращими провінціями в Європі... І від цього славного народу у давні часи пішли найсильніші народи, а саме – слов'яни, вандалі, бургундіони, готи, острогони, руси або раси, візі готи, гепіди, гетналани, верли або ферули, авари, скіри, гіри, меланхлени, бастарди, певкіни, даки, шведи, нормани, фени або фіни, укри або украни, маркомани, квади, фракійці й іллірійці, венеди або енети, що заселили берег моря Балтійського, і розділилися на багато начал... Всі були вони народ слов'янський...»

3. Слов'яно-аварські війни.

Кочовий народ аварів (обри даньруських літописців) виводять від племені жуньжуань, яке на початку V ст. створило в Монголії степову імперію. Однак у 551 р. жуньжуанів розбили тюркюти, що утворили могутній Тюркський каганат (551-630 рр.). Авари були змушені тікати від ворожих тюркютів степами на захід. У 558 р. двадцятитисячне військо аварів з'явилося на Кавказі, де встановило контакти з Візантією. Як союзники візантійців авари воюють із кочовиками *кутригурами* та *утигурами* Надчорномор'я і Надазов'я та *савирами* Нижньої Волги й Дону, що переселилися в степи Східної Європи з Азії ще у другій половині V ст.

У 561 р. з Азії у степи Східної Європи прийшли *тюрки*, що підкорили савирів, утигурів та кутригурів і змусили аварів тікати на захід. Візантія запросила аварів оселитися в Паннонії на середньому Дунаї для того, щоб вони вигнали звідси вороже до ромеїв германське плем'я гепідів, яке заселило ці території після падіння гунської держави. Розгромивши 567 р. гепідів, обри започаткували в Паннонії власну державу – Аварський каганат на чолі з ханом Бояном. Дуже скоро авари самі почали нападати на візантійські володіння. Проте

у 626 р. під час облоги Константинополя авари зазнали нищівної поразки від ромеїв і втратили контроль над причорноморськими степами.

Аварський каганат об'єднував різноетнічні племена, протоболгар кутригурів та утигурів, а також слов'ян (склавинів). Авари поступово європеїзувалися, а матеріали їхніх могильників свідчать про майже повну втрату населенням монголоїдних рис зовнішності.

Наприкінці 50-х рр. VI ст. кочові орди аварів вторглися у Північне Причорномор'я.

Історичні джерела містять згадки про збройні конфлікти аварів (обрів) зі слов'янами. Так, Йордан сповіщає про війну аварів з антами в середині VI ст., в ході якої було вбито антського посла Меамира. Ворожість обрив до антів пояснювалася тим, що останні були союзниками візантійців. Останній раз антів згадує Феоділакт Сімокатта під 602 р.: аварський «каган одержав звістку про набіги римлян і направив сюди полководця Апсиха з військом з наказом знищити плем'я антів, які були союзниками римлян». Після розгрому частина антів переселилася на Балкани, а ті, що лишилися в Україні, змішалися зі спорідненими склавинами лісового Правобережжя. Антське об'єднання не витримало ворожого натиску й розпалося. Тому саме ім'я антів зникла зі сторінок античних джерел.

У другій половині VI ст. політична ситуація значно ускладнилася у зв'язку з приходом у Східну Європу аварів, які заснували у Карпатській улоговині примітивну державу – аварський каганат, підкоривши переважно слов'янське місцеве населення. Почалися тяжкі анто-аварські війни, які призвели до занепаду Антської держави.

Фактично, починаючи з 602 р., анти в історичних джерелах не згадуються. Разом з тим склавини фігурують у творах більшості європейських та східних авторів, що ведуть мову про етнічні угруповання, які проживали на території

України у VI – IX ст. тому цілком закономірно, що етнонім «склавіни» трансформувався у «слов'яни».

«Повість минулих літ» свідчить про ворожість аварів до склавинів: *«Сі ж обри воеваху на словенах і примучивши дулібів, суцїх словен, і насилля творяху жоном дулебським»*. Можливо, племінний центр волинян – городище Зимне на Західному Бuzі зі слідами пожежі та аварськими наконечниками стріл у валах – був знищений внаслідок аварського нападу в середині VII ст.

Невдовзі на зміну антам прийшов полянсько-руський політичний союз з центром у Середньому Подніпров'ї, якому судилося стати колискою нового етапу розвитку населення України.

Отже, перебіг подій свідчить про автохтонність і споконвічність українського народу на його історичній землі. На всіх етапах формування протоукраїнців колискою цього складного неоднозначного процесу було Подніпров'я, пов'язане невидимими нитками з цивілізацією Середземномор'я. Саме на цих землях в середині I тис. н.е. почалося формування державності Київської Русі.

Авари – державне утворення типу «варварських імперій». Його ядром був союз тюркомовних племен аварів і підкорених ними угрів, ефтамінів, аланів та інших племен. Займав територію Урало-Каспійських степів. Звідси 557 р., перейшовши Волгу, аварська орда на чолі з ханом Баяном увірвалась до Північного Причорномор'я і підкорила місцеві племена. В 558 році авари завдали поразки антсько-полянській державі. У 50 – 60 х рр. VI ст. авари розгромили гепідів. Трансільванії, захопивши землі Потисся і Середнього Подунав'я та підкорили племена місцевих склавинів. Відтоді головним об'єктом аварської експансії, у якій брали участь і залежні від аварів слов'яни Центральної Європи, стають балкано-дунайські володіння Візантії. Захопивши землі савірів та інших європейських племен, авари утворили власну державу з центром у Паннонії. Спираючись на укріплену систему панонійських фортець («хрінгів»),

Аварський каганат вів запеклі війни з Візантією, франками, лангобардами, слов'янами, грузинами та іншими народами. Грабіж, походи проти сусідів, військові підпорядкування різних племен та підкуп їх племінної верхівки становили основу існування Аварського каганату. Екстенсивне кочове скотарство, слабка економічна база зумовлювали внутрішню слабкість і хиткість його державного організму. Затяжні війни, хоч і принесли великі перемоги в Далмації, Ілїрії та Мідії, спричинили ослаблення каганату. В VII ст. почався розпад Аварського каганату. Жорстока боротьба західних слов'ян проти аварів поклала край їх пануванню на території Чехії і Моравії. Ускладнення зовнішньополітичної ситуації, міжусобиці та боротьба за владу серед аварської знаті сприяли остаточному занепаду каганату. В середині VII ст. авари були витіснені з Північного Причорномор'я, а Паннонія опинилася під впливом новоутвореної держави – Болгарського царства та князівства Само. В 90-х рр. VII ст. Основні аварські «хрінги» були знищені франками, і на початку IX ст. авари відступили за Тису і Дунай. У кінці IX ст. Аварський каганат був остаточно розбитий у 803-804 рр. болгарським ханом Крумом, який захопив усі аварські землі до середнього Дунаю. Повстання підкорених слов'ян і протистояння з Болгарією докінчили справу, і вороже до слов'ян плем'я войовничих номадів зійшло з арени історії. У найдавнішому руському літописі «Повісті минулих літ» зберіглася фраза: *«згинули аки обри»*.

4. Русько-печенізькі війни.

Русько-печенізькі війни — низка військових конфліктів між руськими князями та тюркськими племенами печенігів які відбувались протягом IX—XI століть і завершилися розгромом печенігів у 1036 році. Як правило печеніги дотримувались тактики раптових набігів на Київ чи інші значні руські міста з метою захоплення здобичі (невільників, скоту, майна). В цей ж час печеніги також використовувались руськими князями і як найманці у боротьбі з сусідами та в міжусобицях.

У VIII—IX століттях печеніги мешкали на північний схід від Каспійського моря, у межиріччі Волги та Яїка (Уралу) та ворогували з Хозарським каганатом. Правителі останнього для протидії печенігам уклали союз з огузами (торками). Наприкінці IX ст. печеніги зазнали поразки від більш численних огузів і кипчаків та були ними витіснені на Захід. У Північному Причорномор'ї печеніги наткнулись на осівших в Ателькузі угрів, яких розгромили та витіснили в Паннонію, зайнявши при цьому широку смугу степу від Дону до Дунаю. У середині X ст. печеніги стали одним із найзначніших суб'єктів геополітики в регіоні. За свідченням візантійського імператора Костянтина VII Багрянородного, головним чинником безпеки Візантії на її Північних рубежах були саме дружні стосунки з «пачинакітами», які тримали під постійною загрозою землі візантійських ворогів — болгар, угрів та русів.

Перша згадка про конфлікт між Руссю та печенігами міститься у Никонівському літописі під 867 роком. Згідно з ним київські князі Аскольд і Дір у цьому році, після невдалого походу на Візантію завдали поразки печенігам.

У 915 році, за князювання Ігора Рюриковича літописи розповідають про те, що *«приидоша первое печенеги на Рускую землю»*. Проте до воєнних дій не дійшло — печеніги уклали мир з Ігорем та пішли на Дунай. Однак вже у 920 році Ігор здійснив похід на печенігів, результати якого невідомі.

У другому поході Ігоря на Візантію у 943—944 роках, за повідомленнями літописів брали участь печеніги, які були союзниками князя. А після укладання з ромеями мирного договору у 944 році він відправив кочовиків воювати з болгарами, які на той час були союзниками Візантії.

Київський князь Святослав Ігорович вільно проходив через територію печенігів, здійснюючи походи на хозар та булгар. Однак у подальших стосунках із Руссю печеніги виступали як її вороги. У 968 році під час війни Святослава з

Візантією вони обложили Київ, змусивши князя перервати експедицію, а 972 влаштували засідку на дніпрових порогах, в той час, як Святослав повертався з невдалої війни у Болгарії, де його й було вбито.

У 980 році печеніги вперше брали участь у князівських міжусобицях на Русі на боці князя Ярополка Святославича, проти якого виступив його брат Володимир.

На кінець X століття припадає пік військової активності печенігів. Для боротьби з кочовиками Володимир Великий розпочав будівництво земляних укріплень під Києвом, відомих як «Змієві вали». Перший напад на Руську землю за князювання Володимира печеніги здійснили у 988 р на південні кордони. Вдруге печеніги напали в 992—993 р. коли перейшли річку Сулу і вступили в битву з дружиною Великого князя Київського Володимира Святославича, але були вщент розбиті. На честь цієї події за літописною легендою було закладено Переяслав. У 994 р. здійснили невдалий похід на Білгород, а у 996-997 р. на Васильків, де розгромили війська Володимира, який не встиг зібрати достатньо сил та виступив проти них з «малою дружиною».

Надалі за словами літописця *«шла непрерывная великая война»* між русинами та печенігами. У 997 році Володимир вирушив у Новгород, щоб зібрати сили для протидії печенігам. Скориставшись цим кочовики обложили Білгород, але змушені були відступити. У 1000 році під час походу Володимира на Болгарію печеніги вкотре обложили Київ, проте їх розбив воєвода Дума про Олексія Поповича під час нічної вилазки. Наступного року Олексій Попович та Ян Усмошвець здійснили успішний похід у степ проти печенігів, та навіть взяли в полон хана Родмана. Останній значний похід печенігів за князювання Володимира Великого відбувся у 1004 році коли вони вкотре взяли в облогу Білгород, та відступили при наближенні київської дружини.

5. Хазарський похід Святослава.

Хозарський похід Святослава — похід русів проти Хозарського каганату та сусідніх племен. За популярною версією відбувався під командуванням князя Святослава Ігоровича і закінчився розгромом каганату. Попри це, серед сучасних істориків поширені сумніви щодо правдивості цієї версії.

Єдине джерело, яке говорить про похід саме Святослава на хазарів — Повість врем'яних літ (що писалася на кілька століть пізніше), в якій літописець датує його 965 роком. Мусульманські джерела Х ст. підтверджують похід русів на Хозарський каганат, але імені ватажка не називають і датують його 969 роком, коли Святослав був на Дунаї. На думку сучасного історика Олексія Толочка, Святослав, найімовірніше, не має жодного відношення до цього походу русів, і здійснювали його не київські руси, а волзькі.

Близько 960 року хозарський бек Йосип в листі до вельможі Кордовського халіфату Хасдаю ібн Шафруту зазначив, що веде з русами «наполегливу війну», не пускаючи їх в море і по суші до Дербент, інакше вони, за його словами, могли б завоювати всі ісламські землі до Багдада. В попереднє століття руси поступово перепідпорядковували собі майже всі східнослов'янські об'єднання, що раніше були хазарськими данниками. Поход в Хазарію мав й інші ключові цілі експансії русів: Керченську протоку і Донщину. Ці обставини зробили неминучим відкрите зіткнення між двома країнами.

За різними джерелами руси після Каганату пішли на Північний Кавказ, Саркел та Тмуторокань. Однак, як відзначають сучасні історики, автор Повісті врем'яних літ нічого не знав про дії Святослава в Поволжі та Дагестані, а Ібн-Хаукаль, у свою чергу, не знав про похід русів на Саркел, Тмуторокань, аланів і касогів.

У літературі й мистецтві цей епізод воєн Святослава відображений не надто помітно (на відміну від битв з печенігами та Візантією).

У період Перебудови російськими ультраправими націоналістами та неоязичниками була створена історична міфологія «русько-хозарського протистояння», з образом Святослава Хороброго в центрі, в якій хозари символізували «світове єврейство». Підґрунтям для такої міфології стали ідеї Льва Гумільова про Хозарський каганат.

У 2005—2007 роках російськими ультраправими та неоязичниками було започатковано святкування «Дня перемоги Святослава над хозарами», дату якого поступово почали відзначати 3 липня (походження дати невідоме). Витворена історична міфологія, в тому числі й свято, поступово імпортувалася з Росії до України проросійськими організаціями, зокрема організацією Віктора Медведчука «Український вибір», а згодом поступово запозичувалася також українськими праворадикалами та неоязичниками.

Річниці перемоги війська Святослава над хозарами в 2010-х почали приділяти увагу деякі українські ЗМІ.

Література:

Абашина Н. С., Козак Д. Н., Синиця Є. В., Терпиловський Р. В. Давні слов'яни // Археологія та історія: навчальний посібник. - Київ: Стародавній Світ, 2012 .

Абашина Н.С., Магомедов Б. В., Рейда Р. М. Пам'ятки черняхівської культури Полтавської області. – К.: ІА НАНУ, 2021.

Баран В. Д., Баран Я. В. Черняхівська культура // Історичні витоки українського народу. - К., 2005.

Бондаренко Г., Охріменко Г., Локайчук С., Скляренко Н., Ільчук С. Старожитності готів на Волині. – Луцьк : Вежа-Друк, 2021.

Войтович Л. Готи на території України: результати досліджень на початок ХХІ століття. // Археологічні дослідження Львівського університету. – Вип. 11. – Львів, 2008.

Галушко К. Поле битви – Україна. Від «володарів степу» до «кіборгів». Воєнна історія України від давнини до сьогодення. – К.: КСД, 2016.

Магомедов Б. В. Пам'ятки черняхівської культури Вінницької області. – К.: ІА НАНУ, 2022.

Приходнюк О. М. Пенківська культура // Енциклопедія історії України : у 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. – Т. 8. - К. : Наукова думка, 2011.

Рейда Р. Античні центри Північного Причорномор'я та готські війни (питання хронології) // Магістеріум. – Вип. 36. - Археологічні студії. – К., 2009.

Скиба А. Слов'яно-булгарські військові походи в першій половині – середині VI ст. // Магістеріум. – Вип. 36. - Археологічні студії. – К., 2009.

Синиця Є. В. Черняхівська культура // Енциклопедія історії України: у 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. - Т. 10. - К. : Наукова думка, 2013.

Шпоть О. С., Про витоки української нації. — Львів: Благодійний фонд «Україна-Русь». - К.: ПП «Коронатор», 2012.

Щодра О. Історична географія України від найдавніших часів до кінця ХVІІІ століття: навч. посібник. – Льві, 2016.

Юренко С. П. Гуни // Енциклопедія історії України : у 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. – Т. 2. - К. : Наукова думка, 2004.

Лекція 5.

Тема: Конфлікти часу Київської Русі

- 1. Походи Русі На Візантію.**
- 2. Повстання древлян.**
- 3. Міжусобна боротьба між синами Володимира Великого та польсько-руська війна 1018 р.**
- 4. Русько-половецькі війни.**
- 5. Київське повстання 1146 року.**
- 6. Повстання у Галицькій землі проти угорських загарбників 1189 р.**

1. Походи Русі На Візантію.

Походи Русі на Візантію — військові походи русів у період виникнення та становлення Давньоруської держави. У «Повісті временних літ» вони зображуються вінцем політичної кар'єри перших київських князів, результатом вдалого підкорення навколишніх східно-слов'янських племен.

Досі історики розходяться із приводу кількості походів Русі на Візантію, називаючи від 6-ти до 10–12-ти. Русь завжди була наступаючою стороною. Якщо на початку руси ставили собі за мету переважно здобуття військової здобичі, то пізніше однією з головних цілей походів Русі на Візантію стало забезпечення для руських купців доступу на ринки імперії та отримання максимальних привілеїв для них. Розбудовуючи державу на теренах Східної Європи, київські князі почали дбати про встановлення постійних дипломатичних стосунків із

Константинополем, що підвищувало престиж Давньоруської держави й відповідало її стратегічним інтересам на південному сході.

Русь прагнула вивільнити від кочовиків торговельні шляхи, що вели до Криму, Приазов'я та Закавказзя. Досягаючи воєнними засобами значного чи часткового успіху, Київська Русь у подальшому охоче йшла на переговори з імперією, щоб забезпечити досягнуте дипломатичними угодами.

Перші відомі походи русів на Візантію відбулися ще до утворення Давньоруської держави — на межі 8 і 9 ст. (Крим, на Сурож (нині м. Судак) і в 830-х рр. — на південне узбережжя Чорного моря (Амастрида; нині м. Амасра, Туреччина). Та до повідомлень історичних джерел про ці походи історики ставляться скептично. «Житіє Стефана Сурозького», написане не раніше 15 ст., містить неправдоподібні свідчення, зокрема, повідомляє про похід Новгородського князя Бравліна на Сурож наприкінці 8 ст., хоча зараз історикам відомо, що Новгород Великий виник не раніше серед. 10 ст. Що ж стосується «Житія Георгія святого Амастридського», то деякі дослідники вважають, що повідомлення про напад русів на Амастриду були включені туди пізніше та є лише екстраполяцією обставин походу київського князя Ігоря на Візантію 941. Разом з тим військово-дипломатична активність русів у чорноморському регіоні у 830-ті — на поч. 840-х рр. підтверджується окремими західноєвропейським джерелами, зокрема Бертинськими анналами. Можливо, напади русів на Візантію здійснили ті угруповання русів, які не мали відношення до майбутньої Київської держави. Деякі історики пов'язують ці напади з т. зв. Приазовською Руссю.

Перші походи Русі на Візантію відзначалися грабіжницьким і водночас розвідувальним характером, їх можна розглядати в контексті норманської експансії в Європі.

Після утворення в середині 9 ст. Київського князівства його володар князь Аскольд 18 червня 860 р. на чолі флоту із 200 лодій несподівано для греків вдерся до бухти Золотий Ріг і обложив Константинополь.

Імператору Михаїлу III довелося за допомогою багатих дарів досягти угоди з русами і їхнього повернення додому. 867 р. було підписано нову русько-візантійську угоду, яка, певно, підтверджувала попередню і зафіксувала прийняття київським князем і його дружиною християнства, а також відправлення на Русь єпископа для організації церкви. Однак наступні угоди з Візантією характеризують русів як язичників.

Важлива роль цього походу усвідомлювалася ще в Давній Русі.

Зокрема, датована частина «Повісті временних літ» розпочинається роком початку правління візантійського імператора Михаїла III. Таким чином, саме цим походом і угодою київського князя Аскольда Київська Русь уперше вийшла на світову арену та заявила про себе як держава.

Похід 907. Утворення Давньоруської держави (бл. 882), зосередження в її складі основних східно-слов'янських племінних об'єднань дали змогу її правителю київському кн. Олегу 907 здійснити грандіозний похід на Константинополь.

Похід на Царгород 907 року — легендарний похід київського князя Олега Віщого на Константинополь, описаний у «Повісті временних літ». Літопис свідчить, що це була найуспішніша військова операція Русі проти Імперії ромеїв, але грецькі джерела взагалі про нього не згадують.

Нестор Літописець розповідає, що «пішов Олег на Царгород на конях і в кораблях, і було кораблів числом дві тисячі. І прийшов до Царгорода, греки ж замкнули морську бухту, а місто зачинили. І звелів Олег своїм воїнам зробити колеса і поставити на них кораблі. І з попутним вітром напнули вітрила і пішли з боку моря до міста».

Спочатку візантійські посланці намагалися отруїти Олега, перш ніж він міг наблизитися до Константинополя. Вождь русів, відомий своїми пророчими здібностями, відмовився пити з отруєної чаші.

Розуміючи неможливість чинити опір русам, місто здалось і князь Олег в знак своєї перемоги прибив свій щит на ворота міста.

Руські дружинники були обдаровані великими дарами. Також візантійці надали право руським купцям проїжджати до Царгорода й торгувати, не сплачуючи мита. Упродовж 6 місяців купці могли безкоштовно отримувати продовольство й забезпечуватися необхідним спорядженням для повернення додому. Зі свого боку руси зобов'язувалися допомагати Візантії боротися з кочівниками. Проте візантійці порушили даний договір і у 911 році Олег спорядив новий похід на Царгород.

Також існує легенда про дарунок вітрил для кораблів війська Олега. Серед них були одні з коштовної тканини, а інші з простої, полотняної. Князь для своїх суден вибрав другий варіант, а на кораблі варяг почепив дорогі вітрила. Після прибуття додому з'ясувалося, що коштовні вітрила перетворилися на суцільне дрантя, а полотняні залишилися цілими. Вони витримали штормові вітри. Звідси походить відомий слов'янський вислів: «Будемо триматися свого грубого вітрила».

Пам'ять про похід, здається, передавалася усно між кількома поколіннями русинів. Можливо, цим пояснюється велика кількість колоритних деталей, які належать радше фольклору, ніж історії.

Те, що похід Олега не вигадка, видно з автентичного тексту мирного договору, який увійшов до літопису. Сучасна наука схильна пояснювати мовчання грецьких джерел щодо походу Олега неточною хронологією Початкового літопису. Деякі припускають, що набіг насправді відбувся в 904 році, коли візантійці воювали з Левом Триполійським. Більш правдоподібну

гіпотезу висунули Борис Рибаків і Лев Гумільов: розповідь про похід насправді відображає русько-візантійську війну (860 р.), помилково описану в слов'янських джерелах як поразка Києва.

Незважаючи на періодичні військові конфлікти, відносини між Руссю та Візантією, здається, були переважно мирними. Про першу християнізацію Русі повідомляє патріарх Фотій у 860-х роках XV ст. В одному зі своїх листів патріарх Микола Містик погрожував розв'язати вторгнення русів до Болгарії. З його розповіді історики роблять висновок, що для власних політичних цілей візантійці могли маніпулювати русинами часів Олега.

Крім того, значні контингенти русинів приєдналися до імперської служби та брали участь у візантійських морських експедиціях протягом X століття. Ескадра з 700 руських найманців брала участь у Критському поході 902 р. Загін із 415 варягів брав участь в італійському поході 936 р. Через тринадцять років 629 руських військ вирушили на дев'яти суднах, щоб супроводжувати греків у їхньому поході проти Критського емірату.

Походи 941 та 944 рр.. На відміну від походів київського князя Олега похід 941 під проводом його наступника князя Ігоря докладно описаний у руських, візантійських, західноєвропейських та східних джерелах. Цей масштабний похід Русі на Візантію зазнав невдачі. Флот великого князя київського Ігоря спочатку спустошив чорноморське узбережжя Малої Азії, але не наважився рушити на Константинополь, затиснутий візантійським військом. У вересні 941 р. по дорозі додому флот київського князя Ігоря був перехоплений і знищений за допомогою грецького вогню візантійською ескадрою патриція Феофана. Тільки 944 р. князю Ігорю вдалося зібрати нове військо і знову вирушити в похід, та на Дунаї його зустріло візантійське посольство і запропонувало мир. Русько-візантійська угода 944 виявилася менш вигідною для Давньоруської держави, ніж угоди князів Аскольда та Олега.

Походи 968–971 рр. Син князя Ігоря київський князь Святослав Ігорович здійснив 2 походи на Візантію, що мали на меті закріпитися в Болгарії, вивести її з-під влади Візантії. Якщо 968 р. Святослав Ігорович виступив як знаряддя візантійської дипломатії проти 1-го Болгарського царства, то невдовзі, за повідомленнями візантійських джерел, він втрутився в боротьбу за імператорський стіл. Візантійцям вдалося організувати напад орди печенігів на Київ, що змусило Святослава Ігоровича на певний час повернутися на Русь. Та вже наприкінці 969 він знову на Балканах.

Київський князь Святослав Ігорович відмовився від запропонованої новим візантійським імператором Іоанном I Цимісхієм данини, уклав військову угоду з болгарами, і навесні 970 р. 30-тис. русько-болгарське військо атакувало 12-тис. армію візантійського полководця Варди Скліра у Фракії (історична область на сході Балканського п-ва). Невдовзі, коли в Малій Азії спалахнуло повстання на чолі з Вардою Фокою, візантійські війська зовсім залишили землі фракійської феми. Лише наприкінці 970 — на поч. 971 рр. візантійці змогли перекинути війська на боротьбу проти київського князя Святослава Ігоровича та союзних йому болгар. На чолі армії став сам імператор Іоанн I Цимісхій. Флот вирушив на Дунай, аби перетнути можливі шляхи відступу русів. У квітні 971 р. в полон до візантійців потрапив болгарський цар Борис II. Частина русів на чолі з воеводою Сфенкелом змогла відступити до Доростола (нині м. Силістра, Болгарія), де перебував сам Святослав Ігорович. У квітні ж розпочалася облога імператором цього дунайського міста, що тривала 3 місяці. Після невдалий для себе спроби прорвати оточення Святослав Ігорович був змушений укласти нову ще більш жорстку для Русі, ніж договір 944, угоду з візантійським імператором та залишити Болгарію.

Похід 989 р. Син Святослава Ігоровича київський князь Володимир Святославич 989 р. (часто помилково вказують 988 р.) вчинив похід у Крим на м. Корсунь (Херсон), щоб змусити візантійського імператора Василя II виконати умову попередньої угоди й видати за нього сестру Анну. Із цим походом

звичайно пов'язують хрещення Київської Русі. Із Корсуня Володимир Святославич привіз у Київ дружину — сестру імператора Анну, що піднімало престиж володаря Русі на один рівень з імператорами Візантії та «Священної Римської імперії». Саме із цим походом пов'язане й поширення влади Русі на Керченський та Таманський півострови, де з часом утворився руський центр влади в Тмуторокані.

Похід 1043 рр. Останній похід Русі на Візантію був викликаний ворожим ставленням до Русі імператора Візантії Константина IX Мономаха. Руське військо очолили син великого князя Ярослава новгородський князь Володимир Ярославич та воєвода Вишата. Руські і візантійські джерела по-різному оповідають про перебіг подій. Згідно з літописами, руський флот було потоплено штормом, а ті, хто врятувався на суходолі, були схоплені греками, осліплені та ще 3 роки поневірялися в неволі. Візантійські джерела розповідають, що приводом для війни була загибель знатного руса в Константинополі, та про битву на морі, в якій не буря, а візантійський флот розтрощив нападників.

Зазнавши поразки, Ярослав Мудрий змусив дипломатичними засобами імперію піти на почесний для Русі мир. Щоб задобрити Ярослава Мудрого, візантійський імператор Константин IX Мономах видав свою непорфирородну (народжену до того, як батько став імператором) доньку за сина київського князя — князя Всеволода Ярославича.

Походи Русі на Візантію знаменували собою етапи входження Давньої Русі в систему європейських середньовічних держав. Їх наслідком стало розширення торговельних зв'язків Русі та Візантії, врешті-решт, християнізація Русі і включення її до культурно-цивілізаційного простору, який англійський візантиніст князь Д. Оболенський назвав Візантійською співдружністю націй.

2. Повстання древлян.

Древлянське повстання 945 року — найраніше із засвідчених писемними джерелами повстання у Київській Русі. Викликане спробою київського князя Ігоря провести у 945 році повторний збір данини в землі древлян. Під час повстання Ігоря було вбито. З повстання скористалася древлянська феодальна верхівка на чолі з князем Малом, щоб відокремитися від Києва.

В 946 році Древлянське повстання придушила, згідно "Повісті минулих літ", жінка Ігоря княгиня Ольга. Легенда свідчить про те, що на чолі київської дружини жорстоко помстилася древлянам — спалила їхню столицю Іскоростень і стратила біля п'яťох тисяч мирних жителів. Проте, мусила провести певну регламентацію збору данини.

3. Міжусобна боротьба між синами Володимира Великого та польсько-руська війна 1018 р.

Ярослав Мудрий (1019 - 1054) - великий князь київський,* син Володимира Святославича і полоцької княжни Рогніди. Ярослав дуже рано розпочав свою політичну діяльність. Коли йому виповнилось 10 років, батько відібрав Ярослава в матері і поставив намісником у Ростово-Суздальській землі, на Поволжі. Незабаром Володимир Святославич перевів свого малого сина до другого за значенням міста Київської держави - Новгорода. Цей факт говорить про те, що мудрий державний діяч Володимир побачив у молодого Ярослава риси майбутнього правителя. 25 років просидів Ярослав у Новгороді. Там він виріс у досвідченого і сміливого державного діяча.

У 1014 році Ярослав, напевно, відчуваючи підтримку місцевої правлячої еліти відмовився платити данину своєму батькові Володимиру, київському князеві. Літопис повідомляє: «Коли Ярослав був у Новгороді, давав він за умовою до Києва дві тисячі гривень з року в рік, а тисячу роздавав у Новгороді дружині. І так давали всі новгородські посадники, а Ярослав став цього не давати

в Київ батькові своєму. І мовив Володимир: «Розчищайте шляхи і мостить мости», бо хотів іти війною на Ярослава, на сина свого, але розхорувався».

Князь Володимир Великий мав багато синів, між якими після його смерті розпочалася кривава боротьба за престол. У 1015 р. Борис, Гліб і Святослав першими загинули в цій боротьбі. У цілому ж, в результаті кривавої міжусобиці першої чверті XI ст. в живих з дванадцяти залишились лише четверо синів Володимира Великого.

Літописець вважає винуватцем заколоту Святополка, який у той час сидів у Вишгороді. Дізнавшись про смерть батька, Святополк, що його літописець називає Окаянним, захопив київський престол. Проти Святополка виступив його брат, новгородський князь Ярослав. Перша битва між ними відбулася навесні 1016 року поблизу м. Любеча на Дніпрі. Упродовж 3-х місяців одне напроти одного на берегах Дніпра біля м. Любеч стояли війська новгородського князя Ярослава Володимировича і його брата Святополка Ярополчича. Обидва князі не зважувалися перейти Дніпро й почати битву. Врешті-решт князь Ярослав Мудрий із дружиною і новгородським ополченням перебрався на ладдях на берег супротивника і в «злій січі» здолав війська князя Святополка Ярополчича. Після цієї

Ярослав переміг і вступив до Києва. Свято-полк утік до свого тестя - краківського князя Болеслава I Хороброго, і там з його допомогою зібрав велике військо. Серед воїнів були поляки, німці, угри й печеніги.

Два війська зустрілися на Західному Бугу і деякий час не наважувалися перейти річку. Це несподівано зробив Болеслав, тягнучи за собою своїх воїнів. Ярослав зазнав нищівної поразки.

У 1018 р. Болеслав I захопив Київ, Ярослав втік до Новгорода. Київським князем знову став Святополк. Його іноземні союзники вільно почувалися у місті і селах Київської землі. Вони збиткувалися над населенням, грабували його.

Кияни повстали проти окупантів. Це змусило Болеслава I повернутися до Польщі, а Святополк втік до печенігів.

Навесні 1019 р. Святополк здійснив свій останній похід на Київ. «Ярослав зібрав силу воїнів і пішов йому назустріч, - пише Нестор, - на сході сонця зішлись супротивники і бій був жорстокий, якого ще не бувало на Русі. І, за руки хапаючи один одного, рубались і сходились тричі, так, що низинами кров текла. І надвечір взяв гору Ярослав, а Святополк побіг... Ярослав же сів у Києві, потрудившись із дружиною, показавши перемогу і труд великий».

У 1023 році проти Ярослава виступив його брат Мстислав, який правив у Тмутараканській землі. Битва між ними відбулася поблизу Чернігова, де переміг Мстислав. У 1026 році у Городці на Десні брати підписали мирний договір. Ярослав став правити на Правобережжі, а Мстислав - на Лівобережжі з центром у Чернігові.

Мстислав помер у 1036 році, і став Ярослав, за словами Нестора, «самовладцем Руської землі». Історики М. Ільїн і В. Корольок зіставили оповідь «Повісті времінних літ» (як встановлено, вона є запозиченням з церковної легенди пізнішого – відносно подій 1016 р. – походження про Бориса і Гліба, автори якої були, очевидно, впевнені в тому, що саме князь Святополк Ярополчич убив своїх братів у перших – Бориса Володимировича і Гліба Володимировича) зі свідченнями «Хроніки» сучасника тих подій саксонського єпископа Тітмара Мерзебургського і висунули припущення, що битва між Ярославом Мудрим і Святополком Ярополчичем відбулася не 1016 р. (оскільки ще з літа 1015 р. князь Святополк Ярополчич знаходився в Кракові при дворі тестя), а пізніше, можливо, 1019 р. (і сталося не біля Любеча, однак не з князем Святополком Ярополчичем, а з іншим претендентом на київський стіл – здогадно зі своїм братом, тмутараканським князем Мстиславом Володимировичем). Є також підстави вважати, що у битві під Любичем 1016 р. Мстислав

Володимирович бився не з Ярославом Володимировичем, а з Борисом Володимировичем і саме в ході цієї битви, або одразу після неї, Борис і загинув.

4. Русько-половецькі війни.

Російсько-половецькі війни — серія військових конфліктів, що тривали приблизно півтора століття між Київською Руссю і половецькими племенами. Були викликані зіткненням інтересів давньоруської держави та кочівників причорноморських степів. Іншою стороною цієї війни було посилення протиріч між роздробленими російськими князівствами, правителі яких нерідко робили половців своїми союзниками та використовували половецькі загони у міжусобних війнах.

Як правило, виділяється три етапи воєнних дій:

- початковий (друга половина XI ст.);
- другий період, пов'язаний із діяльністю знаменитого політичного та військового діяча Володимира Мономаха (перша чверть XII століття);
- заключний період (до середини XIII століття) (його частиною був знаменитий похід новгород-сіверського князя Ігоря Святославича, описаний у «Слові про похід Ігорів»).

До середини XI століття в цьому регіоні відбулася низка важливих змін. Які панували протягом століття в «Дикому степу» печеніги та торки, ослаблені боротьбою з сусідами — Руссю та Візантією, не зуміли зупинити вторгнення на причорноморські землі прибульців з алтайських передгір'їв — половців, які також називають куманами. Нові господарі степів розбили ворогів і зайняли їхні кочів'я. Проте їм довелося прийняти на себе і всі наслідки перебування поруч із новими країнами-сусідами. Довгі роки зіткнень східних слов'ян зі степовими

кочівниками виробили певну модель відносин, до якої були змушені вписатись і половці.

Тим часом, почався розпад Давньоруської держави - князі повели активну і безжальну боротьбу за уділи і при цьому почали вдаватися до допомоги сильних половецьких орд для боротьби з конкурентами. Тому поява нової сили у Причорномор'ї стала тяжким випробуванням для жителів Русі.

Про половецьких воїнів відомо не так багато, проте їхню військову організацію сучасники вважали досить високою для свого часу. Основною силою кочівників, як і будь-яких степовиків, були загони легкої кавалерії, озброєної луками. Половецькі воїни, окрім луків, мали також шаблі, аркани та списи. Багаті воїни носили кольчуги. Очевидно, половецькі хани мали й власні дружини з важким озброєнням. Відомо також (з другої половини XII століття) про застосування половцями військової техніки — важких самострілів і «рідкого вогню», запозичених, можливо, у Китаю ще з часів їхнього життя в районі Алтаю, або в пізніші часи у візантійців.

Половці використали тактику раптових нападів. Вони діяли, переважно, проти слабо захищених сіл, але рідко атакували укріплені фортеці. У польовому бою половецькі хани грамотно поділяли сили, використовували леткі (*рос. летучие*) загони в авангарді для зав'язки бою, які підкріплювалися атакою основних сил. Таким чином, в особі куманів руські князі зіткнулися з досвідченим та вмілим противником. Не дарма давній ворог Русі - печеніги були вщент розбиті половецькими військами і розпорошені, практично переставши існувати.

Тим не менш, Русь мала величезну перевагу над своїми степовими сусідами - за підрахунками істориків, населення давньоруської держави становило в XI столітті вже понад 5 мільйонів жителів, кочівників було кілька

сотень тисяч. Успіхи половців були зумовлені, перш за все, розрізненістю і протиріччями в стані їх противників.

Давньоруське військо за своєю структурою в епоху роздробленості значно змінилося порівняно з більш раннім періодом. Тепер воно складалося з трьох основних частин — княжої дружини, особистих загонів аристократів-бояр та міських ополчень. Та й військо мистецтво русичів на той час стояло на досить високому рівні.

XI століття. Відразу після смерті Ярослава Мудрого в 1054 р. половці вперше прийшли на Русь, вторгнувшись в Переяславське князівство під проводом хана Болуша, але не вступаючи в битви, незабаром уклали мир з Всеволодом Ярославичем. У 1059 році Всеволод, а в 1060 році всі троє старших Ярославичів у союзі з Всеславом Полоцьким завдали нищівної поразки в степах. Перше зіткнення русичів і половців датується 1061 роком. 2 лютого половці на чолі з ханом Іскалом розбили рать Всеволода Ярославича та розорили Переяславське князівство. З цього часу кочівники почали часті набіги у межі Русі.

Одне з найбільших половецьких вторгнень на Русь сталося 1068 року. Проти половців виступили сили Ізяслава, Святослава та Всеволода Ярославичів, які разом володіли на той момент всією Руссю. Однак це військо зазнало нищівної поразки на річці Альті. Ізяслав Ярославович відмовився вдруге дати киянам коней та зброю зі свого арсеналу, щоб битися з половцями, а на лівобережжі Дніпра чернігівський князь Святослав Ярославич 1 листопада з 3000 воїнів зміг зупинити просування 12 000 половців у битві на річці Хана. Того ж року у Києві відбулося повстання, яке змусило Ізяслава втекти до Польщі.

Вперше половці були використані в руських міжусобицях не проти центральної влади, а центральної влади:

Володимир, ходив зимою 1076 р. до Новгороду на допомогу його князю Глібу, без сумніву, проти Всеслава. Влітку, після примирення та поряд з Ізяславом, Всеволод разом із сином Володимиром ходив під Полоцьк; а на зиму новий похід: ходив Мономах із двоюрідним братом своїм, Святополком Ізяславичем, під Полоцьк і спалили це місто; тоді ж Мономах із половцями спустошив Всеславову волость до Одрська; тут вперше зустрічаємо звістку про наймане військо з половців для міжусобної війни.

Після смерті на київському князівстві Святослава Ярославича 1076 року Ізяслав Ярославич повернувся до Києва, а Чернігів залишився за Всеволодом Ярославичем. Святославичі Роман та Олег у союзі з половцями почали боротьбу за колишні володіння свого батька, що призвело до загибелі у 1078 році у битві на Нежатиній Ниві Ізяслава Ярославича та союзника Олега, Бориса В'ячеславича. 1079 року половцями було вбито і Романа Святославича.

1078 року Всеволод Ярославич за княжився в Києві і залишив свого сина Володимира намісником у Чернігові. Новий потужний тиск на російські землі, який очолили хани Боняк і Тугоркан, був приурочений до хвороби Всеволода Київського у 1092 році. Наступного року Всеволод помер, а Тугоркан обложив місто Торчеськ. На допомогу тим, хто оборонявся, як і за 25 років до цього, виступила з'єднана київсько-чернігівсько-переяславська армія, на чолі якої стояли відповідно Святополк Ізяславич, Володимир і Ростислав Всеволодовичі, але в битві на річці Стугні вона була розбита, а Ростислав загинув при відступі в бурхливих від дощу водах річки. Потім Святополк із киянами був розбитий ще раз і Торчеськ пав. Після ще однієї битви Святополка та Володимира проти половців (з незрозумілим результатом) Святополк уклав з Тугорканом мир, одружившись з його дочкою.

1094 року Олег Святославич із половцями обложив Володимира Всеволодовича у Чернігові. Після тривалої облоги Володимир відкрито покинув місто (не вихвалитися поганим), пройшовши між ворожими силами без бою.

Володимир пішов у Переяслав, але не відмовився від ідеї боротьби з Олегом. Під час переговорів у Переяславі він убив двох ханів — Ітларя та Китана та за підтримки Святополка почав наступ на Олега. Міжусобна війна на Русі (1094-1097) продовжилася в північно-східних землях - Ростовській та Муромській, у ході якої загинув син Мономаха Ізяслав (1096). Скориставшись відсутністю сил Святополка та Мономаха у південній Русі, дві половецькі армії атакували руські князівства по обидва береги Дніпра. Під самим Києвом з'явився хан Боняк, а хани Тугоркан та Куря обложили Переяславль. Останніх і чекала перша велика поразка від росіян. 19 липня 1096 року на річці Трубеж військо князів Святополка Ізяславича та Володимира Мономаха розгромило ворога. Дізнавшись про поразку Тугоркана, Боняк, який уже встиг пограбувати околиці Києва та спалив Києво-Печерський монастир, спішно пішов у степ.

XII століття. Удар, завданий половцям на Трубежі, був для кочівників дуже болючим. У битві загинув один із головних половецьких ханів, Тугоркан. Але сила степовиків все ще була великою. У 1097 р. Любецький з'їзд князів припинив усобицю на сході Русі, з'їзд в Уветичах (1100) - усобицю на заході Русі. На Долобському з'їзді було ухвалено рішення про загальний похід у степ, який став першим у цілій серії таких походів.

У 1103 році напровесні союзна рать руських князів рушила в степ. Розрахунок було зроблено на ослаблення половецької кінноти. Після довгої зими коні не встигли ще набрати сил, руське ж воїнство включало крім княжих дружин і великі сили «пішків» — піхотинців. Піше військо рухалося Дніпром на човнах, кавалерія йшла паралельно. Потім армія повернула углиб степів. Вирішальний бій кампанії відбувся 4 квітня на Сутінку. Святополк, Мономах та їхні союзники розгромили половців, хан Урусоба та 19 інших князів були вбиті у цій битві.

В 1107 кочівники знову перейшли в наступ. У травні хан Боняк зі своїми кіннотниками вторгся у межі Переяславського князівства і обложив місто Лубен. Мономах знову змушений був боронити свою вотчину. Разом зі Святополком він

прийшов на допомогу обложеним і на річці Сулі атакував половців. Цього разу Боняк та його воїни чинили опір недовго: вони бігли, кинувши обоз і здобич. В черговий раз було укладено мир, скріплений двома династичними шлюбами: з дочками половецьких ханів одружилися син Володимира Юрій та син Олега Святославича.

Перемир'я тривало недовго. Половці готували новий удар по Русі, але цього разу Мономах їх попередив. Завдяки вилазці в степ раті під керівництвом воєводи Дмитра, з'ясувавши, що кілька половецьких ханів збирають воїнів у великий похід на руські землі, переяславський князь запропонував союзникам самим напасти на ворога. Цього разу виступили взимку. 26 лютого 1111 року Святополк Ізяславович, Володимир Мономах та їхні союзники на чолі великої армії рушили до басейну верхнього Дінця. Були захоплені половецькі міста Шарукань та Сугрів. Але основні сили хан Шарукан вивів із-під удару. 26 березня, сподіваючись на втому руських воїнів після довгого походу, половці обрушилися на союзну армію на берегах річки Салниці. У кровопролитній і запеклій битві перемога знову дісталася росіянам. Ворог утік, княжа рать безперешкодно повернулася додому.

Після того, як Володимир Мономах став великим князем Київським, руські війська здійснили черговий великий похід у степ (на чолі з Ярополком Володимировичем і Всеволодом Давидовичем) і захопили у половців 3 міста (1116). В останні роки життя Мономах відправив Ярополка з військом за Дон проти половців, але не знайшов їх там. Половці відкочували подалі від кордонів Русі, до кавказьких передгір'їв.

XII – XIII століття. Відразу за смертю Володимира Мономаха половці повернулися до тактики набігів і підтримки одних руських князів проти інших. У 1125 році Ярополку Володимировичу переяславському вдалося розбити половців, а в 1127 році вони прийшли на допомогу Всеволоду Ольговичу чернігівському, і Мстислав Володимирович київський, отримавши від нього

Курськ, не наполягав на поверненні Чернігова Ярослав Святославичу, незважаючи на більш ранній договір.

Після смерті Мстислава (1132), з фактичним розпадом Київської Русі: Юрій Долгорукий п'ять разів приводив половців під стіни Києва під час воєн із князем Ізяславом Мстиславичем, потім із їх допомогою Ізяслав Давидович чернігівський боровся проти Ростислава Мстиславича смоленського, потім війська Андрія Боголюбського і половців вигнали з Києва Мстислава Ізяславовича (1169), потім Рюрик Ростиславич смоленський захищав Київ від Ольговичів і половців (1181), потім перебуваючий під владою Романа галицького Київ був розгромлений Рюриком, Ольговичами та половцями (1203), потім половців використовували Данило волинський і Володимир Рюрикович київський проти угрів, а потім Ольговичи – проти них у міжусобиці середини 1230-х років.

Відновлення походів російських князів у степу (для забезпечення безпеки торгівлі) пов'язане з великим київським князюванням Мстислава Ізяславича (1167-1169).

Війна з половцями 1169 р. Зазвичай Київ координував свої оборонні дії з Переяславлем (який перебував у володінні ростово-суздальських князів), і тим самим створювалася більш-менш єдина лінія Рось — Сула. У зв'язку з цим значення штабу такої спільної оборони перейшло від Білгорода до Канева. Південні прикордонні застави Київської землі, розташовані в X столітті на Стугні та на Сулі, тепер просунулися вниз по Дніпру до Орелі та Сніпорода-Самари.

У 70-х роках XII століття на степових теренах від Дону до південного прикордоння Русі виникло велике об'єднання половецьких племен, яке очолив хан Кончак. Околиці Києва, Чернігова, Переяславля знову стали жертвами

набігів прибульців зі степу, що почастишали. У 1176 р. половці завдали поразки руським військам у Ростовця.

На початку 1180-х років силами коаліції південноруських князів на чолі зі Святославом Всеволодовичем Київським було завдано вирішальної поразки половецькому хану Кобяку, він потрапив у полон разом з 7 тисячами своїх воїнів, і хану Кончаку на Хоролі (по традиційному визначенні дати 30 липня 1183 року та 1 березня 1185 року, за результатом порівняльного аналізу літописів Бережковим Н. Г., відповідно, 30 липня та 1 березня 1184 року).

Навесні 1185 року Святослав поїхав у північно-східні землі Чернігівського князівства, збираючись йти до Дону на половців на все літо, а новгород-сіверський князь Ігор Святославич зробив сепаратний похід в степ (цього разу невдалий, на відміну від походу попереднього року). Військо північного князя виступило у похід 23 квітня 1185 року. Дорогою до Ігоря приєдналися з дружинами його син Володимир Путивльський, племінник — Святослав Рильський, брат Ігоря, князь Курський та Трубчевський Всеволод та чернігівські ковуї: лише 5 полків. Також у цьому поході вперше згадується шостий полк, який складався зі стрільців від усіх полків. Перша зустріч із половцями відбулася на берегах річки Сюурлі і була успішною для руських. Була захоплена багата здобич, частина руських сил (крім полків Ігоря і Всеволода) брала участь у гонитві за розбитим супротивником.

Наступного дня князівські полки зіткнулися з основними силами хана Кончака. На берегах річки Каяли вибухнула кровопролитна битва. Кінні дружини могли врятуватися втечею, але вважали за краще не кидати чорних людей, поспішали і почали пробиватися до Дінця. Отримавши поранення, Ігор знову сів на коня. Цілий день воїни Ігоря стримували натиск переважаючих сил ворога, але на світанку наступного дня здригнулися. Княжа рать була розбита, сам Ігор та його син Володимир потрапили в полон.

Половці вторглися на Русь, взяли в облогу Переяславль, взяли Ромни. Святославу Київському та його співправителю Рюрику Ростиславичу вдалося вибудувати оборону, а при звістці про форсування ними Дніпра Кончак зняв облогу з Переяславля та пішов у степ. Новгород-Сіверському князю, який утік пізніше з половецького полону, вдалося помститися ворогам: він здійснив кілька переможних походів проти кочівників. Після 1185 року половці вторгалися на Русь тільки як союзників однієї з коаліцій руських князів, що боролися один з одним.

В 1187 році Святослав і Ярослав Всеволодовичі, а також Рюрик Ростиславич організували похід проти половців на лівобережжі нижнього Дніпра. Чернігівці скаржилися на дальність походу, і зрештою всі війська повернулися на Русь, так і не зіткнувшись з половцями.

Найбільші походи в степу робили Всеволод Велике Гніздо у квітні 1198 року (половці відкочували на південь, щоб уникнути зіткнення), Роман Мстиславич взимку 1201/1202 років (на допомогу візантійському імператору Олексію III Ангелу) та з Рюриком Ростиславовичем зимою 1203/1204 років.

У першій половині XIII століття і русичі, і половці стали жертвами монгольських завоювань. За першої появи монголів у Європі 1222—1223 роках руські князі об'єднали свої зусилля з половецькими ханами, хоча монгольські послі пропонували руським князям діяти разом проти половців. Битва на річці Калці закінчилася невдало для союзників, але монголи змушені були відкласти завоювання Східної Європи на 13 років. Західний похід монголів 1236—1242 років, що у східних джерелах зветься також кипчацьким, тобто половецьким, не зустрів спільного опору руських князів і половецьких ханів.

Підсумками русько-половецьких війн стала втрата руськими князями контролю над Тмутараканським князівством та Білою Вежею, а також припинення половецьких вторгнень на Русь поза межами союзів з одними

руськими князями проти інших. Разом з тим, найсильніші руські князі почали робити походи вглиб степу, але й у цих випадках половці воліли відступати, уникаючи зіткнення.

Рюриковичі поріднилися з багатьма половецькими ханами. На половчанках були одружені в різні часи Юрій Долгорукий, Святослав Ольгович (князь чернігівський), Рюрік Ростиславич (князь київський), Мстислав Удатний, Ярослав Всеволодович (князь володимирський). У половецькій еліті набуло поширення християнство: наприклад, зі згаданих російськими літописами під 1223 роком чотирьох половецьких ханів двоє носили православні імена, а третій хрестився перед спільним походом проти монголів.

5. Київське повстання 1146 року.

Київське повстання — повстання київської громади проти передання влади князем Всеволодом Ольговичем своєму братові Ігорю Ольговичу.

Приводом до повстання стала зміна князя в Києві по смерті Великого князя Київського Всеволода Ольговича (1 серпня 1146 р.). Він передав київський стіл братові Ігорю Ольговичу, що викликало обурення містян, невдоволених правлінням померлого. Кияни не бажали передання міста до спадку нащадкові з родини Ольговичів, а хотіли самостійно вирішувати долю київського столу.

Віче на Подолі вимагало від Ігоря Ольговича присягнутися не утискати містян. Ігор через брата Святослава Ольговича присягнув (то була перша в історії Руської землі угода міської громади з князем). Однак маса киян залишилася незадоволеною і почала громити двори тивунів Всеволода Ольговича, його мечників і бояр. Наростаюче невдоволення використала боярська партія на чолі з тисяцьким Улебом й закликала на княжіння Ізяслава Мстиславича (онука Володимира Мономаха) з Переяслава. Ізяслав виграв битву

в Ольговичів біля валів Києва, завдяки переходові на його бік київського ополчення. Ігоря Ольговича насильно постригли в ченці, а Ізяслав 13 квітня вокняжився в Києві.

6. Повстання у Галицькій землі проти угорських загарбників 1189 р.

Після смерті Ярослава Осмомисла (1187) боярська опозиція розпочала відкриту боротьбу проти його синів Олега і Володимира. Володимир Ярославич, який став князем після Олега, не визначався ні великими здібностями, ні політичним хистом. Через деякий час він був позбавлений боярами влади і залишив Галич. З цього скористався угорський король Бела III. 1188 року, захопивши Галич, він проголосив себе королем Галичини і призначив свого сина Андрія галицьким намісником. Опинившись під іноземною владою, галицькі бояри самі почали звертатися за допомогою до різних князів: Романа, Рюрика, Святополка.

На заклик галичан прийшов з військом Ростислав Берладник, син Івана Берладника. В бою з угорцями Ростислав зазнав поразки, і попав в полон, де був отруєний угорцями.

Влітку 1189-го галичани підняли повстання проти загарбників. На допомогу прийшов Володимир Ярославич, якого підтримував за наказом свого сюзерена німецького імператора Фрідріха I Барбароси польський князь Казимир II Справедливий. Угорські війська залишили Галич, і Володимир міцно закріпився на галицькому просторі.

Література:

Галушко К. Поле битви – Україна. Від «володарів степу» до «кіборгів»
// Воєнна історія України від давнини до сьогодення. – К.: КСД, 2016.

Гордієнко Д. Поширення християнства на руських землях у другій половині IX – першій половині X ст. // Історія релігій в Україні. - Львів, 2011.

Гордієнко Д. Хрещення княгині Ольги в контексті обрядової практики візантійської церкви // RUTHENICA. - 2006. - Т. V.

Гордієнко Д.. Княгиня Ольга: дискусія навколо хрещення // Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. Збірка статей на пошану д. іст. наук, проф. Н. М. Нікітенко. – К., 2011.

Довідник з історії України/ За ред. Підкови І.З., Шуста Р. М.. – К.: Генеза, 2001.

Домановський А. М. Причини нечисленності знахідок візантійських монет на території Давньої Русі IX–X ст.: погляд з Візантії // Старожитності-2004. – Харків, 2004.

Домановський А. М. Окремі елементи зовнішньоторговельної політики візантійського уряду та рання історія Давньоруської держави // Археологія. – 2005. - № 2.

Диба Ю., Мицько І. Неіснуючий похід 981 р. князя Володимира на ляхів // Старий Луцьк. - Вип. XI. - Луцьк, 2015.

Котляр М.Ф. Київські повстання 11—12 століть // Енциклопедія історії України : у 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. Т. 4. - К. : Наукова думка, 2007.

Нікітенко Н. М. Остання русько-візантійська війна 1043 р.: причини і наслідки // Наукові записки НаУКМА. – Т. 9. – Ч. 1. - 1999.

Острогорський Г. Історія Візантії / Пер. з нім. Анатолія Онишка. – Львів, 2002.

Лекція 6.

Тема: Конфлікти часу Галицько-Волинського князівства та Королівства Русі.

1. Конфлікти за часів князювання Романа Мстиславовича.
2. Війна за об'єднання Галицько-Волинського князівства (1205 - 1245).
3. Війна за Галицько-Волинську спадщину (1340-1392).

1. Конфлікти за часів князювання Романа Мстиславовича.

Роман Мстиславич (бл.1152 — 19 червня 1205) — великий князь київський (1201, 1204), князь новгородський (1168 - 1170), володимирський (1170 - 1187, 1188 - 1205), галицький (1188, 1199 - 1205), з династії Рюриковичів. Галицько-волинський літописець титулує його «самодержцем всія Русі» та «володарем Руської землі». Засновник Галицько-Волинського князівства й монаршого правлячого роду Романовичів.

Роман Мстиславич був сином великого київського князя Мстислава II Ізяславича та його дружини Агнешки — дочки польського князя Болеслава III Кривоустого.

Новгородське княжіння. У 1168 році Романа Мстиславича, батько якого сидів у Києві, запросили княжити до Новгороду Великого. У лютому 1170 на чолі новгородської дружини розбив війська, що їх послав на місто владимирський і суздальський князь Андрій Боголюбський під керівництвом свого сина Мстислава Андрійовича.

Восени 1170 р., після смерті Романового батька, «новгородці показали йому путь», він вирушив на Волинь та сів у Володимирі.

Князювання на Волині. Після смерті Мстислава II Ізяславовича волинські землі були поділені між його синами: Роман одержав Володимир, Всеволод — Белз, Святослав — Червен, Володимир — Берестя. До 1188 Роман одружився з Предславою, донькою овруцького князя Рюрика Ростиславича.

1188 року Роман Мстиславич, скориставшись смертю галицького князя Ярослава Осмомисла та вступивши у змову з галицькими боярами проти Володимира Ярославича, захопив Галич. При цьому він віддав Володимир своєму братові Всеволоду. Але в Галичі Роман не втримався (був змушений тікати від військ угорського короля Бели III) і, порушивши клятву, яку дав своєму братові, вигнав його з Володимира за допомогою свого тестя, Рюрика.

Після смерті у 1194 році великого князя київського Святослава Всеволодовича новим великим князем став Рюрик Ростиславич. У 1195 році він віддав у володіння Роману Мстиславичу Торческ і ще 4 міста («часть» на півдні Київської землі) - Богуславль, Корсунь, Канів та Треполь, але на вимогу владимирського князя Всеволода Юрійовича Велике Гніздо відібрав їх у зятя і віддав Всеволоду. Інтриги Всеволода Юрійовича призвели до того, що Роман Мстиславич посварився з Рюриком Ростиславичем і уклав таємну угоду з чернігівським князем Ярославом Всеволодовичем. Коли Рюрик Ростиславич про це дізнався, Роман, побоюючись тестя та його союзника Всеволода Юрійовича, поїхав до Польщі, де звернувся за допомогою до своїх двоюрідних братів, синів краківського князя Казимира II Справедливого — краківського і мазовецького князя Лешека Білого і його молодшого брата-співправителя Конрада. Останні погодилися допомогти, але спочатку просили допомогти у війні зі своїм дядьком, великопольським князем Мешком III Старим. У результаті Роман взяв участь у битві на Мозгаві, де був поранений. Після цього він тимчасово помирився з тестем і отримав від нього місто Полонне (а також «пів тартака Корсунського»). Проте вже 1196 Роман у союзі з Ольговичами воював проти Рюрика Ростиславича. Восени 1196 або

взимку 1198/99 Роман відіслав свою дружину до її батька. Незабаром він узяв другий шлюб — з Анною, чиє походження дискусійне.

Об'єднання Галицько-Волинського князівства та боротьба за Київ. По смерті останнього галицького князя з династії Ростиславичів — Володимира, сина Ярослава Осмомисла, — об'єднав галицьке князівство з володимирським (західно-волинське) (1199), створивши Галицько-Волинську державу. Здібний політик і добрий полководець, жорстоко приборкавши непокірних бояр, мав підтримку у міщанства. У двох походах 1201—1202 і 1203—1204 років його війська розбили половців і визволили чимало бранців. Вершиною його успіхів було взяття Києва та включення його у сферу своїх впливів. У зовнішній політиці Роман Мстиславович підтримував тісний союз із Візантією та Угорщиною, мав зв'язки з Римським Папою Інокентієм III, перемагав неспокійних сусідів — половців і литовські племена, втрутився в справи німецьких князів, через свою другу дружину Єфросинію-Анну був поріднений з імператором Священної римської імперії Філіпом Швабським, який був одружений з сестрою Єфросинії — Іриною Ангеліною.

Роман Мстиславович намагався подолати роздрібненість Київської Русі. Був ініціатором зміни порядку престолонаслідування на основі принципу майорату. Проте передчасна смерть не дозволила реалізувати йому амбіційні плани.

1204 року Папа Римський Інокентій III вислав до Великого князя Київського Романа посольство й запропонував надати йому королівську корону та титул Короля Русі, однак Роман не встиг отримати корону (невдовзі він загине) й пішов війною на Польщу. Він просив благословення від Володимирського єпископа на цю війну^[джерело?], проте єпископ не підтримував дії князя.

Підтримував тісні зв'язки з бенедиктинцями монастиря св. Петра в Ерфурті.

Загибель і поховання. У 1205 році Роман з якоїсь причини розірвав багаторічний союз з Лешком Білим і його братом Конрадом, вдерся в Малопольщу, взяв два міста і зупинився на Віслі поблизу Завихоста. Тут, від'їхавши з малим загоном від головних сил, Роман несподівано був атакований поляками і загинув в бою. Уява польських хроністів перетворила цю сутичку в грандіозну битву (битва при Завихості).

Був тимчасово похований у церкві святого Якова на передмісті Сандомира. Ян Длугош стверджував про викуп тіла за 1000 фунтів срібла. Теофіль Коструба твердив, що князь мав бути похований в Успенському соборі Володимира. Іван Крип'якевич на основі праць Яна Длугоша, Леонтій Войтович підтримали варіант поховання у Володимирі. Б. Томенчук, Д. Домбровський вважали, що князь був похований у невідомому монастирі Володимира, де пізніше поховали дружину^[5]. В Суздальському літописі стверджується про поховання князя в Успенському соборі міста Галич. О. Головка припускає, що князь міг бути похований в збудованій за його сприяння Церкві святого Пантелеймона (тепер с. Шевченкове), біля якої нещодавно після розкопок знайшли залишки його резиденції.

2. Війна за об'єднання Галицько-Волинського князівства (1205 - 1245).

Війна за об'єднання Галицько-Волинського князівства (1205—1245) — затяжна боротьба за владу в Галичині і на Волині після загибелі Романа Мстиславича за участю представників різних гілок династії Рюриковичів і соціальних верств Галицько-Волинського князівства при втручанні Угорщини та Польщі. Закінчилася приходом до влади Романовичів на Волині (1214), в Галичі (1229, остаточно 1238) і перемогою під Ярославом над останнім серйозним претендентом (1245).

В ході війни були ліквідовані удільні князівства Південно-Західної Русі, зокрема Луцьке і Белзьке які опинились під контролем Данила Романовича, князі отримували землі від центральної влади на правах васалів. Після смерті короля Данила (1264) 5 років існувало Холмське і близько 30 років — Володимирське та Луцьке князівства, після чого всі галицько-волинські землі знову опинилися під владою єдиного князя, Юрія Львовича.

Галицьке і Волинське князівства. Галицьке князівство — виникло у XII ст. на базі Перемиського, Теробовлянського і Звенигородського князівств, які у 1084 р. захопили князі-ізгої Ростиславичі: Рюрик, Володар і Василько. 1141 року Володимирко Володарович (1141—1152) переносить столицю землі з Перемишлю до Галича, а у 1145 виганяє останнього удільного князя Івана Ростиславича Берладника. Найбільшої могутності князівство досягло за правління Ярослава Осмомисла (1153—1187), якому вдалось втихомирити бунтівне боярство і поширити свою владу на Придунайські землі. Після смерті його сина Володимира Ярославича за Галицьку землю починається боротьба яка завершилась вокняжінням Романа Мстиславича волинського у 1199 році.

Волинь до 1170-х рр. залишалася в залежності від Києва. Київські князі намагались втримати багату Волинську землю під своєю рукою як базу для подальших дій. Одночасно із змінами в Києві мінялися волинські князі. Вони були повністю залежні від Києва і повинні були виконувати волю київського князя. Виділення Волині в окреме князівство відбулось за Ізяслава Мстиславича. Як і інші князі з Мономахової династії, він добивався влади у Києві і тричі на короткий час був київським князем (1146–1154). Але, зустрічаючи вперте суперництво з боку інших князів, він вважав київський престол непевним для себе, тому основну увагу скерував на Волинь, де почав організовувати князівство для свого роду. Ізяслав переселив до Володимира родину і переніс двір. Волинь не уникнула процесу роздроблення, який в цей період відбувався на Русі. Після смерті Мстислава Ізяславича (1170) його сини поділили Волинську

землю: Роман одержав

Володимир, Всеволод — Белз, Святослав — Червен, Володимир — Берестя.

Але цей процес не набув небезпечного характеру, тому що завдяки енергії Романа Мстиславича було створене Галицько-Волинське князівство.

Претенденти на галицьку спадщину. Крім синів Романа Мстиславича, на Галицьку землю претендувало чимало князів та іноземних володарів, які були в різних родинних зв'язках з Романом та Ростиславичами Галицькими. Дочка Ярослава Осмомисла, легендарна Єфросинія Ярославна була дружиною новгород-сіверського князя, Ігоря Святославича, тому його сини могли претендувати на Галичину, як внуки Ярослава Осмомисла. Однак для Володимира Ігоровича вона була мачухою. З точки зору права це значення не мало, але старший з її синів Роман вважав, що його права більш вагомі як онука Ярослава Осмомисла по крові.

Торопецький князь Мстислав Удатний також претендував на Галич. Його мати також була донькою Ярослава Осмомисла. Претензії Мстислава з точки зору права були вагомішими за претензії Данила Романовича та Ігоровичів. Тому вдова Романа, Анна поспішила через шлюб сина з Анною Мстиславною підкріпити претензії Данила. Цей альянс вона вважала настільки вдалим, що відразу відійшла від політичної діяльності. Угорський король також для того, щоб надати легітимності претензіям свого сина Андрія, добився його шлюбу з дочкою Мстислава.

Інші претенденти на Галицьку спадщину мали значно менші права, особливо з-поміж представників сусідніх династій. Всі вони виходили із спорідненості з Романом Мстиславичем, трактуючи її так як їм було вигідно. Лешко Білий був одружений з племінницею Романа. Коломан I Угорський по материнській лінії був правнуком Єфросинії Мстиславни, Данило і Василько були правнуками її брата. Легітимних підстав претендувати на Галицьку спадщину у Коломана практично не було. Мабуть угода у Спіші,

скріплена шлюбом обох сторін і коронація Коломана королем Галицької землі мали підкріпити ці голі претензії в очах галицького боярства. Зрозумівши безперспективність такої політики, угорський король Андраш II прагнув наступному претендентові, своєму синові Андрію, надати легітимності через шлюб з донькою Мстислава Удатного. Від останнього вимагали також заповіту на користь зятя.

Поява в числі претендентів Ростислава Рюриковича також не випадкова. Рюрик Ростиславич міг вважати, що насильне прийняття його дочкою чернецтва недійсне, а, значить, другий шлюб Романа і діти від цього шлюбу нелегітимні. Тоді його син мав право на спадщину, як старший брат дружини Романа, у якої не було синів. Цей казус показує, що права ближчої родини вступали в силу аж після прав претендентів «по кужелю». На цьому ж казусі базували свої претензії і Михайло Всеволодович та його син Ростислав. Мати Ростислава була донькою Романа і Предслави. Данила і Василька вона могла трактувати як бастардів батька, не узаконених заповітом. Роман, крім того, одружився вдруге до того, як його перша дружина стала черницею.

Звичайно, найбільше прав мав Ростислав Іванович, син Івана Берладника, як останній прямий нащадок першої династії. Саме тому угорці поспішили прикласти йому до ран отруту ще у 1188 році.

З родичів Романа, чиї права вступали в силу в останню чергу, спробував щастя його двоюрідний брат Мстислав Німий.

Боротьба з Ігоровичами за Галицьке князівство. Після смерті Романа Мстиславича Рюрик, його давній суперник, зрікся чернечого чину, зібрав армію і пішов на Галицьке князівство. Галицькі війська зустріли його біля села Микуличин на річці Серет, але були розбиті. Проте Рюрику не вдалось утвердитись в Галичі, тому що Анна, вдова Романа, зустрілась в Сяніку з угорським королем Андрашом і визнала чотирирічного Данила його васалом, *«прийняв бо він Данила, яко милого сина»*. Андраш відправив до Галича

значну угорську залогу, яка не дала місцевим боярам виступити проти Романовичів.

У 1206 році галицьке боярство запросило на галицьке княжіння чернігівських князів Ігоревичів - синів славнозвісного полководця Ігоря Святославича, героя «Слова о полку Ігоревім». У серпні 1206 року вони приходять разом з Рюриком Ростиславичем, і сідають княжити в Галицькій землі. Володимир Ігорович зайняв Галич, а Роман Ігорович — Звенигород. Княгині Анні з дітьми вдалось втекти до Володимира-Волинського ще до приходу війська Рюрика.

Наприкінці 1206 року Святослав Ігорович, молодший брат Володимир і Романа, захопив й Володимир-Волинський. Княгиня Анна з дітьми перебралася в Польщу до князя Лешка Білого. На початку наступного року Лешко послав Данила в Угорщину, а Василька з Анною залишив у себе. Восени 1207 року, намовлений боярами, Роман Ігорович з допомогою угорського війська розбив свого брата Володимира під Галичем і захопив місто. Того ж року князь белзький, Олександр Всеволодович за підтримки польського війська Лешка Білого і Конрада I мазовецького відбив Володимир-Волинський у Святослава Ігоровича. Поляки пограбували місто, і князеві Олександру ледь вдалося врятувати від них церкву. Та Олександру не судилось довго втриматись у місті, тому що поляки замінили його дядьком, Інгваром Ярославичем. Олександр Всеволодович залишаився княжити в Белзі.

Тоді ж берестяни забрали до себе на княжіння Василька Романовича. Також йому вдалось на короткий час утвердитись у Белзі під час княжіння Олександра у Володимирі. Восени 1208 р. палатин угорський Бенедикт захопив Галич. Йому назустріч виступив князь Мстислав Ярославич Німий, проте боярство вигнало останнього. В середині 1209 року Ігоровичі зібрали велике військо і пішли походом на Галицьку землю. Бенедикт утік до Угорщини. Вигнавши угорців, Ігоровичі зайняли Галицьке князівство — Володимир

Ігорович сів у Галичі, Роман - у Звенигороді, Святослав - у Перемишлі, Ізяслав Володимирович, син Володимира Ігоровича, сів княжити у Теребовлі, Всеволода Ігоровича брати відправили для пошуку компромісу з угорцями.

Однак політика Ігоровичів щодо галицьких бояр виявилась несподіваною для останніх. Брати почали розправлятися зі своїми конкурентами, і, як пише літописець, *«убито ж було їх числом п'ятсот, а інші розбіглись»*. Невдоволені таким поворотом галичани знову звернулись до угорців. Влітку 1210 року велике угорське військо на чолі з палатином Пота вирушило на Галичину. Жителі Перемишля, побачивши значні сили угорців, здали місто без бою, після чого військо вирушило на Звенигород. До облоги міста долучились значні сили Волинських князів — белжців Василька Романовича, пересопничан Мстислава Німого, володимирців Олександра Всеволодовича та лучан Ярослава Інгваровича, а також поляки Лешка Білого. Роману Ігоровичу на допомогу прийшли половці, яких угорці прогнали з-під міста. Але переслідуючи степовиків угорці зазнали поразки у битві на ріці Лютій. Проте це не врятувало Звенигород, і містяни, після захоплення їхнього князя у полон, здались.

Об'єднане військо після цього пішло на Галич. Володимир Ігорович зумів втекти до приходу угорців, але його наздогнали на ріці Нізді і здолали. У вересні 1210 року на Галицький трон був посаджений Данило Романович. А Святослава й Романа (можливо й Ростислава) Ігоровичів привселюдно повісили на міській площі.

Угорські претенденти. Феномен Володислава Кормильчича. На початку 1212 року угорський король Андраш II знову пішов військом на Галич, увів туди Анну з Данилом й ув'язнив Володислава Кормильчича. В кінці того ж року бояри закликали на княжіння пересопницького князя, Мстислава Німого, тому Анні з Данилом довелось втекти в Угорщину, а Василько вирушив до Белза. 1213 року Лешко Білий віддав Белз Олександрові Всеволодовичу. А у вересень 1213 р. — Володислав Кормильчич за підтримки угорців, *«в'їхав у Галич, і*

вкняжився, і сів на столі». Проте вже весною наступного, 1214 р., Лешко зібрав велику армію з Волинської землі і пішов на Галич. У битві на річці Бібрка «сталась січа велика, і одоліли ляхи й русь а Володислав утік: многи були побиті із воїв його». Правда, русько-польські війська не змогли здобути Галич а натомість розграбували Теремовлянщину.

Весною 1214 р. Лешко посадив Данила і Василька в містах Тихомлі і Перемилі. А осінню того ж року між ним та Ендре II було укладено угода в місті Спіш. Зміст перемовин передає Іпатіївський літопис: «*І вподобав король Андрій раду сю Пакославов, і зустрівся з Лестьком у городі Спіші, і взяв дочку його Саломею за сина свого. І, пославши воїв, схотив Андрій Володислава Кормильчича в Галичі, і заслав його*»^[5]. Як наслідок реалізації умов угоди Ендре II садить у Галичі свого сина Коломана, а Перемишльську волость віддає в управління Лешку. В тому ж році Лешко силою відібрав Володимир у Олександра Всеволодовича і посадив туди молодих Романовичів. На початку 1215 р. у Галичі відбулась коронація Коломана як *Galiciae Rex'a*. Однак мир між угорцями та поляками був не довгий, вже того ж 1215 року Андраш порушив Спішський договір і відібрав Перемишльщину в Лешка. Лешко послав в Новгород за князем Мстиславом Удатним, якому запропонував стати правителем у Галицькій землі.

Об'єднання Волині. Мстислав Удатний. Хронологія і число походів Мстислава на Галич досі залишаються суперечливими і не до кінця з'ясованими. Дослідники XIX ст. датували перший похід 1215 роком, другий — 1217 або 1219, а третій — 1221 р. Сучасні ж дослідники відносять перший похід і початок боротьби за Галич до 1219 р.

У 1217 чи 1219 році Мстиславу Мстиславичу вдалось перший раз ненадовго заволодіти Галичем, він використав час, коли угорський король виїхав на хрестовий похід, а Угорщина прийшла у внутрішнє безладдя, здобув Галич 1219 року і вигнав воєводу Бенедикта з угорською заставою і Судиславом. В цей

же час, 1219 року Данило та Василько укладають союз з литовськими князями спрямований проти Польщі. За допомогою литовців Романовичі відбирають у поляків Берестя, Угровськ, Верещин, Столпє, Комов і всю Україну Весною наступного, 1220 року Лешко пішов на Волинь але був розбитий військами Романовичів на річці Суха Дорогва. Руським військам вдалось захопити багато полонених і, як пише літописець, *«вернулись вони у Володимир з великою славою»*.

Літом 1219 року — Ендре II і Лешко об'єднали війська і рушили на Галич відновляти, заставши Мстислава зненацька. Мстислав послав тисяцького Дмитра на повсталий Городок, але під час облоги підійшли угорсько-польські війська і розбили Дмитра. Мстислав послав Данила обороняти Галич, до якого десь в жовтні того ж року прийшло угорсько-польське військо. Данило вийшов їм на зустріч і дав бій на Кривавім броді. Після чого Данило, за проханням Мстислава відступив з Галича на Волинь.

Зимою 1220/1221 р. Мстислав здобувши допомогу половців, рушив на Галич. Чуючи про підхід Мстислава угорський намісник Філя 24 березня вийшов з міста йому на зустріч проте був розбитий і потрапив у полон разом з угорським принцом Коломаном, і лідером угорської партії, Судиславом., а угорське військо, яке зачинилося в галицькій замку, мусило здатися.

1222 року Данило уклав перемир'я з Лешком згідно якого Лешко відмовився від союзу з белзьким князем Олександром Всеволодовичем. Спираючись на нейтралітет Лешка та Мстислава, Данило з Васильком розорили Белзьку землю настільки що Мстислав змушений був заступитись за вотчину Олександра.

Наступного року в половецьких степах вперше з'являються монголо-татарські орди. Мстислав Удатний разом з Данилом Романовичем і багатьма іншими князями виступають проти татар, проте зазнають поразки у битві на річці Калці.

У 1224 році Олександр Всеволодович Белзький намовив Мстислава Удатного виступити проти Данила. Данило, почувши про це, звернувся по допомогу до поляків. Дізнавшись про раптову появу союзників у Данила, Мстислав, який вже рушив походом на Волинь, вертається назад у Галич.

Зимою 1226/1227 років угорці почали черговий похід на Галичину. Війська Ендре II, до яких приєднався польський загін Пакослава практично без бою захопили Перемишль та Звенигород, після чого пішли на Галич. Однак Мстислав не став воювати з угорцями, а натомість уклав з ними угоду, яка повністю змінила подальший напрямок експансії. Залишивши в тилу Галич король пішов на Теребовлю, Тихомль і Крем'янець, проте під останнім Романовичі завдали угорцями тяжкої поразки. Дізнавшись про це Мстислав раптово атакував залишки королівського війська під Звенигородом, *«і переміг їх, і гнали [його вої] за ними до станів королевих, рубаючи їх. Тоді ж Мартиниша вбили, воєводу королевого, і король розгубився і пішов із землі [Галицької] спішно»*.

Незважаючи на цю перемогу, Мстислав не почував себе впевнено у Галичині і вирішив покинути Галицьке князівство. Він хотів передати Галич Данилові, але Судислав з іншими боярами умовили його відступити престол королевичу Андрієві. Залишивши собі лише Пониззя, Мстислав переїхав у давній Торчеськ, каючись перед Данилом, що передав Галич «іноземцеві» де невдовзі помер.

Тим часом близько 1227 року помер луцький князь Мстислав Німий, а згодом і його син, Іван. Після чого Данило долучив його до володінь Романовичів згідно заповіту Мстислава. Однак частину князівства займають Данилові суперники — Ярослав Інгварович захоплює Луцьк, а неназвані пінські князі — Чорторийськ. Зібравши сили, Данило досить легко здолав Ярослава і взяв Луцьк, який передав братові, Василькові, а Ярославу лишив на княжіння

міста Перемиль та Меджибіж. Звідти Романовичі пішли на Чорторийськ, який у березні 1228 року беруть штурмом, а пінських князів захоплюють в полон.

Таким чином на кінець 1220-х років Романовичам вдається майже повністю об'єднати Волинські землі під своєю владою. Однак в Галичі ситуація складається не так сприятливо — там закріплюються угорці, котрі не збиралися покидати Галичину.

Боротьба угорців, Романовичів та Ольговичів за Галич у 30-х роках XIII століття. Тим часом пінські князі збирають значну коаліцію руських князів, очолювану Володимиром Рюриковичем київським, яка рушила на Данила, проте останній заручився підтримкою поляків та зумів розладнати плани коаліціантів, і вони змушені були відступити.

У 1229 році Данило здійснив похід на Великопольщу в підтримку свого союзника Конрада Мазовецького, який в цілому завершується успішно для Романовичів.

Коли 1230 р. Судислав виїхав на Пониззя, і в Галичі залишився лише сам королевич Андрій, галичани повідомили Данила про нагоду до наступу. Князь через три дні, прибув у Галич. І у березні того ж року взяв Галич. У відповідь Бела IV, король Угорщини організовує новий похід, який закінчується невдахою облогою Галича. Через хвороби у війську Бела, з основною частиною військ відступив, а відступаючі сили були розбиті галичанами^[14]. Данилу вдалось ненадовго вокняжитись в Галичі.

Тим часом Першій половині 1231 р. Василько захоплює Белз у Олександра Всеволодовича, останній втікає в Перемишль. Данило вирушає з Галича на Перемишль, проте Олександрові вдається сховатися в Угорщині.

1232 року угорці очолювані майбутнім королем, Белою IV, почали новий похід на Галичину і Волинь, метою якого було вернути втрачену волость Олександра. Угорці обложили Ярослав, проте не змогли його взяти штурмом.

Однак, невдовзі, бояри самі здали місто за умови відходу війська. Звідти Бела пішов на Галич, причому місцеві бояри самі переметнулись від Данила на його сторону і здали місто без бою. З-під Галича угорці пішли на Володимир, де обложений воєвода Мирослав був змушений укласти мир за яким Белз і Червен були повернуті Олександрові Всеволодовичу, а за принцом Андрієм був закріплений Галич.

Данило тим часом укладає союз з київським князем Володимиром Рюриковичем. З огляду на це на початку 1233 року Андрій сам розпочинає війну проти Данила. О. Майоров вважає що головною метою походу, з огляду на напрямок було знищити нових союзників, в той час як в попередній історіографії було прийнято вважати що метою походу була Волинь^[16]. У Білобережжі на Случі угорці розбивають передове волинське військо. Про це дізнався Данило, і разом з Володимиром пішов на зустріч угорцям. Противник зустрічається під Шумськом, де Данило завдав угорцям болючої поразки і вони змушені були відійти до Галича.

З огляду на успіхи Данила белзький князь, Олександр Всеволодович признає Данила своїм сюзереном. У серпень 1233 року Данило за допомогою половців, військ Володимира та Олександра розбив угорців під Перемилем. А осінню того ж року перейшов до наступальних дій та обложив Галич. Коли Данило підійшов до міста, більша половина Галича, вийшла на зустріч Данилу й переметнулась до нього. Облога тривала кілька місяців і завершилась лише зі смертю Андрія, після якої бояри відчинили Данилові ворота^[13]. Весною 1234 року Олександр Всеволодович, який встиг знову перейти на сторону угорців був змушений втікати від Данила в Київ, однак попав в полон і ймовірно невдовзі там помер. Як наслідок Данило долучив до своїх володінь і Белзьке князівство.

1235 року Данило пішов на допомогу своєму союзнику Володимиру Рюриковичу, який воював за Київ з Михайлом Всеволодовичем. Дії союзників були успішними, проте у травні половці, яких привів князь Ізяслав раптово

розбивають коаліцію Данила Романовича і Володимира Рюриковича під Торчеськом. Скориставшись цим, у середині 1235 р. бояри посадили в Галичі Михайла Всеволодовича чернігівського, а Данило змушений був втекти в Угорщину. Уже наступного року галицькі бояри і болохівці обложили Кремянець, однак були розбиті під час вилазки і втекли до Галича.

Зібравши сили, літом 1237 року Романовичі організовують вилазку на Галич, але не маючи переваги змушені вернутись на Волинь, спустошивши по дорозі Звенигородщину. Через кілька місяців Данило здійснює новий похід, який завершується укладанням миру з Михайлом Чернігівським, за яким Данилу відходить Перемишль.

На початку 1238 року Романовичі змушені зосередитись на північному кордоні своєї волості, де активізувались хрестоносці. Похід проти них завершується успішною битвою під Дорогочином, у якій Данило розбив хрестоносців і повернув собі Дорогочинський уділ.

На хвилі перемог князь знову повертає на південь, і в кінці 1238 року остаточно утверджується в Галичі.

Монголо-татарська навала. Монголи появляються в степах східної Європи у 1236—1237 роках. Перші їхні удари були направлені на Рязанську і Суздальську землі. 1238 р. вони здобули Переяслав і Чернігів. Данило вирішив дати відсіч ворогові і наприкінці 1239 р. залишив у Києві свою дружину, яку очолював тисяцький Дмитро. Батий здобув Київ у грудні 1240 р.

З Києва Батий 1241 р. продовжив похід на захід. Літопис згадує лише деякі міста розорені загарбниками: Колодяжен на Случі, Камянець та Ізяславль на Горині, Володимир, Галич та ін., «яким немає ліку». Але деякі укріплені міста він не зміг перемогти, в тому числі Кремянець, Данилів, Холм. За свідченням літопису тисяцький Дмитро співчуваючи знищеній країні, порадив Батию не затримуватись в Галичині: *«Не повинен довго спинятись в цій землі, пора тобі*

іти на Угорщину. Якщо задержишся — ця земля міцна, зберуться на тебе і не пустять тебе у твою землю».

Данило не зміг організувати відсічі ординцям. Коли Батий увійшов в Галичину, він перебував в Угорщині, на переговорах з Белою IV, і вже не зміг пробитись до Галича через полчища монголів та мусив повертатись через Польщу.

Завершення війни. Битва під Ярославом. У 1243 році був реалізований план одруження Ростислава і угорської принцеси Анни, відкинутий в 1239 році Белою IV. Михайлу ж довелося покинути Київ, він виявився небажаним гостем в Угорщині та поїхав до Чернігова.

У 1243—1244 роках Романовичі втрутилися в польську міжусобицю на боці Конрада Мазовецького проти його племінника Болеслава Сором'язливого і провели два походу, в результаті чого встановили контроль над Люблінської землею. В подальшому заключному зіткненні з Ростиславом поляки Болеслава виступлять на його стороні, поляки Конрада — на боці Романовичів. Майже одночасно з цим Ростислав опанував Перемишль, але потім змушений був його залишити, а Романовичі відбили два набіги литовців, причому в вирішальній сутичці 1245 року Міндовг виступив союзником Романовичів, отже між ними був укладений союз.

У 1245 Ростислав з угорцями і поляками знову опанував Перемишлем, посилив своє військо місцевими вояками і осадив Ярославль, під яким сталася однойменна вирішальна битва. На стороні Данила також боролися половці (поляки Конрада і литовці, за даними літопису, не встигли приєднатися з Романовичів). Данило здобув рішучу перемогу. Галицький боярин Владислав Юрійович і відомий по подіям початку 1220-х років угорський воєвода Фільней були взяті в полон і страчені, Ростислав втік до Угорщини, отримав від тестя уділ в Мачві і відмовився від боротьби.

Наслідки протистояння. Битва під Ярославом остаточно вирішила боротьбу за Галичину, яка тривала сорок років. Боярська опозиція у Галичі була ліквідована, Данило став повним володарем Галицько-Волинського князівства.

Проте того ж року ординський темник Мауці (Могучій) надіслав Данилові повідомлення з вимогою здати Галич. Князь змушений був їхати в Сарай, де визнав себе залежним від Батия.

3. Війна за Галицько-Волинську спадщину (1340-1392).

Війна за спадщину Королівства Русі, також відома як війна за галицько-волинську спадщину та Довга війна — збройний конфлікт за спадщину Королівства Руського який тривав з 1340 до 1392 року.

Розпочалась після смерті Короля Русі Юрія II Болеслава у 1340 році. Закінчилася 1385 року підписанням Кревської унії, яка об'єднала литовську та польську держави під владою єдиного монарха, Владислава II Ягайла. Остаточно питання спірних територій вирішилося лише в 1392 році, коли підписали Острівську угоду, а волинський князь Федір Любартович утратив свій уділ.

Причини і передумови війни. Війна за спадщину Королівства Русі є типовим середньовічним династичним конфліктом. Конфлікти у династії трапляються, коли є кілька чи багато родинних претендентів на трон. Щоби зрозуміти причини Війни за спадщину Королівства Русі, слід розуміти родинну ситуацію Королів Русі.

25 грудня 1253 року Папа Римський (а точніше його легат) коронує Данила титулом «Король Русі».

Король Лев і королева Констанція мали трьох дітей. Святослава була бездітною монахинею, тому важливими для цієї історії є їхні діти - *король*

Русі Юрій I та його сестра Анастасія Львівна. Король Русі Юрій I був одружений зі сестрою Владислава Локетка, Євфимією. Вони мали чотирьох дітей: Андрій Юрійович, Лев II, Марія Юріївна та Анастасія Юріївна. Анастасія Львівна також мала багато дітей, з яких на руську спадщину претендували Владислав та Болеслав.

Після смерті короля Русі Юрія I правили його сини Андрій і Лев II, але оскільки вони загинули, одразу почалася боротьба за трон Русі. Проте проблема престолонаслідування була швидко вирішена. Бояри вирішили обрати польського княжича Болеслава. Той прийняв православ'я, узявши нове ім'я Юрій.

7 квітня 1340 року у Володимирі галицькі бояри отруїли князя Юрія II, після чого королівство залишилось без монарха. Претендентів на трон було багато (наприклад уже згадані сини Анастасії Львівної Владислав та Болеслав), проте головними борцями за владу в землях Романовичів були король Казимир та литовський князь Любарт Гедимінович. Казимир доводив своє право отримати руську корону на правах представника династії П'ястів, до якої належав отруєний монарх. Також він виводив своє право династичними зв'язками з династією Романовичів. Казимир був сином Гедвіги Каліської та онуком Блаженної Іоланти, рідної сестри Королеви Русі Констанції. Казимир також був небожем Євфимії (тобто його рідна тітка була Королевою Русі) та кузеном Юрія II. А король Русі Юрій I приходився Казимиру не лише «дядьком через шлюб рідної тітки», а й двоюрідним дідом. Литовські претенденти з династії Гедиміновичів також апелювали до своїх родинних зв'язків із цієї династією.

Казимир і Гедимін були родичами, але зі смертями у 1339 році Алдони Анни — доньки литовського князя Гедиміна, дружини Казимира III, та самого Гедиміна у 1341 році, союз між ними розірвався.

Перший етап війни (1340—1348). У 1340 році після смерті князя Юрія II бояри Руського королівства закликали на князювання литовського князя Любарта Гедиміновича, який по прибуттю на Волинь хрестився під іменем Дмитро, та став новим князем. Любарт фактично правив на Волині, а на Галичині поставив місцевого боярина Дмитра Дедька. Претендент на трон Русі, польський король Казимир, зайняв Львів, проте закріпитися у галицьких землях надовго не зміг — *«собрався ѿ поїде на Русь: впервыхъ прїйде, мѣсяца априля, подъ Лвовъ и обляже его»*. Він обмежився формальним визнанням від Дедька своїх прав на спадщину Русі і повернувся додому, таким чином Дмитро Дедько з 1340 року визнавав своїми сюзеренами двох монархів водночас.

1341 року галицький староста уклав союз із ординцями і литовцями, визнав сюзеренітет Гедиміновичів і здійснив, за підтримки татар, разом з князем Данилом Острозьким, похід на Казимира, який завершився битвою на річці Вісла у якій жодній з сторін не вдалось здобути перемоги.

У грудні 1343 року папа Климент VI надав Казимиру право два роки збирати десятину частину всіх церковних доходів із Гнезненської, Краківської, Познанської, Куявської, Плоцької, Любуської та Камінської єпархій *«для приборкання татар, русинів і литовців»*, а також закликав лицарів та духовенство приєднатись до цієї боротьби. В цьому ж році Казимир досяг миру із Тевтонським орденом, уступивши йому Хелмінську та Михайлівську землі та відмовившись від прав на Помор'я, що дало йому змогу зосередити всю увагу на боротьбі за Галичину та Волинь.

У 1343 році Казимир підписав мирний договір з Любартом-Дмитром і Кейстутот Гедиміновичами, за яким Казимир визнавав владу династії Гедиміновичів у Галичині за винятком двох вищезгаданих^[яких?] земель, за що Гедиміновичі обіцяли Казимиру допомогти у нападі на Ратиборське князівство у 1345 році.

Другий етап війни (1349—1366). Проте Казимир не збирався полишати планів завоювання Русі. Забезпечивши свої тили у 1348 році шляхом укладання договорів з чехами, тевтонцями і ординцями, а також вибравши сприятливий момент після поразки Гедиміновичів у битві з хрестоносцями над Стревою, Казимир розпочав новий похід на Русь.

Кампанія 1349 року стала для Казимира досить успішною — він захопив майже всю територію Королівства Русі, окрім східної Волині з Луцьком та Поділлям. Проте у 1350 році Гедиміновичі повернули собі всю Волинську землю і захопили низку міст у Галичині.

У 1352 році Казимир здійснив новий похід, який закінчився підписанням мирного договору 24 червня 1355 року. За ним Казимир отримував галицьку, перемишльську і сяноцьку землі, а Гедиміновичі — володимирську, луцьку, белзьку, холмську і берестейську землі. Волинське місто Кременець залишалося у спільному володінні обох монархів. Оскільки цей мир зберігав статус-кво 1350 року, що не задовольняло Гедиміновичів, він протривав до 1366 року.

У 1366 році Казимир вкотре порушив підписані ним угоди і провів добре підготовлену кампанію з метою підкорити Волинь. Він здобув Холм, Белз, Володимир і Луцьк, змусивши підписати Гедиміновичів новий мирний договір. За ним Любарт, отримував лише Луцьку землю та частку Володимирської землі. Казимир забирав собі холмську і белзьку землі, частину володимирської землі, а також райони південної Волині з містами Крем'янцем, Перемилем і Олеськом. У Белзькій і Холмській землі Казимир поставив своїм васалом Юрія Наримунтовича, а в Володимирі-Волинському і Ратному — Олександра Коріятовича, внуків Гедиміна.

Необхідно додати, що важливу роль під час війни відіграли стосунки ворогуючих сторін з різними союзниками, зокрема татарами, які поперемінно підтримували то одну, то іншу сторону конфлікту.

Третій етап війни (1370—1392). Після смерті Казимира у 1370 році, скориставшись міжкоролів'ям у Польщі, Любарт-Дмитро та Кейстут Гедиміновичі розпочали бойові дії проти поляків. На їхню сторону одразу перейшли русько-литовські князі Олександр Коріятович і Юрій Наримунтович, ленники Казимира. Завдяки цьому Гедиміновичі повернули собі втрачені Володимирську, Белзьку і Холмську землі.

1377 року помер Великий князь Литовський і Руський Ольгерд. Між його спадкоємцем Ягайлом та іншими князями почалися конфлікти, через що Любарт-Дмитро залишився сам на сам з потужною угорсько-польською унійною державою короля Людовіка Великого який успадкував Польське королівство після смерті Казимира.

Людвік I Великий, король Угорщини, Польщі, Хорватії, Неаполя, Сицилії та Єрусалиму вдало скористався ситуацією у Великому князівстві Литовському. Він зібрав потужну армію зі своїх земель, організував новий похід і захопив волинські міста Белз, Холм і Городло. Згідно з перемир'ям, Любарт визнав себе васалом Людовіка, завдяки чому закріпив за собою Володимирську і Луцьку землі. Сам же Людовик посадив старшим у Галичині і відвойованих волинських землях Владислава Опольчика, князя опольсько-ратиборського, який титулував себе «Пан та дідич Руської землі», а також карбував власну монету. Старостами на Галичині були призначені переважно угорці та поляки, соратники Владислава. Юрій Наримунтович позбувся свого лена і був переведений до Любачева.

У грудні 1378 року Людовик видав у Вишеграді грамоту, якою постановив взяти від Владислава Опольського «землю нашу Руську з усіма її правами, землями й приналежностями в володіння своє, своїх дітей і святої корони нашої», чим перетворював Галичину на звичайну провінцію Угорського королівства.

Після смерті Людовика I Великого у 1382 році Любарт не зважився на нову війну, але викупив спірні міста — Олесько, Городло, Лопатин, Кременець, Перемиль і Сестрятин — в угорських старост.

Завершення війни. У 1385 році між Польською короною та Великим князівством Литовським укладено Кревську унію, за якою утворено єдину федерацію шляхом шлюбу польської королеви Ядвіги і литовсько-руського великого князя Ягайла. Це поклало край війнам обох держав за Королівство Русі, однак зробило нагальним питання усунення ставлеників іншої претендентки на трон Русі — Марії Анжуйської (сестри Ядвіги). У 1387 році Ядвіга організувала похід на Королівство Русі, вигнала ставлеників Марії звідти і запанувала на цих землях як повноправна правителька.

У 1386 році Ягайло на підставі того, що Федір Любартович не був сином Євфимії, першої дружини великого князя Любарта-Дмитра і дочки Андрія Юрійовича Галицького, відібрав у нього в 1387 році Луцьк, а у 1393 р. — Володимир. На конфіскованих територіях спочатку призначено намісником Федора Острозького. А на початку 1388 р. Луцький уділ передано Вітовту, який з того часу став титулуватися князем Луцьким та Гродненським.

Волинь — з 1388 до 1392 р. зберігала статус особистої волості Вітовта, який у той час вважався простим удільним князем, а Великим Князем Литовським і Руським залишався Ягайло. Белзьке князівство під владою мазовецьких П'ястів проіснувало до 1462 р.

Остаточну війну за спадщину Королівства Русі припинено з Острівською угодою 1392 року, підписаною Ягайлом і Вітовтом.

Наслідки. У результаті майже 50-річних династичних воєн землі Королівства Русі виявилось поділеним між його сусідами — Королівством Польським і Великим князівством Литовським. Перше здобуло собі усю

Галичину, західне Поділля та частину волинських земель з містами Белзом і Холмом, а друге — більшу частину Волині з Володимиром і Луцьком. Цей поділ зберігався до підписання Люблінської унії у 1569 році.

Королівство Русі припинило існування як єдиний політичний організм ще у 1340, після смерті останнього Романовича, проте державні утворення на його території існували ще протягом певного часу. У 1434 р. особливий устрій Галицької землі, яка була персональним Руським доменом короля Польщі було скасовано. На її території створено Руське воєводство польської корони. Волинська земля остаточно увійшла в склад Литовсько-Руської держави лише у 1452 р., після смерті Великого князя Руського та останнього Волинського удільного князя — Свидригайла. Але особливий статус Волині зберігався аж до 1566 р., коли на її території утворено Волинське воєводство.

Література:

Возний І. П. Історико-культурний розвиток населення межиріччя Верхнього Сірету та Середнього Дністра в Х–XIV ст. - Ч. 1. - Поселення. Чернівці, 2009.

Войтович Л. Княжа доба: портрети еліти. - Біла Церква, 2006.

Войтович Л. Боротьба Любарта-Дмитра Гедиміновича за відновлення Галицько-Волинської держави // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. - №22. - Луцьк, 2009.

Войтович Л. Польща, Мазовія, Литва та Угорщина у боротьбі за спадщину Романовичів // Проблеми слов'янознавства. - Вип. 59, 2010.

Войтович Л. В. Границы Галицко-Волынского государства. - № 3 (25). - Русин, 2011.

Войтович Л. Галицько-Волинські етюди. - Біла Церква, 2011.

Войтович Л.В. Ще раз про загадку загибелі князя Романа Мстиславовича // Княжа доба: історія і культура . – Вип. 9, 2015.

Галушко К. Поле битви – Україна. Від «володарів степу» до «кіборгів». Воєнна історія України від давнини до сьогодення. – К.: КСД, 2016.

Головко О. Князь Роман Мстиславич та його доба. Нариси з історії політичного життя Південної Русі XII — початку XIII століття. – К., 2000.

Головко О. Останній похід князя Романа Мстиславича у джерелах та історичній думці // Український історичний журнал. - № 4 (487). - К., 2009.

Історія цивілізації. Україна / О. Б. Бубенок, А. М. Домановський, О. О. Дядечко та ін. / Упоряд. О. Є. Черненко. - Том 2. Від Русі до Галицького князівства (900–1256). - Харків: Фоліо, 2021.

Коваленко В. П., Ситий Ю. М., «Свої погани» чернігівських князів / Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII—X ст. - К., 2004.

Котляр М. Ф. Лешек Білий // Енциклопедія історії України : у 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. – Т. 6. - К. : Наукова думка, 2009.

Котляр М. Ф. Любецька битва 1016 : у 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. – Т. 6. - К. : Наукова думка, 2009.

Котляр М. Ф. Монголо-татарська навала // Енциклопедія історії України. – Т. 7. - К. : Наукова думка, 2010.

Котляр М. Ф. Нариси воєнного мистецтва Давньої Русі. - К.: «Наш час», 2010.

Нагірний В. До питання про напрям і характер походу галицько-волинського князя Романа Мстиславовича в 1205 р. // Християнська спадщина Галицько-Волинської держави. – Івано-Франківськ, Галич, 2005.

Плахонін А. Г. Ковуї // Енциклопедія історії України : у 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. – Т. 4. - К. : Наукова думка, 2007.

Тоїчкін Д. В. Середньовічний меч як традиційна ознака військово-лицарського стану на українських землях // «Військово-історичний альманах», 2013.

Федака С. Д. Історія України з найдавніших часів до 1648 року. – К.: Знання, 2014.

Чобіт Д. Українська Волинська держава XIV—XV століть // Пам'ятки України: національна спадщина. - № 1 (6—7). - 2017.

Ягодинська М. О. Археологічні пам'ятки Тернопільщини: Давньоруські пам'ятки Західного Поділля X—XIII ст. - Тернопіль, 2018.

Лекція 7.

Тема: Конфлікти Литовсько-Польського періоду.

- 1. Литовсько-польсько-татарські війни (1399, 1506, 1512).**
- 2. Велика війна з Тевтонським орденом (1409-1411).**
- 3. Бакотське повстання (1432-1434).**
- 4. Громадянська війна у Великому князівстві Литовському (1432-1438).**
- 5. Литовсько-московські війни (1487-1494; 1500-1503; 1512-1522; 1534-1537).**
- 6. Повстання Мухи (1490-1492).**
- 7. Брацлавсько-Вінницьке повстання (1541).**
- 8. Лівонська війна (1558-1583).**

1. Литовсько-польсько-татарські війни (1399, 1506, 1512).

Литовсько-польсько-татарська війна 1399 р. Битва на Ворсклі.

Битва на Ворсклі — битва, що відбулася 12 серпня 1399 року на річці Ворскла між військами Золотої Орди та східноєвропейського союзу в складі сил Литовсько-Руської держави, Польщі, Тевтонського Ордену, Молдавії і Волощини, а також татар Тохтамиша. Ординськими військами командували хан Тимур-Кутлук та емір Едигей, а союзними військами — князь Вітовт, хан Тохтамиш і магістр Марквард фон Зальцбах. Союзники намагалися повернути золотоординський престол Тохтамишу. Завершилася повним розгромом союзного війська. Поразка погіршила політичні позиції Литви, що опинилася неспроможною протистояти натиску сусідів, і в підсумку призвела до Віленсько-радомської унії. Це була одна з найбільших битв XIV століття в Східній Європі.

Передумови. В 1389 році хан Золотої Орди Тохтамиш наважився на війну із своїм колишнім покровителем еміром Тимуром. У 1391 році військо Тохтамиша було розгромлено арміями Тимура при Кундурчі, а в 1395 році зазнало поразки в долині річки Терек, внаслідок чого Тохтамиш втратив усі свої володіння на схід від Волги. Під час цієї війни Тимур зруйнував золотоординські міста, які арабські мандрівники називали «зосередженням наук та багатств», зокрема Хаджі-Тар-хан (Астрахань) та Сарай аль-Джадід (Сарай Берке).

Після поразки у війні з Тимуром Тохтамиша скинула з ханського трону партія на чолі з ханом Заволзької орди Тимуром-Кутлуком та еміром Едигеєм, котрих підтримував Тимур. Тохтамиш був змушений втекти у Литву до Великого князя Вітовта. Деякий час проживав з родиною у Києві та в м. Ліді (тепер Білорусь). Коли Тохтамиш попросив Вітовта про допомогу в поверненні ханського трону, великий князь погодився.

У 1398 армія Вітовта спустилася вниз Дніпром і атакувала північний Крим, а тоді повернула на схід і дійшла до річки Дон. За іншими даними, Вітовт здійснив два окремих походи: у 1397 на пониззя Дону і в Крим, і у 1398 — через Поділля на чорноморське узбережжя біля гирл Дніпра й Південного Бугу.

Встановлення сюзеренітету ВКЛ над улусами Курумиши і Манкерман (південноруськими землями) було оформлено у 1398 році особливим ярликом Тохтамиша, яким Золота Орда в його особі формально зрікалася прав власності на ці землі, поступаючись ними на користь правителя ВКЛ. Вітовт уклав з Тохтамишем угоду, за якою зобов'язувався допомогти тому поновити владу в Орді, а останній, після ретронізації, мав допомогти Вітовтові підкорити Велике князівство Московське і всю Русь. Умови угоди стали широко відомі, й невдовзі правитель ВКЛ опинився майже в повній політичній ізоляції.^[4]

Окрилений своїм успіхом, Вітовт проголосив, із папською підтримкою, хрестовий похід проти татар. Але військову та дипломатичну підтримку він отримав лише від Польщі, а також з Волощини і від німецьких лицарів.

Об'єднана армія Вітовта почала збиратися в Києві ще навесні 1399 року. Вона включала, за деякими (можливо, перебільшеними) відомостями 75 тисяч русинів (українців), литовців, білорусів, татар Тохтамиша, поляків, молдаван, волохів, а також до 500 Тевтонських лицарів під командуванням Маркварда фон Зальцбаха. Військо Вітовта вийшло з Києва 8 серпня, і через кілька днів підійшло до місця майбутньої битви на річці Ворсклі (кордоні улусу Манкерман), біля Більська, де раніше на старих скіфських валах стояла литовська фортеця¹, там його зустріло набагато менше (20-тисячне) татарське військо під проводом Тимура-Кутлука, котре втім за три дні значно посилили війська Едигея. За іншими даними, зустріч ворогуючих сторін відбулася 5 серпня. *«В лето 6907 Тамерлангъ царь татарскій, поиде на*

Рускую землю, изыйде же противу его Витольть со всею силою своєю... й снійдеся с Тамерланом на Ворскль».

На стороні литовців билися князі Олександр Мансурович (онук хана Мамає, родоначальник роду князів Глинських), Андрій Ольгердович Полоцький, Дмитро Ольгердович Брянський, Іван Борисович Київський, Гліб Святославович Смоленський і Дмитро Данилович Острозький, князі Корятівичі — Гліб та Семен та інші. Як стверджує Никонівський літопис, татарам протистояли *«п'ятдесят слов'янських князів з дружини»*.

Битва. Коли дві армії зустрілися, Тимур-Кутлук запропонував триденне перемир'я начебто для того, щоб дозволити обом сторонам приготуватися до битви; але насправді за ці дні до його війська прибуло підкріплення. Очікуючи підходу з Криму війська еміра Едігея, хан Тимур-Кутлук вступив у переговори, але Вітовт зажадав щонайменше визнання його верховної влади над Ордою, сплати щорічної данини і карбування на ординських монетах Вітовтового «знамення».

Генеральна битва відбулася 12 серпня, за кілька годин до заходу сонця і завершилася оточенням і майже цілковитим винищенням армії Вітовта. Коли нарешті битва розпочалася, план Вітовта передбачав, що литовське шикування буде спиратися на табір із возів, який мав зупинити атаку татарської кінноти та наступне її знищення вогнем розташованих у таборі гармат, які привіз з собою загін тевтонських лицарів. Але Тимур-Кутлук вдався до звичайної татарської тактики, перевіреної часом: тактичного відступу. Військо Вітовта спіймалося на цю хитрість (можливо, через дії окремих загонів та неможливість повного контролю з боку Вітовта над такою великою й різномірною силою), залишило табір та кинулося переслідувати татарську кінноту.

Коли хрестоносці достатньо віддалилися від свого табору, несподівано позад них з'явилися загони Едігея і Тимура-Кутлука, оточивши кінноту хрестоносців. У цей момент Тохтамиш вирішив, що битва програна і втік з поля

битви зі своєю кіннотою (також звичайна тактика татар-союзників). Татари Едигея захопили литовський табір і використали його артилерію для знищення кінноти Вітовта.

«Того же лѣта присла цесарь татарьскыи Темиръ Кутълуи свои послы князю Витовъту Кестутъевичю Литовьскому, а рекъ тако: «выдай ми нашего бѣглаго цесаря Тактомыша; а что около его ни есть, а то тобѣ». То слышавъ князь Витовтъ, отвѣтъ дал цесареву послу: «язъ цесаря Тактомыша не выдамъ, а съ цесаремъ хочу ся видѣти». И поиде князь Витовтъ съ своими князи и со всею силою литовьскою на цесаря Темиръ Кутлуя, и пришед ста у рѣцѣ Ворьсколы в Татарьскои землѣ. Се же слышавъ цесарь приход князя Витовъта, и посла к нему послы с послѣднею рѣчью: «оже еси пришел с нами битися, а нашего бѣглаго цесаря не выдалъ еси, а мы твои земли не заяхомъ, ни городовъ, ни селъ, но встѣмъ нам богъ и правда». И тако ступившимся обѣима полкома, и бысть стѣца зла, якоже и не бывала такова Литовьскои землѣ с Татари; и по грѣхом тако случися горе немалое литовьскимъ дѣтемъ, и ту на съступѣ убиша князя великаго Андрѣя Олгердовича, брата его князя Михаила Евнутъевича, и встѣх князи и именитых 74, а воевод и Литвы многое множество ту костью падоша, толко богъ вѣсть; а князь Витовтъ, то видѣвъ, на бѣги обратися; Татарове поидоша по них, биющи на 500 верстѣ до города до Киева, а с города с Киева окупъ взяша 500 рублевъ и намѣстники свои посадиша; а на Печерьском монастыри взяша окупъ 30 рублевъ. Тако бо богъ навелъ поганых Татаръ на землю Литовьскую за высокоумье князя их, занеже богъ далъ князя Витовта великимъ княземъ Литовьскои землѣ грѣх ради крестияньскихъ»

Наслідки. Більшість руських та литовських удільних князів, які брали участь у битві, загинули, сам Вітовт ледве врятувався. Близько 20 князів було вбито. Серед вбитих були, наприклад, князі Коріятовичі — Гліб та Семен, князь Молдови Штефан Мушат та двоє його братів (четвертий брат зазнав важких поранень), багато близьких родичів Вітовта, включаючи

героя Куликовської битви Дмитра Боброк-Волинського, князів Дмитра Ольгердовича, та його рідного брата Андрія Полоцького. Переможні татари обложили Київ. «І Християнська кров потекла як вода, аж до Київських стін», як записав літописець. Татари пограбували руські землі, що простягалися на захід аж до Луцька.

До цієї поразки Вітовт проводив політику «великого князіння на всій Руській землі», розбудовував на півдні українських земель систему опорних укріплень, розширював територію Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського. Однак, поразка литовсько-руських військ у битві на р. Ворсклі 1399 р. перекреслила мрії Вітовта про об'єднання в межах литовської державності всієї Русі. Після цієї поразки зупинилось становлення самостійної Литовсько-Руської держави, й Вітовт вимушений був йти на зближення з Польщею.

Його держава також втратила важко здобутий вихід до Чорного моря, оскільки татари пройшли степами аж до Молдавії, руйнуючи рештки присутності литвинів у причорноморських степах^[7]; на ці землі ніхто не претендував аж до появи Кримського Ханства, яке порвало свої зв'язки із Золотою Ордою через 42 роки після битви.

Тимур-Кутлук загинув у битві, а Тохтамиш провів останні сім чи вісім років свого життя у вигнанні, перш ніж його підступно вбили у Сибіру в 1406 році за наказом хана Шадібека.

Вітовт був змушений залишити свої плани відокремлення Литовсько-Руської держави від Королівства Польського, і приєднався знову до свого двоюрідного брата Ягайла (Віленсько-Радомська унія 1401 року). Він також змінив напрямок литовської експансії з південного на західний (проти недавніх союзників тевтонських лицарів).

Проблема тевтонських лицарів у битві на Ворсклі.

I Версія: у битві брав участь великий загін тевтонців. Найбільш детальні відомості про участь тевтонців у битві на Ворсклі 1399 р. дає нам хроніка Йогана фон Посільге. За Хронікою, у війську Вітовта було «100 списів» тевтонців. Точний склад «списа» як військового підрозділу невідомий. «Спис», як правило, складався з лицаря і його зброєносця, кількох лучників, копійників, мечників (склад підрозділу визначався заможністю лицаря, який міг виставити від кількох до кількох десятків воїнів). У ще одній орденській хроніці зазначено, що в бою взяло участь 1600 вояків Тевтонського ордену. Таким чином, «спис» складався із 16 вояків (1 лицар і 15 інших).

У хроніці Йогана фон Посільге зазначено, що в бою загинуло 9 знатних орденських братів. Окрім них загинули лицарі — Ханнус (Hannus, можливо — Ганс) та Томас Зорвілле (Thomas Sorwille). Якщо вірити свідченням хроніста, то в бою загинуло тільки 11 із 100 лицарів, тобто 11 % від їхньої чисельності. Якщо хроніст наводить правдиву інформацію, то виходить що тевтонці мали найменші втрати серед частин війська Вітовта. Дані підрахунки також є неоднозначними, адже в іншій орденській хроніці зазначено, що з бою повернулося тільки 3 лицарі.

II Версія: У складі війська Вітовта на Ворсклі був нечисленний загін тевтонців. Для багатьох дослідників цифра у 1600 тевтонців є досить сумнівною. Орден не мав таких значних людських ресурсів, щоб виставити для допомоги Вітовту більшість своєї кавалерії. Відомо, що тевтонців очолював Марквард фон Зальцбах — комтур Рагніта (замок і область на річці Німан, нині Калінінградська область Російської федерації). З логічної точки зору комтур не міг командувати великим військом. Комтурство могло виставити від 12 до кількох десятків лицарів (комтурства Тевтонського ордену були невеликі), але аж ніяк не 1600 вершників. У 1400 році чисельність усіх лицарів Ордену в Пруссії налічувала близько 1000, німецьких землях — 620 чол., Лівонії — 200—250. Доручити загони з інших комтурств (в ідеалі комтурство мало виставляти 12 лицарів) теоретично Маркварду могли, проте це

малоймовірно. Велике, як для Тевтонського ордену, військо в 1600 чол. мав би очолювати воєначальник вищий за статусом (наприклад, маршал ордену).

Через складність підрахунків і різні свідчення в джерелах, невідомо якою була чисельність тевтонців у війську Вітовта у день бити на Ворсклі. Тому дослідники називають всі чотири цифри, що наводять джерела — 100, 400, 500 і 1600. Загалом є очевидним факт, що підрозділ тевтонців брав участь у Ворсклинській битві. Враховуючи той факт, що у битві загинуло як мінімум 11 лицарів, то, очевидно, найменша цифра в 100 не витримує критики (у Ордені на 1 лицаря припадало 10–20 інших вояків).

Локалізація місця битви. Шведський історик XVIII ст. Густав Адлерфельд у своєму дослідженні «Військова історія шведського короля Карла XII з 1700 р до Полтавської баталії 1709 р написана королівським камергером Густавом Адлерфельда за особистим наказом Його Величності» (Амстердам, 1740), посилаючись на Мартіна Кромера, писав, що Полтавська битва 1709 року сталася на тому самому полі, де колись була розбита армія великого князя литовського Вітовта.

По дорозі відступу війська Вітовта до Більська, неподалік Лихачівки, знаходиться відома в народі «Вітовтова Могила» — великий пам'ятник-курбан (за твердженням дореволюційного церковного історика В. Курдиновського, «пам'ятник битви Вітовта з Тамерланом»).

Сталеві стріли, наконечники стріл, бойові ножі, лати, кольчуги та інші артефакти, знайдені ще в дореволюційний час в Більську Котелевського району та його околицях, дали підставу історику Леву Падалці вважати, що саме тут було остаточно розбито військо Вітовта.

Також в своїй праці "Прошлое Полтавской территории и ее заселение: Исследование и материалы с картами / Л. В. Падалка. — Полтава: Т-во Печатного Дела (Типография быв. И. А. Дохман), 1914." Лев Падалка зазначає

що поле битви знаходилося там де сучасні поселення Кобеляцького повіту - Сокілка, Озера, Солошино, Переволочна, Кишенька та Китай-город.

Ляскоронський вважав місцем поховання загиблих у битві татар курган неподалік Кишеньок, проте пізніші археологічні дослідження довели що він належить до давньоруських часів.

Литовсько-польсько-татарська війна 1506 р. Клецька битва.

Клецька битва — битва, що відбулася 6 серпня 1506 року біля Клецька в нинішній Білорусі. У ній армія Великого Князівства Литовського під проводом князя Михайла Глинського розбила кримських татар, на чолі яких стояли двоє синів хана Менглі I Гірея — Фетіх-Гірей і Бурнаш-Гірей. Вважається за одну з найбільш значущих литовських перемог над кримськими татарами.

Передумови. Під час Московсько-литовської війни 1500—1503 років, кримські татари були союзниками Москви і здійснювали руйнівні набіги на литовські міста Слуцьк, Клецьк і Несвіж, і навіть загрозували столиці Вільно. Тому великий князь Александр Ягеллончик в 1503 році наказав звести навколо Вільна оборонну стіну (завершену в 1522 році). В той же час в литовському сеймі почалися конфлікти між магнатами, з яких переможцем вийшов Михайло Глинський, що став фаворитом великого князя. Під час передачі влади від хворого і паралізованого Олександра його братові Сигізмунду I, кримськотатарська армія вторглася у Велике Князівство Литовське. Литовська армія, що налічувала 7 тисяч чоловік, на чолі з Глинським рушила з Ліді назустріч татарам і зустріла їх коло Клецька. Напад литовців став для кримських татар несподіваним і обернувся для них серйозною поразкою. Литовсько-руське військо звільнило з полону 40 000 ясиру та здобуло 30 000 коней.

«О татарех под Слуцком и Минском. Року 1506. Прииол в Русь Магмет Герей солтан, царевичь перекопский, з братом своим з Бати Гереом солтаном и Бурнос солтан зо всѣми силами татарскими. И пришедши к Днепрови на

Лоевую гору и там през Днепр переправившись, сам Магмет Герей солтан под[ъ]ишол под замок Минский, а под Слуцко послал двоих братьев своих, которыи пришли под Слуцко на день Успения Пресвятые Богородицы. А в Слуцком замку заперлася княгиня Анастасия. И спустошили всѢ около Слуцка волости, а до Слуцка мѢста и замку (вѢдаючи, же ся в нем была заперлася княжна) иштурмовали, чинячи подметы подкладаючи огонь, але случане боронилися добре и много татар побили з мѢста стрѢляючи. А сам старший царь Магмет Герей солтан стал того ж дня августа 15 под Минском и пустил загоны под Вилню, также до Витебска, Полоцка и Друцка, и на всѢ стороны литовские и руские. А тые два брата его царевичи отступивши от Слуцка пошли до Новгородка, а на той час в Новгородку всѢ панове сеймовали, которые видячи, же зле, выѢхали з Новгородка за Немен, а татаре за ними гонили. Взявши перше Новгородок, запалили его, а перешедши Немен, в Литовской земли великии Э починили шкоды, а з вязнями и добытками назадъ вернулись. А Магмет Герей стоял кошем под Минском и вси волости около Минска побурил, Минско все выпалил, не маючи шкоды в своих людех ни от кого, вернулся назад, людей самых над 100 000 христиан вязнев з Руси и Литвы, кром инших добытков, вывели так, иж на кожного татарина по 25 вязнев доставало, кром побитых. Того ж року вилняне и панове литовские, тым страхом стрвожены, мур около Вилня обвели и замки обмуровали. Того ж року знову 30 000 татар вторгнуло в землю Литовскую, бурили, палили, а, пришедши до Клецка, стали там кошем и ропустили загоны. А литва зобралася 10 000 и ударили на кош, который божіюпомощію взяли и станули в их коши, а приходячих поривцем А татаров з полонами, людьми христианскими и быдлом, били и мордовали, и всѢх наголову поразили; а гетманом над литвою тоєю на той час был князь Михаил Глинский».

Не зважаючи на те, що Кримське ханство вело переговори з Литвою про союз проти Москви, хан Менглі I Гірей вирішив завдати удару по державам Ягеллонів. На початку 1506 року татари атакували одночасно Польщу і Литву — одна орда вдарила на Малопольщу, а друга — на Білорусь. Того ж самого року стався новий набіг. Наприкінці травня 1506 року вирушила з Криму татарська

орда числом в силі 5000 вояків на розвідку, а за нею 30 000 ординців на чолі з синами хана Менглі Гірея Фетіхом і Бурнашем. Орда йшла лівим берегом Дніпра через Чернігів. Після переходу через Сіверську Землю татари дійшли до Лоева, де переправилися на правобережжя Дніпра, та пішли далі на Брагин і Мозир. З Мозиря орда пішла до Петрикова, де переправилася через Прип'ять, і пішла на Слуцьк. 20 липня, пройшовши впродовж двох місяців 1800 кілометрів, татари дійшли до спаленого за два роки перед тим Клецька, де розбили свій кіш (табір). З коша вислано чамбули, що розсіялися по країні в радіусі 100 кілометрів, у напрямі на Мінськ, Новогрудок, Ліду і Волковиськ.

У той день, коли татари дійшли до Клецька, звістка про їхнє нашествя дійшла до Ліді, де перебував тоді хворий король Александр Ягеллончик, що мав при собі всього лише кінну роту найманців-сербів, відомих як рачі. Король не піддався паніці та видав наказ про посполите рушення, а тоді передав командування гетьманові Станіславу Кішці а також маршалкові Михайлу Глинському, який чудово знав, як воюють татари, і мав чималий військовий талант. Саме він став ініціатором приведення до Литви легкої кінноти сербсько-угорського прикордоння, яка мала досвід боротьби з турками, рачів. Глинський не чекав, поки зберуться всі війська, але відразу вислав на розвідку загін легкої кінноти, який поблизу Ліді натрапив на жменьку татар. Оскільки не всі королівські придворні вірили, що татари забралися так далеко, їм як доказ було представлено схоплених полонених та відрізані голови татар, які привезла назад розвідка.

Виконуючи королівський наказ, литовські воєначальники, які мали усього 7000 вояків (у тому числі 6000 литовського посполитого рушення^[2], відомого як земська служба, а також рачі і одна надвірна корогва польських копійників), вирушили з Ліді 30 липня, і наступного дня дійшли до Новогрудка. Один з висланих раніше роз'їздів привів 3 серпня 6 в'язнів, які дали інформацію про точне розташування коша. Русько-литовське військо рушило в нічний марш, і уранці 4 серпня зупинилося в Осташині. Його авангард зіткнувся і розбив того

дня під Ішкольдю загін в 500 татар, що повертався до Клецька. Залишки розбитого загону, яким вдалося втекти, попередили основний татарський кіш.

Під час дальшого маршу Кішка захворів, тому на ніч Глинський зупинив свої війська у Нелепові, за 85 кілометрів від Новогрудка і 20 кілометрів від Клецька. Тут гетьман відчув себе ще гірше, так що литовсько-руська шляхта вирішила, що все командування має взяти Михайло Глинський.

Битва. Татари знали, що наближається небезпека, але оскільки кіш був обтяжений здобиччю, вирішили дати бій. В коші знаходилася тільки половина всіх сил^[3], тому татари чекали, коли прибудуть інші загони татар. Кіш займав зручну оборонну позицію, тому що із заходу його захищала болотиста долина річки Лань, а з півночі і сходу знаходилися болота.

Глинський, щоб закрити татарам шлях до втечі, перемінив напрям маршу і пройшов лісовими та польовими стежками з новгородського тракту на прямий шлях між Пинськом і Клецьком, і таким чином підійшов до Клецька з південного заходу. Литовський воєначальник хотів відрізати татарам шлях до відступу, обійти їх і знищити. Хоч перехід військ Глинського не був помічений татарами, але виявилось, що очікуючи атаки ворог у повній мірі підготувався до бою.

Спочатку протягом 3 годин обидва війська перестрілювалися через річку, татарські луки завдавали великої шкоди литовському війську, витягнутому в лінію. Тим часом Глинський під прикриттям вогню з рушниць і двох гармат підготував під безперервним обстрілом татар дві переправи для двох ударних груп. Після наведення мостів із зрубаних дерев обидві групи були вишикувані в бойові колони. Для прикриття від загонів татар, що поверталися до коша, литовський воєначальник облишив в резерві польську корогу в 400 бійців.

Близько 15 години Глинський кинув своє військо в атаку, прагнучи зв'язати татар лівою групою, щоб права група могла утяти їм шлях до відступу та оточити ворога. Проте права група першою переправилася через річку і тому

атакувала першою, роблячи неможливим план флангового охоплення татар. У цій ситуації саме на неї вдарили головні сили татарської орди. Права група завзято боронилася, проте мало-помалу татари її відтісняли до річки. Глинський переправився через Лань з другою групою, розсіяв слабкий татарський заслон, і вдарив на татар із флангу, розірвавши їхнє шикування навпіл. Атака другої групи стала вирішальною. Оскільки шлях до відступу весь час був вільним, татари кинулися навіти, але під час переслідування частина їх потонула в ближній річці Цепрі. Глинському вдалося оточити й знищити тільки частину татарської орди. Після зайняття коша було звільнено весь ясир. Крім того, в руки переможців дісталася інша здобич, така як худоба, коні, а також різні коштовності.

Втрати татар невідомі, відомо тільки, що були вони великі і що найбільше їх загинуло в проміжку між річками Цепрою й Ланню. Також під час боїв між Ланню і Цепрою узято найбільшу кількість татарських бранців^[4]. Пізніше цими бранцями заселили багато поселень, знищених раніше татарами.

Глинський послав кілька корогв навздогін за татарами що тікали, а сам став на місці коша і впродовж трьох днів розбив інші загони татар, які поверталися до нього.

Земська служба, яка входила у праву колону, своєю запальністю перекреслила план Глинського і не дала можливості одержати повну перемогу. Литовсько-руський полководець зумів блискавично перемінити тактику і переграти супротивника, але оточення всіх татарських сил стало неможливе. Татарські втрати зросли під час переслідування, до якого долучилося місцеве населення, що наполегливо вистежувало татар серед лісів і боліт. Татарські чамбули переслідували на південь аж до Житомира.

Наслідки. Невдовзі по битві під Клецьком стосунки між польсько-литовською державою і Кримським Ханством значно поліпилися. Сигізмунд I Старий погодився платити ханові щорічні «подарунки», які в Криму вважали за данину, натомість хан Менглі I Гірей в своєму ярлику підтвердив ярлики

попередніх ханів, визнаючи за Великим Князівством Литовським право на всі руські землі, що належали колись Золотій Орді і здобутих Литвою. Обидві держави уклали в Мельнику союз проти Великого Князівства Московського, яке в травні 1506 року напало на Казанське ханство (Казанське ханство також входило до антимосковської коаліції).

Литовсько-польсько-татарська війна 1512 р. Битва під Лопушним.

Битва під Лопушним (відома також як **Битва під Вишневцем**) сталася 28 квітня 1512 року.

У цій битві польсько-литовсько-руські війська під командуванням великого гетьмана литовського Костянтина Острозького за участю Михайла Вишневецького - Збараського з синами Олександром та Іваном, також великого гетьмана коронного Миколая Каменецького розбили нашість кримських татар.

«Татары поражены от наших. Того ж року князь Константин Острозский з литвою и русью 25 000 под Вишневецом татар перекопских побил, а з ним был Михаил Вишневецкий з сынами и князь Андрей Збаразский, а сам царь татарский Мендли Гирей ушел в малой дружинѣ»

1512 року під час третьої війни з Московською державою 20 тисяч татар на чолі з трьома молодшими представниками роду Ґераїв (джерела не дають їхніх імен^[3]) начебто без дозволу хана Менґлі Ґерая зайшли далеко вглиб воєводства Руського, розбили кіш (табір) в околицях Буська, вислали чамбули до Перемишля. Король Сигізмунд I Старий доручив дати татарам відсіч своїм надвірним корогвам на чолі з коронним гетьманом Миколаєм Каменецьким, якому на допомогу викликав з Литви Костянтина Острозького, з Поділля старост кам'янецького Станіслава Лянцкоронського, тербовельського Яна Творовського; оголосив посполите рушення. Зібралось 6000 лицарства, яке по кількох сутичках із чамбулами вдарило 26 квітня 1512 року на великий татарський табір неподалік Вишнівця,

вклало трупом до 5000 татар, відібрало все награбоване, здобуло 10 000 коней, звільнило 16 000 бранців. Деякі джерела стверджують, що загинули всі татарські провідники — 3 «царики», зять Менглі-Герая.

Перед битвою. У березні 1512 року стало відомо, що 20 000 татар зимує біля Чорного Лісу, коло витоків Інгулу. За їхніми діями спостерігав загін у 585 коней під проводом Яна Творовського, що стояв на схід від Кам'янця, пильнуючи так званий Кучманський шлях, що вів на Поділля. Численні замки Подільського воєводства становили додатковий захист цього шляху. У Острозі знаходився гетьман Костянтин Острозький, що очолював посполите рушення Волинської землі.

У кінці березня татари перетнули кордон Польсько-Литовської держави, обрали так званий Чорний шлях, що вів на Волинь. Цей шлях не було прикрито військовими відділами, замків на шляху стояло небагато (Крем'янець, Вишневець, Збараж). Під Кузьмином татари розбили перший кіш, під Буськом (дійшли 7 квітня 1512 р.) — другий. Звідси татарські чамбули полетіли на Львів, Перемишль, Краснистав, дійшли під Люблін і Холм, частина повернула на південь, за Дністер до Коломиї.

Нашестя татар відбулося в момент, коли концентрація польських і литовських військ не була завершена. Окремі польські загони дали гідну відсіч поодиноким чамбулами: ротмістр Кщоновський на чолі загону в 60 коней розбив 100 татар, ротмістри Фредро і Гербурт (150 коней) — 400, Лянцкоронський — 700 татар. У всіх цих зіткненнях було звільнено захоплений татарами ясир.

Під захистом цих нечисленних загонів, в умовах відсутності зв'язку з відтятими татарами загоном Яна Творовського, в умовах загального переполоху, який ширили татарські чамбули — відбувалася поспішно у Львові концентрація новонабраних польських військ. 22 квітня прибув до Львова гетьман коронний Миколай Каменецький, де знаходилося 2000 найманої кінноти, рота піхоти числом в 300 жовнірів, невеликий артилерійський відділ у дві гармати,

легка корогва надвірної кінноти Войцеха Самполінського. Окрім того, у Львові зібрався невеликий загін руської шляхти. Разом було в таборі близько 4000 війська.

Татарські чамбули закінчили плюндрувати край, стали повертатися до коша під Буськом. Було прийнято рішення не чекати прибуття загону Яна Творовського, рушити прямо на кіш. В час, коли польське військо вирушило 24 квітня з-під Львова на Вишнівець, татари розпочали відступ з-під Буська.

27 квітня під Вишневцем польські загони зустрілися з литовським посполитим рушенням з Волині під проводом гетьмана Костянтина Острозького. Тепер польсько-литовсько-руські сили налічували 6000 чоловік. Було вирішено негайно вирушити нічним маршем, щоб перехопити татар перед тим, як вони розділяться між Кучманським і Чорним шляхами. Розвідники з'ясували, що ворог розбив табір на нічліг під селом Лопушним. На світанку 28 квітня 1512 року (татари згорнули табір, розпочали подальший відступ) польсько-литовсько-руське військо підійшло до Лопушного.

Битва. У польсько-литовсько-руському бойовому порядку на правому крилі стояли кінні загони гетьмана Костянтина Острозького, на лівому — польські війська, що склалися переважно з кінноти, на додачу мали роту піхоти, дві гармати. Піхоту й гармати було розміщено в першій лінії, перед польською кіннотою, щоб їхній вогонь стримав перший натиск татар.

Татари вишикувалися в двох лініях навпроти польсько-литовських військ, закриваючи собою табір з награбованим добром та ясиром, що знаходився далеко в їхньому тилу.

Фланги польсько-литовських військ спиралися на ліс, тому татари не могли вжити своєї улюбленої тактики обходу флангів супротивника. Тому татари спробували сильним ударом розсікти польсько-литовський стрій навпіл. Скоро після того, як супротивники зішлися, татарам вдалося вбити клин між

польським і литовсько-руським крилами, при цьому татарам вдалося відтиснути чисельно слабкіші литовсько-руські війська до лісу. Гетьман Миколай Каменецький послав їм на допомогу одну корогву кінноти, зберігаючи більшість сил до вирішального удару. Лише коли татари кинули всі свої сили у бій, Миколай Каменецький вдарив резервним загоном, розбив супротивника, змусивши його втікати та кинути табір. Польсько-литовсько-руські війська звільнили велике число ясиру; не вдалося повністю знищити ворога, який зумів, хоч і зі значними втратами в людях, втекти до Криму.

Наслідки. Дізнавшись про погром під Лопушним, старий хан вирішив укласти договір із Польщею і Литвою. Він не вимагав від короля Сигізмунда, щоб той видав йому живцем або наказав убити ув'язненого заволзького хана Шах-Ахмеда, що втік до Литви після поразки від Менглі-Герая 1502 року; зобов'язався виставити на війну з Москвою 30 000 кінноти за щорічну виплату упоминків розміром в 15 000 дукатів, на чому присягнувся на Корані та вислав до короля двох заручників: онука Джалаладдина і сина князя Девлет-бахтия із почтом уланів і слуг.

Менглі I Герай не виконав повністю умови угоди: лише того і 1513 року вислав орду за московські рубежі (принаймні, не пускав чамбули до польських і литовських земель).

2. Велика війна з Тевтонським орденом (1409-1411).

Вели́ка війна́ (пол. *Wielka wojna*) (1409—1411) — війна між Тевтонським орденом з одного боку і Великим Князівством Литовським, Руським і Жемайтійським та Королівством Польським з іншого. Розпочалась через намагання Литви повернути Жемайтійські землі після їх захоплення тевтонцями і протистояння експансії, яку проводив Тевтонський орден стосовно литовських земель.

Кревська унія. Передумови війни. Кревська унія (пол. *Unia w Krewie*) — угода 1385 року про династичний союз між Великим князівством Литовським і Польщею, за яким великий князь литовський Ягайло зобов'язувався «на вічні часи прилучити свої землі, литовські й руські до корони Польської^[1]», перевести Велике князівство Литовське на католицтво й стати королем єдиної польсько-литовської держави.

У 1380-х роках у королівстві Польському тривала політична криза, викликана розпадом унії з Угорщиною по смерті Лайоша Анжу та вилита в конфлікт фракцій нобілітету Великопольщі, відомий як війна Грималтів та Наленчів. Перші підтримували кандидатуру німецького імператора Сигізмунда, другі — Земовита IV П'яста. Боротьбу було закінчено діями Малопольського дворянства, яке обрало «королем» (Rex) Ядвігу, дочку покійного короля. Маршалок королівства, русин Дмитро з Гораю, найімовірніше був симпатиком унії з Литвою-Руссю. Зовнішньополітичні погляди польського нобілітету не були на користь Німеччини. За сприянням маршалка було розірвано шлюб Ядвіги із сином герцога Австрії Леопольда. Посилити свою державу поляки могли в союзі зі Сходом. За підтримки Литви-Руси вони мали змогу протистояти всім сусіднім ворогам, зокрема поєднати старання для витиснення угорців з Галицької землі й об'єднання Руси. Питання загрози експансії тевтонських лицарів також отримувало розв'язок: або вони визнають покатоличення Литви, або матимуть велемищного опонента. Великі надії на унію покладала римська курія і вище польське духовництво, які прагнули поширити католицтво у Великому князівстві Литовському і стати ваговим учасником у європейській політиці, мати виграшне положення в очах латинського світу.

Господар і великий князь Ягайло, молодий та здібний син Ольгерда, водночас побивався закріпити свій де-факто хиткий статус удома, оточений незадоволеними родичами й неприхильними старшими братами. Підтримка його персони новими підданими давала йому чудові засоби та нагоду утвердити авторитет.

Крім того, балтійські нобілі ВКЛ числили й на військові потуги та дипломатичну поміч Польщі в боротьбі проти хижого Тевтонського ордену. Між двома державами почалися переговори.

У спеціальній грамоті, яку видав Ягайло 14 серпня 1385 в м. Крево у присутності польських послів, литовський князь зобов'язувався прийняти католицизм і зробити цю релігію державною у ВКЛ, використовувати свій скарб на потреби Польщі, сприяти поверненню відторгнутих від неї земель і, найголовніше, назавжди приєднати (інкорпорувати) до Польського королівства підвладні йому руські, литовські та жмудські землі. Таким чином, умови Кревської унії творили єдине королівство у Східній Європі.

На початку 1386 р. на польському сеймі в Любліні Ягайло був обраний королем Польщі. Незабаром в Кракові він прийняв католицизм і нове ім'я — Владислав II, а також одружився зі спадкоємницею престолу Ядвігою. 4 березня 1386 р. Ягайло коронувався.

Унія сприяла поліпшенню міжнародного становища причетних суб'єктів, змінила на їх користь політичні умови в Східній Європі. Від унії особливо виграла Польща, яка, за словами Ф. Енгельса, «від часу свого об'єднання з Литвою йшла назустріч періодові свого блиску».

Уже у 1387 польські війська разом з руськими (вірними Ягайлові) посунули угорські залоги в галицьких краях та відзискали князівство.

В історії Великого князівства Литовського Кревська унія була поворотним моментом в розрізі зовнішньої політики, і знаковим для внутрішньої. Ягайло розпочав послідовне усунення і тасування князів між великих вотчин, знижуючи рівень децентралізації і загрозу повстань крупних родів проти верховної влади. Разом з цим, чимала чисельність князів та вкоріненість традиційних порядків, що тепер порушували, природно загострили незадоволення опозиції і оголило конфлікти.

Восени 1386 року розпочалася реалізація Кревського договору. Ягайло приїхав у Литву, щоб охрестити її населення за латинським (римо-католицьким) обрядом. Намагаючись привернути литовську знать до католицизму, він дав їй 20 лютого 1387 року привілей на «права і вольності» на зразок тих, якими користувалася польське дворянство. Згідно з цим привілеєм для литовських бояр-католиків розширялися права володіння спадковими маєтками, причому селяни цих маєтків звільнялися від більшості державних повинностей, крім будівництва й охорони укріплень. Литовські феодали здобули також право видавати заміж своїх дочок і родичок без дозволу державної влади.

Інший привілей Ягайла примушував усіх литовців приймати католицизм, виходила заборона на шлюби між новохрещеними литовцями (обох статей) і православними, звільнялись маєтки католицького духовництва від усіх державних повинностей та ін., надаючи релігії значення державної у Великому князівстві Литовському. Її впровадження було одним із засобів перерозподілу влади і підвищення статусу.

У 1386—1388 роках найбільших удільних князів приведено до присяги підписанням грамот на вірність «королю, королеві й короні польській».

Перехід язичницьких і загалом питомих литовських феодалів на католицизм, з наданням більших прав і привілеїв порівняно до руських землевласників, мусив сприяти успіху заохочення до впровадження нової релігії і послаблювати найбільших автономістів.

Кревська унія викликала сильну протидію внутрішніх опонентів та родичів Ягайла. Невдовзі після її укладення деякі найбільші удільні князі разом із вотчинами відмовилися визнати владу короля. Восени 1386 року першим підняв зброю проти верховної влади старший брат Ягайла, полоцький князь Андрій, діючи в союзі зі смоленським князем і з очільником Лівонського ордену Петром Першим. Після відбиття цього виступу

в литовських містах Ягайло скористався контингентами польських військ, ставлячи залоги, а також був змушений призначати людей з польського оточення.

Однак у заходах щодо забезпечення від князівських родів руських земель, що панували як самостійні правителі й становили загрозу спокійній владі, король домігся бажаного. Спритно й через відсутність згуртованого пручання він послідовно усунув вплив місцевих династій, або замінив на прихильних князів. У 1386 році він значно ослабив сили волинського (володимирського і луцького) князя Федора Любартовича, поставивши Федора Острозького, одного з найбільших васалів самого Любартовича, у безпосередню залежність від корони; поставив київським князем Скиргайла; приводив до вірності сіверських панів. У 1388 році Ягайло відібрав у волинського князя Луцьк і передав своєму кузину Вітовту, сину великого князя Кейстута.

Проте обмеження влади інших удільних князів затяглося через нову феодалну війну в Литві, головним змістом якої стала боротьба литовської опозиції проти Кревської унії.

У 1388 році цей рух очолив кузен короля Вітовт Кейстутович, що вміло використав як незадоволення умовами унії серед різних верств населення Великого князівства Литовського, так і міжнародну ситуацію. Він знов уклав альянс із Тевтонським орденом, від якого отримав збройну допомогу, і водночас заручився дипломатичною підтримкою Московського князівства. Так відбулися громадянські війни у ВКЛ.

Боротьба Вітовта і його соратників з середовища литовської знаті проти Ягайла й польського двору закінчилася компромісом. 5 серпня 1392 року в м. Острові між ворожими сторонами була укладена угода, згідно з якою Ягайло, усунувши від влади в Литві свого ставленика й родича Скиргайла, призначив Вітовта довічним правителем Великого князівства Литовського й Руського. У свою чергу Вітовт визнав себе васалом польського короля. Велике князівство

Литовське хоч і стало формально васалом Польщі, однак залишалося самостійною державою, невдовзі були визнані права православних дворян.

Острівська угода припинила тривалу боротьбу між різними політичними угрупованнями всередині панівної верхівки литовських феодалів і сприяла об'єднанню їх навколо Вітовта. У часи правління Вітовта (1392—1430) сталося найбільше історичне вивищення Великого князівства Литовського.

Спроба Вітовта утворити з ВКЛ окреме королівство трагічно не була скріплена юридичним успіхом, тож після його смерті політичні положення Кревської унії, як фундамент династичних зв'язків, продовжили слугувати основою відносин ВКЛ і королівства Польського на століття вперед.

Початок і військові дії 1409 р. Цей конфлікт був продовженням політики хрестових походів ордена в прибалтійських землях ще з часів Міндовга. У XIV столітті орден прагнув до підпорядкування земель ВКЛ, особливо князівств на території сучасної Білорусі. Литва постійно піддавалася нападкам лицарів і лише Кревська унія і шлюб Ягайла з Ядвігою полегшили ситуацію і дали можливість Польщі та Литві підготувати війська, щоб дати серйозну відсіч лицарям.

Конфлікт також розвернувся навколо землі жемайтів, яка багато разів входила до складу Лівонії (1254, 1382, 1388), однак кілька разів піднімала повстання проти німців у XIV і XV ст. Ця територія стала однією з територій, яку Литва в ході Великої війни задумала повернути собі.

6 серпня 1409р. великий магістр ордена Ульріх фон Юнгінген оголошує війну Польському Королівству і Великому князівству Литовському. Лицарі негайно вторгаються в прикордонні землі і займають кілька польських і литовських укріплень. У відповідь на це польський король Ягайло оголосив «загальне ополчення» («посполите рушення») і за домовленістю

з Вітовтом восени 1409 оволодів фортецею Бидгощ. Обидві сторони діяли нерішуче, тому незабаром був укладений мирний договір.

Перемир'я тривало недовго, і вже взимку 1409 Тевтонський орден, Литва і Польща почали готуватися до нової війни. Магістр ордена Ульріх уклав союз з імператором Священної Римської імперії і королем Угорщини Сигізмундом Люксембургом, отримавши тим самим велику підтримку від західноєвропейських феодалних держав. На службу також прийшли іноземні найманці, так що до початку 1410 чисельність орденських військ склала близько 60 тис. воїнів. У боях вони використовували шикування з 4-х ліній, попереду знаходилися найдосвідченіші і найкраще споряджені лицарі.

Польське військо складалося з феодалів, які були зобов'язані прибути на місце збору із зброєю, кіньми і власним загоном, ополчення і невеликих, але добре озброєних загонів найманців. Загони зводилися в «хоругви», в кожную з яких входило понад 500 осіб. Литва формувала військо за територіальним принципом, тобто кожне князівство виставляло загін. У складі литовського війська були присутні російські, українські, білоруські та чеські полки, які вів у майбутньому знаменитий вождь гуситів Ян Жижка, також свої загони привели Новгородський і Мстиславльський князь Лугвеній Ольгердович і татарський хан Джелал ад-Дін. Польські та литовсько-руські хоругви становили кожна приблизно по половині союзного війська. Бойовий порядок польсько-литовських військ у боях складався з 3 ліній: авангарду, який приймав удар і порушував стрій противника, другий, що завдавала по противнику основного удару, і резервної. Взимку 1409/10 років відбулася нарада польсько-литовських командувачів в місті Берестя (після третього поділу Польщі — Брест-Литовський). За планом, затвердженим на цій нараді, необхідно було до літа 1410 зосередити польські загони в Вольборже, а литовські і руські відвести до річки Нарев. Потім планувалося з'єднати полки і вести їх на Мальборк (Марієнбург), який був столицею ордена.

Хід війни 1410 р.

На початок військових дій, до літа 1410 року, польська армія налічувала 42 польських хоругви, 7 руських і 2 хоругви найманців, литовська ж — 40 хоругов, 36 з яких були руські. Загальна чисельність союзницької армії перевищила 60 тис. осіб, тим самим перевищивши чисельність лицарів (за іншими даними^[2], союзне військо налічувало 16-17 тис. чол., у тому числі 3 тис. татар, а військо ордену — 11 тис. чол., у тому числі 4 тис. лицарів, 3 тис. зброєносців і 4 тис. арбалетників). 26 червня 1410 військо під проводом короля Владислава II Ягелло виступила з Вольборжа і через тиждень з'єдналося з литовським військом біля міста Червене, після чого рушили на Марієнбург. 9 липня союзники перейшли кордон ордену в Пруссії, зайнявши кілька важливих пунктів. 10 липня вони вийшли до річки Дрвенца, поблизу Торуня. Саме після переправи через річку орденське командування мало намір атакувати польсько-литовські війська. Угадавши задум суперника, Ягайло і Вітовт відводять війська до міста Дзялдово (нім. Зольдау), щоб рушити в обхід тевтонських укріплень. Фон Юнгінген переводить війська до Танненберга, з метою не дати полякам просунутися далі у володіння ордену. До вечора 14 липня польсько-литовська армія підійшла до місця зосередження сил противника, який перебував між Танненбергом і Грюнвальдом. Саме там 15 липня 1410 відбулося вирішальна битва Великої війни.

Битва під Грюнвальдом. Грюнвальдська битва вирішила результат війни на користь союзників. Їх армія почала рухатися до Мальборка, не зустрівши опору ні в одному місті по дорозі. 25 липня війська підійшли до Мальборка (Марієнбург), але спроби взяти його були неорганізовані і розрізнені, тому не привели до успіху. Незабаром велика частина польських військ повернулася до Польщі. Облога міста тривала 2 місяці, проте дії військ були нерішучі. А тим часом у місті був підготовлений загін, очолюваний Генріхом фон Плауеном, на заході, в Німеччині, збиралися знову тевтонські найманці, а з північного сходу рухалися лівонці. Умілі дії загону

Плауена послаблювали поляків, день за днем їх стан погіршувався. Незабаром у стані союзників почалася епідемія, між поляками і литовцями стався розлад, тому Вітовт дав наказ зняти облогу і повертатися. Незабаром облогу змушений був зняти і Ягайло. Умілі дії фон Плауена визначили результат облоги і врятували орден і його столицю від повного розгрому.

Завершення війни. У лютому 1411 року в місті Торунь Польща і Велике князівство Литовське уклали з Тевтонським орденом мирний договір, за яким орден повертав всі зайняті раніше у Польщі та Литви території і виплачував контрибуцію, за Польщею закріплювалася Самогітія. Польща в свою чергу зобов'язалася повернути ордену пруські землі і відпустити полонених лицарів. Поразка ордену підтвердила важливість об'єднання зусиль народів у боротьбі проти агресії. Литва і Польща зупинили загарбницьку діяльність ордену в польсько-литовських землях і полегшили становище псковських і новгородських земель. Підсумок Великої війни полягав у національно-визвольній боротьбі в Центральній Європі.

Грюнвальдська битва є, безперечно, однією з найбільших битв Середньовіччя як за масштабами, так і з військово-політичними підсумками. На відміну від локальних епізодів протистояння агресії хрестоносців, Грюнвальд став стратегічною перемогою слов'ян і литовців над тевтонцями. З цієї битви почався занепад Ордену, який протягом багатьох десятиліть був головною військовою силою Прибалтики.

3. Бакотське повстання (1432-1434).

Бакотське повстання — антифеодальне повстання у 1431–1434 рр. на території Бакотської волості на Поділлі.

Територія волості опинилася у нейтральній зоні між Королівством Русі та Великим князівством Литовсько-Руським, чим скористалися місцеві

селяни, котрі відмовилися відбувати феодалні повинності й оголосили себе вільними. Незважаючи на каральні експедиції, повстання тривало до 1434 р. Подібний рух мав місце і в районі Летичева, на Брацлавщині.

4. Громадянська війна у Великому князівстві Литовському (1432-1438).

Громадянська війна у Великому князівстві Литовському (1432—1438) — династичний конфлікт між двома претендентами на віленський престол, Свидригайлом Ольгердовичем та Сигізмундом Кейстутовичем.

Олена Русина пропонує називати цей конфлікт «Свидригайлові війни».

На думку Наталії Яковенко це була династична війна, де «боротьба за престол велася між литовським центром з руською (білоруською та українською) знаттю, прапором якої виступав Свидригайло».

Передумови війни. Відповідно до Кревської унії (1385 р.) Велике князівство Литовське об'єднувалось з Польським королівством. Дві держави залишались самоврядними, при цьому, Великий Литовський князь Ягайло, одружившись з польською королевою Ядвігою, став польським королем та прийняв католицьку віру.

Хоча ця унія й об'єднувала сили двох держав у боротьбі з агресією Тевтонського ордену та наростаючою міццю Московського князівства, вона разом з тим відкривала шлях для польської та католицької експансії на схід.

Тому, унія була неоднозначно сприйнята в Литовсько-Руській державі. Невдоволені згуртувалися навколо двоюрідного брата Ягайла — Вітовта, який домігся поступок з боку Польщі. Так, згідно з угодою 1392 р. Вітовта було визнано довічним правителем Литовського князівства, а згодом він прийняв титул Великого князя Литовського.

У 1398 р. унію для Литви було скасовано. А держава стала називатися — Велике князівство Литовське, Руське та Жемайтійське. Подальшим планам зміцнення сили цієї держави перешкодила поразка литовсько-руських військ Вітовта від монголо-татар у битві на Ворсклі (1399 р.). Після загибелі багатьох руських князів, Вітовт змушений був шукати порозуміння з Ягайлом.

У 1401 р. у Вільно було укладено нову міждержавну унію, згідно з якою Велике князівство Литовське визнавало васальну залежність від Польщі. Всі землі після смерті Вітовта мали перейти безпосередньо до польського короля.

1413 року було укладено Городельську унію, яка підтвердила привілейоване становище католиків у Литві.

Початок війни. Після смерті Вітовта (жовтень 1430 р.), Велике князівство Литовське, Руське й Жемайтійське опинилось на межі розвалу.

Всупереч Городецькій унії, яка зобов'язувала обирати нового Великого князя лише за згодою Ягайла, магнати та шляхта 1430 року обрали Великим князем Свидригайла Ольгердовича, молодшого брата польського короля Ягайла.

Свидригайло відразу ж оголосив ВКЛ незалежним від Польщі та розірвав унію. Він повів боротьбу проти посилення Польщі. У відповідь, польське військо пішло війною на півавтономне (у складі ВКЛ) Подільське князівство.

У 1431 р. війська Ягайла завдали поразки Свидригайлу, здобули Кам'янець, Володимир, Хотин. Також поляки обложили Луцьк, проте так і не взяли міста. Тим часом, на Польщу напали лицарі Тевтонського ордену. Поляки вирішили укласти з ВКЛ дворічне перемир'я та визнати Свидригайла. Подільське князівство було поділене на дві частини, і західне Поділля відійшло до Польщі.

Не змирившись з територіальними втратами, 1432 року Свидригайло почав війну з Польщею за володіння Поділлям. Одночасно, невдоволені Великим княземфеодали-католики, підняли в Литві за підтримки Польщі повстання проти Свидригайла й проголосили Великим князем Литовським Стародубського князя Сигізмунда I Кейстutowича (брата Вітовта). Сигізмунд, за допомогою польського загону зайняв Вільно (Свидригайло у той час знаходився у Полоцьку). В столиці Великого князівства Сигізмунд заявив, що Свидригайло помер та захопив владу.

Вірні Свидригайлу васали натомість з'їхалися на з'їзд до Полоцька і, за твердженням літопису, проголосили його «великим князем Руським» (тому землі, підконтрольні Свидригайлу, часто об'єднують назвою Велике князівство Руське, хоча сам володар продовжував називати себе *«великим князем литовським і руським»*). Розпочалася громадянська війна.

Перебіг війни. У 1432—1435 роках Велике князівствл Литовське фактично було поділено навпіл. Влада Сигізмунда спочатку поширювалась лише на литовські землі, Берестейщину та Підляшшя. Всі інші землі ВКЛ визнали своїм володарем Свидригайла.

На допомогу Свидригайлу прибули навіть гусити на чолі з українським князем й намісником Чеського короля Сигізмундом Корибутовичем.

Намагаючись розширити свою підтримку, Ягайло та Сигізмунд зрівняли в деяких правах православних шляхтичів з католиками, видавши Привілей 1432 року. 6 травня 1434 р. Сигізмунд видав Тракайський привілей. Цим актом православна та католицька аристократія майже повністю зрівнювались у правах. Православним й далі заборонялось займати вищі державні посади, але «руським князям та боярам» надавались широкі права щодо власності, спадщини, звільнялися від державних податей, православній шляхті дозволялось мати герби шляхетства нарівні з католицькою.

Свидригайло, натомість проводив непослідовну, імпульсивну та часто авантюрну політику, що поступово відштовхувало від нього колишніх прихильників. 26 липня 1435 року^[4] за його наказом було спалено живцем на вогнищі у Вітебську православного Митрополита Київського і всієї Русі Герасима. За твердженням М. Грушевського, митрополит мав бути «провідником конспірації» проти Свидригайла, завдяки якому спочатку отримав посаду^[5], за твердженням Стефана М. Кучинського — через знайдений у митрополита «список проти Свидригайла».

Закінчення війни. Вирішальна битва відбулась біля Вількомира 1 вересня 1435 р. В ній Сигізмунд здобув переконливу перемогу, війська Свидригайла були вщент розбиті, поляки захопили у полон та стратили багато руських князів й магнатів. Цю битву за масштабністю історичного значення сучасники порівнювали з Грюнвальдською. Хоча Свидригайлу вдалось врятуватися й він деякий час продовжував боротьбу. Він зберігав владу на українських землях Великого Князівства Литовського з титулом Великого князя Руського, але після 1438 року володів тільки Волинню, Східним Поділлям та Київським князівством. У 1439 р. Свидригайло був змушений виїхати за кордон. Після смерті Сигізмунда, Свидригайлу було надано у законне володіння відновлене Волинське князівство, яке після його смерті 1452 р. — ліквідували.

Спільно з поляками, до 1438 р. Сигізмунд підкорив собі майже всі землі Великого князівства Руського.

Проте руська шляхта продовжила боротьбу за власну державність. 1440 року повстанці на чолі з князями Іваном та Олександром Чарторийським, представниками руської аристократії, та воєводою Довгердом вбили у Тракайському замку Сигізмунда, намагаючись проголосити великим князем Свидригайла. Проте литовські феодали не могли допустити посилення руської партії.

Внаслідок старості Свидригайло Ольгердович мав відмовитися від боротьби за литовський великокняжий престол. Свидригайло залишився на князювання в Луцьку, володіючи Волинською і Подільською землями. У 1442 Свидригайло Ольгердович, князь волинський, щоб зберегти за собою землі, визнав васальну залежність від польського короля Владислава III (1434—1444). Свидригайло уклав з польським урядом договір, в якому погоджувався після своєї смерті на перехід волинських та подільських земель до складу польської корони. Взаємини польські власті затвердили за князем Свидригайлом всі його володіння на Волині та на Поділлі.

У 1445 році князь волинський Свидригайло Ольгердович приїхав у Вільно, де приніс васальну присягу на вірність великому князю литовському Казимиру Ягеллону. Свидригайло відмовився від своїх претензій на литовський великокняжий престол, а натомість отримав від Казимира в питомий володіння Волинську землю, а також литовські міста Турів і Гомель. Перед своєю смертю Свидригайло Ольгердович зобов'язався передати Луцьк разом з усіма належними йому волинськими містами і замками під контроль великого князя литовського. За розпорядженням Казимира на Волинь незабаром прибули литовські війська під командуванням князя Юрія Пінського, Миколи Радзивілла і Юрші. Литовські воєводи з полками зайняли всі волинські міста і замки на ім'я великого князя литовського Казимира Ягеллона (1440—1492).

10 лютого 1452 старий волинський князь Свидригайло Ольгердович помер у Луцьку, встигнувши заповідати свої українські міста і фортеці Великому князівству Литовському. Після смерті Свидригайла між поляками і литовцями ще сильніше посилювалася боротьба за володіння спірними волинськими і подільськими землями.

Великим князем був проголошений молодший син Ягайла — 13-річний Казимир. На церемонії коронації в 1447 р. Казимир видав «Віленський привілей», який розширював права і свободи шляхти, в тому числі і

православної. Одночасно, реформи Казимира, спрямовані на централізацію влади, значно погіршили відносини між литовською та українською й білоруською знаттю.

1440 року було відновлено князівську владу в Києві. Проте вже 1470 року Київське князівство було назавжди скасовано. Останнім князем Київським став Семен Олелькович. Так само Волинь стала звичайною провінцією під управлінням урядника Великого князя Литовського. Те саме відбувалось й з іншими українськими князівствами. На арену виходила нова сила — українське козацтво.

5. Литовсько-московські війни (1487-1494; 1500-1503; 1512-1522; 1534-1537).

Литовсько-Московська війна 1487-1494 рр. (Прикордонна війна) — війна князівства Московського, в союзі з Кримським ханством, проти Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського в союзі з ханом Великої Орди Ахматом, що було об'єднано особистою унією (Кревська унія) з Королівством Польським під керівництвом Великого князя Казимира IV.

До 1480-х рр. Велике князівство Московське підкорило собі Новгородську землю, Велике князівство Тверське, а в 1487 московські війська взяли Казань та зробили своїм васалом Казанське ханство. Одночасно, в Москві формується доктрина «Третього Риму» й московські князі починають активно «збирати руські землі», що входили раніше до Київської Русі.

У другій половині XV століття Московське князівство розпочало активний наступ на українські й білоруські землі. В той же час, після громадянської війни у ВКЛ (1432—1438) та невдалою спроби створити Велике князівство Руське, деякі з українських магнатів та князів вирішують звернутись за допомогою до Москви. Не погоджуючись з політикою об'єднання Литовсько-

Руської держави з Польщею, вони вели переговори з московським князем й навіть почали переходити до Московського князівства.

Влітку 1482 р. московський князь Іван III Васильович відправляє кримському хану Менглі I Гераю посольство, цінні подарунки та значну суму грошей з намовлянням напасти на руські (українські) землі. Менглі Герай, за цим намовлянням московського князя, вийшов в похід на Київ. 1 вересня він здобув місто, спалив собори і церкви, взяв в полон багато людей. В подарунок московському князю Івану хан вислав віз з награбованим добром з київських соборів і церков, в тому числі іконостас, золоту чашу й дискос з собору святої Софії.

Одночасно, у 1480-х рр. відбулось ряд набігів московських загонів на прикордонні території Великого князівства Литовського, Руського та Жемайтійського. Так, 1487 року князь Іван Воротинський напав на Мезецьк та пограбував його. Литва висловила свій протест проти таких дій Москви, однак Іван III відмовився задовольнити його. Це й стало поводом для офіційного початку війни.

Московсько—литовсько-руську війну поділяють умовно на два етапи:

- 1 етап 1487—1492 рр.;
- 2 етап 1492—1494 рр.

Перший етап проходив, здебільшого, у прикордонних сутичках на території північно-східних князівств ВЛК.

У 1492—1494 рр., уклавши новий союз із Кримським ханом, Москва здійснила ряд спільних походів на Київщину, Поділля, Волинь і Чернігівщину. Так, 1493 року Менглі-Гірей уже разом з великим князем московським Іваном III провели спільний похід на Київ і Київщину.

У лютому 1494 року — було укладено «Вічний мир», відповідно до якого більша частина т.з. «верховських князівств» відходила до Москви, також Литва погоджувалась на входження до московського князівства — Новгород, Псков, Твері й Рязані. Зі свого боку, Москва — відмовлялась від претензій на Смоленськ та Брянськ, які залишались у складі ВКЛ. Крім того, Великий князь Литовський (з 1492 р.) Олександр Ягеллончик одружився з дочкою Івана III — Оленою.

Литовсько-московська війна 1500-1503 (біл. *Літоўска-маскоўская вайна*, пол. *wojna litewsko-moskiewska*, рос. *русско-литовская война*) — конфлікт, що поклав початок низці військових сутичок між Великим князівством Литовським, Руським та Жемантійським, (до складу якого входили руські князівства) і Московією за спадщину Київської Русі.

Підстави. Приводом до воєнних дій став самовільний перехід з-під зверхності великого князя литовського Олександра під владу князя Московського Івана III Васильовича частини верховських і сіверських князів разом з своїми уділами. Зокрема в Московське підданство в кінці 1499 — на самому початку 1500 року «від'їхав» Більський князь Семен Іванович.

У квітні 1500 року до Москви прибула литовська делегація, яка вимагала пояснень раптового переходу Семена Івановича. У відповідь литовці отримали звістку що в Московію «від'їхали» ще князі Мосальські та Хотетовські, яким нібито намагались нав'язати католицизм. Проте литовським послам було відомо що ці князі могли перейти не добровільно, оскільки вже з лютого-березня 1500 року у їхні уділи вторглись московські війська.

Весною 1500 також на московську сторону перейшли князі Семен Можайський та Василь Шемячич, які володіли значними уділами на Сіверщині, зокрема перший — Чернігівським, Стародубським і Карачевським князівствами а також містами Гомель і Хотимль, а другий був князем в Новгороді-Сіверському.

Хід війни. У травні 1500 р., ще до офіційного оголошення війни, московські війська трьома групами розпочали наступ на східні землі ВКЛ й захопили Брянськ, Гомель, Любеч, Мценськ, Мосальськ, Новгород-Сіверський, Оршу, Рильськ, Серпейськ (нині село Калузької обл., РФ), Стародуб, Путивль, Дорогобуж.

14 липня 1500 р. під Дорогобужем на р. Відроша (басейн Дніпра) відбулася битва між литовськими (близько 7—8 тис. — під командуванням князя К. І. Острозького) і московськими (близько 20—25 тис. — під командою князя Данила Щені) військами, яка закінчилася поразкою литовців і полоненням князя К. Острозького.

У лютому 1501 року литовські послы в Москві запропонували припинити військові дії, проте князь московський Іван Васильович відмовився.

Тоді 3 березня 1501 року відбулась зустріч великого князя литовського Олександра Ягеллончика з магістром Лівонського ордена Вальтером фон Плеттенбергом, щоб узгодити взаємодопомогу у війні.

21 червня 1501 року в Вендені (Лівонія; нині Цесис в Латвії) — було підписано Венденський договір між Великим князівством Литовським та Лівонським орденом з метою спільних дій проти Великого князівства Московського.

У травні 1501 московські війська продовжили наступ на Велике князівство Литовське. 4 листопада вони здобули перемогу над литовцями під Мстиславлем. Проте на кінець року литовським військам таки вдалося здолати частину московських полків біля озера Смолина, що на Вітебщині.

Влітку і восени 1502 та в лютому 1503 московські війська здійснили кілька успішних рейдів у внутрішні райони Великого князівства Литовського з метою розорення територій. У березні 1503 до Москви прибули литовські послы з новою пропозицією миру.

Результат війни. Проте московський уряд погодився лише на 6-річне перемир'я. Згідно з його умовами, ВКЛ передавало Московії вже фактично захоплені ним 20 міст і 70 волостей і визнавало за Іваном III Васильовичем титул «Государ всієї Русі». Угода була ратифікована королем польським і великим князем литовським Олександром у Варшаві в червні 1503 р.

В результаті ВКЛ втратило близько 1/3 всієї своєї території, і було серйозно послаблено в умовах стрімкого росту Московської держави. Мирний договір не задовольнив жодну сторону, і як наслідок невдовзі спалахнула нова війна.

Литовсько-Московська війна 1512-1522 рр. (також відома як Перша Десятирічна Війна) — військовий конфлікт між Великим князівством Литовським, Руським і Жемайтійським та Великим князівством Московським за прикордонні землі русин (самоназва українців до XIX століття).

Причини. У двох попередніх війнах Московському князівству так і не вдалося реалізувати ідею повернення собі всієї «давньоруської спадщини» — земель Смоленщини, Полоччини і Київщини. Не змирилося з результатами цих війн — втратою деяких своїх східних земель і Велике князівство Литовське. Наприкінці 1512 року між обома державами спалахнула нова війна. Приводом до неї стали литовсько-кримськотатарські переговори і напад кримських татар у травні 1512 року на Верховські князівства.

Хід війни. Московський уряд звинуватив литовців у нацькуванні на московські землі кримських татар й у листопаді цього ж року спорядив похід свого війська на Полоцьк і Смоленськ.

Невдовзі війська з-під Полоцька були відведені, біля Смоленська вони стояли до березня 1513 року, після чого облога була знята. У червні 1513 року московські війська розпочали наступ одразу на 4-х напрямках з метою захоплення Смоленська, Полоцька, Вітебська і Орші.

Бої продовжувалися до листопада і закінчилися для Москви безрезультатно. Наприкінці травня 1514 року московські війська розпочали третій наступ на Смоленськ. Незважаючи на успішну оборону міста, частина місцевої аристократії і духовенства перейшла на бік Москви, що й привело до капітуляції Смоленська 31 липня 1514 року. Незабаром московські полки захопили Мстиславль, Кричев і Дубровно. Проте розвинути успіх московській стороні не вдалося. 8 вересня 1514 року під Оршею литовське військо (30 тис. осіб, під командою князя К. Острозького) розгромило московське військо (40 тис. вояків, під командою князя І. Челядніна). Незабаром Литві вдалося повернути Мстиславль, Кричев та Дубровно. Тоді ж литовці разом із кримськими татари здійснили кілька нападів на Сіверщину.

Однак Смоленськ залишився за московською стороною. На початку 1515 року литовці повторили спільно з кримськими татарами напад на Сіверські землі. Пізніше московські полки ходили під Рославль, Полоцьк, Вітебськ і Мстиславль, а литовці діяли під Великими Луками.

У вересні 1517 року в Москві розпочалися мирні переговори. Проте вони не припинили воєнних дій. У жовтні литовське військо здійснило невдалу спробу захопити Опочку. Улітку 1518 року московське керівництво спробувало відновити широкомасштабні воєнні дії проти Литви. Його війська атакували Полоцьк, Вітебськ, Слуцьк. Однак перемога була за литовцями.

Наступного року Москва повторила наступ більшими силами. Із Пскова, Смоленська і Стародуба її полки атакували Полоцьк, Вітебськ, Оршу, Могильов, Мінськ, Крево, Ошмяни, Молодечно. У лютому 1520 року московські війська повторили напад на Полоцьк і Вітебськ. За рік Остафій Дашкевич бере участь у кримському поході.

Результат. 2 вересня 1520 року в Москві було підписано перемир'я на півроку, а 25 грудня 1522 року встановлено нове перемир'я на п'ять років. Згідно

з ним Смоленськ залишився за московською стороною. Обміняти полонених великий князь московський Василій III Іванович відмовився.

Литовсько-московська війна 1534-1537 рр. - війна між Великим князівством Литовським і Великим князівством Московським на литовському пограниччі, в районі Смоленщини і Стародубщини. 1535 року литовські війська звільнили Стародуб і Гомель. Закінчилася перемир'ям, на 5 років і взаємними територіальними поступками: до Литви перейшов Гомель з волостю, а до Московії — Себеж.

Назва. Литовсько-московська війна (пол. *wojna litewsko-moskiewska*) — назва в українській, білоруській, литовській, польській історіографії. Московсько-литовська війна (рос. *русско-литовская война*) — назва в московитській історіографії. Стародубська війна — альтернативна назва.

Причини. Незадоволення Великого князівства Литовського і Великого князівства Московського результатами попередньої війни обумовило черговий збройний конфлікт між ними.

Фактично воєнні дії між державами після попередньої війни не припинялися. Проте тривалий час центральні уряди були неготові до нового масштабного протистояння й кілька разів підписували перемирні угоди: 25 грудня 1522 — на п'ять років; 25 грудня 1526 — на шість років; 24 березня 1532 — на рік.

Війна. Водночас від початку 1530-х великий князь московський Василій III Іванович став зосереджувати війська на Смоленщині і Сіверщині. З Кримським ханатом і Молдавським князівством було укладено наступальний протилитовський (і протипольський) союз, і кримське військо вторглося на Київщину й обложило Черкаси. Проте смерть Василя III Івановича на початку грудня 1533 р. і усобиці при московському дворі змінили політичну ситуацію. Сподіваючись на ослаблення московської влади, литовські

можновладці 15 лютого 1534 на віленському сеймі вирішили розпочати військовий наступ на Московію.

Воєнні дії вели як власні війська воюючих сторін, так і кримські чамбули. Найбільшими військовими акціями були:

- напади в серпні і вересні 1534 року литовських загонів князя О. Вишневецького, А. Немировича і О. Дашковича на Смоленщину і Сіверщину;
- рейд взимку 1534—35 років московського війська на чолі з князем І. Овчиною-Телепневим-Оболенським у центральні райони ВКЛ, будівництво московинами на литовській території фортеці Іван-город-на-Себежі і успішна її оборона від литовського війська А. Немировича 1536 року;
- захоплення в липні—серпні 1536 року литовцями Гомеля, Почепа, Радогощі (нині село; обидва Брянської обл., РФ) і Стародуба, що стало фіналом війни.

Результат війни. 25 грудня 1536 р. в Москві розпочалися мирні переговори, які закінчилися підписанням 18 лютого 1537 р. 5-річного перемир'я (набуло сили 25 березня 1537). За умовами угоди за Великим князівством Московським залишався Себеж, а до ВКЛ переходив Гомель.

Договір було ратифіковано королем польським і великим князем литовським Сигізмундом I Старим 27 червня 1537 року в місті Краків.

6. Повстання Мухи (1490-1492).

Повстання під проводом Мухи — одне з найбільших повстань XV століття українських і молдовських селян, штучно провоковане господарем Молдавського князівства Штефаном III, який перебував у конфронтації з Польщею і Литовсько-Руською державою і намагався поширити свої впливи на західноукраїнських землях. Відбулось у 1490—

1492 роках на чолі із селянином Мухою, яке почалося в Молдові й охопило Галичину та Буковину. Повстанці нападали на маєтності феодалів, забирали коней, зброю, виганяли і вбивали.

Причини. Причиною повстання Мухи було посилення феодального визиску та покріпачення селянства. Феодальний гніт доповнювали спустошливі напади татарських орд і війна молдавського воєводи з польським королем.

Хід повстання. Тогочасний перемиський єпископ РКЦ Ян з Торговиська, автор польського літопису, писав:

«Якийсь Муха з Молдови, в короткому часі, зібрав 9000 війська з селян, увійшов у ту частину Руси, де лежить Снятин, узяв його й пограбив, потім нападав на різні міста й села, а інші підбив собі, аж до Галича».

Польський король Казимир IV Ягеллончик закликав до походу проти повстанців шляхту і найняв пруські війська (Тевтонський орден). Влітку 1490 року біля міста Рогатина королівські війська розбили основні сили повстанців, а їхні залишки на чолі з Петром Мухою відступили на Покуття в райони Коломиї і Снятина, а потім у ліси Північної Буковини.

Навесні і влітку 1491 року знову з'явилися повстанські загони, які очолював Андрій Барула (вважають, що це той самий Муха). Біля Галича вони зазнали поразки. Барулу схопили і стратили — скинули із стін Хотинської фортеці.

Але повстання тривало. У 1492 році селянські загони, ватажок яких також називався Мухою, оволоділи значною частиною Галичини. Вони нападали на маєтності феодалів, палили їхнє майно, убивали панів. Недалеко від Галича група українських шляхтичів уночі напала на загін повстанців, знищила його, а Муху захопила й видала польським військам. Його перевезли у Краківську в'язницю, де він незабаром і помер від катувань.

7. Брацлавсько-Вінницьке повстання (1541).

Брацла́вське і вінницьке повста́ння міща́н 1541 року — повстання населення в Брацлаві й Вінниці проти утисків і грабунків литовської адміністрації, очолюваної брацлавським старостою князем С. Пронським.

Повсталі міщани захопили брацлавський і вінницький замки, скарали на смерть урядовців, а Пронського вигнали. Згодом повстання було придушено, а його керівників страчено.

8. Лівонська війна (1558-1583).

Ліво́нська війна́ — у 1558–1583 роках велика війна східноєвропейських і скандинавських держав за контроль над Лівонією. Відбувалася на території сучасних Естонії, Латвії, Білорусі та Росії. Учасниками війни були Московське царство, Лівонська Конфедерація, Велике Князівство Литовське і Руське (з 1569 року — Річ Посполита), Союз Королівств Данії та Норвегії, а також Королівство Швеція.

Війна почалася в січні 1558 року з нападу Московії на Лівонську конфедерацію і захоплення Дерпта, Нарви та інших міст. Майже одночасно, 1561 року, до північної Лівонії вторглися шведи, які заснували в ній Естонське герцогство. Члени конфедерації виявилися неспроможними зупинити загарбників й 1561 року уклали Віленську унію з Великим князівством Литовським і Руським. За умовами цього союзу Велике князівство Литовське і Руське вступило у війну на боці лівонців. Замість конфедерації створювали протекторати — Лівонське герцогство і Герцогство Курляндії і Семигалії.

Внаслідок підписання литовсько-лівонського союзу Московське царство розпочало наступ на Велике Князівство Литовське і Руське й 1563 року захопило Полоцьк. Під тиском ворога Велике Князівство Литовське і

Руське було змушене укласти 1569 року Люблінську унію з Польським королівством, об'єднавшись у конфедерацію - Річ Посполиту. Московія, намагаючись закріпити свої успіхи в Лівонії, 1570 року створила на завойованих землях власний протекторат — Лівонське королівство. Того ж року проти Московського царства виступила Швеція й завдала йому поразок на московській території.

1578 року союзне польсько-литовсько-русько-шведське військо розбило московську армію у битві під Венденом, внаслідок якої Москва втратила наступальну ініціативу у війні. Союзники вторглися у володіння супротивника й взяли в облогу Псков. 1582 року цар Іван Грозний здався Речі Посполитій на умовах Ям-Запольського миру та відмовився від усіх завоювань у Лівонії та Полоцьку. 1583 року Москва підписала Плюсський мир зі шведами, які отримали Інґрію та північну Лівонію з Естонським герцогством. Внаслідок війни припинила існування Лівонська конфедерація, землі якої опинилися розподіленими між Річчю Посполитою, Швецією та Данією-Норвегією. Річ Посполита і Швеція поступово стали лідерами регіону, а Московське царство вступило в період тривалої політично-економічної кризи та смутні часи.

***Передумови.** Довоєнна Лівонія.* Станом на середину XVI століття Лівонія була економічно розвиненим, але політично дуже нестабільним і релігійно строкатим регіоном. Її незалежні світські й духовні політії утворювали так звану Лівонську конфедерацію, що перебувала під номінальним патронатом імператора Священної Римської імперії та Папи Римського. До цього союзу входили власне Лівонський орден (Лівонський відділ Тевтонського Ордену), князівства-єпископства Дерпту, Езеля-Віка і Курляндії, а також Ризьке архієпископство та вільне місто Рига. Численні лицарські маєтки і міста конфедерації, такі як Дерпт і Ревель (Таллінн), мали широкі самоврядні права й були майже самостійними^[3]. Єдиною адміністративною установою, що об'єднувала усі лівонські політії, була загальна Крайова рада, відома під назвою ландтаг.

Політична роздробленість робила конфедерацію вразливою до атак ззовні, а постійна боротьба між архієпископом Риги та магістром Лівонського ордену за верховенство у регіоні ослаблювала її зсередини. Більшість ченців-лицарів ордену лишалася вірною римо-католицькій церкві, проте в самому ордені зрів релігійний розкол, спричинений поширенням в 1520-х роках реформаційних ідей та лютеранства. Таким чином, напередодні війни Лівонія не становила потужної сили, її роздирали внутрішні чвари, вона не мала ні належного захисту, ні підтримки, за винятком густої мережі укріплених замків і фортець. Край оточували монархії, що переслідували винятково свої експансіоністські плани — Московське царство, Швеція, Данія-Норвегія, Литва і Польща.

Лівонія не мала потужної військово-політичної організації. Магістр Лівонського ордену, його обласні голови, лицарі й власники маєтностей належали до дрібної німецької шляхти. Охороняючи свої привілеї, вони перешкоджали появі лівонської магнатерії або монархічного інституту. Лише архієпископ Риги спромігся подолати шляхетську анархію і посилити вертикаль влади у своїх володіннях. Ризький архієпископ Вільгельм та його коад'ютор Христоф фон Макленбург намагалися створити спадкове Лівонське герцогство за пруською моделлю. Вони обидва отримали посади за допомоги Альбрехта Пруського, колишнього великого магістра Тевтонського Ордену, який секуляризував орденські володіння в Пруссії і заснував 1525 року світське герцогство. Архієпископу і коад'ютору протистояв Лівонський орден, який виступав за «відновлення» орденської організації в Пруссії. Він був противником секуляризації та ідеї створення герцогства.

Сусіди Лівонії. Напередодні Лівонської війни північноєвропейські міста Ганзейської унії втратили монополію на прибуткову торгівлю в Балтійському морі. Вони були змушені ділити цей ринок із європейськими найманими флотами, переважно з голландських Сімнадцяти провінцій і Франції. Ганзейські кораблі поступалися тогочасним військовим суднам. Унія була

неспроможна утримувати великі військово-морські сили через занепад торгівлі, тому лівонські члени Ганзи — Рига, Ревель, а також їхній торговельний партнер Нарва лишилися без належного захисту. Наймогутнішою силою на теренах Балтійського моря середини XVI століття був флот королівства Данії і Норвегії. Він контролював вхід до моря через Данські протоки, зокрема Ересунн, збирав із купців зундське мито й утримував стратегічно важливі балтійські острови — Борнгольм і Готланд.

Швеція мала дуже обмежений доступ до торгівлі на Балтійському морі. Її стримували данці на півдні та нестача власних портів, які б не замерзали впродовж цілого року. Тим не менш, шведська королівська скарбниця збагачувалася завдяки контактам із заможними лівонськими містами. Шведи експортували через фінську затоку залізо, деревину і, насамперед, цінну мідь. У першій половині XVI століття Шведське королівство мало наміри підкорити Лівонію. Проте ці плани були перекреслені московсько-шведською війною 1554–1557 років, що завершилася Новгородським перемир'ям.

Східним сусідом Лівонської конфедерації було Московське царство. Воно постало у 1480 році на основі північно-східних руських князівств, раніше залежних від Золотої Орди, й проводило експансивну політику. 1478 року московити захопили Новгородську республіку, а 1510 року підкорили Псков. 1547 року московський князь Іван Грозний прийняв титул царя. Він заволодів Казанським (1552) і Астраханським ханствами (1556), а також долучив до своїх володінь колишню Велику Орду (1556). Московське царство було ізольованим від європейської торгівлі. Хоча воно й володіло значною частиною східного і південного узбережжя Фінської затоки, вимагались значні зусилля для його облаштування, будівництва гаваней, верфей і доріг до них, що не надто вабило монарха. Іван Грозний, зацікавлений у імпорті новітнього західного озброєння, а також створенні торгового шляху до Каспійського моря, вибрав легший шлях — підкорення Лівонії, яка вже мала налагоджені інфраструктуру й мореплавство.

1492 року московити спорудили на правому березі річки Нарва, біля кордону з Лівонією, фортецю Івангород. Планувалося, що вона стане осередком торгівлі Московії на Балтійському морі, але через бойкот лівонських купців та мілководність порту місто не розвивалося. Тоді 1554 року Іван Грозний поставив вимогу Лівонській конфедерації сплатити йому данину у розмірі 6 тисяч марок (колишня данина Дерптського єпископства незалежному Пскову з 1504 року). Лівонці не зробили цього, хоча обіцяли виплатити її до 1557 року. Цар став погрожувати Лівонії війною у випадку подальшої несплати, а також вимагав розірвання лівонських договорів з Литвою і Швецією. Зрештою, безплідні переговори зайшли в глухий кут, й військове вирішення конфлікту, до якого Москва готувалася заздалегідь, стало невідворотним.

Московська експансія турбувала Сигізмунда II Августа, польського короля й великого князя литовського і руського. Перехід Лівонії під владу Москви означав не лише її політичне домінування в регіоні, а й втрату литовцями торгових шляхів до Балтики. В Лівонії Сигізмунд II підтримував свого кузена Вільгельма, ризького архієпископа, у його боротьбі з Вільгельмом фон Фюрстенбергом, магістром Лівонського ордену. Король сподівався, що Лівонія, так само як і Пруське герцогство на чолі з герцогом Альбертом, стане васалом Польщі. Ризький архієпископ не мав достатньої підтримки в Лівонії й був змушений покладатися на сили ззовні. Серед його лівонських прибічників був маршал Ордену Яспер фон Мюнстер. Разом із ним архієпископ таємно планував атакувати своїх опонентів в квітні 1556 року, залучивши литово-пруську військову підмогу.

Проте Сигізмунд II вагався, побоюючись, що у випадку його відсутності московити завдадуть удару по Київському воєводству. Тим часом магістр Ордену Фюрстенберг дізнався про плани архієпископа й в червні 1556 року захопив його цитаделі Кокенгузен і Ронненбург. Маршал Яспер втік до Литви, але архієпископа та його коадютора полонили і ув'язнили в Адзелі й Трейдені. Внаслідок цього померанські герцоги, король Данії та Норвегії Христіан

III, імператор Священної Римської імперії Фердинанд I та його васали вислали дипломатів з петицією звільнити полонених. Планувалося, що вирішення конфлікту відбудеться 1 квітня 1557 року в Любеку, але угода була зірвана через сварки між литовськими і данськими послами. Під приводом того, що син магістра Лівонського Ордена вбив польського посла, Сигізмунд II Август вислав до Лівонії 80-тисячне військо, яке захопило частину орденських земель на півдні краю. У вересні 1557 року, в Позволі, він змусив лівонські ворогуючі партії архієпископа і магістра примиритися. Вони підписали Позвольський договір, що створив наступально-оборонний союз із Польсько-Литовською Співдружністю. Цей союз підштовхнув Московське царство до розв'язання Лівонської війни.

Перший період (1558-1562). Вторгнення Московії. Розпад Лівонської конфедерації.

Іван Грозний розцінив підписання Позвольського договору між Лівонською конфедерацією та Польсько-Литовською Співдружністю як *casus belli* — ще 1554 року Лівонія уклала з Москвою 15-річну мирну угоду, за якою обіцяла не вступати у союз з поляками і литовцями. 17 січня 1558 року 40-тисячне військо під командуванням касимовського хана Шаха-Алі, воєвод Глинського та Захаріна-Юр'єва, у складі московитів, татар і козаків вдерлося до Лівонії. У Москві оголошення народу про початок війни супроводжувався добовим дзвоном церковних дзвіниць. За деякими даними, місцеве балтійське населення практично не чинило опору нападникам, а навпаки повставало проти місцевої німецької знаті. Водночас, залишається безсумнівним і те, що московсько-татарське воїнство здійснювали грабування і вбивства місцевого населення, вина якого пояснювалась категоріями віровідступництва.

11 травня московити здобули Нарву, а 18 липня — Дерпт. Ревель було взято в облогу^[31]. Лівонська конфедерація змогла виставити проти агресора лише 10 тисяч лицарів і найманців. Лівонці відбили Везенберг (Раквере) і ряд невеликих фортець і навіть здійснили рейд на територію супротивника, але

Дерпт і Нарва лишалися під московським контролем. Таким чином, Іван Грозний здобув плацдарм для розвитку наступних воєнних дій у 1559 і 1560 роках. В січні 1559 року московити вдруге вторглися до Лівонії. Проте через напад Кримського ханства на півдні Московського царства, нападники були змушені укласти 6-місячне перемир'я з лівонцями з травня по листопад.

Шукаючи порятунку, Лівонська конфедерація звернулася до свого патрона — імператора Священної Римської імперії Фердинанда I з проханнями військової підмоги. Але той обмежився лише словесною підтримкою. Старий магістр Лівонського Ордену фон Фюрстенберг сподівався на підтримку Швеції і Данії, проте вони так само відмовили. В результаті його коад'ютор і лідер пролитовської партії Готтгард Кеттлер попросив допомоги у короля Сигізмунда II Августа. В червні 1559 року лівонці підписали із королем Віленський договір, за яким Лівонія переходила під захист Великого князівства Литовського. Втім, сейм Корони Польської відмовився ратифікувати дану угоду, не бажаючи втручатися у війну і вважаючи Лівонську справу винятково проблемою Литви. В січні 1560 року Сигізмунд II відправив свого посла Мартина Володкова до двору Івана Грозного в Москві, намагаючись спинити безчинства московських військ у лівонській провінції.

Іван Грозний розцінив підписання Позвольського договору між Лівонською конфедерацією та Польсько-Литовською Співдружністю як *casus belli* — ще 1554 року Лівонія уклала з Москвою 15-річну мирну угоду, за якою обіцяла не вступати у союз з поляками і литовцями. 17 січня 1558 року 40-тисячне військо під командуванням касимовського хана Шаха-Алі, воєвод Глинського та Захаріна-Юр'єва, у складі московитів, татар і козаків вдерлося до Лівонії. У Москві оголошення народу про початок війни супроводжувався добовим дзвоном церковних дзвіниць. За деякими даними, місцеве балтійське населення практично не чинило опору нападникам, а навпаки повставало проти місцевої німецької знаті. Водночас, залишається безсумнівним і те, що

московсько-татарське воїнство здійснювали грабування і вбивства місцевого населення, вина якого пояснювалась категоріями віровідступництва.

11 травня московити здобули Нарву, а 18 липня — Дерпт. Ревель було взято в облогу. Лівонська конфедерація змогла виставити проти агресора лише 10 тисяч лицарів і найманців. Лівонці відбили Везенберг (Раквере) і ряд невеликих фортець і навіть здійснили рейд на територію супротивника, але Дерпт і Нарва лишалися під московським контролем. Таким чином, Іван Грозний здобув плацдарм для розвитку наступних воєнних дій у 1559 і 1560 роках. В січні 1559 року московити вдруге вторглися до Лівонії. Проте через напад Кримського ханства на півдні Московського царства, нападники були змушені укласти 6-місячне перемир'я з лівонцями з травня по листопад.

Шукаючи порятунку, Лівонська конфедерація звернулася до свого патрона — імператора Священної Римської імперії Фердинанда I з проханнями військової підмоги. Але той обмежився лише словесною підтримкою. Старий магістр Лівонського Ордену фон Фюрстенберг сподівався на підтримку Швеції і Данії, проте вони так само відмовили. В результаті його коад'ютор і лідер пролитовської партії Готтгард Кеттлер попросив допомоги у короля Сигізмунда II Августа. В червні 1559 року лівонці підписали із королем Віленський договір, за яким Лівонія переходила під захист Великого князівства Литовського. Втім, сейм Корони Польської відмовився ратифікувати дану угоду, не бажаючи втручатися у війну і вважаючи Лівонську справу винятково проблемою Литви. В січні 1560 року Сигізмунд II відправив свого посла Мартина Володкова до двору Івана Грозного в Москві, намагаючись спинити безчинства московських військ у лівонській провінції.

Московські перемоги в Лівонії були здобуті завдяки стрільцям та артилерії, які легко руйнували дерев'яні укріплення. Царські війська змогли здобути фортецю Фелліна (Вілянді), але їм бракувало засобів для захоплення головних великих міст — Риги, Ревеля й Пернау. В серпні 1560 року лівонські

лицарі зазнали розгромної поразки від московитів у битві при Ермесі. Сам магістр фон Фюрстенберг потрапив у полон.

З жовтня 1559 року новим магістром Ордену став Готтгард Кеттлер. Не отримавши військ від нового шведського короля Еріка XIV, він знову звернувся по допомогу до Сигізмунда II Августа. 28 листопада 1561 року представники Лівонської конфедерації, очолювані Кеттлером, уклали Віленську унію із польським королем і великим князем литовським. За умовами унії землі Ордену та лівонських князівств-єпископств секуляризувалися. На їхньому місці створювалися два світські литовські протекторати — Лівонське герцогство і герцогство Курляндії і Семигалії. Кеттлер, що перед цим прийняв лютеранство, став першим головою обох герцогств. Сигізмунд II Август обіцяв лівонським землевласникам і містам збереження майнових і станових прав, релігійні свободи на основі Аугсбурського віросповідання, дотримання німецьких звичаїв і незмінність німецької адміністрації.

Частина литовської шляхти виступала проти посилення польсько-литовського союзу й пропонувала литовську князівську корону Івану Грозному. Той сприйняв пропозицію аби виграти час і підсилити свої війська в Лівоні. Протягом 1561 року литовсько-московське перемир'я, що закінчувалося наступного року, не порушувалося обома сторонами.

Шведська і данська інтервенції. 26 вересня 1559 року, в обмін на позику та гарантії данської протекції, Йоганн фон Мюнхгаузен, єпископ Езель-Віка, підписав угоду із Фредеріком II, королем Данії і Норвегії, за якою передав йому право призначати нового голову єпархії. Фактично князівство-єпископство було продане за 30 тисяч талерів. Фредерік II поставив новим єпископом Езель-Віка свого брата, герцога Магнуса Гольштейнського, який очолив кафедру в квітні 1560 року. Швеція могла розцінити дії Данії як втручання у Лівонську війну, тому данський король, аби не дратувати сусіда, спробував виступити посередником у мирному процесі в регіоні. Проте Магнус переслідував власні

інтереси — він придбав Курляндське єпископство без згоди Фрідріха II й намагався поширити свій вплив на північну Лівонію, район Гаррієна і Вірланда (Гар'юмаа і Вірумаа). Це спричинило конфлікт із Еріком XIV, молодим шведським королем.

1561 року шведські війська висадилися у північній Лівонії. Німецька шляхта Гаррієна, Вірланда та Єрвена (Ярвамаа) підкорилася їм й визнала своїм правителем Еріка XIV. На території, окупованій шведами, було створено Естонське герцогство. Місто Ревель (Таллінн) так само визнав верховенство короля-завойовника. Шведський уряд проігнорував протести данців, які наполягали на історичній приналежності Ревеля до Данської Естонії. Захопивши частину Лівонії, Ерік XIV порушив монополію Данії-Норвегії на Балтійському морі. Він також поставив під свій контроль торгівлю Москви із Заходом, що згодом спричинило розв'язання Північної семирічної війни у 1563—1570 роках із данцями. Крім цього, коли в червні 1562 року шведи захопили Пернау й спробували свою протекцію Ризі, Польсько-Литовська держава розцінила це як втручання у свої справи.

Сигізмунд II Август підтримував тісні зв'язки із братом Еріка XIV — Йоганном, герцогом Фінляндії (майбутнім шведським королем Йоганном III). У жовтні 1562 року польський король одружив його зі своєю сестрою Катериною, перешкодивши її шлюбу з Іваном Грозним. Ерік XIV схвалив шлюб, але був розлючений тим, що Йоганн позичив Сигізмунду 120 тисяч далерів і отримав за це сім лівонських замків під заставу. Через це в серпні 1563 року шведський король заарештував і ув'язнив свого брата Йоганна. У відповідь, в жовтні того ж року, Сигізмунд II Август уклав союз із данцями і Любеком проти Шведської імперії.

Другий період (1562-1570). Втручання Московського царства, Данії, Шведської імперії та Польсько-Литовської держави у Лівонські справи дало початок боротьбі за контроль над Балтійським морем, відомій у історіографії

як *dominium maris baltici*. Якщо перші роки Лівонської війни супроводжувалися жорстокими боями, то період з 1562 по 1570 роки позначився ослабленням протистояння. Хоча Данія-Норвегія, Шведська імперія і, до певної міри, Польсько-Литовська держава були зайняті Північною семирічною війною (1563—1570), що розгорнулася на заході Балтики, Лівонія продовжувала лишатися для них стратегічно важливим регіоном. 1562 року данці й московити уклали Можайський договір, за яким визнали претензії один одного в Лівонії й зобов'язалися підтримувати дружні відносини. Згодом, 1564 року, шведи уклали із Московським царством семирічне перемир'я. Шведський Ерік XIV та, особливо, московський Іван Грозний мали психічні розлади. Останній розв'язав терор проти власного дворянства і народу руками опричників, внаслідок чого на початок 1565 року Московське царство поринуло у політичний хаос та внутрішні міжусобиці.

Московсько-литовська війна. 1562 року, після закінчення чинності московсько-литовського перемир'я, Іван Грозний відмовився продовжити його дію, хоча Сигізмунд II Август прохав його про це. Цар скористався часом аби організувати свої війська й напав на Велике князівство Литовське. Того ж року московити атакували Вітебськ, а після серії прикордонних боїв, в 1563 році, захопили старовинне місто Полоцьк. Попри втрату міст, литовське військо розбило загарбників у битвах на річці Улі (1564) та при Чашниках (1567). Одночасно, московські сили змогли завоювати містечка й села центральної Лівонії, але в районі Балтійського узбережжя їх спинили литовсько-лівонські війська. Поразка Москви на Улі та при Чашниках, а також втеча до Литви князя Андрія Курбського, «першого московітського політичного біженця», змусила Івана Грозного перемістити свою столицю до Александрівського кремля (Александров, Владимирська область) й посилити нищення опозиції руками опричників.

В травні 1566 року Велике князівство Литовське відправило велике посольство до Москви. Литовці були готові поділити Лівонію із московитами,

аби спільними силами вигнати із регіону Шведську імперію. Проте московська сторона розцінила ці пропозиції як прояв слабкості князівства. Москва наполягала на повному приєднанні до неї Лівонії, включаючи незалежну Ригу, герцогство Курляндське і Семигальське, а також литовський Полоцьк. Литовці не могли пристати на ці вимоги, оскільки укріплена ними Рига була важливим осередком торгівлі із Заходом по Західній Двіні та Балтійському морю. В липні 1566 року московський цар розширив список претензій, заявивши послам права на острів Езель, окрім Дерпта і Нарви. Оскільки переговори зайшли у глухий кут, була оголошена 10-денна перерва, під час якої московити скликали Земський собор для вирішення зовнішньополітичних питань. На ньому представники Православної церкви наполягали на «збереженні» за собою Риги (хоча саме місто не було завойоване), в той час як більшість бояр схилилися до укладання миру з Литвою, боючись посилення останньої через унію з Польщею. Попри всі зусилля перемовини закінчилися нічим й війна поновилася після повернення послів до Литви.

1569 року, за результатами Люблінської унії, Велике князівство Литовське й Корона Польська були об'єднані в одну федеративну державу — Річ Посполиту. Складові старої Лівонії — Лівонське герцогство і Герцогство Курляндії і Семигалії — що згідно з Гродненською унією 1566 року були васалами Литви, стали кондомініумом Литви і Польщі^[58]. Внаслідок посилення Литви, у червні 1570 року Московія уклала із Річчю Посполитою трирічний мир.

1572 року помер Сигізмунд II Август, перший король Речі Посполитої. Він не залишив по собі спадкоємця, тому шляхта країни вирішила обирати нового монарха. Частина литовців, що намагалися зберегти литовську незалежність, пропонували на трон Речі Посполитої московського царя. Іван Грозний, натомість, ставив жорсткі умови — здачі Москві Києва, проведення коронації за православним обрядом та встановлення спадкової, а не виборної монархії на чолі зі своїм сином Федором. Шляхта відкинула ці вимоги й обрала

новим королем Речі Посполитої Генріха Валуа, брата французького короля Карла IX.

Московсько-шведські відносини. 1564 року Шведська імперія і Московське царство уклали Дерптський договір, за яким московська сторона визнавала шведські права на Ревель та інші замки. Зі свого боку шведи підтверджували законність панування московитів над рештою Лівонії. Наступного 1565 року обидві сторони підписали семирічний мир. Проте 1568 року Еріка XIV скинули зі шведського престолу після того, як роком раніше його гвардійці з дому Стуре безжально вбили кількох шведських аристократів. Трон посів Йоганн III, брат Еріка, що був ув'язнений ним й мав тісні стосунки із Річчю Посполитою. Шведська імперія і Московське царство мали інші внутрішні та зовнішні проблеми, намагаючись уникати ескалації конфлікту в Лівонії. Проте Іван Грозний поставив шведам вимогу віддати йому дружину Йоганна — Катерину Ягелонку, за руку якої він свого часу змагався з Йоганном. В липні 1569 року Йоганн відправив делегацію до Московського царства на чолі з Павлом Юустенем, єпископом Або, який прибув до Новгороду у вересні, після прибуття московського посла до Шведської імперії в 1567 році з вимогою віддати Катерину. Іван Грозний відмовився зустрічатися з делегацією особисто й змусив новгородського намісника вести переговори від його імені. Цар вимагав, аби шведи вітали намісника як «брата їхнього короля», але Юуустен відмовився це зробити. Тоді намісник наказав слугам обібрати шведських послів, роздягти їх і провести голими по вулицях міста. Шведів мусили відвести до Москви, але Іван зі своїми опричниками рушив до Новгорода, аби напасти на місто.

В травні 1570 року, після повернення до Москви, Іван Грозний відмовився зустрічатися із шведською делегацією. В червні того ж року, після підписання 3-річного миру із Річчю Посполитою, він погодився обговорити в Новгороді передачу Катерини зі Шведської імперії. Під час зустрічі московити вимагали від шведів здати Ревель, надавати 200—300 кіннотників на вимогу Москви, плати у

10 тисяч талерів компенсації, здати фінські срібні копальні на кордоні з Московським царством, а також визнати за Іваном Грозним титул «государя Швеції». Шведська делегація покинула місце переговорів після ультиматуму царя — здача шведської Лівонії або війна. Йоганн відхилив вимоги московитів й почалася війна.

Вплив Північної семирічної війни. Суперечки між Данією-Норвегією і Шведською імперією призвели до Північної семирічної війни, що спалахнула 1563 року й закінчилася Штеттінським договором 1570 року. Бойові дії вели первісно на заході й півдні Скандинавії, за участі Балтійських флотів обох сторін. 1565 року шведи взяли в облогу Варберг, який утримували данці. Напередодні падіння фортеці 150 вояків гарнізону фортеці перейшли на бік противника. Серед перебіжчиків був Понтус Делагарді, що згодом став шведським командувачем у Лівонській війні^[70]. У ході Північної семирічної війни частково постраждала й Лівонія: у липні 1569 року данські кораблі під командуванням адмірала Пера Мунка бомбардували підконтрольний шведам Ревель.

За Штеттінським договором Данія перетворювалася на найвпливовішу державу Північної Європи, але вона була неспроможна відновити Кальмарську унію. Шведи прийняли несприятливі умови договору, що призвело до збройних конфліктів, які закінчилися лише 1720 року після Великої Північної війни. Шведська імперія погодилася передати свої володіння в Лівонії в обмін на гроші від імператора Максиміліана II. Останній, однак, не заплатив обіцяної компенсації, внаслідок чого втратив вплив на балтійські справи. Умови Штеттінського договору щодо Лівонії були проігноровані, тому Лівонська війна продовжилася. Для Москви це було небезпечним, оскільки зацікавлені в лівонських землях держави-сусіди, що воювали між собою могли, тепер укласти союз скерований проти царя.

Третій період (1570-1578). На початку 1570-х років Іван Грозний розпочав спробу завоювання Естонії, що належала шведам. Ревель витримав облогу московитів у 1570 і 1571 роках, але менші міста потрапили до рук нападників. Вони також вдалися до рейду у Фінляндію й 1572 року досягли Гельсінгфорса (Гельсінкі). Шведська сторона спинила московський натиск 23 січня 1573 року в битві при Лоде, у якій шведські сили числом у 700 піхотинців і 600 кіннотників, очолювані Класом Акессоном Тоттом (старшим), розбили 16-тисячну московсько-татарську армію під командуванням хана Саїна Булата. Наступ Москви закінчився 1573 року на здобутті естонського Вайссенштайну (Пайде), де переможці заживо спалили командувача й офіцерів шведського гарнізону міста.

У відповідь у листопаді 1573 року шведський король Йоганн III відправив війська на визволення Вайссенштайну. Їх очолили головнокомандувач Клас Акессон Тотт і польовий командир Понтус Делагарді. Проте контрнаступ затягнувся — суворя зима та ворожнеча між німецькими та шотландськими найманцями знесилювали шведську армію. На кінець 1573 року Шведська імперія заборгувала німецьким солдатам 200 000 талерів і Йоганн III передав їм під заставу замки Гапсаль, Леаль і Лоде; коли ж він не зміг повернути боргу, ті продали замки Данії. Події розвивалися з перемінним успіхом, тому шведи та московити уклали 2-річне перемир'я в 1575 році.

Тим часом, 1570 року езельський єпископ Магнус отримав від московського царя титул короля Лівонії та став васалом Москви. Він намагався здобути Ревель, але не отримав підмоги ні від Івана IV, ні від свого брата Фрідріха II Данського. Перший не хотів займатися справами єпископа, а другий був у союзі зі шведами й не бажав підкорювати край для московського васала. У березні 1571 року Магнус був змушений зняти облогу з Ревеля та вступити в боротьбу зі шведами, яких підтримував польський король Сигізмунд II Август, свояк Йоганна III.

Одночасно кримські татари здійснили ряд кампаній у Московське царство і спалили царську столицю. Посуха та епідемії сильно вразили московське господарство, а опричнина паралізувала роботу уряду. Після поразок від кримсько-ногайських орд в 1572 році опричників скасували, а московське військо реформували. Цар спирався на десятки тисяч московських військ, козаків і татар, замість тисяч професійних військ і найманців, яких використовували в арміях його противників.

Пік московської кампанії в Лівонії припав на 1576 рік. 30-тисячне московське військо вдерлося на підконтрольні данцям терени та спустошило їх на знак помсти за здобуття Данією укріплень Напсаля, Леля та Лоде. Данці остаточно полишили Лівонію, коли Фрідріх II уклав зі Шведською імперією та Річчю Посполитою договори про невтручання. Шведи оточили Ревель й просунулися в центральну Лівонію, досягши Дюнабурга (Даугавпілса), що з 1561 року перебував під протекцією польського короля.

Тим часом з 1570 року, озельський єпископ Магнус самовільно розпочав захоплювати замки в регіоні, не консультуючись із царем. Це спричинило розкол із Москвою. Зокрема, коли замок Кокенгузен (Кокнесе) здався Магнусу, аби не потрапити до московських рук, московити взяли його штурмом і стратили німецьке командування, що присягнуло єпископу. Подальша кампанія була сконцентрована довкола Вендена (Цесіса), «серця Лівонії», колишньої столиці Лівонського Ордену, яка мала не лише стратегічне, а й символічне значення.

Останній період (1578-1583). Союз Шведської імперії з Річчю Посполитою та їхній контрнаступ. 1576 року трансильванський князь Стефан Баторій був обраний королем польським і великим князем литовським внаслідок рішучого спротиву коронного канцлера Яна Замойського та частини середньої шляхти, хоча на шляхетських виборах переміг римський імператор Максиміліан II Габсбург. Новий король прагнув вигнати Івана Грозного з Лівонії, але був скутий опозицією з Данціга (Гданська), яка відмовлялася визнати Баторія. 1577

року спалахнула Данцізька (Гданська) війна, яка закінчилася поразкою містян: король Стефан підтвердив самоврядність міста в обмін на 200 000 злотих. Зібрати їх мусив Георг-Фрідріх Гогенцоллерн, васал польського короля й правитель Пруссії, який надав Речі Посполитій військову підтримку у майбутній війні з Московським царством.

Баторій отримав від польської та литовської шляхти незначні військові контингенти, тому був змушений набирати до війська найманців — чехів, німців, секеїв, валахів, козаків, а також поляків і литовців. У грудні 1577 року він також уклав із Йоганном III, королем Швеції, військовий союз проти Московського царства, незважаючи на ряд серйозних проблем: шведи претендували на трон Речі Посполитої через Катерину Ягеллонку, дружину Йоганна і сестру останнього польського короля Сигізмунда II Августа; вимагали від Речі Посполитої земельних поступок у Лівонії, а також повернення боргів за шведську позику 120 000 талерів.

У листопаді 1577 року литовське військо вступило до Лівонії й захопило Дюнабург, а на початку 1578 року польсько-шведські сили здобули Венден. У лютому 1578 року московити спробували відвоювати Венденський замок, але зазнали поразки. Тим часом шведи здійснили наступ на Пернау, Дерпт і Новгород. У вересні Іван IV вислав у відповідь 18-тисячне військо, яке відвоювало у шведської сторони Оберпаглен (Пилтсамаа) й рушило до Вендена (Цесіс). Коли московити підійшли до міста й обступили замок, їх зустріла 6-тисячна польсько-литовсько-шведська армія. У битві під Венденом війська Івана IV були вщент розбиті, а сама поразка стала першою великою поразкою московитів у Лівонії.

Баторій пришвидшив формування гусарів — нової добре організованої шляхетської кавалерії, що замінила феодалне ополчення. Він також реформував артилерію й започаткував реєстрове козацтво в Україні. Загалом польський король зібрав 56-тисячну армію, дві третини якої походила з Литви, й рушив на

окупований московитами Полоцьк. Резерви московитів були задіяні у Пскові й Новгороді для відбиття можливого шведського наступу, тому 30 серпня 1579 року Полоцьк безперешкодно опанували сили Баторія. Але найдокучливішого удару ворогові завдав Філон Кміта, який, маючи кілька присланих хоругов, та сам зібравши величезну дружину, рушив до Смоленська і, спаливши близько 2 000 сіл, перетворив замкове передмістя на попіл; де пройшов — все зрівняв із землею, без вагань, цілу колону, завантажену награбованим, натовпи полонених і стада худоби привів до Орші. Згодом польський король призначив Яна Замойського командувачем 48-тисячної армії, що наполовину складалася з литовців, й відправив обложити московську фортецю Великі Луки. Остання впала 5 вересня 1580 року.

Невдача шведів здобути Нарву в 1579 році змусила їхнього короля призначити головнокомандувачем Понтуса Делагарді. 1580 року він здобув міста Кексгольм і Падіс, а 1581 року, після падіння окупованого московитами Весенберга, відвоював зі своїми найманцями Нарву. Під час кампанії шведи активно використовували свій численний флот, проте бажання підкорити Лівонію призводило до розриву з Річчю Посполитою. Після успіхів Делагарді, який за хронікою Руссова вирізав 7-тисячний московський гарнізон, впали московські міста Івангород, Яма і Копор'є, внаслідок чого північна Лівонія опинилася у шведських руках.

Ям-Запольський і Плюсський договори. Ям-Запольський мир між Московією та Річчю Посполитою було укладено 1582 року, завдяки старанням папського легата, єзуїта Антоніо Поссевіно. Мир був особливо прикритим для московитів, оскільки його запросив особисто сам цар. За цією угодою Московське царство відмовлялося від усіх надбань в Лівонії, які мало на час підписання. Дерпт і Полоцьк переходили під контроль Речі Посполитої. Остання також отримувала Великі Луки. Проте землі зайняті шведами, особливо Нарва, лишалися згідно з договором за московитами. Поссевіно частково намагався врахувати інтереси шведського короля Йоганна III, але цар відмовився

задовольняти їх. Перемир'я, що наступило після укладання повноцінного миру, тривало 10 років й поновлювалося в 1591 і 1601 роках. Стефан Баторій не зміг переконати Шведську імперію відмовитися від здобутків у північній Лівонії, зокрема Нарви.

Війна Московського царства зі шведами закінчилася 1583 року за рішенням Йоганна III. Цар був змушений укласти із ним Плюсський мир. Московити здали шведам усю Інгрію, а також визнали за ними Нарву і Івангород. Плюсський мир укладався на 3 роки, але згодом був подовжений до 1590 року. Під час переговорів Шведська імперія вимагала передачі їй великої частини земель, включно із Новгородом. Ці претензії були висунуті лише для виторговування вигідної позиції під час дебатів з московитами. Проте з часом північно-західні території Московського царства були об'єктом шведських інтересів в регіоні.

Наслідки.

- Поразка Московського царства.
- Розпад Лівонської конфедерації.
- Шведська імперія отримала Естонське герцогство (північна Лівонія)
- Данія-Норвегія отримала острів Езель (Сааремаа, північна Лівонія)
- Річ Посполита отримала Лівонське герцогство (центральна Лівонія) і герцогство Курляндії і Семигалії (південна Лівонія).

Повоєнне герцогство Курляндії і Семигалії, розташоване на південь від річки Західна Двіна, здобуло політичну стабільність за умовами Віленської унії 1561 року. Положення унії були частково змінені 1617 року документами *Formula regiminis* й *Statuta Curlandiæ*, що надавали місцевій німецькій шляхті додаткові права за рахунок герцога. На північ від Західної Двіни, в Лівонському герцогстві, король Стефан Баторій урізав права шляхти, що були надані його попередником Сигізмундом II Августом, мотивуючи це руйнаціями, спричиненими війною. Привілеї вільного міста Рига були скорочені

1581 року за умовами Дрогичинського договору. Польська мова поступово витісняла німецьку в адміністрації Лівонського герцогства, а після заснування на його території воєводств почався процес заміщення балтійської німецької шляхти польською. Польське духовенство й зокрема єзуїти, яких підтримував Стефан Баторій, були провідниками католицької реформи в Лівонії. Король конфіскував частину протестантських володінь на користь Католицької церкви, а також розпочав неуспішну, але масштабну кампанію по заселенню Лівонії католицькими переселенцями. Попри ці заходи більша частина лівонського населення не прийняла католицизму, а лівонські маєтки в Речі Посполитій опинилися відчуженими.

1590 року московсько-шведський мир в Плюссі закінчився й боротьба між двома державами поновилася. Вона тривала до 1595 року, завершившись Теусінським договором. Підсумком війни став перехід Інгрії до Шведської імперії, а Кексгольма до Московського царства. Польсько-шведський союз розпався за правління Сигізмунда III Вази, нового короля польського і великого князя литовського, що був сином Йоганна III й Катерини Ягеллонки, й претендував на шведський трон, що належав його дядькові Карлу IX. 1597 року Шведська імперія поринула у громадянську війну, а в 1598—1599 роках — війну із Річчю Посполитою, що закінчилася відмовою шведського парламенту визнати Сигізмунда III шведським королем.

1600 року, під час спроби Сигізмунда III приєднати шведську Естонію до Лівонського герцогства, місцева знать звернулася до Карла IX за протекцією. Шведський король зміг вигнати польсько-литовські сили з Естонії, вторгся у польську Лівонію й тим самим розпочав серію польсько-шведських воєн. Одночасно, внаслідок вимирання царської династії в Московському царстві, остання поринула у громадянську війну (Смутний час), в якій різні претенденти змагалися за царський трон. Річ Посполита втрутилася у цей конфлікт, розпочавши нову московсько-польську війну. Сили Карла IX були витіснені з Лівонії внаслідок поразок під Кірхольмом (1605) та Клушино (1610). Під час

пізнішої Інгрійської війни, наступник Карла — Густав Адольф — повернув Інґрію та Кексхольм, які формально увійшли до складу Шведської держави за Столбовицьким миром 1617 року. Шведи також спромоглися захопити значну частину польського Лівонського герцогства. 1617 року, коли Шведська імперія оправилася після Кальмарської війни з Данією, декілька лівонських міст опинилися окупованими поляками, проте Пернау лишився за шведами. 1621 року шведський король почав другу лівонську кампанію, в ході якої відтіснив війська Речі Посполитої з більшої частини Лівонії й заснував домініон шведська Лівонія. Шведи також розвернули наступ в Пруссії й Річ Посполита була змушена визнати шведські здобутки в Лівонії за Альтмаркським договором 1629 року.

Данська провінція Езель перейшла до Шведської імперії 1645 року за Бремсеброським договором, який закінчив Торстенсонську війну, складову Тридцятилітньої війни. Шведи продовжували утримувати Езель після 1660 року за Ольвійським миром і Копенгагенським договором. Ситуація змінилася 1710 року, коли в ході Великої північної війни, Естонія та Лівонія капітулювали перед Московським царством, й увійшли до її складу за умовами Ніштадського миру 1721 року.

Участь козацтва. З 1568 року участь у військових діях брали українські козаки, які виступали на боці Речі Посполитої. Вони брали участь в облозі фортець Ула та Пскова. Лівонська війна є першою офіційною війною в історії запорозького козацтва.

- 1559 року за даними московської Розрядної книги 1475—1598 років отаман Петруша Пронець із донськими козаками воював у Лівонії на московському боці й здобув фортецю Смельтину.

- 1577 року за даними «Повести о приходе Стефана Батория под град Псков» донські козаки перебували у складі Псковського гарнізону. Ними

командував отаман українського походження Михайло Черкашанин (Черкашенин), який загинув у бою.

- 1581 року загони козаків і татар діяли під Могильовим на Дніпрі, руйнуючи за московськими наказами литовські поселення. Згідно з донесенням Стравінського польському королю цими загонами командував воєвода Василь Яров та отаман Єрмак Тимофієв.

Початок війни засвідчив військову слабкість Великого князівства Литовського. З поширенням вогнепальної зброї стара система загальної військової повинності виявилася неефективною і тому сейм вибрав політику широкого залучення до армії добровольців з населення. Поширеним явищем, запровадженим ще Дмитром Вишневецьким, став найм козаків на службу. Також сприяла цьому й та обставина, що тогочасні литовські гетьмани — Григорій Ходкевич і Роман Сангушко — походили з України і добре знали можливості та вміння козаків.

Ідея найму козаків на службу виникла десь улітку 1561 р., коли людей Дмитра Вишневецького, які повернулися з Московського царства, було запрошено на службу в Лівонію. Тому вже в листопаді 1561 р. король Сигізмунд Август був змушений розіслати повідомлення про вербування на службу «людей служебних козаків» за грошову винагороду. Це був перший урядовий документ, від якого почалась політика регулярного залучення козацтва до державної служби. Незабаром козацькі загони, які стояли в Острі, Любечі, Черкасах, отримали першу, зафіксовану в документах, платню з державного скарбу. Козацькі загони поступово посуваються на північ уздовж литовсько-московського кордону в Білорусі, аж до Вітебська, і навіть у Лівонії. Вони охороняють замки, ведуть розвідку, вчиняють рейди вглиб території противника, насамперед на Сіверщині. Козаки згадуються як постійні учасники литовсько-московського конфлікту і частина збройних сил Великого князівства Литовського.

З 1570 р. Лівонська війна перейшла в довготривалу фазу затишшя, але без постійного миру, оскільки жодна сторона не відмовилася від своїх намірів. Українські козаки, зокрема, брали участь в облозі фортеці Ула. 1581 року вони взяли участь в облозі Пскова. Водночас в обороні Пскова на боці московських військ виступав загін донських козаків на чолі з Миськом Черкаським.

Література:

Балух О. Повстання 1490—1492 рр. на території Північної Буковини та Східної Галичини: нове бачення // Наукові записки. Серія «Історичне релігієзнавство». - Острог : Національний університет «Острозька академія», 2014.

Брехуненко В. Експансія Московської держави на українські землі у XV—XVI ст.: війни за «київську спадщину»: Війна 1500—1503 рр. // Брехуненко В., Ковальчук В., Ковальчук М., Корнієнко В. «Братня» навала. Війни Росії проти України XII—XXI ст. / За заг. ред. В. Брехуненка. НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. - К., 2016.

Брехуненко В. Експансія Московської держави на українські землі у XV—XVI ст.: Війна 1558—1583 рр. // Брехуненко В., Ковальчук В., Ковальчук М., Корнієнко В. «Братня» навала. Війни Росії проти України XII—XXI ст. / За заг. ред. В. Брехуненка. НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. - К., 2016.

Галушко К. Поле битви – Україна. Від «володарів степу» до «кіборгів». Воєнна історія України від давнини до сьогодення. – К.: КСД, 2016.

Гуржій О. І. Мухи повстання 1490—1492 // Енциклопедія історії України : у 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. – Т.7. - К. : Наукова думка, 2010.

Русина О. В. Україна під татарами і Литвою / За заг. ред. В. Смоля. НАН України. Інститут історії України. - К.: Альтернативи, 1999.

Русина О. В. Лівонська війна 1558—1583 // Енциклопедія історії України. – Т. 6. - К.: Наукова думка, 2009.

Сікора Р. З історії польських крилатих гусарів. - Київ: Дух і літера, 2012.

Черкас Б. В., Вишнівецька битва 1512 // Енциклопедія історії України : у 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. – Т. 1. - К. : Наукова думка, 2003.

Черкас Б. В. Литовсько-московська війна 1500—1503 // Енциклопедія історії України : у 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. – Т. 6. - К. : Наукова думка, 2009.

Черкас Б. В. Литовсько-московська війна 1512—1522 // Енциклопедія історії України : у 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. Т.6. - К. : Наукова думка, 2009.

Шабульдо Ф. Ворскла, битва на річці 1399 // Енциклопедія історії України : у 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. – Т. 1. - К.: Наукова думка, 2003.

Шабульдо Ф. М. . Велика війна 1409—1411 рр. // Енциклопедія історії України : у 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. – Т.1. - К. : Наукова думка, 2003.

Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. - К., 2006.

Лекція 8.

Тема: Конфлікти часу Речі Посполитої.

- 1. Повстання Криштофа Косинського (1591-1593).**
- 2. Тринадцятирічна війна (1593-1606).**
- 3. Повстання Наливайка (1594-1596).**
- 4. Боротьба православних з уніатами у Києві (1596-1637).**
- 5. Військові походи козаків першої чверті XVIIст.**
- 6. Польсько-турецькі війни (1620-1621, 1633-1634).**
- 7. Повстання Сулими (1635).**
- 8. Повстання Павлюка (1637).**
- 9. Повстання Острянина (1638).**

1. Повстання Криштофа Косинського (1591-1593).

Повстання Криштофа Косинського (1591—1593) — козацьке повстання під проводом Криштофа Косинського.

Це був перший великий збройний виступ козацтва проти магнатів Острозьких. Причинами повстання стали заборони й обмеження нереєстрового козацтва, накладені урядовою ухвалою «Порядок щодо низовиків та України» 1590 року, неспроможність влади контролювати виконання цієї ухвали, а також затримки платні реєстровцям.

Приводом до виступу стала майнова суперечка між Криштофом Косинським і білоцерківським старостою, князем Янушем Острозьким. Впродовж 1592 року повстання охопило Київщину, Брацлавщину, Поділля і Волинь. 2 лютого 1593 року його придушили сили руських князів Острозьких і Вишневецьких у битві під

П'яткою. Після поразки Косинський спробував знову підняти козаків на боротьбу і навесні 1593 року обложив резиденцію Олександра Вишневецького в Черкасах. Проте в одному з боїв козацький отаман загинув і його війська відступили. Влітку козаки повторили напад на Черкаси, який закінчився угодою із Вишневецьким. Ця угода денонсувала положення урядової ухвали 1590 року й надавала амністію учасникам повстання. Центральна влада Речі Посполитої дала мовчазну згоду на цю угоду, сподіваючись на участь козацтва в П'ятнадцятирічній війні (1593—1606) проти османів.

Невдовзі спалахнуло нове повстання 1594 — 1596 років, яке очолив Северин Наливайко. Він походив із Гусятин, у молоді роки перебував на Запоріжжі, брав участь у морських і сухопутних походах запорожців проти османів і татар. Згодом, як сотник надвірної хоругви, служив у князя Костянтина Острозького. Але після битви під П'яткою покинув службу, очолив козацький відділ, що діяв проти османів на нижньому Дністрі.

Повстання почалося виступом у грудні 1591 р. загону реєстрових козаків, що їх очолював гетьман Криштоф Косинський. Христофор (Криштоф) Косинський, готуючись до нападу на маєтності Острозьких, сказав, що староста Міхал (Михайло) Язловецький не поспішав виплатити козакам належну платню. Міхал Язловецький на чолі королівських комісарів вислав із табору під Фастовом заклик до повстанців видати К. Косинського, але був змушений погодитись віддати посаду зверхника іншому. Вони напали на м. Білу Церкву — резиденцію білоцерківського старости князя Януша Острозького, що захопив маєток К. Косинського в Рокитному.

В 1592 р. повстанці вчинили багато нападів на маєтки шляхти, міста й містечка, оволоділи Трипільям та Переяславом, захопили в київському замку гармати, порох і військове спорядження. В кінці 1592 — на початку 1593 р. значний повстанський загін з кількох тисяч осіб на чолі з К. Косинським виступив на Волинь. До нього приєднувались окремі повстанські загони,

стікалися селяни, міська біднота і невдоволена своїм становищем дрібна службова шляхта. Повстання загалом мало стихійний характер. Багато повстанських загонів діяло незалежно від головного повстанського війська. З допомогою короля Речі Посполитої й місцевих магнатів проти повстанців було мобілізовано значні військові сили української та польської шляхти під командуванням найбільшого українського магната, київського воєводи Костянтина Острозького, які зосередилися під м. Костянтиновом (нині Старокостянтинів Хмельницької області). У перших боях зі шляхетським військом повстанці на чолі з К. Косинським мали успіх, але 23.I (2.II.) 1593 р. під П'яткою (нині село Чуднівського району Житомирської області) зазнали поразки. К. Косинський від імені козацтва змушений був підписати угоду з К. Острозьким 10 лютого, за якою козаки підкорялися королю. Однак, відступивши з козацькими загонами на Запорізьку Січ, К. Косинський почав готуватися до нового виступу і звернувся до московського уряду з проханням прийняти його із запорізьким військом під владу Московського царства.

У травні 1593 р. 2-тисячний загін козаків рушив із Запоріжжя під Черкаси. Тут його розбив черкаський староста князь Олександр Вишневецький. Косинський загинув. Проте незабаром в Україні вибухнуло повстання Наливайка 1594—1596 років.

2. Тринадцятирічна війна (1593-1606).

Тринадцятирічна або Довга війна — збройний конфлікт між Габсбурзькою монархією та Османською імперією, головним чином за князівства Валахія, Трансільванія та Молдова. Вона велася з 1593 по 1606 рік, але в Європі її іноді називають П'ятнадцятилітньою війною, починаючи з турецької кампанії 1591–92 років, в результаті якої був захоплений Бихач.

У серії османських воєн у Європі це було головне випробування сили між Османсько-венеціанською війною (1570–73) і Критською війною (1645–69).

Наступною з великих османсько-габсбурзьких воєн була австро-турецька війна 1663—1664 років. Загалом конфлікт складався з великої кількості дорогих битв і облог, але з невеликими перевагами для обох сторін.

3. Повстання Наливайка (1594-1596).

Повстання під проводом Северина Наливайка — козацьке повстання в Речі Посполитій під проводом Северина Наливайка та Григора Лободи супроти шляхти у 1594–1596 роках. Окрім соціальних причин значно зумовлене спробою закріплення утримання у складі коронного війська козацьких підрозділів, а також визнання козацьких порядків

Хід повстання. У липні 1594 року, повернувшись з загоном козаків після походу в Молдавію супроти османів, С. Наливайко розіслав шляхті вимоги щодо утримання козацьких підрозділів, а також визнання козацьких порядків. Законність своїх вимог козацькі лідери обґрунтовували участю в загальнохристиянській боротьбі з мусульманами. Та оскільки на той час небезпека вторгнення вже минула, шляхта почала чинити опір реалізації козацьких вимог. Так, була здійснена спроба вибити Наливайка з Брацлава, де було облаштовано його резиденцію. Утім, коли шляхетські загони підтяглися до міста, козаки зробили нічну вилазку й розгромили супротивників.

Крім загонів Наливайка, на Східному Поділлі також квартирувалися запорожці Лободи та чимало реєстровців. Опанувавши Брацлавщину та Південну Київщину, козацькі загони подалися на Волинь та на землі Південної Білорусі. Тривале перебування регіону під козацькою опікою призвело до поширення бунтівних настроїв і серед інших верств населення. Козацьке військо, яке налічувало 12 тисяч осіб, здобуло Гусятин, Канів, Бар, Луцьк та інші міста. Наприкінці 1595 року і на початку 1596-го повстанський рух розгорнувся на Волині, Поділлі, Київщині, частково в Галичині. У Білорусь на допомогу повстанцям рушив козацький загін

на чолі з гетьманом Матвієм Шаулою. В Білорусі повстання мало виразно антишляхетський характер.

Делегація шляхти з України на аудієнції в Сигізмунда III скаржилась, що козаки допекли їм гірше, ніж татари, і просила порятунку. Проте королівська влада тривалий час залишала волення лицарського стану без уваги оскільки у Варшаві, як завжди, бракувало військ здатних приборкати козацький виступ. Окрім того, король не був певний щодо своєчасності приборкання козацтва взагалі, адже після неприсного конфузу з маршем татар через Галичину влада усвідомлювала, що Військо Запорозьке залишається чи не єдиною військовою потугою, здатною прикрити південні рубежі республіки.

Посполите рушення східних воєводств виглядало відверто слабо у порівнянні з арміями бунтівників, і з початком 1596 р. уряд уперше мобілізував проти них коронні війська — тридцять гусарських і дванадцять козацьких хоругов, чотири роти найманої піхоти й вісім рот вибранців, а також дві тисячі жовнірів кварцяних рот. Усього було мобілізовано вісім тисяч вояків, яким мали надавати допомогу чотири тисячі литовських військ.

Білоцерківська битва. В грудні 1595 р. уряд Речі Посполитої вислав на приборкання повстання військові сили під командуванням польного коронного гетьмана Станіслава Жолкевського. В кінці січня 1596 року Наливайко з невеликим загonom (1500 осіб) відступив на Волинь, а звідти через уманські ліси до Білої Церкви. 23 березня (2 квітня) 1596 року загопи С. Наливайка, М. Шаули, Г. Лободи об'єднались під Білою Церквою, де розгромили передові підрозділи шляхетських військ.

Битва під Гострим Каменем. 14 квітня відбулась битва під Каневом.^[3] В урочищі Гострий Камінь відбулася вирішальна битва. Після жорстокого бою повстанці були змушені відступити на Лубенщину. Проте шлях відступу далі був відрізаний новими коронними корогвами.

Солоницький бій. Навесні 1596 року на Солониці під Лубнами повстанці були оточені переважними силами війська Речі Посполитої. Майже два тижні (з 25 травня) героїчно оборонялися козаки. С. Жолкевський пообіцяв реєстровцям амністію, якщо вони складуть зброю. Довідавшись про переговори козацької старшини з С. Жолкевським, повстанці запідозрили Г. Лободу у зраді й вбили його. Але частина старшини 28 травня (7 червня) 1596 року підступно схопила С. Наливайка, М. Шаулу та інших керівників повстання і видала їх Жолкевському. Під час переговорів військо Речі Посполитої зненацька напало на козацький табір. Тисячі повстанців, їхніх жінок і дітей було вбито. Тільки невеликий загін козаків на чолі з Криштофом Кремпським зумів вирватися з оточення і відступив на Запорожжя.

С. Наливайка та інших шістьох ватажків повстання було відправлено до Варшави, де 11 квітня 1597 року після нелюдських тортур їх стратили.

Віталій Михайловський трактує його як війну великих шляхтичів Василя Костянтина Острозького та Яна Замойського руками своїх клієнтів та слуг.

4. Боротьба православних з уніатами у Києві (1596-1637).

Боротьба православних з уніатами у Києві 1596–1637 років - міжконфесійна війна між православними міщанами, козаками та духовенством з одного боку та уніатами та польською владою з іншого, що розгорнулася на території Києва внаслідок Берестейської унії 1596 року та, із змінним успіхом кожної із сторін, тривала 41 рік — до остаточної перемоги православної громади у 1637 році. Причиною війни було бажання польської адміністрації та уніатського духовенства насадити у Києві Унію та заволодіти київськими храмами та монастирями. Внаслідок війни була оновлена українська православна церква та її православна ієрархія, українське козацтво

перетворилося на впливову прогресивну частину суспільства, а Києву було повернуто статус провідного українського міста — культурного, наукового та духовного центру українства. Боротьба з Унією у Києві мобілізувала українське населення у боротьбі за власні національні та соціальні права та значною мірою наблизила початок Визвольної війни українського народу.

Занепад українського православ'я. Після приєднання українських земель до Великого князівства Литовського і аж до XV століття православна церква відігравала у державі велику політичну роль. Її віросповідання прийняла литовська знать. Усе змінилося у XV столітті, коли українське православ'я через зовнішні чинники, входить у період тривалої кризи. Під впливом Польщі великий князь Литовський, а з ним і його оточення перейшли до католицизму, а православні втратили право обіймати державні посади. Люблінська унія, у свою чергу, посилила процес окатоличення та ополячення української еліти. І хоча мотиви тих, хто переходив у католицьку віру, були різними (для одних це був шлях до привілеїв і посад, для других — урівняння в правах з поляками, для третіх — прилучення, як вони вважали, до більш розвинутої культури), наслідок для православ'я був один — різке звуження каналів матеріальної підтримки. Адже саме князі та багаті роди свого часу будували храми, відкривали школи при церквах. Особливістю цього періоду було те, що патронат-опіка, своєрідне середньовічне спонсорство церкви, поступово деформуючись, перетворюється на звичайне володіння церквою чи монастирем. Правителі грубо втручалися у церковні справи, свавільно призначаючи митрополита, єпископів, інших церковних ієрархів. Світська влада почала повністю контролювати духовенство. Така практика призвела до того, що православними владиками ставали аморальні, злочинні, розпусні особи.

У низах діялося іще гірше. Місцева шляхта поводитись із священиками, як із особистою власністю. Шляхтичі призначали парохів на свій розсуд, не питаючи дозволу митрополита чи єпископа. Панство присвоювало маєтки, власність монастирів чи окремих священнослужителів. Православні монастирі

та церкви заставляли, давали у посаг, у спадщину, здавали в оренду, обмінювали та продавали. Порядні духівники втікали із своїх парафій, натомість туди направляли темних, часто неписьменних пройдисвітів. Такі обставини спричинили моральну деградацію православної ієрархії, загальну дезорганізацію та занепад української православної церкви.

Виникнення ідеї унії. У Польщі, навпаки, у XV-XVII ст. відчувалося культурне піднесення. Коли польські римо-католики підготували добре вишколених, високоосвічених богословів, українське православ'я ледве існувало. У полеміці, як правило, перемагали римо-католики. Опираючись на королівську владу, єзуїтські ідеологи вирушили на Схід, до України й Білорусі, де їх наступ з величезними зусиллями стримували найкращі православні полемісти та поодинокі непопавлені українські магнати (князь Костянтин Острозький). Лише українське міщанство, вірне православ'ю, дало єзуїтам належну відсіч.

За цих умов, поступово, у частини вищої церковної ієрархії православної церкви визріває думка про доцільність унії з католицькою церквою. В основі таких настроїв були егоїстичні інтереси духовенства, реальні потреби церкви та бажання владик не тільки зберегти власні земельні володіння, а й зрівнятися у політичних правах з католицьким духовенством. Відтак, розпочалася робота над організацією та скликанням Берестейського собору.

Та коли про ці процеси довідалася православна громадськість, у тогочасному українському суспільстві виникла надзвичайно напружена ситуація. Крім князя Острозького, проти унії виступили дрібна українська шляхта, велика кількість середньої ланки православного кліру, міщанство, а також новонароджений стан — козацтво.

Причини. Берестейську унію 1596 року визнала більшість українських ієрархів, але прості священики та миряни не підтримали ідею об'єднання з католиками. Зрештою, їхньої думки ніхто і не питав, оскільки польська влада

вважала, що варто, наприклад, якомусь пастирю визнати унію, як його паства автоматично стане уніатською. Одночасно у власність уніатів переходили б і земельні володіння відповідного храму або монастиря. Таким чином, боротьба, що розгорнулася між православними і уніатами наприкінці XVI — на початку XVII ст. у Києві, мала не тільки ідеологічне, а й економічне та політичне підґрунтя.

У цій боротьбі закон, нехай і несправедливий, був на стороні уніатів, чії майнові права затверджувалися привілеями Сигізмунда III. Уніатські намісники й діяти намагалися законним шляхом, переважно судовими позовами проти церковних та міщанських громад, які відмовлялися переходити під руку унії. Проте цивілізовані методи уніатів наштовхнулися на стихійний опір православних народних мас, які спиралися на нелегітимну, зате реальну силу — козаків. Вони не дозволяли уніатам реалізувати свої права, а надто ревних поборників закону просто вбивали.

Розгортання міжконфесійної боротьби. Київська митрополія вважалася уніатською, оскільки до унії приєднався сам митрополит Михайло Рогоза. Передбачалося, що підлеглі Рогозі київські священики також мають автоматично визнати унію, але цього не зробили ні головні монастирі Києва, ні більшість священиків, ні миряни на чолі з війтом Яцьком Баликою. Особливу упертість продемонстрував Печерський монастир та його ігумен Никифор Тур. Наступникові Рогози Іпатію Потію також не вдалося впоратися з печерськими ченцями; врешті король визнав свою поразку і у 1603 році вилучив Печерський монастир з-під уніатської юрисдикції, а його архімандритом затвердив Єлисея Плетенецького.

Це був значний успіх православних, які не втрачали надії на перемогу, попри те, що в руках уніатів перебували Софійський собор, кілька храмів Верхнього міста та Видубицький монастир. Архімандритом цього монастиря у 1610 році призначено уніатського намісника Антонія Грековича, на

якого Потій покладав відповідальну місію — привести київське духовенство до послуху. Цієї мети Грекович не досяг, священники його не визнали, а козаки вчинили перший, поки попереджувальний, замах на його життя.

Зміна уніатського керівництва (новим митрополитом став Йосиф Велямин Рутський) ніяк не відбилася на розкладі сил. Черговим викликом уніатам стало оновлення у 1613 році Подільської Успенської церкви та перетворення її на соборну (невдовзі Сигізмунд III був змушений видати церкві охоронну грамоту від втручань уніатів). У той же час уніатам вдалося провести на посаду київського війта свого прихильника Федора Ходику-Кобизевича. Близько 1615 року свідомі противники унії об'єдналися у Київське братство, а через рік, у 1616 році, до нього разом із «усім військом Запорізьким» вступив гетьман Петро Сагайдачний і встановив над ним свою опіку. Самі ж уніати щоразу демонстрували свою неспроможність вдатися до продуманих та рішучих дій. Коли ж у 1618 році Грекович спробував силою підтвердити права уніатів на володіння Михайлівським Золотоверхим монастирем, козаки його одразу вбили, втопивши намісника у міській криниці. Така ж доля пізніше спіткала збирача митрополичих податків Оклінського.

1620 році єрусалимський патріарх Теофан, завдяки козакам та особисто гетьману Петру Сагайдачному, висвятив на митрополита Іова Борецького, тим самим відновивши у Києві православну ієрархію, яка з 1596 року вважалася неіснуючою. Так було встановлено рівновагу сил, але боротьба продовжувалася. У 1624 році міщани вчинили напад на Софійську слободу, пограбувавши при цьому двір Рутського. У січні наступного року у Дніпрі втопили війта Ходику-Кобизевича. Тоді ж було вбито уніатського священника Івана Юзефовича. Надмірна жорстокість була не до вподоби православним ієрархам, вони почали схилятися до компромісу з уніатами, але у цьому їх не підтримали «низи», які не хотіли слухати ніяких доказів на користь перемир'я. Козаки ж відверто шантажували Іова Борецького, погрожуючи розправою за м'яке ставлення до уніатів.

На той час перемога православних вже вимальовувалася цілком виразно: їй значною мірою сприяла діяльність Петра Могили. З 1626 року церкви, монастирі та їхні маєтки почали переходити до рук православних. Крапку у боротьбі поставила смерть Сигізмунда III. Новий король Владислав IV у 1633 році визнав законність православної церкви (див.: «Статті заспокоєння народу руського»), а Могилі, який став київським митрополитом, передав усі київські храми та обителі. Лише Видубицький монастир лишався у володінні Рутського до його смерті у 1637 році.

Наслідки. Боротьба православних з уніатами у Києві, а також перемога перших у цій міській міжконфесійній війні наприкінці XVI — на початку XVII століття мала надзвичайно велике суспільно-політичне, моральне, духовне та ідеологічне значення та значною мірою визначило подальший хід історії України, а 40 років боротьби допомогли українському православ'ю пройти шлях внутрішнього очищення, та, зрештою, оновили православну церкву в Україні, поставивши її, нарівні з козацтвом, на чолі боротьби українського народу за незалежність.

Міжконфесійна війна у Києві повернула місту статус провідного українського міста, центру суспільно-політичного, інтелектуального, наукового, культурного та духовного життя України. Річ у тому, що після Берестейської унії західноукраїнські землі, будучи географічно близькими до Польщі, стали об'єктом особливо інтенсивного впливу католицизму. Десятирічна відсутність православних ієрархів сприяла розповсюдженню там Унії, бо нікому було поставляти нових священиків. Поступово від православ'я відійшла значна частина населення, змушеного миритися із таким станом речей. За цих обставин на Київщину та до Києва цілими потоками переселялися люди, які так і не зуміли прийняти унію. Сюди переносять свою діяльність із Галичини, Львова такі культурні, наукові сили як Єлисей Плетенецький, Захарія Копистенський, Памва Беринда, Лаврентій Зизаній, Йов Борецький та інші. Зрештою, відновлення православної ієрархії саме у Києві — стародавній столиці Руси-України —

піднесло престиж міста як православної, духовної столиці. Київ знову стає колискою православ'я в Україні.

Відновлення православної ієрархії в Україні мало велике значення не лише для самої церкви, а й для козацтва, завдяки якому у великій мірі відбулася ця подія. Таким чином перемога православ'я у Києві кардинально змінила роль українського козацтва, різко піднявши його престиж. Нововисвячені владики у своєму Маніфесті від 28 квітня 1621 року назвали козаків спадкоємцями давнього князівського лицарства. У Маніфесті говорилося:

«Щодо козаків, то про цих лицарських людей ми знаємо, що вони рід наш, наші браття і правовірні християни. Це ж того покоління військо, що за Олега, монарха руського, по морю плавало і Константинополь штурмувало. Це їхні предки разом із Володимиром хрестились, віру християнську від Константинопольської Церкви прийняли і її обороняють».

З появою на Січі талановитих духовних провідників, козацтво міцніло духом, впроваджуючи в життя національно-духовні ідеї, які їм викладались духовними побратимами.

Події у Києві періоду боротьби православних з уніатами достатньо детально описані у діалогії української письменниці Зінаїди Тулуб «Людолови».

5. Військові походи козаків першої чверті XVII ст.

Передумови походів козаків першої чверті XVII ст. На початку XVII ст. українське козацтво набуло сили та відіграло роль важливого чинника не лише в Речі Посполитій, але й на міжнародній арені. Козацтво стало основною перешкодою для турецько-татарських нападів на українські землі, захищаючи їх від набігів і водночас здійснюючи походи до татарських і турецьких володінь. Це створювало чимало ускладнень у відносинах Речі Посполитої з Кримським ханством та Османською імперією, але й сприяло тому, що козацтво ставало

відомим у Європі. У ньому вбачали захисника європейської християнської цивілізації від наступу ісламського світу.

На початку XVII ст. татарські війська неодноразово з'являлися на українських землях. Тут вони брали яsir, захоплюючи чоловіків, жінок і дітей. Тих, хто чинив опір, убивали. Полонених продавали на невольницьких ринках. Українські дівчата та жінки потрапляли до гаремів або ставали служницями. Хлопчиків-підлітків забирали до військових казарм, щоб виховати з них яничарів.

На чоловіків чекала виснажлива праця на будівельних роботах або вони доживали свій вік прикутими до весел гребцями на турецьких каторгах.

Від кінця XVI ст. козацтво, організаційно згуртоване в Запорозькій Січі, стало не лише захищати українські землі, але й здійснювати воєнні походи до Кримського ханства й причорноморських володінь Османської імперії.

Героїчні походи козаків. Перші два десятиліття XVII ст. дістали назву доби героїчних походів українського козацтва. Саме в цей період були здійснені дуже сміливі козацькі походи проти Османської імперії, що поширили славу про запорожців на всю Європу. Здобуті в них перемоги засвідчили, що козаки були неперевершеними майстрами ведення морських і сухопутних боїв.

У 1602 р. козаки на 30 чайках і кількох відбитих у турків галерах вийшли в Чорне море й під Кілією розгромили турецький флот. Уже 1606 р. запорожці здобули Варну — найбільшу турецьку фортецю на західному узбережжі Чорного моря, яка до того вважалася неприступною.

Після взяття запорозькими козаками Варни розлючений султан наказав перегородити Дніпро залізним ланцюгом між фортецями Казікермен та Аслан-Кермен, щоб перешкодити виходу козацьких чайок у Чорне море. Посередині Дніпра було залишено невеликий прохід, який прострілювався гарматами з мурів

обох фортець. Проте це не зупинило козаків. Вони або хитрістю здолали цей прохід, пускаючи поперед себе важкі дубові колоди, які рвали ланцюги, або тягнули свої чайки 25—60 км волоком.

У 1608 р. козаки вирушили в сухопутний похід на Кримське ханство, «дивовижними хитрощами» захопили, зруйнували й спалили Перекоп, а наступного року на 16 чайках напали на придунайські турецькі фортеці Ізмаїл, Кілію та Білгород. У 1614 р. козацька флотилія із 40 чайок, очолювана гетьманом П. Конашевичем-Сагайдачним, подолати Чорне море, напала на Трапезунд і, рухаючись у західному напрямку, спустошила узбережжя. Штурмом було взято Синоп і спалено весь турецький флот, що стояв у гавані. Наступного року 80 чайок і 4 тис. козаків під проводом Сагайдачного підійшли до Босфорської протоки й атакували турецьку столицю Стамбул. Нарешті 1616 р. Сагайдачний із величезною флотилією зі 150 чайок та 7 тис. козаків розбив турецький флот під Очаковом, пішов на фортецю Кафа та взяв її в облогу. Після кількадечної облоги козаки здобули й спалили Кафу, що була головним невільницьким ринком регіону, та визволили полонених.

Один із найблискучіших походів на Стамбул запорожці здійснили в 1624 р. Вони тричі висаджувалися на узбережжі, брали велику здобич і без перешкод поверталися додому.

Воєнні походи козаків сприяли ослабленню Османської імперії, перешкоджали здійсненню її загарбницьких планів щодо України та європейських держав, сприяли активізації визвольної боротьби підкорених нею народів. Хоча ці походи відігравали позитивну роль, далеко не завжди вони мали на меті лише благородні наміри визволення побратимів, війни за віру тощо. Для запорожців походи також були шляхом здобуття засобів до існування, і частина з них зводилася до пограбування турецьких берегів.

Із розповіді Г. Л. де Боплана про організацію козаками морських походів проти турків:

«Коли козаки задумують свій морський похід, то не мають дозволу від короля, але дістають його від свого гетьмана і скликають військову раду. На ній вибирають наказного гетьмана, який має очолити їхній похід; робиться це так само, як під час вибору гетьмана, однак похідний отаман вибирається тільки на певний час. Далі вони рушають до Військової скарбниці, яка є місцем їхнього збору. Там будують човни близько 60 стіп завдовжки, 10 чи 12 завиширки і 12 завглибишки. Ті човни не мають корми, зводяться зі стовбура човнового дерева — верби або липи — завдовжки 45 стіп. Боки обрмовуються і доповнюються дошками 10—12 стіп завдовжки і 12 на одну стопу завиширки. Вони скріплюють їх дерев'яними цвяхами, настелюючи один ряд на другий, так, як це робиться у звичайних річкових човнах... Зазвичай на їхньому човні є 10—15 пар весел із кожного боку, і плвуть ті човни швидше, ніж турецькі веслові галери. На човнах також ставлять щоглу, на яку напинають доволі незграбне вітрило, що розпускають лише в гарну погоду, а при сильному вітрі воліють веслувати».

Кожен козак озброєний двома рушницями, шаблею, а на кожному човні є також чотири—шість фальконетів (невеликих гармат), необхідна для походу живність. Одягнені козаки в сорочки й шаровари, ще мають змінний одяг із блаґенькою свитою та шапкою; беруть шість фунтів пороху, достатню кількість свинцю, ядра для своїх гармат. У кожного є компас...

Турки, звичайно, попереджені про похід і тримають у гирлі Дніпра наготові кілька галер, щоб не дати козакам вийти з лиману. Однак хитрі козаки виходять темної ночі, коли має з'явитися на небі місяць-молодик, і переховуються в очереті за три-чотири милі від гирла Дніпра, куди не заходять турецькі галери. Турки ще чекають на них біля гирла, але завжди залишаються обдуреними.

Українське козацтво брало активну участь у подіях Смутних часів (1598—1613 рр.) у Московській державі, пов'язаних із втручанням Речі Посполитої. Так, восени 1604 р. шукати «козацького хліба» разом із Лжедмитрієм І та донським козацтвом і надвірними загонами польських магнатів до Московської держави вирушило близько 7 тис. запорозьких козаків. Вони склали основні сили війська самозванця. Пізніше їхні ряди поповнили ще 10 тис. охочих запорожців, які після загибелі Лжедмитрія І стали частиною війська його наступника Лжедмитрія ІІ.

У поході на Москву 1608 р. брали участь близько 40 тис. запорозьких козаків. Після вбивства Лжедмитрія ІІ його військо розпалося на окремі загони. Повертаючись додому, на українські землі, вони, за свідченням сучасників, поводитися, наче у ворожій землі: нападали на міста й села, добували необхідне для життя грабіжництвом і розбоєм. При цьому вони продовжували називати себе козаками.

У московській кампанії 1611—1613 рр. у складі війська Речі Посполитої лише на законній службі перебувало 30 тис. запорозьких козаків.

Остаточно подолати сваволю, що запанувала серед запорозького козацтва внаслідок участі Речі Посполитої в подіях Смутних часів у Московській державі, вдалося лише гетьману Петру Конашевичу-Сагайдачному.

Діяльність гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного. Доба воєнних походів українського козацтва стала періодом діяльності одного з найвизначніших його ватажків — Петра Конашевича-Сагайдачного. Як досвідчена й розважлива людина, П. Сагайдачний намагався, обстоюючи інтереси козацтва та взагалі українського народу, досягати згоди з польською владою. Гетьман погодився з умовами Вільшанської (1617 р.) та Роставицької (1619 р.) угод, що встановлювали кількісний склад реєстру відповідно в 1 та 3 тис. козаків, однак не поспішав виконувати ті положення, що не влаштовували козацтво.

Успішні походи, організовані П. Сагайдачним проти татар і турків, привернули до нього увагу в Європі. Як полководець П. Сагайдачний відзначався схильністю до активних наступальних дій і раптових нападів. Здобувати перемоги гетьману дозволяло козацьке військо, яке він перетворив на регулярне військове формування із залізною дисципліною.

Петро Конашевич-Сагайдачний отримав прохання від короля Сигізмунда III здійснити похід на Москву, щоб урятувати військо королевича Владислава IV. Король хотів посадити свого сина на московський трон, але той опинився у скрутній ситуації в Московії. Сагайдачний погодився на похід в обмін на обіцянку Сигізмунда III припинити утиски православних.

У 1618 р. 20-тисячне кінне військо козаків, швидко рухаючись Московією, захопило Путивль, Лівни, Єлець, Данков, Лебедянь, Скопін, Рязськ та інші міста. Однак узяти рязанське місто Михайлів вони не змогли.

Під Москвою Сагайдачний з'єднався з військом Владислава та розпочав штурм міста. Проте опір захисників Москви не дав захопити столицю. Вранці польсько-козацьке військо зняло облогу й рушило додому.

Після повернення на козаків і Сагайдачного чекала щедра винагорода від польського короля за участь у війні з Московією.

На думку деяких дослідників, саме завдяки успіхам запорозького козацтва й особливо гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного Річ Посполита зуміла укласти вигідне для себе Деулинське перемир'я 1618 р. з Московською державою й повернути Смоленськ, Чернігів і Новгород-Сіверщину.

Уславився П. Сагайдачний також своєю просвітницькою діяльністю й захистом православної церкви. Йому належить твір «Пояснення про унію», що містить рішучу критику Берестейської церковної унії. Він, як вам уже відомо,

разом із Військом Запорозьким вступив до Київського братства й зробив великий внесок у відновлення ієрархії православної церкви в Речі Посполитій.

За сприяння П. Сагайдачного в Києві діяв культурно-просвітницький осередок, до якого належали І. Борецький, Є. Плетенецький, К. Сакович, М. Смотрицький та інші. Гетьман опікувався церквами, монастирями, школами, а перед смертю великі статки заповів Львівському та Київському братствам, а також на інші добродієнні цілі.

Петро Конашевич-Сагайдачний (бл. 1577—1622 рр.) народився у шляхетській родині на Самбірщині. Навчався в Острозькій школі та згодом пішов на Запорозжя. Невдовзі посів чільне місце серед козацької старшини. У 1614—1616 та 1620—1622 рр. обирався гетьманом реєстрового козацтва. У своїй гетьманській діяльності керувався практичним розрахунком, твердістю й водночас схильністю до компромісів. Очолював декілька переможних походів проти Османської імперії та Кримського ханства. Був відомий як меценат, захисник православної церкви і прихильник братського руху.

Участь українського козацтва в Хотинській війні. У 1614—1618 рр. морські походи запорозьких козаків до турецьких портів Західного й Південного Причорномор'я, а також підтримка польською владою антитурецьких повстань у Валахії та Молдавії викликали спустошливі татарські й турецькі набіги на українські землі. Розпочалася польсько-турецька війна 1614—1621 рр.

У вересні 1620 р. польська армія, очолювана коронним гетьманом Станіславом Жолкевським, була розбита турками під селищем Цецора. Здобувши перемогу в Молдавії, султан Осман II став готуватися до завоювання Речі Посполитої. Було зібрано величезну армію, яку очолив сам султан. Король Речі Посполитої Сигізмунд III звернувся по допомогу до Австрійських Габсбургів і Папи Римського, але вони не підтримали його. Тоді Сигізмунд III був змушений шукати порозуміння із запорозьким козацтвом.

У відповідь на прохання короля запорозький гетьман Яків Нерода на прізвисько Бородавка заявив, що надасть допомогу лише за умови визнання польською владою відновлення ієрархії православної церкви.

У червні 1621 р. в урочищі Суха Діброва, між Ржищевом і Білою Церквою, зібралася козацька рада. Урахувавши небезпеку, що загрожувала українським землям, козаки прийняли рішення взяти участь у поході проти турків разом із поляками, а для узгодження умов допомоги направити до короля посольство на чолі з П. Сагайдачним. Із Варшави Сагайдачний повернувся в польський табір, розташований під стінами Хотинської фортеці. Проте козацьке військо ще не прибуло туди, і він із невеликою охороною рушив назустріч козакам, які з боями пробивалися під Хотин. Сагайдачний натрапив на турків, і, отримавши поранення, ледве дістався до своїх. На скликаній раді він розповів про обіцянки польського уряду. Козаки, невдоволені командуванням Бородавки, позбавили його влади й обрали новим гетьманом П. Сагайдачного.

П. Сагайдачний, блискуче уникнувши оточення, привів козаків під Хотин. Майже одночасно під стінами фортеці з'явилася 250-тисячна турецько-татарська армія, очолювана Османом II. Їй протистояло 80-тисячне польсько-козацьке військо, із якого близько 40 тисяч становили запорожці. У Хотинській війні 2—28 вересня 1621 р., як назвали цю битву, вирішувалася доля Речі Посполитої та українських земель. Завдяки полководницькому таланту Сагайдачного й героїзму запорожців польсько-козацьке військо здобуло перемогу.

У результаті героїчних дій козаків під стінами Хотинської фортеці був розвіяний міф про непереможність турецької армії. Подальші плани Османської імперії щодо завоювання європейських країн провалилися. Українські й польські землі були врятовані від завоювання турками. Авторитет Речі Посполитої зріс. Звістка про перемогу сприяла активізації визвольної боротьби слов'янських народів проти турецького поневолення.

За умовами досягнутого миру Кримське ханство та Туреччина зобов'язувалися не нападати на українські та польські землі. Річ Посполита, у свою чергу, обіцяла заборонити козакам судноплавство по Дніпру й не допускати походів запорожців до Криму й турецьких володінь.

Для гетьмана П. Сагайдачного перемога під Хотиним стала останньою справою його життя. Унаслідок отриманого поранення він захворів і невдовзі помер.

Отже, у першій половині XVII ст. запорозьке козацтво перетворилося на силу, яка могла не лише успішно відбивати турецько-татарські набіги на українські землі, але й здійснювати далекі сухопутні й морські походи до Криму та Османської імперії.

Найвідомішим провідником українського козацтва перших десятиліть XVII ст. став гетьман П. Конашевич-Сагайдачний.

Під час Хотинської війни запорозьке козацтво засвідчило свою важливу роль у міжнародному житті.

6. Польсько-турецькі війни (1620-1621, 1633-1634).

Хотинська війна 1620—1621 років - війна султанської Османської імперії проти Речі Посполитої, яка відзначилася 4-х тижневою битвою об'єднаних сил шляхетського та козацького військ Речі Посполитої проти османсько-кримського-волоського війська під Хотиним (звідси її назва) і завершилася Хотинським мирним договором.

Передумови війни. Війну почала Османська імперія. Після перемоги над шляхетським військом Речі Посполитої у Цецорській битві 1620 року вона почала готуватися до завоювання Речі Посполитої. Навесні 1621 року султан Осман II зібрав велике військо і рушив до Молдови. Його бойові сили

становили близько 100000 осіб. До османського війська приєдналося 60-тисячне кримське військо. Ослаблена поразкою під Цецорою Річ Посполита перебувала у політичній ізоляції через ворожі відносини з Московською державою, Швецією та іншими країнами. Вона могла зібрати лише 30-тисячне військо. Потрапивши в скрутне становище, шляхетський уряд Речі Посполитої звернувся до українських козаків із закликом взяти участь у війні проти Османської імперії, обіцяючи їм розширити права та привілеї. Сейм Речі Посполитої ухвалив козацький реєстр у 20000 осіб з платнею 100000 злотих на рік.

Причини війни. Основними причинами Хотинської війни стали агресивна зовнішня політика Османської імперії щодо слов'янського світу, безперервні руйнівні походи Кримського ханства на українські землі, посилення впливу Речі Посполитої на Молдовське князівство, яке вважалось васалом Блискучої Порти. Безпосереднім приводом до війни став напад у 1619 р. з території Речі Посполитої напівбандитських загонів так званих лісовчиків на Семигородчину, князь якої Габор Бетлен був османським васалом. Скориставшись цим, султан Осман II планував спочатку покарати про-польськи налаштованого молдавського князя Граціана і знову підпорядкувати Молдавію своєму впливу.

Цецорська битва. Влітку 1620 р. Іскандер-паша на чолі 60-тисячного війська почав наступ на Молдавію. Уряд Речі Посполитої ухвалив рішення подати Граціану військову допомогу залучивши до походу значну кількість українських козаків. Але польний гетьман Станіслав Жолкевський не надто бажав бачити їх під своїм командуванням і все повторював — «не хочу я з Грицями воювати нехай ідуть до ріллі альбо свині пасти». Але й козаки не прагнули з ним воювати. Незважаючи на успіхи в Московщині, у козацькій пам'яті він залишався головним винуватцем розгрому повстання Наливайка і катом українського народу. Тому до походу вдалось вислати не більше 1000 реєстровців, у тому числі й сотню Михайла Хмельницького, де перебував

його син Богдан. Все військо Жолкевського налічувало приблизно 9000 жовнірів.

24 серпня (3 вересня на н.с.) 1620 року військо Жолкевського переправилося на правий берег Дністра і захопило молдавські фортеці. Тут до нього приєднався господар Молдавії Граціан з 600-ма своїми однодумцями. Військо союзників зробило стрімкий марш і 2 вересня зайняло позиції поблизу с. Цецори, розташованого на березі Прута за 18 верст від Ясс. 8-11 вересня відбулись вирішальні бої під Цецорою, в ході яких королівське військо зазнало поразки. Багато жовнірів і козаків загинуло (серед них Михайло Хмельницький), чимало потрапило в полон, у тому числі й Богдан Хмельницький. Відступаючих до Кам'янця-Подільського поляків османи і кримці остаточно розгромили 26 вересня біля села Савки. Станіслав Жолкевський загинув, польний гетьман Станіслав Конецпольський, магнати Миколай Потоцький-«ведмежа лапа», Ян Тишкевич та інші були взяті у полон. Головну причину поразки урядовці Речі Посполитої вбачали у тому, що Жолкевський не залучив до війни необхідну кількість козаків.

Річ Посполита втратила військо і опинилась безборонною перед грізним противником. Кримські війська розтеклися по Поділля і Галичині, дійшли до Львова і Перемишля, грабували населення, руйнували міста і села. На захист України виступила Запорозька Січ. Частина запорожців рушила на Поділля, дійшла до кордонів Молдавії, завдала низку поразок невеликим кримським загонам і захопила Білгород. А 15 тис. козаків вирушили у похід на Кримське узбережжя й зруйнували 15 кримських містечок, у тому числі Баксей, Бодзек, Зухарей, Земза. Своїми діями запорожці витискали кримців з українських земель і попереджали можливий наступ.

Перегрупування. На початку вересня 1620 року у Варшаві зібрався сейм, який ухвалив план захисту Речі Посполитої від наступу противника. Було вирішено збільшити коронне військо Речі Посполитої, довести козацький реєстр

до 20 000, виділити для нього 100 000 злотих, зібравши їх зі шляхти. Підготовка до війни велася мляво, шляхта не поспішала платити податок на військові потреби. І погляди урядовців Речі Посполитої знову звернулись до українського козацтва. До запорожців на початку зими 1621 року було відправлено Бартоша Обалковського з відповідними пропозиціями, на які козаки спочатку не дали певної відповіді. Але самі почали готуватися до військових дій. Заготовляли дерево для чайок, харчі, боєприпаси, потім вийшли з Січі на волость і в панських та королівських маєтках стали брати коней, порох, олово. Велись переговори щодо необхідності об'єднання перед ворожою загрозою прихильників гетьмана Яцька Бородавки і полковника Сагайдачного. В таких турботах минули для козаків зима і рання весна 1621 року.

Тим часом османський султан Осман II відмобілізував війська, наказав головному адміралові прикрити Стамбул ескадрою з 40 галер від можливого нападу Чорноморського флоту козаків і у квітні вирушив у похід на Річ Посполиту. Шлях був довгим і тяжким. Військові вантажі перевозились в основному морем.

Невдовзі Запорозька Січ почала активні військові дії на морі. На початку червня запорозька флотилія показалаь напроти гирла Дністра. Османська ескадра Халілі-паші потопила 5, захопила 18 козацьких чайок і полонила близько 300 козаків. Для захисту гирла Дунаю султан відправив головного адмірала з ескадрою. Але козаки минули османський флот, спалили містечко Ахіоль, а потім на 16 чайках пішли до Стамбула. Маючи лише три галери, начальник охорони палацу не наважився на морський бій з козаками і лише з жахом дивився, як ті руйнували найближчі селища. Козаки дошкуляли османам і в інших місяцях, тримаючи їх у постійній напрузі, змушуючи постійно звертатись до султана по допомогу.

Тим часом Сагайдачний і Бородавка збирали добровольців для участі у військових діях. У червні в урочищі Суха Діброва, що між Білою

Церквою і Ржишевом, відбулась козацька рада, яка розглядала питання про участь запорожців у війні. На неї прибуло понад 40 тис. осіб. У тяжку годину козацькі лідери припинили суперечки і заради майбутнього вирішили подати Речі Посполитій максимальну допомогу. Рада ухвалила рішення направити козацьке військо на чолі з гетьманом Бородавкою у Молдовське князівство, а Сагайдачного — у Варшаву на переговори з королем Речі Посполитої. У 20-х числах липня Сагайдачний кілька разів зустрічався з королем і вів з ним переговори стосовно задоволення вимог козаків. Реакція Владислава на них була позитивною.

Поки османська армія повільно рухалась західним узбережжям Чорного моря, запорожці всіляко їй шкодили. У липні одна частина козаків морем вирушила на Трапезунд, а друга — в район Дунаю, де будувався міст для переправи османської армії. Проти них Халіла-паша 11 липня відрядив 150 кораблів різного типу. В морському бою запорожці вийшли переможцями, потім висадились на берег над Прутом і зав'язали бої з ордою Кантеміра мурзи. Дії запорожців у Османській імперії та на Подунайщині вносили тривогу в серця османів, гальмували просування османської армії.

Досить активно діяло козацьке військо Бородавки. У липні — першій половині серпня невеликі козацькі загони розійшлися по території Молдавії й розгорнули активні воєнні дії. Вони спалили села в околицях Сорок та інших багатьох міст і навіть розбили особисту охорону господаря. Той мусив тікати за Дунай під захист османських військ, а козаки взяли під свій контроль мало не всю країну. Основне козацьке військо трималось купи, готове відбити напади кримців чи османів.

У середині серпня вся османська армія переправилась через Дунай і рушила вглиб Молдавії. Козацькі загони нав'язували несподівані бої авангардним частинам османів і таким чином затримували просування всієї армії. Один з них чисельністю 300 осіб при відступі від Сучави наштовхнувся на кримські війська

і мусив оборонятись табором. Османський султан кинув проти нього чи не всі війська. Приблизно 100 козаків пробились до р. Прут і засіли там у великій печері й кілька днів відбивали всі штурми ворога. Тільки димом османи викурили козаків зі схованки і всіх перебили.

200 козаків переправились через Прут, і, відбиваючись від кримської кінноти, заклали оборонний табір і цілий день боронились від противника. Під прикриттям ночі козаки вислизнули з табору, розділились на дві частини і відступили лісом. Але на ранок їх наздогнали ворожі підрозділи й змусили знову стати табором. Тільки під вечір османам вдалось прорвати оборону захисників, увірватись до табору й захопити 30 зраних і до смерті замучених козаків.

Усього ж до рук османів потрапило до 200 полонених з числа передових козацьких загонів і майже всіх їх було страчено. Османський султан будь-що намагався не допустити з'єднання козацького й польського військ і розгромити їх поодинці.

Хотинська битва. Військо Речі Посполитої під командуванням коронного гетьмана Карла Ходкевича підійшло до лівого берега Дністра і зупинилось. Ходкевич запропонував козакам негайно приєднатись до нього і діяти спільно. Однак Бородавка побоювався можливого сепаратного миру поляків з османами і відповів, що дасть згоду, коли військо Речі Посполитої вступить на територію Молдавії. Це означало початок Річчю Посполитою воєнних дій безпосередньо проти Османської імперії. Після цього урядові Речі Посполитої вже не було куди відступати. До 20 серпня (н.с.) Ходкевич переправився на правий берег Дністра і заклав табір під Хотинном.

На другий день до табору Речі Посполитої прибув з Варшави Сагайдачний. Його радо зустріли і командування, і прості вояки, як видатного воєначальника, прихильного до Речі Посполитої на відміну від непевного Бородавки. На чолі невеликого козацько-польського загону Сагайдачний негайно вирушив на

пошуки козацького війська, щоб прискорити його рух. Вночі він наскочив на османський табір, під час сутички був поранений у руку кримською стрілою і ледве врятувався. Проблукавши цілу ніч по лісу, він на ранок вийшов до Дністра, переправився на лівий берег і добрався до козацького війська, що стояло під Могилевом.

На козацькій раді Сагайдачний розповів про обіцянки короля Речі Посполитої задовольнити козацькі прохання і тим самим привернув на свій бік частину присутніх. Тут же рада звинуватила Бородавку в невмілому командуванні, невинуватих втратах людей, нездатності забезпечити військо всім необхідним і скинула з гетьманства. Бородавку присудили до смертної кари і пізніше стратили. Гетьманом знову було обрано Сагайдачного і він протягом тижня, відбиваючись від кримців, вів козаків до табору Речі Посполитої. Першого вересня (н.с.) союзники об'єднались. Наступного дня під Хотин підійшов і османський султан зі своєю армією.

Вирішальний чинник українського війська. Усвідомлюючи загрозу поневолення руського (українського) народу османами, скликана 15-17 червня 1621 р. в урочищі Сухій Діброві (на Черкащині) загальна козацька рада ухвалила рішення виступити разом з шляхетським військом Речі Посполитої проти османсько-кримської агресії. В той же час козацька рада послала у Варшаву посольство у складі П. Сагайдачного та інших козацьких старшин, щоб підписати угоди про розширення козацьких прав, відновлення вищої православної ієрархії в Русі-Україні тощо. Влітку 1621 р. 40 000 козаків на чолі з запорізьким отаманом Я. Бородавкою рушило в Молдову. Одночасно запорожці почали напади на османські і кримські чорноморські прибережні міста. Перейшовши Дністер, козацькі загони протягом серпня 1621 р. вели активну боротьбу, стримуючи просування османського війська до Хотина, поблизу якого був укріплений табір шляхетського війська Речі Посполитої. Після скинення з гетьманства Я. Бородавки і обрання гетьманом П. Сагайдачного козацьке військо (в складі його було 700 донських козаків),

відбиваючи безперервні атаки османського авангарду, 1 вересня 1621 р. з'єдналося під Хотиним зі шляхетським військом Речі Посполитої. 3 2 вересня 1621 року ворог почав штурмувати укріплені табори козацького і шляхетського військ Речі Посполитої. В останньому, генеральному штурмі 28 вересня, коли османським силам вдалося заволодіти шляхетськими укріпленнями Речі Посполитої, козацьке військо ударами з флангів розгромило ворога. Побоюючись остаточного знищення власних військ, султан змушений був припинити воєнні дії і укласти Хотинський мир 1621 р. Головна заслуга в перемозі над османсько-кримськими військами належала українським козакам. Вони своїм безприкладним героїзмом і мужністю врятували шляхетське військо Речі Посполитої від розгрому й ліквідували небезпеку османсько-кримського поневолення руського (українського) і польського народів.

Міжнародне значення наслідків Хотинської битви. Перемога в Хотинській війні мала велике міжнародне значення. Вона примусила Османську імперію відмовитися від планів завоювання Європи. Розгром під Хотиним призвів у султанській Османській імперії до народного повстання, заколоту яничарів, ослаблення політичної влади (1622 р. Османа II було вбито яничарами) та до посилення визвольної боротьби слов'янських та арабських народів проти османських поневолювачів. Як зазначає історик Петро Сас «... На полях Хотинської війни вирішувалась не лише доля Речі Посполитої, але й значною мірою і доля християнської цивілізації».

Смоленська війна — війна в 1632–1634 роках між Московською державою і Річчю Посполитою за володіння Смоленськом і прилеглими територіями, долученими до складу Речі Посполитої на початку XVII століття.

Причини війни. Війна почалася в період «безкоролів'я» в Речі Посполитій. Після смерті Сигізмунда III, що сталася 1632, його син Владислав ще не був обраний королем, і в Москві вирішили, що настав слушний момент для реваншу. У Європі в цей час точилася Тридцятирічна війна. Річ Посполита входила до

коаліції католицьких держав на чолі з Габсбургами. У цій ситуації природним союзником Московщини стала протестантська Швеція. Вступ у війну Московщини усував для шведів (що тоді воювали в Німеччині) загрозу війни на два фронти. Укладенню міцнішого союзу між країнами перешкодила смерть шведського короля Густава II Адольфа (1632), тому Московська держава розв'язала війну самотужки.

Початок війни. Війна почалася у червні 1632. Московська держава вирішила скористатися безкоролів'ям і порушила договір про перемир'я, що мав діяти до 1 червня 1633 року.

20 червня 1632 року Московський Земський собор оголосив війну і 9 серпня московські війська вторглися на територію Великого Князівства Литовського.

Облога Смоленська. У жовтні 23,9 тисяч солдатів (у тому числі 3 тисячі найманців із Західної Європи) боярина Михайла Шеїна із 150 гарматами підійшли до Смоленська, який захищало 1600 вояків коронного війська, підпертих 1000 посполитого рушення шляхти Смоленського воєводства. На чолі оборонців стояв капітан С. Соколінський та поручник Я. Воєводський.^[6]

Допоміжні московські загони оволоділи меншими фортецями в окрузі (Біла, Невель, Серпейськ, Стародуб), але укріплений Смоленськ наскоком узяти не вдалося, і в грудні 1632 він був обложений. У березні 1633 року до фортеці підтягли облоговий арсенал, що мав 7 великих мортир, які стріляли ядрами вагою від одного до двох пудів. Після тривалого бомбардування московити двічі штурмували Смоленськ, але обидва рази з великими втратами відступали.

До невдач московського штурму не в останню чергу призвело те, що укріплення Смоленська незадовго до війни були відремонтовані та покращені зусиллями смоленського воєводи Олександра Госєвського.

Тим часом у травні 1633 року московське військо під проводом П. Лукомського і С. Мякініна виступило із Великих Лук під Полоцьк, і 2 червня захопило місто. Гарнізон під проводом Я. Лісовського утримав замок, тому московське військо було змушене піти з Полоцька, але на зворотному шляху розорило Полоцьке воєводство. Також улітку 1633 року москвини розорили вітебський, усвятський та велізький округи.

Блокада і капітуляція московського війська. Облога затягнулася, а у вересні 1633 року новий король Владислав IV підійшов до Смоленська з 15-тисячним регулярним військом та 12 тисячами запорозьких козаків^[7]. 3 жовтня йому вдалося прорвати блокаду, а в грудні оточити військо Шеїна. Московська армія князів В. Черкаського і Є. Мишецького, направлена на допомогу Шеїну, не наважилася атакувати польсько-українські сили і відійшла до Дорогобужа.

Заблокувавши Шеїна, Владислав зміг відрядити частину війська на схід. Полякам вдалося наскоком відбити Дорогобуж, після чого польські та козацькі загони почали акти відплати на заході Московського царства — палили села від Великих Лук і Ржова до Можайська, Калуги і Козельська.

Багато дворян і найманців, що потрапили у блокаду під Смоленськом, не бажаючи потерпати від голоду і хвороб, покидали московський табір і переходили до Владислава. 1 березня 1634 року Шеїн капітулював.

Половина (близько тисячі) європейських найманців після капітуляції перейшли на службу до Владислава, а Шеїн з 8-тисячними рештками війська отримав право повернутися до Москви, залишивши Владиславу всю артилерію і табірне майно. Як трофеї Речі Посполитій дісталися від московитів 118 гармат, 8 тисяч мушкетів і 129 прапорів.^[8] У Москві поразку сприйняли дуже болісно. Шеїна звинуватили в зраді, зробили крайнім й скарали на горло.

Комаринська волость. Щоб відтягнути увагу Москви від Смоленська, у квітні 1633 року корпус під командою Олександра Пясочинського обложив Путивль, але у червні облогу довелося зняти. Після капітуляції армії Шеїна було організовано новий похід на Комаринську волость Московського царства. Корпус на чолі з Лукашем Жолкевським та князем Яремою Вишневецьким тиждень безуспішно облягав Сєвськ. В обох походах узяли участь запорозькі козаки.

Загроза з боку Османської імперії. Османська імперія вирішила скористатися складним становищем Речі Посполитої. Влітку 1633 року, начебто без дозволу османського султана, сілістрійський паша Абаза переправив через Дністер 2-тисячний татарський загін, що почав пустошити Поділля. Військо під проводом коронного гетьмана Станіслава Конєцпольського вигнало татар за Дністер, перейшло кордон і коло Сасового Рогу над Прутом розгромило їх.

Тоді на початку серпня 1633 року сам Абаза-паша з османським військом перейшов Дунай, долучив до себе військо господаря Молдови, і в середині жовтня зайняв старі шанці султана Османа з часу Хотинської війни 1621 року. Йому назустріч вийшов Конєцпольський із 1000 кварцяного війська, 1250 запорожців і 7000 приватного магнатського війська. Військо Речі Посполитої зайняло старі шанці під Кам'янцем.

19 жовтня на допомогу Абаза-паші підійшли татари Буджацької орди. 23 жовтня Абаза, впевнений у перевазі свого війська, розпочав битву, але був розбитий, і був змушений відступити за кордон. Оскільки Абаза-паша раніше переконав султана Мурада в тому, що Річ Посполита не в стані опиратися османському нападу, султан наказав його задушити.

Наступного року Мурад проголосив джихад проти Речі Посполитої, але перемога коронного війська над армією Шеїна змусила його відмовитися від планів війни та укласти «вічний мир» із Річчю Посполитою.^[9]

Закінчення війни. Речі Посполитій вдалося закріпити політичний успіх, досягнутий під Смоленськом, отримав визнання своїх виняткових прав на колонізацію Чернігово-Сіверських земель — їх досі оспорювала Москва. Неістотні невдачі, як то відмова від атаки на фортецю Біла, яку боронила тисяча вояків московської залоги, загальну ситуацію не змінювала.

В оперативному відношенні, шлях на Москву перекривав для польсько-української армії 10 тисячний московський корпус на чолі з князями Дмитром Черкаським і Дмитром Пожарським.

У червні 1634 року на річці Поляновці було підписано «вічний мир» між Московською державою і Річчю Посполитою, що підтвердив в основному межі, встановлені Деулінським перемир'ям. Як відступне, Московському царству відійшли невеличкі містечка Серпейськ і Трубчевськ з повітами. Серед тіньових угод — 200-тисячний хабар королю Владиславу, який вручили московські послы. Відтак він погодився виключити із своїх регалій звання «цар московський», хоча на володаря Московії його було офіційно обрано 1611 р.

В результаті успішної війни Річ Посполита «закрила» для себе східний фронт аж до початку Визвольної війни українського народу, коли Богдан Хмельницький знову втягнув Московське царство у війну проти Речі Посполитої (1654).

Польсько-турецька війна 1633—1634, війна між Річчю Посполитою та Османською імперією, що відбулася під час Смоленської війни Речі Посполитої з Московською державою та може розглядатися як «другий фронт» цієї війни.

Османська імперія вирішила скористатися складним становищем Речі Посполитої, що опинилася під ударом з боку Московського царства. Влітку 1633 року, начебто без дозволу османського султана, сілістрійський паша Абаза переправив через Дністер 2-тисячний татарський загін, що почав

пустошити Поділля. Військо під проводом коронного гетьмана Станіслава Конєцпольського вигнало татар за Дністер, перейшло кордон і коло Сасового Рогу над Прутом розгромило їх.

Тоді на початку серпня 1633 року сам Абаза-паша з османським військом перейшов Дунай, долучив до себе військо господаря Молдови, і в середині жовтня зайняв старі шанці султана Османа з часу Хотинської війни 1621 року. Йому на зустріч вийшов Конєцпольський із 1000 кавалерійського війська, 1250 запорожців і 7000 приватного магнатського війська. Військо Речі Посполитої зайняло старі шанці під Кам'янцем.

19 жовтня на допомогу Абаза-паші підійшли татари Буджацької орди. 23 жовтня Абаза, впевнений у перевазі свого війська, розпочав битву, але був розбитий, і був змушений відступити за кордон. Оскільки Абаза-паша раніше переконав султана Мурада в тому, що Річ Посполита не в стані опиратися османському нападу, султан наказав його задушити.

Наступного року Мурад проголосив джихад проти Речі Посполитої, але перемога коронного війська над армією Шеїна змусила його відмовитися від планів війни та укласти «вічний мир» із Річчю Посполитою.

7. Повстання Сулими (1635).

Повстання Сулими — повстання запорізьких козаків під проводом гетьмана Івана Сулими проти Речі Посполитої 1635 року.

Причини. У 1635 році Сейм Речі Посполитої видав нове розпорядження, що обмежує свободу козаків і знижує чисельність реєстру. Також уряд ухвалив рішення побудувати фортецю Кодак, завдяки якій можна було б здійснювати контроль над сполученням між українськими землями і Запоріжжям.

Передумови. У 1635 році поляки посилили ізоляцію Січі. Для цього ними всього за півроку перед першим дніпровським порогом, що називається Кодак, була побудована і добре оснащена фортеця. Але виконати поставлене урядом Речі Посполитої завдання — не допустити зносин українського населення із Запоріжжям — не вдалося.

Хід повстання. Уже через місяць після завершення будівництва фортеці, в ніч з 3 на 4 серпня 1635 року вона була зруйнована загоном січовиків, яких очолював талановитий військовик, гетьман Іван Сулима. Але після повернення на Запорожжя, солдат з реєстровців видав січового гетьмана уряду, і він був страчений за наказом короля Речі Посполитої у Варшаві 12 грудня того ж року. Після цього козаки багато разів руйнували, а польська влада відбудовувала фортецю.

8. Повстання Павлюка (1637).

Повстання Павла Павлюка — козацьке повстання у 1637 році в Україні під керівництвом Павла Павлюка проти шляхти.

Перебіг подій. Поштовхом до повстання був виступ запорізьких нереєстрових козаків. У травні 1637 р. вони, виступивши із Запоріжжя, захопили артилерію реєстровців у Корсуні і вивезли її на Запорізьку Січ. У серпні 1637 р. повстанський загін, керований Павлюком, вирушив із Запорізької Січі на Київщину. 12 (22) серпня 1637 року Павлюк звернувся до селян, реєстрових козаків і міщан з універсалом, у якому закликав заарештовувати реєстрову старшину — прихильників шляхетської Речі Посполитої і вступати до повстанських загонів.

Підняти	повстання
на Переяславщині Павлюк послав з Крилова ^[1] полковників Карпа	Скидана і
Семена Биховця на чолі загону з 1000-3000 козаків. Незабаром повстанці	

стратили гетьмана реєстрових козаків Саву Кононовича і кількох старшин "зрадників".

Найширше повстання розгорнулося на Лівобережній Україні. Повсталі здобували міста, руйнували шляхетські маєтки. Шляхта тікала зі своїх маєтків, воліючи, за свідченням польського хроніста Шимона Окольського, *«краще ликове життя, ніж шовкову смерть»*. За його твердженням, Павлюк мав намір з'єднатися з донськими козаками й перейти у підданство Московської держави. В Кумейківській битві 1637 р. повстанське військо на чолі з Павлом Павлюком, Карпом Скиданом та Дмитром Гунею зазнало поразки.^[2] Повстанці відступили до Боровиці (поблизу Черкас) і, оточені переважаючими силами ворога, змушені були капітулювати. Шляхом лютого терору польському гетьманові Миколі Потоцькому-«ведмежій лапі» вдалося придушити повстання.

Наслідки. Багато повстанців, рятуючись від кривавої розправи, переселилося в Московську державу, зокрема на Дон. Захопленого у полон Павлюка стратили у Варшаві.

Війна з перемінним успіхом продовжилась і в наступному 1638 році. Зрештою закінчилася поразкою козаків. Але ці події стали свого роду генеральною репетицією переможної визвольної війни 1648–1654 років під проводом Богдана Хмельницького (під час бою під Кумейками писаря Війська Запорозького).

Один з козацьких ватажків у битві під Кумейками Дмитро Гуня став гетьманом в наступному році

9. Повстання Острянина (1638).

Повстання Острянина — козацьке повстання у 1638 році в Україні під керівництвом гетьмана запорізьких нереєстрових козаків Якова

Острянина проти шляхти. Найближчим помічником Острянина був Карпо Скидан, що брав участь у козацько-селянському повстанні 1637 року. Вони розіслали листи в різні місця України із закликом до повстання, а також звернулися по допомогу до донських козаків, з якими з давніх часів мали тісні зв'язки.

Передумови. Головною причиною козацько-селянських повстань 30-х років XVII століття було посилення соціально-релігійного конфлікту на території Подніпров'я і всієї південно-східної України. У цей час здебільшого уже закінчилися або закінчувалися строки «слобод», «волі», які давалися селянам на 20 — 40 років українськими та польськими магнатами при освоєнні ними нових земель наприкінці 16 століття. Тепер селяни мали вертатися до стандартної роботи при шляхетських маєтках, зокрема виконувати панщину. Виписані козаки особливо були невдоволені своїм становищем, відчуття незадоволення не скінчилося й після повстання під керівництвом Павлюка.

По поразці під Кумейками і Боровицею залишки повстанців під проводом Гуні і Скидана відступили в Запорозьку Січ, де зосередилися нереєстрові козаки-випищики, що готувалися для дальшої боротьби. Козацтво чекало тільки весни, щоб піднятися наново та спробувати взяти реванш за програну справу.

Хід повстання. Згідно з «Літописом Величка» у березні 1638 року напередодні походу, Острянин, що був обраний гетьманом, звернувся з універсалом до українського народу, оповіщаючи, що йде:

«... постановилисмо згодною порадою и совітомъ рушати зъ Коша Запорожского зъ войскомъ на Украину Малороссійскую, для видвигнення при помощи Божой васъ, народа нашего Православного отъ ярма, порабоцения и мучителства тиранского Леховского, и для отмщенія починенихъ обидъ, разореній и мучителскихъ ругателствъ вамъ браті[і]

нашої шляхетне урожоной и всему посполству рода Руского, въ Малой Росіи по обоимъ сторонамъ Дніпра мешкаючого».

Острянин закликав населення приставати до повстанців, щойно вони з'являться на території староств, а поки що потай готуватися до війни і дуже остерігатися реєстровців:

«Однакъ тотъ приборъ, свой чиніте скрито и невідомо (...). А Козаковъ реєстровихъ, отродковъ и отщепенцовъ нашихъ, для власнихъ користей и приватъ своихъ, о упадокъ отчизни недбаючихъ, яко ядовитой ехидни стережітеся и крійтеся».

Універсали ширилися по Україні і доходили аж до Покуття. Їх розвозили і розносили старці-бандуристи, підлітки і, за словами Острянина, навіть черниці. Люди почали готуватися до повстання: одні йшли на Запоріжжя, інші відправляли туди продовольство, гроші, порох тощо.

Невдовзі повстанські загони вирушили із Запоріжжя. Вони розділилися на три частини. Перша з них під проводом Острянина, просуваючись лівим берегом Дніпра, зайняла Кременчук і повернула на Хорол і Омельник. Запорізька флотилія на чолі з Гунею на чайках піднялася по Дніпру і зайняла перевози в Кременчуці, Максимівці, Бужині й Чигирин-Діброві. Скидан з рештою війська пішов правим берегом Дніпра і зайняв Чигирин. Найближча мета, яку перед собою поставили повстанці, полягала у винищенні частини коронного війська, що стояло на Лівобережжі під начальством С.Потоцького. Це складне завдання мав розв'язати Острянин з головними повстанськими силами. Щоб позбавити противника переправитися на правий берег, Гуня ставив на перевозах охорону. Скидан мав затримувати й розбивати ті війська, які йтимуть на допомогу Потоцькому.

Хоч Острянин рухався з великою обережністю, Потоцький дістав відомості про повстанців і рушив їм назустріч. З ним пішов Караїмович з реєстровцями.

Сили Острянина були ще замалі і він вирішив оборонятися, зайнявши найближчий придатний для цього пункт.

На початку травня під містечком Голтва, що належало Ярмі Вишневецькому, повстанці отаборилися. Острянин обрав місце для свого табору вдало: Голтва стояла на високому місці, при впадінні річки Голтва в Псел. Місто, огорожене частоколом, мало замок, від якого до правого берега Псла, де були болота і ліси, тягнувся вузький довгий міст. Повстанці укріпили Голтву і стали чекати на підмогу.

Потоцький також зайняв позиції під Голтвою на початку травня. Свій табір він обвів валом, що тягнувся між берегами річок. 25 квітня С. Потоцький відправив на правий берег Псла два полки іноземної піхоти й кілька тисяч реєстровців з завданням здобути замок з протилежної від мосту сторони. Острянин розгадав цей план і послав у тил цьому загонові досить значні сили повстанців. Перейшовши річку Караїмович намагався на мосту підступити до замкової брами, але був зустрінутий сильним вогнем. Втративши багато вбитими і пораненими (був поранений і Караїмович), загін спробував повернутися до переправи, щоб перейти на лівий берег. Однак повстанці вже завалили дорогу деревами і звідти відкрили згубний вогонь. Вороги мушили шукати порятунку в лісовому болоті і були майже цілком знищені. За словами тогочасного історика врятувалося тільки 18 чоловік.

Штурм повстанського табору, розпочатий наступного дня Потоцьким, був відбитий з великими втратами для останнього. Більше того, в тил війську Речі Посполитої вдарила повстанська піхота, заздалегідь послана в обхід. Вона відкинула й кінноту Потоцького, коли та заступила їй дорогу.

Зазнавши поразки, Потоцький 1 травня відійшов до Лубен, дуже вигідний для оборони пункт, і послав до коронного гетьмана в Бар гінців з проханням про допомогу. Острянин рушив слідом за Потоцьким на Лубни, маючи на меті розбити противника до одержання ним підмоги. Сам він не покидав надії на

прибуття нових повстанських загонів. І справді — військо його швидко зросло до 12 тисяч чоловік.

6 травня під Лубнами між повстанцями і урядовим військом (Потоцький мав близько 6 тисяч чоловік) почався жорстокий бій. Надвечір повстанці дужим ударом примусили ворога повернути назад. Військо Потоцького кинулося на міст, що вів у Лубни, але міст завалився і поховав під собою багато жовнірів та реєстровців. Битва послабила обидві сторони, не давши жодній із них переваги, але Потоцький був у кращому становищі: він замкнувся у Лубнах, а Острянин лишився в полі. Тому Острянин почав відходити на північний схід, а потім повернув на Миргород. Довідавшись, що на допомогу Стефану Потоцькому вже рушили Микола Потоцький та Ярема Вишневецький, Острянин, обійшовши Лубни з півдня, рушив через Лукомль на Сліпорід. На дорогу, яка вела з Пирятина в Лубни, Острянин вислав полк отамана Сокирявого (1,5 тисяч чоловік) із завданням ударити звідти на Лубни в момент, коли на них наступатиме Острянин з головними силами. Але цьому плану не вдалося збутися. У Лубни 29 травня прибув Я.Вишневецький з приблизно 2 тисячами воїнів і 12 гарматами. Коли Острянин наблизився до Сліпорода, на нього вдарили всіма силами С. Потоцький і Я. Вишневецький. Бій тривав цілий день. Вночі Острянин відійшов до Лукомля, а звідти — вздовж Сули на Жовнин, де отаборився.

3(13).VI.1638 річпосполитське військо оточило повстанців і вдерлося в їхній табір. Вважаючи Жовнинську битву 1638 року програною, Я. Острянин з частиною війська переправився через Сулу і відступив на Слобідську Україну під захист Московської держави. Повстанці, що залишилися на місці, продовжували боротьбу. Вони обрали гетьманом Д. Т. Гуню. Відступивши до гирла р. Сули (де впадає в неї р. Старець), вони збудували міцно укріплений табір і протягом червня-липня героїчно оборонялися від ворога. Проте, позбавлені допомоги ззовні та відчуваючи гостру нестачу провіанту, змушені були капітулювати. Лише частині козаків під проводом Д.Гуні вдалося прорвати

оточення і пробитися на Дон у межі Московської держави. Придушивши повстання, шляхта Речі Посполитої вчинила нещадну розправу над повсталими.

Наслідки. Селянсько-козацькі повстання 30-х років XVII століття були провісниками визвольної війни українського народу 1648—1657 рр.

Література:

Галушко К. Поле битви – Україна. Від «володарів степу» до «кіборгів». Воєнна історія України від давнини до сьогодення. – К.: КСД, 2016.

Горобець В. М. Русь «після Русі». Між короною і булавою. Українські землі від королівства Русі до Війська Запорозького // Козацька війна 1594-1596 рр. – Харків: «КСД», 2016.

Леп'явко С. А. Косинського повстання 1591—1593 // Енциклопедія історії України : у 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. – Т. 5. - К. : Наукова думка, 2009.

Леп'явко С. А. Наливайка повстання (1594—1596) // Енциклопедія історії України : у 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. – Т. 7. - К. : Наукова думка, 2010.

Літвін Г. З народу руського. Шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини (1569-1648) / Пер. з польськ. Л. Лисенко; Наук. ред. Н. Старченко. – К.: Дух і Літера, 2016.

Сас П. М. Хотинська війна 1621 року / Інститут історії України НАН України. Вид. 2-е, виправлене і доповнене. - Біла Церква: Видавець Пшонківський О. В., 2012.

Сікора Р. З історії польських крилатих гусарів. - К.: Дух і літера, 2012.

Чухліб Т. В.. Козаки і монархи. Українська ранньомодерна держава у міжнародних відносинах 1648 - 1721 рр. – К., 2009.

Чухліб Т. В. Козаки та Яничари. Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500 — 1700 рр. - К., 2010.

Хотинська війна 1621 року: погляд істориків і митців // Зелена Буковина. - № 1–2, 2005.

Хотинська війна 1621 року: докум., матеріали, дослідж. / Держ. іст.-архітектур. заповідник «Хотин. фортеця» ; редкол.: Михайлина Л. П. (голова) та ін. - Хотин, 2011.

Щербак В. О.. Павлюка повстання 1637 // Енциклопедія історії України : у 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. - Т. 8. - К. : Наукова думка, 2011.

Лекція 9.

Тема: Конфлікти часу Гетьманщини.

- 1. Повстання Богдана Хмельницького (1648-1654).**
- 2. Сучавська кампанія Тиміша Хмельницького (1653).**
- 3. Російсько-польська війна (1654-1667).**
- 4. Повстання Богуна (1659).**
- 5. Північна війна (1655-1660).**
- 6. Польсько-казацько-татарська війна (1666-1671).**
- 7. Польсько-турецька війна (1672-1676).**
- 8. Московсько-турецька війна (1676-1681).**
- 9. Велика турецька війна (1683-1699).**
- 10. Повстання Палія (1702-1704).**

11. Велика Північна війна (1700-1721).
12. Російсько-турецькі війни (1735-1739; 1768-1774).
13. Семирічна війна (1756-1763).
14. Кліщинське повстання (1767- 1770).
15. Коліївщина (1768-1769).

1. Повстання Богдана Хмельницького (1648-1654).

Хмельниччина (Національно-визвольна війна під керівництвом Богдана Хмельницького, Польсько-козацька війна, Козацька революція, Велика українська революція, Українська революція, Визвольна війна українського народу проти польсько-шляхетського панування, Визвольна війна) - назва історичного періоду 1648—1657 років та повстання під проводом Богдана Хмельницького, під час яких Річ Посполита втратила контроль над центральною частиною українських етнічних земель, на базі яких постала українська козацька держава на чолі з гетьманом. Цей період розглядають як першу фазу Української національної революції XVII століття.

Повстання супроводжувалося масовими вбивствами козаками цивільного населення, особливо римо-католицького та уніатського духовенства і євреїв, які були орендарями, і яких селяни розглядали як своїх безпосередніх гнобителів, а також жорстокими репресіями з боку воєводи Руського Яреми Вишневецького.

Передумови, причини та привід. Після придушення козацьких повстань (кінець XVI — перша половина XVII століття) владі Речі Посполитої здалося, що вона остаточно підкорила українців, оскільки збройні виступи на деякий час припинилися. Навіть роки від 1638 до 1648 року отримали назву «десятиріччя золотого спокою». Проте в середині XVII століття становище

українського народу під владою Речі Посполитої стало особливо важким. В Україні не було жодної соціальної верстви населення, яка б не зазнавала утисків у правах. Тому спокій, що запанував після повстань не був довготривалим, адже наявні протиріччя залишалися невирішеними.

Національно-визвольна боротьба українців проти панування Речі Посполитої була обумовлена об'єктивними передумовами і причинами, які мали соціально-економічний, релігійний та національний характер.

Передумови:

- Формування української ранньомодерної нації, яка у межах Речі Посполитої фактично не мала шансів на повноцінний розвиток.

- Перетворення українського козацтва на провідну політичну силу, що виражала ідеї народу і внаслідок загострення протиріч між Україною і великодержавними амбіціями Речі Посполитої відігравала роль суспільного детонатора.

- Поширення ідей боротьби за національну незалежність та особисту свободу людини, які набули поширення на той час у Європі.

Причини:

- Козацтво зазнавало постійних утисків: магнати відбирали в них хутори, луки, ставки, млини, змушували платити нечувані податки. За будь-яку непокору козаків кидали до в'язниць, де їх катували. Більш того — багатьох з них перетворювали на кріпаків.

... вони (феодалі) поведуться з нами не так, як годиться
« чинити з лицарськими людьми, гірше знущаються з нас, ніж зі своїх невільників і роблять нам усілякі кривди. Не тільки в майні »
своєму, а й самі собі ми не вільні.

З листа козаків до короля Речі Посполитої.

- Посилюється гноблення селянства, яке дедалі більше ототожнюється з пануванням Речі Посполитої. Панщина на Наддніпрянщині досягла чотирьох днів на тиждень, у західних районах — шести. Крім панщини, селяни мусили виконувати й інші різноманітні натуральні та грошові повинності, а також працювати в маєтку феодала: стерегти панське майно, білити полотно, лагодити греблі, возити дрова тощо.

... селяни змушені віддавати своїм панам усе, що тим заманеться вимагати. Не дивно, що цим злидарям у тяжких
« умовах не залишається нічого для себе. Але це ще не все: пани »
мають безмежну владу не тільки над селянським майном, а й над їхнім життям.

(Гійом де Боплан про Україну)

- Міщан українського походження усували від участі в міському самоврядуванні, натомість на посади брали іноземців.

- Чинилися перешкоди вступу українців до цехів, заняття ними ремеслом чи торгівлею.

- Збільшився тиск на православну церкву, звичайним людям насаджували греко-католицизм або католицизм.

- Застосовувалися обмеження щодо освіти та вживання української мови.

1646 року відбулася подія, що значною мірою вплинула на перебіг історичних подій. За відсутності господаря на Суботів здійснив напад чигиринський підстароста Д. Чаплинський, який, пограбувавши хутір, убив його наймолодшого сина та забрав жінку, з якою мав намір одружитися овдовілий Богдан. Варто зауважити: подібні випадки були звичним явищем з боку шляхти Речі Посполитої, тому Хмельницький спочатку намагався покарати підстаросту законними методами через короля, але всі прохання виявилися марними. Цей випадок остаточно переконав його в необхідності докорінних змін у державі.

1648—1649. Зборівська угода. 25 січня 1648 року Богдан Хмельницький на чолі невеликого загону (близько 5-тис.) реєстрових і запорізьких козаків, напав на залогу Речі Посполитої на острові Базавлук (на Дніпрі) і знищив її. Це звільнило Запорізьку Січ від контролю Речі Посполитої, притягнуло запорожців на бік Богдана Хмельницького, обраного гетьманом. Наступні кілька місяців тривала підготовка ширшого повстання; розсилалися універсали, які заохочували козаків, селян і міщан стати проти шляхти. Дуже важливим був договір, який Богдан Хмельницький уклав з Османською імперією, а також з кримським ханом Іслямом III Гераєм, за яким Тугай-бей з 40-тисячним загоном кримських татар мав допомогти козакам.

Щоб ліквідувати повстання, у квітні 1648 року уряд Речі Посполитої вислав 30 000 військових проти Хмельницького. Не очікуючи поважніших труднощів, полководці Речі Посполитої — великий гетьман М. Потоцький і польний гетьман коронний М. Калиновський — поділили свої сили. Це була велика тактична помилка. Близько 10 000 повстанців оточили 6 000-тисячний авангард Речі Посполитої на чолі з сином гетьмана Стефаном Потоцьким під Жовтими Водами і 16 травня 1648 року знищили його, а 26 травня 1648 під Корсунем Хмельницький з кримськими татарами розгромив головне військо Речі Посполитої, керівники якого потрапили в кримський полон.

Але вже 8 червня 1648 року Хмельницький відправив московському царю Олексію Михайловичу лист з проханням про заступництво.

Після перемог Хмельницького по всій Україні розгорілася війна між українськими козацькими і шляхетськими загонами Речі Посполитої. Жорстокі бої відбулися на Правобережжі влітку 1648 року між загонами полковника М.Кривоноса і шляхетськими частинами під проводом князя Я.Вишневецького. Під час цих боїв населення дуже потерпіло. Військо Речі Посполитої систематично вирізало всіх козаків і селян, включно з дітьми,

жінками і старими, а повстанці так само поводитися зі шляхтою, католицьким духовництвом і євреями, чимало яких допомагали шляхті Речі Посполитої.

Наприкінці літа уряд Речі Посполитої вислав ще одне, добре виряджене, 40-тисячне військо (32 000 поляків, 8 000 найманих німецьких жовнірів) проти Хмельницького. Але провід цього війська (О. Конецпольський, М. Остророг, князь Д. Заславський) був слабкий і недосвідчений. Вишневецький, що хотів стати головним полководцем сил Речі Посполитої, не мав належного контакту з наступаючим військом держави. Певні свої перемоги, полководці Речі Посполитої дозволили Хмельницькому зайняти дуже вигідні позиції біля Пилявців. У бою, який відбувся 23 вересня 1648 року, повстанці вщент розгромили військо Речі Посполитої. Військо Хмельницького, перейшло на західноукраїнські землі й на початку листопада 1648 року взяло в облогу Львів. Після облоги Львова, з якого Хмельницький взяв велику контрибуцію, щоб врятувати від грабунків кримських татар, не повідомляючи хана Ісляма Герая, вкотре відправив своїх послів до Московії для ведення переговорів про союз.

Деякі козацькі відділи дійшли до етнічно польських і білоруських земель, де також вибухнули антишляхетські й антипольські повстання. Також до козацького повстання долучилися і західноукраїнські повстанці — опришки, які в цей час тісно співпрацювали з козаками. Польська шляхта навіть називала опришків «другою армією Хмельницького». Опришки ще у травні 1648 року здобули королівський замок у Новотанці, а в липні — в Сяніку.

Крім цього в листопаді—грудні 1648 року козаки здійснили рейд через Карпати за межі Речі Посполитої — в українське Закарпаття, що було під контролем Трансильванії, де були на деякий час взяті околиці Ужгорода і Мукачева. Також в повстанні взяла участь і Буковина, яка належала тоді Молдовському князівству, в складі козацько-селянських військ перебувала значна частина буковинців, які утворили власний полк, що брав участь в облозі Львова 1648 року. З цього випливає, що у національно-визвольній

війні взяли участь представники всіх тогочасних українських етнічних територій.

Ідучи назустріч проханням українських міщан, Хмельницький покинув облогу Львова і оточив Замостя, де були залишки військ Вишневецького. На той час Хмельницький мав з собою виснажене 30-тисячне військо, яке потерпало від епідемії чуми, не мало вдосталь провіанту, не мало змоги вести війну при зимових морозах. Також вагомою причиною відступу Хмельницького було те, що в разі взяття Замостя та подальшого просування війська територією Речі Посполитої, національно-визвольна війна мала вийти за етнічні кордони українців і перетворитися на загарбницьку. До того ж гетьман тверезо оцінив свої сили та міцність фортець, котрі йому необхідно було подолати по дорозі до столиці, тож він вирішив повернутись до Наддніпрянщини. 2 (12) січня 1649 року військо Богдана Хмельницького урочисто вступило до Києва.

Мобілізуючи всі сили Речі Посполитої, Ян II Казимир у квітні 1649 перейшов у наступ проти Хмельницького. Головне військо Речі Посполитої, під проводом самого короля, виступило з Волині, а литовське військо, яким командував гетьман Литовський князь Януш Радзивілл, наступало на Київ. З допомогою Іслям-Гірея Хмельницький 10 липня оточив частину королівського війська у Збаражі, оборону якого очолив князь Ієремія Вишневецький. Коли Ян II Казимир і його 25-тисячне військо рушило на поміч обложеним 15 липня 1649 року, Хмельницький несподівано напав на короля і оточив його біля Зборова. Тим часом у червні й липні литовське військо майже дійшло до Києва, але козацькі напади у запіллі примусили литовців відступити. Виглядало, що Хмельницький остаточно розгромить ворожі сили. 18 серпня 1649 року Хмельницький уклав з делегацією Речі Посполитої під проводом Юзефа Оссолінського Зборівську угоду.

У Хмельницького назріла думка цілком відірвати Україну від Речі Посполитої, але хоч він здобув ряд перемог, проте не міг остаточно розгромити

ворога. Повна назва Зборівського договору: «Декларація Його королівської милості Запорозькому Війську на дані пункти». Він складається з 12 статей. Форма договору — жалувана грамота короля своїм підданим.

За умовами цього договору:

- Король визнавав самоврядність Війська Запорозького, Гетьманщини, у межах Київського, Чернігівського і Брацлавського воєводств.

- На землях Війська Запорозького влада належала гетьману, резиденція якого розміщувалась в Чигирині.

- Уряди всіх рівнів на території Гетьманщини мали право займати лише православні шляхтичі.

- У контрольованій козаками Україні не мали права перебувати війська Речі Посполитої та євреї.

- Тільки козаки та православна шляхта мали право обіймати державні посади.

- Єзуїти не мали права утримувати освітні заклади.

- Чисельність козаків Війська Запорозького обмежувалась реєстром у 40 000 осіб.

- Усі ті, хто не потрапив до козацького реєстру, мали повернутися до панів.

- Проголошувалась амністія всім учасникам Хмельниччини, православним і католицьким шляхтичам, які примкнули до козаків і воювали проти урядових сил.

- Православна Київська митрополія відновлювалася у своїх правах, а київський митрополит та двоє єпископів мали увійти до складу сенату Речі Посполитої. Питання про унію передавалось на розгляд сейму.

Кампанія закінчилася Зборівською угодою, якою не були задоволені обидві сторони.

1650—1651. Білоцерківська угода. Влітку 1650 року і українці, й поляки намагалися ізолювати одні одних дипломатично. Дипломати Речі Посполитої

перестерігали Московське царство перед козаками і перетягнули на свій бік Василя Лупула, господаря Молдови. Хмельницький посилив свої зв'язки з кримськими татарами і Оттоманською Портою. Щоб запобігти поширенню впливів Речі Посполитої у Молдові, Хмельницький у серпні 1650 року вислав велике козацько-татарське військо в Молдову і примусив Василя Лупула підписати договір та обіцяти віддати заміж доньку Розанду за свого сина Тимоша.

Тим часом, коли козаки були зайняті у Молдові, 50-тисячне військо Речі Посполитої несподівано напало 20 лютого 1651 року на Брацлав. У червні відбувся головний бій під Берестечком на Волині. Армія Речі Посполитої, у якій було близько 20 000 найманого німецького війська, набраного з ветеранів Тридцятирічної війни, стала проти українсько-татарського війська. Але українське військо, внаслідок відступу кримських татар та Хмельницького, зазнало поразки, і 10 липня 1651 року у тяжких умовах відступило до Білої Церкви. На початку серпня литовське військо зайняло і спалило Київ. Не зважаючи на ці невдачі, Хмельницький зібрав 50 000 війська і 24 — 25 вересня вступив у тяжкий, але не вирішальний, бій з ворогом біля Білої Церкви. Втомлені війною, обидві сторони почали переговори, підсумком яких була укладена дуже невигідна для Хмельницького Білоцерківська угода 18 вересня 1651 року.

Невдовзі по підписанні договору військові частини Речі Посполитої й шляхта почали повертатися в Україну і відновлювати старі порядки. Населення Правобережної України, занепокоєне появою попередніх дідичів, почало кидати свої оселі й переселятися на схід, на Лівобережжя й Слобожанщину.

1652—1654. Переяславська рада. Весна 1652 — зима 1653. Хоч козаки здобували далі деякі перемоги над поляками, з'явилися ознаки ослаблення і зневіри, і Хмельницький покладав щораз більшу надію на зовнішню допомогу. У 1651—1652 роки він посилив зв'язки з кримськими татарами й Оттоманською Портою. Центром його уваги була Молдова. Одруження Тимоша і Розанди мало

забезпечити союз України з Молдовою, а далі з Османською імперією і Кримським Ханатом. Хмельницький вислав Тимоша на весні 1652 року з великим козацько-татарським військом до Молдови. 2 червня 1652 року відбувся бій під Батогом з 30-тисячним військом Речі Посполитої, з якого Хмельницький, що прийшов синові на допомогу, вийшов з блискучою перемогою, і в серпні 1652 Тиміш побрався з Розандою. Але на весні 1653 року молдовські бояри, підтримані Валахією і Семигородом, повстали проти Лупула і козаків, а у вересні Тиміш загинув, обороняючи Сучаву. Смерть гетьманича 15 вересня 1653 року поклала кінець молдовській орієнтації Хмельницького.

Тим часом в Україні знову розгорілася війна. Велике 80-тисячне військо Речі Посполитої наступило на Поділля, але було оточене об'єднаними силами козаків і кримських татар під Жванцем на початку грудня 1653.

Тим часом до хана надійшли повідомлення про рішення Земського собору Московського царства від 1 жовтня 1653 року щодо протекції над Україною і готовності розпочати війну з Річчю Посполитою. В таких умовах Річ Посполита і Кримський ханат відчували потребу замирення перед лицем московської загрози, і Хмельницький мусив замиритися 5 грудня з поляками на основі Зборівського договору 1649 року.

Майже від початку повстання Хмельницький утримував дипломатичні зв'язки з Москвою, але цар Олексій Михайлович уникав від підтримки повстання, бо це означало б війну Москви з Річчю Посполитою. Проте поразки Речі Посполитої в Україні і загроза, що Хмельницький визнає зверхність Османської імперії, заохотили Москву до нових переговорів з гетьманом (1653), які закінчилися укладенням так званої Переяславської угоди (у січні — березні 1654 року) під час якої були підписані Березневі статті. За цими статтями, Україна визнала протекторат московського царя, зберігаючи свою цілковиту автономію і діставала військово-політичну допомогу Московського царства проти Речі Посполитої.

Союз зі шведами 1654—1657. Літо 1654 — осінь 1655. На цей час з'єднані україно-московські сили перейшли в наступ проти Речі Посполитої і досягли чималих успіхів. Головні бої тоді точилися на Правобережжі, Білорусі й Західній Україні. Улітку 1654 року московське військо (25000) і 20 000 козаків під проводом І. Золотаренка повели наступ на Білорусь і зайняли Смоленськ, а 1655 року, продовжуючи наступ, у липні заволоділи Вільно. Під час білоруських походів виникло певне напруження щодо питання — кому мають належати завойовані землі: чи Війську Запорізькому, чи Москві (за висловом В. Липинського, «війна двох Русей за Русь третю»). Тим часом поляки восени 1654 року виступили на Брацлавщину, а 20 січня 1655 року облягли Умань. Хмельницький і московський полководець В. Шереметєв, на чолі 70 000 україно-московського війська, пішли назустріч ворогові, й 29 січня 1655 року відбувся тяжкий, але не вирішальний, бій біля Охматова. Навесні того ж року україно-московські сили перейшли в наступ на західноукраїнських землях і наприкінці вересня облягли Львів, але у жовтні, коли кримчани, що тоді стали союзниками Речі Посполитої, прийшли полякам на допомогу, відступили на схід.

Осінь 1656 — літо 1657. Розчарування Хмельницького московитами зростає, і він шукає інших союзників для боротьби з Річчю Посполитою. Війна Речі Посполитої з козаками й Москвою дала шведському королеві Карлові X Густавові нагоду зайняти влітку 1655 року північні частини Речі Посполитої. Стурбована поширенням шведської сили, Москва уклала з поляками Віленське перемир'я (24 жовтня 1656) і разом з ними виступила війною проти Швеції.

Український уряд, послы якого не були допущені до переговорів, був дуже обурений Віленською угодою. Тому в жовтні 1656, ігноруючи протести Москви, Хмельницький вступив у ширшу коаліцію зі Швецією, Семигородом, Бранденбургом, а почасти з Молдовою і Волощиною, метою якої був поділ Речі Посполитої. Гетьмана у тій коаліції найбільше цікавило те, що

вона давала йому можливість зайняти західноукраїнські землі та з'єднати їх з правобережною Україною.

Але інтереси учасників цієї коаліції були розбіжні. До того ще Річ Посполита дістала дипломатичну й військову підтримку з боку Габсбурзької імперії й Московського царства, а також і Криму. Не зважаючи на це, у січні 1657 року 50-тисячне україно-семигородське військо (30 000 угорців і 20 000 українців), на чолі з князем Юрієм II Ракоці й полковником А. Ждановичем, напало на Річ Посполиту й зайняло Галичину та значну частину держави з Краковом і Варшавою. Але утиски угорського війська над місцевою людністю й інтриги московських агентів у козацькому війську, які значно послабили його боєздатність, спричинилися до того, що військо Речі Посполитої почало наступати, і Ракоці змушений був відступити на схід. Наприкінці липня 1657 року, оточений поляками й кримськими татарами під Межибожем, Ракоці капітулював (Чорноострівська угода 22 липня 1657). Спроба Ждановича втримати антипольський фронт, була невдала. Ця катастрофа прискорила смерть гетьмана (6 серпня 1657 року) і українсько-польська війна на цьому фактично закінчилася.

Козацька держава. Генеза козацької держави «козацького панства» була значно старша за Хмельниччину. На думку деяких істориків (Іван Крип'якевич, Наталія Полонська-Василенко, Л. Окіншевич та ін.), українська козацька держава з'явилася ще в 16 ст. (Запорізька Січ). В'ячеслав Липинський вважав, що Козаччина «ставала поволі в національно чужій Речі Посполитій державою в державі». Але то були тільки зародки козацької державності, яка в 17 ст. піднеслася до ідеї «Козацького Панства» на старих козацьких теренах Наддніпрянщини (включно з Києвом) і на землях нової української колонізації на Лівобережжі (зокрема на півдні його), які козацтво вважало за набуток своєї шаблі й свого плуга. Ця ідея виросла на традиціях старої українсько-руської державності, що жили в Україні й за часів Литовсько-Руської Держави та панування Речі Посполитої після Люблінської Унії 1569. Ці

традиції були живі й у колах української православної шляхти та вищого духовенства (Києво-Могилянський гурток 1620—1630-их років; протестація православного духовенства на сеймі, 1620—1621). Від часів гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного ці традиції входять в ідеологічний арсенал Козаччини. Про це добре знали в Речі Посполитій і в Західній Європі, зокрема у Швеції й у Семигороді, і вважали, що «козацький народ може відділитись від Польщі й збудувати окрему Річ Посполиту ... якщо тільки знайде для своїх змагань розумного та шляхетного вождя й ініціатора» (слова семигородського князя Бетлена 1628). Такий вождь і з'явився в особі Богдана Хмельницького.

Вже перші вістки про повстання Богдана Хмельницького та його союз з Османською імперією й Кримом, показали урядові Речі Посполитої, що це початок національно-визвольної революції. Про те, що козаки «*absolutnie chcą w Ukrainie dominować*» і що Хмельницький «*novus formatur... ducatus*», писали й коронний гетьман Микола Потоцький (березень 1648), і знавець українських справ Адам Кисіль, воєвода брацлавський (травень 1648).

Концепції державного устрою. В українських політичних колах того часу були різні концепції нового державного устрою України. Серед православної шляхти й вищого духовенства досить популярною була ідея двовладдя: митрополита київського й гетьмана Війська Запорізького, відносини яких з Річчю Посполитою були б подібні до Бранденбургу (Пруссії). Але воєнні перемоги Хмельницького 1648–1649 і тріумфальний прийом гетьмана в Києві 1648, де його всі вітали, як «Мойсея, спасителя, збавителя і свободителя народу руського з неволі ляхської ... пресвітлого володаря й княжої Руси», були рішучою перемогою «козацького панства».

Під час переговорів з посольством Речі Посполитої на чолі з А. Киселем у Переяславі (лютий 1649) Хмельницький сказав, що він «єдиновладний самодержець руський» і «досить має сил в Україні, Поділлі і Волині ... в землі й

князівстві моїм по Львів, Холм і Галич». Для послів Речі Посполитої стало ясно, що Хмельницький «Україну і всю Русь виповів ляхам».

Свідомість божественного походження своєї влади з'являється в Хмельницького ще раніше. В листі до московського воєводи 29 липня 1648 він титулує себе так: «Богдан Хмельницький, Божією милостію Гетьман з Військом Запорозьким». Ця формула відтоді повторюється в усіх офіційних козацьких документах того часу: «Божією милостію Великого Государя нашего, пана Богдана Хмельницького, Пана Гетьмана всего Войска Запорозького» (лист глухівського сотника Сахна Вейчика до Севського воєводи князя Т. Щербатова 22 квітня 1651). У зверненнях чужинці Хмельницького титулували: «*Illustrissimus Princeps*» (або: «*Dux*»). Грецькі митрополити, що були в Україні 1650, поминали його під час служби Божої, як «Государя і Гетьмана Великої Русі». Князем і монархом титулував Хмельницького османський султан, «світлішим князем» («*Illustrissimus dux*») називали його інші чужоземні володарі.

Переяславська рада 1654 не змінила державного статусу України, титулу і влади її гетьмана. «Військо Запорозьке» й далі залишилося окремою самостійною державою, «Руською державою» («Государство Російське», як називав її Богдан Хмельницький в листі до московського царя 17 лютого 1654: «Малоросійское Государство», як писали тоді і пізніше в Москві), з власним головою держави — гетьманом Війська Запорозького, обираним довічно; навіть з виразними тенденціями спадковості та династичності його титулу та влади, з власним урядом, власним військом, власною зовнішньою політикою (обмеження зносин з Річчю Посполитою й Османською імперією не було запроваджене в життя), власним суспільним та економічним устроєм, власним законодавством і судівництвом, власними фінансами (обов'язок доходи з міст передавати в «государеву казну» залишився тільки на папері), нарешті, з власним церковно-культурним життям. Єдиною ознакою, скорше символом зверхності московського царя був його новий, український титул («царь Малой России,

великий князь Киевский й Черниговский») і наявність московської залоги у Києві.

У руках Богдана Хмельницького залишилася вся повнота державної влади і щодо внутрішніх справ країни і щодо її зовнішньої політики, яку він провадив самостійно й незалежно. Гетьман і далі був «государем і гетьманом» української держави, «зверхнілшим владцею і государем отчизни нашої», як його називають офіційні українські документи, «нашей землі начальником і повелителем» (митрополіт Сильвестр Косів, 1654) «господарем усієї Руської землі» (сам Богдан Хмельницький, 1655). «Як цар у своїй землі цар, так гетьман в своїм краю князь або король» (слова гетьманського писаря Івана Виговського семигородському послові 1657). Державний статус України за Хмельниччини здобув собі міжнародного визнання. Корсунський союзний договір зі Швецією 6 жовтня 1657 визнавав Україну за «народ вільний і нікому не підлеглий» («pro libera gente et nulli subjecta»).

Хмельниччина та Білорусь. У висліді Хмельниччини була не тільки утворена нова державна формація «Войска Запорожского Украйна» (як її називали в Москві); а й відновлена стара «Руська Держава» («Государство Російское»; в розумінні України: лист Богдана Хмельницького до московського царя 17 лютого 1654). У всіх переговорах зі Швецією й Семигородом Хмельницький вимагав визнання прав козацької держави «на всю стару Україну, або Русь (Роксолянню), де грецька віра і мова їх ще існує, аж по Вислу».

У зв'язку з цим в українській політиці щораз більше активізувалася білоруська проблема. Вона цікавила Козаччину ще в 16 ст. (походи Григорія Лободи й Наливайка), Хмельницький віддавав їй увагу з самого початку революції. Він підтримував козацький рух на Сході Білорусі під проводом К. Поклонського. У 1655–1657 роки існував Білоруський полк під владою Війська Запорозького. В Білоруський полк, гетьман призначав своїх свояків Івана Золотаренка, «гетьмана Сіверського» (1655), І. Нечая («полковник Білоруський,

Могилівський, Гомельський і Чауський», 1656). Д. Виговського («полковник Биховський», 1655).

1656 року Хмельницький прийняв під свій протекторат Слутське князівство, яке належало князю Б. Радзівілові, а 1657 Старий Бихов, якому він видав універсал на вільний торг з Україною; 28. 6. (8. 7.)

У 1657 році на прохання пинської шляхти прийняв під свій, своїх наступників і Війська Запорозького протекторат Пинський, Мозирський і Туровський повіти.

Ці акції викликали велике занепокоєння Москви, яка розпочала «боротьбу двох Русей за Русь третю» (Вячеслав Липинський).

Хоча смерть Хмельницького припинила подальшу експансію України на білоруські землі, але традиція «Руської Держави» збереглася в українській політиці за Івана Виговського, а відгуки її знаходимо й пізніше.

Наслідки. М. Грушевський, І. Крип'якевич, Д. Дорошенко та ін. вважають головним наслідком національно-визвольної війни 1648—1657 років відновлення державності українського народу і завершення, переважно, процесу формування української національної держави — Української козацької республіки. Сучасні українські історики розглядаючи проблему тривалості визвольної війни, говорять, що політичні події 1648—1676 років — це ланки єдиного процесу боротьби українського народу за створення національної держави, її незалежність і територіальну цілісність. Хмельниччина чимало змінила міжнародно-політичну систему Східної Європи, а також зробила певні зміни в соціально-економічну структуру Козацько-Гетьманської України (переважно було ліквідовано велике й середнє землеволодіння феодалів Речі Посполитої та деякою мірою кріпацтво; набула поширення козацько-селянська земельна власність), створила нову провідну верству — козацьку старшину, що згодом, у 18 ст., перетворилася на українську шляхту, а в 19 ст. — на українське

дворянство. Хмельниччина відновила державний розвиток українських земель, продовжила традицію старої українсько-руської державності й пронесла її, з відповідними змінами й модифікаціями, до новітньої доби (національно визвольна революція 1917 й утворення сучасної української держави 1917–1920 рр.).

Жертви. Коли Хмельницький звернувся до населення України із закликом підтримати його у боротьбі зі шляхтою Речі Посполитої, яка порушує веління короля, він обіцяв надати всім учасникам руху козацький статус. Саме з літа 1648 року розгорнулася жорстока селянська війна під гаслом: «Змішати ворожу кров у полі з жовтим піском». Особливо часто насильство над неукраїнським населенням чинили загони Максима Кривоноса, Івана Ганжі, Олександренка, Чуйка, Степка, Неминикорчми, Вовгури-Лисенка. Гетьман навіть мав намір судити Кривоноса за надмірну жорстокість щодо членів польських та єврейських общин.

Не краще поводитись й інша сторона, про що красномовно свідчить універсал коронного гетьмана Миколи Потоцького, у якому той загрожував пограбувати все майно повстанців і поголовно знищити їх сім'ї. Загальним правилом став масовий розстріл полонених, катування взятих у полон розвідників. Особливо популярним катуванням було саджання на палю.

В епоху релігійних війн подібна нетерпимість є не винятком, а правилом. Нерішучі спроби гетьмана та частини старшин ввести акції помсти у якомсь обмежене русло виявилися марними. Те ж саме відбувалось і у «коронерів».

Під час повстання постраждала не тільки шляхта Речі Посполитої, а й євреї, греко-католицькі священники та українське міщанство.

За приблизними оцінками в період війни 1648—1657 років загинуло до 300 тис. українців. Тільки внаслідок протистояння козацької армії

гетьмана Виговського та повсталих проти нього козаків в 1658 році загинуло близько 50 000 осіб.

Відома згадка архідиякона Павла з Алеппо, який повідомлював 1654 року, що козаки винищили сотні тисяч поляків разом з жінками та дітьми.

Серед учасників антипольського повстання були сильні й антиєврейські настрої.

Доля жителів будь-якого містечка, захопленого повстанцями, залежала від свавілля місцевого командира, якому належала повна свобода дій. Відомі випадки, коли євреї давали «присягу» козакам (тобто приймали хрещення по православному обряду) і залишалися в живих. Характерно, що в Західній Україні і південно-східній Польщі, коли армія знаходилася під безпосереднім командуванням Хмельницького, козаки деколи вважали за краще не йти на штурм, а брали викуп і знімали облогу, якщо обложені вирішували відкупитись. Це допомогло таким містам як Львів, Жовква, Замосць, Дубно.

Також євреї іноді збройно захищалися. У Львові озброєні євреї захищали бастіони міста, те саме відбувалося і в інших містах: Перемишлі, Бучачі, Кам'янці-Подільському, де євреї брали активну участь в обороні та бою і допомагали полякам винищувати повстанців.

Страти панів і євреїв супроводжувались пограбуваннями з боку бідних верств учасників народного повстання. Відомими є такі події у Немирові, та в Яссах (Молдова), описані Павлом Алеппським. Знищення єврейських общин описані очевидцем подій Натаном Ганновером в книзі «Глибокий мул» та іншими свідками.

Передісторія. Пани-землевласники часто здавали свої маєтки разом з селянами в оренду, причому орендарями, як правило були євреї. Оскільки орендар розпоряджавсь маєтком лише протягом відносно короткого періоду він намагався отримати якнайбільший прибуток з нього, жорстоко визискуючи

селян. Відповідно ненависть широких мас населення поширювалась не лише на євреїв-орендарів, а на всіх осіб цієї національності. З цього приводу Богдан Хмельницький звертався до українських селян, говорячи, що поляки продали їх (український народ) «у руки проклятих жидів».

Також зазвичай євреї були власниками шинків, які завдяки пропінації ставали причиною зубожіння селянства. У 1616–1622 роках на Київщині 80 % прибутків старостату давали збори від оренди землі. У фільварках Г. Сангушка з 1601 року євреї-орендарі, викупивши земельний фонд за 40 тис. злотих, навіть отримали право виносити смертні вирoki непокірним селянам.

Напруження зростало й з іншого боку: з 1640 року православні ієрархи України заборонили парафіянам купувати у євреїв м'ясо, служити в них кухарями чи прибиральниками.

Кількість жертв. Наслідки. Кількість євреїв, що загинули у роки Хмельниччини, через відсутність якісних історичних джерел оцінюється доволі приблизно і історики за різними методиками підрахунку називають від кількох тисяч до 100 тисяч осіб і більше..

Єврейські і польські хроніки повстання схильні перебільшувати^[24] кількість жертв. В історичній літературі кінця XX століття поширені як оцінки в 100 000, загиблих євреїв і більше^[26], так і цифри в діапазоні від 40 до 100 тисяч.

За даними Короткої єврейської енциклопедії за період повстання загинуло не менш ніж 30 тисяч представників єврейського населення.

Єврейська енциклопедія зазначає, що за максимальними оцінками на всій Речі Посполитій (як в Україні, так і в сучасній Польщі) в період 1648—1667 років загинуло, померло від епідемій і голоду 40-50 тисяч євреїв. Оцінити жертви з боку тільки українських козаків та селян неможливо, оскільки схожі акції проводили і війська Речі Посполитої та населення.

На міжнародній конференції що відбулася 1998 року в Бар-Іланському університеті за підсумками доповідей було оцінено число жертв від 18 до 20 тисяч.

За умовами Зборівської угоди 1649 року євреям заборонялося перебувати на Київщині, Чернігівщині та Брацлавщині.

2. Сучавська кампанія Тиміша Хмельницького (1653).

Сучавська кампанія Тиміша Хмельницького 1653 року - воєнні дії на території Молдови і Валахії козацько-молдовського війська воєводи Василя Лупула і наказного гетьмана Тимоша Хмельницького проти претендента на молдовський престол Георгія Штефана та волоських військ господаря Матвія Басараба, підтриманого семигородськими, польськими та сербськими найманцями. Козацько-молдовське військо зазнало поразки, сам Тиміш загинув, що поставило хрест на спробах Богдана Хмельницького включити Молдову до сфери впливу Війська Запорізького, а також не лише на спробі Лупу посісти престол Волощини, але й на його владі у Молдові.

Похід на Молдову 1650 року. Василь Лупул, правитель князівства, підтримував дружні зв'язки з Богданом Хмельницьким з жовтня 1648 р., але при цьому також передавав інформацію про стан Війська Запорізького до Варшави, а також позичав королівському уряду гроші для найму жовнірів. Нагодою тісніше прив'язати Молдову до української політики став літній похід 1650 р. калги-султана Крим-Гірея на молдовські землі нібито для покарання за напади молдовських загонів на татар.

На початку 1650 року кримський хан Іслям III Герай зажадав від Хмельницького, як плату за допомогу татарського війська проти походу короля Яна II Казимира у попередньому році (що закінчився битвою під Зборовом та укладенням Зборовського трактату), взяти участь у запланованому

поході на Московську державу. Оскільки Москва завжди розцінювалася Богданом як важливий майбутній союзник, а участь у московському поході надовго б перекреслила можливість військової допомоги з боку Москви, Богдан Хмельницький вирішив перенаправити хана на інший напрямок. Було згадано про молдовські напади на татарські загони, що поверталися з Речі Посполитої у 1648 році. При цьому сам Хмельницький у стосунках із Молдовою та Московією підкреслював, що як союзник хана він був зобов'язаний до участі в цій експедиції.

Переправившись разом з татарами через Дністер, гетьман у вересні 1650 р. зненацька зайняв Ясси, а далі в ультимативній формі зажадав укладення союзу, заручкою чого мусив стати шлюб воєводиної доньки Розанди з сином Хмельницького Тимошем. Прив'язуючи Молдову до України, цей шлюб водночас вводив би козацького ватажка до кола легітимних володарів, протегованих Портою.

Шлюб Тимоша Хмельниченка. Наприкінці липня 1652 р. 70-тисячний козацький загін Тимоша вирушив у весільний похід; вінчання відбулося в Яссах, а на початку вересня гетьманич з молодою дружиною повернувся на батьківщину.

Заколот Георгіци. Посвоячення з Лупу не принесло Хмельницькому очікуваних вигод. На початку 1653 р. князь Трансільванії Дьєрдь II, незважаючи на пропозиції Хмельницького про союз та підтримку претензій на польський трон, вирішив розпочати воєнні дії проти Васіле Лупу, намагаючись заручитися підтримкою Речі Посполитої. Князь досяг домовленості про спільні дії з господарем Волощини Матвієм Басарабом, який допомагав молдовському логофетові Георгіци готувати черговий династичний переворот.

У квітні 1653 р. в Молдові спалахнув заколот Георгіци, якого підтримали Трансільванія та Валахія. Василь Лупул втік до Хотина, а потім до Кам'янця, просячи негайної допомоги в гетьмана й польського короля.

Прорахунки Хмельницького. Б. Хмельницький вирішив відгукнутися на заклик свата, що стало його суттєвим політичним прорахунком. Він втрутився у внутрішні справи васально залежної від Порти держави, маючи підтримку султанського уряду (який згодився на перехід обох Дунайських князівств під вплив Хмельницького); але поява українських військ у Молдові на боці Васіле Лупу означала ворожі дії проти Валахії й Трансильванії, що відразу ж робило їхніх володарів союзниками Речі Посполитої у боротьбі з Україною. Другою небезпечною помилкою стало призначення головнокомандувачем козацького корпусу хороброго, але запального й недосвідченого у військових справах і політичних інтригах сина Тимоша замість талановитого полководця Івана Богуна.

Початкові успіхи козацького війська. 18 квітня 1653 року запорозьке військо під проводом Тимоша пішло виручати гетьманського свата. Привертає увагу його титулювання у листі до Василя Лупула «Тимош Хмельницький Гетьман Війська Запорозького», в якому відсутнє означення «наказний», яким по суті він був. До козаків на Брацлавщині приєдналося бл. 2 тис. опришків під проводом Грицька (Герцерка). Форсувавши Дністер у районі Ямполя, військо попрямувало до Ясс. 1 травня завдало поразки семиградсько-волоському війську й зайняло столицю Молдови. Повернувшись до влади, Василь Лупул вирішив скористатися присутністю українських полків для захоплення Валахії. З цією метою підбив честолюбного й легковірного Тимоша на продовження походу.

Козацькі полковники прагнули переконати воєначальника не робити цього необачного кроку, адже Богдан Хмельницький не давав вказівки воювати з Валахією чи Трансильванією. Проте, відчувши смак влади, Тиміш, підбурюваний тестем, дав волю почуттям: вихопив шаблю й поранив Івана Богуна (за іншими джерелами — генерального осавула Дем'яна Лисовця).

Похід на Волощину. 9 травня українсько-молдовське військо за наказом честолюбного гетьманича вирушило в дорогу й перейшло кордон Волощини, викликавши опір з'єднаних трансільвансько-волоських сил.

22 травня українсько-молдовське військо розгромило 9000 волоської кінноти на чолі з великим спатаром Діку Буєску під Фокшанами, але в бою 26 травня біля річки Тележина волохи дали тверду відсіч, в бою загинуло два козацьких сотника. 27 травня дійшло до зустрічі головних сил супротивних армій біля села Финта на річці Яловиця, неподалік столиці Валахії Торговище. Тут козацько-молдовське військо зазнало катастрофічної поразки й було практично знищене.

Тимошеві й Лупу, а також більшості козацької старшини вдалося втекти, і скоро на допомогу підійшли підкріплення з України. Але на боці Волощини тепер відкрито виступила Річ Посполита. Козацькі війська продовжували переслідувати невдачі.

Поразка під Финтою мала прямий ефект на події в Україні. Коли відомості про неї дійшли до козацького війська у поході на Кам'янець, вони послужили приводом до масового виступу вояків проти політики гетьмана Богдана Хмельницького, який відбувся, очевидно, 20 червня 1653 року у таборі під Городком. Вістка про тяжку поразку стала останньою краплею за обставин гострої нестачі продовольства й фуражу, наростання невдоволення серед вояків грабежами татар та загрози вибуху епідемії моровиці. Зібравшись у величезний натовп, козаки вирушили до ставки. Зі свого боку, Хмельницький, дізнавшись про заколот, поспішив до обозу. В дорозі й відбулася зустріч. Оточивши гетьманську карету, «козаки з нечемністю великою» стали докоряти йому за довготривалість війни, спустошення міст, за голод, від якого помирають їхні дружини і діти, воєнно-політичний союз із ханом, котрий «весь Крим заповнив нами», потурання синові тощо. Хмельницькому вдалося заспокоїти козаків, але він був змушений заявити, що похід завершився, тож військо повернеться до

Білої Церкви, де й «станемо очікувати ляхів». Наступного дня військо залишило околиці Городка. План воєнної кампанії був зірваний через протидію з боку рядового складу козацького війська.

Закінчення кампанії. Тиміш і Лупул змогли повернутися до Молдови із новим козацьким військом. Тим часом Георгіца зумів 24 червня 1653 завдати поразки війську Лупул. Із підходом семигородських загонів йому вдалося 16 липня 1653 завдати нової поразки об'єднаному козацько-молдовському війську, після чого Лупул був змушений покинути Молдову.

У середині липня Богдан Хмельницький відправив нове посольство до Стамбула з поясненням причини введення війська до Молдови, засвідченням згоди прийняти протекцію султана та проханням про допомогу. З другої половини червня у політиці Стамбула щодо України намітилася негативна тенденція переходу від всебічної підтримки до нейтралітету. Ця зміна була зумовлена тим, що гетьман затягував принесення присяги Військом Запорозьким на вірність султану, а також відмовою української сторони виплачувати данину. Вона зміцнилася, коли до Стамбула надійшли відомості про втручання Б. Хмельницького в молдовські справи. У першій декаді серпня султан визнав господарем Молдови Георгіцу. Водночас ханові вислали розпорядження попередити гетьмана не підтримувати Лупу і не відправляти сина з військом до Молдови. Попри це, Хмельницький послав Тимоша до Сучави із невеликим (8 тисяч) контингентом козаків.

Тиміш прибув до Сучави у середині серпня 1653 року, і через кілька днів його козаки були взяті у щільну двомісячну облогу. Козаки зазнали великих втрат, а у вересні 1653 року під час одного з обстрілів отримав смертельну рану й сам Тиміш.

У кінці вересня Б.Хмельницький дочекався підходу авангарду кримського війська і, не знаючи про смерть сина, наказав частині полків прямувати до Сучави. Однак проти молдовського походу виступили деякі полковники, котрі

з'явилися до його намету й заявили: «Не потрібно де нам обороняти чужу землю, а свою без захисту кидати». Відкритий непослух викликав у гетьмана спалах гніву: він вихопив шаблю й рубонув нею по лівій руці черкаського полковника Яська Пархоменка. Однак тут же охолов, вийшов до старших козаків, звелів викотити бочку меду, тричі вклонився їм до землі, вибачився і попросив підтримати його. Вражені цим вчинком присутні одностайно заявили: «Пане де гетьмане, як тому воля твоя, а бути ми з тобою всі готові».

Рятувальна експедиція надійшла запізно: під захистом табору обложені з тілом гетьманича вже вийшли з Сучави, простуючи в Україну. Богдан Хмельницький довідався про смерть сина близько 18-19 жовтня 1653 року. Цей удар долі він прийняв з великою мужністю. За свідченням одного з очевидців, гетьман дуже засумував; однак радів з того, що «син його ворогам його живим до рук не потрапив». Тепер він був сповнений рішучості розгромити Річ Посполиту, щоб нарешті «вже війні покласти кінець».

30 жовтня до гетьманської столиці Чигирин під залпи з гармат внесли труну з покійним Хмельниченком. З його смертю втратили актуальність молдовські династичні плани Хмельницького, пов'язані з відчайдушно хоробрим, але невірноваженим, запальним і надмір впертим старшим сином Тимофієм.

Георгій Штефан, Матвій Басараб і Дьєрдь II пришвидшили переговори з Річчю Посполитою про спільні дії проти Богдана Хмельницького. Реальною стає перспектива створення антиукраїнської коаліції, чого найбільше боявся український гетьман. Поразка Сучавської експедиції завдала величезного удару планам Богдана Хмельницького, призвела до важкої особистої втрати, що не могла не підірвати дух гетьмана, і вкупі із подіями жванецької кампанії підштовхнула його у бік Московської держави.

3. Російсько-польська війна (1654-1667).

Війна Московії з Річчю Посполитою (літо 1654 — 20 (30) січня 1667) — збройний конфлікт між Московією (Московським царством) і, на початку, союзною Українською козацькою державною (Військом Запорозьким) проти Речі Посполитої Обох Народів з обмеженою участю Кримського ханства. Також в конфлікті брали участь інші сили: запорозькі (низові), слобідські та донські козаки, Шведська імперія. Окрім того, Військо Запорозьке в ході війни виступало як на боці Московії, так і на боці Речі Посполитої та врешті-решт воювало всередині під час періоду громадянської війни, відомої як «Руїна» (Лівобережна частина на стороні Московії, а Правобережна на стороні Речі Посполитої).

Війна розпочалася після укладення угоди між Гетьманщиною та Московським царством, відомої в історіографії як «Березневі статті». Одним з положень договору була воєнна допомога Війську Запорозькому в його революційній боротьбі проти Корони Королівства Польського (однієї з двох конфедеративних частин Речі Посполитої на рівні з Великим князівством Литовським).

Активні бойові дії було припинено з підписанням між Московією та Річчю Посполитою так званого Андрусівського перемир'я. Остаточно війна закінчилася підписанням 1686 року «Вічного миру».

Термінологія. Ця війна має багато назв, вживання яких залежить від історіографічної школи:

- «Московсько-польська війна»;
- «Тринадцятилітня війна»;
- у радянській історіографії: «російсько-польська війна», «війна Росії з Польщею за Україну», «війна між Росією та Річчю Посполитою», «боротьба за Білорусію й Україну», «війна з возз'єднання України та Білорусії з Росією».

- у пострадянських країнах (передусім російській, білоруській й українській історіографіях) вживається назва *«Російсько-польська війна»*;
- у польській історіографії, як аналогія до «Шведського потопу» вживається назва *«Російський потоп»* або просто *«Потоп»*.

Власне, «війна Московії з Річчю Посполитою» та усі вищеописані терміни описують військовий конфлікт між двома державами, їхніми союзниками та васалами у період 1664—1667 років. Вона тісно пов'язана з іншими збройними конфліктами, які відбувалися в той самий час.

- На Півдні Понто-Балтійського перешийка:
- Визвольною війною українського народу;
- Українською національною революцією;
- Московсько-козацькою війною 1658—1659 років;
- ромадянською війною у Гетьманщині, відомою як «Руїна»;
- Польсько-козацько-татарською війною 1666—1671 років.
- На Півночі Понто-Балтійського перешийка:
- Другою Північною війною 1655—1660 років;
- Московсько-шведською війною 1656—1658 років;
- та «Шведським потопом».

Окрім того, ця війна є складовою багатьох серій воєн, зокрема: московсько-польських, литовсько-московських, московсько-козацьких, козацько-шляхетських, козацько-татарських.

Передумови. Московське царство прагнуло перегляду умов Поляновського миру, яким завершилась так звана Смоленська війна з Річчю Посполитою, й

відповідно повернення Смоленська, Сіверщини та Чернігівщини, втрачених на початку XVII століття.

Напередодні війни. Повстання під проводом Богдана Хмельницького, що переросло у Визвольну війну серйозно послабило Річ Посполиту. Водночас складна внутрішня політична та фінансова ситуація в самій Московії у 1648—1651 роках відстрочила початок воєнних дій.

Царський уряд потурбувався про зовнішньополітичне забезпечення ізоляції свого супротивника, відправивши посольства в Голландію, Францію та «Священну Римську імперію германської нації».

Приводом до війни стало неправильне титулування московського царя Олексія Михайловича Романова в кількох виданих у Речі Посполитій книгах. Рішення почати війну було прийняте Боярською думою у лютому-березні 1653 року. Царський уряд влітку того ж року висунув вимоги до польського короля Яна II Казимира: заборонити книги з «образами» царя та покарати їхніх авторів, а також відновити дію Зборівської угоди. Вимоги були відхилені королем тож 1 (11) жовтня 1653 року Земський собор у Москві вирішив прийняти Військо Запорозьке під царську владу. Це рішення означало офіційне оголошення війни Речі Посполитій.

Річ Посполита не була готова до війни з Московським царством. Війська зазнали великих втрат у боротьбі з українськими козаками та їхніми союзниками кримцями. Скарбниці Польщі та Литви були виснажені, а стратегія оборони з опором на фортифікації анулювалася тим, що у Литві майже не було сучасних фортець.

Хід війни. Перший період війни (1654—1655). *Наступ 1654 року.* Основний удар Московського царства, який дістав назву «Смоленський похід» (ще відомий як «*Государів похід*»), спрямовувався на територію Великого князівства Литовського силами 3-х корпусів:

- від Новгороду і Пскова на Невель, Полоцьк і Вітебськ;
- від Москви на Смоленськ (головні сили, 41 тисяч війська);
- від Брянська на Рославль, Мстислав і Борисов.

На допомогу московським військам Богдан Хмельницький послав:

- 20-тисячний загін під проводом Івана Золотаренка наступати у Білу Русь (так звана «Білоруська кампанія»);
- сам же гетьман з основними козацькими силами та з московським загоном боярина Андрія Бутурліна мав діяти за напрямом Кам'янець — Львів — Люблін («Галицька кампанія»).

Воєнні дії почалися влітку 1654 року. Одне за одним здавалися московитам прикордонні литовські міста, лише Смоленськ зміг боронитися 3 місяці впродовж липня-вересня. Окрім Смоленська, під владою царя опинилися Невель, Вітебськ, Полоцьк, Орша. З боями вдалося взяти Мстислав, Шклов. 8-тисячна армія литовського гетьмана князя Януша Радзивілла була вщент розбита під Шепелевичами.

Восени військо Хмельницького вирушило в похід із Фастова та зайняло Острог, Межиріч та Рівне.

Успіхи московсько-козацького союзних військ призвели до укладення формального союзу між Кримським ханством та Річчю Посполитою проти Москви та Війська Запорозького.

Продовження кампанії у 1655 році. Взимку 1654—1655 років головні московські сили залишили Литву, тож княжому війську разом з загонами добровольців вдалося зробити спробу повернути втрачені території. І хоч литовцям вдалося зайняти кілька міст, 3-місячна облога Могильова завершилася невдачею через брак артилерії. Водночас в Україні польське коронне

військо з'єдналося з татарами та у січні 1655 року вело важкі бої без явної переваги якоїсь зі сторін під Охматовим («Дрижиполем»).

Під час літньої кампанії 1655 козацькі підрозділи Івана Золотаренка спільно з головним московським військом князя Якова Черкаського розгромили армію князя Радзивілла та 13 (23) липня 1655 року заволоділи Мінськом, а 8 (18) серпня захопили Вільно. У серпні були здобуті Ковно й Гродно.

Восени того ж року московсько-козацькі війська обложили Львів та Кам'янець.

Того ж року значно ускладнилася стратегічна ситуація через що успішна інтервенція московсько-козацьких військ була перервана. Влітку із Річчю Посполитою почала війну Шведська імперія, що надалі історики назвали Шведським потопом. Такий крок був негативно сприйнятий у Москві, адже царат мав плани на реванш зі Швецією щодо втрачених на початку століття територій. Не бажаючи подальшого посилення конкурента, московський уряд припинив активні дії проти Речі Посполитої, а у жовтні 1656 року без консультації зі своїм головним союзником, Хмельницьким, уклав Віленське перемир'я. Водночас Московія розпочала війну проти Швеції.

Другий період війни 1656-1659 роки. Продовження козацько-шляхетської війни. Невдоволений сепаратним договором союзника, що порушував Березневі статті, Богдан Хмельницький вирішив не дотримуватися угоди про перемир'я. 1657 року проти Корони Королівства Польського гетьман відправив козацький корпус під проводом Антіна Ждановича, що діяв разом із союзником шведів, семигородським князем Дердем II Ракоці.

Зазнавши поразки від польсько-татарських військ, Жданович залишив Семигород і повернувся до Чигирина. Вважається, що звістка про поразку козаків прискорила смерть хворого Хмельницького.

Вплив московсько-козацької війни. По смерті Богдана Хмельницького 1657 року почався період, який історики називають «Руїна». Іван Виговський на старшинській раді обрався наказним гетьманом, що деякі історики розглядають як державний переворот проти наступника Богдана, його сина Юрія.

Виговський круто змінив зовнішню політику Гетьманщини. Оскільки Березневі статті Богдана Хмельницького перестали діяти після сепаратного Віленського перемир'я, то гетьман 6 (16) вересня 1658 року разом з Річчю Посполитою уклали Гадяцький договір. За ним Україна (під назвою «*Велике князівство Руське*») мала дістати ті ж права, що й Велике князівство Литовське чи Корона Королівства Польського, і приєднатися до Речі Посполитої як рівноправний член конфедерації («*Речі Посполитої Трьох Народів*»). Однак угода залишилася лише на папері оскільки проти неї виступила і частина шляхти, що ратифікувала на сеймі урізаний варіант договору, і частина козацтва, що повстала проти гетьмана.

Московія ж, після поразки підтриманого нею повстання Пушкаря та Барабаша, почала військову інтервенцію, яка згодом переросла у повноцінну громадянську війну. Козацька опозиція, що складалася з противників прийнятого Сеймом варіанту угоди, зробила своїм лідером молодшого сина Богдана Хмельницького, Юрася Хмельниченка.

Придушити своїх ворогів всередині держави Виговський не зміг, а оточення, що підтримувало його на початку так само перейшло на сторону Хмельницького-молодшого. Тож гетьман був змушений скласти булаву після козацької ради під Германівкою 10 (20) вересня 1659 року. На раді в урочищі Маслів Став під Росавою 23–24 вересня (3–4 жовтня) 1659 року «*учинили гетьманом Юрія Хмелницького і знам'я і булаву і печатку і всякі справи Військові у Виговського взяли та віддали Юрію*». Пізніше відбулась ще одна старшинська рада неподалік Трахтемирова у Жердевій долині, на якій розроблені так звані «Жердівські статті», які мали б поставити крапку у війні

поміж Гетьманщиною та Московією, а також встановити мінімальну залежність гетьманату від царя. Однак, натомість під час другої Переяславської ради між Юрієм Хмельницьким та князем Олексієм Трубецьким були підписані Переяславські статті, які значно звузили автономію козацької держави.

В Україні також московські позиції зміцнилися, бо, попри розгром війська у Конотопській битві в липні 1659 року, війна була виграна Московією зважаючи на пункти Переяславських статей.

Відновлення бойових дій на напрямку Білої Русі. Водночас, на Півночі, війна Московського царства зі шведами йшла невдало, і після розгрому шведами Датсько-Норвезької унії (союзника Речі Посполитої та Москви) та виходу її з війни, а також звісток про дії Виговського було підписане Валієсарське перемир'я. Одразу ж поляки відновили воєнні дії проти московських військ у Литві. Однак, після перших успіхів литовських загонів Вінцента Корвіна-Госевського та Павла Яна Сапіги московським воєводам вдалося повністю відновити свої позиції у Великому князівстві Литовському і здобути Старий Бихов, чого їм не вдавалося 1654 і 1655 роках.

Третій період війни (1660-1667). Розгром московських військ у Литві. 1660 рік виявився поворотним роком війни. Хоча він почався з нового наступу московської армії князя Івана Хованського на Новогрудок, Гродно та Берестя, але ситуація змінилася у травні 1660 року. Річ Посполита уклала Олівський мир зі шведами та змогла зосередити всі зусилля проти московських військ. Литовська армія, посилена коронним загоном гетьмана Стефана Чарнецького, наприкінці червня 1660 року під Полонкою завдала тяжкої поразки князю Хованському і вже на початку липня захопила Мінськ, а згодом — Полоцьк і усю Чорну Русь до річки Березина.

Протягом 1661 року литовському війську вдалося захопити Могильов, Себеж та інші міста князівства Литовського, а у листопаді 1661 року — його столицю Вільно.

Розгром московських військ в Україні. Влітку 1660 року, на сьомий рік війни з Річчю Посполитою, царський уряд вирішив завдати рішучого удару полякам і таким чином змусити їх укласти мир. На півдні військами керував київський воєвода князь Василь Шереметєв, якого підтримували два війська Гетьманщини: перше очолив переяславський полковник Тиміш Цицюра, якого Хмельницький призначив наказним гетьманом над лівобережними полками, а друге, правобережне, гетьман Юрій Хмельницький очолив особисто^[11]. Водночас Якіма Сомка Хмельницький також призначив наказним гетьманом і йому було поручено займатися комплектацією додаткового контингенту у Білій Церкві для виправи на підмогу козацько-московському війську^[12]. Ця, так звана «Чуднівська кампанія» зазнала повного розгрому. Спочатку у битві під Любаром Шереметєв і Цицюра були змушені відступати на з'єднання з Хмельницьким, а вже під Чудновом залишилися в повному оточенні. Гетьман в результаті Слободищенської битви також опинився в оточенні. В результаті, 7 (17) жовтня 1660 року, Хмельницький підписав Слободищенський (Чуднівський) трактат з Річчю Посполитою, який, фактично, був урізаним варіантом Гадяцького договору Виговського. За цим документом скасовувалися, підписані рік тому, Переяславські статті, а Гетьманщина ставала частиною Речі Посполитої. Така зовнішньополітична переорієнтація з Москви на Варшаву гетьмана, що була ще менш вигідною за договір Виговського, не була підтримана великою частиною лівобережної старшини, особливо на фоні великих втрат під Чудновом саме серед лівобережців.

Сам же Шереметєв у жовтні 1660 був схоплений поляками при підписанні капітуляції московських військ і відданий кримському хану Мехмеду IV Гераю разом з усім 15-тисячним військом.

На цей момент обидва супротивники опинилися в стані фінансової та внутрішньополітичної кризи. У Речі Посполитій бунтували солдати, яким не було виплатили жолд, шляхта утворювала так звані «конфедерації» проти короля, а у Московському царстві в цей час спроба заміни срібні гроші мідними

призвела до інфляції й масових народних заворушень — «Мідного бунту». Це змусило обидві сторони розпочати переговори, що тягнулися безрезультатно протягом 1662—1664 років.

Похід Яна Каземіра та останні роки. Наприкінці 1663 року король Ян II Казимир Ваза великий похід на Лівобережжя. Його підтримали козацькі полки правобережного гетьмана Павла Тетері, але литовська армія не надала запланованої допомоги, а кримських татар виявилася недостатньою. Поляки захопили багато лівобережних міст, однак облога Глухова в січні 1664 року була невдалою, а потім король був змушений відступити від Новгорода-Сіверського.

Влітку 1664 року литовські війська здобули перемогу під Вітебськом над армією князя Хованського, зупинили наступ головних московських корпусів князів Якова Черкаського та Юрія Долгорукова і перенесли воєнні дії на територію Московії: на Новгородщину та Псковщину. Тим часом на Правобережжі вибухнуло повстання проти поляків та гетьмана Тетері. Коронний гетьман Стефан Чарнецький розпочав жорстоку й успішну кампанію проти повстанців, але вона закінчилася по його смерті на початку 1665 року.

У 1665 році воєнних дій фактично не було, оскільки князь Єжи Себастьян Любомирський підняв рокош проти короля. Скрутне становище королівського уряду у зв'язку з рокошем Любомирського намагалася використати московська делегація на нових переговорах, що розпочалися у квітні 1666 року в селі Андрусово. Царський уряд також намагався підкріпити свої вимоги воєнними діями влітку 1666 року, але взаємне виснаження воюючих сторін змусило обидва уряди піти на укладення компромісної угоди — Андрусівського перемир'я 1667 року.

Перемовини та мир. Переговорні процеси під час війни були частим явищем. Зокрема у 1656 році у невеличкому містечку Немежис було підписано так зване «Віленське перемир'я». Перемир'я мало діяти до 1658 року.

Переговорний процес, що мав би остаточно завершити війну між Московією та Річчю Посполитою тривав впродовж 1654—1667 років. Переговори розпочалися 11 (21) червня 1664 року у литовському містечку Дуровичі.

Польську делегацію очолювали серадзький воєвода Ієронім Вержбовський та жмудський староста Юрій Кароль Глібович, московську — князь Микита Одоєвський та боярин Афанасій Ордін-Нащокін. Одночасно поляки проводили сепаратні переговори зі Шведською імперією та Кримським ханством, направлені на укладення союзу проти Московії.

12 (22) липня 1664 року, під час восьмої зустрічі міждержавної комісії, московські дипломати заявили, що хочуть укласти «вічний мир» між Москвою та Варшавою, але на умовах переходу під владу царя Великого князівства Литовського, всієї України та Запорозжя. З огляду на неможливість виконання цих вимог польською стороною переговори були відкладені й поновилися лише 1 (11) січня 1666 року неподалік села Зверовічі у Литві. 10 (20) травня 1666 року комісія перемістилася до села Андрусово поблизу Смоленська. Поляки на чолі з Кшиштофом Кезгайлом Завішею пропонували московитам великі територіальні поступки та укладення тимчасового миру на 12, 15, 18 або 20 років. Водночас царська делегація, яку очолив Ордін-Нащокін, відмовлялася від бажання володіти землями Литви та Правобережної України в обмін на відмову Польщі від Лівобережжя. 30 грудня (9 січня) 1666 переговори завершилися погодженням позицій обох сторін, що спричинило підписання 30 січня (9 лютого) 1667 перемир'я між Московією та Річчю Посполитою, відоме як Андрусівське перемир'я.

4. Повстання Богуна (1659).

Повстання Богуна 1659 року — народне повстання на Правобережній Україні проти Івана Виговського, очолюване Іваном Богуном.

Почалося в зв'язку з підписанням Виговським у вересні 1658 Гадяцького договору з Польщею. В 1659 об'єднані сили московського війська воєводи Г. Г. Ромодановського і козацьких полків Івана Богуна, Івана Безпалого та запорожців Івана Сірка розгромили під Лубнами і Лохвицею військо на чолі з Виговським. Зазнавши поразки, Виговський почав переговори про прийняття України в підданство Османської імперії і закликав на допомогу кримських татар. Іван Богун та Іван Сірко розбили татар і рушили на гетьманську столицю — Чигирин. Виговський втік у Річ Посполиту.

5. Північна війна (1655-1660).

Північна війна, або Друга Північна війна — у 1655—1660 роках війна Швеції проти Речі Посполитої, за панування у Східній Європі. Велася силами шведської і польської коаліцій, до яких входили різні держави регіону. Союзниками шведів були Бранденбург-Пруссія (1656—1657), Трансильванія, Україна (1657), Литва; на боці поляків воювали Бранденбург-Пруссія (до 1656, після 1657), Данія-Норвегія, Австрія, Московія, Крим і Республіка Об'єднаних провінцій Нідерландів. Війна завершилася посиленням Швеції, Пруссії та Московії, ослабленням Данії-Норвегії та Речі Посполитої.

Назва.

- Північна війна (англ. *Northern War*, швед. *Nordiska krigen*)
- Перша Північна війна (англ. *First Northern War*) — у німецькомовній, російській і скандинавській історіографії.
- Друга Північна війна (англ. *Second Northern War*, нім. *Zweiter Nordischer Krieg*, пол. *II wojna północna*) — у польській історіографії; також — в англійській і німецькій, під впливом польської.

- Малá Північна війна́ (англ. *Little Northern War*) — на
протипагу Великій Північній війні.

Прийчини. У 1655 році Річ Посполита була дуже ослаблена повстанням Хмельницького та війною з Московським царством. Шведська імперія прагнула, заволодівши прибалтійською територією Речі Посполитої, затвердити своє панування на Балтиці.

Успіхи московських військ у кампанії 1654 року викликали гостре занепокоєння в Стокгольмі, оскільки захопивши землі Великого князівства Литовського на Західній Двіні, Москва ставила під свій контроль території, з яких відбувалося постачання Риги, і отримувала вигідні стратегічні позиції для наступу на шведську Лівонію.

У грудні 1654 відбулося засідання шведського рїксроду, де було прийнято рішення: оскільки події набувають такого повороту, то Шведська імперія повинна втрутитися. Одночасно з метою перешкоджання подальшому зміцненню Московського царства, члени рїксроду віддавали перевагу укладенню союзу з ослабленою польсько-литовською державою

Хід війни. Війна почалася у 1655 нападом шведського короля Карла X Густава на Річ Посполиту, знекровлену Хмельниччиною та московсько-польською війною. Шведи окупували західну частину країни, у той час як московсько-козацькі війська захопили схід. Шведський наступ і окупація отримали в польській історіографії та літературі назву «Потоп». Велике князівство Литовське визнало верховенство шведського короля й стало його леном. Регулярне військо Речі Посполитої капітулювало, а польський король Ян II Казимир утік до Священної Римської імперії, у володіння Габсбургів. Брандербурзький курфюрст і прусський герцог Фрідріх-Вільгельм перейшов на шведський бік за обіцянку отримати Східну Пруссію під шведською протекцією.

У 1656 польський король повернувся до своєї країни через ріст невдоволення католицького населення шведською протестантською окупацією, а також через створення поляками Тишовецької конфедерації. У 1656 Московське царство, що до цього ворогувало з Річчю Посполитою, уклало з нею тимчасовий мир, розірвавши союз із козаками, й оголосило Шведській імперії війну. Московські війська вторглися до Литви і Шведської Лівонії. У відповідь шведський король Карл X Густав пообіцяв надати Фрідріху-Вільгельму всю повноту влади в Пруссії в обмін на військову допомогу, а також уклав Раднотський договір із трансільванським князем Юрієм II Ракоці та козаками Богдана Хмельницького, які вторглися у Річ Посполиту з південного заходу.

Весною 1657, користуючись зайнятістю Шведської імперії справами Речі Посполитої, данський король Фредерік III атакував шведські землі, аби помститися за втрати у Торстенсонській війні 1643—1645 років. Одночасно з цим Бранденбург-Пруссія розірвала союз із Шведською імперією через угоду з польським королем віддати Фрідріху-Вільгельму Східну Пруссію. Через напад данців Карл X Густав був змушений покинути війну в Речі Посполитій й зосередитися на захисті Шведської імперії. Здійснивши взимку 1657—1658 небезпечний похід через замерзлі протоки, він зненацька вдарив по данських островах й змусив невідгодованого до війни Фредеріка III підписати капітуляцію. За умовами Роскілльського договору Данія-Норвегія віддала Шведській імперії усі свої провінції на півдні Скандинавського півострова. Тим часом війська Речі Посполитої нейтралізували трансільвансько-козацький наступ і вторглися до шведської Померанії.

У 1658 Карл X Густав вирішив добити Данію-Норвегію і, замість преференцій у Речі Посполитій вдруге розпочав із данцями війну. Проте цього разу Фредерік III відбив шведський натиск, а члени антишведського союзу відтіснили шведського короля до Ютландії та Померанії. Протягом 1659 Шведська імперія зосередилася на обороні своїх здобутків у Данії-Норвегії та

південній Балтиці. Ні членам союзу, ні шведам не вдалося змінити ситуацію на свою користь, тому було розпочато мирні переговори. Під час них, у лютому 1660 року помер Карл X Густав. У травні того ж року його спадкоємець Карл XI підписав Олівський мир з Річчю Посполитою, Священною Римською імперією та Брандербург-Пруссією, а також Копенгагенський мир із Данією-Норвегією. Внаслідок війни Шведська імперія отримала землі в південній Балтиці, а Пруссія — незалежність від корони Речі Посполитої. Загалом учасники війни з обох боків повернулися на позиції, які займали до війни.

Наслідки.

- Сканія, Галланд, Блекінге, Богуслен і Вен, якими володіла Данія-Норвегія, відійшли Шведській імперії;

- Пруське герцогство отримало незалежність від Речі Посполитої й стало частиною Бранденбург-Пруссії.

- Учасники війни визнали суверенітет Шведської імперії у шведській Лівонії.

- Шведська імперія віддала Голландії колонію Нова Швеція в Північній Америці.

6. Польсько-казацько-татарська війна (1666-1671).

Польсько-козацько-кримська війна (1666–1671) - війна між Річчю Посполитою та васалами Османської імперії: Гетьманщиною (Правобережною Україною на чолі з гетьманом Петром Дорошенком) та Кримським ханством (на чолі з ханами Аділем Гераєм і Селімом I Гераєм).

Війна була одним із наслідків московсько-польської війни (1654–1667) та прелюдією до османсько-польської війни (1672–1676).

Вступ. Після походу короля Яна II Казимира на Лівобережжя в 1663–1664 роках та в результаті громадянської війни, викликані бажанням впровадити в Речі Посполитій вибори короля *vivent rege* (за життя монарха)

аристократія Кримського ханства вирішує, що нема сенсу зберігати союз з Річчю Посполитою, і починає думати про можливість захоплення України Кримом. Однак хан Мехмед IV Герай не хотів порушувати союз з Річчю Посполитою, що на початку 1666 року призвело до заколоту серед кримтатарської знаті, підтриманого зацікавленим в експансії на терени України великим візиром Османської імперії Ахмедом Кепрюлю. В березні 1666 року Мехмед IV був замінений на ханстві Адиль Гераєм.

Від кінця квітня 1666 року уряди Московської держави й Речі Посполитої вели між собою в селі Андрусові переговори про мир. Гетьманові Петрові Дорошенку стало відомо, що в московського уряду був намір зректися претензій до Правобережної України, щоб цією ціною зміцнити своє панування над Лівобережжям. Дорошенко вирішив ударити на Річ Посполиту, щоб примусити її зректися з свого боку Правобережної України й цим поставити обидві сторони, які пертракували в Андрусові, перед фактом унезалежнення цієї частини України.

Воєнні дії 1666-1667 рр. Наприкінці 1666 року гетьман Правобережної України Петро Дорошенко визнав протекцію Криму. У грудні 1666 року козаки Дорошенка разом з кримцями розбили під Браїловим на Брацлавщині 6-тисячний відділ коронної армії під проводом Себастьяна Маховського. Командир війська Речі Посполитої опинився в кримському полоні. Отже, ще до закінчення польсько-московської війни Україна стала театром нової війни.

У червні 1667 року польний гетьман коронний Ян Собеський попередив населення не тільки Поділля, але й Люблинщини, що їм загрожує небезпека від кримської навали. Як і очікувалося, у вересні 1667 року 16-20-тисячна орда кримців під проводом калга-султана Крим Герая, посилена 15 тисячами козаків Дорошенка, вдерлася на Галичину. Собеський зміг зібрати 15 тисяч коронного війська та приватних магнатських підрозділів, щоб захиститися від цієї навали. Крім того, йому допомогли озброєні православні селяни. У битві під

Підгайцями козацько-татарське військо зазнало поразки, після 10 днів протистояння була підписана мирна Підгаєцька угода, яка в дійсності виявилася лише перемир'ям.

Воєнні дії 1671 року. Коли 1670 року гетьман Дорошенко спробував знову звільнити Правобережну Україну від влади Речі Посполитої, варшавський уряд позбавив його булави та поставив козацьким гетьманом Михайла Ханенка. Хан Адиль Герай, що став прибічником союзу з Річчю Посполитою, не питаючи дозволу Османської імперії, в травні 1671 року уклав угоду з новим гетьманом, і був негайно скинутий з престолу. Султан Мехмед IV поставив ханом Селіма Герая. Селім вступив в союз з Дорошенком, який мріяв з османською допомогою створити єдину і незалежну українську державу. Об'єднавши свої сили з ханом, Дорошенко відновив війну проти Речі Посполитої. У цій ситуації Ян Собеський, маючи тільки 4000 війська, 20 серпня 1671 року знову пішов в похід в Україну. У кінці серпня він розбив козаків та білгородських ногайців під Брацлавом. В кінці жовтня 1671 року Собеський отримав перемогу під Кальником.

Оскільки кримський хан займався в цей час боротьбою з бунтівними черкесами, існувала можливість захоплення всієї Правобережної України, за умови, що на допомогу Собеському прийде король з посполитим рушенням та з литовською армією. Цього не сталося, оскільки 16 жовтня в результаті інтриг особистого ворога Я. Собеського — великого гетьмана литовського Михайла Казимира Паца — литовську армію було розпущено. Король Міхал Корибут, знаючи, що Собеський був прибічником французької партії, не хотів давати йому під команду посполите рушення. У цій ситуації Річ Посполита змарнувала перемоги Собеського над кримцями й П. Дорошенком.

У січні 1672 року до Варшави приїхав османський посол, що привіз султанський указ про проголошення війни проти Речі Посполитої. Османська імперія вирішила напряду взяти під свій контроль Україну, почавши польсько-турецьку війну 1672—1676 років.

7. Польсько-турецька війна (1672-1676).

Польсько-турецька війна (1672–1676), війна між Річчю Посполитою та Османською імперією за володіння Правобережною Україною.

Невдачі гетьмана Петра Дорошенка в ході польсько-козацько-татарської війни 1666-1671 послужили приводом для нової війни Османської імперії проти Речі Посполитої, оскільки гетьман Дорошенко визнав над собою владу султана. Османська імперія за три роки до того успішно закінчила війну з Венецією та завоювала острів Крит, і великий візир Фазіл Ахмед Кепрюлю вирішив направити зусилля проти ослабленої довгими війнами Речі Посполитої.

1672 року Османська імперія, прагнучи захопити Україну, почала проти Речі Посполитої нову війну. У серпні 1672, взявши після облоги Кам'янець, османсько-татарські війська продовжили наступ на Бучач та Львів. Попри успішний похід Собеського проти татарських чамбулів, Річ Посполита була змушена укласти з Османською імперією Бучацький мир 1672. Україна передавалася гетьману Дорошенку як ленне володіння, залежне від Порту; Поділля і Кам'янець напряду входили до Османської імперії як Кам'янецький пашалик; Річ Посполита сплатила Османській імперії винагороду за військові витрати і зобов'язалася сплачувати щорічну данину.

Цей принизливий договір не був визнаний сеймом (у квітні 1673) Речі Посполитої. Під час відновлення воєнних дій Ян Собеський 11 листопада 1673 розбив османські війська Гусейна-паші під Хотинем. 20000 османів залишилося на полі битви, 66 знамен і 120 гармат потрапили в руки коронного війська. Обраний у 1674 році королем Речі Посполитої Ян Собеський продовжував війну з османами, і наступного року розбив ворогів у битві біля Лисиничів під Львовом.

1676 року королівські війська із великим напруженням відбили наступ османсько-татарських військ на Львів. Попри вдалі бої під Журавним (вересень — жовтень 1676; Собеський відбив всі напади набагато численнішого супротивника на табір Речі Посполитої), Річ Посполита підписала з Османською імперією Журавненську мирну угоду 1676 року. Ця угода повернула полякам дві третини України та 10000 полонених християн.

8. Московсько-турецька війна (1676-1681).

Московсько-турецька війна 1676—1681 (також Московсько-османська війна 1676-1681 років) — війна Османської імперії (разом із васалами: Кримським ханством та Правобережним Гетьманатом) із Московським царством за українські землі. Відбулась під час царювання в Москві Федора Олексійовича.

Передісторія. Причиною війни послужила спроба Османської імперії втрутитися в московсько-польське протистояння і захопити контроль над Правобережною Україною. У 1656 році посаду великого візира Османської імперії захопила енергійна людина Мехмед Кепрюлю, яка зуміла підсилити дисципліну армії і завдати декілька поразок ворогам. Австрія вимушена була укласти в 1664 році не особливо для неї вигідний Васварський договір, у 1669 році османи завоювали Крит.

У 1669 році гетьман Правобережної України Петро Дорошенко став васалом Османської імперії. Восени 1671 року армія Речі Посполитої на чолі з Яном III Собеським повела наступ на Поділля й захопила Брацлав, Могилів та Вінницю. Навесні 1672 року почалися широкомасштабні воєнні дії.

6 жовтня 1672 р. цар Олексій Михайлович оголосив війну Османській імперії та Кримському ханству: *«В нынешнем во 181 году (1672) октября в 6*

день, по указу великого царя и великого князя Алексея Михайловича сказано всем на Москве и в города его великого государя грамоты посланы, что к великому государю, к его царскому величеству писал брат его государев... объявляя, что султан Турский с ханом Крымским на пагубу государств христианских начав от коруны польской в государство его вступил и... город Каменец-Подольской в подданство себе привел и учинил себе в том городе пристанище...»

Хід війни. Військові дії на Поділлі. 27 серпня 1672 року об'єднана українсько-османсько-татарська армія, загони якої відповідно очолювали гетьман Петро Дорошенко, османський султан Мехмет IV і кримський хан Селім-Гірей, здобула фортецю Кам'янець (Кам'янець-Подільський) і вирушила на Галичину.

На початку вересня 1672 року союзницькі війська обложили Львів. Не маючи засобів для продовження війни, уряд Речі Посполитої 5 жовтня 1672 року уклав Бучацький мирний договір. Укладення Бучацького договору, за яким Річ Посполита відмовилася від претензій на Правобережну Україну, Московська держава розцінила як нагоду, не порушуючи Андрусівського перемир'я з Річчю Посполитою, захопити Правобережжя.

Заняття Чигирини московськими військами. У 1676 році Дорошенко з 12-тисячним загоном захопив Чигирин, розраховуючи на підхід османського війська, але весною 1676 року московсько-українські війська під командуванням Івана Самойловича і московського воєначальника Григорія Ромодановського взяли в облогу Чигирин і змусили Дорошенка капітулювати. Залишивши в Чигирині гарнізон, московсько-українські війська відійшли на лівий берег Дніпра. Султан призначив гетьманом Правобережної України Юрія Хмельницького, котрий знаходився у нього в полоні, і в липні 1677 року вирушив на Чигирин із 120-тисячною кримсько-османською армією Ібрагіма-Паші. Московський гарнізон Чигирин витримав 3-тижневу облогу, а війська Самойловича і Ромодановського (52—57 тисяч людей) 28 серпня (7 вересня), що

підійшли, розбили османсько-татарські війська у битві під Бужином і примусили їх відступити.

Заняття Чигирин османськими військами. За наполяганням Ромодановського і Самойловича Чигирин був укріплений і невдовзі став оплотом проти майбутніх нападів османів. Воеводою до Чигирин був призначений І. І. Ржевський. Він узяв із собою досить великий військовий загін, багато запасів хліба, пороху і зброї.

Напад Османської імперії не примусив себе довго чекати: у липні 1678 року кримсько-османська армія (близько 200 тисяч чоловік) великого візира Кара-Мустафи оточила Чигирин. Московсько-українські війська (120 тисяч чоловік) під командуванням Ромодановського і Самойловича розбили османський передовий загін, але далі діяли поволі та нерішуче, тому підійшли до Чигирин лише 11 (21) серпня, коли османським військам вдалося вже захопити його.

Османи захопили Чигирин, винищили московський і козацький загоны, спалили і зруйнували місто вщент. Московсько-українська армія покинула Чигирин напризволяще і відступила за Дніпро, відбивши напади османської армії, яка їх переслідувала. Ромодановський був відкликаний до Москви, Самойлович же залишився один на правій стороні Дніпра. Незабаром він повернувся на лівий берег Дніпра. Його син, Семен, випалив на правій стороні всі села, міста і містечка, щоб ворогу надалі притулку не було. Османи ж пішли за Дунай, спаливши Чигирин

Переговори та укладання Бахчисарайського мирного договору. У 1679—1680 роках московські війська відбили напади кримських татар. У Москві дуже боялися нового походу військ Османської імперії, і щоб попередити його і напад кримського хана, в грудні 1678 року до Константинополя був посланий дворянин Даудов із пропозицією відновити дружні відносини. Гетьман Самойлович, з яким радилися із цього приводу, також схвально відносився до

думки про укладення миру з Османською імперією і Кримським ханством. Прагнули миру і в самій Османській імперії.

Восени 1679 року Даудов повернувся назад із грамотою від великого візира, який вимагав для переговорів про укладення миру присилання особливого посла і пропонував, зі свого боку, відправити посланника до Криму для ведення мирних переговорів.

Наприкінці 1679 року до Криму до хана Мурада Гірея були відправлені з Москви Сухотін і дяк Михайлов, але це посольство скінчилося нічим, оскільки дяк Михайлов свавільно залишив Сухотіна і виїхав до Москви.

У серпні 1680 року були послані стольник Василь Тяпкін, що побував раніше в Речі Посполитій і досить вже досвідчений дипломат, дяк Микита Зотов та український писар Семен Ракович.

Після довгих зусиль, при яких хан загрожував тортурами, посланники уклали договір на наступних умовах:

1. перемир'я повинне було тривати 20 років, починаючи з 3 січня 1681 року
 2. кордон між двома державами встановлювався по річці Дніпро;
 3. протягом 20 років місцевість між Південним Бугом і Дніпром повинна залишатися нейтральною і незаселеною
- та інші умови.

9. Велика турецька війна (1683-1699).

Вели́ка туре́цька війна́ (нім. *Großer Türkenkrieg*) — загальна назва серії збройних конфліктів у 1683—1699 роках між Османською імперією та Священною лігою за контроль над землями Південної і Східної Європи. Велася на території

сучасних Угорщини, Австрії, Сербії, Молдавії, Румунії, України та Росії. До складу Ліги, що очолювалася Священною Римською імперією, входили Венеційська республіка, Річ Посполита, Бранденбург-Пруссія, Угорщина, Хорватія, Савоя, Мальтійський орден і Московське царство. На боці Ліги воювали також повстанці з поневолених Османами народів — сербів, албанців, греків і болгар.

Османську імперію традиційно підтримували її васали — Кримське ханство і Волоське князівство. По обидва боки сторін воювали Молдавське князівство, Трансильванія і Військо Запорозьке. Війна почалася 1683 року з нападу Османської імперії на землі Габсбургів, імператорів Священної Римської імперії. Османи майже захопили Відень, але союз християнських володарів розбив їх біля міста. 1684 року Папа Римський Іннокентій XI ініціював створення Священної Ліги для боротьби проти нападників. Під час другої битви при Могачі 1687 року Габсбурги знову розбили велике військо противника в Угорщині. Але на східному фронті османи спромоглися розбити війська Речі Посполитої й захопити Поділля. Московія, що вперше приєдналася до союзу європейських країн 1686 року, розпочала серію російсько-турецьких воєн — в ході Кримських й Азовського походів їй вдалося відібрати у Османської імперії Азов. 1697 року Габсбурги розбили османські сили під Зентою, а 1698 року Річ Посполита перемогла османів під Підгайцями. 1699 року Османська імперія була змушена підписати Карловицький мир, за яким передавала Габсбургам більшу частину Угорщини, Трансильванію, Словенію. Річ Посполита повернула собі Поділля, Брацлавщину і південну Київщину. Далмація і Морея перейшли у володіння Венеції, а Азов і Запорожжя — Московії. Поразка Османської імперії поклала край її гегемонії у південно-східній Європі. Новим лідером регіону стала Габсбурзька монархія.

Хід війни. 1683 рік. Повстання Імре Текеї проти габсбурзького панування в Угорщині втягнуло Османську імперію в нову війну з австрійськими

Габсбургами. Коли Текеї усвідомив неможливість самотужки боротися з Австрією, він визнав себе данником Османської імперії, за що султан Мехмед IV зробив його королем Середньої Угорщини в 1682 році, васалом Османської імперії. Франція підбурювала султана допомогти Текеї. Османи почали готуватися до воєнної допомоги новому васалові, і того ж року великий візир Кара-Мустафа вступив в Угорщину з 200-тисячною армією. Йому здалися Кошиці, Епер'єш і Фюлек.

1683 року Кара-Мустафа вирішив йти прямо на Відень. 8 липня він перейшов Раабе, взяв штурмом Альтенбург, Генбург і Перштольдсдорф і 14 липня став табором навколо Відня. Його війську протистояв віденський гарнізон силою в 10 тисяч чоловік під начальством графа Штаремберга. Захисники відбили всі приступи османів, але у вересні їхні сили були виснажені. Кара-Мустафа, однак, не давав наказу до генерального штурму, розраховуючи на те, що місто здасться. Він хотів зберегти багатства Відня для себе одного.

Імператор Священної Римської імперії Леопольд I Габсбург тоді звернувся з проханням про допомогу до польського короля Яна III Собеського, що з 20 тисячами приєднався до імперського війська під проводом Карла Лотаринзького. 12 вересня союзне військо почало атаку османського табору, розбило османське військо, захопило табір та знищило в бою 10 тисяч османів. Кара-Мустафа відступив, переслідований поляками і австрійцями, і на переправі через Дунай, під Парканами, був знову розбитий поляками і втратив понад 9 тисяч вояків. Собеський після цього захопив Естергом і знову розбив візира, який втік у Белград, де був страчений за наказом султана.

Тоді проти австрійців був відправлений Ібрагім Шейтан, а проти поляків сераскир паша Сулейман, але успіхи союзного війська тривали. Польсько-козацькі війська здійснили походи на Правобережну Україну та Молдавію.

1684—1685 роки. 1684 року Священна Римська імперія, Річ Посполита, Венеція та Мальта утворили Священну Лігу під покровительством Папи Римського Інокентія XI. 1686 року Австрійська монархія та Річ Посполита втягнули до неї Московське царство ціною віддачі йому Києва. Московія мала нападом на Кримське ханство скувати сили татар.

Герцог Лотаринзький тим часом продовжував війну з османами. 1684 року він взяв Вишеград, розбив османів, взяв Пешт, відбивши напад допоміжної османської армії, в той час як Леслі і Траутманнсдорф знищили головну османську армію поблизу Веровича в Хорватії. Між тим Людовик XIV, знаходячи не вигідним для Франції надмірне ослаблення Османської імперії як природної союзниці проти Австрії, став стримувати надмірний запал Яна Собеського. Війська Речі Посполитої вziali в облогу захоплений османами у 1672 році Кам'янець-Подільський та вели бої на підступах до нього проти татар.

У кампанію 1685 року імператорська армія і венеційці одержали ще кілька перемог. Вони хоча і повинні були припинити облогу Буди, але прогнали османів від Естергома, взяли Нейгейзель і вигнали Текеї з усіх його фортець. Венеційці вступили в Боснію та Албанію, а Франческо Морозіні, герой Критської війни, заволодів островом Санто Моро і Превезою на узбережжі Албанії, та підбурих до повстання войовничих горців. Король Ян Собеський ходив у похід на Молдавію, але невдало.

1686—1687 роки. 1686 року в Західній Угорщині Карл Лотаринзький, підкріплений військами деяких німецьких князів, взяв штурмом Буду, а в наступному 1687 році завдав рішучої поразки великому візирю Сулейману при Могачі. Поляки стали загрожувати Молдавії, а австрійці вторглися у Волощину, Угорщину, Словенію та Хорватію. В цей рішучий момент османські вояки вбили великого візира, а трохи згодом Мехмеда IV було скинуто з престолу та замінено на його брата Сулеймана II.

Австрійці взяли Ерлан і Ліппі. Трансільванський воєвода Апаффі визнав свою залежність від імператора, а угорський сейм, що зібрався в Пресбурзі, визнав угорський престол спадковою власністю Габсбургів. Але похід московських військ на Крим закінчився невдало, так само як і похід поляків у Молдавію.

Венеційці тим часом так само діяльно вели війну з османами, як і австрійці. Морозіні у 1685—1687 роках послідовно забрав у османів всі міста Мореї, зайняв Коринф і Афіни (при цьому венеційська бомба потрапила в Парфенон, який османи перетворили на пороховий склад, та сильно зруйнувала цей давньогрецький храм). В цей час інший венеційський генерал зайняв Книн і підкорив Далмацію.

1688—1691 роки. 1688 року австрійці вели війну в Угорщині та Трансільванії під начальством Караффа і взяли Штульвейссенбург та Петервардейн, а під проводом курфюрста Емануїла Баварського напали на Сербію та взяли штурмом Белград. Австрійці рушили тоді в глиб Сербії під проводом маркграфа Людовика Баденського, розбили сераскира Реджіб-пашу під Бетуджіном, потім 20 тисяч австрійського війська завдали поразку 60-тисячній османській армії під Нішем. Поляки продовжували блокаду Кам'янця та зазнали серйозної невдачі під Новоселкою.

1689 року австрійці взяли Ниш та Видин. Усюди спалахували повстання християн проти османів. У цей критичний момент великим візиром султан призначив Мустафу Кепрюлю, що на деякий час затримав переможне просування австрійців. Невдачею закінчився і другий похід московських військ на Крим.

1690 року Кепрюлю розбив австрійського генерала Секендорфа, відбив у австрійців Ниш, Видин, Семендрію, Белград і змусив австрійську армію відступити за Саву, а Текеї, також розбивши австрійців, проголосив себе князем Трансильванії. Також греки Мореї повстали проти венеційців.

У наступному 1691 році Мустафа Кепрюлю рушив назустріч маркграфу Баденському, що йшов з військом від Петервардейна, але в битві при Сланкемені був убитий кулею, його військо розбите і втекло, залишивши на полі битви 28 тисяч вбитих. Почалися мирні переговори, але через великі вимоги переможниць, Австрійської монархії, Речі Посполитої (незважаючи на невдачу походу Собеського в Молдовське князівство) та Венеції, і внаслідок інтриг Франції, яка вела в цей час війну з Австрією та іншими німецькими державами, укласти мирну угоду не вдалося.

1692—1695 роки. Війна з боку Османської імперії перетворилася на оборонну, чому були раді австрійці, які змушені були відправити Людовіка Баденського і найкращі війська на Рейн проти французів, внаслідок чого протягом 1692—1693 років нічого серйозного не сталося.

1694 року венеційці знову почали воєнні дії, захопили Хіос, який скоро знову втратили, і відбили османів, які вторглися було в Морею. 6 жовтня під Устечком на Поділлі поляки під проводом гетьмана Яблоновського перемогли татар та захопили великий обоз із припасами у півтори тисячі возів, що прямував до обложеного Кам'янця.

Ще раз щастя усміхнулося османам 1695 року зі вступом на престол нового войовничого султана Мустафи II. Війна з Францією не давала Габсбургам можливості організувати широкі наступальні операції на Балканах. У 1695—1696 роках війська султана перемогли у ряді битв з австрійськими військами. У битві при Лугожі загинув генерал Ветерані. Великі втрати імператорські війська понесли в битві за Темешвар, в якій був убитий генерал Хайсслер.

Поки сам султан успішно воював в Угорщині, 1695 року московський цар Петро I був відбитий від Азова, а венеційці були розбиті на морі капудан-пашею Гуссейном. Татарська орда вчинила великий набіг на Галичину, але під Львовом її відбив Станіслав Яблоновський.

1696—1699 роки. 1696 року Азов був узятий московсько-козацькими військами, а сам султан був розбитий наголову в 1697 року принцом Євгеном Савойським в Битві під Зентою під час переправи через річку Тису. 20 тисяч османів було вбито, крім того 10 тисяч потонуло в Тисі. Ця блискуча перемога дала можливість австрійцям вдертися в Сербію і Боснію і підняти там повстання серед християн.

1698 року сталася остання битва у війнах Речі Посполитої з османами та татарами. Під Підгайцями 8—9 вересня польсько-саксонська армія під проводом польного гетьмана коронного Фелікса Потоцького перемогла татарську орду, але татарський набіг зумів зірвати запланований похід Августа II проти османів до Молдовського князівства.

Новий великий візир з династії Кепрюлю врятував Османську імперію від остаточного приниження. Він набрав нове військо, прогнав австрійців за Саву, а потім вступив в переговори з супротивниками. Перемир'я в Карловицях 1699 року на 25 років дало Австрії Трансільванію, Угорщину без Темешвара і Баната, Словенію й Сірмію; Речі Посполитій — Київщину і Поділля; Московії — Азов, Венеції — частину Далмації між Керки та Нарентою, всю Морею, острови Егіну і Санта-Моро. Цей мирний договір, віднявши у Османів найкращі завоювання Сулеймана II Великого, був початком занепаду Османської імперії. Відтоді вона почала втрачати одну провінцію за іншою на півночі своїх європейських володінь.

10. Повстання Палія (1702-1704).

Повстання Палія (Паліївщина) — козацько-селянське повстання під проводом фастівського полковника Семена Палія у 1702—1704 роках.

У 1699 році сейм Речі Посполитої ухвалив рішення про ліквідацію козацтва на підпольській Україні. 1702 року представники української шляхти, козаків,

міщан та духівництва ухвалили на нараді у Фастові підняти антипольське повстання. У червні того ж року воно розпочалося збройними виступами на Поділлі та Брацлавщині й невдовзі охопило Київщину та Волинь.

Окрім Палія повстанців очолили Самійло Самусь та Захар Іскра. Восени повстанці захопили Білу Церкву, Немирів, Бердичів, Бар та інші міста. 1703 року війська Речі Посполитої, здолавши опір українських повстанців, установили контроль над Поділлям та Брацлавщиною, але Київщина залишалася під владою повстанців. 1704 року гетьман Іван Мазепа з українським військом перейшов на Правобережжя і встановив контроль над Київщиною та сусідніми територіями.

Причини повстання. Після Карловицького договору 1699 року, за яким Османська імперія відмовилася від Поділля на користь Речі Посполитої, уряд якої вирішив знищити козацтво на Правобережжі. У червні 1699 року Варшавський сейм ухвалив постанову про ліквідацію козацьких полків у Київському та Брацлавському воєводствах. Розпуск козацького війська мав відбутися протягом двох тижнів. Це рішення мотивувалося тим, що після припинення війни з Османською імперією відпала потреба утримувати козацькі полки на Правобережжі. Виконуючи рішення сейму, коронний гетьман 20 серпня 1699 року звернувся до наказного гетьмана Самуїла Самуся, а також полковників Семена Палія, Захара Іскри й Андрія Абазина з універсалом, в якому вимагав розпустити козацькі полки. Разом з тим він оголосив про відрядження на Правобережжя війська Речі Посполитої, яке примусить їх підкоритися державі.

Коронні війська посилили гарнізон міста-фортеці Немирова, а також захопили міста Бар, Вінницю, Брацлав, примусивши козацькі сотні відступити. На Поділля у свої маєтки поверталася шляхта і запроваджувала панщину. Селяни й козаки, а також міське населення готувалися всіма силами захищати Правобережну Україну від польсько-шляхетської агресії. У відповідь на вимогу залишити Фастів Семен Палій рішуче заявив, що він «поселився на вільній

Україні, і Речі Посполитій немає ніяких справ до цієї області; лише він один має право в ній розпоряджатися як справжній козак і гетьман козацького народу».

Восени 1699 року на Правобережжі склалося досить напружене становище, бо на Київщині в районі Білої Церкви, Черняхова, Бородянки та інших міст на зимові квартири розмістилося 12-тисячне військо Речі Посполитої, яке загрожувало наступом на Фастів. Семен Палій зібрав свій полк і привів його у бойову готовність. Протягом зими відбувалися постійні сутички невеликих загонів з обох боків. Розраховуючи на можливу зміну міжнародної ситуації, ватажки козацьких полків збирали нові сили й одночасно вдавалися до переговорів з коронним гетьманом і регіментарями польсько-шляхетських військ, щоб відтягти час рішучих дій.

Козаки подали протест, але сейм його відкинув. Новий король Речі Посполитої Август II (1696—1733) після річного вагання надіслав вимогу сейму розпустити козаків, а землю передати шляхті і виїхати з краю. На Правобережжя посунула шляхта з військовими загонами.

Початкові успіхи повстання. Сподівання повстанців на зміну ситуації справдилися. 1700 року розпочалася Північна війна, в якій взяла участь і Річ Посполита. Щоб розрядити напруженість у відносинах з Річчю Посполитою, Семен Палій на прохання уряду Речі Посполитої послав для участі у війні з Швецією загін кінноти й піхоти.

Скориставшись деяким ослабленням Фастівського полку, коронний гетьман восени 1700 року відрядив у похід на Фастів 4-тисячне військо. До Фастова зібралися козацькі сотні, а також населення з багатьох міст і сіл Волині та Київщини. Вони зміцнили фортецю й підготувалися до її оборони. Під Фастовом стався бій, в якому польсько-шляхетське військо зазнало поразки й змушене було відступити.

Перемога сприяла активізації визвольного руху на Правобережжі. У квітні 1701 року польський гетьман Ф. Потоцький в універсалі до шляхетських сеймиків з тривогою повідомляв, що «козацький полковник Палій намагається йти слідами Хмельницького, який запалив факел селянської війни».

Як і в попередні десятиріччя, у визвольному русі початку XVIII століття на Правобережжі чітко позначилися класові інтереси селян, рядових козаків і міської бідноти, з одного боку, й козацької старшини, з другого. Повсталі народні маси боролися проти польсько-шляхетського панування, феодального та національного гноблення. Козацька старшина, спираючись на заможну верхівку козацтва, селянства й міщанства, намагалася використати визвольний рух для зміцнення свого панівного становища, здобути від царського уряду земельні багатства і феодальні привілеї, якими вже користувалася лівобережна старшина.

Враховуючи загалом прихильне ставлення царського уряду до прагнення населення Правобережжя об'єднання з Московським царством, ватажки визвольного руху виношували плани повного визволення Київщини і Брацлавщини від влади Речі Посполитої. Взимку 1702 року відбулася нарада у Фастові за участю полковників Палія, Самуся та Іскри, а також представників селян і міського населення. Там був присутній і Данило Братковський — відомий поет і громадський діяч. На нараді ухвалили рішення про дальшу, рішучішу боротьбу проти шляхти й остаточне визволення Правобережжя з-під влади Речі Посполитої. Фастів, куди збиралися загони повсталих селян і козаків, перетворився у головний центр боротьби, яку фактично очолив один з найвидатніших організаторів визвольного руху Семен Палій.

У першій половині 1702 р. визвольний рух охопив Брацлавщину, Поділля й Волинь. Заворушення почалось і на Київщині, куди прибули польсько-шляхетські загони з наміром витіснити козацькі полки та повернути шляхті відібрані маєтки. Наприкінці липня 1702 р. вибухнуло повстання селян, міщан і козаків у Богуславі, Корсуні й Лисянці. Його очолили полковники Самусь та

Іскра. Повстання набрало антифеодального і визвольного характеру. Повстанці склали присягу Московському царству. Виданий провідниками повстання універсал закликав населення до рішучої боротьби з загарбниками, вигнання їх з української землі. На їх заклик, відгукнулися не лише козаки, а й селяни. Бої розгорнулися насамперед у Брацлавському і Подільському воєводствах, а потім перекинулися на Волинь і решту Поділля, сягнувши й Галичини. Селянські загони з'явилися в околицях Золочева і Сокаля.

За короткий час повстанське військо досягло 5 тис. чоловік і мало намір виступити на Білу Церкву, що була форпостом панування Речі Посполитої на Правобережжі. На Поділлі і Брацлавщині повстанські загони групувалися навколо козацького полку, очолюваного Андрієм Абазиним. Між Палієм, Самусем, Іскрою та Абазиним одразу встановився тісний контакт. Вони разом боролися за визволення Правобережної України з-під панування Речі Посполитої.

Повстання перекинулось на Лівобережжя у Переяславський полк. Старшині вдалося його придушити. Заворушення почалися на Запоріжжі! Пригноблені маси виступали проти утисків старшини. Тому гетьман Мазепа і лівобережна старшина вороже поставилися до нової хвилі антифеодального й визвольного руху на Правобережжі, відмовилися подати військову допомогу козацьким полкам і намагалися переконати царський уряд не приймати Правобережжя до складу Московського царства. Вони боялися, щоб від малої іскри повстання не спалахнув великий вогонь народної війни проти феодалів — гнобителів.

У жовтні 1702 року Самусь під Бердичевом розгромив кількатисячне військо Речі Посполитої на чолі з хмільницьким старостою Я. Потоцьким і полковником Д. Рущицом. Полковник Абазин здобув Вінницю, Бар, Дунаївці, а під Меджибожем розгромив півторатисячний загін військ Речі Посполитої київського воєводи. Палій після тривалої облоги здобув фортецю Білу Церкву і переніс туди свій осідок.

Контрнаступ Речі Посполитої. Внаслідок значних перемог повстанського війська визвольний рух на побережжі посилювався. На Поділлі повстанці визволили Бар, Калюс, Жванець, Могилів та інші міста. Численні повстання вибухнули в містах і селах північної Київщини і Волині. У січні 1703 року три тисячі повстанців на чолі з Федором Шпаком діяли на Поділлі й загрожували навіть Кам'янець-Подільській фортеці. Серед повстанців було чимало селян з Лівобережжя, Молдавії, Валахії, Речі Посполитої, Білорусі й Московії.

Уряд шляхетської Речі Посполитої збирав сили для придушення визвольного руху на Правобережній Україні. Шляхетський сеймик на Поділлі у листопаді 1702 року вирішив зібрати посполите рушення, в яке запрошувалися усі шляхтичі воєводства. Ряд постанов, спрямованих на придушення повстання, прийняв шляхетський сеймик Волинського воєводства, вирішивши зібрати ополчення і просити військової допомоги в сусідніх воєводствах. Польсько-шляхетські каральні війська на Правобережжі передавалися під командування польного гетьмана А. Сенявського, який 4 грудня наказав усім загонам збиратися до Бережан для походу на Правобережжя.

У січні 1703 року 15-тисячне каральне військо з 44 гарматами вторглося на Поділля, де повстанські сили не перевищували 12 тисяч й були розкидані на великій території. Урядовці Речі Посполитої звернулися до гетьмана Мазепи з пропозицією виступити на придушення повстань, але царський уряд дозволу на втручання тоді не дав. Поляки зненацька захопили козацькі частини, що розбрелися на зимові квартири, і завдали їм дошкульних ударів. До того ж поляки спонукали виступити кількатисячну татарську орду на українські землі з півдня і водночас звернулися за допомогою до московського царя.

Коронне військо і посполите рушення захопили Летичів, Бар, Вінницю, Новокостянтинів, Меджибіж, Хмільник. Поблизу Старокостянтинова каральне військо зустрів значний загін козаків і повсталих селян на чолі з Самусем. У

жорстокому бою повстанці зазнали великих втрат і відступили. В січні — лютому 1703 року повстання на Поділлі було жорстоко придушене.

На Брацлавщині полковник Абазин збирав сили для відсічі коронному війську. Повстанці намагалися відстояти Немирів, але, зазнавши кількох поразок у боях з переважаючими силами ворога, відступили до Брацлава. Проте в Брацлаві вони утриматися теж не змогли й відступили до Ладижина, втративши при цьому гармати, вивезені з Немирівської фортеці. Кіннота Речі Посполитої переслідувала повстанські загони. Полковник Абазин, зібравши до Ладижина 2-тисячний загін козаків і повсталих селян, виступив назустріч ворогам. Зав'язався запеклий бій, в якому повстанці зазнали поразки. Тяжко пораненого Абазина вороги захопили в полон і скарали на смерть. Частина повстанців відступила в Молдавію. Коронні війська в Ладижині стратили 2 тисяч чоловіків, жінок і дітей.

18 березня 1703 р. Адам Сенявський в універсалі оголосив про придушення повстання («заспокоєння краю») і суворе покарання селян, що брали участь у боротьбі проти шляхти. Однак універсал не відображав справжнього становища на Правобережній Україні. Каральна експедиція коронних військ на Поділля, Брацлавщину й Волинь не привела до повного придушення визвольного руху. На головний його осередок — Київщину, де в містах-фортецях Білій Церкві, Фастові, Корсуні й Богуславі дислокувалися значні селянсько-козацькі сили під проводом Палія, Самуся та Іскри, каральні війська не наважилися наступати. Тим часом і на території Волині, Поділля та Брацлавщини спалахували нові повстання, організовувалися селянсько-козацькі загони, що продовжували партизанську боротьбу проти панування Речі Посполитої.

Місія Паткуля. У середині лютого 1703 року з Відня до Москви повертався посланник царського уряду, відомий дипломат і генерал Йоганн Паткуль, який з 1702 року перейшов на службу в Московське царство. На Правобережній Україні він відвідав табір польсько-шляхетських військ і під час розмови з польським

гетьманом Адамом Сенявським запропонував примирити козаків з Річчю Посполитою. Сенявський учепився за цю пропозицію й доручив дипломату від імені короля вести мирні переговори з козацькими ватажками.

У Білій Церкві Паткуль розпочав переговори з Палієм, заявивши, що представляє інтереси польського й московського урядів водночас, хоча повноважень таких фактично не має. На пропозицію дипломата повернути Речі Посполитої Білу Церкву Палій відповів, що виконає це негайно, якщо отримає письмовий наказ царя. Зважаючи на непоступливість козацького ватажка, Паткуль запропонував йому укласти з урядом Речі Посполитої перемир'я і навіть склав латинською мовою п'ять статей, що передбачали припинення боротьби на три місяці, дозвіл жителям (у тому числі шляхті) повернутися до своїх домівок, обмін полоненими, повернення на вимогу царського уряду Білої Церкви Речі Посполитій, зобов'язання послати козаків для участі у війні з шведами.

Непоступливість Палія вивела дипломата з рівноваги, і він назвав старого полковника «зрадником», погрожував накликати гнів царя та спрямувати усі сили Речі Посполитої на розгром козаків. Однак Паткуль мусив визнати, що у Палія багато війська і тому він не радив польному гетьману йти на Білу Церкву, а селянам-повстанцям оголосити амністію. Перебуваючи кілька днів у Білій Церкві, Паткуль познайомився ближче з Палієм і його козаками, а також дійшов висновку, що конфлікт на Правобережжі виник з вини шляхти, яка утискувала селян і козаків. Він дав високу оцінку і ватажкові козаків Семенові Палію. На цьому місія Паткуля скінчилася, не виправдавши сподівань уряду й шляхти Речі Посполитої.

Уряд Речі Посполитої продовжував наполягати на тому, щоб уряд Московського царства узяв участь у придушенні визвольного руху на Правобережжі й заборонив запорізьким козакам приєднуватися до повстань, пропонував гетьману Мазепі відібрати у Палія Білу Церкву й передати фортецю гарнізону Речі Посполитої.

Проте царський уряд не дозволяв втручатися у боротьбу на Правобережжі гетьманові Мазепі. У березні й травні 1703 року правобережним козакам послане було навіть царське жалування.

Закінчення повстання. Правобережні козацькі полки поповнювали свої сили, укріплювали фортеці у Білій Церкві, Фастові, Богуславі, Корсуні, готувалися до дальшої боротьби проти польського наступу. На початку 1704 року Самусь та Іскра приїжджали на Лівобережжя, щоб домогтися прийняття їх разом з козацьким військом, населенням і зайнятою ними територією під протекторат Московського царства. В Батурині, Переяславі й Ніжині відбувалися переговори. Однак гетьман Мазепа рішуче відмовився бути посередником у цій справі. Під страхом смертної кари він заборонив селянам і козакам переходити на правий берег Дніпра. Гетьман посилав у Москву доноси на Палія, звинувачував його у зраді і зносинах з магнатами, прихильниками Швеції. Він неодноразово пропонував царському урядові заарештувати Палія, Самуся й Іскру та розправитися з козаками, вигнавши їх з фортець.

Не маючи достатніх та вірогідних відомостей про становище на Правобережній Україні, царський уряд повірив доносам Мазепи і навіть дозволив заарештувати Палія, але з умовою, щоб замість нього поставити такого самого противника шляхти.

2 березня 1704 року Петро I спеціальним листом закликав Палія негайно передати Білу Церкву полякам і капітулювати, інакше його змусять виконати вказівку царя московське військо. Самусь як наказний гетьман передав 5 лютого 1704 року булаву Мазепі. Палій, навпаки, відкинув вимогу царя і посилив боротьбу. Активізували діяльність партизанські загони на Волині, Поліссі і в Галичині.

Навесні 1704 року до Батурина надійшов царський указ — козацькому війську переправитися на правий берег Дніпра і вести боротьбу проти загонів магнатів — прихильників шведів. У травні 1704 року гетьман Іван Мазепа з

кількатисячною армією перейшов Дніпро. Палій передав йому Білу Церкву без бою, а сам перенісся у Немирів.

На початку липня 1704 року Семен Палій відправив погребещенського сотника Г. Борисенка в Немирів із завданням підняти селян і міщан на повстання проти шляхти. Повстанці визволили Немирів і розгромили польський загін у містечку Соняві. Цей виступ став сигналом для загального повстання на Поділлі й Брацлавщині. На Поділлі ватажок Федір Шпак, зібравши повстанський загін з 1500 козаків, оголосив себе полковником Війська Запорізького й розпочав справжню війну проти шляхти.

Повстання перекинулося у Молдову. Хвилювання козацької сіроми почалося на Запоріжжі, де 8 тис. козаків мали намір іти на Лівобережжя й громити там маєтки панів та орендарів. Старшина ледве стримала цей рух.

Гетьман Іван Мазепа 12 липня 1704 року видав універсал до шляхти Київського воєводства, в якому заявив, що козацьке військо прибуло не для підтримки повстань, а виключно з метою подання допомоги Речі Посполитій у боротьбі проти шведів та їх спільників. Гетьман вимагав від селян припинити повстання й загрожував їм розправою.

Увечері 31 липня 1704 року за наказом Мазепа був заарештований Семен Палій, який з невеликим загonom перебував у таборі козацького війська під Бердичевом. С. Палія звинувачували у зраді. Гетьман негайно послав чималий загін сердюків та компанійців для захоплення Білої Церкви, в якій перебував гарнізон з кількох сотень правобережних козаків. Незабаром їм вдалося захопити фортецю. Місто-фортецю Немирів гетьман наказав передати польському гарнізону. Гетьманські війська вступили у Фастів, Корсунь та Богуслав. Після цього повстання практично завершилося.

Залишивши на Правобережжі 3-тисячне козацьке військо, Мазепа з полками наприкінці жовтня 1704 року повернувся на Лівобережжя. На Правобережжі

залишилися й полки Самуся та Іскри. Семен Палій майже рік перебував у в'язниці Батуринської фортеці. У червні 1705 року під вартою його відправлено в Москву. За царським указом від 30 липня козацького полковника заслано до Сибіру — спочатку у Верхотур'я, потім у Тобольськ, де він перебував до кінця 1708 року.

11. Велика Північна війна (1700-1721).

Велика Північна війна — війна коаліцій Швеції та Московії за панування у Північній, Центральній та Східній Європі у 1700—1721 роках. Початковими лідерами антишведського союзу були Петро I, Фредерік IV та Август II Фрідріх. Фрідріх IV та Август II зазнали поразки від Швеції при Карлі XII і вимушені були вийти з союзу у 1700 та 1706 роках, відповідно, але знову приєдналися до нього 1709 року після поразки Карла XII у Полтавській битві. Георг I та Ганноверське курфюрство приєдналися до коаліції у 1714 та у 1717 роках, відповідно, а Фрідріх-Вільгельм I та Королівство Пруссія приєдналися до неї у 1715 році.

Карл XII очолив шведську армію. До союзників Швеції входили Гольштейн-Готторпське герцогство, кілька польських магнатів при Станіславі I Лещинському (1704—1710) та Україна при гетьмані Івані Мазепі (1708—1710). Османська імперія тимчасово приймала сторону Карла XII і воювала проти Петра I.

Коли союз Данії-Норвегії, Саксонії та Московії вважав за можливе перемогти Швецію, якою на той час правив молодий Карл XII, цей союз оголосив війну Шведській імперії. Війна почалася з потрійної атаки на Гольштейн-Готторпське герцогство, шведську Лівонію та шведську Інгерманландію. Швеція відбила данські та російські напади на Травендал (серпень 1700) та Нарву (листопад 1700) відповідно, і в контратаці виштовхнула сили Августа II через Річ Посполиту до Саксонії, у результаті скинувши Августа II з трону

(вересень 1706) і змусивши його визнати поразку Альтранштедським договором (жовтень 1706). Договір також передбачав екстрадицію та страту Йоганна Рейнгольда фон Паткуля, архітектора альянсу.

Тим часом сили Петра I оговталися після поразки під Нарвою і зайняли позицію в балтійських провінціях Швеції, де закріпили доступ Росії до Балтійського моря, заснувавши 1703 року Санкт-Петербург. Карл XII пройшов маршем із Саксонії до Росії аби протистояти Петру I, однак кампанія закінчилася 1709 року знищенням головної шведської армії у вирішальній Полтавській битві та втечею Карла XII до османського міста Бендери. 1711 року Османська імперія розгромила російсько-молдавську армію під час Прутського походу, однак підписаний пізніше мирний договір врешті-решт не мав великих наслідків для позиції Росії.

Після поразки під Полтавою, антишведська коаліція ожила, і згодом до неї приєдналися Ганновер та Пруссія. Решта шведських сил були виведені із уражених чумою областей на південь та схід від Балтійського моря, кінцевим результатом чого стало падіння Риги у 1710 році. Члени коаліції розділили більшість шведських домініонів між собою, знищивши шведський *dominium maris baltici*. У західну Швецію вторглось об'єднане Дансько-Норвезьке королівство, а зі сходу — Росія, яка окупувала Фінляндію у 1714 році. Швеція перемогла данських нападників у битві при Хельсінгборзі (1710). Карл XII відкрив норвезький фронт, але був убитий у Фредрікстені в 1718 році.

Війна закінчилася поразкою Швеції, зробивши Росію новою домінуючою силою в Балтійському регіоні і новою великою силою в європейській політиці.

Причини. До початку 1700 року переважна територія Балтійського моря відносилась до Шведської імперії: все узбережжя Фінської затоки, сучасні Балтійські країни, частина південного узбережжя Балтійського моря. Кожна з країн Північного союзу мала свої мотиви для входження у війну зі Шведською імперією.

Для Московського царства отримання виходу до Балтійського моря було в цей період часу найважливішим зовнішньополітичним і економічним завданням. 1617 року за Столбовським мирним договором Московське царство було вимушене поступитися Шведській імперії територією від Івангорода до Ладозького озера і, тим самим, повністю позбулося балтійського узбережжя. В ході війни 1656–1658 років вдалося захопити частину території країн Балтії. Були захоплені Нієншанц, Нотебург і Динабург; обложена Рига. Проте відновлення війни з Річчю Посполитою змусило Московське царство підписати Кардиський мирний договір і повернути Шведській імперії всі завойовані землі.

Данію підштовхувало до конфлікту з Шведською імперією давнє суперництво за панування на Балтійському морі. 1658 року Карл X Густав розбив данців в ході походу в Ютландію і Зеландію і відторгнув частину провінцій на півдні Скандинавського півострова. Данія-Норвегія відмовилася від збору мита при проході судів через Зундську протоку. Крім того, дві країни гостро змагалися за вплив на південного сусіда Данії — герцогство Шлезвіг-Гольштейн.

Вступ до союзу Курфюрства Саксонія пояснювався зобов'язанням Августа II Сильного повернути Речі Посполитій Ліфляндію у разі його обрання польським королем. Ця провінція опинилася в руках Шведської імперії за Олівським мирним договором 1660 року.

Спочатку коаліція була оформлена договором 1699 року між Московським царством і Данією, причому Московія повинна була вступити у війну тільки після укладення миру з Османською імперією. Восени того ж року до переговорів долучилися представники Августа II.

Хід війни. Початок. Початок війни характеризується безперервною чергою шведських перемог. 12 лютого 1700 року війська Саксонії взяли в облогу Ригу, проте не досягли успіху. У серпні того ж року данський король Фредерік

IV почав вторгнення в Гольштейн-Готторпське герцогство на півдні країни. Проте війська 18-річного шведського короля Карла XII несподівано висадилися під Копенгагеном. Данія-Норвегія була вимушена укласти Травендальський мирний договір і відмовитися від союзу з Августом II Сильним (про союз з Петром I тоді ще не було відомо, оскільки Московське царство не почало військових дій).

Приблизно в цей же час прийшла звістка про укладення Константинопольського мирного договору з османами і Петро оголосив війну Шведській імперії і обложив Нарву. 19 листопада 1700 року війська Карла XII завдали московським військам важкої поразки в битві під Нарвою. Після цієї поразки на кілька років в Європі затвердилася думка про повну недієздатність московської армії, а Карл отримав прізвисько шведського «Олександра Македонського».

19 липня 1701 року шведи розбили союзне саксонсько-московсько-курляндське військо на Дюні, після чого до вересня окупували герцогство Курляндії і Семигалії.

Шведський король ухвалив рішення не продовжувати активні військові дії проти московської армії, а завдати основного удару по військах Августа II. Історики розходяться в думках, чи було це рішення шведського короля зумовлено об'єктивними причинами (неможливістю продовжити наступ, залишивши в тилу саксонську армію) або особистою неприязню до Августа і зневагою до військ Петра.

Шведські війська вторглися на територію Речі Посполитої і завдали кілька відчутних поразок саксонській армії. 1701 року була взята Варшава, в 1702 отримані перемоги під Торунню і Краковом, в 1703 — у Данцига і в Познані. А 14 січня 1704 року сейм позбавив влади Августа II як короля Речі Посполитої і обрав новим королем шведського ставленика Станіслава Лещинського.

Тим часом на московському фронті не велося масштабних військових дій. Це дало Петрові I можливість відновити сили після поразки під Нарвою. Вже 1702 року московити знов перейшли до наступальних операцій. У липні 1702 року Шереметєв розгромив шведські війська полковника Шліппенбаха у битві при Гуммельсгофі, після чого вдерся до Ліфляндії.

У ході кампанії 1702—1703 років в руках московитів опинилася вся течія Неви, що охоронялася двома фортецями: у витоках річки — фортецею Шліссельбург (Орешек), а у гирлі — заснованим 27 травня 1703 року Санкт-Петербургом (саме там, при впадінні річки Охти до Неви знаходилася взята Петром I шведська фортеця Нієншанц, розібрана пізніше для будівництва Санкт-Петербурга). Нарешті, 1704 року московські війська захопили Нарву. Штурм фортеці наочно продемонстрував зрослу майстерність і оснащеність московської армії.

Дії Карла XII викликали невдоволення в Речі Посполитій. 1704 року зібралася Сандомирська конференція, з метою об'єднання прихильників Августа II на якій проголошено невизнання Станіслава Лещинського королем.

19 (30) серпня 1704 року була укладена Нарвська угода між Московським царством і представниками Речі Посполитої про союз проти Шведської імперії; згідно з цією угодою Річ Посполита офіційно вступала у війну на боці Північного союзу. Московське царство спільно з Курфюрством Саксонія розгорнуло військові дії на території Речі Посполитої.

1705 року була здобута перемога над військами Лещинського біля Варшави. Наприкінці 1705 року основні московські сили зупинилися на зимівлю у Гродно. Несподівано у січні 1706 року Карл XII спрямував туди значні сили. Союзники розраховували дати бій після підходу саксонських підкріплень. Але 13 (24) лютого 1706 року шведи завдали нищівної поразки саксонській армії у битві при Фрауштадті, розбивши втричі чисельніші сили супротивника. Залишившись без

надії на підкріплення, московська армія була вимушена відступити у напрямі Києва.

Але Карл знов не пішов за військами Петра, а розвернув свою армію проти саксонців. Цього разу шведи вторглися вже на територію самого Курфюрства Саксонія. 24 вересня (5 жовтня) 1706 року Август II уклав таємну мирну угоду з Шведською імперією. За договором він відмовлявся від престолу Речі Посполитої на користь Станіслава Лещинського, розривав союз з Московським царством і зобов'язувався виплатити контрибуцію на утримання шведської армії.

Проте, не наважуючись оголосити про зраду у присутності московської армії під командуванням Олександра Меншикова, Август II змушений був зі своїми військами брати участь у битві при Каліші 18 (29) жовтня 1706 року. Битва закінчилася повною перемогою московської армії і полоненням шведського командувача. Ця битва стала найбільшою за участю московської армії з початку війни. Але попри блискучу перемогу, Московське царство залишилося у війні з Шведською імперією наодинці.

Московський похід Карла XII. 1708 року Карл XII (шведський король) почав здійснювати свій давній задум про похід на Московію. Похід мав відбутися в напрямку на Смоленськ і на Москву через територію Литви та Білорусі. Спочатку похід склався вдало. Але після кількох невдач у серпні — вересні Карл відмовився від попереднього плану. Він вирішив повернути в Україну, сподіваючись забезпечити свою армію провіантом та зміцнити її потугу козацькими полками й військом Лещинського. Шведський король також покладав надії на допомогу кримського хана та османського султана.

Північна війна в Україні. Після успішного завершення воєнних дій на території Речі Посполитої та Саксонії, король Шведської імперії Карл XII вирішив завдати остаточної поразки Московській державі. З цією метою навесні 1708 року його армія розпочала похід через білоруські землі на Смоленськ і далі на Москву. 14 липня 1708 року у битві при Головчині шведи

завдали поразки московському війську, але московський цар зміг успішно відвести свої війська до Смоленська. Однак протидія московських військ та хід таємних переговорів Карла XII та його союзника польського короля С. Лещинського з гетьманом І. Мазепою змусила шведське командування змінити початковий план воєнних дій. Український гетьман зважився на ведення переговорів з метою створення українсько-шведського воєнно-політичного союзу після того, як дізнався про намір московського царя Петра І ліквідувати політичну автономію України. Цьому сприяло різке зростання податкових, військових та інших тягарів, яких зазнавала Гетьманщина під час Північної війни з боку московської адміністрації, а також вимога царського уряду повернути Правобережну Україну до складу Речі Посполитої. Крім того, І.Мазепа прагнув забезпечити незалежність України у випадку перемоги у війні шведів.

У жовтні 1708 шведська армія вступила на українські землі. Такий розвиток подій змусив І.Мазепу відкрито перейти на сторону шведських військ і об'єднатися з ними для ведення війни з Московією. Відсутність більшої частини козацьких військ в Україні, жорстокість царських репресій та інші причини не дали можливості гетьману надати шведам суттєвої допомоги. Сувора зима 1708—1709 років, серія військових невдач, відсутність обіцяної допомоги з Кримського ханства, Османської імперії та Речі Посполитої значно погіршили становище армії Карла XII. Лише підтримка кошового отамана Запорізької Січі К. Гордієнка, який на чолі 8000 загону козаків у квітні 1709 приєднався до шведського війська, дещо покращила ситуацію. В таких умовах Карл XII вирішив розпочати наступ на Москву через Харків та Курськ. Суттєвою перешкодою на цьому шляху була Полтава, розташована на перехресті важливих шляхів. Захищав місто московський гарнізон — 4300 чол., який очолював полковник О. Келін, а також 2600 жителів міста.

Полтавська битва. На початку травня 1709 шведські війська здійснили спробу штурмом здобути місто, але невдача змусила їх розпочати довготривалу облогу Полтави. Вперта оборона міста московським гарнізоном надовго скувала

головні сили Карла XII і завдала їм значних втрат (понад 6 тис. чол. було вбито). Це дало можливість московському командуванню зосередити сили і підготуватися до генерального бою, який Петро I планував провести 29.6.(10.7.) 1709. Царськими військами було збудовано укріплений табір, підступи до якого охороняли 6 поперечних та 4 поздовжніх редутів. Армія Петра I нараховувала 42500 чол. та 102 гармати. Крім того, вірне цареві українське козацьке військо гетьмана І. Скоропадського перетинало шведам шлях до відступу у напрямі Дніпра. Шведська армія складалася з 31000 чол. та 6 гармат. Гетьманські війська безпосередньої участі у Полтавській битві не брали. Вони охороняли шведський обоз, частково брали участь в облозі Полтави, що не дозволило московській армії оточити військо Карла XII або гарнізону Полтави здійснити вилазку проти шведів. Карл XII, дізнавшись вночі 26.6. про можливість прибуття на допомогу Петру I 40-тисячного війська хана Дюки, вирішив випередити московське командування і першим розпочати битву. Будучи пораненим напередодні, король передав командування фельдмаршалу К. Г. Реншільду. О 5 год. ранку 27.6.(8.07).1709 шведська піхота розпочала штурм редутів, але була відкинута московською кавалерією. Вступивши в бій шведська кіннота успішно вела боротьбу з кавалерією противника, але під сильним гарматним вогнем змушена була відступити. За цей час шведська піхота перегрупувалась і розпочала новий штурм редутів, два з яких були здобуті, але знову нищівний вогонь московської артилерії змусив шведів залишити зайняті позиції. Спроба Карла XII обійти редутів з півночі також зазнала невдачі. Навальний наступ шведської піхоти був зупинений гарматним вогнем і шведи були змушені відступити в напрямку Будищинського лісу. Близько 9 год. ранку обидві армії, перегрупувавши свої сили, вступили у рукопашний бій, у результаті якого шведи не витримали натиску і почали залишати поле бою. До 11 години ранку битва закінчилась цілковитою поразкою шведського війська. У Полтавській битві шведи втратили 9234 чол. вбитими та 2874 чол. пораненими. У полон потрапили фельдмаршал К. Г. Реншільд, перший міністр Шведської імперії граф Пінер, багато генералів та офіцерів. Втрати московської армії становили 1345 чол. вбитими і 3290 чол.

пораненими. Рештки шведського війська під командуванням генерала А.-Л. Левенгаупта відступили вздовж р. Ворскли у напрямку Дніпра. Біля Переволочної Карл XII, І. Мазепа, К. Гордієнко та ще близько 50 старшин, разом із загонами шведів та козаків (всього бл. 3000 чол.) переправилися через Дніпро і відійшли у османські володіння. 30.6.(11.7).1709 армія А.-Л. Левенгаупта (16000 чол.) у районі Переволочної була оточена кіннотою під командуванням О. Меншикова і здалася у полон.

Особливу жорстокість проявила Москва, яка знищила дощенту гетьманську столицю Батурин під проводом того ж таки Меншикова. Було не тільки знищено усі укріплення, пограбовано скарбницю, але й сплюндровано гробниці січових отаманів. Також після цих подій було зруйновано Переволочанську фортецю і поселення довкола неї.

Поразка Швеції. Полтавська битва ознаменувала вирішальний перелом у війні. Північна ліга відродилася: Фредрік IV порушив Травендальський договір, Август II — Альтранштедський договір; данці вдерлися до Гольштейн-Готторпу, саксонці — до Речі Посполитої. Станіслав Лещинський сховався у Померанії.

У лютому 1710 данці зробили спробу висадитися у Шведській імперії, але зазнали невдачі. У червні 1710 Петро I взяв Виборг, в липні Ригу, у вересні — Ревель (Таллінн), встановивши повний контроль над Естляндією, Ліфляндією і Західною Карелією.

Восени 1710 року Карл XII за підтримки Королівства Франція переконав османського султана Ахмета III оголосити війну Московському царству.

Після невдалого для московитів Прутського походу 12 (23) червня 1711 Петро I був змушений укласти важкий Прутський мир з Османською імперією, зобов'язавшись повернути їй Азов, зруйнувати всі побудовані ним на Азовському морі фортеці і розірвати союз із Річчю Посполитою.

У 1712—1714 роках союзники Московського царства здобули низку перемог на європейському театрі військових дій. У 1713—1714 роках Московське царство окупувало частину території Фінляндії, в серпні 1714 московський галерний флот розбив шведський біля мису Гангут і рушив на Або. У липні 1717 був висаджений десант на острів Готланд, а на суші московська армія досягла Лулео. У серпні 1717 Московське царство перенесло військові дії на територію Шведської імперії, людські та фінансові ресурси якої були виснажені.

У 1718 році Петро I почав переговори з Карлом XII (Аландський конгрес), які, однак, були перервані після загибелі короля при облозі норвезької фортеці Фредріксгальд в грудні 1718 року. Сестра Карла Ульріка-Елеонора, що вступила на престол, і її партія стали шукати угоди із західними союзниками Московського царства. 1719 року Шведська імперія уклала союз з Ганновером, поступившись йому Бременом і Ферденом, в 1720 — з Прусією, продавши їй Штеттін та гирло Одери, з Данією, зобов'язавшись сплачувати мито за прохід кораблів через Зундську протоку і не надавати підтримки герцогам Гольштейн-Готторп, а також з Великою Британією.

Однак шведам не вдалося домогтися перелому у війні з Петром I. Московські десанти періодично висаджувалися на узбережжі Шведської імперії. 1719 року шведський флот зазнав поразки біля острова Езель (нині Сааремаа), а 27 липня (7 серпня) 1720 — біля острова Генграм; спроба британської ескадри втрутитися в хід військових дій закінчилася невдачею. 1721 року московський загін висадився в районі Стокгольма, що змусило британців залишити Балтику.

Після п'ятимісячних переговорів у місті Ніштадті (Уусікаупункі) у Фінляндії 30 серпня (10 вересня) 1721 був підписаний мирний договір, за яким Шведська імперія поступалася Московському царству Балтією і південно-західну Карелію, зберігши за собою Фінляндію. У результаті Шведська імперія

втратила свої володіння на східному березі Балтики і значну частину володінь в Німеччині, зберігши лише частину Померанії і острів Рюген.

Наслідки. У результаті Північної війни Московське царство отримало вихід до Балтійського моря, вирішивши одне зі своїх головних історичних завдань, тоді як Швеція втратила статус великої держави.

З дня Полтавської битви, як зазначає шведський історик Петер Енглунд, «закінчився період шведського панування, Московське царство почало звільнятися від свого старого ворога, могутнього сусіда, який закривав вихід до Балтійського моря. Водночас, Полтавська битва стала колосальною катастрофою не тільки для Шведської імперії, але й для Європи; вона зламала колишній баланс влади, — могутність після Полтави переходить від Шведської імперії до Московського царства, яке міцніє і перетворюється на велику державу». Україна з 1709 року втрачає свою незалежність, юридичні і міжнародно-правові чинники, а тому перестає існувати як держава. За підсумками війни до Московського царства були приєднані Іжорія, частина Карелії, Естляндія, Ліфляндія (Лівонія) і південна частина Фінляндії (до Виборга), заснований Санкт-Петербург. Московський вплив міцно утвердився і в Курляндії. Проте згідно з Ніштадтським договором зазначені території не були відступлені, а були продані Шведською імперією Московському царству за величезні гроші — 2 млн талерів (єфімок), що лягло важким додатковим тягарем на країну.

12. Російсько-турецькі війни (1735-1739; 1768-1774).

Російсько-турецька війна 1735-1739 років (також російсько-османська війна 1735—1739 років) — воєнний конфлікт, який був наслідком російсько-османських протиріч, які загострилися через російсько-польську війну 1733—1735 рр. та походи кримських татар. Вона стала продовженням боротьби Російської імперії за вихід до Чорного моря.

Передумови. Російській імперії вдалося забезпечити сприятливу міжнародну обстановку шляхом укладення у 1732—1735 рр. договорів із Персією (яка у 1730—1736 вела війну з Османською імперією) та затвердження на троні Речі Посполитої у 1735 р. Августа III замість французького ставленика Станіслава Лещинського, якого підтримувала пов'язана з Королівством Франція Османська імперія. Спільницею Російської імперії з 1726 р. була Австрійська монархія.

Приводом до початку війни послужили походи кримських татар наприкінці 1735 р. на Україну і похід кримського хана на Кавказ.

Хід війни. 1736 рік. План російського командування на 1736 р. передбачав захоплення Азову та Криму. 20 (31 травня) 1736 р. Дніпровська армія фельдмаршала Б.Х.Мініха (62 тис. вояків) штурмом захопила Перекопські укріплення, а 17 (28 червня) зайняла Бахчисарай, проте нестача продовольства, води та епідемії змусили Мініха відступити в Україну. 19 (30 червня) 1736 р. російська Донська армія генерала П. П. Лассі (28 тис. вояків) за сприяння Донської флотилії віце-адмірала П. П. Бредаля захопила Азов.

Після захоплення корпусом генерал-лейтенанта М. Леонтьєва форту Кінбурн, частина Запорозької флотилії зосередилась в кінбурнській гавані й розпочала спостереження за Очаковим.

Активну участь у війні взяли й запорозькі козаки. У ставці Мініха кошовому Малашевичу поставили завдання блокувати османський флот та дії кримськотатарських загонів. Літом 1736 р. запорозький флот перервав морське сполучення Османської імперії з Кримом та дезорієнтував османське командування. Постійними локальними нападами на османські галери вони зруйнували комунікації османів. Так, 30 червня 1736 р. 100 запорожців на 5 дубах здійснили напад на кримських татар у гирлі Буга, а вже наступного дня, 1 липня 1736 р., 80 запорожців на 3 дубах з'явилися під Очаковом, захопивши у полон галеру з яничарами. 6 вересня 1736 року партія запорожців на

десяти дубках захопила поблизу Очакова османську галеру, на якій знаходилося п'ятнадцять гармат і одна мортира. Трофейні гармати козаки доправили на Січ.

1737 рік. Навесні 1737 року, ще до початку кампанії, Запорозька флотилія взяла під контроль гирло Дніпра. Так, 30 березня при урочищі Станіславі (яке біля гирла Інгульця) козаки на дубках атакували переправу кримськотатарського війська, «до якої від Очакова для перевозу Дніпра кілька суден поставлено було», відігнавши османські судна в Лиман. Березневий виступ армії Б. Х. Мініха до Очакова затримувався через проблеми із наведенням переправи на правий берег Дніпра.

У липні 1737 р. армія Мініха (60-70 тис. вояків) штурмом захопила османську фортецю Очаків. На той час в Очакові перебувало 22 000 османського війська при 122 гарматах, 9 мортирах і 34 басах. Війська гарнізону очолював очаківський сераскер Яхья-паша, а комендантом фортеці був двобунчужний паша Мустафа-ага. На допомогу фортеці мали прибути війська бендерського сераскера Абдулли-паші, а із Синопу — чорноморська ескадра. На момент підходу до фортеці армії Б. Х. Мініха, флотилії В. Дмитрієва-Мамонова разом із облоговою артилерією в пониззі Дніпра не виявилось. Не чекаючи на підхід до Очакова османської армії і флоту, Мініх зважився на штурм із тими гарматами, які були в його розпорядженні. Очаківський пороховий льох вибухнув через пожежу, спричинену обстрілом фортеці польовою артилерією Мініха. Вибух спричинив величезні руйнування і жертви. Пожежа, яка охопила місто, дісталася ще двох порохових льохів. Поблизу центру одного із цих вибухів міський мур частково обвалився. Неспроможний одночасно гасити пожежу і обороняти місто, гарнізон кинувся на пристань до своїх галер. У цей самий час російська легка кіннота (гусари і донці) прорвалася в гавань через відчинені Морські ворота.

Відразу після падіння Очакова османи залишили і Кінбурн. Проте без флотилії перекинути війська до Кінбурна Мініх не міг. Достеменної інформації

про те, що коїться у тій фортеці, також не було. 5 липня фельдмаршал виступив із армією на Бендери, залишивши в Очакові восьмитисячний гарнізон під командуванням генерал-майора І. Бахмєтьєва та інженер-полковника М. Брадке.

Армія Лассі (близько 40 тис. вояків) у червні переправилася через Генічеську протоку на Арабатську стрілку, форсувала Сиваш і у липні вступила в Крим. Російські війська завдали ряд поразок військам кримського хана і зайняли Карасубазар, проте через нестачу води та продовольства були змушені знову залишити Крим.

7 липня 1737 року із Синопу до Очакова прийшло п'ять османських кораблів, на яких перебувало до 5000 яничарів. Те, що Очаків у руках росіян, а Кінбурн покинуто, для капудан-паші стало повною несподіванкою. Пролавірувавши певний час між фортецями, кораблі вийшли в море.

У липні 1737 року у війну проти Османської імперії вступила Австрійська монархія. У цих умовах Османська імперія виказала зацікавленість в проведенні мирних переговорів, за чого в Немирові 16 серпня було скликано мирний конгрес. За час його проведення Османська імперія змогла виграти час та, перегрупувавши свої сили, завдала Австрії кілька відчутних ударів. Переговори безрезультатно завершилися в листопаді.

Впродовж літа на правому березі Дніпра було споруджено опорні пункти: ретраншементи Кам'янський (супроти Усть-Самарської фортеці), Кайдацький, Ненаситенський, Хортицький (напроти острова Мала Хортиця), а також Новий шанець (на місці знесеного у 1700 році Кизи-Кермена). У цих ретраншементах було влаштовано пристані, на лівому березі Дніпра стоянками для суден флотилії могли служити торішні редути і ретраншементи, зведені армією Б. Х. Мініха під час походу на Крим.

Восени 1737 року у поганій готовності суден і провалі морської кампанії Х. Мініх звинуватив В. Дмитрієва-Мамонова (контр-адмірал уникнув військового

суду лише завдяки тому, що перебував у родинному зв'язку з родиною імператриці). Замість І. Бахметьєва, який отримав відпустку на лікування, на посаду обер-коменданта Х. Мініх призначив генерал-майора барона Ф. фон Штофельна (Штофеля). Із Очакова Х. Мініх подався «до Дніпровських гирл». На найбільшому острові Дніпровського гирла за розпорядженням фельдмаршала було закладено редут Св. Анни, поблизу урочища Кошова Голова (що біля гирла Інгульця) — подвійний ретраншемент Олександр-шанець, який мав стати головною базою флотилії і перебувати у віданні обер-коменданта Очакова.

Складною проблемою для російського командування стало утримання Очакова. Мініх призначив командиром залоги генерала Штофельна, підпорядкувавши йому дві тисячі вояків регулярних військ та 250 лівобережних козаків під командуванням миргородського полковника В. Капніста. Але оборона міста була б неможливою без дій запорожців на морі. Ще під час підготовки кампанії Мініх цікавився у січовиків, чи можуть їхні судна «з вантажем і без вантажу через пороги весною перейти», оскільки планував передати козакам частину кораблів, збудованих на Брянській верфі. Головнокомандувач отримав відповідь, що «такі судна, а особливо дубки весняною водою через згадані пороги проходити можуть», що й було здійснено.

Про підготовку козаків до морських походів записав 8 червня 1737 р. кошовий І. Малашевич військовому судді Решетилу на Січ. При цьому він наполягав, щоб вже зараз, використовуючи наявні чайки та дуби, проводилася морська розвідка, про результати якої слід доповідати російському командуванню. 16 липня 1737 р. до Очакова прибуло 1500 запорожців на 38 суднах. Запорізькі кораблі всю кампанію успішно забезпечували Очаків продовольством, боронячи його від османських галер.

У жовтні 1737 року, бачачи відхід армії Мініха на лівий берег Дніпра, османське командування спробувало повернути Очаків і Кінбурн. У перших

числах жовтня під Очаковом з'явилися кінні розвідувальні партії османів. До Кінбурна з боку Криму підійшло численне кримськотатарське військо.

5 жовтня в Дніпровський лиман зайшла османська ескадра, але запримітивши в гаванях фортець російські судна, відійшла до Березанського острова. Тоді ж із півсотнею навантажених суден до Очакова прибув В. Дмитрієв-Мамонов.

14 жовтня до Очакова підступило об'єднане 40 тисячне османсько-кримськотатарське військо сілістрійського сераскера Ієнтір-Алі-паші та калги-султана Беглі-Герая.

З 15 по 30 жовтня під Очаковом розгорнулося жорстоке бойовище: цілодобові бомбардування і штурми, мінні підкопи з обох боків, вилазки гарнізону. Особливо запеклі бої точилися біля Преображенських, Семенівських та Ізмайлівських воріт. Атаки і приступи припинялись лише під час проливних дощів. З моря Лиман блокували 12 галер, із цих галер османи обстрілювали російські позиції в районі Морських (старих) і Христофорівських (нових) прибережних воріт. Число захисників Очакова становило близько 5000 солдатів і козаків, а також нечисельна морська команда при сотні суден, більша частина з яких була в аварійному стані; при цьому половину усіх плавзасобів складали вантажні байдаки (запорозька флотилія на цей момент вже стала на зимівлю в Новому шанці). Контр-адміралу Дмитрієву-Мамонову нічого іншого не залишалось як обороняти фортецю з боку моря, прикриваючи її гавань і прибережні фланги.

30 жовтня 1737 року, несподівано для російського гарнізону, супротивник припинив атаки. Османи, покинувши усі припаси і спорядження, завантажились на кораблі і вийшли в море; Буджацька та Єдисанська орди відійшли степом до Аккермена, а кримчаки подались з-під Кінбурна до Перекопу. За офіційною версією штабу Мініха, причиною такого поспішного відступу супротивника була отримана звістка про рух російських військ на допомогу гарнізону Очакова.

Насправді ж на той момент у придніпровських ретраншементях, які звідусіль були оточені кримськими татарами, нараховувалось всього кілька тисяч піших солдатів і козаків, а найближчі армійські полки знаходились у Полтаві. Як стало відомо пізніше, в османському таборі спалахнула чума, занесена з Молдови.

1738 рік. Навесні 1738 року кошовий Іван Білецький разом із віце-адміралом Наумом Сенявіним обирали місце для судноверфі «на острові, названому Вішніх Хортиць, який лежить нижче порогів у 10 верстах». Цей же кошовий водив авангард військ Мініха до Дністра у новій війні з османами.

24 травня 1738 року в Усть-Самарі від чуми помер Наум Сенявін. Головним командиром на верфі у Брянськ було призначено радника Адміралтейств-колегії контр-адміральського рангу З. Мішукова; командування флотилією на Лимані та Дніпрі залишилось за Дмитрієвим-Мамоновим.

На першу половину серпня 1738 року зволікання з евакуацією гарнізонів Очакова і Кінбурна загрожувало залишенням на валах усієї артилерії через епідемію чуми. Також наполовину спорожніли Олександр-шанець, форт Св. Анни і Новий шанець (Кизи-Кермен).

Запорозькі човнові команди, рятуючись від чуми, мали окремі стоянки на островах Дніпровського гирла.

У 1738 р. активні бойові дії не велися.

У зв'язку з епідемією чуми російські війська залишили фортеці Очаків і Кінбурн. 14 серпня 1738 року Ф. Штофельн зібрав офіцерів очаківського гарнізону на нараду. Офіцери постановили підірвати Очаків і Кінбурн «до основи», а людей і гармати підняти Дніпром до порогів.

Обидві фортеці було зруйновано 31 серпня. На цей момент епідемія вже встигла перекинутись на Українську укріплену лінію і прикордонні райони Малоросії і Слобожанщини.

1739 рік. 18 січня 1739 року від чуми помер В. Дмитрієв-Мамонов. Замість нього флотилію очолив капітан полковницького рангу Я. Барш (згодом контр-адмірал).

До кінця травня 1739 року переправу кримської експедиції було завершено, армія П. Лассі, яка зосередилась на Слобожанщині, готувалась виступати на Крим. Впродовж квітня-травня з Брянська до порогів вийшло 827 байдаків. Вирушаючи на Дунай, Мініх включив Дніпровську флотилію разом із корпусом Ф. Штофельна і Запорозьким військом до складу армії П. Лассі. Контр-адмірал Я. Барш залишався із штабом на Хортицькому острові впорядковувати флотилію. Керівництво розвідувальними і десантними операціями флотилії в пониззі Дніпра і на Лимані було покладено на Ф. Штофельна. Флотилія мала прикрити дії П. Лассі від можливих диверсій з боку «буджацких и белгородских татар», а у разі вступу армії в Крим — діяти на морі до самого Дунаю.

10 липня чотири човни зайшли в Лиман і спробували розвідати ситуацію в районі Очакова. Із засідки їх атакували дві шлюпки. Під час бою одне османське судно вдалось потопити, а інше взяти на абордаж; два інші ворожі судна залишили місце бою. По тому підходити до Очакова і Кінбурна османи не наважувалися.

Привівши в липні армію до Генічеської протоки і висилаючи партії до Сиваша, П. Лассі впевнився, що усі переправи на кримський берег ретельно охороняються кримськотатарською кіннотою і османським флотом. Армія відійшла до Андріївського ретраншементу, де отримала провіант, після чого стала табором у верхів'ї Молочних Вод.

1739 року 58-тисячна армія Мініха переправилася через Дністер і 17 (28 серпня) завдала поразки османській армії поблизу Ставучан, зайняла фортецю Хотин (30 серпня) та Ясси.

Морське забезпечення військ Мініха, які діяли на молдавському напрямку, повністю покладалося на запорозьку флотилію. Запорізькі судна на той час були основною силою, яка протистояла османським галерам на Чорному морі під час російсько-османської війни. Козаки, окрім іншого, мали завдання вести розвідку та спостерігати за ворожими сухопутними та морськими силами, які концентрувалися в районі Очаків-Кінбурн, затримувати османські кораблі, які намагалися ввійти в Дніпро чи Буг, не допускати висадки десанту тощо.

7 (18 вересня) Австрійська імперія зазнала поразки від османських військ та уклала сепаратний мир. Це поряд із загрозою нападу Швеції змусило Російську імперію укласти з Османською імперією Белградський мирний договір 1739, за яким Росія повернула собі Азов.

Російсько-турецька війна 1768-1774 рр. (також російсько-османська війна 1768—1774 років) — одна з ключових за значенням воєн між Російською й Османською імперією, унаслідок якої до складу Російської імперії увійшли Південна Україна, Північний Кавказ і Крим.

Причини і передумови. Війні передувала внутрішня криза в Речі Посполитій, де панував розбрат між шляхтою і королем Станіславом Августом Понятовським, колишнім коханцем російської імператриці Катерини II, залежним від російської підтримки.

Хід війни. Загін українських козаків-повстанців, які підпорядковувалися Максимові Залізняку, переслідуючи поляків, увійшов до міста Балта, вторгаючись таким чином на територію Османської імперії. Та, у свою чергу, не забарилася звинуватити в нападі Російську імперію, через те, що окремі повстанці були підданими Катерини II. Звинувачення було знехтуване російською стороною. Використовуючи інцидент, султан Мустафа III оголосив Російській імперії війну 25 вересня 1768 року. Османи уклали союз із барськими конфедератами, тоді як Російську імперію підтримала Велика Британія, виславши російському флоту військових радників. Барські конфедерати були

вщент розбиті Олександром Суворовим, після чого він відправлений на театр воєнних дій проти Османської імперії.

Воєнні дії проходили на Дунаї, в Криму і в Закавказзі. Російські війська перемогли у битвах при Хотині, Ясах, річках Ларги і Кагул. Російський флот знищив османський у Чесменській битві. Російська імперія повністю захопила Крим.

Із самого початку і до кінця війни активну участь у ній взяло козацтво України. Так, 7 січня 1769 року під час набігу 70-тисячного османо-татарського війська на чолі з кримським ханом Кириєм Гераєм на землі Нової Сербії (сьогодні центральна частина України), під час якого татари спалили десятки сіл і забрали в рабство кілька тисяч людей, гарнізон Фортеці Святої Єлизавети, який складався з 4 тисяч російських вояків і 2 тисяч запорожців на чолі з генералом Олександром Ісаковим успішно відбив навалу. Подальший наступ військ Петра Рум'янцева на південь не дозволив загарбникам просунутись далі.

У листопаді 1769 р. козаки завдали поразки татарському загону біля р. Вовчої, взяли участь у битві при Кінбурні, під Очаковом, та Хаджибеєм. Ходили козаки під Тулогу, Ізмаїл, штурмували Перекоп, захопили Кафу.

У липні-серпні 1773 року запорожці стояли біля Гірсово під командою генерал-майора Милорадовича.

На початку кампанії 1774 року Російська імперія організувала дунайську розвідувальну експедицію, яка складалась із запорізьких козаків і була поділена на дві команди. Першу команду очолював Іван Мандро, другу — полковник Кіндрат Гук. Ці загони забезпечували переправу російських військ на правий берег Дунаю.

Наслідки. Підсумком російсько-османської війни 1768—1774 р. було підписання Кючук-Кайнарджійського договору 1774 р., за яким Російська імперія отримала Керч, Єні-кале, землі між Південним Бугом та Дніпром,

фортецю Кінбурн на березі Дніпровського лиману. Російські кораблі отримали права вільного проходу через протоки. Крим оголошений незалежним від Османської імперії.

Після підписання 10 липня 1774 року Кючук-Кайнарджійського мирного договору, запорожці залишились на Дунаї у розпорядженні російського командування. Лише 15 вересня за наказом головнокомандувача, генерал-поручник М. Ф. Каменський наказано запорожцям повернутися на Січ.

Після повернення запорожців із війни, Запорозька Січ була оточена російськими військами (на чолі з генералом Петром Текелієм, які теж поверталися з османського фронту) та зруйнована.

Всього в російсько-османській війні брали участь від 5 до 10 тис. козаків.

13. Семирічна війна (1756-1763).

Семирічна війна (1756–1763) — великий військовий конфлікт XVIII століття, один з наймасштабніших конфліктів Нового часу.

У шведській історіографії війна znana як «Померанська війна» (швед. *Pommerska kriget*), у Німеччині — як «Третя Сілезька війна» (нім. *Dritter Schlesischer Krieg*), у Канаді — як «Завойовницька війна» (англ. *The War of the Conquest*) і в Індії — як «Третя Карнатська війна» (англ. *The Third Carnatic War*). У Північній Америці — znana як Франко-індіанська війна.

Хід війни. Англо-французьке колоніальне суперництво в Північній Америці переросло у відкрите збройне протистояння у травні 1756 року, коли Велика Британія оголосила війну Франції. Для того, щоб убезпечити своє положення в Європі, Британія підписала союзний договір з Пруссією, яка з приходом на престол Фрідріха II стала потужною державою. Розуміючи невідворотність війни з Австрією, у якої Пруссія захопила Сілезію, Фрідріх розраховував на

вплив Англії на Росію, щоб запобігти її підтримці Марії-Терезії і, тим самим, війни на два фронти.

Підписання англо-пруського договору спонукало Австрію звернутися по підтримку до свого старого ворога — Франції. Навесні 1756 року у Версалі підписали австро-французький оборонний союз. Розуміючи, що Росія вбачає в Пруссії загрозу своїм прибалтійським інтересам і має з Австрією союзницький договір ще з 1746 року, 29 серпня 1756 року Фрідріх II першим почав військові дії та окупував Саксонію. 11 вересня Росія оголосила війну Пруссії, що не зупинило її, і на початку наступного року прусські війська увійшли в Богемію та захопили Прагу.

Весною 1757 року у війну вступила Франція. Вона захопила Ганновер, спадкове володіння англійського короля на континенті, а 5 листопада відбулась битва з пруськими військами біля Росбаху (Саксонія). У липні у війну вступила Росія — її війська увійшли в Курляндію і Східну Пруссію. Спроба генерал-фельдмаршала Йоганна фон Левальда зупинити її біля Гросс-Єгерсдорфа 30 серпня 1757 року завершилася невдало. Проте російський командувач генерал-фельдмаршал Степан Апраксін відвів свої війська до Польщі, що звело нанівець результати кампанії та зірвало наступальні плани шведських союзників. Наприкінці 1757 року російські війська захоплюють Кенігсберг, а вже в 1758 році за наказом Єлизавети Петрівни Східна Пруссія входить до складу Російської імперії. У цьому ж році під командуванням Вільяма Фермора відбулася велика битва під Цорндорфом — кривава та безрезультатна: кожна зі сторін вважала себе переможцем (щодо чого й понині сперечаються історики).

У 1759 році російсько-австрійське військо генерала Салтикова розбиває пруську армію генерала Веделя під Пальцигом, а потім і армію самого короля Фрідріха під Кунерсдорфом. Пруссія опинилася на межі повної воєнної катастрофи, але від загибелі її врятували чвари між Австрією і Росією.

У 1759 році французи програють англійцям велику битву неподалік Квебека, а потім втрачають Канаду, пізніше зазнають невдачі і в Індії.

Головною подією кампанії 1760 року стало взяття об'єднаною російсько-австрійською армією Берліна (9 жовтня), яке не було достатньо використане союзниками. На кінець року в руках прусаків знову опинилася майже вся Саксонія.

Після ряду нищівних поразок у серпні 1760 року прусському королю Фрідріху II вдалось перехопити стратегічну ініціативу завдяки фінансовій підтримці Великої Британії, яка в Північній Америці програвала війну Франції і намагалась посилити антифранцузькі сили в Європі. Зимою 1761/1762 років відбулись зміни в союзницьких стосунках — проти Британії за володіння в Америці виступила Іспанія, англійці завдали удару по її володінням у Тихому океані, захопивши Філіппінські острови й оволодівши 13 серпня 1762 фортецею Гавана на Кубі. Після смерті російської імператриці Єлизавети Петрівни й приходу на престол Петра III, відомого симпатика Пруссії, Росія відмовилась від підтримки франко-австрійського союзу.

Участь українських козаків. Підрозділи слобідських козаків, слобідська міська та похідна артилерія, що включала гармати різного походження, калібрів та якості, брали активну участь у бойових діях російської імператорської армії.

У військових кампаніях брали участь як окремі військові підрозділи, сформовані на території України, так і цілі українські козацькі полки, зокрема Київський, Ніжинський і Чернігівський. Так, козацькі підрозділи діяли на території Німеччини в складі російської армії і разом з нею вступили в Берлін, брали участь у битві при Цорндорфі та інших.

За планом Російської імперії, Лівобережна Гетьманщина мала виставити для потреб російської армії 5-тис. кінний козацький корпус з артилерією (Київський

полк, Прилуцький полк, Стародубський полк, Чернігівський полк і Ніжинський полк на чолі з генеральним осавулом Я. Якубовичем), а також 10 тис. волів, 6 тис. коней і 10 тис. осіб посполитих для обозної та допоміжної служби. Однак ці сили було зібрано з великим запізненням.

Уряд відрядив у похід збірний компанійський полк Г. Часника (1 тис. осіб). Виборних козаків було задіяно на охороні кордону Російської імперії з Річчю Посполитою та прикритті армійських магазинів і комунікацій у Білорусі. Крім них, до діючої армії було включено слобідські Сумський полк, Охтирський полк, Харківський полк, Ізюмський полк та Острогозький полк, а також окремий Чугуївський регулярний козацький полк (загалом — бл. 3 тис. осіб з артилерією).

У кампанії 1757 року компанійці та слобідські козаки брали участь у рейдах по Східній Пруссії, розвідці, несли авангардну та аванпостну службу. У битві біля Гросс-Егерсдорфа козацький корпус перебував спочатку в авангарді, а потім — на лівому фланзі російської армії, де зазнав відчутних втрат від вогню прусської артилерії й атак важкої кінноти.

Військо Запорозьке низове не брало безпосередньої участі в Семирічній війні. З одного боку це було викликано необхідністю захисту південних кордонів від турків й татар, з іншого — досвід російсько-турецької війни 1735—1739 років засвідчив, що будь-які пересування запорожців територією Речі Посполитої призводять до збройних конфліктів з польською шляхтою.

Також до бойових дій були залучені компанійці.

Закінчення війни. Семирічна війна закінчилась перемогою англо-прусської коаліції. 10 лютого 1762 року між Великою Британією і Францією був підписаний Паризький мирний договір, за яким Франція втратила Канаду, Східну Луїзіану, деякі острови Карибського моря, а також більшість своїх колоній в Індії; на користь Іспанії Франція поступилась Західною Луїзіаною і Флоридою. Це дало можливість Великій Британії активізувати військові та

політичні дії і до 1763 року всі європейські союзники Франції були або розбиті, або змушені підписати з Пруссією, союзницею Англії, сепаратні мирні угоди. 15 лютого 1763 року Пруссія підписала з Австрією і Саксонією Губертусбургський мирний договір, який підтвердив права Пруссії на Сілезію і графство Глац. Це стало початком процесу об'єднання німецьких земель під проводом Пруссії, який завершився наприкінці ХІХ століття.

Втрати воюючих держав.

- Австрійська монархія — 400 тис. вбитих.
- Королівством Пруссія втрачено близько 262 500 чоловік (хоча сам Фрідріх офіційно оголосив про 180 000 вбитих).
- Російська імперія — 138 тис. убитих.
- Французьке королівство — 168 тис. убитих.
- Королівство Великої Британії — 20 тис. убитих.
- Іспанія — 3 тис. убитих.

Загалом у війні загинуло понад 600 тис. солдатів і 700 тис. мирних жителів. Загальні втрати становили 1 млн 300 тис. чоловік. Залучення в бойові дії великої кількості держав на кількох континентах дало привід Вінстону Черчиллю назвати Семирічну війну першою в історії світовою війною.

14. Кліщинське повстання (1767- 1770).

Повстання в Кліщинцях - виступ селян і козаків села Кліщинці Жовнинської сотні Лубенського полку (тепер Чорнобаївського району Черкаської області), який тривав з 1767 по 1770 роки.

Генеральний суддя Лисенко при підтримці свого родича генерального писаря Туманського перетворив кліщинецьких козаків на своїх підданих, примушував їх відбувати панщину й намагався привласнити їхні землі.

Починаючи з 50-х років козаки скаржилися лубенському полковникові, Малоросійській колегії та її президентові Рум'янцеву, але всі інстанції приймали рішення на користь поміщика.

Тоді у травні 1767 року на чолі з Опанасом Вороною та Григорієм Білимом козаки й селяни, які до них приєдналися, перестали коритися поміщикам, озброїлись, напали на будинок Туманського і спорудили укріплення навколо села. Протягом 1767—1768 років вони відбили шість нападів військових команд, захопили дві гармати та багато рушниць.

Повстанцям співчували козаки, послані на придушення виступу. Лубенський полковник І.Кулябка, якому навесні 1768 року Малоросійська колегія доручила придушити виступ, повідомляв, що багато козаків карального загону таємно відвідували повстанців, а частина їх самовільно роз'їхалася по домівках.

Тільки в 1769 році властям вдалося придушити повстання. Згідно з судовим вироком мешканці Кліщинців віддавались у кріпачество, 120 найактивніших повстанців було засуджено до ув'язнення і довічного заслання, 185 - до покарання канчуками. Крім того, селяни і козаки мусили компенсувати матеріальні збитки, заподіяні поміщикам під час повстання.

Проте, коли 21 вересня 1770 року у Кліщинці прибув каральний загін для здійснення вироку, кліщинці напали на нього. Опір селян був настільки великим, що Малоросійська колегія мусила надіслати підкріплення. Однак сили були нерівні, і повстанці зазнали поразки. Сім мешканців села було вбито, понад 60 закатовано. Репресії щодо учасників повстання тривали ще протягом 1771—1774 років.

Це повстання мало великий відгук серед народних мас України.

15. Коліївщина (1768-1769).

Коліївщина — козацько-селянське національно-визвольне повстання у Правобережній Україні у 1768-1769 роках. Спровоковане національним і релігійним гнітом правобережного українського населення в Речі Посполитій.

Очолив це повстання послушник Мотронинського монастиря, запорожець Максим Залізняк, а його найближчим сподвижником став сотник уманської надвірної міліції Іван Гонта.

Коліївщина стала найвищим етапом гайдамацького руху. У відповідь на реакційну політику Речі Посполитої повстанці почали виганяти унійних священників та винищувати римо-католицьке та єврейське населення в Київському і Брацлавському воєводствах. Повстання було придушене російськими військами (спільно з коронними військами та Військом Запорозьким Низовим), а гайдамацькі ватажки — страчені або заслані на Далекий Схід.

Назва. Коліївщина, за версією, що найчастіше зустрічається в науковій і художній літературі, походить від слова «колій», яким в українських селах і донині називають людей, відповідальних за забиття свиней, які вміють робити це найбільш професійно і швидко. У творі Тараса Шевченка згадується процедура освячення ножів на означення міжетнічної та релігійної складових повстання. Прихильниця цієї версії трактування назви Наталя Яковенко у своїй книзі «Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття» наводить такі слова Максима Залізняка:

«...поляків, жидів, та тих, котрі у служінні конфедератівбули віри грецької, поколото чимало, а скільки - точно не знаю, проте гадаю, не менше як усіх чоловічої і жіночої статі, включно»

Порівняно з попередніми виступами гайдамаків Коліївщина мала ширшу соціальну базу, вищий рівень організації (наявність єдиного керівного центру,

поділ війська на окремі підрозділи тощо) та ідеологічну спрямованість. Гайдамаки обґрунтовували свої дії як визвольну війну проти тих, кого вони вважали загарбниками і пригноблювачами — великих землевласників, управителів маєтків і їхніх прибічників (більшість з яких в ті часи були поляками і євреями).

За іншою версією назва «Коліївщина» можливо бере свій початок від польських слів «kolej», «po kolej», «kolejno», що означали несення надвірної козацької служби при магнатських помістях — «służba kolejna». Надвірну міліцію у XVIII столітті називали колійцями. Тобто Коліївщина — це повстання надвірних козаків.

Передумови повстання. Парафіяни візантійського східного обряду становили масу людей неприхильних до Речі Посполитої, особливо на окраїнах, де вони становили компактну більшість. З переходом Києва до Росії (згідно з угодою про Вічний мир 1686 року) вони втратили моральну опору в Речі Посполитій, отож відтоді почався чисельний перехід цілих парафій до унії; щоправда релігійні переконання щойно навернених відрізнялися надто великою неусталеністю, в глибині їхніх сердець дрімали прихована симпатія до віри предків та лагідність до недавніх традицій козащини. Крім того, уряд Речі Посполитої зробив жахливу помилку, дозволяючи визнання суверенітету дизунітського Могильовського єпископа

Київського архієпископату, що був поза межами Республіки; наступне те, що стерпів присвоєння іноземним переяславським єпископом влади над православною Україною та Поділлям. Внаслідок такої опіки сусідської Росії виникли найбільш нездорові стосунки. Ця справа першочергової ваги стала зрозумілою тільки під час Чотирирічного сейму 1788—1792 рр., коли, на жаль запізно, виникла думка підпорядкувати дизунітів Константинопольському патріархату. До речі, звернімо увагу, що пізніше в добу Царства Польського, яке прецінь мало так

мало православного народу, одним з найважчих людей тієї епохи, князем Францішеком Ксаверієм Друцьким-Любецьким, у 1829 році була висловлена думка про усунення залежності дисунітів від петербурзького Синоду і визначення окремого для Царства Польського архієпископа.

Як тільки єпископом у Переяславі став Гervasій Линцевський (27 липня 1757), розпочалася наполеглива релігійна пропаганда, звичайно, непозбавлена політичних намірів. Активну допомогу в цій місіонерській роботі надав надалі моральний натхненник гайдамацького руху в 1768 році Мельхіседек Значко-Яворський, ігумен Мотронинського монастиря, розташованого в Жаботинському ключі. Він розпочав свою діяльність з розповсюдження сфабрикованих новин про парафій латинського обряду та з відповідних винагород за навернення наддніпрянських парафій. 1765 року він вирушив до Варшави, де отримав від Станіслава Августа грамоту, яка забезпечувала свободу визнання дисунітів. Звідтоді пропаганда Яворського почала значно посилюватися; погоджено діючи з відомим Георгієм Кониським, Могильовським архієпископом, Мельхіседек почав бурхливу агітацію по всій Україні.

У лютому 1768 року під тиском російського уряду король Речі Посполитої Станіслав Понятовський підписав трактат про формальне зрівняння у правах з католиками вірян православної і протестантської церков. Значна частина шляхти Речі Посполитої була незадоволена цим трактатом. Під гаслом захисту католицизму, шляхетських прав і звільнення Речі Посполитої з-під впливу Російської імперії у місті Барі на Поділлі (29 лютого 1768), стався вибух Барської конфедерації. Конфедерати стали катувати і грабувати українське населення, руйнувати православні церкви і монастирі на Київщині, Поділлі і Волині.

Цей рух по суті справи мусив повернутися проти зусиль Яворського та Лінцевського. Звідсіля з'явився проєкт Мельхиседека закликати до бунту проти поляків за віру, до якого почав намовляти колишнього ченця Мотронинського монастиря Максима Залізняка, показавши йому занадто підроблений указ^[12] імператриці Катерини, який закликав до збройної розправи з «ляхами». Ця ідея впала на благодатний ґрунт. Народ український добре пам'ятав традиції козащини, невігластво, старі спогади безкарної сваволі та свободи, нарешті щойно розбурханий релігійний фанатизм призвів до спалаху бійні.

По сьогоднішній день гайдамачина ретельно не досліджена. Наскільки вплив релігійної агітації не підлягає сумніву, настільки причетність російської влади до цього руху не була належно висвітлена у подробицях. Депутація Чотирирічного сейму призначена для розслідування справи бунту на підставі показань очевидців визначила, що серед гайдамаків були російські офіцери та солдати. Цей факт, здається, немає заперечень, проте з іншого боку, слід зазначити, що фельдмаршал Рум'янцев у своїх офіційних інсинуаціях називає вищезгадані факти звичайним дезертирством, наказуючи втікачів схопити і вчинити з ними жорстокіше, ніж з ворогом.

Підозрілим щодо причетності російської влади та церкви є й такий факт:

«Суду над Мельхиседеком та Гервасієм Лінцевським не було взагалі. Гервасій був переведений до Києва із збереженням попереднього сану, Мельхиседек нібито поселився в Росії...»

Щодо участі Мельхиседека Значко-Яворського в Коліївщині.

«Більше терпіли, ще терпіть. Ховайтеся, утікайте, а до гайдамаків не приставайте. Наша справа судом доходить та терпінням. Краще безневинно постраждати, чим винуватцями жити».

Мельхиседека в 1768 році на правобережній Україні не було. З 1766 року, видворений із Правобережжя повстанцями Захара Харка, він перебував у Михайлівському монастирі Переяслава, тож до організації повстання надвірних козаків він не був причетним. Мельхиседека пізніше звинувачували в тому, що він сам склав грамоту для Залізняка, підмовив його стати на чолі повстання, та з благословення Гервасія дав грошей для найму козаків та гайдамаків. Один із головних біографів життя Мельхиседека — Яновський, що майже одразу по смерті ігумена створив його життєпис, не дає ствердної відповіді щодо участі Мельхиседека в Коліївщині. Сучасні дослідники повністю відкидають його участь у повстанні.

Мельхиседека Синодальним указом від 30 жовтня 1768 року було призначено ігуменом Михайлівського монастиря Переяслава, але після смерті Линцевського 1769 року було переведено на «ряд обыкновенных служебных лиц и в своей деятельности не выступал уже из узкой сферы монастырской деятельности». 93-річний Мельхиседек помер у Глухівському Петропавлівському монастирі 14 червня 1809 року.

Хід повстання. Восени 1767 року в монастирях Придніпров'я під виглядом послушників оселилась група запорозьких козаків. Її ядро складалося з восьми осіб, серед яких Максим Залізняк, Кіндрат Лусконіг, Микита Швачка, Андрій Журба, Василь Бурка, Дем'ян Чернявченко та Іван Бондаренко. Очолював групу Йосип Шелест. Саме вони починали агітувати українців до повстання. Так, Шелест закликав селян до повстання проти шляхти Речі Посполитої, посилаючись на лист кошового Січі Петра Калнишевського.

Після смерті Шелеста від випадкового пострілу Кіндрата Лусконога між 20 та 23 травня 1768 року на чолі повстанців став Максим Залізняк. 26 травня (6 червня) гайдамацький загін вирушив у похід з урочища Холодний

Яр під Чигирином.

Повстанське

військо

здобуло Жаботин, Смілу, Черкаси, Богуслав, Канів, Лисянку.

Сили

повстанців швидко зростали. На початку червня 1768 року повстанське військо наблизилося до Умані, яка належала київському воєводі Францішеку Салезію Потоцькому. Проти гайдамаків Максима Залізняка шляхта вислала полк надвірних козаків на чолі з уманським сотником Іваном Гонтою. Проте Гонта разом з козаками перейшов на бік повсталих і розпочав наступ 9(20) червня 1768 року на Умань.

Взяття Умані. Після здобуття 10(21) червня Умані повстанські загони розташувались табором поблизу міста. Рада повстанців обрала М.Залізняка гетьманом і князем Смілянським, а І. Гонту — полковником і князем уманським.

Гайдамацьке військо поділялося на 16 сотень на чолі з сотниками. Військова і цивільна влада зосереджувалась у канцелярії при повстанському війську. У червні-липні 1768 р. на Правобережжі діяло близько 30 загонів на чолі з гайдамацькими ватажками Микитою Швачкою, Андрієм Журбою, Семеном Неживим, П. Тараном, С. Лепехою, Іваном Бондаренком, Я.Релятеєм, Н. Москалем та іншими^[16]. Повстання загрожувало перекинутися на власне землі Речі Посполитої, Лівобережну Україну і на Запорозжя. За цих умов російський і польський уряди вирішили спільними зусиллями вести боротьбу проти повстанців. У другій половині червня 1768 р. російські війська разом з армією Речі Посполитої розпочали каральні акції проти гайдамаків.

26 червня (7 липня) 1768 р. російські частини оточили повстанський табір і по-зрадницькому схопили керівників повстанців М. Залізняка, І. Гонту та С. Неживого, а їхні загони роззброїли.

Після повідомлення про захоплення М. Залізняка та І. Гонти в Фастові відбулася чергова рада повстанців. Рада проголосила полковником Микиту Швачку, підполковниками було обрано Івана Бондаренка і Андрія Журбу. Гайдамаки оголосили своїми ворогами не тільки поляків і євреїв, а ще й росіян, з якими до того бойових зіткнень уникали. У польській мемуарній літературі збереглося повідомлення, що в середині літа 1768 року хтось почав серед народу розкидати прокламації. У листах тих говорилося:

«Не тільки лях, але й москаль є ворогом народу. Тож не належить прислужуватися їм обом, тому що тільки звільнившись від них, хлоп руський одержить необмежену свободу».

Підписував заклики козак Іван Бондаренко. Ці листівки мали несподіваний ефект: гайдамаки почали атакувати дрібні гарнізони російських військ, так що ті почали просити допомоги у поляків.

5-6 липня 1768 року об'єднане повстанське військо на чолі з Микитою Швачкою обложило Білу Церкву, де перебував російський гарнізон. Після невдалого штурму білоцерківського замку повстанці вирішили підкріпити свої сили. Швачка пішов на південь, Бондаренко — на північ, а Журба розбив табір у селі Блощинці, неподалік Білої Церкви.

Придушення повстання. 9 липня 1768 полковник Микита Швачка пораненим був захоплений у полон солдатами Московського карабінерного полку поблизу м. Богуслав. Разом із 68-ма полоненими козаками та «двома знаменами» відправлений до Києва в розпорядження київського генерал-губернатора Ф.Воєйкова. Решту гайдамацьких загонів було розбито в боях. Останній полковник повстання надвірних козаків Іван Бондаренко, що прийняв булаву в рідному селі Грузька, що на Київщині, був підступно схоплений у Макарові 20 липня 1768 року сотником корнинських

надвірних козаків Данилом Щербиною. Страчений у Чорнобилі 8 серпня 1768. Проте, остаточно повстання надвірних козаків було придушено тільки у квітні-травні 1769 р. російським генералом М. Кречетниковим.

Широке використання запорозьких звань, атрибутів та невизнання влади кошового отамана низовців призвели до активної боротьби Війська Запорозького Низовго проти повстанців. Запорозький Кіш на чолі з Калнишевським разом із російськими коронними військами виступив на придушення Коліївщини. Внаслідок експедицій січова в'язниця (пушкарня) була вкрай заповнена полоненими гайдамаками. 26 грудня 1768 у Новій Січі частина козаків соціально-політичні та економічні причини влаштували повстання знане як «бунт сіроми» внаслідок якого козацька старшина була скинута, а гайдамаків було звільнено. Заворушення тривали до весни наступного року і закінчились поразкою повстанців.

Каральні війська Речі Посполитої жорстоко розправлялися з повстанцями. Гайдамаків тисячами вішали, відтинали їм голови, садили на палі. Так, лише за рішеннями призначеного королем судді Ксаверія Браницького, який судив переданих коронним властям захоплених російськими військами 1954 повстанців: 200 в'язнів відіслати на роботи до Львова, а 700, як це він сам подає у звіті королю, він «покарав найжорстокішою смертю». Стільки ж було з його доручення повішено по різних містах України. Решту він передав коронному судові в Кодні. Із 336 справ, реєстр яких зберігається, 151 відрубано голови, 57 повішено, 9 четвертовано, одного — українського шляхтича Чоповського, що був помічником полковника Неживого, — посаджено на палю.

Після сильних тортур у с. Сербях, І. Гонта був страчений. М. Залізняка, М. Швачку та інших учасників повстання, які були жителями Лівобережної України і Запорожжя, судила Київська

губернаторська канцелярія. Вони були засуджені до тілесного покарання (удари нагаєм, вибивання ніздрів, випалення тавра на чолі й щоках) і заслання на досмертну каторгу в Сибір до Нерчинська. За іншим джерелом:

«Залізник, як російський підданий, був відправлений до Москви, але у дорозі за допомогою ув'язнених роззброїв солдатів і втік, пійманий потім нібито покараний батогами в Москві в 1769 або 1770 році».

Після страти захоплених учасників повстання російські та польські військові частини почали арешти за підозрою у причетності до повстання. Страти часто проводились без суду і тривали кілька років. Загалом було страчено близько 30 000 селян, а у самій Кодні близько 3000 учасників та підозрюваних у повстанні 1768 р.

Література:

Букет Є. Іван Бондаренко - останній полковник Коліївщини. Історичний нарис. – К.: Стікс, 2014.

Вдовенко В. М. Північна війна 1700-21 // Українська дипломатична енциклопедія: У 2-х т. / Редкол.: Л. В. Губерський (голова) та ін. – Т. 2. - К.: Знання України, 2004.

Вдовенко В. Семирічна війна 1756-63 // Українська дипломатична енциклопедія: У 2-х т. / Редкол.: Л. В. Губерський (голова) та ін. – Т. 2. - К.: Знання України, 2004.

Газін В. Литовська верхівка та «українське питання»: політика шляхетсько-магнатських кіл стосовно козацької України в умовах московсько-польської війни 1654–1667 рр. // Ukraina Lithuanica. - Т. IV. - 2017.

Галушка А. А. Російсько-польська війна 1654–1667 // Енциклопедія історії України : у 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. – Т.9. - К. : Наукова думка, 2012.

Галушка А. А. Чуднівська кампанія 1660 // Енциклопедія історії України : у 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. – Т.10. - К. : Наукова думка, 2013.

Галушко К. Поле битви – Україна. Від «володарів степу» до «кіборгів». Воєнна історія України від давнини до сьогодення. – К.: КСД, 2016.

Гончарук Т. Г. Кошовий отаман Петро Калнишевський та Хаджибей (Одеса). — Одеса: Фенікс, 2011.

Гуржій О. І. Богуна повстання // Енциклопедія історії України : у 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. – Т.1. - К. : Наукова думка, 2003.

Заруба В. М. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII ст. - Дніпропетровськ: Ліра, 2003.

Заруба В. М. Чигиринські походи. Хроніка подій російсько-турецької війни 1677 - 1678 рр. - Дніпропетровськ: Ліра, 2013.

Іваненко А. До питання промосковської орієнтації переяславського полковника та наказного гетьмана Яким Сомка // Переяславіка: Наукові записки НІЕЗ «Переяслав». - Вип. 16 (18). - 2020.

Кривошея В. В. Козацька еліта Гетьманщини. — К. : ІПіЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України, 2008.

Новий Довідник. Історія України. - К.: ТОВ «КАЗКА», 2005.

Панашенко В. В. Російсько-турецька війна 1735 - 1739 // Енциклопедія історії України : у 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. - К. : Наукова думка, 2019.

Прилуцький В. І. Семилітня війна 1756-63 // Юридична енциклопедія : [у 6 т.] / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) [та ін.]. – Т. 5. - К.: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2003.

Сергійчук В. І. Жердівські статті 1659 // Українська дипломатична енциклопедія : у 2 т. / Ред. кол.: Л. В. Губерський (голова) та ін. – Т. 1. - К. : Знання України, 2004.

Сікора Р. З історії польських крилатих гусарів.- К.: Дух і літера, 2012.

Сікора Р. Крилаті гусари Яна Собеського. – К.: Дух і літера, 2013.

Смолій В. А., Степанков В. С. «Богдан Хмельницький». – К.: Альтернативи, 2003.

Смолій В.А., Степанков В. С. Національна революція 1648—1676 // Енциклопедія історії України : у 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. – Т.7. - К. : Наукова думка, 2010.

Сокирко О. Г. Північна війна 1700—1721, Велика Північна війна, Третя Північна війна // Енциклопедія історії України : у 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. – Т. 8. - К. : Наукова думка, 2011.

Сокирко О. Г. Семирічна війна (1756—1763) // Енциклопедія історії України : у 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. – Т. 9. - К. : Наукова думка, 2012.

Степанков В. С. Кліщинське повстання та самоврядування 1767 - 1770 // Енциклопедія історії України : у 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. – Т. 4. - К. : Наукова думка, 2007.

Таїрова-Яковлева Т. Г. Коліївщина: великі ілюзії / Пер. з рос. Т. Кришталовської. - К.: «Кліо», 2019.

Чухліб Т. Козацька вольниця Семена Палія під наглядом одноголового і двохголового орлів. - К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2009.

Чухліб Т. Козаки і монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648 - 1721. - К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2009.

Чухліб Т. Мазепинська Україна між Російською та Шведськими коронами: дилема вибору протекції // Український історичний журнал. - № 2. - 2009.

Чухліб Т. В. Російсько-польські переговори 1664–1667 // Енциклопедія історії України : у 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. – Т. 9. - К. : Наукова думка, 2012.

Чухліб Т. В. Російсько-турецька війна 1676—1681 // Енциклопедія історії України : у 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. – Т. 9. - К. : Наукова думка, 2012.

Чухліб Т. В. Шереметєв Василь Борисович // Енциклопедія історії України : у 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. – Т. 10. - К. : Наукова думка, 2013.

Шандра В. Якою була участь українців у Російсько-турецьких війнах? // Перелом: Війна Росії проти України у часових пластах і просторах минувшини. Діалоги з істориками. У 2-х кн. - Кн. 1 / Відп. ред. В. Смолій. - К.: НАН України. Ін-т історії України, 2022.

Лекція 10.

Тема: Україна у складі Австро-Угорської та Російської імперій:

історія конфліктів.

- 1. Російсько-турецькі війни (1787-1792; 1828-1829).**
- 2. Турбаївське повстання (1789-1793).**
- 3. Дунайська міжкозацька війна (1811-1814).**
- 4. Французько-російська війна (1812).**
- 5. Повстання бузьких козаків (1817).**
- 6. Чугуївське повстання (1819).**
- 7. Повстання Чернігівського полку (1826).**
- 8. Шебелинське повстання (1829).**
- 9. Кримська війна (1853-1856).**
- 10. Київська козаччина (1855).**
- 11. Січневе повстання (1863-1864).**
- 12. Ковалівське повстання (1902).**
- 13. Харківське збройне повстання (1905).**
- 14. Україна в Першій світовій війні (1914-1918).**

1. Російсько-турецькі війни (1787-1792; 1828-1829).

Російсько-турецька війна 1787—1792 років (також Російсько-османська війна 1787—1792 років) — війна між Російською і Османською імперіями за контроль над Північним Причорномор'ям і Кавказом. Викликана прагненнями османів, яких підтримували Велика Британія, Пруссія та Франція, повернути Крим і не допустити посилення російського впливу у Закавказзі та на колишніх землях запорожців. Російська імперія, спираючись

на союз з Австрійською габсбургською монархією, прагнула міцно утвердитися у Північному Причорномор'ї і розширити свої володіння на Кавказі.

Передумови. Попередня російсько-турецька війна, що тривала в 1768—1774 роках, завершилася поразкою Османської імперії, закріпленій Кючук-Кайнарджийським мирним договором. Згодом, у 1783 році, Росія анексувала Кримське ханство, яке протягом трьохсот років до того було васалом Османської імперії. Того ж року було підписано Георгіївський трактат про встановлення російського протекторату над Картлі-Кахетинським царством.

У січні-червні 1787 року Катерина II здійснила подорож, у ході якої відвідала Крим. Ці події спонукали турецького султана Абдул-Гаміда I 13 серпня 1787 року висунути ультиматум Росії з вимогою повернення Криму та Грузії. Росія відкинула ультиматум, і Османська імперія оголосила їй війну.

Хід війни. Кампанія 1787 року. Османське командування, маючи армію чисельністю близько 200 тис. вояків і флот, планувало захопити Кінбурн, Херсон, а потім Крим, розгорнувши одночасно дії на Північному Кавказі.

Російська імперія зосередила 2 армії: *Катеринославську* під командуванням фельдмаршала Г. О. Потьомкіна (82 тис. вояків) із завданням захопити Очаків і вийти до Дунаю й *Українську* під командуванням фельдмаршала П. О. Рум'янцева (37 тис. вояків), розташовану на Поділлі, для сприяння головним силам. Оборона Криму та Кавказу покладалася на окремі корпуси і Чорноморську козацьку флотилію (оскільки власне Чорноморський флот Російської імперії ще тільки активно будувався).

У вересні 1787 року османське командування вирішило захопити Кінбурнську фортецю, в якій перебував О. Суворов зі своїм корпусом. Османська ескадра заблокувала Дніпровський лиман та висадила на Кінбурнську

косу 6-ти тисячний десант яничарів. У бойових діях активну участь брали й українські козаки.

1 (12 жовтня) у Кінбурн висадився османський десант. Бій за Кінбурнську фортецю був жорстокий, сам Суворов був поранений. І лише висадка козацького десанту Лиманської флотилії та відмова задунайських козаків (що йшли на допомогу османам) воювати з «братами-запорожцями» дозволили О. Суворову скинути яничарів у лиман, та успішно завершили оборону Кінбурна.

Після невдалого штурму Кінбурна обидві сторони взяли перерву в активних бойових діях. Російська імперія — для того, щоб добудувати Чорноморський флот та встигнути набрати достатньо війська (в основному в Україні), Османська імперія — для перевезення нових військ для захисту Очакова та нападу на Херсон. Зі Стамбула на підмогу османам в Очаків була направлена ескадра із 50 кораблів на чолі з капудан-пашею Ескі-Гасаном.

Османський флотоводець знав, що негода в морі фактично вивела з ладу залишки російського флоту «великого моря». Знали про реальний стан справ і у Петербурзі.

У грудні 1787 року українські козаки перейшли з Прогноїв до Васильківського урочища в гирлі Дніпра, де заклали військовий кіш (Васильківську Січ). На військовій раді кошовим отаманом було обрано Сидора Білого, суддею — Антона Головатого, обрали старшину з 38 курінних отаманів «як одвіку водилося у Запорозькому Військові».

Кампанія 1788 року. З метою залучили якомога більше українців на свій бік під час військових дій, 22 січня 1788 року імператриця Катерина II, підписала указ про створення «Війська вірних козаків». Козаки були підпорядковані генерал-аншефу О. Суворову, командувачу імператорськими військами. Суворову було доручено командувати 20 батальйонами, 38

ескадронами, флотилією та контролювати один із найважливіших у стратегічному плані Херсоно-Кінбурнський район.

Основні військові дії Російсько-османської війни у 1788 році розгорталися на Дніпровсько-Бузькому лимані.

У січні 1788 року у війну вступила Австрійська монархія, але у червні почалася війна Російської імперії зі Швецією та загострилися відносини з Річчю Посполитою, внаслідок чого воєнні дії в Молдавському князівстві обмежилися облогою та взяттям фортець Хотин (у вересні) та Очаків (у грудні).

20 травня в Бузький лиман увійшли гребні судна, вислані на розвідку попереду Чорноморської ескадри Абдул-Гаміда I під командуванням капудан-паші Ескі-Гуссейна. Вони були виявлені дубель-шлюпкою Християна Остен-Сакена. Щоб уникнути полону і захоплення судна ворогом, Остен-Сакен частину екіпажу зсадив на човен і підірвав власне судно разом із чотирма османськими абордажними суднами.

21 травня османський флот, у складі 10 лінійних кораблів, 6 фрегатів і 40 шняв, став на рейді Васильківського Коша і розпочав його артилерійський обстріл. Козаки, під проводом кошового Сидора Білого на чайках зайняли бойову позицію та розпочали атаку османських кораблів. Але адмірал Гасан-паша бою не прийняв і відвів свою ескадру до Очакова.

25 травня частина кораблів османської ескадри заблокували вихід із лиману до моря. Таким чином основною військовою силою, що протистояла османському флоту була козацька флотилія.

7 червня османський капітан-паша кинув у бій у Дніпровському лимані 36 суден. Та більша маневреність козацьких чайок, ніж трипалубних фрегатів, визначила перевагу козацького флоту. Під час сильного вітру на веслах зі спущеними вітрилами, взявши на буксир неповороткі скампавеї, флотилія, під

командуванням Сидора Білого, атакувала османський флот. У цьому бою османи втратили три лінійних кораблі й змушені були знову відступити в Очаків.

17 червня, у лимані поблизу Очакова, козацька флотилія та «російська» парусна ескадра, під командуванням Джона Поль Джонса (обидві флотилії, в основному, комплектували екіпажі своїх кораблів в Україні та з українців) атакували османський флот. У ніч на 18 червня капудан-паша спробував вивести свій флот із лиману, але під час здійснення цієї операції османські кораблі потрапили під вогонь берегової батареї Суворова на Кінбурнській косі й гармат суден козацької флотилії. Розгром османського флоту був повним: загальні втрати становили 15 суден, 6 тисяч вояків вбитими й пораненими, близько 2 тисяч полоненими. Проте й козаки, хоч і виграли битву, понесли втрати. Під час абордажних боїв загинуло 18 козаків, в полон потрапило 235 козаків. Було смертельно поранено й кошового отамана Сидора Білого.

За підсумками козацьких перемог радісний Потьомкін доповідав 19 червня 1788 року в Петербург: «Флот капудан-паші веслувальною флотилією розгромлений, 6 кораблів лінійних спалено та 2 піддалися... 30 суден розбиті... Між кораблями знищені капудан-пашинський та віце-адміральський, у полон узято людей з 3000, побито не менше... Ця перемога отримана малими, новозбудованими за небувалим калібром, веслувальними суднами... з 200 менших гребних суден, в кожному по 60 запорожців... Цими суднами керують запорожці, котрих тепер є двадцять тисяч на чолі з їх отаманом Сидором Білим».

Влітку 1788 року гребна частина флотилії мала 51 великих кораблі, парусна ескадра — 14 (лінійні кораблі та фрегати). І хоча основі сили Чорноморського флоту складали козацькі човни, офіційно керівництво ескадрами здійснювали контр-адміralи Карл Нассау-Зіген та Джон Поль Джонс. На початку червня під Очаковим Суворов писав: «... проти бусурманських суден видається мені корисним направити до блокфорту мої запорозькі судна, які лише одні здатні до погоні».

Війська Григорія Потьомкіна розпочали облогу османської фортеці Очаків. Османська ескадра була розбита, із моря до фортеці османи не могли підвозити припаси та війська, оскільки силами Лиманської флотилії Чорноморського флоту ця небезпека була знята.

Облога Очакова тривала аж до грудня. Хоча місто й залишилось без підтримки флоту, воно отримувало підтримку з о. Березань. Як тоді казали «якщо Очаків був ключем до дверей в Чорне море, то Березань — його засувом». Далекобійні гармати цієї фортеці діставали до Кінбурнської коси, не даючи російським галерам ні вийти в море, ні висадити десант біля стін Очакова.

Потьомкін ще в липні наказав Суворову штурмом оволодіти островом, але російський армія, хоча й атакувала його, проте невдало.

У жовтні 1788 року Г. Потьомкін доручив Антіну Головатому захопити османське укріплення на острові Березань. Козаки, взявши на плечі гармати, під вогнем османських батарей, стрімко атакували. Після навалного штурму козаки оволоділи береговими окопами та османською артилерійською батареєю. Незабаром у полон здався весь османський гарнізон. Усього було захоплено 300 вояків, 23 гармати, 150 бочок пороху і кілька ворожих знамен. У козаків загинули полковий старшина, 4 курінних отамани та 24 козаки. За цей подвиг Головатий був нагороджений Георгіївським хрестом.

Восени 1788 року Потьомкін за безініціативність під Очаковом відсторонив Нассау-Зігена від посади «командувача» гребною флотилією та призначив замість нього іншого іноземця — генерала де Рібаса. Антін Головатий офіційно залишився лише командиром ескадри козацьких чайок.

Очаків забрали в османів у грудні 1788 року за активної допомоги українських козаків, які брали участь у його штурмі на лівому фланзі армійських підрозділів та атаці з моря козацької флотилії. Найавторитетніші серед військових нагороди за штурм Очакова отримали наступні особи: Військовий

орден Св. Великомученика і Побідоносця 1 ступеня — генерал-фельдмаршал Г. О. Потьомкін-Таврійський; 2 класу — генерал-поручник В. А. принц Ангальт-Бернбург та генерал-поручник О. М. Самойлов; 4 класу — бригадир З. О. Чапега та полковник А. А. Головатий.

Кампанія 1789 року. 1789 року за планом Потьомкіна планувалось заволодіти Бендерами та іншими фортецями Бессарабії. Армія Румянцева повинна була спільно з австрійським корпусом принца Кобургського наступати до нижнього Дунаю. Через інтриги Потьомкіна Румянцев був замінений генералом М. Репніним, а потім обидві армії об'єднані в одну — *Південну* — під командуванням Потьомкіна.

У липні головні сили військ рушили до Бендер. Великий візир Юсуф-паша направив 30-тисячний корпус Османа-паші проти австрійського корпусу (12 тис. вояків), але дивізія Суворова (5 тис. вояків) прийшла йому на допомогу і 21 липня (1 серпня) 1789 корпус Османа-паші був розбитий під Фокшанами.

Юсуф-паша з головними силами (близько 100 тис. вояків) перейшов у наступ проти австрійського корпусу принца Кобургського (18 тис. вояків), але Суворов, який знову був надісланий на допомогу з 7-тисячною армією, 11 (22 вересня) розгромив османів поблизу Римника. Серед підрозділів, які особливо відзначилися в цій битві, були Стародубський та Чернігівський карабінерні полки, які склалися з українців. Під час штурму османського табору першим увірвався на ворожі позиції саме Стародубський полк. Переконлива перемога під Римником дала можливість російським військам завоювати Хаджибей і оточити одну з наймогутніших османських фортець — Ізмаїл.

Взяття Хаджибея здійснили шість полків козаків-чорноморців (три полки кавалерії та три піхоти загальною кількістю 3000 вояків) під командуванням отамана Захара Чепіги та загальним керівництвом І. де Рібаса (Дерібаса), з

одночасним штурмом морським десантом флотилії під командуванням Антіна Головатого. 14 вересня 1789 р. козаки оволоділи Хаджибейською фортецею.

Слідом за Хаджибеєм впала фортеця Аккерман, а за нею козацька ескадра Антіна Головатого із 50 чайок при підтримці козацької кінноти Захарія Чепіги і російської піхоти Михайла Кутузова нічним штурмом взяла фортецю Бендери на Дністрі.

Кампанія 1790 року. 1790 року Потьомкіну було поставлено завдання рішучими діями домогтися якнайшвидшого переможного закінчення війни, але він діяв повільно і мляво. Османське командування розвернуло активні дії на Кавказі і готувало десант до Криму. Але 40-тисячна армія Батал-паші, що наступала від Анапи у Кабарду, була в вересні розбита, а російський Чорноморський флот під командуванням контр-адмірала Ф. Ушакова завдав поразки османському флоту у Керченській морській битві у липні 1790 року та у битві поблизу Тендри (у серпні), чим зірвав висадку османського десанту в Криму.

У вересні 1790 року *Австрія* вийшла з війни. Попри це, підписання Росією миру зі Швецією дозволило восени почати наступ на Дунай.

На початку грудня флотилія Головатого увійшла в Дунай. Напроти Ізмаїла османи розташували важку артилерійську батарею на острові Сулин, яка не дозволяла підійти до фортеці, в Дунаї вели патрулювання османські кораблі. Спочатку флот під командуванням Головатого взяв штурмом Сулин і дав змогу розмістити там артилерію Суворова. Після цього у двох битвах біля острова Верхні Чатапи і вище Ізмаїла потопив османські кораблі, чим лишив османську фортецю можливості отримувати підкріплення і припаси. Наступною впала фортеця Табія, на штурм якої Головатий вів козаків особисто. Розвиваючи успіх, Головатий зі своїми козаками вдарив на Ізмаїл і у кровопролитному бою взяв редути і важку османську батарею, яка прикривала фортецю зі сторони Дунаю.

11 грудня 1790 року десант флотилії Головатого розпочав новий штурм. 100 козацьких суден атакували Ізмаїл із боку Дунаю і під градом ядер і картечі висадили козаків для штурму фортеці. Козаки першими увійшли у фортецю. Після цього надійшла допомога від гренадерів Кутузова військ Суворова. У бою за Ізмаїл чорноморські козаки А.Головатого взяли 26 османських знамен, десятки гармат, багато зброї і амуніції. За взяття Ізмаїла Антон Головатий був нагороджений хрестом Святого Георгія, а козаки — срібною медаллю «За отменную храбрость при взятии Измаила декабря 11 дня 1790». Таким чином, саме дії флотилії козацького «адмірала» А. Головатого відкрили шлях до Ізмаїлу з боку Дунаю, та вирішили питання взяття фортеці. Суворов особисто відзначав у рапорті Потьомкіну «полковника і кавалера Головатого, який відмінною хоробрістю, працею і постійним старанням не тільки війську своєму подавав приклад, але й сам діяв безстрашно».

Разом із тим у вересні османське командування вирішило змінити ситуацію на Кубані, де створила 25-тисячний корпус на чолі із Батал-пашою. Останній спробував відвоювати землі колишньої Казієвої орди, але зрештою зазнав невдачі, чим деморалізував кавказькі народи, які стали поступово переходити на російський бік.

Кампанія 1791 року. Наприкінці лютого 1791 року Потьомкін поїхав до Петербургу, і керування армією прийняв на себе генерал Рєпнін.

У червні 1791 року російські війська під командуванням Рєпніна перейшли через Дунай і завдали османській армії поразки при Бабадазі та Мачині. На Кавказі російські війська захопили Анапу.

Перемога у Мачина, 28 червня 1791 року, змусила османського візира розпочати мирні перемовини, які всіляко затягувались. Розгром Ушаковим османського флоту при Каліакрії 31 липня (11 серпня) прискорив підписання Ясського мирного договору, за яким до Росії відійшла територія між Південним Бугом і Дністром, а також підтверджено анексію Криму

Російською імперією. Бессарабія (в тому числі здобутий Ізмаїл) та придунайський край залишались в складі Оттоманської імперії.

Російсько-турецька війна 1828—1829 років (також Російсько-османська війна 1828-1829 років) — війна між Російською і Османською імперіями за вплив на Балканах і Кавказі. Викликана боротьбою європейських держав за розділ володінь Османської імперії, яка переживала гостру внутрішню кризу, що посилювалась у зв'язку з Грецькою національно-визвольною революцією 1821—1829 років. Завершилася перемогою Росії й укладанням Адріанопольського договору.

Передумови. Уряди Великої Британії та Королівства Франція, побоюючись посилення впливу на Балканах Російської імперії, до якої греки звернулися по допомогу, виступили у 1827 р. разом із нею на підтримку повсталих греків, але після перемоги союзного флоту у Наваринській битві 1827 протиріччя між союзниками посилювалися.

Хід війни. 8 (20 жовтня) 1827 року султан оголосив про відмову від Аккерманської конвенції 1826 року й закликав до «священної війни» проти Російської імперії. 14 (26 квітня) 1828 вона оголосила війну Османській імперії. На Дунай була спрямована 95-тисячна армія фельдмаршала П. Х. Вітгенштейна із завданням зайняти Молдовське князівство, Валахію, Добруджу і захопити Шумлу і Варну. Їй протистояла 150-тисячна османська армія Хусейн-паші. На Кавказі 25-тисячний корпус генерала І. Ф. Паскевича повинен був зайняти Карський та Ахалциський пашалики.

У квітні — травні російські війська захопили Дунайські князівства, а 27 травня (8 червня) форсували Дунай у Ісакчі, після чого Вітгенштейн розпорочив свої сили для блокади багатьох фортець. Головні сили безуспішно облягали Шумлу, а потім перенесли свої зусилля проти Варни, яка була взята 29 вересня

(11 жовтня). Цей незначний успіх коштував величезних втрат. На Кавказі були зайняті Анапа, Каре, Ардаган, Ахалцих, Поті та Баязет.

У 1829 році Вітгенштейн був замінений генералом І. І. Дибичем, а Хусейн-паша — Решид-пашою. У травні російські війська облягли Сілістрію, а 30 травня (11 червня) Дибич розбив 40-тисячну армію Решид-паші поблизу Кулевчого. У червні Сілістрія капітулювала, і на початку липня 35-тисячна російська армія рушила за Балкани.

На Кавказі російські війська 27 червня (9 липня) захопили Ерзурум і підійшли до Трапезунда.

Попри наявність у тилу російських військ значних сил османської армії, армія Дибича, що скоротилася головним чином внаслідок хвороб до 17 тис. вояків, перейшла Балкани і готувалася до штурму Адріанополя, деморалізований гарнізон якого капітулював 8 (20 серпня).

Підсумки. Вихід російських військ на підступі до Константинополя викликав паніку османського уряду, який 2 (14 вересня) уклав Адріанопольський договір, за яким до Російської імперії відійшло Кавказьке узбережжя Чорного моря (до району на північ від Батумі) і район Ахалциха. Греція здобула незалежність, а Сербія, Молдовське князівство та Волощина — автономію.

2. Турбаївське повстання (1789-1793).

Турбаївське повстання (1789—1793) — один з найбільших антикріпосницьких селянських виступів у Лівобережній Україні в другій половині XVIII століття.

Відбулося в селі Турбаях Градизького повіту Катеринославського намісництва (тепер Кременчуцький район Полтавської області).

Безпосередньою причиною повстання стала спроба селян домогтися звільнення від кріпосної залежності.

Передумови. Після Хмельниччини село Турбаї, населене козаками й посполитими, вважалося вільним військовим селом і належало до Миргородського полку. Але в 1711 році миргородський полковник Данило Апостол, виписавши турбаївців з козацького компуту, «велів по ревізіях писати їх своїми підданими». З 1776 року Турбаї належали поміщикам Базилевським, і вони експлуатували турбаївців як своїх підданих. Останні почали активно розвивати своє господарство, примушуючи селян відбувати повинності. Турбаївці не хотіли миритися з положенням кріпосних селян й активно домагалися підтвердження свого козацького стану, звертаючись до місцевих і центральних адміністративних установ. Борючись проти покріпачення, турбаївці подали позов до сенату.

Судова справа. У червні 1788 року сенат ухвалив рішення про визнання козацьких прав і привілеїв лише за 76 турбаївськими родинами (у селі проживало близько 2 тисяч чоловік), які ще у 1738 році були переведені до козаків миргородським полковником Василем Капністом. Ухвала сенату, яку турбаївцям було оголошено 5 (16 січня) 1789 року, викликала невдоволення в частини селян, чий козацькі права не були визнані. Селяни, вирішивши домогтися волі власними силами, навідріз відмовилися працювати на панщині, перестали коритися Базилевським і створили самоврядування за козацьким зразком на чолі з Назаром Оліфером (отаман), Григорієм Яструбенком (суддя) та Трохимом Довженком (писар). Найважливіші питання вирішувалися на загальному сході жителів села.

Для врегулювання «справи про козацтво» і втихомирення селянського заворушення, до села у травні 1789 року прибули представники Голтвянського нижнього земського суду разом із військовою командою. Проте суд, під впливом поміщиків Базилевських, визнав козаками лише 29 турбаївців, до того ж

з'ясувалося, що судді не мали і списку осіб, визнаних сенатом приналежними до козацького стану.

Хід повстання. 8 (19 червня) селяни висловили свої обурення проти такого рішення суду, і за ініціативою селян Г. Ракші, Степана і Леонтія Рогачків, Мусія і Манойла Пархоменків, Г. Величка, А. Бондаря, Семена Помазана та інших розпочали збройне повстання. Озброївшись косами, списами, кочергами вони обеззброїли військову команду, побили і заарештувавши членів суду, добилися від них написання документа про «добровільне переведення в козаки» турбаївських селян, напали на панський будинок, вибили вікна й виламали двері, стали розбирати майно, а самих поміщиків — Івана, Степана та Марію Базилевських — забили до смерті.

Запровадивши самоврядування — «Громадську збірню», селяни впродовж чотирьох років самостійно вирішували всі громадські справи. За прикладом турбаївців виступили селяни навколишніх сіл (Очеретувате, Кринки, Остап'є).

Через ускладнення міжнародного становища (війни з Османською імперією і Швецією, революційні події у Франції) уряд Катерини II тривалий час намагався припинити селянський виступ без застосування військової сили. Проте, зазнавши невдачі, власті вдалися до жорстоких каральних дій.

Придушення. У червні 1793 року до села було введено батальйон піхоти Бузького єгерського полку і 200 козаків, на озброєнні яких було навіть дві гармати. Урядові війська провели масові арешти селян. Суд над повстанцями тривав з 11(22 липня) 1793 року до 31 січня (11 лютого) 1794 року. Найактивніших учасників побили канчуками, вирвали ніздрі, зробили на щоках і чолі тавро «вор» та відправили на довічні каторжні роботи до Тобольська, інших — покарали канчуками. 15 селян після знущань померли. Частину турбаївців виселено до степів Херсонської і Таврійської губерній. Власті змінили навіть назву села

Турбаї, перейменувавши його у Скорбне (до колишньої назви повернулися лише у 1919 році).

3. Дунайська міжкозацька війна (1811-1814).

Дунайська міжкозацька війна — військовий конфлікт між запорозькими козаками Задунайської Січі (українцями) і козаками-некрасівцями (росіянами), який відбувся на землях Подунав'я.

Після зруйнування російськими військами Запорізької Січі частина запорізьких козаків пішла на територію Подунав'я що тоді входило в склад Османської Імперії. Запорозьким козакам вдалося наладити добрі відносини з владою Османської імперії, яка надала їм офіційне право користуватися даною територією. Але запорожці отримали несподіваних недругів у вигляді російських козаків-некрасівців що пересилилися сюди кілька десятків років раніше. Спочатку наладити відносини не вдалося, бо некрасівці бачили в запорожцях конкурентів на контроль за землі біля Дінця. Некрасівці не визнавали запорожців за своїх, називаючи «хохлами», у некрасівців було залізне правило не воювати з росіянами ким вони не були, це правило навіть розповсюджувалося на царські війська Російської імперії. Але на запорожців це їхнє правило вони не розповсюджували так як вже було сказано вони не вважали запорожців своїми. В свою чергу запорожці були готові воювати з росіянами ким вони не були. Взаємна неприязнь переросла в сутички, а згодом і у війну.

1778 року некрасівські козаки, дізнавшись, що на Січі залишився лише невеличкий гарнізон — усі інші пішли на риболовлю — напали на січ всіма силами. Відбувся бій, під час якого росіяни ще раз, тепер вже на Дунаї, пограбували і спалили Січ. Запорожці повернувшись з риболовлі люто помстилися некрасівцям, запорожці нападали на їхні поселення і знищували там некрасівців. Запорожці не знали жалю до росіян (хоч і козаків) що другий раз за

3 роки знищили Січ, помста була кривавою. Надалі сутички між запорожцями і некрасівцями тривали рік за роком, то затихаючи то відновлюючись.

Турецька адміністрація намагалася уладнати конфлікт, про те турки не втручалися в конфлікт. Так аж поки в 1811 році терпець запорожців урвався і отаман Самійло Калниболоцький, зібравши основні сили запорожців пішов у вирішальний наступ на землі що контролювалися некрасівцями, з боями запорожці захопили велику частину земель некрасівців. Потім запорожці пішли в наступ на «столицю» некрасівців велике поселення Дунавець яке було оточене шанцями (окопами), там відбувся запеклий бій через відчайдушний опір запорожцям не вдалося його захопити. Потім конфлікт переріс у локальні сутички. В 1814 році запорожці вирішили остаточно покінчити з некрасівцями. Запорожці пішли в новий вирішальний наступ на Дунавець і в цей раз некрасівцям не вдалося його втримати, вони були остаточно переможені і рятувалися втечею далеко на південь, аж у болгарські землі.

4. Французько-російська війна (1812).

Французько-російська війна 1812 (у російській історіографії — Вітчизняна війна 1812 року (рос. *Отечественная война 1812 года*), у французькій історіографії — Російська кампанія 1812 року (фр. *Campagne de Russie 1812*)) — одна з кількох воєн, проведених Францією в період Консульства (1799—1804) імперії Наполеона (1804—1814, 1815).

Закінчилася майже повним знищенням наполеонівської армії і перенесенням військових дій на територію Польщі та Німеччини в 1813 році.

Найбільша битва кампанії, Бородинська, відбулася 7 вересня (26 серпня) 1812 р. біля села Бородіно (125 км на захід від Москви). Незважаючи на величезні втрати сторін у битві, жодна не змогла досягти рішучої перемоги.

Передумови. Після розгрому російських військ у битві під Фрідландом у червні 1807 року російський імператор Олександр I уклав з Наполеоном I (Бонапартом) Тільзитський мир, за яким зобов'язався приєднатися до континентальної блокади Англії. За угодою з Наполеоном Росія в 1808 році відібрала у Швеції Фінляндію і зробила ряд інших територіальних займань; Наполеону ж розв'язала руки для підкорення всієї Європи за винятком Англії та Іспанії.

Однак в наступні роки франко-російські відносини почали погіршуватись. У 1808—1809 роках Франція прийшла на допомогу Росії у війні зі Швецією, завдяки чому та приєднала до своїх володінь Фінляндію. Проте у війні Франції з Австрією в 1809 році Олександр I не надав Наполеону жодної допомоги.

У 1808 році на ерфуртській зустрічі правителів імператору Олександру I від імені Наполеона Бонапарта було зроблено пропозицію про шлюб Наполеона з сестрою Олександра I — великою княжною Катериною Павлівною, але цю пропозицію Олександр відхилив. У 1810 році Олександр I також відмовив Наполеону, який просив руки іншої його сестри, 14-річної великої княжни Анни Павлівни (згодом королеви Нідерландів). У тому ж році Наполеон одружився з Марією-Луїзою Австрійською, дочкою імператора Австрії Франца II, зміцнивши собі таким чином тил і створивши в Європі точку опори. Це було розцінено російським імператором як образа і посилення франко-австрійського союзу.

У 1810 році Росія починає відмовлятися від континентальної блокади Великої Британії, посиляючись на те, що виникли економічні проблеми: припинення торгівлі лісом та іншими товарами для будівництва кораблів і скорочення експорту хліба загрожувало девальвацією рубля й викликало неабияке невдоволення купецтва. Олександр запровадив вільну торгівлю з нейтральними країнами, що дозволило Росії торгувати з Англією через посередників, і підвищив митні ставки, головним чином на французькі товари,

що викликало обурення французького уряду. У середині того ж року виникли франко-російські тертя щодо Балкан, де французькі агенти проводили роботу серед сербів проти росіян та їх інтересів в Туреччині і Середземномор'ї.

11 лютого 1811 року Наполеон формально анексував Голландію (після зречення його брата Луї) та ганзейські міста. Під анексію підпали і землі родича Олександра I герцога Ольденбургського, чим російський імператор був дуже ображений. В травні того ж року правляча франкофільська партія Швеції неочікувано запропонувала шведський трон французькому маршалу Жану-Батісту Бернадоту, сподіваючись отримати послаблення торгівельних обмежень, які вели країну до кризи, і гарантії проти територіальних домагань Росії. Хоча Наполеон, недолюблюючи Бернадота, спочатку і зустрів цю пропозицію неохоче, він зрештою погодився, а Олександр I сприйняв це за доказ того, що Наполеон нібито оточує Росію ворогами.

Каменем спотикання між Росією та Францією стало «польське питання». Із захоплених на західному кордоні Російської імперії земель Наполеон створив Герцогство Варшавське, де діяла конституція, яка звільнила селян від кріпацтва. Це становило загрозу для Російської імперії, і Олександр I підписав таємний договір із Королівством Пруссія про спільний напад на Герцогство Варшавське. У відповідь на це Наполеон ввів до польських земель свої війська. Російський імператор нібито не хотів війни і бажав мирним шляхом вирішувати проблеми, але його дії говорили про зворотнє: в країні розпочалася мобілізація, після чого до кордонів Варшавського герцогства були стягнуті значні армійські сили.

24 лютого 1812 року Наполеон уклав союзний договір з Пруссією, яка повинна була виставити проти РІ 20 тисяч солдатів, а також забезпечити матеріально-технічне постачання французької армії. Наполеон також уклав 14 березня того ж року військовий союз з Австрією, за яким австрійці зобов'язалися виставити 30 тисяч солдатів проти Росії

Росія також дипломатично готувала тили. В результаті таємних переговорів навесні 1812 року австрійці дали зрозуміти, що їхня армія не піде далеко від австро-російського кордону і взагалі не буде старатися на благо Наполеона. У квітні того ж року з боку Швеції колишній наполеонівський маршал Бернадот (майбутній король Швеції Карл XIV), обраний наслідним принцом у 1810 році і який фактично очолював шведську аристократію, дав запевнення у своїй дружній позиції відносно Росії і уклав союзний договір. 28 травня 1812 російському послові Кутузову вдалося укласти вигідний мир із Туреччиною, закінчивши п'ятирічну війну за Молдавію. На півдні Росії вивільнилася Дунайська армія адмірала Чичагова як заслін від Австрії, вимушеної бути в союзі з Наполеоном.

19 травня 1812 року Наполеон виїхав до Дрездена, де провів огляд васальних монархів Європи. З Дрездена імператор відправився до Великої армії на річку Німан, що розділяла Пруссію та Росію. 22 червня Наполеон написав відозву до військ, в якій звинуватив Росію у порушенні Тільзітської угоди і назвав вторгнення другою польською війною. Гасло визволення Польщі залучило до складу Великої армії багато поляків, які виступили на боці Наполеона. Одночасно з цим у Петербурзі французький посол Лорістон вручив керівнику МЗС Росії О. М. Салтикову дипломатичну ноту, у якій повідомив, що складає з себе повноваження посла, позаяк прохання російського посла у Франції князя О. Б. Куракіна про видачу йому паспорта для виїзду у Росію (відбулось ще 27 квітня) фактично є розривом відносин, і тому імператор вважає себе у стані війни з Росією. Треба зауважити, що в багатьох старих російських джерелах, наприклад у енциклопедії Брокгауза і Єфрона, розповсюджене твердження, нібито Наполеон вторгся на територію Росії без жодного оголошення війни, проте сучасні російські історики визнають, що оголошення війни все ж було.

Стратегічні плани сторін. З представлених російському імператорові Олександру I оборонних планів він, всупереч бажанням військового міністра і російських генералів, вибрав план прусського генерала Пфуля, прийнятого на

російську службу. Російська сторона планувала тривалий організований відступ з тим, щоб уникнути ризику рішучого бою і можливої втрати армії.

Імператор Олександр I сказав послу Франції в Росії Арману Коленкурові у приватній розмові у травні 1811 року:

« Якщо імператор Наполеон почне проти мене війну, то можливо і навіть ймовірно, що він нас поб'є, якщо ми приймемо бій, але це ще не дасть йому миру. Іспанці неодноразово були побиті, але вони не були ані переможені, ані підкорені. А між тим вони не так далеко від Парижа, як ми: у них немає ні нашого клімату, ні наших ресурсів. Ми не підемо на ризик. За нас — неосяжний простір, і ми збережемо добре організовану армію. [...] Якщо жереб зброї вирішить справу проти мене, то я швидше відступлю на Камчатку, ніж поступлюся своїми губерніями і підпишу у своїй столиці договори, які є тільки перепочинком. Француз хоробрий, але довгі поневіряння та поганий клімат стомлюють і бентежать його. За нас будуть воювати наш клімат і наша зима.»

Вихідний план генерала Пфуля зводився до наступного. Проти наступаючих французьких військ передбачалося вести бойові дії двома арміями, одна з армій повинна була утримувати противника з фронту, а інша — діяти з флангу і тилу. Планувалося, що якщо французи поведуть наступ проти 1-ї армії, то вона повинна відійти до Дриського укріпленого табору і тримати там оборону доти, поки 2-я армія не поведе успішні дії на флангах і у тилу наступаючих французів. Оборонні дії 1-ї армії і дії 2-ї армії на лініях комунікацій французів мали примусити противника до відступу, оскільки, на думку автора плану, він не міг довгий час залишатися на спустошеній території. На 3-ю армію за планом покладалося прикриття флангу 2-ї армії і прикриття київського напрямку.

У ході війни план Пфуля був відкинутий генералами як неможливий для виконання в умовах сучасної маневреної війни. Артилерійські склади для постачання російської армії розташовувалися на 3 лініях.

Зі стратегічного плану французького командування, війна мала закінчитися швидкою перемогою за допомогою рішучого розгрому російської армії у генеральній битві. Наполеон бажав провести обмежену кампанію у 1812 році. У бесіді з французьким послом у Варшаві Прадтом він говорив: *«Я йду в Москву і за один або два бої все закінчу»*. Відомо й інше висловлювання Наполеона: *«Якщо я візьму Київ, я візьму Росію за ноги; якщо я опаную Петербургом, я візьму її за голову; зайнявши Москву, я вдарю її в серце»*.

Збройні сили супротивників. Наполеон зміг зосередити проти Росії 450-тисячне військо, з яких власне французи становили половину. У поході брали участь також італійці, поляки, німці, голландці, навіть мобілізовані силою іспанці. Австрія і Пруссія виділили корпуси (30 і 20 тисяч, відповідно) проти Росії за союзними угодами з Наполеоном. Після вторгнення сюди додалися підрозділи (загальною чисельністю до 20 тисяч), сформовані з жителів колишнього Великого князівства Литовського, яке Наполеон обіцяв (з певними застереженнями) відновити після поразки Росії.

Іспанія, зв'язавши партизанським опором близько 200 тисяч французьких солдатів, надала велику допомогу Росії. Англія надавала матеріальну і фінансову підтримку Росії, але її армія була залучена в боях в Іспанії, а сильний флот англійців не міг впливати на сухопутні операції в Європі, хоча і був одним з факторів, що схилили позицію Швеції на користь Росії.

У Наполеона залишалися такі резерви: близько 90 тисяч французьких солдатів у гарнізонах Центральної Європи (з них 60 тисяч на 11-му резервному корпусі в Пруссії) і 100 тисяч у Національній гвардії Франції, яка за законом не могла воювати за межами Франції.

Сильними сторонами французької армії були велика чисельність, гарне матеріальне і технічне забезпечення, бойовий досвід, віра в непереможність армії. Слабкою стороною армії був її дуже строкатий національний склад.

Росія мала велику армію, але не могла швидко мобілізувати війська через погані дороги і велику територію. Удар армії Наполеона взяли на себе війська, розміщені на західному кордоні: 1-а армія Баркляя-де-Толлі і 2-а армія Багратіона, всього 153 тисячі солдатів і 758 гармат. Ще південніше на Волині (північний захід України) розташовувалася 3-я армія Тормасова (до 45 тисяч, 168 гармат), що служила заслоном від Австрії. У Молдові проти Туреччини стояла Дунайська армія адмірала Чичагова (55 тисяч, 202 гармати). У Фінляндії проти Швеції стояв корпус російського генерала Штейнгеля (19 тисяч, 102 гармати). У районі Риги знаходився окремий корпус Ессена (до 18 тисяч), до 4-х резервних корпусів розміщувалися далі від кордону.

Нерегулярні козацькі війська, у тому числі українські, нараховували за списками до 110 тисяч легкої кавалерії, проте реально у війні взяла участь менша кількість козаків.

Російська армія мала великий бойовий досвід, володіла високими бойовими якостями, командування армії мало необхідну підготовку і рішучість. За техніко-військовим даними російська імператорська армія не відставала від армії Франції.

Союзник Росії Швеція не направляла війська на допомогу Росії, але військовий союз з нею дозволив росіянам вивести 45-тисячний російський корпус Штайнхайл з Фінляндії і використати його в пізніших боях (20 000 чоловік було направлено до Риги)ю

Військові дії. У ніч на 12 (24) червня 1812 року армія Наполеона Бонапарта почала військову кампанію на західних кордонах Російської імперії. У момент вторгнення на західних кордонах зосереджувалися армії: перша під

командуванням М. Б. Барклай-де-Толлі, друга — П. І. Багратіона, третя — О. П. Торماسова. Остання перебувала на Волині між Любомлем і Старокостянтиновом. Французькі війська захопили у Волинській губернії Ковельський, Володимирський повіти і частину Луцького.

Для забезпечення російської армії продовольством, фуражем, спорядженням в Ізяславі, Старокостянтинові, Житомирі та інших містах створювалися так звані «магазини» — тилові бази.

Варто звернути увагу, що наполеонівські війська знайшли значну підтримку серед поляків, особливо польських шляхетських родів, які сподівалися за підтримки Наполеона відновити колишню велич Речі Посполитої.

15 червня 1812 року надійшов попередній наказ про формування в Київській та Подільській губерніях чотирьох кінних козацьких полків «з людей до козацької служби придатних і здавна навичками і бажаннями до неї відомих». Кожний полк мав складатися з 1200 козаків, 8 офіцерів, 88 унтер-офіцерів і 17 сурмачів. Селяни і козаки Поділля поставляли рекрутів і ополченців, забезпечували армію продовольством, фуражем, транспортом, жертвували гроші, майно. Для потреб російської армії з України було передано понад 6 тис. возів, 7,5 тис. коней, 15 тис. волів, протягом 1812—1814 рр. населенням зібрано 3-5 пудів золота і 13,5 пудів срібла.

Протягом 40 днів в Кам'янці-Подільському з рекрутів місцевого, а також Летичівського, Новоушицького, Проскурівського повітів був сформований 4-й Український козацький полк. Пообіцявши українським козакам повернути самоврядування, російський уряд закликав їх виступити проти Наполеона.

Олександр I видав маніфест про створення земського ополчення, до якого кріпаки набиралися за згодою поміщиків, а вихідці з інших станів — добровільно, його створення стало справою всенародною. Крім того, цар обіцяв поновити козацький стан. Але ентузіазм, з яким селяни, сподіваючись на

визволення з кріпацтва, вступали до ополчення, налякав царський уряд. Боячись озброєного народу більше, ніж французьких військ, правляча верхівка скоротила число губерній, що «ополчалися». В Кам'янці-Подільському, Київській і Волинській губерніях були створені загони «лісової варти».

Готуючись до вирішальних боїв з ворогом, Кутузов не послабляв уваги до зміцнення оборони України. Генералу Тормасову він наказав «бути у Волині і Поділлі для охорони цього краю». Навіть тоді, коли той одержав наказ перейти до рішучих дій проти військ Наполеона на Волині, для прикриття Поділля з півночі в районі Ізяслава — Старокостянтинова було залишено 6 батальйонів піхоти та 12 ескадронів кавалерії. В свою чергу, з Поділля в 3-ю армію, крім козацького полку, численних рекрутів, влилося 505 чоловік «лісових козаків».

Всього українці сформували 15 кінних полків, які поповнювали і забезпечували своїм коштом два роки. Але після перемоги над французами уряд російської імперії не виконав своїх обіцянок і повернув козаків у підневільний стан, на відміну від сусідніх донських козаків, які мали певні свободи. А отаману Платову навіть було дозволено збудувати нову столицю війська Донського — станицю Новочеркаську.

26 серпня (7 вересня) біля села Бородіно (за 125 км на захід від Москви) відбулося найбільша битва франко-російської війни 1812 року між російською і французькою арміями.

Відступ Наполеона. Головна армія Наполеона клиноподібно глибоко врізалася в Росію. У той час, коли Наполеон входив до Москви, над його лівим флангом на півночі в районі Полоцька висіла армія генерала Вітгенштейна, утримувана французькими корпусами маршалів Сен-Сіра і Удіно. Правий фланг Наполеона топтався поблизу кордонів Російської імперії в Білорусі. Армія генерала Тормасова зв'язала своєю присутністю Австрійський корпус генерала Шварценберга і 7-й корпус генерала Реньє. Французькі гарнізони вздовж Смоленської дороги охороняли комунікаційну лінію і тил Наполеона.

18 жовтня головнокомандувач Кутузов атакував під селом Тарутине французький заслін під командуванням маршала Мюрата, що стежив за російською армією. Втративши до 4 тисяч солдатів і 38 гармат, Мюрат відступив до Москви. Тарутинський бій став знаковою подією, що ознаменував перехід російської армії до контрнаступу.

19 жовтня французька армія (110 тисяч) з величезним обозом стала покидати Москву по Старій Калузькій дорозі. Наполеон напередодні наступаючої зими планував дістатися до найближчої великої бази — Смоленська, де за його розрахунками були запасені припаси для французької армії, що відчувала нестатки. Дістатися в умовах російського бездоріжжя до Смоленська можна було прямим шляхом — Смоленською дорогою, якою французи прийшли до Москви. Інший шлях вів південним маршрутом через Калугу. Другий маршрут був вигіднішим, оскільки проходив через нерозорені місця, а падіж коней від нестачі фуражу в французькій армії досяг загрозливих розмірів. Через відсутність коней артилерійський парк скоротився, великі кавалерійські з'єднання французів практично зникли.

Дорогу на Калугу Наполеону заступила армія Кутузова, розташувавшись під селом Тарутине на Старій Калузькій дорозі. Не бажаючи прориватися з ослабленою армією через укріплену позицію, Наполеон звернув у районі села Троїцького (сучасний Троїцьк) на Нову Калузьку дорогу (сучасне Київське шосе), щоб обійти Тарутине.

Проте Кутузов перекинув армію під Малоярославець, перерізавши шлях відступу французів Новою Калузькою дорогою.

24 жовтня відбувся бій під Малоярославцем. Місто вісім разів переходило з рук у руки. Врешті французам удалося захопити Малоярославець, проте Кутузов зайняв укріплену позицію за містом, яку Наполеон не ризикнув штурмувати. Армія Кутузова до 22 жовтня налічувала 97 тисяч регулярних військ, 20 тисяч козаків, 622 гармати і більше 10 тисяч ратників ополчення. Наполеон мав під

рукою до 70 тисяч боєздатних солдатів, кавалерія практично зникла, артилерія була значно слабшою від російської. Хід війни тепер диктувала російська армія.

Від Малоярославця до села Червоного (за 45 км на захід від Смоленська) Наполеона переслідував авангард російської армії під командуванням генерала Милорадовича. З усіх боків відступаючих французів атакували козаки генерала Платова і партизани, не даючи противнику ніякої можливості для постачання. Основна армія головнокомандувача Кутузова неквапливо рухалася на південь паралельно до армії Наполеона, здійснюючи так званий фланговий марш.

1 листопада Наполеон пройшов Вязьму, 8 листопада зайняв Смоленськ, де провів 5 днів, чекаючи відсталих. 3 листопада російський авангард сильно побив замикаючі корпуси французів у битві під Вязьмою. У розпорядженні Наполеона в Смоленську залишалося до 50 тисяч солдатів під рушницею (з них тільки 5 тисяч кавалерії), і приблизно стільки ж небоєздатних солдатів і поранених.

Також важкою для Наполеона була переправа через пограничні річки. Втративши на переправі до 30 тисяч чоловік, Наполеон з 9 тисячами солдатів, що залишилися під рушницею, рушив до Вільно, приєднуючи по дорозі французькі дивізії, що діяли на інших напрямках.

14 грудня в Ковно жалюгідні залишки Великої Армії чисельністю 1600 осіб переправилися через річку Німан у Варшавське герцогство, а потім до Пруссії. Пізніше до них приєдналися залишки військ з інших напрямків. Франко-російська війна 1812 року завершилася практично повним знищенням Великої Армії.

У січні 1813 року почався «Закордонний похід російської армії» — бойові дії перемістилися на територію Німеччини і Франції. У жовтні 1813 року Наполеон був розгромлений в битві під Лейпцігом, а в квітні 1814 року зрікся трону Франції.

Сучасна українська історіографія питання.

Аналізуючи сучасну українську історіографію, що з'явилася в період незалежності України, слід відмітити, що події франко-російської війни 1812—1814 описуються регіонально та в загальних курсах історії. В останнє десятиліття почалося поживавлення у питанні участі українського народу у подіях 1812 року. У цілому ряді загальних курсів історії України, у великій кількості випущених як центральними, так і місцевими видавництвами працях, взагалі відсутня згадка про війну 1812 року й участь в ній українського народу. Водночас, грандіозні масштаби цієї історичної події, вплинули на подальший розвиток, Російської імперії і України, як її частини, не дозволяють повністю його ігнорувати.

У 1999 р. побачило світ 15-томне видання «Україна крізь віки», підготовлене Інститутом історії України Національної Академії Наук. Дев'ятий том охоплює період XIX — початок XX століття, а його автором є український історик, академік Віталій Сарбей окремим параграфом виділяє «Україна у війні Французької імперії проти Російської». Зміст тексту параграфа він ділить на три невеликі частини: «Оборонні заходи та підготовка військових формувань», «Українці на фронтах бойових дій і в партизанській війні», «Завершення війни і доля її українських учасників». Висвітлюючи завойовницькі плани французького імператора, Віталій Сарбей пише, що Наполеон надавав Україні виключного значення, «як осередку антиросійського національного руху», очевидно натякаючи, що такий рух насправді мав місце. Далі він зазначає, що Наполеон «дивився на українські землі як на розмінну монету, якою повинен був розплачуватися зі своїми союзниками по завоюванню Російської імперії» і викладає план розділу західних і південних земель між Варшавським герцогством, Австрією та Туреччиною і створення «Наполеоніди» в центральній та східній частинах України. Створюється враження, що мова йде про цілісний задум імператора, хоча насправді такий був відсутній. Були лише окремі проекти, що виходили від різних осіб, не пов'язані між собою, а часом навіть суперечили один одному. «Таким чином війна з наполеонівськими військами

дійсно стосувалася подальшої долі українського народу. І як не тяжко жилося йому під гнітом Російської імперії, він вирішив захищати рідну землю від чужоземних загарбників», — робить висновок автор. Проте, визнавши таким чином, що для українського народу війна мала справедливий, оборонний характер, поважний академік уникає називати її «Вітчизняною», що є характерною особливістю практично для всіх сучасних публікацій.

Згадує В. Г. Сарбей про українських поміщиків, які пов'язували з ім'ям Наполеона Велику французьку революцію, вважали його «руйнівником деспотичних імперій». Правда, тут фігурують лише два відомих прізвища: Я. Мочуговский і В. Лукашевич. Розповідаючи про формування ополчення, В. Г. Сарбей звертає увагу, що на цей процес великий вплив зробили обіцянки влади відновити колишнє козацтво. Чисельність усіх українських ополченців, він вважає, становила близько 70 тис. осіб, а суму пожертвувань населення на військові потреби — 10 млн рублів. Автор говорить про «жорстокий режим окупації» на Волині та опір місцевого населення загарбникам, наводячи як приклад жителів села Ніковський Ковельського повіту, які більше доби чинили опір роті австрійців, а потім втекли до лісу. Однак фраза про те, що «натрапивши на несподіваний опір українського народу Наполеон змушений був відмовитися від намірів просуватися далі вглиб України», звучить явним перебільшенням. Відомо, що дії на південному фланзі мали другорядне значення. У другій частині висвітлюється участь ополчення і українців-вояків російської армії в бойових діях. Згадуються прізвища деяких солдатів Київського та Чернігівського драгунських полків, які відзначилися в Бородінській битві. Названі відомі партизанські командири — Ф. Потапов (Самусь) гусар Єлисаветградського полку і Е. Четвертак (Четвертак), з Київського драгунського. У висновку В. Г. Сарбей підкреслює, що після перемоги над Наполеоном влада не виконали своїх обіцянок: полки ополчення були розформовані, козацтво так і не відновлено. З цими обставинами він безпосередньо пов'язує бунти військових поселенців в Україні у 1817 та 1819 роках. У цілому, робота В. Г. Сарбея є спробою

поєднати колишні, радянські традиції у висвітленні війни 1812 року з деякими новими тенденціями, зумовленими сучасними політичними реаліями. До числа останніх належить відмова від вживання поняття «Вітчизняна війна 1812 року», протиставлення патріотичних дій населення Україна політиці російської влади і так далі.

У 1995 році у журналі «Київська старовина» з'явилася стаття О. Захарчука «Україна в планах Наполеона Бонапарта». Автор статті дає нам нову інтерпретацію подій, що відбувалися до 1812 року. Він пише: «серед суперечок у вітчизняній, та і зарубіжній літературі довго панувала точка зору, що Наполеон намагався відновити Польську державу і приєднати до неї західноукраїнські та західнобілоруські землі. Це не відповідає дійсності. По-перше головним воєнно-політичним завданням було встановлення світового панування. По-друге, в жодному документі Наполеона не зафіксовані подібні намагання». Далі О. Захарчук повідомляє: «Важливу роль у планах Наполеона щодо України відігравала Туреччина. До лютого 1812 року французька дипломатія змушувала її продовжувати війну з Росією, домагалася вільного проходу по території Туреччини 25-тисячного корпусу маршала Мармона з Далмації». З 1810 року у військових колах Франції почалося обговорення питання про основні напрями і театр воєнних дій у війні проти Росії. Зокрема, обговорювався напрям і український: "Третій передбачав відібрати у Росії українські і литовські губернії, захопити Київ, укріпитися на лінії Двіна-Дніпро і продовжити після цього наступ на Москву. Наполеон говорив: «якщо я захоплю Київ, я візьму Росію за ноги; якщо я оволодію Петербургом, я візьму її за голову, захопивши Москву, я вдарю їй у серце». У цій статті йде мова про те, що коли армія Наполеона підійшла до кордонів України, то українська інтелігенція поділилася на два табори: автономісти висловлювали неприховану радість і надії, що з приходом французької армії буде впроваджено кодекс Наполеона і Україна стане автономною, а може й незалежною. Друга, переважна частина української

шляхти поставилася до приходу Наполеона негативно, не вірила, що Наполеон визволить Україну з-під російського деспотизму.

Заслуговує уваги публікація з питання українського фактору у «Київській старовині» 2000 року стаття О. Голованова «Інженерна підготовка міста Києва до оборони напередодні та під час війни 1812 року». Автор статті відводить важливе значення України для Наполеона: «У планах війни з Росією Україна цікавила Наполеона насамперед як стратегічний плацдарм, як джерело постачання продуктами харчування». О. Голованов подає свідчення, що спеціальні підрозділи французької армії займалися розвідувальною роботою в Україні: спостерігали за пересуванням військ, за роботами у фортечних спорудах, влаштовували диверсії. Одним з таких диверсійних актів була влаштована грандіозна пожежа у Києві на Подолі у липні 1811 року, внаслідок чого згоріло 2 тисячі будівель. Враховуючи неминучість війни з Наполеоном, було вирішено зробити комплекс оборонних заходів. І першочерговими заходами з підготовки міста до оборони були заходи з укріплення Києво-Печерської фортеці. Також подаються відомості: про формування по всій губернії ополчення козацьких полків для відправки у діючу армію; про зібрання коштів монастирями на потреби фронту — 9 пудів 33 фунти срібла і 3,5 фунта золота. Кияни зібрали 4710 карбованців на формування українського козацького війська.

Єдиним посібником, де війна 1812 року названа «Вітчизняною» виявився «Курс української історії», автором якої є Володимир Йосипович Борисенко. Цей курс, призначений для студентів вищих навчальних закладів, містить авторську концепцію історії України. Тут має місце своєрідний «україноцентризм», що представляє Україну цілісним суб'єктом історичного процесу. Так, В. Борисенко пише, що в протиставленні з Росією французький уряд важливе місце відводив Україні. «Завдяки діяльності Івана Мазепи, Пилипа Орлика та його однодумців Наполеон і його прихильники вважали Україну державою, яка потрапила в

залежність від Москви і де неодмінно повинні були існувати антиросійські сили».

Говорячи про плани Наполеона щодо України, В. Борисенко абсолютно справедливо зазначає, що чіткого плану повоєнного устрою краю у французів не було, а існували лише загальні проекти. Водночас вчений стверджує: «Україна розглядалася французьким командуванням як надійний плацдарм наступу на Росію з півдня». На доказ цієї тези на наступних сторінках своєї роботи він розповідає про три спроби французьких військ захопити Україну: в липні, вересні і жовтні 1812 р. І щоразу, натрапивши на опір охоплених патріотичним поривом козаків і ополченців, ворог змушений був відступати. Тільки після битви під Малоярославцем 24 жовтня (12 жовтня за старим стилем) плани Наполеона щодо України остаточно зазнали краху. Наслідки війни В. Борисенко бачить у тому, що населення переконалося у відсутності в царського уряду намірів відновити автономію краю, повернути старшині, козацтву та міщанству скасовані права і привілеї. «Серед української інтелігенції зароджується ідея необхідності боротьби за зміну існуючих порядків». Що ж стосується вживання визначення «Вітчизняна» стосовно до війни 1812 року, то В. Борисенко швидше за все просто пішов за традицією, що затвердилася в українській історіографії за попередні десятиліття.

5. Повстання бузьких козаків (1817).

Повстання бузьких козаків (1817) — збройний виступ козаків Бузького козацького війська проти Російської імперії, що відбувся на території Південної України 1817 року.

Поштовхом до нього став наказ про скасування Бузького козацького війська і перетворення козаків на військових поселенців.

У липні 1817 року заворушення в бузьких станицях охопило майже все військо. 16 липня п'ятисотенний загін повстанців прибув до міста Вознесенськ, намагаючись захопити козацькі клейноди й звільнити заарештованих напередодні козаків. Повсталі козаки схопили військового отамана М. Кантакузіна і побили його. Проти козаків рушили регулярні війська, які після збройної сутички з повстанцями заарештували їх керівників — П. Бабиченка і Г. Гетьманенка.

Проте повстання продовжувало набирати силу. Козаки відмовлялися коритися наказам старшини і військової адміністрації, чинили опір перепису їх родин, рішуче заявляли, що, поки живі, не полишать своїх козацьких клейнодів. 21 липня генерал-майор І. Вітт констатував, що всі спроби придушити рух бузьких козаків виявилися марними.

Повстання тривало майже три місяці. Царський уряд надіслав для придушення повстання чотири полки, понад 10 тисяч солдатів, які мали на озброєнні гармати. Козаки і навіть жінки та діти чинили рішучий опір регулярним військам. Лише в середині вересня рух було придушено.

Розправа з повсталими козаками була надзвичайно жорстокою, багатьох із них порубали шаблями, потопили в Південному Бузі, засікли батогами. 93 козаків притягнуто до військового суду, 64 після цього страчено.

Ініціаторів повстання П. Бабиченка і Г. Гетьманенка заслано до Сибіру рядовими. В усі красносільські станиці прибули війська і під страхом розстрілу з гармат зібраних у центрі станиць мешканців стали приводити до присяги з переведенням в розряд військових поселенців.

У травні 1818 році знову сталося заворушення козаків, яке також було жорстоко придушене.

6. Чугуївське повстання (1819).

Чугуївське повстання — збройне заворушення військових поселенців Чугуївського полку на Харківщині у 1819 році проти жорстоких умов праці і суворих розпорядків у військових поселеннях (своєрідне поєднання військової служби з працею у сільському господарстві), запроваджених у Російській імперії військовим міністром Олександром Аракчеєвим.

Чугуївське повстання почалося 9 липня 1819 року з вимогою ліквідації військових поселень. До повсталих приєдналися селяни сусідніх сіл, а також військові поселенці з Балаклії. Для придушення повстання російський уряд вислав регулярне військо під проводом воєнного міністра, генерала О. А. Аракчеєва, 4 піхотні полки і 2 артилерійські роти з гарматами. Після місячного опору Чугуївське повстання було приборкане. Заарештовано і жорстоко покарано близько 2 000 повстанців. З них 20 загинуло під шпіцрутенами, 400 заслано на каторжні роботи. У 1820 році подібні повстання вибухнули в Південній Україні, які охопили близько 200 сіл.

7. Повстання Чернігівського полку (1826).

Повстання Чернігівського полку — збройний виступ проти царизму в Україні 29.12.1825-3.1.1826 (10-15.1.1826).

Виступ готувався Південним товариством декабристів і його планувалося провести одночасно з Північним товариством у Петербурзі. Декабристи розраховували підняти на повстання війська трьох корпусів - понад 50 тис. чоловіків, розташованих в Україні. Згідно з планом декабристи повинні були виступити влітку 1826, однак смерть Олександра І змусила членів Північного товариства спішно виступити в Петербурзі. Виступ 14 (25).12.1825 Північного товариства у столиці закінчився поразкою.

Напередодні виступу було заарештовано керівника Південного товариства П. Пестеля. Ситуація, що складалась, змусила членів Південного товариства до негайного виступу. В нових умовах члени Південного товариства повинні були підняти військові з'єднання для захоплення Москви і Петербурга, скинення самодержавства і створення під Києвом укріпленого табору для боротьби з контрреволюцією.

Повстання очолили керівники Васильківської управи Південного товариства - командир батальйону Чернігівського полку С. Муравйов-Апостол і поручик М. Бестужев-Рюмін. 24.12. С. Муравйов-Апостол виїхав до Василькова для повідомлення командирів полків про майбутній виступ. 25.12. у Житомирі він довідався про поразку декабристів у Петербурзі й прийняв рішення про негайний початок повстання, однак командири полків А. Муравйов, В. Тізенгаузен та І. Повало-Швейковський ігнорували його вказівки. Більше того, командир полку заарештував 29.12. у с. Трилісах самого С. Муравйова-Апостола. Цього ж дня молоді офіцери В. Соловйов, А. Кузьмін, І. Сухинов, М. Щепилло звільнили С. Муравйова-Апостола з-під варті.

Повстання почалося 29.12.1825 (10.1.1826) виступом у с. Триліси 5-ї роти Чернігівського полку на чолі з С. Муравйовим-Апостолом, до якої незабаром приєдналися солдати 2-ї гренадерської роти із с. Ковалівки.

Зранку 30.12.1825 (12.1.1826) перед повсталими військами була зачитана революційна прокламація - "Православний катехізис", де містилися заклики до збройного повстання з метою повалення самодержавства, скасування кріпацтва і встановлення демократичного ладу в Росії. Війська вирушили в напрямку містечка Брусилів. У селі Велика Мотовилівка до повсталих приєдналися дві роти Чернігівського полку. Однак з'єднатись з іншими частинами, де служили декабристи, не вдалося. Загальна кількість повстанців становила 1020 солдатів і 18 офіцерів. Повстанці на чолі з С. Муравйовим-Апостолом і М. Бестужевим-Рюмінім вирушили у напрямку Житомира, де також були осередки Південного

товариства. Однак урядові війська перекрили дорогу на Житомир, і повстанцям довелося повернути на Білу Церкву. З (15).1.1826 поблизу сіл Ковалівки і Устимівки вони вступили в бій з каральним загоном генерала Гейсмара.

Урядові війська відкрили артилерійський вогонь, а згодом кинули у бій кавалерію. Близько 50 чоловіків було вбито й поранено. Поранені офіцери А. Кузьмін та І. Муравйов-Апостол, щоб не потрапити під арешт, застрелилися.

895 солдатів і унтер-офіцерів було заарештовано і відправлено до Білої Церкви. За вироком суду С. Муравйова-Апостола і М. Бестужева-Рюміна повісили 13.(25)7.1826 у Петропавловській фортеці разом з ін. керівниками декабристського руху. Офіцери В. Соловйов, І. Сухинов, О. Мозолевський були засуджені до довічної каторги, близько 100 солдатів піддані тілесним покаранням і заслані до Сибіру на каторгу, 805 чоловіків переведено на Кавказ у діючу армію. Чернігівський полк було розформовано.

8. Шебелинське повстання (1829).

Шебелинське повстання 1829 - повстання селян слободи Шебелинка та довколишніх сел і слобід Слобідсько-Української губернії проти наміру царського уряду перетворити їх на військові поселення. Під час повстання 6 -11 червня 1829 року зібралося більше 3 тисяч селян під проводом С. Дьоміна і К. Ведерникова. Повстання було криваво придушене урядовими військами карабінерів й уланів - 109 убитих, 143 учасників віддано під військовий суд, 2 провідників засуджено на довічну каторгу, 48 відправлено до військових поселень на Херсонщину.

Хід повстання. Мешканцями сіл Слобідсько-Української губернії переважно були селяни-однодвірці, предки яких ще за часів генерал-фельдмаршала Б.-К.Мініха переселилися сюди із Центральної Росії для будівництва оборонної лінії. Пізніше вони склали одну з груп державних селян,

отримали в подвірне володіння землю на правах власності. З перших кроків введення військових поселень однодвірці втрачали особисту та господарську свободу, зазнавали значних земельних втрат.

Заворушення розпочалися під час принесення присяги. Центром руху стало с. Шебелинка (нині село Балаклійського району Харківської області), жителі якого відмовилися скласти присягу. Масового характеру рух набув 25 травня 1829. Жителі 15-ти сіл, що перетворювалися на військові поселення, відмовилися йти на інспекційний огляд у слободу Мілова (нині село Балаклійського району Харківської обл.). 26 травня в Шебелинці розпочалося справжнє повстання. Однодвірці розгромили ескадронний комітет, його членів побили та заарештували.

Своїм отаманом повстанці обрали Степана Дьоміна. В усі села, що відходили під поселення, розіслали гінців із закликом приєднуватися до них. У Шебелинку зібралися до 3 тис. селян. 27 травня для втихомирення селян було послано ескадрон Серпуховського уланського полку на чолі з генерал-майором А.Коровкіним. Умовляння властей не справляли враження на повстанців. Останні твердо заявляли, що не бажають військові поселення, а хочуть залишитися однодвірцями.

Проти непокірних було застосовано військову силу. Озброївшись палицями та знаряддями праці, селяни вчинили рішучий опір. Місцеві власті кинули для втихомирення додаткові загони.

30 травня 1829 розпочалася кривава розправа над непокірними, під час якої загинули 109 осіб.

9. Кримська війна (1853-1856).

Крiмська вiйна (1853—1856) - вiйна мiж Росiйською iмперiєю i союзницькими вiйськами Османської iмперiї, Великої Британiї, Французької iмперiї та Сардинського королiвства за панування на Близькому Сходi та Балканах. Вiйна закінчилась поразкою Росiйської iмперiї та пiдписанням Паризького мирного договору.

Переважно вiйськові дiї Схiдної вiйни вiдбувалися в Криму, але охопили також райони Подунав'я, Гирла Днiпра, Одесу, Балтiйське та Бiле море, росiйсько-османський кордон на Кавказi.

Передумови. З боку Росiйської iмперiї головною причиною вiйни стала суперечнiсть мiж розвитком промислово-капiталiстичних вiдносин у державi та росiйським крiпосницьким господарством, яке стримувало розвиток промисловостi внаслiдок слабкостi внутрiшнього ринку.

iз двох можливих шляхiв розв'язання проблеми — скасування крiпацтва, або ж розвитку зовнiшнiх ринкiв — керiвництво iмперiї обрало другий шлях. Розв'язавши вiйни 1826—1828 рокiв, росiйський торговий капiтал заволодiв османськими та перським ринками i почав просуватися до Середньої Азiї, Емiрату Афганiстан у напрямку iндiї. Це викликало спротив Великої Британiї та Францiї.

Безпосереднiм приводом для вiйни стало захоплення росiйськими вiйськами Молдовського князiвства та Волощини (Валахiї) 1853 року з метою заволодiти торгiвлею збiжжям дунайських країн.

Початок вiйни. У лютому 1853 року росiйський iмператор Микола I вiдрядив до Стамбула морського мiнiстра князя Олександра Меншикова. Той зажадав вiд султана Абдул-Меджида згоди на протекторат Росiйської iмперiї над 12 млн православних жителiв його iмперiї (посилаючись на Кючук-Кайнарджiйський мирний договiр, хоча той передбачав тiльки право Петербурга на захист i заступництво) та право доступу православних до Святої Землi. Султан

задовольнив лише одну вимогу, видавши фірман, яким офіційно гарантував непорушність прав православних на Святій Землі, скориставшись підтримкою Великої Британії, посол якої гарантував допомогу Сполученого королівства в разі російської агресії, та Французької імперії, флот якої увійшов у протоку Дарданелли з метою захисту. 21 травня обурений Меншиков залишив Стамбул.

1 червня Петербург офіційно розірвав дипломатичні відносини з Османською імперією. За наказом Миколи I 82-тисячний російський корпус під командою генерала Михайла Горчакова 21 червня 1853 року форсував річку Прут і захопив Молдовське князівство та Волощину — васальні князівства Османської імперії.

У відповідь на російське вторгнення представники Великої Британії, Французької імперії, Королівства Пруссія та Австрійської імперії зібралися у Відні й прийняли Віденську ноту, як гадали підписанти, компромісну для всіх сторін, яка передбачала звернення до султана з вимогою дотримуватися всіх попередніх угод щодо православного населення (право його захисту Російською імперією) та до Миколи I, який мав вивести війська з території Османської імперії. Султан 27 вересня (9 жовтня) зажадав повернення російських військ за Прут. Оскільки імператор відмовився, 4 (16) жовтня Османська імперія оголосила Російській імперії війну. 20 жовтня (1 листопада) Микола I підписав маніфест «Про війну з Оттоманською Портою»

Військові дії. Спочатку події розвивалися на користь росіян. Вони розбили османів на Кавказі. Чорноморський флот під командуванням адмірала П. С. Нахімова в Сінопській бухті потопив османську ескадру, яка втратила майже всі кораблі та 3/4 особового складу. Але 4 січня 1854 році Велика Британія та Французька імперія ввели свої ескадри в Чорне море й зажадали від Миколи I негайно вивести війська з Молдовського князівства та Валахії.

Микола I відповів відмовою. Відтак Британія та Французька імперія офіційно оголосили Російській імперії війну. Досі нейтральна Австрійська імперія теж висунула Російській імперії ультиматум про вивід військ із Молдовського князівства та Валахії. Згодом до британо-французької коаліції приєдналося Сардинське королівство. Російська імперія опинилася в повній політичній ізоляції.

Зимовий час дозволив османам із Тулчі 10 січня 1854 року поставити гарматну батарею на о. Чатал у гирлі Дунаю. Тулча була зайнята російськими військами 12 лютого 1854 року, їх втрати сягали від 400 до 750 вояків на добу.

У червні 1854 року кілька тисяч сімей болгар разом із великою кількістю худоби та возів, побоюючись помсти з боку османів, просили дозволу переправитися понтонними мостами, і їм було дозволено слідувати через Дунай за військами, що відступали.

На політичному фронті в березні 1854 року Наполеон III Бонапарт разом із Великою Британією вирішили, що Османській імперії слід запропонувати якийсь захист проти російської експансії через Дунай, який призвів до переміщення Союзних експедиційних сил у Варну. Попри втручання Австрійської імперії, яка переконала Російську імперію не починати війну, була оголошена настанова на знищення російської військово-морської бази в Севастополі. Незабаром після цього всі пароплави компанії «John Bibby, Sons & Co.» і деякі її вітрильні судна були реквізовані для служби під час Кримської війни, яка продовжувалася до 1856 року, коли був підписаний Паризький договір. Спочатку «John Bibby, Sons & Co» курсували між Ліверпулем і Варною, але, коли у вересні в Крим вдерлися війська, запаси стали перевозити до Криму. Після цього судна діяли між Ліверпулем і авангардом, висадженим біля Євпаторії.^[7]

Наприкінці липня 1854 року союзники вибили росіян із окупованих територій. Наступною їхньою метою було знищення російського Чорноморського флоту як загрози для Османської імперії. Для цього потрібно

було опанувати Севастопольську бухту, у якій застарілий вітрильний Чорноморський флот сховався від флоту союзників, чії кораблі вже мали гвинтові двигуни.

Севастополь був добре укріплений з моря. Тому британо-франко-османська армія вдалася до маневру — 1 вересня несподівано висадилася з кораблів у Євпаторії, у якій не було російського гарнізону, й суходолом вирушила в напрямку Севастополя, не захищеного з тилу. 14 вересня вона з'явилася на околицях головної бази Чорноморського флоту. Севастополь опинився в облозі, яка тривала 349 діб.

Здача Севастополя означала б для Росії неминучу втрату Криму й перенесення бойових дій углиб імперії. Микола I вирішив штурмувати з моря Євпаторію, викинути звідти британо-французько-османський гарнізон, іти на Севастополь і вдарити неприятелеві у спину. 5 лютого 1855 року російський десант, підсилений грецькими добровольцями, атакував союзників. Але наступ захлинувся, після чого в Миколи I не залишалося жодної надії на злам у війні.

Існує версія: аби уникнути ганьби від поразки, амбітний російський імператор 18 лютого 1855 року наказав особистому лікарю Мандту принести отруту — і за кілька годин Миколи I не стало. Офіційно оголосили, ніби монарх помер від застуди. Того ж дня на російський трон сів 37-річний син Миколи I — Олександр II.

22 травня союзники взяли стратегічно важливі Федюхині й Балаклавські висоти біля Севастополя, а 27 серпня заволоділи ключовим пунктом оборони міста — Малаховим курганом. Подальший спротив не мав сенсу. Росіяни затопили кораблі Чорноморського флоту в бухті й залишили Севастополь. Олександр II попросив супротивників припинити бойові дії й сісти за стіл переговорів.

Закінчення війни. Учасники конфлікту, а також Австрія та Пруссія, зібралися в Парижі на міжнародний конгрес. Глава російської делегації граф Олексій Орлов 30 березня 1856 року підписав капітуляцію Російської імперії.

Війна закінчилася Паризьким миром 1856 року. Він позбавив Росію права мати військовий флот на Чорному морі, а також фортеці й прибережні арсенали. Російська імперія публічно відмовилася від претензій на Молдовське князівство, Валахію та південну Бессарабію. Російського імператора позбавили протекторату над християнами Османської імперії, замінивши колективним патронатом усіх великих держав. План розширення впливу Російської імперії на південь провалився. Побіжним наслідком війни стала нова хвиля еміграції кримських татар до Османської імперії — залишило Крим близько 135,5 тис. осіб.

Участь українських козаків. На боці союзних сил діяли військові підрозділи, сформовані із залишків задунайських козаків. У жовтні 1853 року Михайло Чайковський домігся створення регулярних козацьких підрозділів в османському війську. 23 січня 1854 року козаки склали присягу. З Константинополя привезли козакам знамена Запорозької Січі, а Садик-Паша (ім'я Михайла Чайковського в Османській імперії) отримав від султана титул «міріан-паша» (кошовий отаман).

У лютому військо Садик-Паші ввійшло в Бухарест, а сам він став губернатором Румунії. На початок березня його війська зайняли позиції на річці Прут, готуючись до боїв із росіянами. Та уряд Австрійської імперії почав тиснути на султана, вимагаючи відвести загони. Султан погодився, висловив подяку Чайковському і навіть надав йому титул «Око, вухо і правиця престолу».

10. Київська козаччина (1855).

Київська козаччина — масовий селянський рух у Київській губернії та Чернігівській губернії 1855, спрямований проти національної і соціальної політики російського уряду в Україні.

Передумови. Київська козаччина виникла суто на соціальному ґрунті, що вилилося у бажання відновити козацтво як суспільний стан і військове формування.

За словами дослідників ХІХ сторіччя, прагнення українців відродити вільне козацтво було «поголовним»:

«Український народ своє становище під російською державою вважав неприродним і чекав на його кінець. На місцях він зберігав зброю дідів і прадідів і вірив, і відкрито висловлювався, що настане година, коли вона знадобиться... Зброя була відібрана випадково 1849 року».

Приводом до селянських виступів стало оприлюднення під час Кримської війни 1853—1856 роках царського маніфесту, який закликав формувати народне ополчення і вирушати на війну. Серед селян Київщини почали поширюватися чутки про те що, записавшись до ополчення (в «козаки»), вони будуть звільнені від кріпосної залежності і одержать поміщицькі землі та майно. Селяни складали списки «вільних козаків», відмовлялися відробляти панщину і виконувати розпорядження місцевої адміністрації, створювали власні виборні органи самоврядування («сільські громади»).

Повстання. Масовий селянський рух розпочався в лютому 1855 року у Васильківському повіті і незабаром охопив 8 із 12 повітів Київської губернії (понад 500 сіл), а також Конотопський повіт Чернігівської губернії (села Великий та Малий Самбір, Карабутове). Ватажками Київської козаччини були В. Бзенко, І. та М. Бернадські, М. Гайденко, П. Швайка та інші.

На придушення «козаччини» російський уряд кинув регулярні війська. У ряді сіл сталися криваві сутички селян з військами, найбільші з них — у містечках Корсуні й Таганчі (Канівський повіт; зараз село в Канівському районі Черкаської області) та селах Березні (Сквирський повіт), Биковій Греблі (Васильківський повіт), Яблунівці.

11. Січневе повстання (1863-1864).

Січневе повстання — шляхетське повстання 1863–1864 років на землях колишньої Речі Посполитої. Разом із поляками у повстанні взяли участь литовці, білоруси й українці.

Найбільше повстання, що знайшло підтримку міжнародної громадської думки. Повстання мало характер партизанської війни, під час якої відбулося близько 1 200 битв і сутичок. Скінчилося поразкою повстанців, з яких кількадесят тисяч загинули в сутичках, близько 1 000 були страчені, близько 38 000 засуджені до каторги чи заслані до Сибіру, а близько 10 000 подалися на еміграцію.

Місто Вільно було пацифіковане російськими загонами Муравйова, який вдався до жорстоких розправ.

Передумови повстання. Причиною повстання стало прагнення передової частини польсько-литовського суспільства здобути національну незалежність і відновити державність. Піднесенню національного руху Республіки Обидвох Націй сприяли успіхи у визволенні та об'єднанні Італії, зростання демократичних сил у європейських країнах, утворення та діяльність таємних радикально-демократичних організацій у Росії.

Польські патріотичні організації, що виникли наприкінці 1850-х років у середовищі студентів і офіцерів російської армії, розпочали підготовку

повстання у порозумінні з російськими змовниками. Наприкінці 1861 року у національному русі склалися два головні політичні табори, які отримали назву партій «білих» і «червоних».

«Білі» представляли переважно помірковані шляхетські та буржуазні кола, виступали за ведення тактики «пасивної опозиції», яка б дозволила здобути політичну автономію Королівства і приєднати, згідно з кордонами 1772 року, литовські, білоруські та українські землі. «Червоні» включали різномірні соціально-політичні елементи (переважно шляхту, міщанство, інтелігенцію, частково селянство), яких об'єднувало прагнення здобути збройним шляхом повну незалежність Польщі і відновити державу у кордонах 1772 року (тільки частина «червоних» визнавала права литовців, білорусів та українців на самовизначення). Консервативно-аристократичні кола, очолювані маркграфом О. Вельопольським, виступали за досягнення угоди з імперіалізмом за рахунок певних поступок на користь автономії Королівства.

У червні 1862 «червоні» утворили Центральний Національний Комітет (ЦНК), в якому провідну роль грали Я. Домбровський, З. Падлевський, Б. Шварце, А. Гіллер (розробив план збройного повстання). У підготовці до повстання брали участь члени «Комітету російських офіцерів у Польщі», одним із засновників і керівників якого був українець А. Потебня. Комітет передбачав, що повстання в Польщі дасть поштовх для загальноросійської революції. Початок повстання призначили на весну 1863 року.

Хід повстання. ЦНК утворив Національний Уряд і таємні комітети в Королівстві, а також у Литві, Білорусі і Правобережній Україні, мав своїх представників у європейських країнах. Намагаючись послабити організації «червоних», уряд за ініціативою О. Вельопольського оголосив позачерговий рекрутський набір за заздалегідь підготовленими списками, в яких було чимало змовників, що послужило приводом до повстання. 10(22) січня 1863 року ЦНК проголосив початок національного повстання, а себе іменував тимчасовим

національним урядом. На заклик ЦНК загони повстанців напали на імперські гарнізони. ЦНК видав Маніфест до польського народу і декрети про скасування панщини та проголошення селян власниками своїх наділів із подальшою компенсацією поміщикам за втрачені землі.

У травні 1863 року ЦНК перетворився у Національний уряд (НУ), створив розгалужену підпільну адміністративну мережу (поліція, податки, пошта тощо), яка тривалий час успішно діяла паралельно з імперською адміністрацією. Від початку повстання виявились значні розбіжності між «білими» і «червоними». «Білі» розраховували на інтервенцію західних держав і протистояли радикальним соціально-політичним планам «червоних». Спроби поставити на чолі повстання диктаторів — спочатку Л. Мерославського від «червоних», а потім М. Лянгевича від «білих» — не принесли бажаних наслідків. Західні держави обмежилися дипломатичними демаршами.

На території України. За пропозицією члена уряду, голови «Патріотичного товариства» Йоахима Лелевеля сейм звернувся до населення Правобережжя з закликом взяти участь у повстанні. На Правобережжя було послано кавалерійський корпус під командуванням генерала Юзефа Дверницького. Тим часом на Київщині в лютому 1831 р. відбулася нарада польських поміщиків та шляхти, яка теж прийняла ухвалу про підготовку до збройного повстання і висловила побажання, щоб поміщики «дали селянам безумовну свободу». Хоч цей пункт на практиці не здійснювався, він свідчив про те, що найдалекоглядніші представники руху розуміли вирішальне значення для перемоги повстання участі в ньому селянства. Інші пункти ухвали зобов'язували поміщиків давати кошти на утримання повстанського війська, містили план організації повстання, пропаганди серед народних мас, встановлення зв'язку між повстанськими силами і Жондом Народовим тощо.

Відсутність єдиного керівництва негативно позначилася на організації сил для боротьби. Тому 10 березня 1831 р. на нараді шляхти Київщини і Поділля у

с. Михайлівка Вінницького повіту було вирішено обрати шляхтича В. Тишкевича головним керівником повстання, виробити реальний план спільних дій та негайно розпочати формування військових загонів. Але поміщики все ж побоювалися залучати до цих загонів селян, щоб вони не повернули зброї проти своїх гнобителів.

Важливе значення для координації повстання на Поділлі й Київщині мала нарада, що відбулася 19 березня в с. Глинянка Брацлавського повіту. В цей час уже стало відомо про рух корпусу Дверницького на Волинь. Тому учасники наради вирішили, що повстання повинно розпочатися насамперед у південних повітах Поділля, розташованих між Південним Бугом і Дністром. Головнокомандувачем повстанським військом обрали відставного генерала Б. Колишка, який ще в 1794 р. брав участь у повстанні під проводом литовсько-польського генерала Тадеуша Костюшка, що здобув славу воєначальника у США, воюючи за незалежність цієї держави у 1775—1783 рр.

Тим часом корпус Дверницького 2 квітня вступив до містечка Дружкопіль, де передбачалося підписання конфедеративного акта, що мало сприяти розгортанню повстання на Волині. Однак конфедерацію утворити не вдалося. До корпусу приєдналося лише кілька дрібних шляхетських загонів. Він змушений був вести тяжкі бої з царськими військами і під Боремлем (Волинь) зазнав значних втрат.

Зрозумівши, що сили повстанців на Волині слабкі й нездатні подати допомогу корпусові, Дверницький вирішив пробиватися на Поділля, але переважаючі сили російського війська перешкодили йому здійснити цей намір. 15 квітня корпус перейшов через кордон у Східну Галичину, де його роззброїли австрійські власті.

Незважаючи на невдачі корпусу Дверницького, на Волині 10 квітня ватажки кількох загонів урочисто ухвалили рішення продовжувати боротьбу, створити свою військову та цивільну владу. 19 квітня повстанці захопили Ковель.

Російський уряд надіслав військові сили, яким вдалося розгромити повстанців і зайняти Ковель. Частина повстанців відступила в Східну Галичину, а кілька сотень, прорвавши заслони російських військ, переправилися через Західний Буг і 29 травня пробилися до фортеці Замостя. На початку травня зазнав поразки повстанський загін в Овруцькому повіті. Лише в Луцькому повіті деякий час ще діяв загін під керівництвом графа Станіслава Ворцеля — згодом відомого польського революціонера й соціаліста-утопіста. Однак і цей загін під тиском царських військ мусив відступити до Польщі.

У середині квітня 1831 р. вибухнуло повстання в Ольгопільському та Ушицькому повітах Поділля. Збірним пунктом повстанців стало с. Красносілки Гайсинського повіту, розташоване над Південним Бугом, куди з Гайсинського, Ушицького, Балтського, Ямпільського та інших повітів зібралося близько 1200 чоловік, переважно дрібної польської шляхти. 25 квітня 1831 р. розпочалося повстання шляхти в Таращанському, Радомишльському, Махнівському, Липовецькому й Уманському повітах Київської губернії.

Однак масового повстання на Правобережжі шляхті підняти не вдалося: українське селянство сприймало цю боротьбу як чужу для себе «панську справу», що не могла принести йому визволення від кріпацтва.

У кінці квітня 1831 р. військо генерала Колишка зібралося в містечку Гранів, куди підходили нові підкріплення. Повстанці мали вже понад 3 тис. озброєних воїнів.

Готуючись до боїв з російськими військами, генерал Колишко вирішив перенести свій військовий табір до містечка Дашів, що знаходилося на межі Поділля й Київщини. 2 травня повстанське військо вирушило з Трапова. У той же день під містечком Дашів і селом Городок Гайсинського повіту відбулася 5-годинна битва, в якій повстанці зазнали поразки. Останній їхній виступ під

керівництвом К. Ружицького стався в Житомирському повіті 17 травня — 12 червня 1831 р. Російські каральні війська швидко придушили й це повстання.

У повстанні у Правобережній Україні взяло участь 5627 чоловік, у тому числі дворян (шляхта, поміщики) — 4017 (74 %) і селян — 1273 (23,4 %).

Розрізнені повстання, що відбулися на Волині, Поділлі й Київщині з початку квітня до середини червня 1831 р., закінчилися поразкою. 29 серпня 1831 р. російські війська зайняли Варшаву і придушили повстання в самій Польщі.

Незважаючи на політичні невдачі й цілковиту поразку, повстання 1830—1831 рр. активізувало діяльність прогресивних сил, сприяло дальшому розвитку суспільно-політичного руху в Польщі, Україні, Білорусі та Литві, виникненню нових таємних товариств і зростанню прагнення патріотів цих країн до самовизначення їх як націй та до створення своїх держав.

12. Ковалівське повстання (1902).

Ковалівське повстання — повстання українських селян, що відбулося в 1902 році, приводом до повстання стала жорстка експлуатація малоземельних селян крупним поміщиком В. В. Трепке.

1 квітня 1902 року селяни Ковалівки — чоловіки, жінки з дітьми — разом із жителями сусідніх сіл та хуторів увірвалися до економії поміщика В. В. Трепке і стали розбирати пшеницю та борошно з комор і млина, картоплю з погребів, сіно на луках і везти та нести все те по домівках. Викликані поміщиком з міста Полтава дві роти 33-го Єлецького піхотного полку із земським начальником Кованьком притисли натовп що складався приблизно з 600 чоловік біля млина, вимагаючи повернути розібране майно. Селяни, розламали огорожу, озброїлися кілками та камінням і почали наступати на солдатів, підбадьорюючи себе антивладними вигуками. Залп у повітря не зупинив повстанців. Тоді солдати

двічі вистрелили в натовп. Двоє селян — Д. Т. Шанда і Т. А. Шанда — були вбиті і близько 20 поранено. Юрба кинулася тікати, але жорстока розправа не викликала у селян страх. Уже наступного дня близько 2000 жителів Ковалівки і навколишніх сіл знову прибули до економії. Командир військ підполковник Перейма наказав стріляти. Зазнавши невдачі, селяни помстилися розгромом хутора багатія Божка, що розташовувався на відстані 7 верст від Ковалівки.

Через тиждень до села прибула «каральна експедиція» під керівництвом губернатора Полтавської губернії. Селян зігнали на центральний майдан Ковалівки, потім їх змусили стати на коліна та почали бити спеціально доставленими лозовими прутами. У жовтні 1902 року Київська судова палата засудила близько 30 найактивніших учасників виступу до різних термінів ув'язнення.

13. Харківське збройне повстання (1905).

Харківське збройне повстання 1905 року - збройний виступ робітників Харкова проти самодержавства в грудні 1905 року під час революції 1905—1907 років в Російській імперії. Почалося під впливом Грудневого збройного повстання 1905 року в Москві.

Перебіг повстання. Напередодні виступу більшовики розповсюдили листівку «До всіх громадян», в якій закликали до збройної боротьби. Місцева влада, якій став відомий план повстання, заздалегідь розставила в місті військові сили, роззброїла солдатів Тамбовського полку, що готувалися виступити разом з робітниками.

Повстання почалося 12 (25) грудня 1905. Озброєні бойові дружини робітників зібралися на заводі Гельферіх-Саде. Завод з усіх боків оточили війська і поліція, почався його артилерійський обстріл. На допомогу бойовим дружинам вирушили робітники паровозобудівного заводу, залізничних

майстерень. Між робітниками і військовими частинами в різних районах міста виникли збройні сутички. Було вбито і поранено близько 200 осіб.

Пам'ять. У радянські часи в Харкові Майдан Захисників України та станція метро мали назву «площа Повстання», на честь цієї події.

14. Україна в Першій світовій війні (1914-1918).

Україна у Першій світовій війні — у Першій світовій війні назва «Україна» до 1917 року використовувалася лише як загальнонаціональна назва території українського народу. Території, які становлять сучасну Україну, входили до складу Російської імперії (Наддніпрянина, Слобожанщина, Донеччина, Таврія, Крим) та Австро-Угорської імперії (Закарпаття, Галичина, Буковина, Поділля). Починаючи з 1918 року Українська Народна Республіка (пізніше Українська держава) вже як незалежна країна брала участь у цьому воєнному конфлікті.

Територіально-політичні плани ворогуючих держав щодо українських земель. Першу світову війну розпочали два військово — політичні блоки: Антанта та Троїстий, а тоді вже Четвертний союз. У цій війні Україна стала об'єктом зазіхань держав Європи.

Російська імперія володіючи більшістю українських земель, прагнула захопити ще Галичину, Буковину та Закарпаття. Крім того, прагнула ліквідувати організаційні центри українського визвольного руху. А свої грабіжницькі наміри прикривала прагненням зібрати всі «російські» землі воєдино.

Австро-Угорська імперія мала на меті приєднати до своїх володінь Волинь і Поділля.

Німецька імперія добивалася розширення своїх володінь, внаслідок приєднання українських Східних і Південних земель. Загарбання українських

земель німецькі політики вважали найважливішим кроком до розгрому Російської імперії.

Україна напередодні війни. Наддніпрянина. Революція 1905-1907 років вплинула на життя тогочасного суспільства, однак вона не змінила основного напрямку його розвитку, який диктувався вимогами та законами ринкового господарства. Найнегативніші наслідки поразки революції відбилися на політичній сфері. Встановлювався надзвичайний стан, суворо заборонялися демонстрації, мітинги, збори. По всій країні діяли військові трибунали. Політичні організації пішли у підпілля. Посилилися репресії проти українства. Заборонялося викладання українською мовою в освітніх закладах, українські громади та клуби, більшість організацій «Просвіти» та практично всі основні українські періодичні видання були ліквідовані. Натомість за широкої підтримки влади бурхливу діяльність розгорнули шовіністичні організації, зокрема «Клуб русских националистов», заснований у Києві в 1908 році.

Широкого розголосу набула «справа Бейліса» — судовий процес, організований у Києві в 1913 році над євреєм, який звинувачувався у ритуальному вбивстві православної дитини. Преса здійснювала антисемітську кампанію. Проте на захист Бейліса виступила демократична громадськість, прогресивна інтелігенція, письменники. Врешті-решт суд вимушений був виправдати Бейліса.

Після поразки Революції 1905-1907 років український визвольний рух опинився в складному становищі. Розпалася Українська радикально-демократична партія. Разом із тим, частина діячів Української соціал-демократичної робітничої партії, зокрема Симон Петлюра, Валентин Садовський, взяли участь у створенні міжпартійного політичного блоку — Товариства українських поступовців (ТУП). Активними діячами Товариства були Михайло Грушевський, Сергій Єфремов, Володимир

Винниченко, Євген Чикаленко, Дмитро Дорошенко, Людмила Старицька-Черняхівська та інші. Найближчим своїм завданням ТУП вважало українізацію освіти, громадських установ, суду й церкви. Політичну лінію Товариства проводила газета «Рада». Значна увага приділялася відстоюванню українських інтересів у Державній Думі. Найреакційніша за своїм складом третя Державна Дума відхилила питання про українську мову навчання в початкових школах, а також про вживання української мови в судах. У 1913 році, коли була скликана четверта Дума, ТУП у своїх домаганнях заручилося підтримкою фракцій трудовиків та кадетів. Проте консервативна більшість Думи знову заблокувала ці питання.

Утиски з боку царського уряду продовжувалися й надалі. У 1914 році уряд заборонив святкування дня народження Тараса Шевченка. Це викликало хвилю протестів по всій Україні. Слова обурення пролунали навіть у Державній Думі. Тут вперше розгорнулася гостра дискусія з українського питання, і це справило велике враження не тільки в Думі, а й поза її межами. Наперекір репресій з боку влади, українське студентство у березні 1914 року вийшло на маніфестацію під жовто-блакитними прапорами.

Активну роботу проводили соціал-демократи щодо підготовки до відзначення 1 травня. Вони розповсюдили прокламацію ЦК РСДРП. Київська, Харківська, Катеринославська, Полтавська і Миколаївська партійні організації випустили листівки з закликом відзначити 1 травня політичним страйком. У день 1 травня 1914 року в Україні відбулося 85 політичних страйків з більш як 30 тис. учасників. Найбільше страйків сталося в Харківській і Київській губерніях.

Таким чином, напередодні Першої світової війни в Україні назривала революційна ситуація. Протягом першої половини 1914 року Україні сталося понад 300 страйків, серед яких понад 70 % було політичними. У страйках взяли участь близько 95 тис. людей.

Усього за період нового революційного піднесення (1910 - перша половина 1914 року) в Україні відбулося 978 страйків з числом учасників близько 330 тис. людей.^[3]

Поступово український національний рух набирив нових сил. Але цей процес припинився з початком Першої світової війни.

Західна Україна. Одним з найхарактерніших проявів національно-визвольних ідей в Галичині було пробудження соціальної активності українського селянства. У 1902 році Східну Галичину охопив сільськогосподарський страйк, в якому взяли участь близько 200 тисяч селян. Основними вимогами страйкарів були підвищення заробітної плати польськими поміщиками під час сільськогосподарських робіт та припинення втручання польської адміністрації в еміграцію селян і робітників в Америку. Страйк мав одночасно соціальний і національний характер і був спрямований проти польського панування в краю. Він завершився повною перемогою селян і показав зразок національної солідарності. Це цілковито змінило загальний баланс сил двох головних галицьких національностей: якщо польська еліта, зберігаючи свою політичну монополію в краю, й далі переважала українську, то українське селянство своєю організованістю і національною свідомістю значно перевищувало польське.

Усі свої здобутки українцям доводилося виборювати у впертій боротьбі з польською адміністрацією та польськими політичними силами краю. Українсько-польські стосунки на початку XX століття набрали гострого конфліктного характеру, характеру неоголошеної війни, найвиразнішими проявами якої стали замах на Івана Франка 1897 року, криваві розправи над українськими виборцями, вбивство галицького намісника графа Андрія Потоцького українським студентом у 1908 році та вбивство польськими студентами одного з лідерів українського студентського руху Адама Коцка у 1910 році. Політична боротьба точилася навколо двох питань: створення

українського університету у Львові та проведення виборчої реформи, яка б збільшила представництво українців у галицькому сеймі. У лютому 1914 року завдяки активним діям митрополита Андрея Шептицького був укладений польсько-український компроміс, згідно з яким українці мали отримати третину місць у галицькому сеймі та повноправне представництво у різних сеймових комісіях. Поляки зобов'язалися не чинити перешкод заснуванню українського університету у Львові.

У березні 1913 року виникло військове товариство «Січові стрільці». До початку першої світової війни таких товариств налічувалось близько ста.

«Січі» вели культурно-освітню роботу. Вони, зокрема, брали участь у шевченківських ювілеях. З їх ініціативи відкриті пам'ятники поету у Вовчинці, Надієві, Микулинцях, Вовчківцях, Косові та в інших містах і селах Галичини. 100-річний ювілей Кобзаря вони використали і в політичних цілях. 28 червня 1914 року спортивні й військові «Січі» провели багатотисячні мітинги під гаслами визволення від іноземного гніту Галичини та Наддніпрянської України та створення на цій основі єдиної самостійної України.

Українське населення під час війни. Під час війни в скрутному становищі опинилося населення Галичини й Буковини. «З одного боку, — зазначає сучасний історик Т. Гунчак, — його мордували росіяни, намагаючись вибити з нього почуття національної свідомості й самопошани; з іншого — над ним знущалися австрійці та мадяри, звинувачуючи у русофільстві». На початку війни галицькі та буковинські землі були завойовані російськими військами. Основною метою російської адміністрації було знищення основного центру українського національного руху, що зосереджувався в цих землях, та створення передумов для органічного їх включення до складу Російської імперії.

Саме на виконання цих завдань і були спрямовані основні «заходи» новопризначеного генерал-губернатора Галичини графа Георгія

Бобринського: закриття «Просвіт», українських установ, бібліотек, шкіл; насильницька русифікація; репресії проти місцевої інтелігенції; гоніння на греко-католиків; масові депортації населення (з Галичини виселено понад 12 тис. осіб, звинувачених у неблагонадійності). Ще понад 100 тис. які під час війни повернулися до сповідання православ'я, рятуючись від ймовірної помсти з боку австро-угорської адміністрації, полишили край та відбули до губерній Російської імперії добровільно. Додатково, у межах тактики випаленої землі, східніше були переселені сотні тисяч українців Холмщини та Волині^[5].

Війна принесла українським землям руйнацію господарства, гальмування поступального розвитку, деформацію структури виробництва, посилення залежності від іноземного капіталу. У Галичині за роки воєнного лихоліття зруйновано понад 40 % господарських та житлових будинків, понад 1,5 тис. промислових споруд. Навіть стратегічно важлива нафтова промисловість зменшила виробництво на 1/3. На Буковині у цей час поголів'я коней та свиней зменшилося на 60 %, овець — на 47 %. Не набагато кращою була ситуація і в Наддніпрянській Україні. Якщо 1913 року тут функціювало 3381 підприємство, то 1915 — лише 2849. На 1917 рік з 4 млн селянських господарств 1,8 млн дворів були без коней.

У цей час в селах залишилося лише 38,7 % працездатних осіб. Водночас з деградацією господарства в роки війни зростала його залежність від іноземного капіталу. Тільки впродовж 1916-1917 років 74 % іноземних вкладів у розвиток кам'яновугільної промисловості Російської імперії вкладено в підприємства Донбасу.

Людські втрати України. Демографічні втрати, спричинені Першою світовою війною в Україні не вдається підрахувати навіть приблизно. Але є певна статистика щодо загальних втрат російської армії протягом 1914-1917 рр., коли військові органи її вели. Згідно з нею, російські війська втратили 626 440 осіб та померлими від ран 17 174 особи. Але це, звичайно, були лише точно

встановлені загиблі, бо дуже велика кількість рахувалася такими, що зникли безвісти — 1 936 278 осіб. Це були як полонені, так і дезертири, так і загиблі. Російський емігрантський генерал Головін вивів свою цифру загальних втрат Російської імперії в першій світовій війні — 1,3 млн осіб. Відомо, що чисельність населення Російської імперії в 1914 р. складала близько 170 млн, з них населення українських губерній — близько 32 млн. Отже, на українські землі імперії припадає близько 20 % людських втрат. Проте ці показники не є абсолютно точними у зв'язку з неповною картиною демографічних втрат місцевого населення та військових втрат, підрахувати які не вдається через відсутність доступу до чималої кількості архівних даних, котрі у переважній більшості ще не є опрацьованими, або ж були втрачені у вирі революційних подій 1917 р. В тому числі мова йде про людські втрати на регіональному рівні. Лише зараз починають з'являтися дослідження молодих українських вчених, котрі спрямовані на вивчення регіонального характеру демографічних втрат, наприклад населення Наддніпрянщини (зокрема Полтавщини) у Великій війні 1914-1918 рр.

Крім цього, великих втрат зазнали українські землі Австро-Угорщини. Їх населення складало близько 7 млн з 50 млн всієї імперії. Австро-Угорщина, за наявними даними, втратила близько 2 млн загиблими. Отже, втрати її українського населення — близько 14 %. Також під час воєнних дій втрат зазнало мирне населення Галичини, Буковини і Волині, через які проходила лінія фронту. Отже, загальні людські втрати населення України (в сучасних кордонах) — близько 0,5 млн осіб.

Література:

Бондаренко Г. Волинь у Першій світовій війні: актуальні питання історії та історіографії // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Перша світова війна на Волині та Волинському Поліссі // Науковий збірник. - Вип. 58. – Луцьк, 2016.

Ботушанський В. Буковина в роки Першої світової війни 1914-1918 рр.: Документи / Упорядкування, передмова, коментарі, переклад з німецької і російської мов В. М. Ботушанського. – Чернівці: Технодрук, 2014.

Венгерська В. «Українське питання» напередодні та в умовах Першої світової війни // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – Вип. 3. – 2014..

Галушко К. Поле битви – Україна. Від «володарів степу» до «кіборгів». Воєнна історія України від давнини до сьогодення. – К.: КСД, 2016.

Голованов О. Інженерна підготовка міста Києва до оборони напередодні та під час війни 1812 року// Київська старовина. - № 4. - 2000.

Галушко К. Україна у Першій світовій війні // Енциклопедія історії України: Україна—Українці. Кн. 2 / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Інститут історії України НАН України. - Київ: Наукова думка, 2019.

Головченко В. Українське питання в роки Першої світової війни / Ін-т політ. і етнонац. дослідж. імені І. Ф. Кураса НАН України – К.: Парламентське видавництво, 2009.

Зашкільняк Л. О. Польське повстання 1863—1864 // Енциклопедія історії України : у 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. – Т. 8. - К. : Наукова думка, 2011.

Жванко Л. Біженство Першої світової війни в Україні: Документи і матеріали (1914 – 1918 рр.). – Харків: ХНАМГ, 2010.

Константинов В. Ю. Кримська війна 1853-56 // Українська дипломатична енциклопедія: У 2-х т. / Редкол.:Л. В. Губерський (голова) та ін. – Т. 1. - К: Знання України, 2004.

Копійка В. В. «Чотири пункти» Наполеона III // Українська дипломатична енциклопедія : у 2 т. / Ред. кол.: Л. В. Губерський (голова) та ін. – Т. 2. - К. : Знання України, 2004.

Кульчицький С. В. Кримська війна 1853—1856, Східна війна 1853-1856 // Енциклопедія історії України : у 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. – Т. 5. - К.: Наукова думка, 2009.

Лазанська Т. Становище біженців України в роки першої світової війни // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. - Вип. 16. - 2009.

Лазанська Т. І. Шебелинське повстання 1829 // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. – Т. 10. - К. : Наукова думка, 2013.

Лях С. Р. Київська козаччина 1855 // Енциклопедія історії України : у 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. – Т. 4. - К. : Наукова думка, 2007.

Маковський С. О. Віденська конференція 1855 // Українська дипломатична енциклопедія: У 2-х т./ Редкол.: Л. В. Губерський (голова) та ін. – Т. 1. - К: Знання України, 2004.

Петренко Є. Д. Бузьких козаків повстання // Енциклопедія історії України : у 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. – Т. 1. - К. : Наукова думка, 2003.

Петренко Є. Д. Російсько-турецька війна 1828 - 1829 // Енциклопедія історії України : у 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. – Т. 9. - К. : Наукова думка, 2012.

Смолій В. А. Турбаївське повстання 1789 - 1793 // Енциклопедія історії України : у 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. – Т. 10. - К. : Наукова думка, 2013.

Солдатенко В. Ф. Українське питання у структурі міжнародних відносин напередодні Першої світової війни // Українська дипломатична енциклопедія : у 2 т. / Ред. кол.: Л. В. Губерський (голова) та ін. – Т. 2. - К. : Знання України, 2004.

Усенко П. Г. Війна 1812 р. // Енциклопедія історії України : у 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. – Т. 1. - К. : Наукова думка, 2003.

Чухліб Т. В. Російсько-турецька війна 1787—1792 // Енциклопедія історії України : у 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. – Т. 9. - К. : Наукова думка, 2012.

Шандра В. Якою була участь українців у російсько-турецьких війнах? // Перелом: Війна Росії проти України у часових пластах і просторах минувшини. Діалоги з істориками. У 2-х кн. — Кн. 1 / Відп. ред. В. Смолій. - К.: НАН України. Ін-т історії України, 2022.

Лекція 11.

Тема: Час перших визвольних змагань та міжвоєнний період (1918-1941): історія конфліктів.

- 1. Українська революція (1917-1921).**
- 2. Радянсько-українська війна (1917-1921).**
- 3. Кримська операція (1918).**
- 4. Антигетманське повстання (1918).**
- 5. Польсько-українська війна (1918-1919).**
- 6. Хотинське повстання (1919).**

7. Польсько-радянська війна (1919-1921).

8. Червоний терор.

9. Депортації українців

10. Голодомори 1921 – 1923 та 1932 – 1933 рр.

11. Павлоградське повстання (1930).

12. Повстання селян Шепетівської округи (1930).

13. Драбівське повстання (1931).

14. Розстріляне відродження та Великий терор.

15. Угорсько-українська війна (1939).

1. Українська революція (1917-1921).

Українська революція (також Визвольні змагання) — низка подій, пов'язаних з національно-визвольною боротьбою українського народу у 1917—1921 роках.

Поштовхом до початку Української революції стала Лютнева революція в Російській імперії. В Україні утворився альтернативний центр влади — Українська Центральна Рада (УЦР), яка стала представницьким органом українських демократичних сил і очолила національно-демократичну революцію в Україні. Керівником УЦР став Михайло Грушевський.

У період 1917—1921 років Україна пережила різні форми національної державності: УНР, Українська Держава, ЗУНР, Кубанська НР, а також Кримська ДР. Українські етнічні території були розділені між Українською СРР, Польською Республікою, Румунським королівством та Чехословацькою Республікою. Таким чином, Українська національно-демократична революція

зазнала поразки. Ця поразка стала наслідком незгуртованості політичної еліти, незавершеності процесу формування нації, відмінностей між національними та соціальними завданнями визвольного руху, його обумовленості зовнішніми політичними й насамперед військовими факторами. Однак, не досягши своєї мети, Українська революція започаткувала процес формування модерної політичної нації та відродила традицію української державності.

Хід революції.

Лютнева революція. Формування Центральної Ради. 23 лютого (8 березня) 1917 в Петрограді, столиці Російської імперії, почалися масові страйки. У наступні дні Державна дума стала в опозицію до уряду, до страйкарів приєдналися частини столичного гарнізону. 27 лютого (12 березня) вся повнота влади зосередилася в руках Тимчасового комітету Державної думи. 2 (15) березня члени цього комітету прийняли від монарха акт про зречення та сформували Тимчасовий уряд. Паралельно з Тимчасовим урядом в Петрограді утворилася Рада робітничих і солдатських депутатів, яка згодом мала вплив на формування та діяльність уряду.

На початку березня, в Петрограді, українці створили Тимчасовий український революційний комітет, який 2 (15) березня звернувся до українців столиці, закликавши їх спрямувати свою енергію «на завоювання власних національно-політичних прав», наповнити її «свідомістю власних національних інтересів». Через десять днів Комітет провів багатотисячну маніфестацію в центрі Петрограда.

Протягом 3—5 (16—18) березня на території України практично були ліквідовані органи царської адміністрації, виконавча влада перейшла до призначених Тимчасовим урядом губернських та повітових комісарів. Як і в Росії, в Україні почали формуватися Ради об'єднаних організацій, а також Ради робітничих і солдатських депутатів.

На початку березня в клубі «Родина» Товариства українських поступовців (ТУП) зібралися близько 100 представників українських організацій. На цих зборах народилася ідея створення спеціальної організації для координації національного руху. Однак принципи її творення викликали гостру полеміку. Члени ТУП (Сергій Єфремов, Дмитро Дорошенко, Людмила Старицька-Черняхівська та інші) вважали, що саме їхня організація мала стати центром єднання національних сил. Такий підхід не знайшов підтримки у більшості учасників зборів. З ініціативи соціал-демократа Дмитра Антоновича та інших учасників зборів новий орган вирішено формувати на коаліційній основі. 7 березня пройшли вибори керівного ядра Центральної Ради. Головою УЦР обраний відомий історик і громадський діяч Михайло Грушевський, який в цей час ще не повернувся до Києва з Москви, де відбував своє заслання.

У перших декадах березня Центральна Рада була одним з лівофлангових гравців у суспільно-політичному житті країни, поступившись ініціативою російським політичним партіям та організаціям. Ситуація змінилася, коли в Києві відбулася ініційована Центральною Радою 100-тисячна маніфестація, що скінчилася віче, яке підтримало резолюцію про автономію України. 6-8 (19-21) квітня в Києві пройшов Всеукраїнський національний конгрес, на якому були присутні близько 900 депутатів від різних українських політичних, громадських, культурно-освітніх та професійних організацій. На з'їзді депутати обговорили різні аспекти національно-територіальної автономії України, прийняли рішення про створення крайової влади й вироблення проекту автономного статуту України, обрали 118 членів Української Центральної Ради, у тому числі М. Грушевського - головою УЦР, В. Винниченка і С. Єфремова — заступниками голови^[11]. Мандати членів Ради отримали відомі українські громадські та політичні діячі: Д. Дорошенко, М. Міхновський, В. Прокопович, Є. Чикаленко, О. Шульгін, А. Ніковський, С. Русова, В. Леонтович, Л. Старицька-Черняхівська та ін.

Перший універсал УЦР. Резолюції Національного конгресу отримали широкий розголос. Вимога національно-територіальної автономії Україні містили і резолюції Першого Всеукраїнського військового з'їзду (5-8 (18-21) травня), на якому були присутні більш як 700 делегатів, що представляли 993 тисяч українців-військових армії і тилу. Військовий з'їзд також висловився за реорганізацію армії за національно-територіальним принципом, формування української національної армії. Для керівництва процесами формування збройних сил при Центральній Раді створений Український Генеральний військовий комітет.

16 (29) травня до Петрограда прибула делегація УЦР на чолі з В. Винниченком та С. Єфремовим. Не знайшовши порозуміння з Тимчасовим урядом і Петроградською радою робітничих і солдатських депутатів щодо автономії України, делегація наприкінці травня повернулася до Києва.

Невдало завершені переговори в Петрограді, заборона проведення Другого Всеукраїнського військового з'їзду підштовхнули УЦР до рішучіших дій. 3 червня на Четвертих загальних зборах Центральної Ради прийнято рішення звернутися до українського народу з закликом «організуватися та приступити до негайного заложення фундаменту автономного ладу на Україні». 10 (23) червня на засіданні Комітету Центральної Ради прийнятий і у той самий день на Всеукраїнському військовому з'їзді оприлюднений документ, в якому говорилося про національно-територіальну автономію України. 15 (28) червня Комітет Центральної Ради створив Генеральний секретаріат — виконавчий орган Ради. Першим генеральним секретарем обраний Володимир Винниченко.

Пошук компромісу. 29 червня (12 липня) до Києва прибула делегація Тимчасового уряду у складі Олександра Керенського, Іраклі Церетелі, М. Терещенка для налагодження відносин з Центральною Радою. Делегація заявила, що уряд не буде заперечувати проти автономії України, однак просить

утриматися від декларування цього принципу й залишити остаточне санкціонування автономії Всеросійським установчим збором.

2 (15) липня з Петрограда до Києва надійшла телеграма з текстом урядової декларації, де говорилося про визнання Генерального секретаріату як вищого розпорядчого органу України, а також про те, що уряд прихильно поставиться до розробки українською Радою проєкту національно-політичного статуту України.

У відповідь Центральна Рада 3 (16) липня проголосила Другий Універсал, в якому йшлося про прийняття УЦР заклику уряду до єдності, про поповнення УЦР представниками національних меншин і перетворення її в єдиний вищий орган революційної демократії України.

На початку липня в Києві близько 5 000 солдатів зажадали від влади дозволу сформуватися в окрему військову частину, а саме — в полк ім. гетьмана П. Полуботка. За свідченням учасників подій, до цього солдатського виступу були причетні члени українського військового клубу ім. П. Полуботка в Києві, зокрема поручик М. Міхновський. Солдати, за свідченням П. Мілюкова, планували захопити всі найважливіші пункти Києва і «всіх росіян і ренегатів, які гальмують українську роботу, скинути з їх постів силою»^[19]. Захопивши в ніч проти 5 липня зброю в казармах 1-го запасного Українського полку, солдати в Києві захопили штаб міліції, заарештували коменданта міста, зайняли інтендантські склади, намагалися захопити казну і банк, затіяли перестрілку з юнкерами та солдатами 2-го запасного понтонного батальйону, висланими проти них штабом КВО^[20]. Уранці 5 (18) липня Генеральний військовий комітет вжив рішучих заходів проти полуботківців, а полковник Ю. Капкан, мобілізувавши полк ім. Богдана Хмельницького, розпочав повернення захоплених повстанцями пунктів. Зрештою бунтівників роззброїли й відправили на фронт.

У середині липня українська делегація прибула до Петрограда для затвердження складу Генерального секретаріату Тимчасовим урядом. Делегація привезла з собою Статут вищого управління Україною (в остаточному варіанті — Статут Генерального секретаріату), в преамбулі якого говорилося, що Центральна Рада є органом революційної демократії всіх народів України, її ціль — остаточне введення автономії України, підготовка Всеукраїнських та Всеросійських установчих зборів. Урядова комісія відкинула Статут Генерального секретаріату і 4 (17) серпня замінила його на «Тимчасову інструкцію», згідно з якою Генеральний секретаріат перетворювався на місцевий орган Тимчасового уряду, його повноваження поширювалися лише на 5 із 9 українських губерній, він втрачав секретарства військових, продовольчих, судових справ, шляхів сполучення, пошти і телеграфів. Тиск Тимчасового уряду на українську делегацію не обмежився затвердженням урядової «Інструкції», так, 26 липня (8 серпня) в Києві донські козаки і кірасирський полк вчинили збройну провокацію проти полку ім. Богдана Хмельницького, у результаті якої убито 16 і поранено 30 богданівців.

Утворення Української Народної Республіки. 20 жовтня (2 листопада) 1917 року в Києві розпочав роботу Третій Всеукраїнський військовий з'їзд. На з'їзді один з лідерів українських есерів виступив з критикою з приводу компромісної політики Центральної Ради, а також закликав «утворити власними силами Українську Демократичну Республіку»; В. Винниченко заявив, що генеральні секретарі не є чиновниками Тимчасового уряду, а сам Генеральний секретаріат непідзвітний Тимчасовому уряду, а лише українській демократії, що його породила.

25 жовтня (7 листопада) в Києві стало відомо про повстання в Петрограді, організоване членами Російської соціал-демократичної робітничої партії (більшовиків). РСДРП (б) сформувалася навесні 1917 року на базі лівоекстремістського крила РСДРП. Керівництво партії влітку 1917 року звинуватили у зв'язках з німецьким урядом. Заклики київських більшовиків на

спільному засіданні виконкомів рад робітничих і солдатських депутатів підняти повстання і захопити владу успіху не мали. 26 жовтня (8 листопада) на засіданні Малої Ради за участі представників різних політичних та громадських організацій створений Крайовий комітет охорони революції, відповідальний перед УЦР. Комітету мали підкорятися всі органи влади і всі сили революційної демократії в Україні.

Командування штабу КВО засудило створення Крайового комітету охорони революції. 27 жовтня (9 листопада) Центральна Рада прийняла резолюцію про владу в країні, де підкреслювалася необхідність переходу влади «до рук всієї революційної демократії», але не до Рад робітничих і солдатських депутатів, а також засуджувалося повстання в Петрограді. Того ж дня більшовики заявили про вихід з Малої Ради і на засіданні Рад робітничих і солдатських депутатів створили військово-революційний комітет. 29-31 жовтня (11-13 листопада) в Києві в районі Печерська між більшовиками і частинами КВО сталося збройне зіткнення, що скінчилося капітуляцією більшовиків.

28 жовтня (10 листопада) Центральна рада наділила Генеральний секретаріат функціями ліквідованого Крайового комітету охорони революції. 29 жовтня (11 листопада) Генеральний секретаріат узяв у свої руки справи військові, продовольчі та шляхи сполучення. 31 жовтня (13 листопада) загальні збори Центральної Ради поширили владу Генерального секретаріату на Херсонську, Катеринославську, Харківську, Холмську і частково Таврійську, Курську та Воронежську губернії.

1 листопада Генеральний секретаріат призначив на посаду командуючого військами КВО підполковника Віктора Павленка.

В таких умовах Центральна Рада 7 (20) листопада прийняла Третій Універсал, в якому йшлося про створення Української Народної Республіки у федеративному зв'язку з Російською республікою, націоналізацію землі, запровадження 8-годинного робочого дня, встановлення державного контролю

за виробництвом, розширення місцевого самоврядування, забезпечення свободи слова, друку, віросповідання, зборів, союзів, страйків, недоторканості особи та житла, скасування смертної кари.

Конфлікт між Центральною радою і більшовиками. Проголошення незалежності УНР. У листопаді - грудні 1917 року пройшли вибори до Всеросійських установчих зборів, які показали, що есерів підтримують близько 40 % виборців, більшовиків — до 25 %; в Україні українські соціалістичні партії зібрали дві третини голосів, більшовики — більше 10 %. Однак більшовики продовжували утримувати владу в Центральній Росії. Отримавши владу в Петрограді, В. Ленін був переконаний, що для її збереження контроль над армією куди важливіший за результати виборів до Установчих зборів. Хоча, до середини листопада, на підтримку більшовиків висловилися лише 3 з 15 російських армій.

9 (22) листопада Раднарком видав наказ про заміну верховного головнокомандувача генерала М. Духоніна, який відмовився підкорятися більшовикам, прапорщиком М. Криленком. Одночасно по радіо і телеграфу Раднарком звернувся до армії, повідомивши, що надає право полковим та дивізійним комітетам вести переговори з супротивником про перемир'я на своїх ділянках оборони. Практика «братання» з ворогом швидко поширювалася по лінії фронту. Таким чином, повалення більшовиками Тимчасового уряду, вихід зі світової війни шляхом «братання» з ворогом підривали правопорядок та соціальні підвалини. А після розгону більшовиками Установчих зборів суспільство втратило можливість мирним демократичним шляхом впливати на владу. Отже, виникало питання легітимності влади більшовиків.

Уряд УНР засудив політику більшовиків. У заяві Генерального секретаріату з 30 листопада більшовиків названо «безвідповідальними людьми, які розуміють революцію як додання всякого організованого життя». Центральна Рада і Генеральний секретаріат для стабілізації становища в країні і недопущення

анархії в армії закликали регіональні уряди створити однорідний соціалістичний уряд. 17 листопада прийнято рішення взяти ініціативу формування такого уряду у свої руки, а 23 листопада Південно-Західний і Румунський фронти об'єднано в один — Український.

27 листопада (10 грудня) більшовики в Могильові, при Ставці, створили революційний польовий штаб для боротьби з «контрреволюційними» військами Каледіна, Дутова та Центральної Ради. У відповідь на дії більшовиків Генеральний секретаріат наказав розрізненням українізованим частинам, які перебували за межами України, передислокуватися на територію УНР, а 30 листопада (13 грудня) роззброїв і вислав з Києва пробільшовицьки налаштовані частини міського гарнізону.

4 (17) грудня Раднарком оприлюднив «Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української ради». Вимоги більшовиків зводилися до того, що УЦР повинна відмовитися від дезорганізації загального фронту і пропуску військових частин на Дон, Урал, в інші місця, припинити роззброєння радянських, червоногвардійських частин, а також сприяти боротьбі з «контрреволюційним кадетсько-каледінським повстанням». 4 (17) грудня в Києві відкрився Всеукраїнський з'їзд Рад, в роботі якого взяли участь більше 2 тисяч делегатів. З'їзд висловив підтримку Центральній Раді. Більшовики, опинившись в значній меншості, наступного дня покинули з'їзд. 5 (18) грудня Центральна рада відхилила «ультимативні вимоги» більшовиків.

9 (22) грудня до Харкова прибули ешелони з більшовицькими військами. У ніч проти 10 (23) грудня більшовицькі частини роззброїли українізовані частини. У цей же час до Харкова приїхала і група делегатів, що покинула Всеукраїнський з'їзд Рад. 11—13 (24—26) грудня більшовики інсценували альтернативний Всеукраїнський з'їзд Рад. На ньому 200 делегатів представляли лише 89 рад і військово-революційних комітетів, у той час як в Україні існувало тільки рад більше 300. Цей з'їзд схвалив повстання в Петрограді і політику

Раднаркому, проголосив встановлення радянської влади в УНР й обрав Центральний виконавчий комітет рад України, який в свою чергу створив Народний секретаріат. 17 (30) грудня ЦВК рад України опублікував маніфест про повалення Центральної Ради і Генерального секретаріату, а наступного дня створив крайовий комітет боротьби з контрреволюцією. Більшовицькі війська почали наступ на Донбас і південь України.

Тим часом Центральна Рада і Генеральний секретаріат вживали заходів для припинення більшовицької агресії. 15 (28) грудня створений Особливий комітет оборони України. Генеральний секретаріат 18 (31) грудня призначив полковника Юрія Капкана командувачем усіх українських військ для боротьби з більшовиками, а 26 грудня (8 січня) прийняв постанову про створення армії УНР. Однак при формуванні боєздатних частин уряд УНР зіткнувся з низкою проблем. Якщо в кінці листопада — на початку грудня 1917 він міг розраховувати на близько 400 тис. вояків^[37], то до кінця грудня — січня процеси розкладання армії призвели до того, що проти 12-тисячного більшовицького війська, що наступало на Київ, уряд УНР спромігся виставити дислоковані в різних місцях частини загальною чисельністю близько 15 тисяч бійців.

11 (24) січня 1918 року Мала Рада ухвалила Четвертий Універсал, який проголосив незалежність Української Народної Республіки. В документі говорилося: «Однині Українська Народна Республіка стає самостійною, ні від кого не залежною, вільною, суверенною державою українського народу». Також в Четвертому Універсалі говорилося про формування Ради Народних Міністрів, переговори про мир з Центральними державами, розпуск регулярної армії і формування «народної міліції», був заклик до боротьби з більшовиками.

У ніч на 16 (29) січня в Києві почався збройний виступ окремих частин міського гарнізону та робітників заводу «Арсенал», спрямований проти УЦР. 22 січня збройні сили УНР придушили цей заколот. Тим часом наступ більшовицьких військ на території України тривав. Наприкінці січня члени

Малої Ради і Ради Народних Міністрів були вимушені перебратися з Києва до Житомира. 26 січня більшовицькі війська захопили Київ. У місті почався «червоний терор», жертвами якого стали кілька тисяч осіб.

Берестейський мир. 3 початку грудня 1917 року в Брест-Литовську більшовицька делегація готувалася до підписання мирного договору з Центральними державами. І хоч зовнішньополітичні симпатії керівництва УНР залишалися на боці Антанти, обставини спонукали його втрутитися в цей переговорний процес. 13 (26) грудня 1917 делегації Центральних держав висловили згоду на участь у мирних переговорах представників УНР.

Наприкінці грудня делегація УНР у складі В. Голубовича, М. Полоза, М. Левицького, М. Любинського, О. Севрюка прибула до Брест-Литовська. Українська делегація на переговорах виступила з вимогою територіальної цілісності УНР, тобто включення до її складу Холмщини, Підляшшя, Східної Галичини, Північної Буковини та Закарпаття. Такий підхід української делегації викликав заперечення австрійської делегації. Урешті німці та австрійці погодилися на обговорення таких вимог української сторони: визнання УНР; визначення українських кордонів з включенням Холмщини до складу УНР; постачання 100 тисяч вагонів зерна до червня 1918 року; підписання окремого договору щодо Східної Галичини.

22 січня (4 лютого) Дев'ятий загальний з'їзд Центральної Ради 220 голосами «за» («проти» — 1, «утрималися» — 16) надав право Раді Народних Міністрів підписати договір. 27 січня (9 лютого) УНР і Центральні держави підписали мирний договір. Границі між УНР і Австро-Угорщиною збігалися з довоєнними між Російською імперією і Австро-Угорщиною, а в межах передбачуваної Польщі їх мала остаточно визнати спільна комісія на підставі «етнографічних відносин і з узгодженням бажань населення». Сторони висловили бажання жити в мирі та дружбі, відмовилися від взаємних претензій на відшкодування збитків, завданих війною, зобов'язалися відновити економічні

зносини, встановлювати паритетні курси національних валют, провести обмін військовополоненими та надлишками сільськогосподарських, промислових товарів. Також підписана секретна декларація про об'єднання Східної Галичини та Північної Буковини в окремий коронний край.

УНР після Берестейського миру. 30 січня (12 лютого) Рада Народних Міністрів УНР обговорила питання про військову допомогу. Думки розійшлися, однак коли дійшло до голосування, то більшість міністрів проголосували за «допомогу». У лютому на територію України вступили німецькі та австро-угорські війська. Вони поступово просувалися на схід і південь України, не зустрівши значного опору більшовицьких військ. До кінця квітня територія УНР опинилася під контролем німецької та австро-угорської армій.

1 березня 1918 року в Житомирі Центральна Рада прийняла ряд законів, згідно з якими в УНР запроваджувався григоріанський календар та національна грошова одиниця — гривня, визначено державний герб УНР — «тризуб з часів Володимира Великого», також прийнято закон про громадянство в УНР.

На початку березня до Києва повернулися Рада Народних Міністрів та Центральна Рада. У столиці їх зустріли стримано. Кияни, переживши жах «червоного терору» під час перебування в місті війська М. Муравйова, не знали, чого чекати від німців та австрійців, усю відповідальність за їхній прихід покладали на УЦР.

Тим часом в Бресті більшовики підписали мирний договір з Центральними державами. РРФСР визнала суверенітет України і зобов'язалася «негайно підписати мир з Українською Народною Республікою та визнати мирний договір між цією державою і державами „Четверного союзу“». 17—19 березня більшовики в Катеринославі провели Другий Всеукраїнський з'їзд Рад. 21 березня новообраний ЦВК рад України переїхав до Таганрога. 18 квітня більшовики на сесії комітету ліквідували Народний секретаріат і створили Бюро для керівництва повстанською боротьбою, так звану «дев'ятку».

Навесні в УНР активізувалися правоконсервативні кола. Так, у Києві була створена Українська Народна Громада (УНГ), яка об'єднала у своїх рядах землевласників та колишніх військових. Значну частину членів УНГ становили старшини 1-го Українського корпусу та козаки Вільного козацтва, а її головою став П. Скоропадський. Громада налагодила тісні зв'язки з Українською демократично-хліборобською партією, Союзом земельних власників. Керівництво УНГ поставило перед собою завдання змінити соціалістичний уряд на консервативніший.

У зв'язку з досить радикальною соціалістичною політикою Центральної Ради в УНР дедалі більше загострювалося аграрне питання. Ще в січні 1918 року Центральна Рада прийняла земельний закон, в основу якого закладено принцип соціалізації землі. Цей закон не сприяв стабілізації політичної ситуації в країні, бо не тільки розпалював революційні пристрасті серед найбільшого селянства, підштовхуючи його до погромів маєтків поміщиків, а й налаштовував проти влади великих землевласників і заможних селян. Командування німецьких та австро-угорських військ хоч і декларувало своє невтручання у внутрішні справи УНР, було роздратоване неспроможністю уряду забезпечити вивезення продовольства до Німеччини та Австро-Угорщини.

Державний переворот. Українська держава. 23 квітня 1918 року тристороння комісія підготувала господарський договір між УНР і Німеччиною та Австро-Угорщиною. УНР зобов'язалася поставити Центральним державам 60 млн пудів зерна, 400 млн штук яєць, іншу сільськогосподарську продукцію. Цей договір підштовхнув німців та австрійців до прийняття рішення про зміну уряду в країні. 24 квітня генерал В. Гренер зустрівся з делегацією Української народної громади. Сторони досягли взаєморозуміння у питанні зміни уряду. 25 квітня наказом фельдмаршала Г. Ейхгорна в УНР введено німецькі військово-польові суди. 26 квітня Центральна рада висловила протест. 28 квітня німецький військовий підрозділ увірвався в будинок, де засідала Центральна Рада, заарештував кілька її членів і закрив засідання. 29 квітня (1918 року) Центральна

Рада утвердила «Статут про державний устрій, права і вольності УНР». У той самий день на Всеукраїнському з'їзді хліборобів, який зібрав близько 6,5 тисяч делегатів, Павло Скоропадський проголошений Гетьманом України.

Скоропадський походив з старшинського роду, був великим землевласником, в армії Російської імперії дослужився до генерал-лейтенанта, влітку 1917 року створив 1-й Український корпус шляхом українізації 4-го армійського корпусу 7-ї армії Південно-Західного фронту, восени 1917 року обраний почесним отаманом Вільного козацтва. З приводу своїх основних цілей на посту глави держави Скоропадський писав:

«Створити сильний уряд для відновлення, перш за все, порядку, для чого необхідно створити адміністративний апарат, якого на той час фактично не існувало, і провести дійсно здорові демократичні реформи».

У більшовизмі Скоропадський убачав велику загрозу для країни, так, у своїх «Спогадах» він писав:

«Я не сумніваюся, як і не сумнівався раніше, що всякі соціалістичні експерименти, якби у нас уряд був соціалістичним, повели б негайно до того, що вся країна в 6 тижнів стала б здобиччю всепожираючого молоха-більшовизму. Більшовизм, знищивши всяку культуру, перетворив би нашу чудову країну на висохлу рівнину, де з часом усівся би капіталізм, але який!.. Не той слабкий, м'якотілий, що тлів у нас досі, а всесильний Бог, у ногах якого буде валяться і плазувати той самий народ».

У ніч на 30 квітня під контроль гетьманців перейшли всі найважливіші урядові установи. У Києві була поширена підписана гетьманом «Грамота до всього українського народу», в якій говорилося про перехід повноважень глави держави до «гетьмана всієї України» П. Скоропадського, перейменування УНР в Українську державу, формування виконавчого органу Української держави — Ради Міністрів, відновлення «Права приватної власності - як фундаменту культури й цивілізації», оголошення свободи купівлі та продажу

землі. Прерогативи влади гетьмана розписано в «Законі про тимчасовий державний устрій України». Гетьман призначав отамана (голову) Ради Міністрів, затверджував і звільняв склад уряду, виступав найвищою посадовою особою в зовнішньополітичних справах, верховним воєначальником, мав право оголошувати амністію, а також воєнний чи особливий стан. Таким чином, в Україні на зміну парламентській демократії прийшов авторитарний режим.

На початку травня гетьман призначив головою уряду Ф. Лизогуба. Лизогуб був великим землевласником, головою Полтавського губернського земства. Більшість міністерських посад зайняли кадети, що підтримували гетьманський режим. Посаду міністра закордонних справ погодився зайняти есер Д. Дорошенко. Правда, як тільки Дорошенко обійняв посаду в уряді, в газеті «Нова Рада» з'явилося повідомлення про виключення його з партії.

Внутрішня політика гетьманського уряду. Першими указами гетьмана скасовано чинність законів Центральної Ради і Тимчасового уряду, ліквідовувалися посади губернських і повітових комісарів, замість яких вводилися посади губернських і повітових старост. До влади на місцях прийшли консервативні сили: землевласники, старі земські діячі, військові. Про цей нюанс досить детально пише і сам Скоропадський в своїх спогадах. Як людині поміркованій йому не подобалися деякі занадто консервативні або занадто праві особистості, залучені до гетьманського уряду. Але в країні був дефіцит кадрів управлінців-держслужбовців, і треба було будувати держапарат з допомогою людей, які мали відповідні фахові знання. Тому Скоропадський вимушений був йти на певні компроміси, аби досягти поставленої мети створення функціонуючої незалежної держави.

Гетьман почав наступ на революційну демократію. Заборонили проведення з'їзду представників міст, з'їздів УПСР, УСДРП, а також селянського і робітничого з'їздів. У травні зупинено випуск низки революційно-

демократичних видань, а ті, що продовжували виходити, потрапили під прес цензури.

Спершись на землевласницькі та підприємницькі кола, а також праві консервативні політичні сили, гетьман проводив належну внутрішню політику. Так, гетьманський уряд не визнав того статус-кво в земельних відносинах, який склався навесні 1918 року. Оголосивши відновлення приватної власності, він створив правові підстави для повернення землі та майна поміщикам. 15 травня гетьман запровадив тимчасові правила відшкодування збитків. Замість скасованих земельних комітетів Центральної Ради створювалися тимчасові земельні комісії, на які покладалося завдання повернути майно «законним» власникам. 18 травня Ф. Лизогуб видав циркуляр, яким зобов'язав губернських старост оповістити населення про негайне повернення власникам усього відібраного у них рухомого майна. Паралельно з цим уряд гетьмана, який ясно розумів необхідність вирішення фундаментального питання про землю, готував відповідну аграрну реформу. Вона мала розпочатися узимку 1918—1919 рр. Після досліджень розмірів землеволодінь, їх характеру, площі земель, що потенційно могли бути передані селянам-біднякам, ефективності методів сільського господарства міністри розпочали розробку конкретних планів. 27 травня гетьман затвердив закон про право на врожай 1918 року, який визнавав право власників землі на озимі посіви 1917 року. Указами Міністерства праці значно обмежувалися функції профспілок, їм заборонялося втручатися в дії адміністрації, що стосуються питань найму та звільнення робітників, фінансування, економічної діяльності. Комплекс заходів був прийнятий для реанімації національної промисловості й торгівлі.

Гетьманський уряд доклав чимало зусиль для зміцнення грошової системи. Був створений Український державний банк, а також Державний земельний банк.

Уряд зробив кроки для відродження української культури і духовності. Створено національні нижчу та вищу початкові школи. По всій країні відкрито близько 100 нових українських гімназій. В Києві і Кам'янці-Подільському відкрито українські державні університети. Усього наприкінці періоду гетьманської державності було відкрито коло 150 українських гімназій. Міністерство призначило від себе кошти на допомогу тим українським гімназіям, які відкривалися за кошти земського, або міського самоврядування... Відбулося урочисте відкриття Державного Українського університету в його власнім помешканні, яке мало характер великого національного свята".

20 червня — 11 липня в Києві пройшов Всеукраїнський Церковний Собор, на якому розглянуто питання про автокефалію української церкви. У листопаді 1918 року нарешті відкрито Українську Академію Наук, першим президентом якої став відомий учений Володимир Вернадський.

Крім того, гетьманський уряд провів судову реформу, розробив і затвердив план організації української армії, зробив спробу відродити козацький стан.

Зовнішня політика гетьманського уряду. У зовнішній політиці гетьманський уряд продовжив курс, розпочатий урядом УНР. Відносини Української держави з Центральними державами регулював Берестейський мирний договір. З РФСР Українська держава 12 червня уклала попередню мирну угоду, за якою між двома державами до завершення мирних переговорів припинялися військові дії. Між Українською державою і Всевеликим Військом Донським 7 серпня також підписано попередню угоду, якою встановлювалися границі між державами, а 8 серпня підписано договір про врегулювання взаємних відносин. З середини серпня гетьманський уряд застосував до Криму економічну блокаду. Через місяць уряд генерала Сулькевича повідомив, що згодний розпочати переговори про форми державного об'єднання з Україною. Уряд Української держави не визнав

законності окупації Румунією земель Бессарабії. Німеччина, Болгарія і Туреччина ратифікували договір про об'єднання Східної Галичини та Північної Буковини в окремий коронний край, але Австро-Угорщина 16 липня в односторонньому порядку розірвала цей договір, виставивши за причину те, що Україна не виконала в повному обсязі взятих на себе зобов'язань щодо постачання хліба. У вересні 1918 року Павло Скоропадський здійснив візит до Німеччини, що дало поштовх вирішенню багатьох політичних питань та стало найбільшим проявом зовнішньої політики Української Держави та українсько-німецьких відносин в роки Української революції. 10 вересня Українська держава підписала з Німеччиною нову угоду про постачання сільськогосподарської продукції та сировини.

Селянські повстання. Страйки робітників. Політична опозиція. Спроби знайти компроміс. Після державного перевороту склалася напружена ситуація у сільській місцевості. Контрреволюційні настрої у землевласницьких колах, політика консервативного уряду призвели до масового руху поміщиків за відшкодування завданої їх господарствам під час революції збитків. Цей рух вилився у форму каральних експедицій проти селянства^[54]. Поміщики або самі створювали власні загони, або зверталися за допомогою до окупаційних військ. Селяни відповідали поміщикам повстаннями. Наприкінці травня розпочалося повстання в Єлисаветградському повіті Херсонщини. 3 червня ліві есери підняли повстання в Звенигородському та Таращанському повітах Київщини. В середині червня селянські збройні виступи прокотилися північною Чернігівщини. Селянське повстання у червні—серпні охопило Лубенський, Старокостянтинівський та Кременецький повіти Волинської губернії, а в середині серпня — значну частину території Подільської губернії, зокрема Могилів-Подільський та Ямпільський повіти. На півдні України восени почали орудувати збройні загони селян під проводом Нестора Махна.

Улітку в країні великого розмаху набрав страйковий рух. Попереду цього руху були залізничники, незадоволені наступом на їхні соціальні права, утиском профспілок. Страйк, який 15 липня розпочали робітники і службовці станцій Здолбунів, Сарни, Коростень та Одеського товарного вузла, вже наступного дня підтримали робітники київських головних майстерень. Страйк залізничників охопив близько 200 тисяч робітників і службовців. За прикладом залізничників у боротьбу втягувалися робітники інших галузей, у першу чергу металісти. Тільки в липні—серпні відбулося 11 страйків металістів.

У такій ситуації гетьманові Скоропадському довелося шукати компроміс з опозиційно настроєною до влади частиною суспільства. За порадою німців він спробував залучити в уряд представників української демократії. Переговори з демократичними політиками вів Д. Дорошенко. Тривалий час ці переговори були безрезультатними. Гетьмана приваблювала національно-державна частина програми демократичних партій, але насторожував їхній соціальний радикалізм.

На початку серпня українські політичні партії та громадські організації на базі Українського національно-державного союзу створили Український національний союз. УНС проголосив своєю метою утворення суверенної демократичної Української держави парламентського типу, а тактичною лінією — створення єдиного національно-демократичного фронту. УНС погодився визнати гетьмана главою держави, але вимагав створення нового уряду за своєю участю і обрання на Всеукраїнському конгресі Державної Ради з функціями вищої законодавчої влади.

Головною перешкодою на шляху зближення гетьмана і УНС став уряд, значну частину якого становили члени кадетської партії, що й далі відстоювали консервативні позиції. Попри тиск консервативних сил, склад уряду змінили. 22 жовтня Скоропадський у грамоті до громадян України оголосив, що найважливішими державними проблемами є аграрна реформа й комплекс заходів, спрямованих на розвиток промисловості. Вирішення їх, на його думку,

стало б «незрушимою підвалиною майбутнього розквіту самостійної Української держави». 24 жовтня Ф. Лизогуб сформував новий склад уряду, в який, як представники УНС, увійшли П. Стебницький, А. Вязлов, М. Славинський, О. Лотоцький, В. Леонтович.

Повалення уряду гетьмана Скоропадського. Наприкінці жовтня Український національний союз з ініціативи партії хліборобів-демократів призначив на 17 листопада відкриття Національного конгресу, у порядку денному якого опинилися питання міжнародного становища України, легітимності влади гетьмана, економічної політики. Питання про дозвіл проведення конгресу розглянула Рада Міністрів. Голоси в уряді розділилися майже порівну: 7 міністрів (представники Національного союзу) голосували за проведення конгресу, 8 висловилися проти. Тоді 5 міністрів-представників УНС подали в відставку. Гетьман відправив у відставку весь уряд.

До середини листопада Центральні держави зазнали поразки у Першій світовій війні. Переможна Антанта не визнавала незалежність України і активно допомагала Білому рухові. Крихкий компроміс між владою і опозицією в Українській державі був зруйнований. В таких умовах Скоропадський 14 листопада видав грамоту «До всіх українських громадян», в якій говорилося про федерацію Української держави з небільшовицькою Росією. Того ж дня гетьман затвердив новий склад уряду на чолі з С. Гербелем.

13 листопада на засіданні Українського національного союзу сформовано Директорію у складі: Володимир Винниченко (голова), Симон Петлюра, Федір Швець, Андрій Макаренко та Панас Андрієвський. На оголошення гетьманом нового державного курсу УНС оголосив про повстання проти влади гетьмана. У Києві з 14 листопада розпочав роботу Український революційний комітет, перед яким стояло завдання об'єднати усі демократичні профспілки, готувати міське повстання. Німецькі війська, які після листопадової революції в Німеччині знаходилися у стані розкладу, за угодою, підписаної 17

листопада між представниками Великої німецької солдатської ради і Директорією, додержувалися нейтралітету у конфлікті. 14 грудня гетьман зрікся влади. Того ж дня до Києва вступили війська Директорії. До середини грудня вони зайняли всю територію України, крім східного Донбасу та міст Приазов'я.

Директорія УНР. 26 грудня Директорія призначила уряд Української Народної Республіки, до складу якого увійшли представники усіх політичних партій, що об'єдналися в УНС. Очолив уряд соціал-демократ Володимир Чеховський. У той же день Директорія видала свою програмну декларацію, в якій йшлося про те, що Директорія стає тимчасовим, хоча й верховним органом революційного часу, який, отримавши владу від народу, народу її й передасть на Конгресі трудового народу України, а також про те, що влада в УНР має належати лише «класам працюючим — робітництву і селянству».

На початку грудня почалася інтервенція військ Антанти. 2 грудня в Одесі з'явився перший французький військовий корабель, а 15 грудня почалася висадка 15-тисячного контингенту англо-французьких військ. 18 грудня білогвардійські загони за підтримки французьких військ вступили в бій з українським гарнізоном в Одесі й змусили його покинути місто. У січні 1919 року війська Антанти вступили до Миколаєва.

З інтервенцією військ Антанти на північних і північно-східних границях УНР з'явилися більшовицькі війська. Під приводом надання допомоги робітникам і селянам, які повстали проти гетьмана, вони розгорнули наступ у двох напрямках: Ворожба — Суми — Харків і Гомель — Чернігів — Київ. 24 грудня наркомат закордонних справ РСФРР повідомив у пресі, що у зв'язку з анулюванням РНК РРФСР Берестейського мирного договору від 3 березня радянська Росія більше не визнає Україну суверенною державою. Однак оголосити про відкритий наступ військ на Україну більшовики не наважилися, а діяли через створений в Курську наприкінці листопада 1918 року маріонетковий Тимчасовий робітничо-селянський уряд України. 16 січня

Директорія оголосила про стан війни між УНР і РСФРР. На північно-західних границях армія УНР вела бої з військами щойно посталої польської держави^[71]. На півдні України діяли повстанські частини Н. Махна. Так, наприкінці грудня махновці захопили Катеринослав, через що у перших числах січня військам УНР довелося вибивати повстанців з міста.

Становище УНР ускладнювалося втратою боєздатності армії. Так, дивізія отамана Зеленого (Д. Терпила), що стала на радянські позиції, у січні відмовилася виконувати накази вищого командування. Її приклад наслідували підрозділи отамана М. Григорієва. Україна занурювалася в анархію, яка виливалася в «отаманщину», єврейські погроми.

22 січня в Києві, на Софійській площі, проголошено Акт соборності — возз'єднання УНР і ЗУНР. Хоч Західноукраїнська Народна Республіка і перетворювалася на Західну область УНР, на її території продовжувала функціонувати своя система влади. Представники ЗУНР наполягли на тому, що лише спільні Установчі збори остаточно утвердять закон про форму включення західних земель до складу УНР.

23 січня в Києві відкрився Трудовий конгрес. У перший день роботи Конгрес ратифікував акти соборності. 28 січня Трудовий конгрес висловився за демократичний лад в Україні, підготовку закону про вибори всенародного парламенту. Також Конгрес до наступної своєї сесії наділив Директорію верховною владою в республіці.

Тим часом більшовицький Тимчасовий робітничо-селянський уряд України переїхав з РСФРР до Харкова. 6 січня 1919 року своїм декретом він проголосив Українську Соціалістичну Радянську Республіку. Більшовицькі війська на території України просувалися у двох напрямках: на південь через Харків — Донбас і на Київ.

На початку 1919 року до Директорії та її уряду викристалізувалася опозиція. В опозицію пішли соціалісти-революціонери, ліві українські есери, соціал-демократи-незалежники. Українська демократія виявилася розділеною на окремі табори, які суперечили один одному в питаннях соціально-економічної орієнтації УНР. Одні бачили її демократичною правовою республікою, інші перебували під впливом соціалістичних ідей.

Орієнтація на Антанту. Продовження війни на декілька фронтів. Перемир'я з Польщею. Внутрішні усобиці. 2 лютого через наступ більшовиків Директорія перебралася до Вінниці. 6 лютого Сергій Остапенко від імені Директорії домагався визнання Антантою суверенітету України, допомоги в боротьбі з більшовиками та допуску делегації УНР до участі у роботі Паризької мирної конференції. Начальник штабу французьких військ полковник А. Фрейденберг зажадав реорганізації Директорії та уряду, вважаючи їх «більшовицькими». 9 лютого ЦК УСДРП відкликав з уряду та Директорії своїх представників. В. Винниченко оголосив про свій вихід з Директорії. 13 лютого Директорія призначила новий склад Ради Народних Міністрів. Її очолив на той час безпартійний С. Остапенко.

Тим часом під впливом більшовицької агітації, спрямованої, зокрема, на ліквідацію приватної власності на землю та її зрівняльний поділ, в Україні швидко поширювалися прорадянські настрої. Вони охопили й армію УНР. Так, 21 березня у Вапнярці, командування Південно-Західного фронту, відрізаного від решти армій УНР, створило революційний комітет, який заявив про свій перехід на радянську платформу. За кілька місяців війни з більшовиками та поляками збройні сили УНР скоротилися з більш 100 тисяч до 30 тисяч бійців.

У березні війська Антанти під тиском повстанців отамана Григорієва та більшовицьких частин залишили Херсон та Миколаїв, а на початку квітня — Одесу. 9 квітня члени Директорії С. Петлюра і А. Макаренко санкціонували створення нового (знову соціалістичного) уряду УНР на чолі з Борисом

Мартосом. 12 квітня уряд Мартоса оголосив свою «програмну декларацію». У ній йшлося про те, що суверенному життю українського народу заважають два вороги: «польське панство» та «російське комуністичне більшовицьке військо». Новий уряд УНР закликав усі українські політичні та соціальні сили встати на боротьбу за вільну і незалежну Україну. Призначення Мартоса призвело до протистояння в самій УНР. Члени Директорії П. Андрієвський та Є. Петрушевич були незадоволені новим урядом. А командувач Волинської групи армії УНР В. Оскілко, що розділяв погляди Андрієвського, 29 квітня спробував здійснити в УНР державний переворот: заарештувавши членів уряду, він проголосив себе головним отаманом армії УНР. Заколот провалився. 9 травня Симона Петлюру обрали головою Директорії, а 13 травня на нараді з урядом Панаса Андрієвського вивели з її складу.

Навесні розгорнувся антикомуністичний рух селян, розлютованих політикою «воєнного комунізму». У березні антибільшовицьке повстання підняв отаман Зелений. 1 квітня 1919 уряд УРСР оголосив його «поза законом». Через кілька днів більшовики оголосили «поза законом» отаманів Соколовського, Гончара, Орловського. Кількість антикомуністичних виступів селян зростала. У квітні, за даними органів НКВС, їх було більше 90. Спочатку повстання розгорнулися в Київській, Чернігівській та Полтавській губерніях, а згодом охопили всю ту територію України, яку контролювали більшовики. Влітку велике антибільшовицьке повстання підняв Григорієв.

14 травня польська армія генерала Ю. Галлера, сформована у Франції для боротьби з більшовиками, розгорнула наступ на північно-західній Волині проти військ УНР. Директорія та уряд УНР з залишками армії змушені були відступити на територію ЗУНР (ЗОУНР). У травні—червні командуванню удалося реорганізувати армію УНР за регулярним принципом. На початку червня армія УНР перейшла в контрнаступ на більшовицькі війська й досягла лінії Старокостянтинів — Проскурів — Кам'янець-Подільський. 6 червня уряд УНР

повернувся на свою територію. Місцем його резиденції став Кам'янець-Подільський.

20 червня військова делегація УНР на чолі з генералом С. Дельвігом підписала у Львові тимчасовий договір з представниками польської армії про припинення військових дій, встановлення між польською і українською арміями демаркаційної лінії. Директорія отримала можливість зосередити всі збройні сили на більшовицькому фронті.

28 червня за вироком військово-польового суду розстріляно полковника Петра Болбочана, колишнього командира Запорізького корпусу, нібито за спробу захоплення корпусу та заколоту проти Петлюри. Раніше, 22 січня, отамана Болбочана вже було заарештовано та відсторонено від командування корпусом, при цьому жодних конкретних звинувачень полковнику так і не було озвучено.

У червні Українська Національна Рада проголосила Є. Петрушевича диктатором ЗОУНР, що викликало негативну реакцію з боку Директорії. 4 липня Директорія видала постанову про створення у складі уряду УНР спеціального Міністерства в справах ЗОУНР, а Є. Петрушевича вивела зі складу Директорії. Зі свого боку, Петрушевич не визнав підписаного делегацією генерала Дельвіга договору про перемир'я з поляками, бо на початку червня Галицька армія (ГА) успішно почала Чортківську операцію.

У середині червня командування Червоної армії, зміцнивши свої підрозділи в районі Проскурова, зупинило армію УНР й перейшло у контрнаступ. Тоді ж ГА, зазнавши поразки від поляків, відступила на Поділля. Директорія розраховувала на близько 80 тисяч воїнів, з них 45 тисяч припадало на ГА. Після об'єднання армій розгорнувся успішний наступ на більшовиків. У липні Червона армія, яка також вела бої з білими арміями, залишила Проскурів, Нову Ушицю, Вапнярку. На початку серпня українські частини зайняли Жмеринку та Вінницю.

12 серпня уряд УНР під тиском опозиційно налаштованих політичних сил оголосив про поворот в орієнтації від радянськості до парламентської демократії. 27 серпня сформований новий склад Кабінету міністрів, який очолив Ісаак Мазепа.

У цей самий час в Кам'янець-Подільський прийшов лист від лідерів повстанського руху Григорієва та Махна, які контролювали значні території на півдні України. Вони виступили з вимогою ліквідації Директорії й «утворення тимчасової головної Ради Республіки із соціалістичних елементів, які стоять на ґрунті радянської влади в незалежній Українській Республіці».

Наступ на Київ і Одесу. Війна з «білими». Партизанська боротьба. У серпні почався наступ військ УНР на Київ і Одесу. У цей самий час на території України розгортався наступ Добровольчої армії А. Денікіна. 24 серпня війська УНР вибили більшовиків з Фастова, Василькова та Білої Церкви. 30 серпня частини ГА увійшли до Києва. Декількома годинами пізніше з лівого берега до міста увійшли денікінські частини. Генерал А. Кравс на вимогу генерала М. Бредова вивів свої війська з Києва.

Втрата столиці деморалізувала Армію УНР. Бійці самодемобілізувалися, вважаючи, що їх зрадили вище командування та ГА. Петлюра, відсторонивши Кравса та визначивши його під слідство, передав Київський фронт генералу В. Сальському. В цей час було розпочато слідство над Кравсом, що супроводжувалося закономірними звинуваченнями, схильних до укладання з білогвардійцями договорів, галичан у зраді.

20 вересня між командуванням армії УНР і штабом Революційної повстанської армії України (РПАУ) укладено угоду про спільну боротьбу з білими. У разі перемоги над неприятелем махновці мали прийти до влади в автономному Запорозькому районі. Після того, як 22 вересня був перехоплений по радіо наказ Денікіна про наступ проти української армії, відбулось спільне засідання Директорії, урядів УНР та ЗОУНР, ухвалено негайно почати воєнні дії

проти армії Денікіна. 24 вересня Директорія оголосила війну денікінцям. 26 вересня на Правобережжі розгорнулися бої між військами УНР і білогвардійцями, якими командував генерал Я. Слащов. 27 вересня РПАУ розгромило кілька полків денікінської армії. У бою з махновцями втрати білих склали від 5 до більш 18 тисяч убитими, пораненими та полоненими. Початком жовтня наказом Цупкому вибухнуло повстання одночасно на всій Катеринославщині, у трьох повітах Херсонщини — Херсонському, Олександрійському і Єлисаветградському отамана Гулого. Після перемоги під Перегонівкою Махно прорвав ворожий фронт і повів свою армію у великий рейд тилами супротивника, сподіваючись захопити всю Південну Україну. Наприкінці жовтня українські армії почали втрачати боєздатність через поширення епідемії тифу, браку зброї та амуніції.

4 листопада в Жмеринці відбулася військова нарада за участю членів Директорії, вищого командування та уряду, на якому з'ясувалося, що командування ГА прагне укласти союз з Денікіним. 6 листопада на станції Зятківці за вказівкою командувача ГА генерала М. Тарнавського підписано перемир'я між збройними силами півдня Росії і ГА. Наказом диктатора ЗОУНР ця сепаратна угода скасовувалася, а генерал Тарнавський постав перед судом. Однак 16 листопада диктатор Петрушевич та уряд ЗУНР (ЗОУНР) залишили Україну, а 17 листопада в Одесі командувач ГА генерал О. Микитка підписав нову угоду з денікінцями, за якою Галицька армія переходила у повне розпорядження головнокомандувача Збройними силами півдня Росії.

16 листопада Кам'янець-Подільський захопили польські війська. Петлюра, на якого покладалося «верховне командування справами Республіки», виїхав в Проскурів, а члени Директорії А. Макаренко та Ф. Швець подалися за границю. 2 грудня на нараді в Чорторії Петлюра з членами уряду вирішив перейти до партизанських форм боротьби. Наступного дня уряд звернулося до населення України з відповідним зверненням. Ще через кілька днів Петлюра,

призначивши командувачем армією генерала М. Омеляновича-Павленка, виїхав до Варшави. 6 грудня на нараді членів уряду з командуванням у Новій Чорторії остаточно вирішено здійснити армією партизанський рейд по тилах Денікіна.

6 грудня 5-тисячна армія у складі кінноти й посадженої на вози піхоти виступила у похід денікінськими тилами. Прорвавши фронт противника між Козятином і Калинівкою, вона швидким маршем рушила на південний схід. За тиждень опинилася в районі Липівця, а 24 грудня захопила Вінницю. 31 грудня армія УНР увійшла в Умань. Протягом першої половини 1920 року, коли владу в Україні знову перебрали більшовики, армія УНР в надзвичайно суворих умовах рейдувала Правобережною Україною. Цей похід армії УНР завершився 6 травня 1920 року.

Військовий союз з Польщею. Повстанський рух. Другий Зимовий похід Армії УНР. 11 березня 1920 у Варшаві відновилися українсько-польські переговори, які розпочалися наприкінці 1919 року. 28 квітня підписано договір між УНР і Польщею, за яким Польща визнавала незалежність України, зобов'язувалася не укладати жодних угод з третіми країнами, ворожими Україні, визнавала за УНР право на територію східніше від границь Речі Посполитої 1772 року. Отже, УНР, за визнання незалежності, довелося заплатити ціною територіальних поступок. До Польщі відходили Східна Галичина, Холмщина, Підляшшя, частково Полісся та сім повітів Волині.

Крім політичної конвенції, Варшавський договір містив ще й військову, за якою 25 квітня 1920 об'єднані збройні сили Польщі та УНР перейшли у наступ на Червону армію. 6 травня польсько-українські війська заволоділи Києвом. 26 травня сформовано новий уряд УНР на чолі з В'ячеславом Прокоповичем. На фронті тим часом йшли позиційні бої, бо поляки, діставшись до границь 1772 року, не хотіли продовжувати наступ. Сама армія УНР не мала

для цього достатніх сил. Її загальна чисельність ледь сягала 20 тисяч бійців, а зброї і спорядження вистачало лише для половини з них.

На початку червня радянське командування перегрупувало й зміцнило свої сили, передислокувавши з Кавказу 1-у Кінну армію С. Будьонного. 13 червня, після прориву будьонівцями фронту 1-ї польської армії, армія УНР розпочала відступ. У вересні відновився наступ польсько-українських військ. Форсувавши в середині місяця Дністер, армія заволоділа територією між Дністром і Збручем. 19 вересня польсько-українські війська захопили Тернопіль, а 27 вересня — Проскурів.

12 жовтня в Ризі між польською та радянською сторонами досягнуто домовленість про перемир'я. Тим самим Польща порушила Варшавський договір. 21 жовтня армія УНР була інтернована польськими військами. 18 березня 1921 в Ризі підписаний мирний договір між Польщею, з однієї сторони, РРФСР і УРСР — з іншої, за яким Польща в обмін на територіальні поступки, аналогічні тим, що мали місце у Варшавському договорі, визнала УРСР.

Тим часом Червона армія і Повстанська армія погромили війська генерала П. Врангеля в Криму. Більшовики в Криму вдалися до політики терору, розстрілявши десятки тисяч військових та цивільних осіб. У листопаді 1920 року більшовики зрадили своїх союзників махновців, розпочавши операцію зі знищення армії Махна. Після численних боїв з більшовицькими частинами «батько» в кінці серпня 1921 вивів залишки своєї армії в Румунію.

У 1920—1921 роках в Україні діяли численні повстанські загони. Крім махновської армії, найбільшими були частини на чолі з Юліаном Мордалевичем та Ільком Струком, що діяли на Київщині, загони отамана Блакитного (Костянтина Пестушка), що діяли в Центральній і Південній Україні, а також частини на чолі з отаманом Василем Чучупаком, що діяли в лісах Холодного Яру на Черкащині, загони отамана Ромашки — південь нинішньої Чернігівської області і лівобережна Київщина — сучасні Остерський,

Козелецький, Бобровицький, Броварський райони. У кінці жовтня — листопаді 1921 року війська УНР здійснили рейд по Правобережжю з ціллю координації повстанських дій, підняття антибільшовицького повстання. Однак до осені 1921 року більшовики репресіями вже підірвали сили повстанського руху.

Однак вогнища спротиву ще довго горіли по тому. ДПУ повідомляло, що протягом 5-8 грудня 1922 року «ліквідовано» низку підпільних петлюрівських організацій на Правобережжі: Знам'янську і Єлисаветградську повітові організації та волосні повстанські комітети; керівники — отамани Загородній, Желізняк, Гупало, Бондаренко, Яковенко, Голуб і Черкес — заарештовані.

Боротьба на заході країни: Західно-Українська Народна Республіка.

Восени 1918 року Четверний союз наближався до своєї поразки у Першій світовій війні, що активізувало національно-визвольні рухи в Австро-Угорській імперії. Українці у вересні 1918 року сформували Центральний військовий комітет (пізніше — Український генеральний військовий комісаріат), перед яким постала задача підготовки збройного виступу.

Наприкінці жовтня 1918 року, коли Австро-Угорській імперії залишалося існувати лічені дні, у Львові відбулося представницьке зібрання українських депутатів парламенту і крайових сеймів Східної Галичини та Буковини, єпископату, делегатів українських партій. Учасники зборів додержувалися курсу на залишення західноукраїнських земель під владою Відня. 18 жовтня збори обрали Українську Національну Раду на чолі з адвокатом Євгеном Петрушевичем. 19 жовтня УНРада своїм маніфестом проголосила Українську державу на території Східної Галичини, Північної Буковини та Закарпаття, а також закликала національні меншини направити своїх представників в УНРаду.

Тим часом польські політики готувалися відновити Річ Посполиту. Для здійснення цих планів в Кракові була створена Польська ліквідаційна комісія, яка 1 листопада мала прибути до Львова й за допомогою польських військових

організацій захопити владу у краї. Але події в регіоні розгорнулися не за польським сценарієм.

У ніч на 1 листопада близько півтори тисячі озброєних солдатів та офіцерів австрійської армії українського походження захопили австрійське управління провінцією, штаб австрійського військового командування, Сейм, центр міста, вокзал, пошту, казарми поліції та армії. Австро-угорські війська здебільшого заявили про свій нейтралітет й без опору здавали зброю. Уранці 1 листопада 1918 над ратушею Львова уже розвівався український національний прапор. Після полудня відбулася формальна передача влади від цісарського намісника УНРаді, а сама УНРада проголосила себе «найвищою державною владою» в Українській державі. Однак повстання у Львові вдалося не повною мірою — українці не змогли поставити все місто під свій повний контроль. Вранці 1 листопада польські політичні лідери проголосили мобілізацію у Львові й стали готувати оборону частини міста. З другої половини дня західна і південно-західна частини Львова почали перетворюватися на опорні пункти для добровольців-поляків. 1—2 листопада 1918 року українські військові здійснили переворот в Станіславі, Тереховлі, Золочеві, Коломиї, Жовкві та інших містах Східної Галичини. 3 листопада влада Української Національної Ради була проголошена в Чернівцях.

9 листопада УНРада сформувала Тимчасовий державний секретаріат (пізніше — Рада державних секретарів ЗУНР) на чолі з Костем Левицьким^[94]. 13 листопада УНРада прийняла «Тимчасовий основний закон про державну самостійність українських земель бувшої австро-угорської монархії», який проголосив Західноукраїнську Народну Республіку на території Східної Галичини, Північної Буковини та Закарпаття, затвердив державний герб (золотий лев на синьому тлі) та прапор (синьо-жовтий). У той таки день були прийняті закони про організацію регулярного війська — Галицької армії. 16 листопада був прийнятий закон про тимчасову державну адміністрацію, а 19

листопада — про тимчасову організацію суддів та судової влади. 22—26 листопада відбулися довибори в УНРаду

11 листопада українські війська змушені були залишити Перемишль. Стратегічний плацдарм цього міста став базою для подальшого наступу польських військ на Львів. В середині листопада румунські війська захопили Північну Буковину. 22 листопада війська ЗУНР під натиском польських військ залишили Львів.

Державний секретаріат ЗУНР спочатку переїхав до Тернополя, а згодом - до Станіслава. 1 грудня в Фастові делегація ЗУНР підписала попередній договір про об'єднання ЗУНР з УНР. УНРада 3 січня затвердила Ухвалу про Злуку ЗУНР з УНР, а 4 січня затвердила новий склад уряду на чолі з С. Голубовичем. 22 січня на Софійській площі в Києві відбувся акт возз'єднання УНР і ЗУНР. Формально ЗУНР увійшла до складу УНР як Західна область УНР. Правда, остаточне об'єднання держав відкладалося до проведення Установчих зборів.

В середині січня відбувся похід військ ЗУНР на Закарпаття. 21 січня в Хусті пройшли Всенародні збори угорських українців, які прийняли декларацію про приєднання Закарпаття до соборної України. На Закарпаття також претендувала визнана Антантою Чехословаччина. 12 січня Антанта дала свою згоду на окупацію Закарпаття чехословацькими військами.

У січні в Східну Галичину прибула миротворча місія Антанти на чолі з генералом Ю. Бартелемі. Бартелемі запропонував посередництво у врегулюванні конфлікту зі сторони Паризької мирної конференції. Місія нав'язувала ворогуючим сторонам свою лінію розділення Східної Галичини. 27 лютого в Ходорові відбулася зустріч місії з делегаціями ворогуючих сторін. Переговори проходили за участю члена Директорії С. Петлюри. Петлюра попередив західноукраїнських політиків про формування Ю. Галлером армії у Франції і намагався умовити керівництво ЗУНР (ЗОУНР) піти на певні територіальні поступки для збереження республіки і набуття допомоги Антанти. Але

керівництво ЗУНР (ЗОУНР) не погодилося з доводами Петлюри й відкинуло «лінію Бартелемі».

Поки в Східній Галичині між ГА і польською армією йшли позиційні бої, українсько-польський фронт стабілізувався, у Франції генерал Ю. Галлер сформував «блакитну армію» (назва за кольором мундирів). Ця армія складалася з 6 дивізій в 68—92 тисяч солдатів та офіцерів і формально була підпорядкована головнокомандувачу союзних військ у Європі маршалу Ф. Фошу. Антанта, що озброїла цю армію, при передислокації її до Польщі висунула умову — використовувати її тільки проти Червоної армії. Однак Пілсудський та Галлер вирішили використовувати «блакитну армію» в наступі проти ГА та армії УНР.

У середині травня армія Галлера потіснила армію УНР на Волині. Наприкінці травня розпочався загальний відхід ГА до Збруча, без опору наступаючим, щоб зберегти залишки армії.

У травні загострилася ситуація на польсько-чехословацькій та польсько-німецькій границі. З галицького фронту були зняті 1-а та 2-а дивізії Галлера. Самого Галлера Пілсудський викликав до Кракова, запропонувавши йому стати на чолі нового антинімецького сілезького фронту. 29 травня Галлер, вважаючи, що завершення війни з українцями — питання декількох днів, передав командування галицьким фронтом генералу В. Івашкевичу. Польській армії було поставлене завдання вийти до приграничної річки Збруч.

8 червня 1919 року командувачем ГА замість М. Омеляновича-Павленка було призначено О. Грекова. Того ж дня почався загальний контрнаступ ГА. 9 червня уряд С. Голубовича склав свої повноваження, уся повнота військової та цивільної влади перейшла до «уповноваженого диктатора» Є. Петрушевича. ГА в середині червня зайняла Тернопіль і просувалася далі на захід.

Антанта 25 червня дала згоду на окупацію Польщею Східної Галичини, а 27 червня дозволила використовувати проти ГА армію Галлера у повному складі. Тоді ж польське командування вирішило розпочати загальний контрнаступ.

У такій ситуації генерал Греков змушений був віддати наказ про відхід корпусів ГА на схід до Збруча. 4 липня диктатор Петрушевич надіслав голові Директорії УНР телеграму, в якій говорилося про можливість переходу ГА за Збруч. У той самий час Петрушевич вів переговори з більшовиками та урядом Румунії. Однак румунська влада відмовилася пустити ГА на свою територію. 14 липня диктатор Петрушевич віддав наказ ГА передислокуватися на Поділля, на територію УНР.

2. Радянсько-українська війна (1917-1921).

Радянсько-українська війна, більшовицько-українська війна — збройний конфлікт між Радянською Росією та Українською Народною Республікою (УНР) в 1917—1921 роках за контроль над українськими землями, колишніми південно-західними губерніями Російської імперії. Складова частина української революції. Формально була війною між прихильниками незалежної України зі столицею в Києві (УНР) і більшовицької маріонеткової держави — Української Соціалістичної Радянської Республіки (до 1919 відомої як Українська Народна Республіка Рад) зі столицею в Харкові. Призвела до значних втрат у тогочасному українському суспільстві. Закінчилася поразкою УНР, більшовицькою окупацією України і входженням УСРР до складу Радянського Союзу в 1922 році.

Перша війна. Передумови. 7 (20) листопада 1917 року Українська Центральна Рада проголосила III Універсалом створення автономної Української Народної Республіки зі столицею в Києві. УНР наполягала на утворенні федеративного уряду в Росії з представників усіх

територій, що самовизначилися. Невдала спроба більшовиків змінити владу в Україні шляхом переобрання Української Центральної Ради викликала роздратування російського уряду — більшовицької Ради народних комісарів, тому вона вирішила захопити владу в Україні шляхом збройного повстання в Києві.

Проте, в ніч з 29 листопада (11 грудня) на 30 листопада (12 грудня) 1917 року українські війська, лояльні до Центральної Ради, придушили повстання, а заколотників вислали ешелонами за межі України. Більшовицькі відділи 2-го гвардійського корпусу під проводом Євгенії Бош, що їхали з фронту на захоплення Києва, були роззброєні 1-м українським корпусом Павла Скоропадського біля Жмеринки і відправлені до Росії. 30 листопада (12 грудня) 1917 року спалахнуло більшовицьке повстання в Одесі, яке так само закінчилося поразкою більшовиків.

4 (17) грудня 1917 року Рада народних комісарів Росії надіслала ультиматум Українській Центральній Раді за підписами Володимира Леніна і Лева Троцького. Більшовики вимагали легалізувати більшовицькі військові загони в Україні й припинити їх роззброєння. Зазначалося, що в разі невиконання вимог російський радянський уряд вважатиме Центральну Раду в стані відкритої війни проти нього. 5 (18) грудня 1917 року, не дочекавшись відповіді від українського уряду, Рада народних комісарів Росії постановила вважати Українську Центральну Раду своїм ворогом. Головнокомандувачем радянських військ проти України було призначено Володимира Овсієнка. 3 грудня того ж року біля північно-східних кордонів Української Народної Республіки стали концентруватися червоні війська.

7 (20) грудня Українська Центральна Рада відправила відповідь Раді народних комісарів за підписом Володимира Винниченка та Симона Петлюри, якою відхилила ультиматум. Розпочалася більшовицько-українська

війна. Війська Радянської Української Народної Республіки та Радянської Росії концентрувалися в Харкові, у районі Гомеля і під Брянськом. Вони нараховували 160 тисяч вояків і склалися з частин регулярної Російської імператорської армії, червоногвардійських загонів із Росії та України, загонів балтійських моряків. Вище політичне керівництво військом здійснював більшовик Володимир Овсієнко, а воєнне — есер Михайло Муравйов. Тактика більшовиків полягала в просуванні лініями залізниць і встановленні контролю над великими промисловими й транспортними центрами. Ради розраховували на допомогу робітничих загонів у цих містах.

Воєнні сили УНР складали добровольчі формування Вільного козацтва та українізовані добровольчі частини Російської імператорської армії. За кількістю війська УНР не поступалися радянським, але були розпорошені по Україні, тоді як більшовики діяли на головних стратегічних напрямках.

Наступ більшовиків.

8 (21) грудня 1917 більшовицькі червоногвардійські загони під проводом Володимира Антонова-Овсієнка вступили до Харкова. В ніч на 9 (22) грудня вони заволоділи містом^[5]. 12 (25) грудня 1917 року, за сприяння Ради народних комісарів Росії, більшовики провели в місті Всеукраїнський з'їзд Рад, на якому проголосили створення Радянської УНР зі столицею Харкові. Українська Народна Республіка на чолі з Центральною Радою визнавалася нелегітимною. 17 (30) грудня 1917 року Центральний виконавчий комітет радянської УНР проголосив маніфест про скинення влади Української Центральної Ради і Генерального секретаріату. Наявність в Україні двох центрів влади — київського національного і харківського радянського — дала змогу російським більшовикам формально залишатись осторонь війни, представивши її як внутрішній конфлікт.

24-25 грудня відбувся бій за станцію Лозова, тоді ж повстали юнаки Чугуївської школи.

25 грудня 1917 (7 січня 1918) року 30-тисячна російська армія чотирма групами вирушила з Гомеля і Брянська в Україну в напрямках Чернігів-Бахмач, Глухів-Конотоп, Харків-Полтава-Лозова. Одночасно у містах Лівобережжя було підготовлене повстання місцевих більшовицьких груп, при чому більшовицькою пропагандою було деморалізовано деякі українські гарнізони.

26 грудня більшовики захопили Харків і, наступаючи звідти, також Лозову, Катеринослав (9 січня 1918), Олександрівськ (15 січня), Полтаву (20 січня). Брянська група захопила Глухів (19 січня) і Конотоп (16 січня). В середині січня розпочалися бої українських частин з силами 7-ї червоної армії, що розгорнула наступ від Жмеринки на Браїлів і Вінницю та зайняли Ямпільський повіт. 17 (4) січня червоні ради депутатів взяли владу в місті Лебедин та Старобільську. За допомогою червоногвардійського загону встановлена радянська влада в Верхньодніпровську; червоногвардійські загони, що прибули з РСФРР, вступили в Борзну. В ніч на 18 (5) січня 6 ешелонів революціонізованих частин 2-го Гвардійського корпусу 7-ї армії зайняли Браїлів.

Одночасно група М. Муравйова, наступаючи з Полтави, захопила Ромодан, а звідти на північ — Бахмач (27 січня), де після триденного бою з українськими військами з'єдналися російські групи, які під командуванням Муравйова почали наступ на Київ. Українська Центральна Рада для захисту столиці вислала військові частини, сформовані з добровольців, на Полтаву і Бахмач.

14 (27) січня 1918 року в Одесі та Миколаєві спалахнули більшовицькі повстання.

16 (29) січня 1918 року відбувся бій під Крутами в якому Студентський Курінь з 300 бійців був розбитий 4-тисячним більшовицьким загonom. Незважаючи на таку перевагу, муравйовці втратили 350 вояків, після чого 50 студентів-добровольців, взятих у полон, було розстріляно. Того ж дня в Києві

спалахнуло більшовицьке повстання робітників на заводі «Арсенал». 23 січня (4 лютого) 1918 року його придушили вояки куреня Січових Стрільців та Вільного Козацтва. Перед лицем більшовицької загрози 2 лютого 1918 року УЦР і її уряд перебрались з Києва до Вінниці. Наступ російських червоногвардійців з Бахмача і Лубен на Київ тривав і 8 лютого український уряд залишив столицю. 26 січня (8 лютого) 1918 року більшовицькі війська під командуванням Муравйова захопили Київ, столицю УНР. Три дні в місті тривав терор, спрямований проти антибільшовицьких сил.

З Києва більшовицьке військо почало похід на Правобережжя, зводячи бої з частинами Вільного Козацтва. На Волині колишній російській 7 армії, яка переважно складалась з більшовиків, вдалося захопити Проскурів, Жмеринку, Козятин, Бердичів, Рівне й Шепетівку, а загони Української Центральної Ради обороняли позиції на лінії Житомир-Коростень-Сарни.

Український контрнаступ. Після укладення Берестейського миру (9 лютого 1918) і домовленості з німецьким і австрійським урядами про звільнення України від більшовицької окупації, українські частини під проводом генерала К. Прісовського і С. Петлюри, разом з німецькими (з 24 січня 1918) і австрійськими (з 27 лютого) частинами повели успішні бої на Правобережжі під Житомиром, Бердичевом, Козятином, Бучею і 1 березня 1918 звільнили Київ. Вночі з 21 на 22 лютого 1918 Звенигородський кіш Юрка Тютюнника розбив переважаючі сили більшовиків на станції Бобринська.

Упродовж березня-квітня німецькі і австрійські війська звільнили Лівобережну Україну, а військові загони отамана П. Болбочана і В. Сікевича — Крим і Донеччину. Переляканий німецьким наступом, В. Ленін доручив 14 березня 1918 своєму представникові в Україні С. Орджонікідзе удавано українізувати російські загони В. Антонова і Муравйова, однак і цей маневр не мав успіху. У той час бої відбувалися за залізничні вузли,

а просування військових частин здійснювалося панцерниками залізничними коліями. Тим часом радянська Росія змушена була визнати умови Берестейського миру і згодом, 12 червня 1918, підписала з Українською Державою прелімінарний мир.

Друга війна. Початок війни. Друга фаза радянсько-української війни розпочалася під час антигетьманського повстання, очолюваного Директорією УНР. 17 листопада 1918 у Москві створено Тимчасовий Робітничо-Селянський Уряд України, який з допомогою частин Червоної армії на чолі з В. Антоновим-Овсієнко, Й. Сталіном і В. Затонським, без оголошення війни, у грудні 1918 почав з Курська наступ на Україну. В ніч на 18 листопада 1918 з Чернігівщини повідомили про оволодіння більшовиками Глухівським повітом. 19 листопада радянські війська оволоділи Ямполем та хутором Михайлівським, стискають кільце навколо Глухова; 20 листопада — до станції Коренєво (нині Курська область РФ). 26 листопада почався наступ авангарду радянських частин у напрямку Мозир-Калинковичі. 7 грудня кордонна варта і гетьманські сили полишили Новгород-Сіверський, переїхавши до Городні. 21 грудня радянські частини Окремої групи військ Курського напрямку зайняли міста Рильськ, Коренєве, Пушкарну і Суджу та ряд інших населених пунктів, де до того були українські війська.

Проти цієї агресії Директорія вислала радянському урядові ноти протесту (31 грудня 1918, 3, 4 і 9 січня 1919). 5 січня 1919 з Москви надійшла нота народного комісара закордонних справ РСФРР Г.Чичеріна у відповідь на радіотелеграми уряду УНР від 31 грудня, 3 — 4 січня. У ній стверджувалося, що військ РСФРР в Україні немає, а проти Директорії воює армія «українського радянського уряду, який є цілком незалежний». Під час війни на окупованій ними українській території більшовики створили маріонетковий радянський уряд УСРР. Голова Ради народних комісарів РСФРР Володимир Ленін зазначав, що створення місцевих радянських урядів на окупованих територіях національних республік «забирає можливість в шовіністів України, Литви,

Латвії, Естляндії розглядати рух наших частин, як окупацію»^[7]. Після бою за Чернігів Директорія 16 січня 1919 оголосила війну радянській Росії. На той час українські військові сили склалися з регулярних формацій: Корпус Січових Стрільців, Запорізький корпус, а також з недисциплінованих повстанських загонів, якими командували отамани (М. Григоріїв, Ангел, Зелений та ін.), які часто переходили на бік більшовиків. Впродовж грудня 1918 — січня 1919 більшовицькі війська, за співпраці деяких отаманів, зайняли Лівобережжя, а 5 лютого 1919 підійшли до Києва, і український уряд знову був примушений залишити столицю. У лютому 1919 більшовики повели подвійний наступ: на півночі по лінії Мозир-Коростень, Луїнець-Сарни-Рівне, намагаючись відтягти відділи Армії УНР від УГА, і на півдні з району Кременчук-Катеринослав через Знам'янку на Бірзулу-Жмеринку, з метою ізолювати українські військові частини від десанту Антанти. На цьому відтинку Армія УНР зазнала поразки, бо в певний момент отаман М. Григоріїв, незадоволений поступливістю Директорії супроти Антанти, перейшов на більшовицький бік. Третя більшовицька група повела наступ з Києва в напрямі Бердичів-Козятин-Жмеринка, щоб не допустити з'єднання між північними і південними частинами Армії УНР.

Бої на Правобережжі (березень – липень 1919 року). У березні 1919 військо УНР перейшло в контрнаступ, завдаючи відчутних ударів більшовикам у районі Бердичів-Козятин-Житомир і підступаючи аж під Київ. Цей стратегічний маневр Армії УНР унеможлилював спробу більшовиків прорватися через Румунію на Угорщину для допомоги військовим частинам Бели Куна, які захопили владу в Угорщині. У квітні 1919 більшовики скористалися з відходу військ Антанти, щоб наступом на сер. відтинку на Жмеринку відтяти українську південну групу від решти Армії УНР; через непослух отамана О. Волоха ця група мусила 16.4.1919 перейти Дністер, де румуни її роззброїли, і тільки пізніше через Галичину дістатися на Волинь. У руках української влади

залишилася значно звужена територія і смуга, завширшки 40-50 км на південно-західній Волині в районі Дубного-Бродів.

Спроба перевороту отамана В. Оскілка (19. 4. 1919) ослабила також північний антибільшовицький фронт на Волині. Тоді ж у настроях населення з'явилися певні зміни. Антиукраїнська політика радянського уряду УРСР та жорстокі реквізиції більшовицького війська викликали обурення серед селян, які поповнювали лави повстанців, вороже наставлених до більшовицької влади. За таких обставин навіть антирадянська незалежна УСДРП створила свій революційний комітет, яким збройно виступила проти російських більшовиків.

У травні 1919 більшовики скористалися з наступу поляків у районі Луцька, (чим була ослаблена Північна група Армії УНР), щоб наступом з півночі й південного сходу захопити Рівне, Шепетівку, Проскурів, Кам'янець-Подільський. За таких обставин Армія УНР, уклавши перемир'я з поляками (24.5.1919), реорганізувалася у складі 4 військових груп: Січових Стрільців, Запорізьку, Волинську й Південно-Східну, охоплюючи разом близько 15 000 бійців і на початку червня зручним наступом витиснула більшовиків з південно-західного Поділля, звільнивши Кам'янець-Подільський, який став тимчасовим осередком українського уряду. В кінці червня — на початку липня більшовики знову здобули втрачену територію, захопивши Проскурів (5.7.1919) і підійшовши до Кам'янця. Однак в середині липня, зміцнившись повстанським загоном Ю. Тютюнника (рештки загону Григор'єва), що пробився крізь зону, контрольовану більшовиками, Армія УНР відтиснула більшовиків за лінію Городок — Ярмолинці — Шаргород — Дунаївці — Нова Ушиця — Вапнярка.

18 липня 1919 в Кам'янець-Подільський до урядового центру УНР прибули для переговорів щодо продовження бойових дій на більшовицькому фронті члени Головного повстанського штабу України Ю. Мазуренко, З. Малолітко, А. Пісоцький, Сердюк, Я. Діяченко, О. Щадилов.

Контрнаступ об'єднаного війська УНР і ЗУНР.

Після переходу УГА за Збруч (16-17. 7. 1919) командування Української Галицької армії на чолі з Мироном Тарнавським розробляє три варіанти подальших дій:

- відновити бойові дії з метою визволення Галичини;
- взяти участь у наступі на Київ;
- відступити до Одеси, Миколаєва, Херсона, налагоджуючи зв'язок з

Заходом, та повернути з Італії військовополонених галичан. Над цим в Італії працювала місія УНР під проводом О.Севрюка — проводив переговори про сформування в таборі Кассіно чотирьох дивізій по 12 тисяч стрільців кожна.

В другій половині липня відбувалися бої об'єднаних українських армій за стратегічну ініціативу на протибільшовицькому фронті. Здобуття українськими частинами Могилева, Чорного Острова, Проскурова надало можливість планування з цього плацдарму для розгортання наступу на Київ.

У серпні 1919 почався спільний похід Армій УНР і УГА проти більшовиків під командуванням генерала М. Юнакова і В. Курмановича. Об'єднані армії в числі 85 000 бійців і близько 15 000 українських повстанців наступали на Київ й Одесу. Бої за Вапнярку відбулися на залізничній станції Вапнярка 26—27 липня 1919 і закінчився перемогою 3-ї дивізії армії УНР, під командуванням полковника Олександра Удовиченка. За вдало проведену операцію 3-я дивізія була офіційно удостоєна назви «Залізна».

30 липня в Кам'янці-Подільському відбулася нарада керівництва УНР і ЗУНР за участю місій Франції, Англії і США, яка розглянула остаточний план операції об'єднаних українських армій у напрямі на Київ і Одесу. Головний отаман доповів також про план ліквідації більшовицької влади в Україні, виклав вимоги до Антанти щодо озброєння і обмундирування 500-тисячної української армії. Він просив місії переконати Ю. Пілсудського у необхідності нового

виступу проти більшовиків. Цього ж дня Головнокомандувач УГА М. Тарнавський у наказі закликав вояків Галицької армії: «Вирвати матір українських міст — столицю Київ, а звідти рушити переможно на галицьку столицю — Львів». На вечір того дня об'єднаними українськими арміями взято Проскурів, червоні війська залишили його після запеклих боїв.

Українські сили після завятих боїв на Подільському відтинку зайняли Вінницю (12.8), Хмельник, Янів, Калинівку, Старокостянтинів (14.8) згодом Бердичів (19.8), Житомир (21.8), і 31.8 українські частини сер. відтинку увійшли у Київ. Однак, у той самий час до Києва увійшла і Добровольча Армія А. Денікіна. Щоб не допустити до конфлікту з ними українські частини залишили Київ.

1 вересня 1919 року у Варшаві військова делегація УНР на чолі з полковником Петром Ліпком (сотники Петро Мшанецький, Василь Руцький, Остап Луцький, Семен Магальяс) підписала договір про перемир'я з Польщею терміном на 1 місяць, який потім передбачалося подовжувати за бажанням сторін. Демаркаційна лінія встановлювалась по р. Збруч -Заслав-Олевськ-Мозир. Між річками Жванчик та Збруч утворювалася нейтральна зона.

9 вересня 1919 частини української армії, що вели наступ проти червоних військ у напрямі на Одесу, захопили Бірзулу.

Трикутник смерті. Із суперництва між українцями і денікінцями скористалися більшовики, які перекинули свою 14 армію з оточення в районі Катеринослав-Ольвіопіль через Сквиру до Житомира. Конфлікт з Денікіним був викликаний розбіжностями між командуванням УНР і УГА, ситуацію ще ускладнила епідемія тифу. УГА підписала сепаратну угоду з Денікіним (6 листопада 1919). У цей час радянські війська почали захоплювати Правобережжя, яке перед тим здебільшого було окуповане Денікіним, а на заході поляки окупували рештки території під владою УНР. 19 листопада війська Червоної армії оволоділи Бахмачем, наблизились до Ніжина і Конотопа,

створюючи плацдарм для наступу на Київ. Армія й уряд УНР, опинившись в кінці листопада в оточенні більшовиків, поляків і денікінців, вирішили на нараді в Чорторії (4 грудня 1919) припинити регулярну військову дію, натомість продовжувати боротьбу партизанським способом у запіллі більшовиків і денікінців.

У союзі з Польщею (грудень 1919 – листопад 1920). Перший Зимовий похід. У Зимовому поході (6 грудня 1919 — 6 травня 1920) Армія УНР під проводом М. Омеляновича-Павленка оперувала в запіллі більшовиків на Єлисаветщині, з лютого 1920 за Дніпром на Золотонощині, де воювала з 14 радянською армією.

Радянсько-польська війна. Після підписання Варшавського договору (22 квітня 1920) почався польсько-український наступ на більшовиків. Польська армія і дві українські дивізії, а також армія, що повернулася з Зимового походу, почали наступ проти більшовиків. Уже 7 травня 1920 дивізія М. Безручка разом з польськими частинами увійшла до Києва (Київська операція війська польського). Однак ці початкові успіхи були перекреслені контрнаступом більшовицької армії С. Будьонного, який за червень-серпень здобув територію біля річки Збруч, і згодом зайняв велику частину Галичини і Волині та через Замостя прямував на Варшаву. Після розгрому більшовиків під Варшавою (15 вересня 1920^[9]) почався черговий наступ польсько-українських армій, які відтиснувши більшовицькі загони, дійшли на Поділлі до лінії Яруга (над Дністром) — Шаргород — Бар — Літин. Ці операції були припинені 18 жовтня 1920 р., коли польський уряд підписав запропоноване російською стороною перемир'я. Тоді Армія УНР в числі 23 000 бійців сама продовжувала боротьбу проти більшовицьких військ до 21 листопада 1920, коли під тиском переважаючих військ мусила перейти Збруч на територію польської держави, де була інтернована.

Спроби поновити боротьбу (листопад 1920 — 1920-ті). Другий Зимовий похід. Останній збройний виступ добровольців з-поміж інтернованих у Польщі вояків УНР проти більшовиків, під командуванням генерала Ю. Тютюнника, відбувся в листопаді 1921. Завданням цього так званого *Другого Зимового* походу було рейдом підпілля проти більшовиків з метою скоординувати партизанські загони, дії яких мали викликати повалення радянського режиму в Україні. Організовані три групи: подільська (400 бійців), волинська (800 бійців) і бессарабська (до 300 бійців) перейшли радянський кордон і оперували на Правобережжі. Подільська група 25 жовтня перейшла через Збруч у районі Гусятина, пройшла з успішними боями Поділля і дійшла до с. Вахнівки на Київщині, звідки повернула через Волинь до польського кордону і перетнула його 29 листопада. Волинська група перетнула радянський кордон 4 листопада, 7 листопада захопила Коростень і дійшла до с. Леонівки на Київщині, але, не з'єднавшись із подільською групою, також подалася на Захід. Оточена кіннотою Г. Котовського, волинська група була розбита у бою під Малими Мінками (17 листопада), а 359 бійців, що потрапили до полону, були 21 листопада 1921 розстріляні під Базаром. 150 вояків із Волинської групи прорвалися до польського кордону.

Партизанський опір. У кінці серпня 1920 року Всеукраїнська центральна комісія по боротьбі з дезертирством видала наказ про створення інституту п'яти та десятихатників, відповідальних за те, щоб в їхньому селі ніхто не мав контактів з повсталими загонами. За порядок на селі вони відповідали особистим життям та життям своєї родини.

Після невдалого завершення війни регулярними частинами армії УНР, до справи взялися партизанські загони. Ще кілька років велася, головним чином на Правобережжі, партизанська боротьба проти більшовицької влади. Командири повстанських загонів, які формально не підпорядковувалися українському військовому керівництву, яке на той час вже перебувало у екзилі,

продовжували сподіватися на нове загальне військове зрушення, яке дозволить звільнити Україну з-під радянської окупації.

У цій боротьбі прославилися повстанці з Київської губернії (сьогодні землі Черкаської області), зусиллями яких на території Чигиринського повіту було створено українське державне утворення — Холодноярську Республіку, в якій діяли закони УНР.

У вересні 1922 року більшовики, агенти яких замаскувалися під представників уряду УНР, вийшли на контакт з отаманами Холодного Яру, що дало змогу нейтралізувати головний осередок опору та згодом повністю знищити холодноярських повстанців.

Постала 1920 року і Літківська республіка під керівництвом Трохима Короля.

Весною 1921 ЧК придушило опір формувань Степового-Блакитного.

У вересні-жовтні 1922 року, згідно з радянськими реляціями, ліквідовано Волинську повстанську армію. Заарештовано 900 членів: переважно учителів, кооператорів, агрономів.

Тоді ж, згідно з радянськими джерелами, в Київській губернії розгромлено збройні формування отаманів Галчевського і Левченка.

Зі звіту ГубЧК Кременчуцької губернії: «Шляхом ідеологічного розкладу ліквідовано збройне формування отамана Чорного Ворона. Члени формування явилися з повинною до органів радянської влади і добровільно здали зброю».

З тих же джерел: «Вересень — жовтень 1922 р. Повстанський селянський рух і кримінальний бандитизм посилювалися в Київській губернії, де діяло 40 збройних формувань. У Катеринославській та Миколаївській губерніях переважав кримінальний бандитизм, а в інших губерніях — повстанський селянський рух, під проводом петлюрівських і махновських організацій. Багато

з них мали зв'язки з антирадянськими центрами української еміграції за кордоном».

9 вересня 1921 в с. Жаботин Черкаського повіту Кременчуцької губернії кавалерійським полком ліквідовано селянський повстанський загін. Отамани Петренко, Деркач і Череп разом зі своїми вояками добровільно здали зброю.

7 вересня 1923 року в Гайсинському районі Гайсинського округу Подільської губернії ліквідовано рештки повстанського загону Орлика.

12 червня 1925 було ліквідовано останнє (відповідно офіційних радянських джерел) українське повстанське військове угруповання на чолі з Марусею Бессарабовою, що діяло в Білоцерківському та Бердичівському округах Київської губернії.

Окремі загони українських повстанців боролися проти радянської влади до кінця 1920-х років. Зокрема, козаки під проводом отаманів Андрія та Степана Блажевських воювали до 1930 року, поки обидва брати не загинули від рук чекістів

3. Кримська операція (1918).

Кримська операція 1918 року — військовий похід спеціальної групи Армії Української Народної Республіки на чолі з полковником Петром Болбочаном у квітні 1918 року на Крим проти більшовиків, що окупували Кримську Демократичну Республіку, з метою встановлення на території півострова української влади та взяття під контроль Чорноморського флоту.

22 квітня 1918 року в ході Кримської операції під проводом полковника Петра Болбочана армія УНР форсувала Сиваш і звільнила від більшовиків Джанкой, першу вузлову станцію в Криму. Завдяки цьому

українська армія отримала можливість для розгортання подальшого наступу та раніше за німців дісталася Сімферополя. Перемоги було досягнуто з мінімальними втратами.

Однак далі, через політичний конфлікт між керівництвом УНР і союзниками Німецької імперії, війська УНР були змушені полишити Крим, не дійшовши до Севастополя, як це було передбачено первісним планом.

Причини та передумови операції. Навесні 1918 року українська армія, за підтримки німців, продовжувала переможний наступ. В авангарді армії УНР перебував Запорізький корпус полковника Петра Болбочана. Успішному та стрімкому просуванню запорожців сприяли 2 фактори: по-перше, війська корпусу рухалися вздовж головних залізничних шляхів, не даючи противнику можливості ані організувати відступ, ані ефективну оборону.

По-друге, як згадували безпосередні учасники тих подій, на момент військових дій весни 1918-го року Червона армія являла собою «розбійничі, розпутні банди», які не могли «протиставитись ні дисциплінованим та компактним масам німецьких військ, ні молодій патріотично налаштованій українській армії».

Запорізький корпус. Розповсюджена версія, згідно з якою 6 квітня 1918 року запорожці переможно вступили до Харкова. Насправді більшовики залишили Харків лише 8 квітня, після чого до міста ввійшли німецькі частини генерала Фон Клаузіуса. Запорожці ж дісталися Харкова лише 9 квітня.

Не чекаючи призначення з боку уряду, Петро Болбочан за погодженням з генералом Олександром Натієвим призначив тимчасовим губернським військовим комендантом (з виконанням обов'язків губернського комісара) полковника Олександра Шаповала — командира 4-го Запорізького полку імені Б. Хмельницького. Через кілька днів - 9 квітня 1918 року - Запорізька

дивізія за наказом військового міністерства була розгорнута у Запорізький корпус, оскільки у ході звільнення Полтавщини від більшовицької окупації чисельність Запорізької дивізії зросла, переважно за рахунок української інтелігентської молоді. За задумом військового міністерства УНР, у процесі розгортання дивізії в корпус 1-а дивізія мала зі свого складу виділити 2-гу дивізію.

За короткий час існування Запорізький корпус став однією з найбоєздатніших українських військових частин. Його найкращим підрозділом був 2-й Запорізький піший полк на чолі з полковником Петром Болбочаном. Вояки одержали нові мундири захисного кольору англійського зразка. Кашкет був прикрашений кокардою із національною символікою. Старшинські відзнаки — на комірі, посада відзначалась вузлами на лівому рукаві, у старшин — золотим позументом, у козаків — синім сукном.

Військовий парад у Харкові, який 2-й Запорізький піший полк під командуванням полковника Болбочан провів спільно з німецькими військовими формуваннями, справив велике враження на населення міста й мав велике пропагандистське значення. Після параду чимало старшин та солдатів колишньої російської армії почали вступати до лав українського війська.

Посад вони не прийняли і знаходили при німецькому штабі в Харкові.

Значення Криму. На той час український уряд уже давно здійснював підготовку до опанування Чорного моря, без чого було б неможливим і саме існування української держави. Ще 23 грудня 1917 року при Генеральному секретаріаті у Києві створено Морський Секретаріат, згодом Морське міністерство, а законом від 13 березня 1918 року, Українська Народна Республіка перебрала собі весь військовий і торговельний флот Чорного моря. Тим часом, своє становище у Криму зміцнювали більшовики, виникла небезпека зовсім втратити Чорноморський флот.

Напередодні походу. Наказ уряду. 10 квітня 1918 року, наступного дня після переформування дивізії в корпус, штаб запорожців одержав таємний усний наказ уряду, оголошений військовим міністром Олександром Жуківським. Генералові Олександрові Натієву належало виділити з корпусу окрему групу, забезпечену всіма видами зброї на правах дивізії під командуванням полковника Болбочана.

Перед ним поставлене окреме стратегічне завдання: випереджаючи німецькі війська на лінії Харків-Лозова-Олександрівськ-Перекоп-Севастополь, звільнити Кримський півострів від більшовиків, захопити Севастополь. Кінцевою точкою військової операції мав стати Чорноморський флот, розташований у Севастопольській бухті, який планували включити до складу українських збройних сил. Групі Петра Болбочана в ході операції поставлено також завдання захопити військове майно таврійських портів.^[6]

Разом з Кримською групою рухалися вже призначені Українською Центральною Радою глави кримської адміністрації: Перекопський повітовий комісар (з червня 1918 староста) Вільнер Петро Євгенович, Євпаторійський повітовий комісар Байдак Володимир Миколайович, Сімферопольський повітовий комісар Благановський Микола Володимирович та інші. Для зв'язку з 52-м Німецьким корпусом призначений український представник Десницький А.В.

Ще одна група Запорізького корпусу під командуванням особисто генерала Натієва мала вирушити у напрямку Лозова-Слов'янськ для звільнення від більшовицьких частин Донецького басейну. Організацію та відрядження цього формування запорожців проводив сам генерал Натієв, доручивши Петрові Болбочану командування Кримською групою. Сергій Шемет, близький друг полковника Болбочана, згадував пізніше у своїх спогадах:

«Протягом усього походу корпусу з Києва до Харкова безпосереднє керівництво частинами під час бойових дій здійснював полковник П. Болбочан, у

той час як генерал Натієв змушений був весь свій час віддавати справам організації зібраних на швидку в Києві й посланих у похід частин.

Натієв умів оцінити заслуги своїх помічників і не боявся конкуренції тих, хто своїми заслугами піднімався вище загального рівня, тому він не побоявся висунути наперед Болбочана і призначити його командуючим першою дивізією Запорізького корпусу, не побоявся дати Болбочанові і його дивізії виконати окреме завдання — звільнення Криму від більшовиків, хоч це доручення вочевидь давало тому можливість піднятися в очах Уряду і суспільства ще вище».

Переговори з німцями. Напередодні форсування Сиваша Петро Болбочан зустрівся з генералом фон Кошем, командиром 15-ї ландверської дивізії, яка наступала на Тавриду слідом за групою Болбочана. Генерал повідомив полковника про намір німецького командування силами корпусу за підтримки флоту здійснити операцію та зайняти Крим. Маючи завдання уряду випередити німецький наступ і оволодіти Таврійським півостровом раніше за німців, запорожці готувалися самотійно взяти Перекоп. Петро Болбочан, як командир дивізії й офіцер нижчого рангу, змушений був визнати свою підлеглість німецькому генералу, але від запропонованої допомоги — німецьких військових частин та бронепоїздів, що мали прибути до Мелітополя, він відмовився. Німецьке командування досить скептично поставилося до планів запорожців з огляду на вигідне оборонне становище ворога: на Перекопі більшовики могли навіть незначними силами стримувати чисельно переважні частини противника, а на Сиваші природні умови робили переправи майже неприступними. Німці вважали неможливим здобуття Перекопу без важкої артилерії, яка мала підійти найближчим часом до розпорядження 15-ї ландверської дивізії, і сприйняли наміри Болбочан як зухвалу витівку. Можливо, саме це спонукало німецьке командування пропустити запорожців для подальшого наступу на Тавриду.

Розгортання військової акції. До складу Кримської групи ввійшли 2-й Запорізький полк, 1-й кінний полк імені Костя Гордієнка, інженерний курінь,

кінно-гірська гарматна дивізія, три польові батареї та одна гаубична, автопанцирна дивізія і два бронепотяги.

1-й і 3-й Запорозькі полки, 3-й Гайдамацький полк (що спеціально прибув з Києва), гарматний та інженерний полки входили до донецької групи під командою полковника Сікевича, команданта 3-го Гайдамацького полку.

Просування українських військ на південь. Після звільнення Катеринослава 20 березня (2 квітня) генерал від інфантерії Роберт Кош зустрівся, згідно з документами виявленим професором Сергійчуком В., з безіменними представниками кримських татар, які заявили:

«...про готовність прилучитися до української держави, коли запевняться їм національно-культурні права».

Ця зустріч підтверджує найсміливіші припущення про ретельну підготовку квітневого повстання кримських татар проти більшовиків у Криму.

13 квітня 1918 року відділення Кримської групи вирушили на південь, з Харкова до Лозової. Звідси вони почали наступ у севастопольському напрямі й 14 квітня після коротких боїв разом з 2-м і 3-м батальйонами 53-го полку 15-ї ландверної дивізії зайняли Олександрівськ. В Олександрівську запорожці зустрілися з Українськими січовими стрільцями, що з австрійським військом наступали з Правобережжя.

18 квітня передові частини Кримської групи почали бій за Мелітополь, який більшовики завзято обороняли. Запорозька піхота, під захистом бронепотягів і артилерії, приступом здобула ворожі шанці та змусила більшовиків відступати у напрямку Тавриди, на сиваські позиції. У Мелітополі до рук українського війська потрапили великі комори харчів та зброї, самоходи, літаки та моторні катери.

На світанку 18 квітня германські частини підійшли до Перекопу, ланцюги 182-го піхотного полку 217-ї піхотної дивізії і Баварська кавалерія почали

наступати на позиції більшовиків і вже ввечері після запеклих боїв зайняли Перекоп.^[13] 19 квітня німці після бою зайняли Армянськ.

Під станцією Якимівка був розбитий Феодосійський червоногвардійський загін під командуванням Федька І. Ф., після чого залишки загону відступили на Новоолексіївку — Генічеськ — Салькове і через Чонгар пішли в Крим.

Просуваючись уперед, українські частини безупинно наседали на ворога, що відступав, кіннота й піхота на автомобілях, здійснюючи постійні блискавичні наскоки, деморалізувала більшовицькі ряди. Як наслідок, 21 квітня 1918 року частини Кримської групи зайняли Новоолексіївку — останню станцію перед сиваським мостом — та впритул наблизилися до переправ.

Сиваський блицкриг. На Сиваші у більшовиків були вже більш потужні та організовані укріплення, ніж у доколишніх населених пунктах, але, попри це й замінований міст, українські війська ефективно, за день, здобули ворожі позиції.

Блискавична військова операція, проведена полковником Болбочаном на Сиваші, вирішила не тільки успіх майбутньої Кримської операції, але й уберегла Запорізьку дивізію від значних утрат особового складу. Поряд із часовим та технічним факторами був урахований також і психологічний. Готуючи наступ, штаб дивізії зробив усе можливе, щоб дезорієнтувати більшовиків та позбавити їх можливості дістати інформацію про дійсний стан речей на фронті. Безпосередній учасник тих подій сотник Борис Монкевич у своїх спогадах згодом писав:

«При таких сприяючих умовах як непоінформованість більшовиків та їх неуважність у справі оборони переправ, Болбочан відкинув попередній план форсування Сиваша моторовими катерами і рішив раптовим наскоком захопити безпосередньо залізничну переправу».

Таким чином, уночі 22 квітня 1918 року перша сотня 2-го Запорозького полку під командою сотника Зілінського на мотодрезинах швидко переїхала замінований міст та дезактивувала вибухівку. За вояками посунули два бронепотяги. Більшовики, не сподіваючись такого непередбачуваного наскоку, не встигли приступити до оборони переправи — бронепотяги доїхали до лінії ворожих шанців та гарматним і скорострільним вогнем посіяли поміж «червоних» паніку. Сотник Зелінський зі своєю сотнею кинувся до шанців та остаточно змусив більшовиків залишити позиції. Цілий 2-й полк, що на той час уже перейшов міст, зайняв ворожі укріплення.

Аналізуючи успіх операції Борис Монкевич підкреслював:

«Це стало можливим лише завдяки вмінню Болбочана передбачати дійсний стан речей у ворожому таборі, відгадувати його (ворога) психологію і моральний стан, а також дякуючи хитрощам Болбочана, оскільки Перекоп звичайним приступом ... здобути було б неможливо».

Для кращого розуміння складності операції Монкевич також подає опис укріплень Перекопу:

«Упродовж усього берега Сальківських позицій, була зроблена лінія окопів з бетоновими гніздами для кулеметів, всі окопи були оббиті дошками, артилеристські позиції були збудовані по останньому слову техніки».

Крім того, перекопські укріплення були прекрасно оснащені далекобійною та важкою артилерією, спеціально знятою більшовиками із Севастопольських фортів і встановленою на помостах. Облога Запорізькою дивізією таких укріплень могла тривати не один місяць і призвести до великих людських втрат, якби не заздалегідь продуманий Петром Болбочаном та його штабом план обходу основних позицій ворога з боку Сиваша.

Унаслідок блискавично проведеної операції все військове майно та зброя укріплень перейшли до розпорядження Запорізької дивізії, що ще більше її

зміцнило. Маючи багато технічних засобів пересування, Болбочан міг пересуватися швидше за ворога і легко маневрував кіннотою, не даючи більшовикам спочинку та відрізаючи їм шляхи відступу.

Не чекаючи надходження решти сил, полковник Болбочан дав наказ переслідувати ворога на кримській території.

Наступ. Увечері 22 квітня 1918 року Кримська група з боєм захопила місто Джанкой — першу вузлову станцію в Криму, що дало їй можливості для розгортання подальшого наступу. Тут зосередились усі сили похідної групи і почали трьома частинами просуватися далі: перша частина, що складалася з піхоти, автопанцирників та артилерії просувалася східним боком залізниці за маршрутом Джанкой-Сімферополь, друга частина (Гордієнківський полк та кінно-гірська гарматна дивізія) рушила у напрямку Євпаторії, а третя частина вирушила на Теодосію (нині — *Феодосію*).

На тлі політичних помилок та військових поразок Центральної ради, військовий рейд 1-ї Запорізької дивізії виглядав блискучою військовою кампанією, яка мала неабияке геополітичне значення і незабаром забезпечила для України здобуття Чорноморського флоту.

Рівень дисципліни серед запорожців був високий упродовж усієї операції — козаків й старшини високо цінували Петра Болбочана, повага до нього та його авторитет були безсумнівними. Це мало ще один, можливо, дещо несподіваний наслідок: віддане ставлення вояків Запорізької дивізії до свого командира було з підозрою сприйняте керівництвом військового відомства УНР — пішли поголоски про начебто диктаторські амбіції полковника.

Під час Кримського походу Запорізька дивізія поповнилася значною кількістю добровольців із Таврії, а також кримськотатарськими добровольчими формуваннями. Полковник Петро Болбочан мав намір створити з них окрему

регулярну частину, проте згідно з наявними домовленостями українського уряду з німецьким командуванням був змушений розпустити ці волонтерські загони. Усе ж, багато добровольців із Тавриди вступили до Запорізької дивізії ще у Мелітополі.

Головні сили групи Болбочана були скеровані на Сімферополь, який був захоплений майже без опору ранком 24 квітня 1918 року. Приблизно у той самий час Гордієнківський полк захопив Бахчисарай.

Очевидець писав:

«Ніде на всій Україні не зустрічали українського війська з таким ентузіазмом, з такими оваціями й таким захопленням, як робило це населення Сімферополя та інших зайнятих кримських місцевостей».

Але на тому свій наступ українські війська змушені були зупинити.

Німецькі дослідники стверджують що Сімферополь був зайнятий без бою 22 квітня.

Квітнєве повстання. З виходом германців до Перекопу Крим спалахнув антикомуністичним повстанням з найширшим спектром учасників від робочих дружин профспілок і бойовиків клерикальної «Бютюн Крим Муслюманлари шурази» до членів РСДРП, кримськотатарських соціалістів і «Костянтинівського Ордена Святого Георгія».

Протистояння з німцями. Як відомо, Кримський похід проводився за таємним усним наказом уряду й Міністерства військових справ УНР. Попри пропозиції німців у ході Берестейських переговорів включити Крим до сфери національних інтересів УНР, українська делегація цього не зробила, аргументуючи свою відмову правом кримськотатарського народу на самовизначення. Однак згодом уряд Всеволода Голубовича вирішив провести військову операцію, хоча ще за місяць до початку походу — 9

березня 1918 року — на засіданні Ради народних міністрів міністр внутрішніх справ Михайло Ткаченко заявляв:

«...покладатися на наше військо не можна, а через це потрібно очищати територію України при допомозі німців...».

Така непослідовність уряду та його членів вкотре демонструвала відсутність ясної й однозначної державної політики в лідерів УНР, які керувалися насамперед партійними програмами.

Успіхи українських військ у Кримській військовій кампанії виразно проявили непрофесійність та вузькополітичну заангажованість багатьох членів українського уряду. Як наслідок — військовий потенціал та блискучі перемоги Запорізької дивізії не були використані, а сама вона фактично потрапила під загрозу ліквідації німецькими військами. Причина була вельми проста: після вдалих операцій запорожців під Олександрівськом та Мелітополем та після успішної переправи через Сиваш німецьке військове командування почало висловлювати занепокоєння діями українських військ. Намагаючись стримати їхній наступ, командир 15-ї німецької ландверської дивізії генерал фон Кош з наказу свого командування почав вимагати припинення операцій українських військових частин. Після звільнення запорожцями Джанкою, а згодом і Сімферополя відносини між українцями та німцями загострилися ще більше.

Становище українців. Петро Болбочан мусив рахуватися з вимогами німецького командування припинити наступ, оскільки німці погрожували застосуванням сили до Запорізької дивізії. З іншого боку, існував наказ українського уряду оволодіти Севастополем та Чорноморським флотом, до того ж, у цей час запорожці мали всі можливості для здійснення дорученого їм завдання. Значною мірою цьому сприяли сили добровольців, які постійно перебували до українських частин, та симпатії місцевого населення. Крім того,

запорожці мали у своєму розпорядженні багато самоходів та гірських гармат, необхідних для бою у тій місцевості. Лише кінна група, підсилена Кримським кінним полком, нараховувала до півтори тисячі шабель.

Ультиматум фон Коша. 26 квітня 1918 року 15-та німецька дивізія з наказу генерала фон Коша оточила всі місця дислокації українських військ та головні стратегічні пункти Сімферополя. Полковнику Петру Болбочану оголошено ультиматум негайно скласти зброю, залишити все військове майно і виїхати з міста й території Криму під охороною німецького конвою на правах інтернованих, розпустивши при цьому добровольчі загони. Пояснюючи причину своїх вимог, генерал фон Кош заявляв, що згідно з умовами Берестейської угоди Крим не належить до території України і для перебування українського війська на цій землі немає жодних підстав. На протести командира запорожців була дана відповідь, що Міністерство військових справ УНР на запити німецького командування відповідає, що *«абсолютно нічого не знає за таку групу і жадних завдань для операцій у Криму ніякому відділові не давало; Український Уряд рахує Крим цілком самостійною державою»*.

Відповідь Болбочана. Не маючи зв'язку з урядом, полковник Петро Болбочан розробив два можливі плани продовження операції звільнення Кримського півострова від більшовицьких частин. Один з них передбачав наступ на Севастополь і Ялту через гори, де легше уникнути зіткнень із німцями — він мав бути реалізований кінним полком ім. Костя Гордієнка під командуванням Всеволода Петріва та Кримським кінним полком. Інший — у випадку збройного протистояння з німцями — передбачав прорив запорожців на Керченський півострів, де мала бути утворена оборонна лінія між Арабатською та Феодосійською затоками. У разі продовження військових операцій німців проти українців останні мали оборонятись, зайняти фортеці Керч та Єні-Кале і встановити зв'язок з Кубанню. Запорожці розпочали реалізацію першого плану, передбачаючи можливий наступ більшовицьких частин, які могли відтягнути увагу німецького командування.

Висунуті німецьким командуванням вимоги щодо виведення українських військ із Тавриди були одразу відкинуті Петром Болбочаном, який тривалий час намагався зв'язатися з Києвом й одночасно не допустити військового зіткнення. Запорожці — козаки і старшини — у свою чергу демонстрували німцям бойовий вишкіл та намір послідовно діяти згідно з розпорядженнями власного уряду. Важливим у цій ситуації було також те, що у цей період зростали антинімецькі настрої як серед українців, так і серед кримськотатарського населення. Німці ж зі свого боку все більше виявляли невдоволення політикою Центральної Ради та її уряду. Серед запорожців поширювалися настрої, які свідчили про їхню готовність «боронити волю України». Напруження зросло ще більше з прибуттям українських частин із Бахчисарая, де вони успішно діяли проти більшовиків, а також свіжих німецьких частин, які займали оборону навкруги Сімферополя. Петро Болбочан був свідомий того, що можливий збройний конфлікт між обома силами прирікає запорожців на поразку.

Тому командир Кримської групи висунув німецькому командуванню свої зустрічні вимоги:

- запорожці лише з наказу українського уряду залишать Сімферополь;
- про здачу зброї не може бути й мови;
- припинити ізоляцію німецькими частинами українського війська, дати змогу зв'язатися з урядом;
- припинити будь-які обмеження групи.

Водночас Болбочан зазначав, що можливий рух групи, за винятком господарських, транспортних і санітарних частин, буде узгоджений з німецьким командуванням. Полковник також дав згоду на умову щодо необхідності розпуску добровольчих загонів, набраних у Тавриді.

Залагодження конфлікту. Генерал фон Кош, ознайомившись з українськими вимогами, зауважив, що «збройний конфлікт завдасть найбільшої шкоди Українській республіці, оскільки вона втратить найкращі кадри свого

війська». Треба підкреслити, що він, у свою чергу, також намагався уникнути збройних сутичок між українськими та німецькими підрозділами, чудово усвідомлюючи їх наслідки для обох сторін, і тому пообіцяв ще раз порушити справу Запорізької дивізії перед своїм командуванням.

Генерал Олександр Натієв, який у цей час прибув до Сімферополя, повністю підтримав позицію Петра Болбочана і зі свого боку докладав зусиль для виходу з кризової ситуації. Його візит вніс певні корективи до взаємин командирів обох військових одиниць — Натієв, як вищий рангом за генерала фон Коша та безпосередній начальник Петра Болбочана, своєю присутністю припинив оперативне підпорядкування полковника німецькому генералові. Німці допомогли налагодити телефонний контакт із Києвом. Телефонні розмови з отаманом Блонським та міністром Олександром Жуківським поєднували в собі заяви на кшталт: «Україна ніколи не забуде тої жертви, яку принесуть для неї Запорожці» та подібні з порадами прийняти умови німців. Усе це не вказувало жодного виходу із ситуації і свідчило, що уряд не має ніякого рішення щодо подальшої долі Кримської групи.

Унаслідок перемовин ставало все зрозумілішим, що не німці, а саме українська влада спричинила українсько-німецький конфлікт в Сімферополі. Лише більшовицький наступ на місто, як і передбачав Петро Болбочан, дещо покращив ситуацію і навіть змусив німців звернутися по допомогу до запорожців.

Вихід групи з Тавриди. 27 квітня 1918 року міністр військових справ УНР Олександр Жуківський телефоном віддав наказ про негайний відхід Запорізької дивізії з Криму, який оголошено в присутності генерала фон Коша. Отаманові Олександрові Натієву висловили незадоволення тим, що він залишив групу, яка здійснювала військову операцію в Донбасі, а генералові фон Кошу повідомлено, що попередня заява уряду УНР, яка стверджувала, що в Тавриді

немає українських військових частин, «була просто непорозумінням». Міністр зазначав:

«Уряд не сподівався, що Група вже оперує в Криму, з вищим німецьким командуванням переговори тільки що почалися».

Лише згодом полковникові Петру Болбочанові стало відомо, що ні військовий міністр, ні український уряд не вжили жодних заходів перед вищим німецьким командуванням, щоб урятувати Кримську групу. Наказу про місце нового розташування запорожці так і не одержали. Після нарад з командиром корпусу Олександром Натієвим вирішено відійти до Мелітополя, де їх застав гетьманський переворот.

Як наслідок, кримське угруповання української армії, якому загрожувало роззброєння німцями, було виведене з Тавриди й розташоване поблизу Олександрівська.

Підсумки. Попри суперечливий характер і вимушене залишення завойованих позицій, переможний Кримський похід Запорізької дивізії став справжнім тріумфом українського війська, продемонстрував його здатність до реалізації складних військових операцій, виявив блискучий талант полковника Петра Болбочана, як здібного воєначальника. Основне завдання військової акції було реалізоване: 29 квітня 1918 року, під впливом подій, Чорноморський флот у Севастополі підняв український національний прапор. Керівництво флоту оголосило про своє підпорядкування уряду в Києві.

Сьогодні ця сторінка історії України несправедливо забута українськими істориками новітньої доби — таврійські події весни 1918 року знайшли свій відбиток здебільшого на сторінках особистих спогадів учасників бойових дій та близьких друзів полковника Болбочана.

Проведення успішної Кримської операції детально описано у 3-й частині споминів генерала Всеволода Петріва, статті Сергія Шемета «Полковник Петро

Болбочан», монографії Я. Штендери «Засуджений до розстрілу» та інших. Також, походу Запорізького корпусу присвятив свою працю «Слідами новітніх запорожців: Похід Болбочана на Крим» сотник Армії УНР Борис Монкевич. Книгу перевидано в Нью-Йорку в 1959 році накладом Товариства запорожців імені полковника Петра Болбочана в Америці.

Ювілей. 22 квітня 2018 року на державному рівні в Україні відзначається пам'ятна дата — 100 років з дня звільнення Криму від більшовиків

Вшанування пам'яті. 20 квітня 2018 року, видавництво «Стікс» видало книгу Сергія Коваленка «Похід запорожців на Донбас та Крим: рік 1918». Проект профінансовано коштом Владислава Поповича, після перемоги в Європейському Суді з Прав Людини.

22 квітня 2018 року на будинку залізничної станції Новоолексіївка відбулось відкриття меморіальної дошки на честь Запорізької дивізії Армії УНР, яка 100-років тому з боями увійшла до Криму. Новий пам'ятний знак, виготовлений коштом благодійного фонду «Героїка», був освячений духовенством УПЦ КП. Віддати шану воякам Армії УНР зібрались представники місцевої громади, Військово-Морських Сил України, Меджлісу кримськотатарського народу, гості з Києва та Херсона.

4. Антигетманське повстання (1918).

Антигетманське повстання — ліве повстання у листопаді — грудні 1918 року, внаслідок якого Українську Державу було повалено і замість неї встановлено Директорію Української Народної Республіки.

Передумови. 29 квітня 1918 року відбувся Всеукраїнський з'їзд хліборобів у Києві, на якому одногосно було проголошено Павла

Скоропадського гетьманом всієї України. Центральна Рада була усунута від влади, а замість УНР було утворено Українську Державу.

Павло Скоропадський у своїй політиці тримався консервативних поглядів. Оскільки політичною опорою гетьмана були великі землевласники, Скоропадський провів деякі реформи, які не були популярними серед українських селян. Недовіра до Скоропадського з боку селян підбурювалась соціал-революційними (есери) та соціал-демократичними (есдеки) партіями, основними діячами яких були Володимир Винниченко та Симон Петлюра.

14 листопада 1918 року гетьман Скоропадський видав «Федеративну Грамоту», в якій йшлося про федерацію в майбутньому з небільшовицькою Росією. Вона прискорила початок повстання, призвела до швидкого розвитку та поширення кола його учасників.^[1] Сам Скоропадський згадував, що він вбачав у майбутній федеративній державі союз, за якого Україна розквітла б, відродила культуру та мову та почала стрімко розвиватись.

Перебіг антигетьманського повстання. 13 листопада в Києві відбулось засідання соціалістичних партій України, і було прийняте рішення про утворення Директорії УНР. Розпочалось антигетьманське повстання. 14 листопада члени Директорії прибули до Білої Церкви, яка і стала центром повстання. На той час у Білій Церкві стояв Окремий загін Січових Стрільців (Приблизно 1500 солдатів). Січові Стрільці були опорою всієї Директорії, і підтвердження цього можна знайти у словах її голови Володимира Винниченка:

«... але головною нашою силою, на яку я принаймні найбільше рахував, був полк Січових Стрільців, галичан, що стояв у Білій Церкві. Він мав півтори тисячі багнетів, був зразково дисциплінований і складався з національно свідомого елементу. Цей полк на думку організації, мав би служити ядром повстання, круг якого гуртувались би інші наші сили...»

Однак, все ж таки відчувався брак добре дисциплінованих та озброєних солдатів. Учасники повстання боялись зустрітись із німецькою армією в Києві, частини якої нараховували 200 тисяч солдатів. Розглядався план про видачу зброї населенню Києва, для підтримки повсталих, однак цього все одно було недостатньо. Але, скориставшись тяжкою ситуацією в Німеччині, представники Директорії уклали договір із німецькою армією про нейтралітет^[3]. За свідченнями Скоропадського, Директорія схилила на свій бік німців та деякі збільшовичені українські частини, пообіцявши їм землю та дозвіл на пограбування Києва.

15 листопада на стінах київських будинків з'явилися листівки Директорії, які закликали до всенародного антигетьманського повстання. Перші військові дії між гетьманськими військами та Директорією розпочалися 16 листопада, коли Січові Стрільці в м. Біла Церква, роззброїли сотню Державної Варти.

З м. Біла Церква січові стрільці рушили на Київ, але супроти них виступили гетьманські війська. 18 листопада 1918 відбувся бій під Мотовилівкою, в якому заколотники перемогли. Однак на заваді швидкому захопленню Києва стали німецькі війська, що перебували в Україні, а чисельність їх була значною. Німецьке командування заявило Директорії, що не допустить входу її військ до столиці.

Слідом за січовими стрільцями проти гетьмана повстали чорноморці в м. Бердичів, запоріжці в Харківській губернії, сірожупанники в Чернігівській губернії. Фактично більшість наявних збройних сил тодішньої незалежної України підтримала повалення Скоропадського. Його владу захищали лише Сердюцька дивізія та нечисленні загони з колишніх офіцерів старої російської царської армії, які не приховували своїх антиукраїнських поглядів. Офіцерські дружини сформувались у Києві та інших губернських центрах України. Також значна частина гетьманських військ, особливо на півдні України, зразу ж після початку протигетьманського повстання оголосили про приєднання

до Добровольчої армії Денікіна та підняли російський триколовий прапор замість українського. Це стосувалося в основному частин Херсонського та Катеринославського корпусів.

До повстання також почали приєднуватися селяни, які обирали собі отаманів та «батьків» і різні авантюристи, які бачили в цьому шанс збагатитися. Багато з повсталих селян на чолі зі своїми отаманами, як свідчать багато документальних джерел, притримувалися відверто більшовицьких поглядів. Володимир Винниченко у своїх спогадах писав, що з більшовиками як всередині України, так і в РСФСР були домовленості, що вони допоможуть скинути гетьмана, але буцімто не захоплюватимуть України. Сталося не так.

18 листопада запоріжці зайняли Харків та встановили там владу Директорії, 27-29 листопада влада гетьмана впала в Полтаві, 1 грудня в Житомирі. Також доволі легко встановилася влада Директорії УНР в Подільській губернії. 10 грудня російсько налаштовані вояки 8-го Катеринославського корпусу залишили м. Катеринослав та вирушили до Криму на з'єднання з Добрармією. Катеринослав перейшов під владу УНР. 11 грудня війська Директорії зайняли Одесу. Російські білогвардійці — колишнє командування та частина вояків 3-го Херсонського корпусу військ України — сховалися в порту під захистом військово-морських сил Франції, які прибули в Одесу наприкінці листопада. До середини грудня 1918 р. крім м. Київ, влада гетьмана повсюдно перестала існувати. Командування військ Німеччини, бачучи, що Скоропадський не користується підтримкою населення, домовилося з Директорією про безперешкодний вступ її військ до столиці. 14 грудня 1918 гетьман оголосив своє зречення від влади та під захистом німецьких військ виїхав до Німеччини.

Наслідки. 15 грудня 1918 війська Директорії увійшли до Києва. До влади в Україні повернулись діячі УНР. 19 грудня відбувся урочистий в'їзд Директорії до Києва. Відбувся військовий парад. Директорія скасувала всі закони та

розпорядження, видані за влади гетьмана. Хоча при гетьманському уряді й були присутні російські імперські сили шовіністичного спрямування, які хотіли знищення української незалежності, повалення Гетьманату стало фатальним кроком, як суто для директорії УНР, так й для всієї Української державності та незалежності взагалі, оскільки сама Директорія не мала достатніх сил, щоб втримати незалежність України вже головним чином від Радянської Росії.

В результаті повстання відбулось очищення збройних сил незалежної України від відверто українофобського елементу. Вони знову, як до гетьманського перевороту, називалися армія УНР. Проте в них залишилися переважно прості вояки та молодші старшини, тоді як вище та середнє офіцерство перейшло до російських білих на Дон, Крим, Кубань. Одним з наслідків антигетьманського повстання було також і те, що розпочалася війна між Білою Росією і Україною. Російські білогвардійці втратили велику матеріальну підтримку, що надавала їм гетьманська Україна для боротьби з більшовиками, тому вони не жалкували слів, щоб затаврувати «ізмінників» — «петлюрівців». Останню назву-клише також використали російські більшовики в своїй пропаганді.

Також в результаті повстання виникла величезна кількість невеликих або й досить значних збройних загонів на чолі зі своїми отаманами, які або лише формально входили до складу армії УНР (наприклад дивізія Григор'єва), або взагалі нікому не підкорялись. Надалі вони зробили багато, щоб скомпроментувати ідею української незалежності різними грабунками та вбивствами, зокрема єврейського населення.

5. Польсько-українська війна (1918-1919).

Польсько-українська війна^[2] (пол. *Wojna polsko-ukraińska*, «польсько-українська війна») - збройний конфлікт між Польською і Західноукраїнською Народною Республіками (після Акту Злуки — ЗОУНР) на території Галичини, що вилився в широкомасштабні бойові дії з 1 листопада 1918 по 18 липня 1919

року. Водночас Польща вела війну проти Української Народної Республіки на Холмщині, Підляшші, Берестейщині й Волині. Війна велась в умовах нестабільності через розпад Австро-Угорщини, Російської імперії та громадянської війни в Росії.

Спочатку в бойових діях брати участь добровольчі формування українців та поляків, замість професійного війська. Після довгих окопних війн, польська армія перейшла у повних військових наступ, вибивши українське військо до трикутника смерті. Однією з найголовніших подій у цьому військовому конфлікті стала Чортківська офензива (*спланований наступ різних родів військ*) в якій українська армія змогла вибити польську армію по всій лінії фронту добре озброєну та підсилену французьким офіцерами. Однак через зовнішні чинники та брак матеріально-технічного забезпечення разом з літнім контрнаступом польського війська, УГА була вибита з території Галичини та відступила в сторону Української Народної Республіки.

Причини і передумови. Після перетворення 1867 року Австрійської імперії на дуалістичну Австро-Угорську монархію Галичина і Буковина ввійшли до її австрійської частини, а Закарпаття - до угорської. До нового австро-угорського компромісу додався австро-польський, який розширив політичні права поляків у краї. Відтоді намісника Галичини обов'язково мали призначати з числа польської аристократії. Унаслідок непропорційності виборчої системи українські послы Галицького сейму, який розпочав роботу 1861 р., здобули лише 15 % депутатських місць, чого було недостатньо для спротиву колонізації краю. І це при тому, що населення Східної Галичини у другій половині XIX ст. майже на 2/3 складалося з українців, на 1/3 — з поляків, євреїв, німців і вірменів разом.

У листопаді 1916 р. імператор Карл I проголосив незалежність Польщі. На початку 1917 р. стало очевидним, що Галичину віддадуть до Польської держави. Серед українського населення запанувало обурення.

Революційні події 1917—1918 рр. у Наддніпрянщині справили великий вплив на населення Галичини, Буковини та Закарпаття, попри кордони, які їх розділяли. Маючи багаті традиції визвольних змагань, західні українці посилили боротьбу за національно-державне відродження краю. Досягненню їхньої віковичної мети сприяло і міжнародне становище.

Восени 1918 р. Австро-Угорщина опинилася в умовах політичного розпаду. На Галичину зазіхала новостворена Польська держава. Щоб запобігти цьому, українські військовики протягом вересня заснували у Львові таємний старшинський гурток — Центральний військовий комітет (ЦВК), який вирішив «боротися під знаменом соборної України».

16 жовтня цісар Карл І, прагнучи врятувати монархію, видав маніфест, у якому обіцяв перетворити Австрію на союз національних держав. 18 жовтня у Львові зібралася Українська конституанта, що мала розв'язати питання державно-правового становища українських земель Австро-Угорщини. До неї входили українські депутати, представники політичних партій, греко-католицькі ієрархи. Українська конституанта проголосила себе Українською Національною Радою та 19 жовтня одноголосно ухвалила постанову про створення на українській етнографічній території в Австро-Угорщині Української держави. Того ж дня на першому засіданні Української Національної Ради було обрано президента і створено три делегації: репрезентативну і виконавчу на чолі з Євгеном Петрушевичем у Відні, буковинську під проводом Омеляна Поповича у Чернівцях і галицьку — у Львові.

Про приєднання до Польщі українських земель Галичини оголосили й поляки. 31 жовтня стало відомо, що 1 листопада Польська ліквідаційна комісія планує захоплення влади у Східній Галичині. Було очевидно, що необхідно негайно починати рішучі дії. Але керівники УНРади в той час перебували у Відні, проводячи час за безплідними переговорами з представниками Габсбурзької монархії, що конає.

Тим часом у Львові галицька делегація УНРади просила австрійського намісника передати владу в краї саме їй, а не полякам. Але у відповідь почула відмову та обіцянки. За таких обставин ініціативу перебрав ЦВК, який вустами свого керівника сотника УСС Дмитра Вітовського заявив, що до виконання військового перевороту все підготовлено і вже неможливо його відкласти, бо наступного дня українці можуть бути вже безсилі супроти польської переваги. Така рішучість і впевненість провідника майбутнього виступу змусила навіть тих учасників наради, які досі вагалися, погодитися з його аргументами. Було вирішено взяти владу в Львові та краї вночі з 31 жовтня на 1 листопада. Штаб збройного повстання очолив ЦВК, реорганізований в Українську генеральну команду (УГК).

Перебіг бойових подій. Польсько-українська війна в Галичині 1918—1919 років почалася 1 листопада 1918 р. збройним виступом проти української влади у Львові об'єднаних польських підпільних військових організацій під командуванням сотника Чеслава Мончинського. Такі ж місцевого характеру повстання підняли поляки у Дрогобичі, Самборі, Перемишлі та інших містах, переважно користуючись прихильністю комендантів місцевих австро-угорських залог, але їх ліквідували на початку листопада 1918 р. українські військові частини.

Активна військова підтримка польського повстання у Львові краківськими поляками і варшавським урядом спричинили початок війни між Польщею і ЗУНР. Військову допомогу польському повстанню до кінця 1918 р. подавала головно польська Західна Галичина, а від січня 1919 р. — уся польська держава. Перемогу Польщі в цій війні зумовили у 1919 р. дивізії генерала Юзефа Галлера, сформовані у Франції під приводом війни з більшовиками.

Битва за Перемишль. Після проголошення ЗУНР вночі на 1 листопада в Перемишлі почалися сутички польських та українських містян. Австрійський

губернатор відмовився передати владу в місті українцям, натомість надав її полякам, місто формально приєднано до Польщі. Під вечір надходить із Варшави наказ генерала Тадея Розвадовського про призначення Пухальського керівником усіма польськими збройними силами в Галичині. Однак на той час вояки займалися грабуванням магазинів, а не наведенням порядку. Польська поліція відразу ж прийнялася придушувати українські мітинги, що призвело до загибелі 7 українських студентів біля залізничного вокзалу; це стало приводом до збройного виступу.

УНРада добре розуміла, що залізничний вузол Перемишль є ключем до Львова, і 500 вояків 9-го полку 1 листопада здійснили першу спробу оволодіти містом, але невдалу. Увечері 1 листопада почалися польсько-українські перемовини, у яких представниками від УНРади були Володимир Загайкевич, Іван Жолнір, Андрій Алиськевич, Андрій Сабат та Володимир Демчук; від поляків очолював Александер Скарбек. По вислідках перемовин 2 листопада підписано угоду, згідно з якою урядувати в місті мала змішана 9-членна комісія польсько-українсько-єврейська, порядком мала зайнятися така ж змішана поліція.

У ніч із 3 на 4 листопада організовані загони українських добровольців — більш як 200 охочих із сусідніх сіл, разом із 30 колишніми вояками УСС, — опанували правобережжя Перемишля. Однак загони не змогли виконати наказу про висадження в повітря перемиських мостів, що в майбутньому вельми дошкуляло в ході польсько-української війни. За спогадами учасників тих подій, спричинилася до цього нерішучість Теофіла Кормоша. Єврейську поліцію (понад 400 осіб) було дезорганізовано навмисними чутками про погром, що насувається.

10 листопада до міста підійшли 2000 польських жовнірів підполковника Міхала Токажевського з австрійським бронепотягом, броньовиками та 8-ма гарматами, їм протистояли 700 українських добровольців

із двома гарматами. Поляки залізницею дійшли до Журавиці, звідти пішим строєм на частину Перемишля Засяння. Польські військовики виголосили ультиматум про беззастережну здачу, який українська сторона відкинула. Бої відбувалися в Перемишлі та Селиська (Перемишльський повіт) поблизу Медики.

11 листопада в часі обіду поляки почали з-за Сяну обстріл українських позицій; тоді ж українці пустили два пустих локомотиви по невисаджених залізничних мостах для унеможливлення просування. Польський бронепоїзд прийняв удар на себе, та очистив шлях; згодом почалася атака польської піхоти одночасно двома мостами, двома понтонними переправами та власне бронепотягом. До вечора 11 листопада польські сили захопили міську управу, старе місто та укріпилися на позиціях. Уночі в єврейських кварталах, котрі розташовувалися в частині Перемишля, зайнятій польськими силами, почалися грабунки магазинів і мешканців. Перед полуднем 12 листопада бої за Перемишль закінчилися, українські сили відійшли в напрямку Хирова. Втрати з обидвох сторін були приблизно однаковими і рахувалися по 10 загиблих та 50 поранених.

Місто потрапило до рук поляків, вони змогли направити до ізолюваного Львова підмогу та згодом повністю зайняти місто. Це відкривало можливість, крім того для виступу на Хирів і Любачів. Без опанування Перемишля поляки не могли б і мріяти про вдержання Львова й опанування Східної Галичини взагалі. Вже 20 листопада з Перемишля до Львова прибула бойова група польських військ Токаржевського, котра на той час зросла чисельно — 8300 солдатів та старшин, 60 скорострілів та 45 гармат.

Битва за Львів. У Львові утворилася формальна бойова лінія — поляки зайняли західну частину міста з головним залізничним вокзалом, українці утримували середню і східну частини з Високим Замком і вокзалом Львів — Підзамче.

Головними опорними точками українських військ стали казарми по вулиці Янівській, Галицький Сейм, Цитадель, Головна пошта, казарми Фердинанда й поліції на вулиці Казимирівській, вокзал Підзамче.

Співвідношення українських і польських військових сил у Львові було не на користь українців — до міста постійно прибували польські війська. Ухвалюючи рішення зайняти Львів, УНРада вважала, що українські військовики зможуть втримати місто до підходу допомоги з краю і з Української Держави. Однак допомога надходила не так швидко і не в таких обсягах, як на те потребували. Легіон УСС, який прибув до Львова з Буковини 3—4 листопада, не змінив співвідношення сил. Допомога з Києва, у вигляді Січових Стрільців (під проводом Коновальця і Мельника), які стояли в Білій Церкві, не надійшла — Український національний союз вирішив використати їх у повстанні проти гетьмана Павла Скоропадського.

5 листопада запеклі бої точилися за Головну пошту. Поляки безупинно атакували будинок, тримали під щільним вогнем підходи до нього, обстрілювали вікна. Того ж дня відбувався обстріл у районі казарм Фердинанда на вулиці Клепарівській, інших ділянках фронту. 6 листопада курінь після попередньої невдачі під Головним Двірцем перегруповувався у Старому Селі.

4 листопада переїхав до Львова через Снятин польовий курінь УСС поручника Багана, 2 сотні з Коша і Вижницькі поручника Семенюка, 5 листопада по поновленні обмундирування рушили на Львів.

5 листопада, приступивши до виконання обов'язків, Коссак одразу взявся за здійснення операції, яка мала рішуче переломити ситуацію. Планувався наступ на центральний квартал вздовж вулиці Городецької та очищення від противника Жовківського передмістя і Замарстинова; задум був добрий, але з огляду на мізерність сил, цілком нереальний. Наступна операція провалилась. Закономірною реакцією УНРади стала заміна командувача — 9 листопада ним став комісар Золочівського військового округу полковник Гнат Стефанів. Новий

командувач реалізував низку заходів: скоротив фронт, тим самим надав мобільність наявним силам, провів зміни у військовому керівництві та виставив на висотах (Високий Замок, Цитадель, Кривчиці) гаубичні батареї, які сильно дошкуляли противникові.

6 листопада на всіх частинах фронту тривали запеклі позиційні бої цілий день і ніч.

7—8 листопада залога казарм Фердинанда при Городоцькій вулиці веде бої від 4-ї ранку; на Підзамче весь день точилася запекла боротьба з польськими легіонерами й бандами польського міського шумовиння.

9—11 листопада на Високому Замку з'явилася українська гарматна батарея (2 гаубиці). Спочатку там було 6 гаубиць, однак 4 з них було переведено на нову позицію, за Личаківську рогатку. Її вогонь став для поляків настільки дошкульним, що вони були змушені надіслати свої літаки, які намагалися знищити українські гармати. Невдовзі українці встановили артилерію також на Цитаделі та у Кривчицях. Ударами з боку Старого Села, Персенківки та Цитаделі українські підрозділи — до 500 стрільців — зайняли Кульпарків. 4-й гарматний полк сформували одним із перших у Галицькій армії; його зав'язком була гарматна батарея поручника Юрія Полянського, яка воювала у Львові від 6 листопада, по тому займала вогневі позиції на Високому Замку. Після залишення міста, вона дислокувалася в підміських Винниках, де до неї долучилися прибулі із Золочева батареї поручників В. Сорокевича, Володимира Галана, Андрія Бучака, а також ще дві батареї — вони зайняли позиції на підльвівському фронті в Прусах, Ляшках Мурованих і Дублянах. На прохання артилеристів полковник Степанів надіслав на Високий Замок кулеметну сотню поручника Петра Франка, ветерана легіону УСС.

Польський фронт трохи перемістився назад. Згодом зав'язався бій за один із важливих вузлів польського опору — Кадетську школу.

12 листопада поляки робили відчайдушні спроби оточити Львів та перерізати залізничне сполучення з Підзамча на схід.

13 листопада до Львова в район Замарстинова-Підзамча прибуло півсотні наддніпрянців загону імені Гонти з Київщини під командуванням отамана Андрія Долуда.

14 листопада провадився український наступ від Підзамча на вулицю Замарстинівську, Під Дубом та Головний Двірець.

Власне на фронтовій лінії Сокільники — Солонка — Давидів у грудні діяли прибулі батарея поручника І. Тригука з Коломийського коша і так звана Козятинська поручника Б. Власенка, яку надіслав під Львів гетьман Скоропадський, хоча і невчасна була поміч.

Бої у Львові тривали зі змінним успіхом до 21 листопада 1918 р., доки поляки не досягли чисельної переваги завдяки допомозі, що надійшла їм через Перемишль. Українці відбили Перемишль 4 листопада, але вже 11 листопада втратили його знову, що дало галицьким полякам змогу тримати безпосередній зв'язок із Краковом і привозити підкріплення до Львова. Для технічної переваги поляками в майстернях було збудовано декілька панцирників. Щоб уникнути оточення, командувач українських сил полковник Гнат Стефанів наказав українським частинам у ніч проти 22 листопада 1918 р. залишити Львів. Після відступу українців польське військо почало єврейські погроми. Поза Львовом бої з поляками затяглися на західних кордонах ЗУНР. Перші місяці після виходу зі Львова Начальна Команда Галицької Армії використала для організації бойових груп, пізніше корпусів Української Галицької армії. Уже в першій половині грудня існував польсько-український фронт від Тісної до Хирова і поза Перемишль до Львова, зі Львова до Ярослава і повз Любачів і Раву-Руську до Белза і далі, на північ до Крилова на Холмщині.

Перший наступ на Львів. 3 грудня 1918 року Польсько-українська війна велася за володіння Львовом, який українці хотіли відбити, та на західному і північному фронтах, де поляки з початком січня здобули м. Угнів і Белз та оволоділи залізничною колією Ярослав-Рава-Руська, що їм давало базу для подальших операцій. У Ярославі, де стояв кошем один із найбільш українських полків австрійської армії — 77-й, рекрутований із Самбірщини, розпропагована більшовиками фронтова рада проголошує владу рад. Цю фронду притлумили поляки, безперечно, перебравши місто в свої руки. Довше опирався полякам Балигород, але й він перейшов до польських рук у січні 1919 року.

Стрілецька старшина, зібрана під проводом Дмитра Вітовського ранком 22 листопада в Миклашеві, вирішила організувати облогу Львова. До Стрільців приєдналися частини колишньої залоги Львова — так почали творитися облогові групи — «Схід», «Старе Село», «Щирець», інші, що незабаром об'єдналися в бригади й стали зав'язком II Осадного Корпусу. Поляки спробували одразу просунутися на схід, а їхній перший випад на Підбірці зліквідувала сотня УСС під проводом поручника Осипа Теліщака, який зайняв Чортівську Скалу (одне з найвищих піднесень в околиці Львова), переважаючи над околицею. У перших днях грудня перейшли українські частини під Львовом до наступу й витиснули противника до кільця Басівка - Солонки - Пасіки-Зубрицькі - Підбірці - Жидятичі - Грибовичі, здійснили спробу перервати залізничну лінію Львів - Перемишль, їм вдалося захопити на короткий час Городок.

12 грудня на захід від Сокаля в околиці Ощів і Долгобичів (тепер Грубешівський повіт) були позиційні бої з поляками, останні змушено відійшли. 16 грудня на північ від Сокаля сили УГА зайняли Літовиж і Біличі, на фронті Угнів — Рава був спокій. 19, 25, 26 і 31 грудня у бої з поляками вступили сотні Степана Васкана та Юрка Мельника, здобули кілька перемог.

Ранком 27 грудня почався наступ. Група «Схід», «Старе Село» Осипа Микитки, головно коломийські курені й частини УСС здобули в першому дні наступу Боднарівку — Сихів — Козільники й посунули на підльвівську Персенківку, праве крило підійшло аж під Личаків, зайняло Зубру. Ударна група «Наварія» — 4 тисячі бійців та 40 гармат — головним ударом від Пустомит у напрямку Головного вокзалу, дійшла до південно-західних околиць міста і невдовзі зайняла Скнилів і Кульпарків. Група «Схід» атакувала Кривчиці й досягла Личакова. Група «Північ» отамана Долуда через Брюховичі увірвалася до Замарстинова, Збоїщ, Голоска.

Козятинська Бригада, спробувавши наступати на Ставчани й Полянку мусила відступити з втратами через польський протинаступ. Козаки не витримали польського удару і почали відступати, заявивши при цьому, що відмовляються воювати з «братами поляками». Михайло Омелянович-Павленко був змушений відвести їх у запілля. Група Сопотницького здобула Оброшине і продерлася до Львова, де скріпила не тільки численність, а й моральну відпірність залоги. Не вдалося закріпитись і втримати зайняті північні околиці Львова і бойовим групам 1-го корпусу Віктора Курмановича. З 2-го корпусу надходили донесення про рішучі контратаки поляків і значні втрати українських частин.

Перший генеральний наступ українських сил на Львів не вдавсь. Виключала успіх — знаменита розвідка й оборотність противника, слаба підготовка з українського боку, а головне — брак важкої артилерії, без якої здобуття підміських об'єктів виявилось неможливе. Щоб зберегти сили армії для майбутніх битв, 2 січня 1919 року командування УГА ухвалило рішення операцію з визволення Львова згорнути. До початку нового 1919 року на відтинку Угнів Галицька Армія втратила трьох курінних командирів.

Другий наступ на Львів. Уряд ЗУНР вимагав терміново підготувати і повторити операцію по опануванню Львова вже у січні 1919 року.

Це було пов'язано з від'їздом української делегації на Паризьку мирну конференцію, яка відкривалася 18 січня. Визволення Львова повинно було підняти авторитет та престиж ЗУНР на міжнародній арені. Президент ЗУНР Євген Петрушевич вимагав від командування УГА негайно здійснити другий штурм Львова. Цю позицію президента підтримали Симон Петлюра і командування Армії УНР.

Другий штурм Львова розпочався за планом першої операції і з попереднім важливим завданням — звільнити столицю ЗУНР від польських військ. Головний удар завдавали бойові групи «Старе Село», «Схід» і «Щирець», які атакували південні й південно-західні околиці Львова.

З початком січня 1919 року польські частини, що до того часу обмежувалися утриманням й закріпленням здобутих позицій, перехопили ініціативу в свої руки. В околицях Рави-Руської, Угнова, Белза, Угринова з'явилася польська «Група Буг» під проводом генерала Яна Ромера, що хоч і не могла докорінно змінити ситуації, все ж-таки була осторогою для української Начальної Команди, знаменуючи період, що корінна Польща вже могла підкріпити свіжими силами східньо-галицький фронт.

Наступ на Львів 11—13 січня зліквідував можливість польського протинаступу, назначеного на 14 січня, рівночасно переконав українську Начальну Команду, що Львів є можливим здобути тільки тоді, коли буде остаточно й тривало перерваний його зв'язок з заходом і корінною Польщею взагалі. У цьому напрямі пішли подальші зусилля Начальної Команди та українських військ.

В артилерійській перестрілці та локальних фронтових зіткненнях зустрічах минула під Львовом друга половина січня й перша половина лютого. На фронті III корпусу почалася акція поляків по опануванню залізничного шляху Хирів — Самбір і самого Самбора.

Наступ 4 лютого польської групи полковника Мінкевича на Вовчу Долішню, Блажів Горішній і Чижин, відбили українські війська досить легко. Також поновилися спроби наступу на фронті I корпусу, в околицях Белзця, Угнова, Белза й Кристинополя.

Битва під Володимиром. У кінці січня 1919 року більшовицькі війська атакували війська УНР на Поліссі в районі Сарн, Коростеня та Ковеля. Цим скористалися поляки, почавши загальний наступ на північній частині всього польсько-українського фронту. Таким чином, українські частини на Волині виявилися затиснутими між двома противниками — Польщею та більшовиками. Попри це, вони змогли втриматися в цьому регіоні. У лютому командиром фронту на Волині став генерал Олександр Осецький і йому вдалося з напівпартизанських загонів створити регулярні армійські полки, які були об'єднані в Сірий корпус — близько 3 тисяч багнетів і Холмську групу — близько 5 тисяч багнетів. На польській стороні також сталися структурні зміни. Командувачем фронтом, направленим проти частин УНР, став генерал Довбор-Мусицький, а командиром основної ударної групи, що наступала на Волині (3 тисячі багнетів), став генерал Едвард Ридз-Смігли. Стягнувши всі піші та гарматні полки Січових Стрільців із технічними частинами до тилового Проскурова в кінці лютого для поновлення сил, Євген Коновалець залишив на волинському фронті лише один полк із бронепотягом «Стрілець». Наступний наступ польських військ на Волині почався 3 і завершився 8 березня. Регулярній польській армії активно допомагали місцеві жителі-поляки. Вони орудували в тилу української армії, займаючись диверсіями; у результаті польські частини взяли під контроль Володимир та кілька населених пунктів Волині, але великі міста Луцьк і Рівне, як і раніше утримувалися українцями.

19 березня Червона армія захоплює Жмеринку, Дієва Армія УНР стає розколотою на три частки — Північну, Південну та Проскурівську.

26 березня року в районі Ковеля та Володимира поляки розбили Ковельський загін армії УНР, перейшли річку Стохід і почали наступ, загрожуючи Луцьку.

30 березня польський керівник Юзеф Пілсудський підписує наказ про утворення Волинського фронту.

До середини травня на фронті сил УНР із Польщею тривало відносно затишшя. Польща використала його, щоб перекинути з Франції 60-тисячну польську армію генерала Юзефа Галлера на Галицький фронт, розгромити УГА і повністю зайняти Галичину й Волинь. Юзеф Пілсудський наказав польській армії завдати ударів по флангах УГА і вийти на лінію Броди — Коломия. З армії Галлера була виділена ударна група генерала Карницького (близько 5 тисяч багнетів і шабель, 19 гармат), яка разом із частинами Ридз-Сміглого повинна була ударити на Луцьк і відкинути армію УНР. На 150-кілометровому холмському фронті травнем в українських частинах рахувалися 22 тисячі багнетів, проте у фронтових з'єднаннях налічувалося не більше 8 тисяч. Перший корпус генерала Одрі (до 27 тисяч багнетів і шабель) повинен був наступати на Сокаль — Броди і, розгромивши Перший корпус УГА, вийти в тил Другому корпусу УГА.

Офензива польських військ почалася ударом 14 травня на півночі. 14 травня частини армії Галлера прогнули фронт Волинської групи армії УНР і увійшли до тилу армії УНР та Галицької армії. 15 травня 25-тисячне угруповання завдало сильного удару по обороні 3-го корпусу, 16 травня командири змушені здатися в польський полон за наказом генерала Осецького; лише у Луцьку в полон здалися близько тисячі солдатів і понад 100 офіцерів армії УНР. У перший день наступу частини корпусу Галлера прорвали фронт Першого корпусу УГА від Львова і Рави-Руської на Жовкву і Сокаль. До 16 травня фронт Першого корпусу був повністю розбитий. У полоні опинилися генерали Осецький, Ілля Мартинюк, Петро Єрошевич, штаби Холмської групи і Сірого корпусу. Залишки

розгромленого фронту прагнули прорватися до Тернополя, де перебували частини УГА.

16 травня поляками був зайнятий Луцьк. Ліквідація польськими силами Північного фронту змусила уряд УНР та Директорію спішно евакуюватись із Радивилова на терени ЗУНР — до Красного, поступно до Золочева, потім Тернополя. Уже 18 травня до командування польської армії відправлена військова місія УНР, очолювана підполковником Левчуком із пропозицією про припинення бойових дій та укладення перемир'я.

Вовчухівська операція. Після двох безуспішних наступів УГА на Львів у грудні 1918 р. і на початку січня 1919 р. Начальна команда УГА вирішила знищити залізничне сполучення між Львовом і Перемишлем.

Стратегічний план Начальної Команди УГА (командант Михайло Омелянович-Павленко, начальник штабу Віктор Курманович) передбачав три етапи наступу:

- на першому - Третій Корпус УГА (командир полковник Григорій Коссак) мав оволодіти залізничною лінією Львів — Перемишль;
- на другому етапі — планувалося визволення Львова Другим корпусом УГА (командир полковник Мирон Тарнавський);
- на завершальному етапі операції українські війська мали здобути Перемишль і вийти на лінію річки Сян.

Городоцька група полковника Серди мала до 2400 вояків, 40 скорострілів і 16 гармат. Група генерала Зелінського у Судувій Вишні — близько 4 тисяч вояків і 24 гармати. На городоцькому напрямку наступали частини 7-ї Львівської бригади отамана Альфреда Бізанца — близько 2100 стрільців (5 куренів). На головному напрямі діяла група отамана Карла Гофмана з 8-ї Самбірської бригади — 1100 багнетів і 15 гармат. Напередодні операції її посилено 1-м

куреном УСС поручника О. Івановича, іншими підрозділами, відтак доведено до 2500, а в ході наступу до 3 тисяч.

Польський розвідці вдалося дістати інформацію про план галичан і вивідати напрям головного удару. Тому генерал Тадеуш Розвадовський встиг посилити свої сили у Судувій Вишні та Городку. Запеклі бої розгорілись на всіх ділянках фронту. З метою посилення на початку лютого з Києва до Східної Галичини прибули два гарматні полки січових стрільців із Осадного корпусу полковника Є. Коновальця під командуванням галицьких сотників В. Зарницького і Я. Бутрима.

Вовчухівська операція розпочалася 16 лютого 1919 року обстрілом польських передових позицій по лінії Судова Вишня — Городок і у Львові. 19 лютого 1919 року армійські групи «Ширець», «Рудки», Яворівська група перейшли в наступ під Бондарівкою, Малим Любінем, Дубовою Долиною і Вовчухами. Долаючи запеклий опір противника, сотні Львівської бригади Альфреда Бізанця та Перший корпус УГА вийшли впритул до залізниці Львів — Перемишль.

Особливо впертий опір зустріли курені 7-ї Львівської бригади Бізанця під Любенем Великим. На лівому фланзі курінь Осипа Станіміра з частиною групи Гофмана вдалося просунутися вперед і зайняти Вовчухи та Бар. Курені Карла Гофмана, наступаючи на Судову Вишню, зайняли Довгомостиську, Дмитровичі, Стоянці. Яворівська група 1-го корпусу натиском з півночі зруйнувала залізничну колію біля села Заріччя, західніше Судової Вишні. Янівська група захопила село Гартфельд. Частини 2 корпусу полковника Мирона Тарнавського зайняли Збоїська, дійшли до Лисинич, оточили Богданівку західніше Львова. Оперуючи на лініях Львів — Стрий та Львів — Самбір, панцерний потяг «Ч. 2» виявився у смузі найактивніших бойових дій. Він часто підтримував бойові акції українських військ. 17 лютого «Люся» брала

участь у бою, яким започатковано Вовчухівську операцію, а 26 лютого атакувала станцію Лапаївку.

Галицькі артилерійські батареї з Винників, Дублян, Лисинич безперервно обстрілювали ворожі позиції. З виходом 18 лютого війська силами 3 і 1-го корпусів на залізницю, перервався залізничний і телефонний зв'язок поляків між Львовом і Перемишлем; частини Львівського гарнізону і польське населення охопила паніка. Польське командування кинуло на оборону Львова групу генерала Вацлава Івашкевича числом до 5000. У район боїв прибула група полковника Генріха Мінкевича — понад 5000 вояків.

Отримавши значне підкріплення, ввечері 19 лютого поляки почали контрнаступ. Ударом із Городка вздовж залізничної колії на захід вони відбили Вовчухи і Бар; контратакували з Судової Вишні й зайняли Довгомостиську. 20 лютого, розвиваючи успіх, вони завдали удару з Вовчухів на Долиняни і Добрянни. Але бригади Станіміра й О. Івановича зупинили і відкинули їх. 21—23 лютого частини Третього корпусу відбили атаки поляків і закріпилися на лінії Довгомостиська — Милятин — Бар, Вовчухи — Долиняни, Стаділки — Угерці.

Героями українського контрнаступу під Вовчухами, були Курінь смерті УСС під командою поручника О. Івановича й Окремий Гуцульський Пробоевий курінь поручника Гриця Голинського. Вояки УГА тоді полонили 350 польських вояків, 22 кулемети, 6 гармат, 2 міномети, польову лічницю з цілим улаштуванням і аптекою та багато іншого воєнного майна. Втрати Гуцульського куреня були: кільканадцять убитих і 76 ранених.

Подальші бойові дії. Дальшому успіхові наступу перешкодила Військова Місія Антанти під проводом генерала Бартелемі, яка в прикрій для поляків ситуації зажадала перемир'я. 2 березня 1919 р. почалися знову воєнні дії, і 19 березня поляки вдруге опанували колію Львів-Перемишль. Нову пропозицію альянтів — Ради Чотирьох (демаркаційна лінія генерала Луїса Боти) прийняла

Начальна Кватира Галицької Армії, але відкинули її поляки і, попри зобов'язання не вживати проти українців сформованої у Франції армії генерала Юзефа Галлера де Галленбурга, частину її (35 000) спрямовано на протиукраїнський фронт.

Весною 1919 року, на відміну від наддніпрянців, галичани ще не були ознайомлені зі специфікою більшовицького режиму. Той факт, що Червона Армія в районі Овруча розпочала військові дії проти ворога — Польщі, місцеве селянство й рядові стрільці сприйняли з ентузіазмом. Тоді вчинив заколот курінь Галицької армії, розквартирований у Кристинополі біля Сокаля. Під гаслами: «Хочемо злучитись із більшовиками проти поляків!», «Ми самі безсильні на фронті, тисячі загинуло, а наші пани ведуть переговори з поляками» більш як три чверті куреня вирушило в напрямку Радехова для об'єднання з Червоною Армією. 26 квітня відмовилася йти на фронт військова сотня, що була дислокована в Давидові під Львовом.

У середині травня 1919 р. поляки почали загальний наступ на українські позиції в Галичині та на Волині й дійшли 25 травня 1919 р. лінії Болахів — Ходорів — Бібрка — Буськ; деякі з'єднання УГА (1-ша гірська бригада і група «Глибока») втратили зв'язок із головними силами і були змушені перейти на Закарпаття. Тоді румунська армія захопила південно-східну територію ЗУНР. Це змусило Начальну Команду Галицької Армії відвести частини УГА в південно-східний трикутник Галичини, замкнений ріками Збруч — Дністер. Після короткого відпочинку й реорганізації українські частини під командуванням генерала Олександра Греківа, що тоді очолював УГА, 7 червня перейшли до наступу (т. зв. Чортківська офензива). Успішними боями відкинуто польські сили на лінію Дністер — Гнила Липа — Перемишляни — Підкамінь, що викликало ентузіазм серед вояцтва й спричинило відмову Начальної Квартири Галицької Армії прийняти умови перемир'я та демаркаційну лінію, так звану лінію Дельвіга.

20—24 червня війська Галицької армії зайняли Бережани, Золочів, Рогатин, Бурштин, Ожидів і вийшли на підступи до Львова. У ході наступу до лав Галицької армії зголосилося понад 90 000 добровольців, але за браком зброї прийняли лише 15 000. Однак уже 28 червня 40-тис. польська армія, прорвавши фронт Галицької армії, перейшла в контрнаступ від Бродів до Коломиї. УГА змушена була вдруге відступати і через два тижні знову опинилася в трикутнику між Дністром і Збручем.

Цілковитий брак боєприпасів примусив українські частини відступити на вихідні позиції в трикутнику між Збручем і Дністром. Через те, що дальша боротьба з близько 110-тисячною польською армією, яку Франція забезпечила всіма модерними військово-технічними засобами, була безнадійна, УГА 16—18 липня 1919 р. відступила за Збруч на допомогу УНР у її боротьбі з більшовиками.

15—18 липня галицька армія й урядові структури ЗОУНР залишили свою територію і перейшли до Наддніпрянської України. Східну Галичину повністю окупувала Польща. Західно-Українська Народна Республіка проіснувала на власній території 8,5 місяців. Формування правових засад державної влади в ЗУНР, організація національних владних структур усіх рівнів базувалися на демократичних принципах (за винятком надання повноважень диктатора Є. Петрушевичеві), поважанні прав людини і національних меншин, врахуванні соціальних потреб народу. Як і провід УНР, керівництво ЗУНР розташувалося у Кам'янці-Подільському. Галицьке військо нараховувало 12 піших і одну кінну бригади чисельністю близько 50 тис. вояків, на озброєнні яких перебувало 603 кулемети і 187 гармат. Разом із тилловими частинами Галицьке військо становило близько 85 000 вояків. УГА зосередилася в районі Нова Ушиця — Проскурів. Уже в середині липня командування Галицької армії на чолі з Мироном Тарнавським розробило три варіанти подальших дій: відновити бойові дії з метою визволення Галичини; взяти участь у наступі на Київ; відступити до Одеси, Миколаєва, Херсона, налагодити зв'язок із Заходом, повернути з Італії

військовополонених галичан. Над цим в Італії працювала місія УНР під проводом Олександра Севрюка. Йшли переговори про сформування в таборі Кассіно чотирьох дивізій по 12 000 стрільців кожна.

У другій половині липня почалися бої об'єднаних армій УНР за стратегічну ініціативу на протибільшовицькому фронті. Вислідком стало здобуття українськими частинами Могилева, Чорного Острова, Проскурова. У результаті територія УНР розширилася до розмірів 90 км на 300 км, створено вигідний плацдарм для розгортання наступу на Київ.

Наслідки. Наприкінці червня польська армія перейшла в наступ. Відділи УГА 16—18 липня 1919 року перейшли за Збруч, після чого територію ЗУНР окупувала Польща^[4]. Близько 10 тисяч поляків і 15 000 українців, в основному солдати, загинули під час цієї війни. Українські військовополонені утримувалися в жахливих умовах у колишніх австрійських таборах для військовополонених у Домбі (Краків), Ланьцуті, Пикуличах, Стрілкові й Вадовиці.

Жодні домовленості про автономію та демократичні принципи Польщею ніколи не виконувались, навпаки приймалась політика асиміляції українського населення, що спричинило до поглиблення конфлікту (див. Українська Військова Організація)

Після війни французи, які підтримали Польщу дипломатичним і військовим шляхом, отримали контроль над східними галицькими нафтовими родовищами на умовах, які були дуже несприятливими для Польщі.

На початку Другої світової війни більша частина регіону була захоплена Радянським Союзом і згідно з договором приєднана до Української РСР, яка в той час була однією з республік Радянського Союзу, зі встановленням кордону по лінії Молотова — практично по лінії Керзона.

У післявоєнний час відповідно до рішень Ялтинської конференції польське населення Східної Галичини (652 тис. осіб) було

переселено до Польщі, а кордон СРСР був зміщений дещо на схід — до лінії Керзона, більшість території ЗУНР залишилася в радянській Україні після війни і в даний час складає західну частину України.

Спадщина. Хоча 70 до 75 тисяч осіб, які воювали в Українській Галицькій армії, програли війну, а їхня територія була приєднана до Польщі, досвід проголошення Української держави і боротьби за неї значно посилювалися, поглибивши патріотичну українську орієнтацію в Галичині. Тому в період міжвоєнної епохи Галичина була центром українського націоналізму.

На думку польського публіциста польсько-українська війна була основною причиною неможливості встановлення української держави в Києві в кінці 1918 і на початку 1919 р. Протягом цього критичного часу галицькі сили, великі, добре дисципліновані і несприйнятливі до підривної діяльності комуністів, могли б схилити баланс сил на користь української держави. Замість цього, всі ресурси на початку війни вимушено були зосереджені на захист Галичини. Коли рештки західноукраїнських сил потрапили на Схід влітку 1919 року, російські сили значно зросли і вплив галичан не став вирішальним.

Після війни українські солдати, які воювали в цій війні стали предметом народних пісень, а їхні могили — місцем щорічних прощ у Західній Україні, наперекір переслідуванням з боку польської влади. Поляки впродовж окупації Східної Галичини систематично плюндрували могили бійців УГА та пам'ятні місця війни.

6. Хотинське повстання (1919).

Хотинське повстання - організований виступ населення Хотинського, Бельцького та Сороцького повітів проти румунської окупації. Хотинським названо тому, що центральні події відбувалися саме в Хотинському повіті.

Перебіг повстання і його керівництво. Формально Хотинським повстанням керувала Хотинська директорія, сформована з 5 осіб (голова М. Лискун, секретар Л. Токан). Вона намагалася співпрацювати з Директорією УНР, чий представник — отаман військ могилівського району І. Маєвський — дещо допомагав повстанцям зброєю.

Розпочалося повстання у ніч з 5 на 6 січня (за старим стилем; з 18 на 19 січня — за новим стилем), із самостійного виступу загонів Георгія Барбуци і А. Старова, яких, усупереч планам штабу підготовки повстання, підбив на виступ Маєвський. Загін у числі від 400 до 600 бійців, які здебільшого були колишніми солдатами царської армії — вихідцями з Хотинського та Сороцького повітів, переправився через Дністер у районі села Атакі Сороцького повіту (нині селище Отач Окницького району Молдови) і за активної підтримки місцевого молдавського населення захопив значну частину Сороцького повіту. Дії загону Барбуци були також підтримані вже зазначеним бронепотягом під керівництвом матроса Мулера і сокирянця Миколи Скутельника. При цьому, прямо на мості повстанці повісили командира румунської дивізії — генерала Поеташа (згодом був похований румунами в Сороках). Майже одночасно загони А. Старова і В. Штеплюка переправилися через Дністер у районі села Наславча (нині теж Окницький район Молдови). Далі загін Барбуци рухався в бік Окниці, Сокирян, Гвіздівців, Романківців. Повстанці Старова і Штеплюка натомість, діяли в районі інших сіл. Потім вони дійшли до станції Ларга, яку захопив загін помічника Барбуци, Михайла Нягу. У всіх селах почали спалахувати стихійні локальні повстання, бої з румунськими вояками і жандармами.

І лише в ніч на 10(23) січня Хотинська Директорія підтримала вже розпочате повстання. У ніч із 9 на 10 січня в районі хотинських Атак група селян зібралася зайняти мости через Дністер, для того, аби переправити до Бессарабії зібрану й закуплену в подільських селян зброю. Румунський патруль, помітивши повстанців, сповістив свою батарею і вона відкрила вогонь. Звуки гарматних пострілів (їх було 40) послужили сигналом для всього

населення Хотинського повіту, і воно — хто зі зброєю, хто з косою — виступило проти румунів. Ті румунські солдати й жандарми, які опиралися, були вбиті, а ті що здали зброю — взяті до полону. 10 січня Хотин і навколишні його села були в руках повстанців. Хотинська Директорія вирішила негайно підтримати фактичне розпочате повстання, і в ніч на 10(23) січня під її керівництвом Рукшинський і Ставчанський загони, у кількості 230 вояків, під командуванням Н. Адажія і К. Єремецького зібралися у Хотинському лісі. Підступи до мостів пильно охоронялися румунськими військами, які звели дротяні укріплення, виставили кулемети. Захопити їх можливо було лише ударом зненацька, як з боку Дністра, так і з тилу. Сигналом до бою мали стати постріли УНРівської артилерійської батареї (можливо, за сприяння Г. Маєвського), що стояла в Жванці. Але збір загону у Хотинському лісі виявив кінний румунський патруль. Артилерія окупантів обстріляла ліс. Вибухи снарядів і були сприйняті повстанцями як очікуваний сигнал. У темноті партизани наблизилися до ворожих укріплень і кинулись на штурм. У цей же час інший загін повсталих у 300 багнетів, під командою І. Бабича пішов у наступ на Атаки з лівого берега Дністра. Унаслідок рішучих дій переправи були захоплені, а село визволене від окупантів. Понад 100 румунських солдатів і офіцерів потрапили до полону, забрано 10 кулеметів, багато рушниць і набоїв.

Повстанці захопили місто Хотин, село Атаки Хотинського повіту і більшість інших сіл повіту, з яких вигнали румунську владу. Крім Рукшинського і Ставчанського полків був сформований також Данковецький полк. 11(24) січня Анадольський полк розгорнув наступ у напрямку Хотин — Кельменці — Ларга — Сокиряни, а Данковецький і Рукшинський діяли в інших напрямках — на Новоселицю, Ліпкани й Окницю. Разом вони незабаром очистили від румунських військ майже весь Хотинський повіт. Повстання тривало від 6 до 31 січня 1919 року.

Однак румуни поступово оговталися. До Хотинського і Сороцького повітів були стягнуті значні сили румунських військ: 1-й прикордонний полк, 1-

ша кавалерійська дивізія, 8-ма та 9-та піхотні дивізії, загони спецпризначення. Значну допомогу їм надавали інші держави Антанти — у бойових діях безпосередню участь брали французькі артилерійські частини. Англійські офіцери стали інструкторами. Загальне керівництво з придушення повстання, разом із румунським генералом Давідоглу, здійснював керівник англійської місії в Румунії генерал Грінглі.

Після завязятих боїв румунське військо примусило повстанців (близько 4 тисяч) відступити за Дністер. З ними відійшли також близько 50 тисяч біженців. У той же час, військове командування частин УНР намагалося роззброювати і арештовувати повстанців (через попередні напади повсталих на підрозділи УНРівської армії). Були арештовані Георгій Барбуца, його перший заступник Рудь, командири Сирбу, Просвірін, Філюк. Барбуцу в Дунаївцях розстріляла контррозвідка Директорії. Командування військ Директорії УНР також активно роззброювало лівобережне населення, яке попри румунські артилерійські обстріли, сприяло повстанцям.

Румуни жорстоко покарали населення восьми сіл: Мендиківці, Рукшин, Недобоївці, Ширівці, Керстенці, Ставчани, Данківці, Владична, Атаки, Романківці, Гвіздівці. Було розстріляно до 15 тисяч повстанців і мирних жителів, у самому Хотині — 500 осіб.

Після розстрілу солдатами Директорії Г. Барбуци й арештів інших командирів повстанців, бійці загону Барбуци та інші повстанці розпочали активну боротьбу. Наприкінці березня 1919 р. повстанці сформували два партизанських полки — 1-й та 2-й Бессарабські, домовилися з місцевими підпільними більшовицькими організаціями і на початку квітня заволоділи містом Кам'янець-Подільський, яке утримували до підходу частин Червоної армія.

У червні 1919 р. обидва Бессарабські полки ввійшли до кадрового складу ЧА, з них було сформовано 45-ту Червонопрапорну стрілецьку дивізію. Багато

бійців з загону Г. Барбуци опинилися у складі кавалерійської бригади Г. І. Котовського. Як відомо, усіх їх згодом було репресовано комуністами, як «ворогів народу».

У Хотинському повстанні брали участь жителі села Білоусівка — Каланжій Роман, Бабій Максим, Дідик Григорій, Цибульський Артем, Цибульський Тимофій.

7. Польсько-радянська війна (1919-1921).

Польсько-радянська війна (пізня осінь 1918 / 14 лютого 1919 — 18 березня 1921) — війна між Польською Республікою і РСФРР, найактивніша фаза якої відбувалась у квітні-жовтні 1920 року. Це була спроба радянської армії прорватися через Польську республіку до Німецької держави, щоб захопити її та звідти понести соціалістичну революцію по всьому світу.

Назви та дати. Війна відома під кількома назвами. «Польсько-радянська війна» є найпоширенішою, але інші назви включають «російсько-польську війну» (або «польсько-російську війну») і «польсько-більшовицьку війну». Цей останній термін (чи просто «більшовицька війна» (пол. *Wojna bolszewicka*)) найчастіше зустрічається в польських джерелах. У деяких польських джерелах її також називають «війною 1920» (пол. *Wojna 1920 roku*).

Кінцевий рік конфлікту по-різному дається як 1920 або 1921; ця плутанина виникає через той факт, що хоча припинення вогню набуло чинності 18 жовтня 1920, офіційний договір про припинення війни було підписано 18 березня 1921. Хоча події кінця 1918 та 1919 можна охарактеризувати як прикордонний конфлікт і лише навесні 1920 обидві сторони вели повну війну, бойові дії, які відбулися наприкінці квітня 1920, були ескалацією боїв, які почалися півтора року тому.

Етапи.

- 1-й етап — з квітня по травень
- 2-й етап — з травня по серпень
- 3-й етап — з серпня по жовтень

Передадень. Згідно з умовами Варшавського договору 1920 року уряд Юзефа Пілсудського відмовився від претензій поширюватися до кордонів Речі Посполитої 1772 р. (тобто до першого поділу Речі Посполитої) і визнав територію Надніпрянської України, що була окупована більшовицькими військами, за УНР. Військова конвенція 24. 4. 1920 між УНР і Польщею проголошувала армії обох держав союзниками у боротьбі за визволення України і проти подальшої більшовицької експансії на захід.

Наступ польсько-українських союзників. 25 квітня 1920 року об'єднані польсько-українські збройні сили (20 тис. польських і 15 тис. українських вояків) форсували Збруч, 26 квітня зайняли Житомир і Коростень, і за тиждень боїв вибили червоноармійські підрозділи із Житомирщини, Бердичева, Козятина і 7 травня 1920 року вступили у Київ.

У боях за українську столицю відзначилась 6-та стрілецька дивізія полковника Марка Безручка. Ще у лютому 1920 року за згодою польської військової влади в місті Ланьцут почалося її формування. До дивізії пішли українські вояки, котрі тоді перебували в польських таборах полонених та інтернованих. Забезпечення всім необхідним — зброєю, боєприпасами, одягом, харчами, грошима, різноманітним військовим майном — цілковито взяла на себе польська сторона. На початку квітня у ній налічувалось майже 2,3 тис. вояків. Попри невелику чисельність, дивізію вирішили перекинути на фронт, сподіваючись отримати поповнення на визволених рідних землях. 22-24 квітня трьома ешелонами дивізія виїхала з Бреста, а 1-6 травня вона вже стояла у Бердичеві.

Наступ польсько-українських військ підтримали дві бригади Червоної Української Галицької Армії, які 23 квітня перейшли на сторону Армії Української Народної Республіки під командуванням генерала Михайла Омеляновича-Павленка (польське командування їх невдовзі інтернувало). 27 квітня до Могилева-Подільського вступили частини 2-ї стрілецької дивізії полковника О. Удовиченка. Того ж дня до Бару, Могилівського повіту, Подільської губернії, вступило польське військо, яке обеззброїло третю бригаду ЧУГА. В Михнівці польські війська оточили першу бригаду ЧУСС. З оточення у напрямку Києва прорвалися 2 тис. стрільців і старшин. Кінна бригада ЧУГА отамана Е. Шепаровича (до 600 шабель) з'єдналася з армією УНР, що перебувала у Зимовому поході. За іншими джерелами, галицька бригада отамана Е. Шепаровича з'єдналася з армією УНР 25 квітня — 3-й Галицький кінний полк ЧУГА Шепаровича 6 квітня повстав проти більшовиків, зайняв Тираспіль, звідки вирушив у повстанчий рейд.

27 квітня Польсько-українські сили витіснили червоні загони з Малина, Тетерева і Чорнобиля. В цей день в містах Житомирі і Бердичеві перебував начальник польської держави Юзеф Пілсудський, а в Бірзулі Одеської губернії відбувся бій Чорних запорожців з загоном Червоної Армії.

28 квітня поляки зайняли лінію Чорнобиль — Козятин — Вінниця — румунський кордон. А потім протягом доби пройшли 90 км і зупинились біля Києва, не зустрівши ніякого супротиву. Цього ж дня польські війська вступили до Козятина, Радомишля і Жмеринки. В містечку Ольгополь, Ольгопольського повіту, Подільської губернії, відбулася зустріч прем'єр-міністра УНР І. Мазепи з армією УНР, що перебувала у Зимовому поході. Постала нарада командуючих дивізіями (отаман Ю. Тютюнник від Київської дивізії, отаман А. Гулий-Гуленко від Запорізької дивізії, отаман О. Загородський від Волинської дивізії, начальник штабу полковник А. Долуд). Оскільки присутнім на нараді ще не було відомо про підписання Варшавського договору і спільний польсько-український наступ на схід, перед армією стояла задача пробитися через більшовицький

фронт, який проходив по лінії Ямпіль — Жмеринка — Вінниця, для з'єднання з новосформованою армією УНР, щоб утворити регулярний антибільшовицький фронт. 1 травня польське військо вступило до Фастова. Того ж дня дійшло до зіткнення між «непримиренними друзями» — Галицьке угруповання першої бригади, що просувалося у напрямку Києва, повторно оточили і взяли в полон легіонери польського генерала Я. Ромера. Полонених розміщено у Кримських касарнях Вінниці. Цього ж дня Петлюра прибув до Проскурова.

2 травня. Могилів-Подільський, Подільської губернії. Вступ до міста 2-ї стрілецької дивізії Дієвої армії УНР. Кадри 4-ї стрілецької бригади розташувались в Озаринцях, 5-ї стрілецької бригади в Яришеві. Збірний загін на чолі з полковником П. Шандруком тримав лінію фронту Яруга (на Дністрі) — Мервинці — Бабчинці — Моївка, Ямпільського повіту, Подільської губернії. Бердичів, Бердичівського повіту, Київської губернії. Вступ до міста 6-ї стрілецької дивізії Дієвої армії УНР. На честь цієї події в місті відбувся парад і церковний молебен. 3 травня відбувся бій полку Чорних Запорозжців армії УНР з частинами Червоної армії за м. Тульчин, Брацлавського повіту, Подільської губернії. Вступ Київської дивізії армії УНР до Вапнярки, Волинської дивізії до Крижополя та польських військ до Білої Церкви та Рокитного під Києвом.

4 травня. Ямпіль, Ямпільського повіту, Подільської губернії. Вступ до міста Донського кінного полку сотника М. Фролова, що входив до складу 2-ї стрілецької дивізії армії УНР.

5 травня. Українсько-польські війська вступили в бої за міську межу Києва. Цього ж дня в с. Писарівка, Ямпільського повіту, Подільської губернії, сталася зустріч полку Чорних Запорозжців армії УНР, що перебувала в Зимовому поході, з роз'їздом Донського кінного полку сотника М. Фролова. Б. Монкевич датує цю зустріч 6 травня.

6 травня. Спільні сили зайняли Білу Церкву. Того ж дня відбулося завершення Зимового походу армією УНР — в районі Ямполя роз'їзд

чорношличників зустрівся з роз'їздом 3-ї Залізної дивізії, яка наступала із заходу, та сіл Підлісівка — Кетроси. «Дух армії піднявся, настрої неописуємий. Незважаючи на страшну втому, армія знову готова йти на ворога...» — згадував політичний референт УНР Василь Совенко. М. Омелянович-Павленко датує завершення Зимового походу 5 травня. За даними газети «Хвиля», з'єднання армії УНР з військовими частинами сталося 5 травня. За даними газети «Киевские новости», це відбулося 8 травня.

6 травня відбувся вступ до Києва польського патруля легких кіннотників з групи полковника Ю. Рибак, які на трамваї з Пущі-Водиці доїхали до центру міста — Хрещатика — і повернулись назад. Перші польські роз'їзди з'явилися в Києві ще 5 травня на західній окраїні міста, у Святошино, близько 7 години ранку. За іншими даними, роз'їзд легкої кінноти попрямував на північне передмістя Києва, Куренівку.

7 травня українсько-польські війська звільнили Київ — частини ЧА втекли з міста, вступили кавалерійські частини війська польського. Згідно з наказом начальника Польської держави Ю. Пілсудського, польська армія зупинила наступ, досягнувши лінію Біла Церква — Тараща — Сквир — Липовець — Немирів — Брацлав — Вапнярка — Яруга (на Дністрі). 8 травня в Київ увійшла польська піхота.

9 травня відбувся спільний парад польсько-українських військ на Хрещатику, який приймав командуючий польською армією генерал Е. Ридз-Смігли. Парад замикала 6-а дивізія Дієвої армії УНР під командою полковника М. Безручка.

Того ж дня союзницькі сили вступили в Брацлав і Тульчин. Продовжувалися бої частин польського війська (6-го піхотного полку легіонерів) з частинами Червоної армії за лівобережну частину Києва (Дарницю).

10 травня польські війська вступили до Ржищева. Запорізька дивізія Дієвої армії УНР розташувалась в с. Вербка і с. Ольшанки, Летичівського повіту, Подольської губернії.

11 травня командуючий польською армією та в.о. коменданта Києва генерал Е. Ридз-Смігли оголошує про запровадження воєнного стану, сучасно повідомлялося, що на території колишньої Київської губернії — на північ від річки Росі (Житомирського повіту, колишньої Волинської губернії) військові та приватні особи за карні проступки — як то дезертирство, повстання, мародерство, шпигунство, грабунки, псування залізниць, телефонів, телеграфів-каратимуться військово-польовим судом через розстріл або повішення. Того ж дня повідомлялося, що колія Київ — Фастів — Попельня — Козятин — Винниця — Жмеринка знаходилась в руках польської армії; діляниця від Жмеринки до Вапнярки — в руках частин армії УНР; увечері більшовицький аероплан скинув 2 бомби на військовий склад в Дарниці та на ланцюговий міст, під ніч збройна боротьба на лівому березі Дніпра завершилася відступом частин Червоної армії з-під Броварів.

12 травня відбулося потужне повстання у Кривому Розі, яке очолив отаман Степовий-Блакитний — 22-річний мешканець с. Ганнівка Криворізького повіту Костянтин Пестушко. 15 травня польські сили вступили в Гайсин.

12—31 травня. Проведення мобілізації в Могилівському, Ямпільському і частині Ново-Ушицького повіту до Дієвої армії УНР. На 1 червня вона складалась з 955 старшин та 8180 козаків.

Протягом цього часу на фронті йшли позиційні бої, бо поляки, діставшись до кордонів 1772 року, не хотіли продовжувати наступ, а сили Дієвої армії УНР були замалі для самостійного виступу.

31 травня до полонених галичан першої бригади звернулися представники С. Петлюри з пропозицією записуватися до повстанської армії

УНР для участі в польсько-радянській війні. З 2400 полонених до повстанської армії записалося лише 330.

Сотні галичан, які залишились у більшовицьких Дванадцятій та Чотирнадцятій арміях, були відправлені у в'язниці Києва, Харкова, Одеси, Кожухівський концтабір під Москвою та у Соловецькі табори.

Так, в Києві в червні прокотилася хвиля масових арештів січових стрільців і старшин. Репресій зазнали Польовий штаб, Кіш 1-ї бригади ЧУСС, курсанти школи червоних старшин, запасні курені й тиллові підрозділи, що дислокувалися у місті. Загалом у Києві нараховувалося 1200 галичан, 150 з яких під суворою охороною відконвойовано до Москви.

Успішний наступ на Київ не спричинив всенародного антибільшовицького повстання, на яке так розраховував голова Директорії УНР Симон Петлюра. Повстансько-партизанські загони у Правобережній Україні громили не тільки більшовицькі, але й польські військові частини.

Контрнаступ більшовиків. При розгляді питання про наступ Червоної армії на Варшаву у ЦК РКП(б) були сумніви щодо його доцільності, причому голова Раднаркому В. Ульянов був рішуче за те, щоб «іти». Переважила позиція форсованого походу на Польщу після урочистого запевнення Л. Троцького, що до 16 серпня він захопить не тільки Варшаву, але й Вільне місто Данциг, щоб перетнути шляхи постачання армії Пілсудського військовим спорядженням від країн Антанти.

Докладніше: Білорусь у польсько-радянській війні

14 травня в Білорусі почався наступ радянського західного фронту. Одночасно, продовжувався українсько-польський наступ, і окремі польські частини 15 травня вступили до Гайсина.

15 — 24 травня відбувалися позиційні бої Дієвої армії УНР з частинами Червоної армії за селища Кетроси — Підлісівка — Грушка.

Першу спробу контрнаступу більшовиків на теренах України 29-31 травня було відбито у битві під Володаркою. Вже 2 червня червоні війська вступили до Крижополя, тоді ж відбувся бій біля Борисполя. 5 червня кінна армія С. Будьонного прорвала фронт у районі Канів — Біла Церква.

Протягом 7-10 червня Червона армія займає Бердичів, Житомир, Білу Церкву, Фастів, Васильків, Гостоміль, Чорнобиль. 12 червня 3-я польська армія полишає Київ. Після битви під Бородянкою були взяті Бородянка, Тетерів, Брацлав, Гайсин, Немирів, Ямпіль.

Через місяць боїв з початку наступу більшовицьке командування зосередило проти об'єднаних польсько-українських військ чималі військові сили. Червневий наступ військ Південно-Західного фронту (40 тис. багнетів і шабель) забезпечив перехід ініціативи до більшовиків.

В другій половині червня були взяті Вінниця, Жмеринка, Коростень, Новоград-Волинський. Наступ більшовиків продовжився і в липні: 4 липня взяте Рівне, а наступного дня містечко Бар на Вінниччині.

10 липня у Спа (Бельгія) прем'єр-міністр Польщі С. Грабський підписав договір, згідно з яким уряд Польщі погоджувався зі східною лінією кордону, визначеною декларацією Верховної Ради Антанти від 8 грудня 1919 р. (т. зв. лінія Керзона) та зобов'язувався прийняти будь-яке рішення Антанти щодо майбутнього статусу Східної Галичини. На цей день Дієва армія УНР тримала антибільшовицький фронт на лінії Китайгород — Фурманівка — Гуменці — Вербка — Кормильче — Лянцкорунь — Стара Гута — Вишнівчик.

11 липня у Лондоні (Велика Британія) міністр закордонних справ Великої Британії лорд Дж. Керзон в запрошенні радянській Росії взяти участь у Лондонській конференції окреслив східні кордони Польської республіки, які

відповідали ухвалі Верхової Ради Антанти від 8 грудня 1919 р.: Гродно — Валівка — Немирів — Брест-Литовський — Дорогуськ — Устилуг — на схід від Грубешова — через Крилів на захід до Рави Руської — на схід від Перемишля до Карпат. Ця лінія кордону отримала назву «лінія Керзона».

12 липня червоні частини зайняли Кам'янець-Подільський. Того ж дня у Лондоні лорд Дж. Керзон направив радянському уряду в Москву ноту з вимогою припинити наступ Червоної армії. У Станіславі (суч. Івано-Франківськ) на засіданні РНМ УНР було вирішено вважати доцільною евакуацію уряду УНР за межі Східної Галичини та необхідним постійне перебування членів Ради народних міністрів при армії УНР.

14 липня частини Дієвої армії УНР переправилась на західний берег Збруча, Червона армія вступила до Луцька та Сарн.

15 липня союзники-поляки вирішили скористатися червоним наступом і позбутися української присутності в Станіславі. Відбулося термінове засідання РНМ УНР, на якому ухвалено висловити протест уряду Польської республіки проти вимоги представників місцевої польської влади до уряду УНР негайно залишити Станиславів. Вночі польська військова влада за розпорядженням начальника штабу Довудства львівського Генерального округу полковника Тулле здійснила арешт міністрів УНР з метою їх насильницької евакуації вглиб Польщі. О 9 годині ранку ешелон з заарештованими українськими урядовцями під посиленням конвоєм польських солдат було відправлено до Тарнова.

Того ж дня Галревком у своїй першій декларації проголосив утворення суверенної Галицької Соціалістичної Радянської Республіки (ГСРР).

З огляду на посилення радянського наступу в середині липня Дієва армія УНР була поділена на три групи: північну групу генерал-хорунжого О. Удовиченка (Третя Залізна дивізія та 4-та Київська дивізія), середню групу ген.

Загородського (середня група 1-ї Запорізької дивізії та 2-га Волинська дивізія) та праву групу — 5-ту Херсонську дивізію.

16 липня радянський уряд РСФРР запропонував польському уряду розпочати мирні переговори, обіцяючи навіть відступити від «лінії Керзона» на користь Польщі. Останній, однак, врахувавши зміну військового співвідношення на фронті, відмовився від переговорів.

19 липня частини Червоної армії перейшли на західний берег р. Збруч. Після упертих боїв із частинами Дієвої армії УНР частини Червоної армії повернулись на східний берег р. Збруч.

20 липня на північному крилі наступу Червона армія зайняла Вільно.

У кінці липня уряд радянської України і командування Південно-Західного фронту домоглися від Москви дозволу на сформування нових галицьких загонів із стрільців і старшин, які перебували у концтаборах Росії.

23 липня в Москві була озвучена нота наркома іноземних справ РСФРР Г. В. Чичерина міністру іноземних справ Польщі Є. Сапезі про згоду негайно розпочати мирні переговори.

24 липня частини Червоної армії перейшли на західний берег р. Збруч.

З 24 липня по 20 серпня провадилася Львівська операція військ Південно-Західного фронту Червоної армії (частини XIV і Першої Кінної армій), в результаті якої з 52 повітів Східної Галичини було повністю зайнято 14, 4 повіти — частково.

25 липня (згідно з деякими джерелами 24 липня) Перша кінна армія (команд. Семен Будьонний) захопила Броди, а 26.7 червоноармійські частини захопили Тернопіль (в інших джерелах 27 липня). Цього ж дня у бою під Сидоровом Окрема кінна дивізія армії УНР розбила більшовицьку кінноту і два полки піхоти.

27 липня частини Дієвої армії УНР перейшли на західний берег р. Серет до району Джурина. На території власне Польщі зайняли фортецю Осовець (теперішнє Підляське воєводство). Того ж дня з Варшави надіслана телеграма начальника Генштаба польської армії генерала Т. Розвадовського головному командуванню Червоної армії про направлення 30 липня парламентарів до району Брест-Литовськ — Барановичі для переговорів.

28 липня червоноармійські загони вступили в Чортків та Білосток.

29 липня поляками при підготовці до можливого радянського нападу утворене військове губернаторство Варшавське.

30 липня маріонетковий Тимчасовий революційний комітет Польщі (Полревком) перебуваючи в бронепотязі за лінією червоного фронту, в Білостоку, оголосив Маніфест до польського люду робочого міст і сіл, в якому оголосив про утворення польської радянської республіки.

31 липня сили Червоної армії зайняли Брест. Того ж дня В. Затонський надіслав Й. Сталіну і С. Косіору телеграму з проханням прискорити відправку до 14-ї армії галичан із Москви, Омська, Казані, Туркестану й Сибіру, а також 44-у стрілецьку дивізію, в якій воював галицький полк.

Загалом протягом місяця Червона Армія зайняла 17 повітових міст, 48 містечок і більше тисячі сіл Галичини. 1.8.1920 у Тернополі було проголошено утворення Галицької Соціалістичної Радянської Республіки. Насильні реквізиції, що проводили більшовики у селах, оподаткування господарств за національною ознакою, терор агентів ЧК викликали обурення серед населення, що значно ускладнило ситуацію для наступаючих радянських частин.

1 серпня Польський уряд видав наказ про припинення оборони фортеці Ломжа, це відкрило червоноармійцям шлях на Варшаву.

3 серпня міністр закордонних справ Великої Британії у ноті до уряду РСФРР погрожував відкритим втручанням Великої Британії у війну на боці Польської республіки, якщо Червона армія продовжуватиме наступ на етнічні польські землі.

5 серпня з Варшави відправлена нота міністра іноземних справ Польської республіки Є. Сапеги народному комісару іноземних справ РСФРР Г. В. Чичерину про готовність надіслати до Мінська представників для ведення мирних переговорів.

Того ж дня озвучена нота радянської делегації в Лондоні прем'єр-міністру Великої Британії про готовність уряду РСФРР вести прямі мирні переговори з Польською республікою, причому радянський уряд був готовий дати Польщі кордони вигідніші, ніж це зробила британська комісія.

6—7 серпня уряд РСФРР, не припиняючи наступу, надіслав уряду Польської республіки дві телеграми з пропозиціями розпочати мирні переговори.

6—16 серпня Окремий кінний полк Дієвої армії УНР зосереджувався в районі Монастириськ, стримуючи наступ.

7 серпня міністр закордонних справ Польської республіки надіслав до уряду РСФРР телеграму, в якій було висловлено готовність Варшави прийняти пропозицію Москви про відправлення представників у Мінськ для ведення переговорів про умови миру і перемир'я. У відповідь міністр закордонних справ РСФРР заявив, що радянський уряд направить своїх делегатів у Мінськ 11 серпня.

Того ж 7 серпня віддано наказ 6-й стрілецькій дивізії Дієвої армії УНР захищати місто Холм (Польська республіка).

9 серпня британські організації робітників, реагуючи на заяву прем'єр-міністра від 5 серпня, оголосили про намір почати загальний страйк, якщо уряд Великої Британії оголосить війну Радянській Росії.

Того ж дня відбувся вступ до Бучача частин Червоної армії.

Львівська операція. 16 серпня частини Червоної армії форсували р. Західний Буг між Кам'янкою і Буськом і рушили у напрямку Львова.

17 серпня на околиці Задвір'я (Буський район) в бою (т. зв. «Польські Фермопіли») група львівських добровольців під командуванням капітана Болеслава Зайончковського затримала наступ Червоної армії Семена Будьонного; більшість оборонців загинуло (318 осіб), частина з них похована у братській могилі в Задвір'ї, частина — на львівському військовому кладовищі Орлят, що на Личаківському цвинтарі. Оборона Задвір'я зупинила наступ більшовиків на Львів.

Того ж дня Червона армія вступила в Зборів.

18—19 серпня частини Червоної армії форсували р. Дністер, перервавши зв'язок Дієвої армії УНР з 6-ю польською армією і цього ж дня Ходорів та Миколаїв, що на Львівщині зайняли частини Червоної армії.

19—24 серпня частини Дієвої армії УНР тримали фронт від румунського кордону до м. Єзуполя по р. Бистриці через Станиславів (сучасн. Івано-Франківськ) до м. Надвірної.

20 серпня частини Червоної армії радянського Південно-Західного фронту під керівництвом Олександра Єгорова перейшли р. Західний Буг, вступили до м. Рава-Руська з наміром увійти до Львова, але були відкинуті польською армією у напрямку Замостя — Грубешова. Того ж дня червоноармійці вступили до Жидачева та Журавна, Дієва Армія УНР відрізана від польської армії.

21—25 серпня при наближенні червоного фронту зірвалося збройне протипольське повстання селян Лавочного, Славська, Перегінська, Осмолода, Підлютого Соколівського і Долинського повітів під керівництвом Ф. Бекеша. Війська і поліція Польщі жорстоко придушили виступ.

22 серпня Червона армія намагалася здійснити наступ на м. Нижнів, оволодіти яким їм так і не вдалося.

24 серпня частини Червоної армії перейшли р. Дністер і рушили у напрямку м. Городенка. Частинами 5-ї Херсонської дивізії Дієвої армії УНР їх було відкинено на східний берег р. Дністер.

Дієва армія УНР тримала лінію фронту від румунського кордону по Дністру до Нижніва — на захід на Тисменицю і Хриплін — по Бистриці Надвірнянській до Надвірної. Кінна дивізія залишалася в районі Комарівка — Вікторів (на північ від Станіславова). Штаб Дієвої Армії знаходився в Отинії, ставка Головного отамана військ УНР на ст. Матіївка (на схід від Коломиї).

25 серпня після бою відбувся вступ до міста Тисмениця Окремої Кінної дивізії та Київської дивізії Дієвої армії УНР.

26 серпня частини Дієвої армії УНР форсували Дністер біля Нижніва і просунулись на Рогатин і Підгайці.

Того ж дня в ході наступу на Львів червоноармійські підрозділи зайняли Перемишляни.

27 серпня в Нижнів приїхали Головний отаман військ УНР Симон Петлюра і командарм М. Омелянович-Павленко на огляд Дієвої армії УНР. Того ж дня частини Дієвої армії УНР форсували р. Дністер і рушили у напрямку на м. Галич.

28 серпня відбулася спроба наступу червоноармійців поблизу села Комарівка на тили 8-ї бригади 3-ї Залізної армії. Атаку відбито, загинув сотник Тихін Хилюк.

29 серпня частини Дієвої армії УНР вступили до містечка Коростятин.

Авантюрний штурм міцно укріпленого Львова (його боронило 7 піхотних дивізій, 6 бронепоездів, 50 бойових літаків), на якому так наполягав член Реввійськради Південно-Західного фронту Йосип Сталін, знекровив Першу кінну армію. Про львівську трагедію майбутній генсек ЦК ВКП(б) швидко «забув», зваливши всю провину за поразку на польському фронті на командуючого Західним фронтом Михайла Тухачевського.

Уже 30 серпня частини Дієвої армії УНР вступили до міста Галич.

Диво на Віслі. План Тухачевського передбачав форсування Вісли в нижній течії і атаку на Варшаву з заходу. Однією з цілей цього задуму було "відхилення напряму удару радянських військ і швидкий вихід до німецького кордону, що мало пришвидшити перемогу радянської влади в Німецькій державі".

10 серпня радянський Третій кавалерійський корпус Гая Дмитровича Гая (Бжишкяна) подолав Віслу на північ від Варшави.

12 серпня Юзеф Пілсудський покинув Варшаву та прибув в Пулави, де знаходилася ставка польського Генерального штабу. Перед відбуттям він передав прем'єру Вінценту Вітосу своє прохання про відставку з посад Начальника держави та Головнокомандувача, мотивуючи тим, що в ситуації, яка склалася, Польща може покладатися лише на допомогу Антанти, котра вимагала відставки маршала; проте прем'єр-міністр відставки не прийняв.

План Тухачевського передбачав перейти Віслу в нижній течії і атакувати Варшаву з заходу. 13 серпня дві стрілецькі дивізії РККА вдарили під Радиміном

(за 20-25 км від Варшави) — 3-тя Володимира Лазаревича і 16-я Миколи Соллогуба, перемогли опір 11-ї польської дивізії полковника Болеслава Язвінського та оволоділи містом. По цьому одна дивізія рушила на Прагу (правобережна частина Варшави), а друга рушила направо — до Непорента і Яблонки. Польські сили відійшли на другу лінію оборони.

Через війну в самій столиці іноземні дипломати спішно переїхали з Варшави до Лодзя.

Підтвердженням тому, що радянське військове командування, зокрема М. Тухачевський, С. Будьонний та К. Ворошилов, не збиралося зупинитися на досягнутому, слугує телеграма, надіслана в середині серпня 1920 р. Конгресу Комінтерну, у якій двоє останніх писали, що конармійці не вкладуть шаблі у піхви, поки над Варшавою, Берліном, Парижем і Лондоном не замайорять червоні прапори.

16 серпня почався контрудар польських сил з місця зосередження на річці Вепр, польські сили зім'яли Мозирську групу Тихона Хвесіна 16-ї радянської армії з метою перетнути на другий день сполучення радянських армій по шосе Варшава — Брест.

17 серпня Червона армія відступає у напрямку Замостя- Люблін.

20 серпня командувач 1-ї Кінної армії Будьонний виконав наполегливо повторюваний наказ головнокомандуючого Червоної армії Сергія Каменєва щодо взяття штурмом Львова і контрудару військ Тухачевського під Варшавою.

Того ж дня в районі Замостя 6-та стрілецька дивізія Дієвої армії УНР успішно відбила частини Червоної армії.

22 серпня сталася перемога польських військ в битві у Білостоці — цілоденний бій 1-го полку піхоти легіонової і відступаючих з-під Варшави

решток 16-ї радянської армії та окремих відділів 3-ї армії, в ході якого кілька разів місто переходило з рук в руки, застосовувалися панцерні потяги.

Під Замостям Шоста Січова дивізія Армії УНР, разом з Дивізією Морської піхоти УНР, спільно з польськими частинами остаточно розгромила будьонівські підрозділи. Наступ радянських військ на Варшаву поступово згасав. Під Варшавою польсько-українські сили втратили близько 14 500 вояків, радянські — до 25 000. Відчутної поразки від українських військ у районі Галича — Бучача — Чорткова зазнала більшовицька Чотирнадцята армія. Реорганізована у вересні-жовтні Армія УНР збільшилась із двох дивізій до шести: Перша — під командуванням генерала Андрія Гулого-Гуленка, Друга — генерала Олександра Загородського, Третя — генерала Олександра Удовиченка, Четверта — полковника Юрія Тютюнника, П'ята — полковника Андрія Долуда, Шоста — генерала Марка Безручка. Дивізії підлягали штабові Шостої польської армії генерала Яна Ромера.

25 серпня радянські війська остаточно відкинуті від Варшави.

Того ж дня в ході контрнаступу литовські війська зайняли Вільно.

Крах Галицької СРР був спричинений не тільки військовою міццю польсько-українських частин, але й форсованими діями Раднаркому і Галревкому, спрямованими на реалізацію лівацького лозунга РКП(б) щодо «перенесення соціальної революції і Радянської влади у Європу». Про це 23.8.1920 голова Галревкому В. Затонський доповідав Володимирі Леніну:

Все йшло стихійно... Стихія справа хороша, коли революція виникає самочинно, але набагато гірше, коли її необхідно насаджувати ззовні.

Відступ Червоної Армії. 26 серпня частини Червоної армії з-під Варшави відійшли на лінію Гродно - Волковиськ - Кобринь - Володимир-Волинський.

31 серпня сталася перемога польської 1-ї кінної дивізії (1500 кіннотників) над радянською 1-ю Кінною армією (17 500) під Комаровом-Осадою (Люблінське воєводство), при безладному відступі, у польських сил 300 вбитих та поранених, у червоноармійців зниклих безвісти близько 4000.

4 вересня відбулася чергова спроба червоноармійців форсувати Дністер під селом Медуха, при її відбитті загинув Хмеленко Григорій (Гриць), командир Богдано-Дорошенківського куреня 1-ї Запорозької дивізії.

4-7 вересня 6-та стрілецька дивізія Дієвої армії УНР зі станції Красностав (Польська республіка) вирушила чотирма ешелонами до армії УНР через Люблін — Перемишль — Львів — Стрий — Станіславів.

7 вересня після посилення та перегрупування частини Дієвої армії УНР форсували Дністер на кордоні теперішніх Івано-Франківської та Тернопільської областей.

11 вересня почався наступ на Волинь 3-ї польської армії під проводом генерала В. Сікорського.

В Тарнові пройшло засідання РНМ УНР, на якому Головний отаман військ УНР С. Петлюра звернувся до міністрів УНР зі своїми побажаннями в зв'язку з контрнаступом армії УНР: уряд мав вирішити форму влади в одібраних у ворога місцевостях, порядок її відновлення, питання допомоги армії.

14 вересня проводилася концентрація українських військ у містечку Нижнів — полку Чорних Запорозжців, 6-ї стрілецької дивізії, Волинської дивізії.

15 вересня частини 6-ї польської армії вступили до міста Володимир-Волинський. Того ж дня у Станіславові пройшло засідання РНМ УНР, на якому ухвалено закон «Про мобілізацію в звільнених від ворога нашою армією повітах УНР для доповнення армії». Під вечір почався загальний наступ Дієвої армії УНР

на лінії антибільшовицького фронту. Частини армії форсували р. Дністер в районах Єзуполя, Нижнева і Городенки для наступу на Бучач — Чортків — Теребовлю для звільнення Поділля. У Монастириськах вже ввечері відбувся врочистий вступ під сурми і «Ще не вмерла Україна!» до міста 6-ї стрілецької дивізії Дієвої армії УНР.

Протягом 16-20 вересня польські та українські війська відвойовують Ковель, Борщів, Гусятин, Теребовлю, Чортків. Просуваючись в напрямку о Хмельницького беруть Рівне, Дубно, Луцьк, Тернопіль та Збараж.

20-28 вересня у ході битви над Німаном польські сили розбили радянських, втрати останніх склали до 40 000. 28 вересня українські сили вибили РККА з міста Старокостянтинів, 30 вересня — з Жмеринки; 1—3 жовтня зайняли Летичів, 3 жовтня зайняли містечко Нова Ушиця; проте вже 4 жовтня червоноармійці знову увійшли у Летичів. 10 жовтня Червона армія увійшла в Коростень. 25 вересня відбуваються українсько-радянські бої за Проскурів.

Наслідком виснаженості фронту сили почали вирівнюватися, 7 жовтня Червона армія зайняла Олевськ. 10 жовтня червоноармійці увійшли в Коростень.

Однак українські сили ще спромоглися 13 жовтня оволодіти містечком Ялтушків. 14 жовтня в зв'язку з підписанням договору про перемир'я, начальне командування 6-ї польської армії для захисту армії УНР від нападу більшовиків таємно наказало на 17 жовтня зайняти польським частинам Нову Ушицю - Ваньківці - Деражню — Летичів - Нову Синяву - Новокосянтинів - Стару Синяву - Острополь. Польські частини не повинні були вступати у бій із Червоною армією та мали знаходитися не далі 8 км за українським фронтом.

Ще до часу підписання Ризького мирного договору (вечора 19 жовтня 1919 р.) сили Дієвої армії УНР визволили в контрнаступі по східному берегу річки Мурафа однойменне містечко Мурафа.

Перемовини та перемир'я. Перемовини почалися вже 17 серпня в розпал Варшавської битви в Мінську - перше пленарне засідання мирної конференції за участю представників Польської республіки, радянської Росії та УСРР, до складу радянської делегації входили К. Х. Данішевський (голова), П. Г. Смирдович, М. О. Скрипник (члени), Ф. Ф. Новицький, В. Є. Гарф (експерти); до складу польської делегації — Я. Домбський (голова), Н. Барліцький, С. Грабський, В. Керник, А. Листовський, М. Мечковський, К. Ольшовський, Л. Вашкевич, М. Вихлінський, В. Врублевський (члени), К. Стамировський, Ф. Перль, Л. Альберт, Ш Рундштейн, С. Каузик (експерти). Радянська делегація зачитала текст своєї декларації, в якій виклала умови перемир'я і основні положення прелімінарного миру з Польщею. Розробку умов регламенту після обміну поноваженнями було вирішено передати спеціально утвореній комісії.

19 серпня в Мінську пройшло друге пленарне засідання. Заслухано текст польської декларації про умови перемир'я з РСФРР, делегацію цікавили правові відносини між РСФРР і УСРР — *з'ясувалося, що УСРР не є складовою Росії, а є незалежною державою.* Заслухано основні положення перемир'я, висунені радянською делегацією: визнання незалежності Польської республіки; відмова від контрибуцій; східний кордон Польщі збігався з лінією Керзона від 11 липня з ухилом на користь Польщі в районі Білостока і Холма; обмеження чисельності збройних сил Польщі до 50 тис. чоловік; проведення Польщею політичної і військової амністії; повернення Україні і Білорусі реквізованого Польщею майна і інвентаря; наділення урядом Польської республіки селян і батраків землею; надання РСФРР і УСРР права вільного транзиту через Польську республіку і володіння РСФРР залізничною ділянкою Волковиськ — Білосток — Граєво.

23 серпня пройшло третє пленарне засідання за участю делегацій з Польської республіки, радянської Росії та УСРР. Польська делегація: Росія намагається нав'язати Польській республіці мир, який обмежить її незалежність і поставить під її протекторат; РСФРР нав'язує одностороннє зменшення

збройних сил Польської республіки, втручається у її законодавство, виступаючи в ролі «опікувача» окремих класів польського народу; вимагає володіння залізничною ділянкою Волковиськ — Білосток — Граєво. Цей «ганебний мир» став би джерелом нових війн в майбутньому, тому основи миру, запропоновані РСФРР, проголошувались неприйнятними. Польська делегація запропонувала наступні поправки: визнання РСФРР Польської республіки де-факто і де-юре; відмова від лінії Керзона і визнання права на самовизначення у народів, які населяють територію між Польської республіки і РСФРР; відмова від одностороннього зменшення Польської республіки чисельності збройних сил та від передачі в розпорядження РСФРР залізничної ділянки, бо це суперечить принципу суверенітету; акт політичної і військової амністії має бути двостороннім.

25 серпня на четвертому пленарному засіданні мирної конференції: відповідь польської делегації на зауваження, представлені радянською делегацією — незалежність БСРР, УСРР та Литви названо «удаваною» та насадженою з Москви супроти волі цих народів. В результаті дискусії з'ясувалося, що польська делегація вважає «неприйнятними навіть для обговорення» усі 11 пунктів декларації радянської сторони, лише критикує їх і не висуває конкретних власних домагань, що схоже на ультиматум та свідоме затягування переговорів. Тому пропонувалось розробити нові пропозиції перемир'я для обговорення на конференції.

27 серпня у Варшаві відбулося засідання Ради оборони держави, на якому вирішено рекомендувати польській делегації на конференції в Мінську за лінію кордону Польської республіки взяти лінію по течіях р. Горинь і р. Збруч.

30 серпня з Варшави надійшла нота міністра іноземних справ Польської республіки Є. Сапеги народному комісару іноземних справ РСФРР Г. В. Чичерину з пропозицією перенести роботу мирної конференції з Мінська до Риги.

1 вересня надіслана нота уряду РСФРР і УСРР уряду Польської республіки з висловленням згоди на перенесення місця роботи мирної конференції з Мінська до Риги.

2 вересня в Мінську пройшло п'яте пленарне засідання мирної конференції за участю делегацій Польської республіки, радянської Росії та УСРР. Обговорено технічні питання, пов'язані з місцем і часом продовження конференції. З'ясовано, що до Риги приїде радянська делегація у новому складі під головуванням А. А. Іоффе та з додатковим мандатом на ведення переговорів про мир з Польщею.

5 вересня РНМ УНР затвердила склад делегації УНР на Ризьку конференцію (голова — С. Шелухін, заступник В. Кедровський). 21 вересня це рішення було змінено і головою призначено М. Славинського, який так і не прибув до Риги. 27 вересня С. Шелухін вдруге отримав повноваження голови делегації УНР. Повний склад делегації було затверджено 11 жовтня, до якого увійшли С. Шелухін, В. Кедровський, Т. Олексюк.

8 вересня Диктатор ЗУНР Є.Петрушевич телеграфував з Парижу про необхідність негайного направлення галицької делегації на мирні переговори до Риги. До її складу увійшли К.Левицький (голова), Є.Брайтер, Л.Мишуга, О.Назарук.

11 вересня у Варшаві пройшло засідання Ради оборони держави, на якому ухвалено інструкції для польської делегації в Ризі. Східна лінія кордону Польської республіки встановлювалась по течії р. Збруч, далі по кордону Східної Галичини до Ново-Олексинця через Кременецьке узгір'я, далі на схід від Здолбунова по кордону Рівненського повіту. Польська сторона погоджувалась на визнання незалежної УСРР.

12 вересня у відповідь на запит міністра закордонних справ Польської республіки про участь делегації УНР у роботі Ризької конференції нарком

закордонних справ РСФРР відповів, що «т. зв. Української демократичної республіки взагалі не існує, оскільки Україна є незалежною радянською Республікою, союзною з Росією, і бере разом із нею участь у переговорах в Мінську і Ризі».

16 вересня уряд УНР опублікував свою ноту протесту з приводу заяви наркома закордонних справ РСФРР від 12 вересня щодо УНР.

Ризький мир. Воєнні дії на польсько-радянському фронті були припинені після укладення 9 листопада 1920 року польським і більшовицьким керівництвом перемир'я. Проте вже наступного дня в районі Шаргорода червоноармійці підступно контратакували українські дивізії, прорив фронту у напрямку на Копайгород на праве крило, яке тримала 5-а Херсонська дивізія армії УНР, та у напрямку на Лучинець, де знаходилася 2-а Залізна дивізія та Кулеметна дивізія армії УНР. 15 листопада червоноармійці вступили в подільське містечко Літин. 18 листопада відбувся вступ сил Червоної армії до Проскурова та станції Деражня, 20 листопада — до Чорного Острова та Летичева. Після двох тижнів кровопролитних боїв через брак набоїв і військового спорядження 21 листопада були змушені відступити у Галичину. Перехід Дієвої армії УНР — до 27 тисяч вояків — через річку Збруч відбувся в районі Волочиська та села Ожигівці. Того ж дня згідно з умовами прелімінарного польсько-радянського договору, польські війська залишили місто Новоград-Волинський. 22 листопада радянські частини вступили у Волочиськ.

В березні 1921 року у Ризі між Польською республікою, з одного боку, та РСФРР і УРСР з другого, підписано Ризький мирний договір.

8. Червоний терор.

В Україні червоний терор розпочався у січні 1918 року із вторгненням червоногвардійських загонів Муравйова, який під час і після штурму Києва влаштував у Києві різанину. За різними підрахунками жертвами різанини стали від 2 до 3 тисяч осіб. З цього моменту насильство і терор стали основними методами утвердження тут Радянської влади. За висловом В. Г. Короленка, арешти і позасудові розстріли політичних опонентів під приводом боротьби з контрреволюціонерами тут стали звичним, «побутовим явищем» радянської дійсності.

Дії червоногвардійців в Україні відрізнялися особливою жорстокістю. Наприклад, Харківське ЧК використовувало скальпування і «знімання рукавичок з кистей рук», в Полтаві і Кременчуці священнослужителів саджали на кіл. У Катеринославі застосовували розп'яття й побивання каміннями, в Одесі офіцерів прив'язували ланцюгами до дощок, вставляючи в топленьня й смажачи, або розривали навпіл колесами лебідок, або опускали по черзі в казан з окропом й у море.

Чисельною є група матеріалів преси про діяльність ВНК або Червоний терор більшовиків в Україні 1919 р. Про розстріли в Києві, Харкові, Вінниці, Житомирі та інших містах України, про жертви «чрезвычайки», як називали цю комісію в народі, свідчили майже всі періодичні видання в Україні. Єврейські погроми в Україні були явищем, повз яке не могла пройти жодна газета. Жертвами більшовицького терору в Києві, Одесі та інших містах стали: ректор Української академії мистецтва Олександр Мурашко, письменник Дмитро Маркович, поет Григорій Чупринка, композитор Микола Леонтович, актор і письменник Олелько Островський й тисячі інших, про що писала газета «Рідне слово» в статті «Жертви „чрезвычайки“ серед українців».

Інші газети наводять факти діяльності ВНК в Україні за даними Головної ліквідаційно-слідчої комісії, яка була створена при Уряді Директорії в 1919 році. Так, в замітках «Жертви більшовизму» та «Розкопки могил

розстріляних більшовиками» газета «Громадянин» вказувала, що «за приблизними підрахунками у Вінниці більшовицькою „чрезвычайкою“ було розстріляно до 3 тис. чол.». Про розстріли в Києві та постанови Київської губернської «чрезвычайки» інформує також газета «Трудова громада» та інші видання.

Серед жертв червоного терору кінця чимало відомих діячів. 23 січня 1921 року агентом ВНК був вбитий український композитор Микола Леонтович, а у серпні 1921 російський поет Микола Гумільов. Три тижні під арештом ЧК знаходився російський вчений Костянтин Цюлковський.

у 1929 р. почався сфабрикований процес проти вигаданої «Спілки Визволення України». У належності до таємної націоналістичної організації під назвою «Спілка визволення України» (СВУ) було звинувачено 45 провідних учених, письменників та інших представників інтелігенції, включаючи Сергія Єфремова, Володимира Чехівського, Андрія Ніковського, Йосипа Гермайзе, Михайла Слабченка, Григорія Голоскевича та Людмилу Старицьку-Черняхівську. «Виявленій» організації приписувалася мета: за допомогою чужоземних держав, емігрантських сил, підбурювання селянства проти колективізації, вбивства Сталіна та його соратників, відокремити Україну від СРСР.

9. Депортації українців.

У 1925—1928 роках провадила роботу так звана тристороння комісія УРСР, БРСР та РРФСР щодо перерозподілу кордонів, і як наслідок роботи тієї комісії та розподілу кордонів з українських земель Стародубщині, Білгородщини, Орловщини, Дону були депортовані на Зелений, Малиновий та Сірий Клин сотні тисяч українців.

1930 року СРСР розпочав зачистку західних кордонів — і знову депортації українців. Так звана «куркульська» висилка 1930-36 рр. забрала знову десятки тисяч українців.

Із захопленням Радянським Союзом Західної України, Західної Білорусі та країн Балтії у 1939—1940 роках, депортації торкнулись і народів, що мешкали на цих землях.

Уже восени 1939 р. перша хвиля депортації охопила польських осадників, які виселялися разом із сім'ями. Протягом грудня 1939 — березня 1940 рр. із Західної України та Західної Білорусі було депортовано понад 137 тисяч осіб. Їх виселяли в північно-східні області РРФСР, Комі АРСР і Казахстану.

Друга хвиля депортації прокотилась у квітні 1940 р., коли було вивезено заможних селян — «куркулів» (до 6 тис. сімей із Західної України та Західної Білорусі). Всього із Західної України в 1939—1940 рр. було вислано до Сибіру, Поволжя, Казахстану та на Північ, за різними підрахунками, від 10 до 20 % населення. Чимало невинних людей, яких німецько-радянська війна застала в місцевих тюрмах, було знищено.

На Західній Україні у червні 1941 року органи НКВС провели чергову, вже четверту за два роки депортацію із Західної України, якою було охоплено понад 300 тисяч осіб.

У Північній Буковині депортації проходили у два етапи — перший відбувся 23 травня, другий — 13 червня 1941 року. У травні вивозили в основному так званих зрадників Батьківщини, засуджених Особливою нарадою при НКВС СРСР. До цієї категорії належали ті, хто прагнув виїхати за кордон чи робив спроби перейти кордон нелегально, а також члени ОУН. Депортації підлягала 181 буковинська родина (306 дорослих осіб і 210 неповнолітніх). У 36 вагонах їх направили у Кіровську область, Красноярський край та Комі АРСР. У червні до «зрадників батьківщини», згідно з постановою об'єднаного засідання

бюро Чернівецького обкому КП(б)У та обвликонкому від 8 червня 1941 року, доєднали «поміщиків, фабрикантів, активних діячів контрреволюційних партій, великих торговців». В результаті червневої акції з Буковини було виселено 2279 родин — 7116 осіб, ще 604 особи було заарештовано.

10. Голодомори 1921 – 1923 та 1932 – 1933 рр.

Голодомор 1921 – 1923 рр. Під час інтервенції Росії 1919 року по селах був розпочатий грабунок селян, а забране збіжжя та худоба вивозились до Росії. О. Шліхтер, на той час більшовицький комісар, писав, що з України було забрано 8,5 мільйона пудів хліба замість 50 (на які більшовики сподівались). На цьому політичному і насильницькому фоні державного тероризму і розвинувся голод. Його поширенню сприяли також посуха і неврожай, що 1921 року охопили найважливіші зернові регіони Росії — Поволжя, Північний Кавказ, а в Україні її південні степові райони. На півдні України восени 1920, взимку і весною 1921 випало лише 3/4 звичайної норми опадів. Катастрофічне становище було

у Катеринославщині, Донеччині, Запоріжжі, Одещині, Миколаївщині і Харківщині. За рахунок північних і правобережних районів, які менше постраждали від неврожаю в Україні було зібрано 300 млн пудів зернових або 30 % врожаю 1916 р.

Про голод в Україні почав заявляти на весь світ уряд УНР в екзилі вже восени 1921 року. Так, у вересні 1921 року повноважний представник УНР Олександр Шульгин звернувся з проханням про допомогу голодуючому українському населенню до Нансена, а через місяць це питання місія УНР порушила в Парижі. На жаль, тоді західний світ так і не перейнявся трагедією українського селянства. І на початку січня 1922 року кількість голодуючих тут сягнула 1 890 000 осіб, у березні — 3 250 000, в червні — 4 103 000. За доповіддю представника Комітету Нансена, акредитованого у Женеві, на півдні

України взимку 1922 року голодували 8 000 000 селян. Представник допоміжної організації Нансена капітан В. Квіслінг, очевидець того голоду, засвідчив у своїй телеграмі в лютому 1922 року, що *«в Україні близько 7 мільйонів людей вмирають з голоду в усьому страшному розумінні цих слів»*. Це, до речі, підкреслював Квіслінг, без інших українських територій, до яких він відносив, у першу чергу, Кубань.

12 травня 1921 р. Ленін підписав телеграму РНК УСРР до Харкова — з вимогою вжити заходів для відправки впродовж травня 1921 не менше 1 мільйона пудів хліба в центральні губернії РСФРР.

6 серпня 1921 р. В. І. Ленін обмінявся телефонограмами з наркомом продовольства УСРР М. Владіміровим у Харкові. Надано вказівку про продаж солі виключно в обмін на хліб і тільки тим селянам, які внесли не менше 1/4 продподатку. 9 серпня РНК УСРР прийняла постанову «Про порядок провозу продуктів по залізницях і водних шляхах», зазначалося, що до складу дозволених до провозу пасажирами 3 пудів продуктів, могли входити: не більше 10 фунтів солі та 5 фунтів цукру.

20 вересня 1921 р. Політбюро ЦК КП(б)У ухвалило план вивозу продовольства для РСФРР у розмірі 57 мільйонів пудів із застереженням, що через два місяці планове завдання мало бути збільшеним. 23 вересня, не маючи важелів впливу на реальний стан справ, РНК УСРР прийняла постанову про оголошення частини України територією державних заготівель по товарообміну та оголосити Чернігівську, Подільську, Полтавську, Київську та Кременчуцьку губернії територією державних заготівель на хліб, збіжжя-фураж та олійне насіння.

Політбюро ЦК КП(б)У ухвалює спеціальне рішення про забезпечення пайками комуністів у голодуючих губерніях. І кошти для цього виділяються з державного бюджету, в який уже оприходувано й цінності з пограбованих церков за підказкою з ЦК. Некомуністам з голодуючих регіонів

допомога не надавалася. В той же час керівники компартії організовують для себе санаторії в Німеччині та рахунки в швейцарських банках.^[41] 7 чи 8 жовтня 1921 р. Ленін підписав проєкти постанов і постанови Ради праці та оборони від 7 жовтня 1921 про вивіз 57 млн пудів хліба з УСРР. 12 жовтня 1921 р. Політбюро ЦК КП(б)У поширило на територію УСРР всі постанови ЦК РКП(б) про розстріли. 11 листопада 1921 р. в Запорізькій губернії проведено облік голодуючих, за попередніми даними, голодували близько 175 тисяч осіб, населення харчувалося сурогатами, переважно макухою; найбільше постраждали від голоду 7 волостей Запорізького повіту, 5 Мелітопольського, 2 Гуляйпільського. 19 грудня органи влади звітували, що у Верхньодніпровському повіті Одеської губернії голодувало до 35 тис. осіб, а в 11 повітах Катеринославської губернії голодували близько 75 % населення.

7 жовтня 1922 р. в Харкові комісія, відряджена ВУЦВК для обстеження становища у голодуючих місцевостях (голова В. Єрмощенко): становище у голодуючих місцевостях, окрім Одеського повіту, буде скрутнішим, ніж у минулому році. На середину жовтня 1922 р в Катеринославській губернії голодували 200 тисяч осіб, з них — 96 тисяч дітей, 40 тис. селянських господарств потребували насіннєвої допомоги. Чотири повіти благали на негайну допомогу. По спецдонесенню на 15 листопада 1922 року в Донецькій губернії голодували 500 тисяч осіб, з них чверть у Маріупольському повіті, американська адміністрація допомоги працювала виключно у Маріупольському повіті, де годувала 11 тис. дітей; за даними губернської комісії допомоги голодуючим, на голодну смерть була приречена половина голодуючих.

3 січня 1923 року за пропозицією народного комісара закордонних справ СРСР Чичеріна уряд СРСР запропонував радянській пресі та газетам, що одержували субсидії від уряду СРСР, тимчасово, до припинення Лозаннської конференції й повернення Чичеріна з-за кордону, утриматися від публікації звісток про голод на півдні України, Північному Кавказі й у Криму. Протягом багатьох десятиліть у радянських шкільних підручниках стверджувалося, що на

початку 20-х років голод охопив лише райони Поволжя. Так оголошувалося тоді і перед західним світом, звідки Ленін і його соратники просили продовольчої допомоги саме в названий регіон. Про те, що такий же голод охопив усю Південну Україну, звідки масово вивозився хліб на Північ Росії і на експорт, Москва мовчала.

Голодомор 1932 – 1933 рр. З відомих на наш час документів випливає висновок про свідому організацію керівництвом Радянської Росії (пізніше — СРСР) винищення голодом саме українців. Голод організовувався на всіх їхніх етнічних землях, а не лише в межах УСРР. Організаційні дії та відкритий грабунок селян, який спричинював голод серед селянства, із застосуванням війська, розпочалися не пізніше 1920 року, із часу, коли Україна була, як зараз відверто пишуть, — *«завоевана Красной армией в 1920»*. І першими організаторами й керівниками цих дій були В. Ульянов-Ленін і Л. Троцький.

19 квітня 1932 року Політбюро ЦК ВКП(б) прийняло постанову «про насіннєву позику Україні». Як виняток, позика відпускалась безвідсотково, але з *«централізованих ресурсів всередині України»*. Держава забрала зерно, а потім дозволила використати зерно, зібране в Українській СРР, для потреб Української СРР, не залучаючи зовнішні ресурси. Аж 12 тис. тонн і лише 3 тис. тонн для продовольчої допомоги колгоспникам. 7 серпня 1932 року з'явилася постанова ВЦВК і РНК СРСР «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперативів та про зміцнення суспільної (соціалістичної) власності», відома під назвою «Закон про п'ять колосків». Розкрадання майна колгоспів каралося розстрілом, за «пом'якшуючих обставин» — позбавленням волі на строк не менше 10 років. «Законом про п'ять колосків» фактично людям було заборонено володіння їжею. Станом на 14 вересня після прийняття закону від 7 серпня (Закон про п'ять колосків) Наркомюст УСРР у відповідній записці констатував про 250 вироків на розстріли.

1 грудня Раднарком УСРР заборонив торгувати картоплею у районах, які не виконують зобов'язань по контрактації і перевірці наявних фондів картоплі у колгоспах. 3 грудня у ряді районів заборонено торгувати м'ясом і тваринами. Із 6 грудня ці райони, а також окремі села, почали заноситися на «Чорні дошки». Згодом села абсолютно ізолювалися від зовнішнього світу. 11 грудня керівництву УСРР надходить шифрограма В. Молотова і Й. Сталіна з вимогою *«негайно судити і дати п'ять, краще десять років тюремного ув'язнення»* за невиконання хлібозаготівельних планів колгоспами та селянами.

16 січня 1933 року Політбюро ЦК ВКП(б) затвердило остаточний план хлібозаготівель для України — 260 мільйонів пудів без мірчука, котрий підлягав «безумовному і повному виконанню» та «за будь-яку ціну». Після запровадження всіх цих заходів і обмежень, вже на початок 1933 року більшість селян України залишилися без їжі.

22 січня 1933 року. Директива ЦК ВКП(б) і РНК СРСР «Про запобігання масового виїзду селян, які голодують»: заборонявся виїзд за межі території Радянської України та Кубані.

Навесні 1933 року селян привчали працювати в громадському господарстві шляхом організації харчувальних пунктів на польових станах. Для цього держава виділила частину раніше відібраного зерна. З метою налагодження життя у враженому голодомором селі були організовані надзвичайні органи компартійної диктатури — політвідділи МТС і радгоспів. У СРСР сам факт масових смертей від голоду замовчувався комуністичним режимом і навіть старанно приховувався. Кремлівське керівництво заборонило державним органам та закладам фіксувати в документах справжню причину смерті людей від голоду.

27 вересня 1933 року представник Уряду УНР в еміграції Олександр Шульгин звернувся до 14-ї Асамблеї Ліги Націй з листом, у якому приверталася увага світової спільноти до голоду в Україні. На знак протесту проти дій уряду

СРСР та щоб привернути увагу світової громадськості до трагедії України, ОУН організувала замах на консула СРСР у Львові. Виконати вирок ОУН зголосився 19-річний гімназист Микола Лемик. 21 жовтня (22 жовтня) 1933 року він застрелив начальника канцелярії консульства СРСР у Львові Олексія Майлова (емісара ГПУ, особистого представника Й. Сталіна). Негайний суд у Львові, який відбувся в жовтні-листопаді 1933 року, засудив Лемика до смертної кари. Через деякий час смертну кару замінили на довічне ув'язнення. Керівництво ВКП(б) та уряд СРСР відхиляли будь-яку допомогу з-за кордону голодуючим в Україні. На звернення Української торговельно-кредитної організації Галичини «Центроспілка» до радянського консула у Львові з пропозицією дозволити відправити голодуючим Радянської України один мільйон центнерів зерна, за кілька днів із Москви надійшла категорична відмова.

Під час проведення міжнародної науково-практичної конференції «Голодомор 1932—1933 років: втрати української нації», яка пройшла 4 жовтня 2016 року в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка конференція вирішила вважати науково встановленими на сьогодні втрати від Голодомору-геноциду 1932—1933 років щонайменше 7 мільйонів — в УСРР і 3 мільйони — за межами УСРР: на Кубані, в Центрально-Чорноземній області, Поволжі та Казахстані.

11. Павлоградське повстання (1930).

Павлоградське повстання — повстання селян, що почалося 4 квітня 1930 року. Центрами повстання стали села Богданівка і Тернівка поблизу міста Павлограда.

Повстання групи з 30 селян під керівництвом Архипа Воронкіна, Івана Аксьонова та Івана Шелепова почалося 4 квітня 1930 року з хутору Осадчий, а

наступного дня до них приєдналися інші мешканці Осадчого. Озброєні старими гвинтівками, що залишилися з часів Першої світової війни, обрізами, мисливськими рушницями, кілками та вилами, повстанці почали розправу з радянським і партійним активом, уповноваженими з райвиконкому. Просуваючись до Богданівки через довколишні села і хутора Водяне, Путятино, Кохівку, Мар'ївку та Нову Дачу, повстанці швидко поповнювали свої ряди.

Прибувши до Богданівки, повстанці вдарили по церковних дзвонах, закликаючи місцеве населення йти на Павлоград, де за домовленістю одного з лідерів повстання їх мали підтримати співробітники районного відділу міліції. Озброєні селяни взяли під контроль міст між селами Богданівка і Тернівка та обірвали телефонну лінію, щоб унеможливити контакт місцевих радянських керівників із районною та обласною владою.

Інший загін повстанців, розправившись із комуністичними активістами в Богдано-Вербки, направився до Тернівки, де розширив свої ряди. Ще одна група виступила з хутора Сонцево 5 квітня, але розправа, яка почалася з повстанцями у Богданівці, не дала їм можливості з'єднатися з основним загonom.

Інформація про повстання надійшла до керівництва округу вранці 5 квітня. Одразу ж на боротьбу з повстанцями був кинутий каральний загін із 35 чекістів-терористів та двох сотень міліціонерів, який діяв під контролем начальника особливого відділу Дніпропетровського окрввідділу ДПУ Галицького Зиновія Мойсейовича, який постійно повідомляв про хід придушення повстання безпосередньо генсеку ЦК КПУ Косіору.

Увечері 5 квітня до Богданівки прибув загін окупаційної комуністичної міліції, з яким повстанці вступили у нерівний бій. Боротьба комуністичних терористів з озброєними селянами тривала впродовж 5—6 квітня і завершилася поразкою селянського повстання. Причини поразки були очевидними:

неорганізованість селянського повстанського руху, стара зброя, незнання тактики і стратегії бойових дій.

Після придушення повстання за участь у ньому до відповідальності було притягнуто 210 осіб. Пред'явлене їм обвинувачення було таким: «Створення контрреволюційної організації, яка ставила за мету повалення радянської влади, розробка і впровадження планів фізичного знищення комуністів і активістів сіл і хуторів, розгром СОЗів, комун та інших колективних господарств, здійснення збройного виступу», а голова ДПУ УСРР Балицький Всеволод Аполлонович доповів Косіору про «розгром банди, яку очолювали колишні білі офіцери й куркулі, що намагалися підняти загальне повстання під гаслом боротьби за незалежність України».

27 повстанців було страчено.

12. Повстання селян Шепетівської округи (1930).

У 1930 мешканці Плужного підняли повстання проти більшовиків, яке поширилося на довколишні села та райони й було придушене військами ОДПУ. Напередодні бюро Шепетівського окружного КП(б)У ухвалило рішення про закриття церкви в селі та виселення селянських сімей^[a]. Але незабаром на вимогу громади церковну будівлю повернули. 20 лютого на вдячному молебні були присутні біля двох тисяч вірян з дев'яти сіл. Вийшовши з церкви на вулицю, жінки почали кричати: «Не чіпайте церков!», «Не чіпайте куркулів!», «Геть колективізацію!», «Геть радянську владу, будемо вибирати старосту!» Спершу натовп кинувся розбирати усупільнене зерно та інвентар. Далі юрба чисельністю більш ніж 400 осіб попрямувала в сторону кордону з Річчю Посполитою, імітуючи спробу його перетину, але за чотири кілометри від нього була зупинена загonom піднятих за тривогою прикордонників. Після переговорів селяни повернулися до Плужного, а далі роз'їхалися по домівках, дорогою

агітуючи до спільних виступів. Наступного дня повстання охопило 22 села Плужненського району. Ще через день заворушення охопили 13 районів округи. У багатьох селах були вигнані сільські ради, розгромлені склади з посівним зерном, розібраний усупільнений інвентар. Майже одночасно спалахнуло повстання й у сусідній Бердичівській округі. 24 лютого з Харкова надійшов наказ кинути на села всіх активістів, а охоплені заворушеннями села оточили маневровими групами Славутського та Ямпільського прикордонних загонів, заарештувати керівників заворушень. Для ліквідації селянських волинок у Шепетівку було скеровано 20 комуністів з Харкова і 75 озброєних курсантів школи міліції. 27 лютого на важливий залізничний вузол Козятин терміново прибув член політбюро ЦК ВКП(б), голова ОДПУ УСРР Всеволод Балицький. За його наказом для придушення повстання в Шепетівську округу були введені великі сили військ ОДПУ, які й розправилися з повсталими. У ході зіткнень вбито і поранено 49 селян, більше 2 тисяч заарештовано. Священиків оголошено контрреволюціонерами.

Підсумовуючи події, 10 березня 1930 року, голова ОДПУ УСРР Всеволод Балицький написав генеральному секретарю ЦК КП(б)У Станіславу Косіору:

Передайте ЦК. тов. Косіору тільки, що вернувся з об'їзду деяких сіл Плужнянського району був також у Плужному звідки виник і поширився рух у селах. Безумовно настав перелом у всіх 22-х селах, де не функціонували сільради декілька днів. Завдяки оперативним заходам у здійсненій політичній роботі, радянська влада відновлена у більшості сіл. Сози залишились, але з меншою кількістю членів. В деяких селах селяни, які розібрали зерно, повертають його знову до созу і просять включити до созу, баби, які брали участь у волинці приходять до сільради із каяттям і видають куркулів, їх зачинщиків. Після арештів баби затихли оскільки не розраховували, що їх за безчинність будуть заарештовувати. Ляховецький район, який межує із Плужним ще не зовсім заспокоївся. Сьогодні у деяких селах відбувалися спалахи повстань, із значною

кількістю учасників і не тільки жінок. Стихійні виступи і хвилювання відбулися у Ганнопільському, Заславському, Судилківському районах, але в цих районах у зв'язку із потужним оперативним втручанням комуністів і перекиданням чекістів селянський рух не розрісся до розмірів як у Плужнянському районі.

13. Драбівське повстання (1931).

Драбівське повстання — серія виступів сільського населення проти примусової колективізації на Драбівщині (Лубенський і Прилуцький округи, колишній Пирятинський повіт Полтавської губернії), нині Черкаська область у 1920-1930-х роках.

Подробиці виступів, імена учасників і подробиці придушення повстання залишаються маловідомі до нашого часу.

Передісторія. Варто пам'ятати, що колишній Пирятинський повіт — це старий козацький край, земля вільних людей по волі Божій, а не царській чи панській. Чимало уродженців краю у 1917-1920-х рр. брали участь у боротьбі за громадське народовладдя під різними гаслами і прапорами, перебували у лавах «Вільного козацтва» і «Червоного козацтва» Української Республіки. Більшість місцевого трудового селянства-козацтва підтримувало боротьбу за народовладдя, революційні гасла, розбудову Української Республіки. Після ініціатив, здійснених керівництвом Радянського Союзу у Москві у 1929-1930-х рр. у багатьох людей уривався терпець, частина людей, нерідко колишніх фронтовиків і партизан бралася за зброю.

Справа «Гренадери». У справі під назвою «Гренадери» (Драбівське повстання) проходили учасники повстанських груп цілої низки сіл. На чолі руху стояли селянські повстанками, керовані підрайонними комітетами із сіл Перервинці, Свічківка та Білоусівка.

Повстання мало відбутися навесні 1930 року, але було перенесене на весну 1931 року. Та одна з груп у селі Перервинці не була згодна на перенесення строку, вирішила виступити самостійно і встановила дату виступу — 6 квітня 1930 року.

За вказівками підрайонного комітету виступили кілька населених пунктів: Перервинці, Митлашівка та Драбів. Кількість повсталих досягла більш ніж 100 осіб. Повсталі селяни були озброєні гвинтівками, обрізами та револьверами-«наганями». Мали вони й холодну зброю.

Під час збройного виступу було вбито 7 сільських активістів-комнезамівців, здійснено напад на станцію Драбів, де було захоплено і перервано телеграфно-телефонний зв'язок, підпалено будинок Нарсуду та захоплено зброю, що там зберігалася. До повстання були готові й інші групи селян — із сіл Филиповичі, Круподеринці та Білоусівка.

Силами Лубенського та Прилуцького ДПУ воно було ліквідоване. Під час слідства було заарештовано 89 активних учасників повстання. 20 з них було розстріляно, інші отримали різні терміни ув'язнення. Всі засуджені по справі Драбівського повстання були реабілітовані у 1989 році.

Розгром Драбівського повстання і арешт повстанських груп не припинили діяльність повстанців у інших селах. Ті повсталі селяни, котрим вдалося уникнути арешту, пізніше об'єднались вже в Пирятинському районі, де вчинили низку пограбувань і терактів проти представників сільської радянської влади.

Існує також погляд на цю справу, що: «більшовики, аби поширити серед населення інформацію про „ворогів народу“, надавали цим справам гучні кодові назви, як приклад, так звана справа „Гренадери“, спрямована проти українських вчителів з Полтавщини. Своїх ідеологічних противників більшовики знищували методами терору. Ці методи були поставлені в ранг державної політики і

здійснювались проти провідних українських політичних діячів, зокрема, й за кордоном.»

14. Розстріляне відродження та Великий терор.

Розстріляне відродження. 12-13 травня 1933 року розпочався Червоний ренесанс, коли відбулися арешт Михайла Ялового і самогубство Миколи Хвильового, у недоброї пам'яті харківському будинку «Слово». Кульмінацією дій радянського репресивного режиму стали масові розстріли «контрреволюціонерів», вчинені напередодні 20-річчя жовтневого перевороту. Так, 3 листопада 1937 року в урочищі Сандармох (Карелія) за рішенням трійки було страчено велику групу в'язнів Соловецької тюрми. У списку «українських буржуазних націоналістів», розстріляних 3 листопада, були Лесь Курбас, Микола Куліш, Матвій Яворський, Володимир Чеховський, Валер'ян Підмогильний, Павло Филипович, Валер'ян Поліщук, Григорій Епик, Мирослав Ірчан, Марко Вороний, Михайло Козоріс, Олекса Слісаренко, Михайло Яловий та інші. Загалом в один день за рішенням несудових органів було страчено десятки представників української інтелігенції — цвіту української нації.

Не відомі точні дані щодо кількості репресованих українських інтелігентів у часи сталінських репресій періоду Розстріляного відродження. За деякими даними, це число сягало 30 000 осіб.

Великий терор. Великий терор — найменування доби в історії СРСР (1937–1938 роки), коли сталінські репресії були різко посилені та доведені до максимуму своєї інтенсивності. Інша поширена назва цього історичного періоду — «Єжовщина» — пов'язана з тим, що керівником народного комісаріату внутрішніх справ у той час був Микола Іванович Єжов.

«Великий терор» отримав назву за книжкою Роберта Конквеста *The Great Terror: Stalin's Purge of the Thirties* (1968) «Великий терор: сталінські чистки 30-х

років». За кордоном поширений термін «Велика чистка» (англ. «*The Great Purge*»).

5 серпня 1937-го розпочався сумнозвісний «великий терор», під час якого комуністична влада руками органів держбезпеки ув'язнила, катувала, розстріляла або депортувала чи кинула до таборів ГУЛАГу понад 1,5 млн людей.

Саме в цей день за наказом НКВД СРСР № 00447 вступила в дію постанова Політбюро ЦК ВКП(б) від 2 липня 1937 року П51/94 «Про антирадянські елементи». Розпочалася наймасовіша за всю радянську епоху «чистка» суспільства від «елементів», які не годилися для будівництва комунізму.

Історики, вивчивши архіви, свідчать, що масові репресії розпочалися задовго до 1937 року. Специфічними формами репресій, спрямованими проти селянства, були примусова колективізація, розкуркулення та Голодомор-геноцид.

«Великий терор» був більше спрямований проти людей розумової праці та управлінців. Він став найстрашнішим періодом винищення людей сталінською диктатурою через розстріли, але репресії в інших формах існували в СРСР аж до самого розпаду радянської імперії.

За період «Великого терору» на території УРСР, за оцінками істориків, було засуджено 198 918 осіб, з яких близько двох третин – до розстрілу. Решту було відправлено до в'язниць та таборів, тільки 0,3 % із заарештованих були звільнені.

Лише в урочищі Сандармох поблизу міста Медвеж'єгорська в Карелії за кілька днів із 27 жовтня по 4 листопада 1937 року було розстріляно 1111 людей. Із них 287 українців та людей, долі яких пов'язані з Україною. Серед яких: Лесь

Курбас, Микола Куліш, Марко Вороний, Микола Зеров, Валер'ян Підмогильний та інші яскраві постаті українського відродження 20-х років XX століття.

Закінчити боротьбу із «ворожими елементами» планувалось за 4 місяці, однак репресії тривали понад 15 місяців і були офіційно припинені постановою Політбюро ЦК ВКП(б) 15 листопада 1938 року, хоча насправді вони тривали й далі.

На відміну від Голодомору, який радянська влада всіляко намагалася замовчати, «великий терор» робили відкрито, з шельмуванням жертв у газетах або на партійних зборах. Кремль наочно демонстрував, що може знищити будь-кого. Країну охопили страх, шпигуноманія та епідемія доносителства.

І хоча масові арешти людей відбувалися і до «великого терору» і після нього, саме 1937 рік став символом сталінського беззаконня.

Великий терор тридцятих років 20 століття не зламав українського народу, його духу та мужності. російська федерація ж успадкувала найгірші сталінські традиції, стала державою-терористом та становить небезпеку для всього світу. Сьогодні українські захисники борються за те, щоб раз і назавжди здолати агресора та унеможливити подальші спроби рф знищити український народ, нашу державність та вдаватися до шантажу всього людства.

15. Угорсько-українська війна (1939).

Угорсько-українська війна — військовий конфлікт між Угорським королівством та Карпатською Україною в 1939 році. Під час війни між угорськими військами та воєнізованими формуваннями Карпатської Січі Карпатської України і чехословацькими військами відбулася черга кровопролитних зіткнень. Війна завершилася окупацією і подальшим

приєднанням до Королівства Угорщина території Закарпатської України (Підкарпатської Русі).

Передумови. Після розпаду Австро-Угорської імперії Закарпаття увійшло до складу Чехо-Словаччини. Остаточний статус території був підтверджений Тріанонським договором 1920 року. Тріанонський договір позбавив Угорщину 71,5 % її території до війни. Країна була розділена між державами, що межують з тодішнім Королівством Угорщина. Угорщині заборонялось мати на озброєнні авіацію, танки, важку артилерію. Максимальна чисельність угорської армії, яка могла формуватись лише з добровольців, мала не перевищувати 35 тис. осіб. Військово-морський флот, у тому числі кораблі Дунайської флотилії, передавались союзникам.

Політична ситуація в Закарпатті в Міжвоєнний період була складна. Українофіли на чолі з Августином Волошиним бажали автономії в рамках ЧСР, русофіли, представлені Автономно-землеробським союзом Андрія Бродія і Руською національно-автономною партією Степана Фенцика, яка орієнтувалася на італійських фашистів, підтримували автономію в складі Угорщини, Об'єднана Угорська партія (близько 10 % голосів) вимагала повернення до складу Угорщини, комуністи (до 25 % голосів) хотіли приєднання до радянської України. Так, на виборах 1935 року 63 % голосів отримали прихильники повної автономії, приєднання до Угорщини або Радянської України і лише 25 % прихильники Чехословаччини. Проти автономії виступали всі чеські партії Карпатської Русі.

У 30-их роках Угорщина почала відкрито ігнорувати умови Тріанонського договору і поставила економіку на військові рейки. На початку осені 1938 року, Угорщина, скориставшись Судетською кризою, також почала територіальні зазіхання на Чехо-Словаччину. Згідно з положеннями підписаної чотирма великими державами (Великою Британією, Третім Рейхом, Королівством Італія і Французькою республікою) 30 вересня 1938

року Мюнхенської угоди від чехословацького уряду вимагалось в тримісячний термін вирішити з Угорським королівством проблему належності територій історичної області Верхньої Угорщини, з переважно угорським населенням (південних районів Словаччини й Підкарпатської Русі). Саме ці землі Угорщина втратила в 1920 році відповідно до Тріанонського договору.

Двосторонні чехословацько-угорські переговори проходили з 9 по 13 жовтня в Комарно, але закінчилися безрезультатно. 11 жовтня влада чехословацької «автономної землі» Карпатської України отримала самоврядування і 20 жовтня резолюцією підтримала проведення плебісциту з питання входження цієї території до складу Угорського королівства. Проте через п'ять днів підкарпатського прем'єр-міністра Андрія Бродія, який представляв промадярські кола, заарештували у Празі, і замість нього прем'єр-міністром автономії став міністр закордонних справ Августин Волошин, який погодився розглядати лише питання про передачу Угорському королівству територій з переважно угорським населенням, та відкинув ідею плебісциту.

Віденьський арбітраж. Голова угорської делегації на переговорах в Комарно — міністр закордонних справ Угорського королівства Калман Канья попросив підписантів Мюнхенської угоди виступити суддями з проблеми розмежування. Позаяк Велика Британія і Французька республіка самоусунулися, арбітрами стали німецький міністр закордонних справ Йоахім фон Ріббентроп і італійський міністр закордонних справ Галеаццо Чано. 29 жовтня Чехословацька республіка і Угорське королівство офіційно виступили з пропозицією до Італії і Німеччини провести арбітраж, наперед погоджуючись з його результатами.

На арбітражі, який відбувся 2 листопада 1938 року у Відні, у складі чехословацької делегації, серед інших, готувалися викласти свої точки зору і представники Карпатської України — Августин Волошин і Словаччини — Йозеф Тисо, проте за ініціативою Ріббентропа їм не дали слова,

бо автономії, які вони представляли, не могли розглядатися як третя сторона. За підсумками Першого віденського арбітражу Угорському королівству передали території площею 11 927 км², зокрема карпато-українські 1537 км². Від 57 до 84 % їхнього населення були угорцями — за чехословацькою та угорською статистикою відповідно.

Карпатська Україна втратила тоді два своїх головних міста — Ужгород і Мукачеве, а також всі родючі землі. 12 листопада вони були офіційно включені до складу Угорського королівства ухвалою парламенту цієї країни. Проте рішення Першого віденського арбітражу не задовольнили і країну-набувальницю, вона хотіла більшого: отримати контроль над всією Словаччиною і всією Карпатською Україною

Підготовка. Угорський уряд активізував переговори з Польською республікою, яка давно підбурювала Угорське королівство до силового захоплення Карпатської України. Також продовжилися переговори з Італійським королівством, проте Галеаццо Чано рекомендував відмовитися від планів з окупації Підкарпаття; крім того, Гітлер, незадоволений зближенням Угорського королівства і Польської республіки, також застеріг угорський уряд від подібних дій.

Проте, всупереч усім цим застереженням, підготовка до вторгнення продовжувалася. На кордоні зосередили напередодні мобілізований 6-й угорський корпус. Одночасно Угорське королівство і Польська республіка ізолювали Карпатську Україну від зовнішнього світу, обмеживши телефонний, телеграфний і поштовий зв'язок, а також почали економічну блокаду. Через кордон перекинули угорських та польських диверсантів. Між частинами чеської армії і диверсантами почалися бойові зіткнення, причому чеським розвідникам вдалося розкрити належність польських загонів.

9 листопада 1938 року, у зв'язку з випадками угорсько-польських диверсій, що почастишали, уряд Карпатської України на основі політичної партії «Українське національне об'єднання» (УНО) створив організацію народної оборони «Карпатська січ» (ОНОКС), хоча перші січові загони з'явилися ще на початку 1930-х років як звичайні протипожежні і культурно-просвітницькі суспільства, аналогічні сформованим в сусідній Східній Галичині. Провідну роль в ОНОКС грали члени ОУН, які прийшли до Закарпаття з інших регіонів України, а також з еміграції.

Головним комендантом Січі призначили колишнього офіцера австро-угорської армії Дмитра Климпуша, заступником — колишнього офіцера чехословацької армії Івана Романа. У грудні автономний уряд Волошина і чехословацький генштаб досягли домовленості про проведення військового навчання «січовиків», вони отримали зброю місцевої національної гвардії — «домобранства». На той момент навчених «січовиків», або так званих дійсних членів Карпатської Січі, було близько 2 тис. бійців. В цілому ж Січ налічувала близько 2-3 тис. бійців і приблизно стількох же резервістів.

18 листопада 1938 року підготовку до вторгнення завершили, його призначили на 20 листопада. Проте в хід подій втрутився Третій Рейх. Німці вважали, що Чехословацька республіка зможе чинити опір, а Вермахт, що перебуває у стадії демобілізації, не зможе надати допомоги угорцям, і тому угорцям «порадили» не робити жодних акцій через непередбачуваність їхніх результатів. Військову інтервенцію скасували, проте від своїх планів відносно Підкарпаття Угорське королівство не відмовилося.

6 січня 1939 року підготовка до вторгнення поновилася, командувачем операцією призначили генерала Бідци. 19 січня 1939 року в Хуст, на той момент столицю карпатської автономії, у супроводі загону бронемашин прибув новий міністр внутрішніх справ Карпатської України генерал Лев Прхала,

призначений президентом Чехословацької республіки Емілем Гахою без узгодження з керівництвом автономії.

Прем'єр-міністр Карпатської України Августин Волошин прийняв Льва Прхалу лише як генерала федеральної армії. Генералові було відмовлено у співпраці і передано ноту на ім'я уряду Чехословацької республіки, при цьому сам Прхала заявив Волошину, що не чекав зустрічі з такими труднощами й пообіцяв особисто звернутися до уряду з проханням звільнити його з посади міністра.

У відповідь на ці дії карпатоукраїнського уряду зі складу чехословацького уряду вивели представника Карпатської України Юліана Ревая і підтвердили повноваження генерала Прхали як командувача чехословацькою армією в Карпатській Україні; крім того, в його руках зосередили управління за лінією міністерства внутрішніх справ, фінансів і зв'язку Карпатської України.

Незабаром Угорське королівство приєдналося до антикомінтернівського пакту, і Гітлер ухвалив рішення про можливість угорської окупації Карпатської України за умови дотримання інтересів Третього Рейху. Той факт, що делімітація нового чехословацько-угорського кордону, яка відбувалася на виконання рішень арбітражу, до березня 1939 року визначила тільки її словацьку ділянку, дав Угорському королівству підстави розпочати окупацію частини Підкарпатської України, яка залишилася, відразу після проголошення 14 березня 1939 року незалежності Словацької республіки (і, таким чином, ліквідації федеральної Чехословацької республіки як сторони, перед якою у Угорського королівства були зобов'язання).

Бойові дії. 12 – 14 березня. Захопити Карпатську Україну угорські війська спочатку планували 12 березня 1939 року, у день проведення виборів в місцевий Сейм, але німецький уряд відкинув цю ідею, повідомивши, що своєчасно повідомить про час початку окупації.

Угорці зосередили на кордоні 12 дивізій VI армії й у ніч із 13 на 14 березня угорська армія невеликими силами почала просування углиб території Карпатської України.

О 2:00 ночі підрозділи «Карпатської січі» (у той час — напіввійськової організації, що налічувала 5 тис. чоловік) для захисту від угорців за наказом прем'єр-міністра Августина Волошина отримали зброю на складі хустської жандармерії (41 гвинтівку і 90 пістолетів зі спорядженням).

Близько четвертої ранку до заступника коменданта «Карпатської січі» Івана Романа надійшов дзвінок від чеських офіцерів, які вимагали повернути зброю на склад. Комендант, зіславшись на указ Августина Волошина, категорично відмовився. У відповідь генерал Лев Прхала наказав частинам 45-го полку, що дислокувався в Хусті, вилучити зброю силою.

О 6:00 ранку чехословацькі війська, в кількості 200 солдатів, озброєних шістьма легкими танками (LT vz.35), чотирма бронемашинами (OA vz.30), важкими гарматами, кулеметами й мінометами, атакували головні будівлі січовиків: кіш, «Січовий готель», головну команду, «Жіночу сікту» і «Летючу естраду». Керівництво автономної Карпатської України звернулося до чехів із закликом припинити вогонь, але відповіді на пропозицію не надійшло. Січовики розпочали захоплення складів зі зброєю, адміністративних будівель і роззброєння патрулів. Озброєні сутички між січовиками і чехословацькими військами продовжувалися понад 8 годин. На вулицях Хуста з'явилися барикади, зав'язалися постійні вуличні бої.

Водночас прем'єр-міністр Волошин намагався врегулювати конфлікт. Кілька спроб додзвонитися до центрального уряду не увінчалися успіхом — Прага не відповідала. Після телефонної розмови між прем'єр-міністром Августином Волошином (який виступав категорично проти озброєного нападу чехословацьких військ на підрозділи січовиків) і генералом

Львом Прхалою на вулицях установилося перемир'я — Чехословаччина повернулася до казарм, а «Карпатська січ» роззброїлася.

За даними різних джерел, втрати січовиків становили від 40 до 150 убитими й близько 50 пораненими, втрати чехословаків — від 7 до 20 солдатів і жандармів убитими. За час протистояння між Січчю і чехословаками угорські війська зайняли три села біля Мукачєвого

Вранці 14 березня 1939 року командувач східною групою військ генерал Лев Прхала, вважаючи, що вторгнення угорських військ не було санкціоновано Берліном, віддав наказ про початок оборони. Проте після консультацій з Прагою увечері цього ж дня він же віддав наказ про евакуацію чехословацьких військ і держслужбовців з території Підкарпатської України. Евакуація відбувалася у трьох напрямках: західному — до Словацької республіки, північному — до Польської республіки і південно-східному — до Румунського королівства.

15 – 17 березня. У цих обставинах 15 березня 1939 року Августин Волошин проголосив по радіо незалежність Карпатської України і направив до Берліна Адольфу Гітлеру телеграму, в якій просив узяти країну під протекторат Третього Рейху. У відповідь німецький уряд відмовив в підтримці і порадив не чинити опору угорським військам. Цього ж дня угорський уряд направив до Хуста свого парламентаря з пропозицією роззброїтися і мирно увійти до складу Угорського королівства. Волошин відповів відмовою, заявивши, що «Карпатська Україна мирна держава і хоче жити в мирі з сусідами, але у разі потреби дасть відсіч будь-якому агресорові». У Закарпатті оголосили мобілізацію.

Увечері 15 березня, в день початку німецької окупації Чехословацької республіки, угорські війська зробили загальний наступ по чотирьох напрямках: Ужгород — Перечин — Ужок; Ужгород — Свалява — Лавочне; Мукачєве — Іршава — Кушниця; Королево — Хуст — Ясіня — Волове.

«Карпатська січ» поповнила свій склад добровольцями, переважно демобілізованими солдатами чехословацької армії з місцевого населення, і, маючи в своєму складі 10—12 тис. погано озброєних бійців, спробувала чинити опір. Основного удару угорці завдали по лінії Ужгород — Перечин, прагнучи цим відрізувати Карпатську Україну від Словацької республіки. Угорська армія наштовхнулася на сильний опір біля села Горонда, де сотня «січовиків» М. Стойка утримувала оборону впродовж 16 годин.

Важкі бої йшли за міста Хуст і Севлюш, який неодноразово переходив з рук в руки. Найкровопролитнішим став Бій на Красному полі на підступах до Хуста. За даними угорських архівів, у цьому бою з боку «січовиків» загинуло 230 чоловік, а з угорської — 160. Опір «січовиків» загрожував затягуванням бойових дій, але на допомогу угорцям прийшли поляки, які почали свій наступ від Ужоцького перевалу.

Вранці 16 березня, через добу після проголошення незалежності, уряд Карпатської України покинув Хуст, попрямувавши у бік румунського кордону, а через кілька годин угорські війська здійснили штурм столиці Карпатської України. У штурмі міста взяли участь 24-й угорський батальйон прикордонників і 12-й самокатний батальйон, також активно використовувалися авіація і протитанкові гармати. Угорцям протистояли понад 3 тис. «січовиків», які мали на озброєнні 12 одиниць бронетехніки, відібраної раніше у чехословаків. Під натиском переважних сил супротивника «січовики» були вимушені відступити з міста.

17 березня угорські війська узяли Рахів, Ясіню і Буштино. Волошин зі своїм найближчим оточенням через Тячів дістався до румунського кордону в районі Великого Бичкова. З Румунського королівства він перебрався до Королівства Югославія, а потім через Відень до окупованої гітлерівцями Праги, де був призначений ректором місцевого Українського вільного університету і пробув там до 1945 року і там же був заарештований радянськими

спецслужбами СМЕРШ і вивезений до Москви, де помер 19 липня 1945 року, за офіційною версією — від паралічу серця. 15 березня 2002 року Президент Леонід Кучма підписав указ про надання Волошину посмертно звання «Герой України» з удостоєнням ордена Держави.

Завершення протистояння та втрати. Увечері 17 березня (за іншими даними 18 березня) всю територію Карпатської України окупували угорці. 18 березня (після узяття Воловця — останнього населеного пункту, утримуваного «січовиками») угорські війська завершили окупацію Закарпатської України і вийшли на всій лінії кордонів з Польською республікою і Королівством Румунією. Організований опір припинився, проте окремі підрозділи «Карпатської січі» продовжували боротьбу в партизанських загонах ще протягом трьох тижнів, а на території Воловеччини і Рахівщини — до січня 1940 року. Генеральний штаб мадярської армії в березні 1939 року вирішив провести ряд бойових операцій з очищення Карпатської України від «чужих елементів», а про їхній хід доповідати кожні десять днів. Гортисти збільшували кількість військ і жандармського корпусу в окремих округах.

18 березня розстріляли коменданта Волівської Січі Степана Фігуру.

Бойові втрати сторін протягом війни склали:

- «Січовики»: 430 убитими, понад 400 пораненими, близько 750 полоненими;

- Угорська армія: 197 убитими, 534 пораненими. Офіційні угорські дані: 72 убитими, 163 пораненими, 4 зникло безвісти, 2 полонених.

В офіційній ноті СРСР Третьому Рейху від 18 березня 1939 року з приводу ліквідації Чехословацької республіки, зокрема, констатувалося, що «дії німецького уряду послужили сигналом до грубого вторгнення угорських військ до Карпатської Руси й порушення елементарних прав її населення».

Попри безперечний героїзм рядових «січовиків», що чинили опір, в середовищі української еміграції при поясненні такої швидкої поразки пізніше спливала, зокрема, і «німецька тема»: «Карпатська січ» створювалася за сприяння гітлерівців, і потім її керівні кадри були працевлаштовані на окупованих Рейхом землях. Але, як відзначає доктор історичних наук Олександр Шубін, даних про пряму команду німців своїм підопічним командирам програти битву з угорцями не виявлено.

На жаль окупація Карпатської України не призвела до кардинального переосмислення стосунків українського визвольного руху з Німеччиною, позиція якої в українському питанні залишалася покритою таємницею. Нацистські керівники прагнули вправно замаскувати свої «українські карти», щоб згодом використати з успіхом українське питання в якості «розмінної монети». Під тиском німецьких дипломатів, угорські власті випустять полонених вояків Карпатської січі зі своїх тюрем і депортують до Німеччини. Колишні «січовики» влітку 1939 року стануть кісткою «Українського легіону» під командуванням колишнього полковника УНР Романа Сушка і у вересні 1939 візьмуть участь у кампанії проти Польщі. Саме в період Карпатської України у ставленні до Третього Рейху ОУН розпочала маневрування між «співпрацею» та «резистансом», яке тривало чотири роки до моменту остаточного переходу ОУН(б) та УПА на антинімецькі позиції у 1943 році.

Наслідки. У жовтні 1944 року радянські війська вийшли на довоєнний кордон Чехословаччини зразка 1938 року. Делегація чехословацького уряду у вигнанні на чолі з міністром Франтішеком Немецом, прибула в Хуст для відновлення свого адміністративного управління, відповідно до радянсько-чехословацького договору, підписаного цього ж року. Однак Червона армія і НКВС почали перешкоджати роботі делегації, а 26 листопада у Мукачеві був сформований комуністичний національний комітет Закарпатської України, який проголосив волю українського народу відокремитися від Чехословаччини і приєднатися до Української Радянської Соціалістичної Республіки. Після двох

місяців конфліктів і марних переговорів 1 лютого 1945 року чехословацька урядова делегація залишила Хуст, фактично погодившись з радянським приєднанням Закарпаття.

29 червня 1945 року під тиском СРСР був підписаний договір, за яким Чехословаччина офіційно визнавала Закарпаття як складову частину СРСР. 1946 року Карпатська Україна увійшла до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки як Закарпатська область.

Література:

Бойко О. Д. Перша війна Радянської Росії проти УНР 1917—1918 // Енциклопедія історії України : у 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. – Т. 8. - К. : Наукова думка, 2011.

Бойко О. Д. Протигетьманське повстання 1918 // Енциклопедія історії України : у 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. – Т. 9. - К.: Наукова думка, 2012.

Бурій В. М. Проблеми вшанування учасників Української революції 1917 -1921 рр. у пам'ятках природи місцевого значення та новітній топоніміці // Краєзнавство Черкащини. - Черкаси: Вертикаль, 2017.

Верстюк В. Українська Центральна Рада: період становлення // Український історичний журнал. - № 2. - 2007.

Верстюк В. Ф. Українська революція 1917 - 1921 // Енциклопедія історії України : у 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. – Кн. 2. - К. : Наукова думка, 2019.

Дорошенко Д. Історія України. - Т. І. - Доба Центральної ради. - К., 2002.

Завальнюк О., Рибак І. Новітня аграрна історія України. - Кам'янець-Подільський: «Абетка-НОВА», 2004.

Західно-Українська Народна Республіка 1918 -1923 // Енциклопедія. - Т. 1. - Івано-Франківськ: Манускрипт-Львів, 2018.

Західно-Українська Народна Республіка 1918—1923 // Енциклопедія. - Т. 2. - Івано-Франківськ: Манускрипт-Львів, 2019.

Західно-Українська Народна Республіка 1918—1923 // Енциклопедія. - Т. 3. - Івано-Франківськ: Манускрипт-Львів, 2020.

Західно-Українська Народна Республіка 1918—1923 // Енциклопедія. - Т. 4. - Івано-Франківськ: Манускрипт-Львів, 2021.

Здоров А. Український жовтень. Робітничо-селянська революція в Україні (листопад 1917 — лютий 1918 рр.). - Одеса: «Астропринт», 2007.

Литвин М. Р. Українсько-польська війна 1918 - 1919 // Енциклопедія історії України: Україна—Українці. - Кн. 2. – К.: Наукова думка, 2019.

Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. - К.: Темпора, 2003.

Мараєв В. Україна, 1918. Хроніка. - Харків: Фоліо, 2020.

Нариси історії української революції 1917 - 1921 років. - К.: Наукова думка, 2011.

Папакін А. Польсько-радянська війна 1919 - 1920, радянсько-польська війна 1919—1920 // Енциклопедія історії України : у 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. – Т. 8. - К. : Наукова думка, 2011.

Савченко В. А. Махно. – Харків: Фоліо, 2005.

Савченко В. А. Дванадцять війн за Україну. - Харків: Фолио, 2006. - 415 с.

Сергійчук В. І. Неусвідомлення України. Ставлення світу до української державності: погляд у 1917 -1921 роки з аналізом сьогодення. - К., 2002.

Солдатенко В. Ф. Українська революція 1917-20 // Українська дипломатична енциклопедія : у 2 т. / Ред. кол.: Л. В. Губерський (голова) та ін. – Т. 2. - К.: Знання України, 2004.

Тимко Г. Третій Рим: імперія проти України. – К., 2004.

Тинченко Я. Українські збройні сили: березень 1917 р. - листопад 1918. (організація, чисельність, бойові дії). – К.: «Темпора», 2009.

Тютюнник Ю. Зимовий похід 1919 - 22 рр. – Кн. 9. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1923.

Українська Держава П. Скоропадського. Протигетьманське повстання і відновлення Української Народної Республіки. - Енциклопедія історії України. Том «Україна — Українці». – Кн. 2. – К.: Наукова думка, 2019.

Фігурний Ю. Українсько-німецькі дипломатичні відносини 1918 р. у новітній вітчизняній історіографії. – К. - Чернігів, 2018.

Лекція 12.

Тема: Україна у Другій світовій війні.

1. Наслідки Першої світової війни.

2. Поділ української етнічної території.

- 3. Радянсько-німецький договір.**
- 4. Західноукраїнські землі.**
- 5. Бойові дії на українській етнічній території.**
- 6. Окупація українських земель.**
- 7. Рейхскомісаріат Україна.**
- 9. Боротьба УПА проти німецьких окупантів (1942-1945).**
- 9. Волинська трагедія (1943-1944).**

1. Наслідки Першої світової війни.

Одним із наслідків Першої світової війни стало зруйнування чотирьох імперій: Російської, Австро-Угорської, Османської і Німецької. До Російської та Австро-Угорської імперій на той час належала українська етнічна територія

Значна частина бойових дій світової війни відбувалася на українській етнічній території. Українці брали участь у війні на боці обох блоків держав-супротивників. Країни-учасниці втратили убитими понад 10 млн солдатів і близько 12 млн мирних жителів, близько 55 млн чоловік були поранені. Число загиблих та постраждалих українців у цій війні достеменно невідомо.

Ще до завершення Першої світової війни постала незалежна Українська держава. На початку 1918 року вона була визнана і брала участь в укладенні мирової угоди у Бересті (Брест-Литовському). Делегація Української держави була присутня і намагалася відстоювати інтереси українців на перемовинах під час Паризької конференції 1919 року.

2. Поділ української етнічної території.

За рішеннями Паризької мирової конференції, а пізніше на підставі Ризького, Сен-Жерменського, Тріанонського договорів українська етнічна територія була поділена між чотирма державами: найбільша частина — Кубань, Лівобережна Україна, Слобожанщина, Причорномор'я, частина Полісся і Правобережної України були захоплені військами РРФСР і увійшли до її складу; значна частина території — Галичина, Лемківщини, Посяння, Підляшшя, Холмщина, Волинь — була анексована Польщею; частина земель Буковини і Придністров'я були окуповані Румунією; землі Закарпаття відійшли до складу новоутвореної Чехо-Словаччини.

В 1938–1939 автономна Карпатська Україна у складі Чехословаччини була в результаті Мюнхенської змови і розділу Чехословаччини захоплена Угорщиною.

28 червня - 3 липня 1940 року Червона армія здійснила військову операцію для примусової передачі Румунією Бессарабії та Північної Буковини до складу СРСР. Радянська сторона планувала повномасштабне військове вторгнення до Румунії, але, за кілька годин до початку операції, король Румунії Кароль II прийняв ультимативну ноту радянської сторони й погодився передати Бессарабію (анексовану нею в УНР 1918 року) та Північну Буковину до СРСР.

Військова операція із зайняття території радянськими військами тривала 6 днів, в результаті захоплено територію Бессарабії (44 000 км² з населенням 3,2 млн чол.), Північної Буковини (6 000 км² з населенням 500 000 чол.) та регіон Герца (304 км² з населенням 25 000 чол.).

2 серпня 1940 з частини захоплених земель, а також території Молдавської АРСР створена Молдавська Радянська Соціалістична Республіка, попередник сучасної Республіки Молдова. Північна Буковина і Південна Бессарабія увійшли до складу Української РСР.

3. Радянсько-німецький договір.

Внаслідок Секретного додаткового протоколу про розмежування сфер інтересів до Договору про ненапад між Німеччиною і Радянським Союзом сталося вторгнення СРСР до Польщі в 1939, до УРСР насильно приєднана Західна Україна, а в 1940 - Північна Буковина і українська частина Бессарабії. Всі ці територіальні надбання разом із Закарпаттям будуть визнані в кінці війни, з підписанням Паризького мирного договору 1947 року.

Після підписання Договору про ненапад між Німеччиною і Радянським Союзом армії нацистської Німеччини (1 вересня 1939) і СРСР (17 вересня 1939) вдерлися до Польщі. Територія Польщі була розділена між двома державами.

4. Західноукраїнські землі.

В Україні 30 червня 1941 - ОУН Бандери (Бандерівці) у Львові проголосила акт відновлення Української Держави. Німецька окупаційна влада заарештувала керівників ОУН і відправила їх у концтабори.

До кінця першої декади липня німецькі війська захопили Латвію, Литву, Білорусь, значну частину України, Молдову та Естонію. Основні сили радянського Західного фронту розгромлені в Білостоцько-Мінській битві.

5. Бойові дії на українській етнічній території.

Події Другої світової війни відбувалися на українській етнічній території від 1939 до 1944 року.

Українці у складі польської армії взяли участь у бойових діях з Вермахтом з перших годин війни 1 вересня 1939 року. Від 17 вересня їм довелося воювати ще й з частинами Червоної армії.

17 вересня 1939 року війська Червоної армії під командуванням маршала С. К. Тимошенка, вторглися на територію Польщі — у Східну Галичину та Західну Білорусь. Українці брали участь у бойових діях на боці Польщі і на боці СРСР. Захоплені Червоною армією в полон українці, — громадяни Польщі, — частково були через деякий час звільнені з полону. Офіцери-українці, як і їх співгромадяни поляки, утримувались у таборах, а пізніше були знищені за рішенням керівництва СРСР.

У вересні 1939 року керівництво Третього рейху і СРСР поділили завойовану територію Польщі між двома державами. Галичина і Волинь з українським населенням були приєднані до СРСР (УРСР). Територія УРСР була збільшена на 1 тис. км², населення — на 1 млн осіб.

Німецька армія вторглася в Радянський Союз 22 червня 1941 року, починаючи чотирирічну безперервну війну. Загалом, кількість українців, які воювали в лавах Радянської Армії оцінюється від 4,5 млн до 7 мільйонів. Переважна більшість боїв у Німецько-радянській війні відбулася на Східному фронті, і нацистська Німеччина втратила 93 % своїх військ саме там.

В 1945 р. СРСР підписав договір із Чехословаччиною, згідно з яким Закарпаття приєднується до УРСР, відповідно до якого була створена в 1946 Закарпатська область зі столицею в Ужгороді.

На окупованій військами Німеччини частині території УРСР був збережений радянський тип колгоспного ладу у формі «громадських дворів», здійснювався геноцид проти єврейського населення і решти населення (в основному українського), багато було депортовано на примусові роботи до Німеччини. Українці становили значну частину Червоної Армії і її керівництва.

6. Окупація українських земель.

Українські етнічні землі під час другої світової війни входили до адміністративно-територіальних одиниць на території різних держав: Румунії, Німеччини, СРСР, Угорщини.

Румунія окупувала території між Бугом і Дністром, всю Одеську, південні райони Вінницької і західні — Миколаївської області та частину Молдавської РСР, які отримали назву «Трансністрія».

Угорщина окупувала Карпатську Україну, утворивши на її території Закарпатське губернаторство.

Частина українських земель у складі СРСР постійно змінювалась відповідно до переміщення лінії фронту. На цій території зберігався довоєнний адміністративний поділ та органи влади.

Питання остаточних легальних форм Райхскомісаріату Україна та правового статусу його мешканців Гітлер залишив неясними. Національні почуття українців у Райхскомісаріаті Україна мали підтримуватись настільки, наскільки така політика ділила українців та росіян, усуваючи небезпеку спільного протинімецького фронту. Це були головні мотиви, наприклад, для введення в Райхскомісаріаті Україна, поряд з німецькою урядовою мовою української з винятком російської; карбованця замість рубля тощо. Поза тим нацистська політика ослаблювала та сповільнювала ті потенційні чинники національної свідомості, які могли стати важливим елементом у змаганнях до незалежності взагалі. Ослаблення населення з біологічного погляду велося виморенням голодом, обмеженням санітарно-медичної обслуги, нелюдською поведінкою з вивезеними до Німеччини українськими робітниками (приблизно 1,5 млн) і радянськими військовополоненими та масовими екзекуціями різних груп населення за фактичну чи уявну підтримку руху опору.

Жорстокий окупаційний режим призвів до різкого посилення антинімецьких настроїв в Україні. Одним із безпосередніх наслідків стало розгортання на території райхскомісаріату радянського партизанського та українського націоналістичного повстанського рухів. Повстанські і партизанські загони контролювали значну частину території райхскомісаріату і перешкоджали постачанню техніки і продовольства для німецьких військ. Окремі керівники нацистської партії мали намір віддати Коха під партійний суд за розладнання надійного тилу, відсутність якого стала однією з головних причин поразки німецьких військ на Східному фронті. Після вигнання німців Радянською армією з українських територій «Райхскомісаріат Україна» офіційно ліквідовано 10 листопада 1944.

18 січня внаслідок наступу Червоної Армії прорвано кільце блокади навколо Ленінграда. Блокада тривала з 8 вересня 1941 року по 27 січня 1944 року — 872 доби.

Впродовж зимового наступу Червоної армії і наступного контрнаступу вермахту у Східній Україні в центрі радянсько-німецького фронту утворився виступ завглибшки до 150 і шириною до 200 кілометрів, обернений на захід (так звана «Курська дуга»). Німецьке командування вирішило здійснити стратегічну операцію на Курському виступі. Для цього розроблено і в квітні 1943 року затверджено військову операцію під кодовою назвою «Цитадель». Маючи дані про підготовку німецьких військ до наступу, Ставка Верховного Головнокомандування вирішила тимчасово перейти до оборони на Курській дузі і в ході оборонної битви знекровити ударні угруповання ворога і цим створити сприятливі умови для переходу радянських військ у контрнаступ, а потім у загальний стратегічний наступ.

5 липня розпочалася, а 23 серпня завершилася Курська битва. Було знищено 30 німецьких дивізій, зокрема 7 танкових (серед яких елітні дивізії військ СС «Лейбштандарт СС Адольф Гітлер», «Мертва Голова», «Рейх», «Вікінг»).

Почався відступ німецьких військ по всій лінії фронту — їм доводиться залишити Орел, Белгород, Новоросійськ. Почалися бої за Білорусь і Україну. В битві за Дніпро Червона Армія завдала Німеччині чергової поразки, окупувавши Лівобережну Україну і Кримський півострів.

Наприкінці 1943 — у першій половині 1944 року основні бойові дії проходили на південній ділянці фронту. Німці залишили територію України. Червона Армія зайняла землі Правобережної України, Крим, вийшла до Карпат, вступила на територію Румунії. Крім того Червона армія здійснила грандіозний наступ у Білорусі (Білоруська операція 1944 р.) та Західній Україні. Радянські війська вийшли до кордонів Східної Пруссії, вступили на землі Польщі, разом із польськими військами продовжили наступ.

23-25 квітня відбувся бій під Гурбами — найбільший бій між військами УПА та НКВС. В бою брало участь близько 10 тисяч бійців УПА. Проти повстанців НКВС кинуло 5 бригад солдатів і деякі частини Червоної Армії, авіацію, бронепоезди, 15 легких танків, полк кінноти — всього близько 30 000 солдатів. Літаки використовувалися для розвідки, аби виявити більші скупчення підрозділів УПА.

7. Рейхскомісаріат Україна.

Райхскомісаріат Україна (нім. *Reichskommissariat Ukraine*) — адміністративно-територіальна одиниця німецького цивільного управління, яка існувала в роки Другої світової війни на частині української етнічної території - частині території сучасної України і південних областей Білорусі. Існувала за часів нацистської окупації (Третій Рейх) УРСР у період з 1941 по 1944 рр. Райхскомісаріат Україна утворено за наказом А. Гітлера 20 серпня 1941 року. Райхскомісаром України в тому ж наказі фюрер призначив гауляйтера і верховного президента Східної Пруссії Е. Коха, а центром Райхскомісаріату визначив місто Рівне. Підпорядковувався Міністерству окупованих східних

територій у Берліні (Німеччина) на чолі з рейхсміністром А. Розенбергом. В адміністративному статусі існував з 20 серпня 1941 року по 15 листопада 1944 року, як територіальна одиниця — із 1 вересня 1941 року до кінця квітня 1944 року.

Становлення. Райхскомісаріат Україна був одним з 5 Райхскомісаріатів, що мали бути створені на європейській частині території СРСР за планом Альфреда Розенберга, якому 20 квітня 1941 Гітлер доручив підготувати план політичної перебудови СРСР після його окупації німецькими військами. На заході Райхскомісаріат межував з Генеральною губернією і «Великою Румунією», на північному заході — з округою Білосток і Райхскомісаріатом Остланд. Інші межі мали бути встановлені у разі остаточної перемоги Німеччини у війні з Радянським Союзом: на сході — з Райхскомісаріатом Туркестан, на півдні — з Райхскомісаріатом Кавказ, а на північному сході — з Райхскомісаріатом Московія. Райхскомісаріат Україна мав становити незалежний від Росії край з українським (бодай тимчасовим) урядом, але з забезпеченням німецького контролю у політичній, військовій та економічній сферах. 17 липня 1941 Гітлер призначив Розенберга міністром окупованих територій Східної Європи, однак не вважав за відповідне створити український уряд. Для того, щоби послабити прагнення до незалежності, він виділив з планованого Райхскомісаріату Галичину в дистрикт (який було приєднано до т. зв. Генеральної Губернії), Північну Буковину і так зв. Трансністрію (їх передано до Румунії), а центром став не Київ, а місто Рівне. Карпатську Україну окупувала Угорщина за згоди Гітлера ще у березні 1939 р.

Райхскомісаріат Україна було проголошено 1 вересня 1941 р. Він охоплював Волинь, Полісся, Правобережжя і частину Полтавщини; при дальшому просуванні німецьких військ 2 вересня 1942 було приєднано решту Полтавщини й Запорізької області (решта Лівобережжя залишалася під військовою владою). Територія Райхскомісаріату охоплювала 339 275 км² з близько 17 млн населення.

Міністр окупованих земель на Сході А. Розенберг пропонував включити до Райхскомісаріату частину російської етнічної території як компенсацію за Галичину, яка увійшла під назвою дистрикт «Галичина» до польської Генеральної Губернії, і щоб ослабити можливі політичні амбіції українців.

Окупаційний режим у Райхскомісаріаті передбачав використання певних елементів, які мали надати йому національного забарвлення — визнання української мови як офіційної нарівні з німецькою, запровадження карбованця, утворення української допоміжної поліції тощо. Деякі українські націоналістичні діячі сприйняли утворення Райхскомісаріату як крок до утворення української держави під протекторатом Німеччини. Насправді концепція Райхскомісаріату трактувала Україну виключно як географічну область, а не як політичне чи національне утворення. Для підкреслення цього факту Еріх Кох вибрав центром Райхскомісаріату не Київ, а провінційне місто Рівне. У післявоєнний час планувалося приєднати Райхскомісаріат до території Третього Рейху.

Хоч Райхскомісаріат мав бути залежний від німецького Міністерства Сходу, на практиці влада була зосереджена в руках Еріха Коха, якого Гітлер без узгодження з Розенбергом призначив Райхскомісаром України (спочатку пропонувався А. Розенбергом на посаду Райхскомісара Росії, де окупаційний режим мав бути жорстокішим, ніж на інших територіях). Кох був безоглядним адміністратором і впроваджував у життя нігілістичну концепцію Гітлера супроти слов'ян, за якою на Сході всі питання найкраще вирішувати з позицій сили. Кох був лише формально підпорядкований Розенбергові; завдяки добрим зв'язкам з секретарем Гітлера Мартіном Борманом Кох нейтралізував більшість розпоряджень Розенберга, з якими він не погоджувався. До відоміших осіб у Райхскомісаріаті належали заступник і однодумець Коха Пауль Даргель і їхній опонент Альфред Фрауенфельд, генералкомісар Генеральної округи Крим (частина Таврії) (нім. *Generalbezirk Krim (Teilbezirk Taurien)*).

З-під влади Міністерства Сходу була відокремлена низка сфер: поліція була підпорядкована Г. Гіммлерові, заготівля сировини та велика промисловість Г. Герінгові як уповноваженому чотирирічного економічного плану, мобілізація робочої сили на працю в Німеччині Ф. Завкелеві, осередки пропаганди — Й. Геббельсові, транспорт і зв'язок — відповідним міністерствам у Берліні.

Територію Райхскомісаріату Україна було поділено на генеральні округи (нім. *Generalbezirke*), неофіційна назва — «генерал-комісаріати», округи (нім. *Kreisgebiet/Gebiet*), неофіційна назва — «гебітскомісаріати», та райони, причому радянський поділ на райони було майже повністю збережено. Максимальних своїх розмірів Райхскомісаріат Україна досяг 1 вересня 1942 і перебував у цих межах до 1 вересня 1943, до початку оголошення евакуації німецьких цивільних установ із лівобережної частини України. У цей період Райхскомісаріат Україна займав площу 339 275,83 км², на якій на 1 січня 1943 проживало більш ніж 16,9 млн людей.

Райхскомісаріат Україна мав 6 генеральних округ — Волині та Поділля, Житомирську, Київську, Дніпропетровську, Миколаївську та Криму (частина Таврії), які на 1 січня 1943 року ділилися на 114 округ, котрі налічували разом 433 райони. Попередньо Райхскомісаріат Україна мав складатися з 14 генеральних округ і охоплювати етнічні землі України, які не відійшли до Генеральної Губернії і Румунії, та південні й південно-західні області Росії. Крім названих 6-ти фактично створених генеральних округ, планувалося утворити ще Воронежську, Ростовську, Саратовську, Сталінградську, Харківську, Юзівську (Юзівка - нині Донецьк), Чернігівську генеральні округи та Генеральну округу німців Поволжя.

Адміністративні одиниці — генеральну округу, округу і район — очолювали відповідно: генеральний комісар (генералкомісар), окружний комісар (гебітскомісар), голова району. У великих містах, що прирівнювалися до округи (Дніпродзержинськ, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Київ і Кривий Ріг),

управління здійснював міський комісар (штадткомісар). Найнижчою ланкою в сільській місцевості були сільські громади, у містах без поділу на райони — міські громади, а в містах із поділом на райони — міські районні громади. Органами управління найнижчих ланок були відповідно сільські управи на чолі зі старостою, міські управи на чолі з бургомістром і міські районні управи на чолі з головою.

Представники німецької влади займали посади генеральних, окружних і міських комісарів. Місцеве, т. зв. допоміжне, управління починалося з районного рівня. У великих і малих містах органами місцевого управління були міські управи, на чолі яких у містах із поділом на райони стояв голова, а у містах без поділу на райони — бургомістр. У тому випадку, якщо місто або містечко було місцем перебування генерального комісара або окружного комісара, то посаду бургомістра займав представник німецької влади.

Райхскомісар України (одночасно за сумісництвом Гауляйтер НСДАП в Східній Пруссії) — Еріх Кох.

Генеральні округи очолювали такі генеральні комісари:

- Генеральну округу Волині та Поділля — обергрупенфюрер СА Гайнріх Шьоне (*Heinrich Schoene*);

- Житомирську генеральну округу — державний президент міста Мюнстер Курт Клемм (*Kurt Klemm*), із 28 жовтня 1942 — заст. гауляйтера гау Райнпфальц (*Gau Rheinpfalz*), бригадефюрер СС Ернст-Людвіг Лайзер (*Ernst Ludwig Leyser*);

- Київську генеральну округу — в. о. генералкомісара бригадефюрер СА Гельмут Квіцрау (*Helmut Quitzrau*), із 11 лютого 1942 — оберфюрер СА Вальдемар Магунія (*Waldemar Magunia*);

- Дніпропетровську генеральну округу — оберфюрер СС Клаус Зельцнер (*Claus Selzner*);

- Миколаївську генеральну округу — группенфюрер Націонал-соціалістичного авіакорпусу, оберстлейтенант резерву Евальд Опперман (*Ewald Oppermann*);

- Генеральну округу Криму (частина Таврії) — колишній гауляйтер Відня Альфред-Едуард Фрауенфельд (*Alfred Eduard Frauenfeld*)

Політику, яка проводилася на території Райхскомісаріату Україна німецьким цивільним управлінням, коротко можна викласти кількома характерними цитатами із заяв Райхскомісара України Е. Коха:

1. Німецький народ — це народ господарів;
2. Східні народи, як українці, так і всі інші, призначені слугувати своїм природним господарям;
3. Експлуатація Сходу є правом і обов'язком Німеччини;
4. Повне оволодіння завойованим Сходом вимагає знищення прошарку місцевої інтелігенції та всіх елементів, які становлять потенційну загрозу німецькому пануванню, будь то росіяни, українці або євреї.

Українцям же щодо їхнього майбутнього лише обіцялося, що доля їх та їхньої країни буде вирішуватися після війни фюрером, зважаючи на наслідки двадцятирічного панування більшовизму, загальну ситуацію і відношення самих українців.

У Райхскомісаріаті Україна було встановлено режим расового, політичного і поліційного терору. Райхскомісар України Еріх Кох називав українців «расово нижчими», вважаючи їх мало відмінними від тварин і влаштовував полювання на них у спеціальних резерваціях.

Протягом 1941 - початку 1942 років знищувалося все єврейське населення, яке проживало в Райхскомісаріаті Україна. У грудні 1941 заборонено діяльність представницького органу українців - Української національної ради в Києві, 1942 - діяльність Академії наук, вищих навчальних закладів, закрито школи, окрім 4-річних початкових. У церковному питанні німецька адміністрація не

бажала посилення ні Української автокефальної православної церкви, ні Української автономної православної церкви, граючи на антагонізмі між цими церквами.

У Райхскомісаріаті було скасовано радянське кримінальне право і введено німецьке. У цивільних процесах застосовувалися німецькі юридичні норми, однак користалися також звичаєвим правом і розпорядженнями німецької влади. Так, існувало як німецьке, так і так зване «власнокрайове» судівництво. В осідках тен. комісарів діяли німецькі суди, які були судами першої інстанції у кримінальних і цивільних справах, якщо до них були причетні німецькі громадяни або німці за походженням (т. зв. *Volksdeutsche*). У Рівному засідав німецький Верховний Суд (*Deutsches Obergericht*). До кожного німецького суду був прикріплений так званий «спеціальний суд», який складався з одного судді і двох засідателів (останні могли не мати правничої освіти), що розглядав справи, які «загрожували інтересам Рейху» (наприклад, напад на представників влади, вбивство «рейхсдойчів» тощо — провини, за які за статутами передбачена смертна кара). Так само, як у випадку німецького Верховного Суду, на вирок «спеціальних судів» не було відклику. В обставинах безпосередньої загрози безпеки й порядку провини, «що загрожували інтересам Рейху», могли судитися «становими судами» (*Standesgerichte*). Їх скликав генералкомісар або його представники. Їх вирок після затвердження генералкомісаром був невідкличний.

Щойно (через зволікання Коха) навесні 1942 р. введено для ненімецького населення власне «крайове судівництво» для цивільних і меншої ваги карних справ (важливіші з них розглядали німецький суд). Численні справи вирішував гебітскомісар адміністративним шляхом. Назагал незначне число трибуналів, приступних ненімецькому населенню Райхскомісаріату Україна, не давало достатньої юридичної опіки, особливо сільському населенню. Зрештою, винищувальна політика Коха і Гімлера не в'язалася чинними нормами в Райхскомісаріаті Україна.

Не з'ясоване було право власності. Формально німецька влада, скасувавши радянське законодавство, відстоювала концепцію приватної власності на землю і критикувала колгоспну систему, однак у Райхскомісаріаті Україна її було в основному залишено (на думку Коха і німецького Міністерства прохарчування ця система була зручніша для експлуатації українських селян на користь Німеччини). Тільки після німецької поразки під Сталінградом Розенберг запропонував реприватизацію колгоспної землі (статут 3. 6. 1943), але вона була значною мірою бойкотована Кохом і обмежена завдяки активності партизанів та постійному відступу німецьких військ, так що ледве бл. 10 % землі, призначеної до розподілу, було фактично розділено селянам. Промисловість і торгівля мали служити насамперед чотирирічному економічному планові, затверджуваному Герінгом. Остаточне вирішення права власності промислових та торгових об'єктів мало бути ухвалене після війни. Доти вони вважалися в засаді націоналізованими. Промислові об'єкти передано під тимчасове правління різних німецьких підприємців і фірм (т. зв. «тройгандфервальтунг») та створено ряд монополістичних німецьких торгових фірм, яким належала заготівля продуктів для потреб Німеччини й розподіл споживчих товарів для частини зайнятого населення Райхскомісаріату Україна. Єдиним винятком була українська кооперативна організація Вукопспілка, що її з практичних міркувань залишено в українських руках, хоч понадрайонову організаційну структуру її наприкінці 1942 р. перетворено на німецьку торгову інституцію.

У Райхскомісаріаті Україна було встановлено режим економічної експлуатації не тільки трудових ресурсів цієї території, а і її природних багатств. Починаючи із січня 1942, потягнулися з Райхскомісаріату Україна перші транспорти з примусовими робітниками (переважно молоддю), яких вивозили на роботу до Німеччини. На селі було збережено колгоспи, котрі лише змінили назви на «громадські господарства». Нідерландський історик Карел Беркгоф у дослідженні «Жнива розпачу: Життя і смерть в Україні під нацистською владою» аргументовано стверджує, що під час окупації рівень життя селян був

дещо вищий, ніж до війни. Згідно озвучених щодо України, за каденції Гітлера, загальних європейських економічних планів:

«Якщо Україною керувати європейськими методами, то з неї можливо вичавити в три рази більше. Ми могли б необмежено забезпечувати Європу тим що там виробляється. Схід має все у великих кількостях: залізо, вугілля, нафту і землю, на якій можна вирощувати все чого потребує Європа».

Певний період нарівні з рейхсмаркою в обігу перебували окупаційні гроші Райхскомісаріату «Україна» в карбованцях за курсом 1 марка = 10 крб. Грошові знаки друкувалися Центральним Емісійним Банком України в місті Рівне, починаючи з березня 1942 року, номіналами від 1 до 500 крб. Були в обігу лише на окупованій німцями території України паралельно з рейхс- та окупаційними марками. На території генерал-губернаторства (Польща) та Рейху не визнавалися. Наприкінці 1944 року відбулось повне вигнання нацистських окупантів з території України, і відповідно німецькі банкноти припинили свій обіг.

Робилося все можливе, щоб не допустити перетворення місць культури в осередки національної ідеї. Німецька окупаційна влада закрила населенню окупованої України шлях до освіти. Гітлер був переконаний в тому, що було б великою помилкою дати змогу українцям здобувати знання. Він відкидав навіть можливість відкриття в Києві університету. «Краще не вчити їх навіть читати», — говорив він. «Російський простір — це для нас Індія. Як і англійці, ми правитимемо в цій імперії жменькою людей», — продовжував свою думку фюрер. Вище керівництво рейху вважало, що початкової освіти для українців більш, ніж досить.

Райхскомісар Е. Кох дозволив відкрити тільки початкові 4-річні школи для дітей віком від 9 до 12 років. З виповненням 14 років українську молодь відправляли на примусову працю до Німеччини.

Величезних масштабів набуло пограбування окупантами мистецьких та історичних цінностей українського народу, відчутних втрат зазнали історичні та краєзнавчі музеї, бібліотеки, картинні галереї. З України вивезено понад 330 тис. цінних музейних експонатів.

Від рук гітлерівських окупантів знищення і плундрування зазнала величезна кількість закладів культури України. Відповідно до спеціальної директиви рейхміністра східних територій Розенберга для вивезення культурних цінностей з окупованих територій було створено спеціальні робочі групи «Україна», які розміщувалися у місті Києві і при міністерстві закордонних справ — батальйон СС спеціального призначення. Окупанти зруйнували 151 музей, вивезли з них близько 40 тис. найцінніших експонатів. Був пограбований культурно-історичний заповідник Києво-Печерська лавра. Вивезені унікальна колекція зброї часів Запорозької Січі, нумізматична колекція, стародавні рукописи, золоті та срібні вироби і прикраси. Вони ешелонами вивозили до Німеччини цінне наукове обладнання, унікальні колекції, твори образотворчого мистецтва тощо. Частина художніх культурних цінностей після війни була повернута в СРСР, але залишена в музеях Москви й Ленінграда (тепер Санкт-Петербург).

Населення рейхкомісаріату з самого початку німецької окупації було позбавлене будь-яких можливостей національного духовного життя. На цій території німецька влада проводила відверту антиукраїнську політику, в тому числі й на культурно-освітньому фронті. Рейх-міністр східних територій Розенберг наказав «узяти під охорону» культурні цінності окупованих територій Сходу. Цим наказом започатковано систематичне пограбування духовних надбань українського народу. Окупаційною владою було закрито наукові установи, бібліотеки, музеї й театри. Усі 115 друкованих періодичних видань, які виходили в рейхкомісаріаті, підлягали німецькій цензурі. З дозволу

окупаційної влади активізувалося релігійне життя. Однак церковна діяльність також перебувала під їхнім пильним оком.

Розуміючи провідну роль інтелігенції у відродженні культурно-національного життя, окупанти з особливою насторогою ставились до неї. Гітлер наполягав на тому, щоб «знищити більшу частину української інтелігенції». Багато її представників було ув'язнено, відправлено в концтабори, де основна її частина загинула.

Перший удар нацисти завдали 13 грудня 1941 р., коли айнзацкоманда СД заарештувала велику групу національно свідомої інтелігенції та працівників культури — І. Рогача, Т. Олійника та ін. 21 лютого 1942 р. окупанти розстріляли у Києві в Бабиному Яру за націоналістичну діяльність поетесу Олену Телігу. Одночасно з нею були розстріляні поет і І. Ірлявський, журналіст В. Кошик. У німецькому концентраційному таборі Заксенгаузен був закатований Олег Кандиба-Ольжич — поет, вчений, один із провідних діячів Організації українських націоналістів.

У 1942—1943 рр., на виконання вказівки «зверху», були розстріляні поети Є. Фомін, М. Пронченко, драматург Н. Гупал. Тисячі вчених, лікарів, учителів, представників художньої інтелігенції загинули від голодної смерті, нестерпних умов життя. Німецька влада намагалася не просто фізично знищити українську інтелігенцію, а прагнула позбавити людей гідності, відчуття національної належності й почуття національної гордості.

Політика фізичного та ідеологічного терору гітлерівців на культурному фронті зводилась до того, щоб зупинити її розвиток, знищити духовні скарби, позбавити український народ можливості користуватися її здобутками.

Питання остаточних легальних форм Райхскомісаріату Україна та правового статусу його мешканців Гітлер залишив неясними. Національні почування українців у Райхскомісаріаті «Україна» мали підтримуватись

настільки, наскільки така політика ділила українців та росіян, усуваючи небезпеку спільного протинімецького фронту. Це були головні мотиви, наприклад, для введення в Райхскомісаріат Україна, поряд з німецькою урядовою мовою української з винятком російської; карбованця замість рубля тощо. Поза тим нацистська політика ослаблювала та сповільнювала ті потенційні чинники національної свідомості, які могли стати важливим елементом у змаганнях до незалежності взагалі. Це виявлялося в обмеженні загальної освіти до чотирьох класів народної школи, скорочення вищих щаблів освіти до вузько спеціалізованих практичних фахів, придушення виявів культурної ініціативи українського населення (наприклад, «Просвіт», видавничого руху), закриття наукових установ, бібліотек і музеїв та їх пограбування, зниження рівня преси (її видавали німці), театрів тощо. Ослаблення населення з біологічного погляду велося виморенням голодом, обмеженням санітарно-медичної обслуги, нелюдською поведінкою з вивезеними до Німеччини українськими робітниками (приблизно 1,5 млн) і радянськими військовополоненими та масовими екзекуціями різних груп населення за фактичну чи уявну підтримку руху опору.

Жорстокий окупаційний режим призвів до різкого посилення антинімецьких настроїв в Україні. Одним із безпосередніх наслідків стало розгортання на території Райхскомісаріату радянського партизанського та українського націоналістичного повстанського рухів. Повстанські й партизанські загони контролювали значну частину території Райхскомісаріату і перешкоджали постачанню техніки й харчів для німецьких військ. Окремі керівники нацистської партії мали намір віддати Е. Коха під партійний суд за розладнання надійного тилу, відсутність якого стала однією з головних причин поразки німецьких військ на Східному фронті. Після зайняття Радянською армією українських територій «Райхскомісаріат Україна» було офіційно ліквідовано 10 листопада 1944 року.

На території Райхскомісаріату з 1942 року вели визвольну боротьбу проти окупантів загони Української Повстанської Армії.

Фактично Райхскомісаріат Україна являв собою колонію, яка входила до обсягу німецького «життєвого простору». Він був позбавлений міжнародного й автономного статусу. У повоєнний час Райхскомісаріат мав бути з'єднаний з територією Третього Рейху і більшість українців (непридатних до германізації) мали бути виселені за Урал, щоб звільнити місце для німецьких колоністів.

Через поразку Третього Рейху на Східному фронті Райхскомісаріат Україна було офіційно ліквідовано 10 листопада 1944 р. Найбільшими концтаборами на території України в часи окупації були Дарницький, Шталаг 358 та Хорольська яма.

8. Боротьба УПА проти німецьких окупантів (1942-1945).

Боротьба УПА проти німецьких окупантів активно тривала від жовтня 1942 року, коли німецькі війська та їх союзники, військова адміністрація вперше зіткнулися з організованими українськими військовими підрозділами, які діяли насамперед на Волині, і до кінця перебування німців на землях України. УПА завдала низку ударів німецьким окупантам відразу ж після утворення.

Весна-осінь 1943 — період найінтенсивніших боїв УПА з німцями на Волині (основний період «антинімецького фронту»). УПА захоплює окремі населені пункти на Західній Україні де створює власну адміністрацію (наприклад, «Колківська республіка»), намагається протидіяти господарської діяльності німців, веде оборонні бої (антипартизанські акції Еріха фон дем Бах-Залевського і Ганса Прюцмана).

Влітку 1943 в Галичині ОУН-Б створило аналог УПА — Українську народну самооборону (УНС); задача УНС полягала в розповсюдженні дій УПА на Галичину (назва УНС, замість УПА, використовувалося, щоб не підставляти під удар німців організаційні заходи в Дистрикті Галичина, де були інші окупаційні умови). УНС готується для боротьби проти СРСР, але оборонних боїв з німцями все ж уникнути не вийшло. Паралельно триває набір добровольців до дивізії СС «Галичина». Згодом УНС змінює назву на «УПА-Захід».

Передумови. Проголосивши «Акт відродження Української держави» у Львові 30 червня 1941 року, ОУН сподівалася, що німці з цим змиряться. Однак спроба самовільного проголошення держави на території, вже захопленій німецькими військами, викликала невдоволення Гітлера. На початку липня гестапо заарештувало лідерів ОУН-Б, в тому числі і Степана Бандеру, який постав перед берлінськими чинами, де від нього зажадали публічного скасування «Акту відродження». Не добившись згоди, 15 вересня Бандеру помістили в гестапівську в'язницю, а на початку 1942 року — в концтабір Заксенгаузен, де він утримувався до осені 1944 року.

15 вересня по наказом керівника РСХА Рейнхарда Гейдріха на окупованих Третім Рейхом територіях пройшли масові арешти членів ОУН-Б, що охопили до 80 % керівних кадрів організації. Всього у 1941 році гестапо заарештувало понад 1500 бандерівських активістів, кілька десятків з них незабаром після затримання розстріляли. Репресії торкнулися також мельниківців. Тим часом, коли переможцями в гонці за Львів стали прихильники Бандери, вже в Києві саме мельниківців вдалося створити Українську Національну Раду. Вона взяла владу в місті, проте вже 17 листопада 1941 німці її розпустили. На початку 1942 року частина членів УНРади, в тому числі поетеса Олену Телігу, розстріляли в Бабиному Яру. У вересні 1942 року в концтаборі Аушвіц загинули двоє братів Степана Бандери — Олександр і

Василь. За найпоширенішою версією, вони були забиті на смерть поляками-фольксдойче, співробітниками персоналу Освенцима.

Навесні і влітку 1942 року ОУН-Б зосередилася на організаційній, пропагандистській та навчальній роботі, залучаючи сотні нових членів і прихильників. Цьому сприяла поява в лісах безлічі людей, які переховувалися від поліції. Коли німці почали мобілізувати українську молодь для роботи в Німеччині, вони закликали бойкотувати вербування і ховатися. Бандерівські агітатори працювали майже в кожному селі Волині. Загони спеціальних викладачів проводили заняття з політики, ідеології та історії. Основним моментом курсу було вивчення десяти націоналістичних заповідей. Бандерівці також провели велику військову підготовку. Планувалося створення партизанських загонів^[5]. У квітні 1942 за вказівкою проводу ОУН-Б на Волині формуються т. Н. «Групи самооборони» (збройні загони ополчення) за схемою: «кущ» (3 села, 15-45 учасників) — повітова сотня — курінь (3-4 сотні). До середини літа на Волині боївки нараховували до 600 озброєних учасників.

У повстанських планах бандерівці також брали до уваги батальйони «Нахтігаль» і «Роланд». Обидва підрозділи після переформування в 201 батальйон шуцманшафту були спрямовані в Білорусь для боротьби з більшовицькими партизанами. Посади командирів в цьому батальйоні зайняли члени ОУН і майбутні воєначальники УПА: Роман Шухевич (майбутній Головний командир УПА), Василь Сидор (командир УПА-Захід), Юліан Ковальський (перший начальник штабу УПА), Антін Шкітак (командир куреня Кривоніс-2), Остап Линда, Олександр Луцький (командир УНС) та інші. У середовищі бандерівців наприкінці 1942 року з'явився задум вивести 201-й поліцейський батальйон на Волинь і власне на його базі розпочати створювати партизанські загони. Однак, незрозуміло, чому цього не сталося. Микола Лебедь, правда, наказав батальйону йти в ліс, але той наказ так і не був виконаний. Українці, замість того, щоб дезертирувати до УПА, після

закінчення річного контракту просто разом відмовилися продовжити його. Німці відправили їх групами в Галичину і розформували підрозділ. Зате офіцерів вмістили під домашнім арештом і наказали регулярно відзначатися в гестапо. Тому, не дивно, що значна частина «легіонерів» (старшин і підстаршин), досить швидко виявилася в підпіллі ОУН. Серед них були Роман Шухевич і Василь Сидор.

Перемога Червоної Армії під Сталінградом на початку 1943 року зазначила військову перспективу поразки Третього Рейху у війні, а на територію окупованих західних областей України, виконуючи завдання по руйнуванню німецького тилу, стали проникати радянські партизанські загони і з'єднання, почалася мобілізація місцевих жителів в їх ряди. І це, за даними ряду істориків, стало однією з головних причин прискорення створення націоналістами своїх власних збройних сил, оскільки керівництво ОУН-Б прийшло до висновку, що воно може втратити вплив у регіонах і позбутися бази власного руху.

Рішення про остаточний вступ до активної боротьби з німцями та їхніми союзниками, було прийняте на III Конференції ОУН-Б, яка відбулася 17-21 лютого 1943 року на якій, було ухвалено рішення до створення повноцінної військової структури. Одним з основних доповідачів на Конференції став глава проводу ОУН на ЗУЗ Михайло Степаняк. Він вважав, що завданням ОУН в умовах, що склалися є підняття широкомасштабного антинімецького повстання, перед приходом радянських військ. Після вдалого повстання, на його думку, спроби Радянського Союзу завоювати ці землі виглядали б в очах західних союзників як імперіалізм. Для підняття повстання необхідно було об'єднання всіх українських сил, тому Степаняк виступав за об'єднання всіх українських національно-патріотичних сил і створення багатопартійного уряду. Його пропозиції були підтримані Проводом, але так і не були втілені в реальність через протидію Романа Шухевича і Дмитра Клячківського, на думку

яких потрібно було воювати не проти німців, а проти радянських партизан і поляків, боротьба ж проти нацистів другорядна. Солдатам УПА заборонялися бойові дії проти німців за винятком тих випадків, коли вони атакували першими або існувала загроза життю місцевим українському населенню. На третій конференції ОУН (б) були остаточно вирішені питання створення УПА та визначено головні вороги українського визвольного руху (нацисти, поляки і більшовики).

З березня 1943 року загони УПА стали активно нападати на німецькі гарнізони і опановувати терени Волині та Полісся. Наприклад в німецькому документі під назвою «Національно-український бандитський рух», датованим 17 липня 1943 року говориться, що в березні 1943 року загони УПА зробили 8 нападів, 57 нападів — в квітні, а в травні — вже 70.

Сили противника на Волині. До 1943 року Волинь вважалася досить безпечним районом. Німецькі війська намагалися зберігати там порядок, насамперед, підрозділами допоміжної поліції, що складаються з місцевих українців і колишніх військовополонених Червоної армії різних національностей. І, наприклад, за повідомленнями радянських партизан, в березні 1943 року в Шумському господарському управлінні працювали 5 німецьких військових поліцейських, а українських поліцейських — до 30. У Мізочі служили сім німців в жандармерії і адміністрації і близько тридцяти українських поліцейських. В Острозі було близько десяти німців, 35 українських поліцаїв і близько сорока козаків. У Кременці, поруч з керуванням райвідділу міліції, після боїв на фронті дислокувалися батальйон української поліції і німецькі частини. 1943 року українська поліція на Волині налічувала 11 870 міліціонерів. У той час німецькі війська (без регулярних військових частин) налічували 453 поліцейських і 954 жандарма з поліції порядку. Тільки коли УПА почала свої дії, німці змусили змінити цю ситуацію і посилити гарнізони.

Ескалація партизанських дій на Волині стурбувала німецьку окупаційну владу. У травні 1943 комісар Волині і Поділля Шене визнав, що «те, що відбувається тут» слід вважати «національним повстанням». До другої половини 1943 німці контролювали на Волині та Поліссі тільки великі населені пункти, в той час як провінції і селища були під контролем УПА. Побоюючись втратити контроль і над містами, окупанти почали збільшувати свої гарнізони. Так спочатку в Ковелі було 300 німецьких військовослужбовців, після дезертирства українських поліцейських їх число збільшилося до 4 тис. чоловік, в Костополі — з 50 до 500 осіб.

Після масового дезертирства українських поліцейських в березні-квітні 1943 в ряди УПА, німці вирішили скористатися польсько-українським етнічним конфліктом. Українців-дезертирів із поліції частково замінили поляками. З місцевого польського населення до різних поліційних підрозділів (їх звали шуцманшафтами) були призвані загалом від півтора до двох тисяч осіб. Окрім того, в травні 1943 року німці для боротьби проти УПА перекидають з Білорусі на Волинь 202-й батальйон шуцманшафту, в складі якого перебувало 360 осіб. Цей батальйон практично цілком і повністю складався з поляків, він брав участь в боях проти УПА в лісах Костопольського та вів каральні акції проти українського населення за підтримку УПА. Протягом чотирьох місяців батальйон втратив в боях з УПА 48 осіб. І німецька цивільна адміністрація, і СД підтримали створення польської самооборони. Їй дали згоду на зберігання зброї, а деяким загонам зброю навіть надали. У той же час німці дивилися крізь пальці на те, що польські форпости мали більше зброї, ніж це дозволяли німецькі правила.

Через брак німецьких військ на Волинь була направлена 25-та дивізія угорської армії. З угорських окупаційних військ були сформовані великі опорні пункти на Волині. Так за даними УШПР гарнізон в Рівному нараховував 5000 угорців, ще 2000 угорців були в Сарнах.

Влітку 1943 в боротьбі проти УПА на Волині уповноваженому по боротьбі з партизанами Еріха фон дем Бах-Зелевського була підпорядкована дивізія СС «Флоріан Гайер». На липень 1943 року в складі дивізії налічувалося 8308 бійців, з яких 7350 — в бойових частинах і 958 — в підрозділах постачання і забезпечення. Крім того, в дивізії служили 740 «Хіві».

У вересні за ініціативою Волинського обласного Проводу ОУН-мельниківців був сформований Український легіон самооборони (УЛС), створений на основі повстанських загонів ОУН (м) на Волині, ще не знищених бандерівцями, і командування яких в результаті жорсткої конфронтації з ОУН (б) вирішило дійти згоди з німцями заради успішної боротьби з УПА, а також з радянськими і польськими партизанами. Формування за різними оцінками, нараховувало від 500 до 1000 бійців. На початку 1944 р. УЛС був реорганізований в 31-й батальйон СД, ставши таким чином колабораціоністським військовим підрозділом у складі Збройних сил Третього рейху. Конфронтація мельниківського легіону з бандерівською ОУН тривала і далі.

Сили інших національно-визвольних організацій. Ще до того, як на Волині з'явилися бандерівські партизанські формування, там вже існувала так звана перша УПА. Її очолював Тарас Бульба-Боровець. Як «законний уряд України» Боровець визнавав Уряд Української республіки, що знаходилося у екзилі. «Поліська Січ» діяла на Поліссі та Волині від початку війни проти більшовиків. Але німці після нетривалої співпраці в листопаді 1941 зажадали від Боровця ліквідації угруповання. Приводом стала відмова її бійців брати участь в розстрілі єврейського населення в Олевську 12 листопада. Після формального розпуску угруповання загони Боровця перейшли на нелегальне становище, не виключаючи в майбутньому боротьбу проти німців. У грудні 1941 року Боровець обрав для них назву УПА, апелюючи таким чином до традицій антирадянського партизанського руху в 1921 році. На рубежі 1942-43

максимальна чисельність підрозділів Боровця становила близько 3-4 тис. чоловік. Ядро з 300—400 чоловік дислокувалося в лісах Сарненського, Олевського, Березнівського та Костопільського районів, а інші жили в селах і вважалася мобілізаційним резервом Поліської Січі. Радянські партизани, які воювали на Західній Україні, оцінювали чисельність бульбівців на літо 1943 року аж до 10 000 чоловік. Микола Лебедь, який керував ОУН (б) після арешту Степана Бандери, в написаній ним після війни книзі «УПА» оцінював чисельність загонів Боровця в 150 чоловік.

Боровець в 1942-43 рр. часом вів переговори з німцями і радянськими партизанами, уклавши угоди і з одними, і з іншими про припинення вогню. Він також обріс різними політичними контактами. З ним налагодили відносини мельниківці і бандерівські дисиденти на чолі з Іваном Мітрингою, яких часто називають лівим крилом ОУН-Б. З бандерівцями відносини відразу склалися не найкращі через їх прагнення об'єднати всі націоналістичні організації під своїм прапором. Дії бандерівців поставили формування Боровця в скрутне становище. 19 серпня 1943 на хуторі біля села Хмелівка (Костопільський район) вони напали на штаб Боровця, полонивши частину його людей. Серед бранців була його дружина, Ганна Опоченська (за походженням чешка). Опинившись у безвихідній ситуації, затиснутий між бандерівцями, радянськими партизанами, поляками і німцями, Бульба 5 жовтня 1943 фактично розформував своє військо і звернувся до німців з пропозицією про переговори. Для цього він поїхав до Варшави, де був 1 грудня заарештований і відправлений до концентраційного табору Заксенхаузен. Восени 1944 року Бульбу-Боровця звільнили з табору, а в 1945 році взяли в створену німцями УНА. Він зголосився командувати парашутною бригадою, яку планували перекинути на Полісся.

ОУН-Мельниківці також мали свої партизанські загони. До середини 1943 року чисельність всіх мельниківських партизан склала 2-3 тисячі чоловік.

Найсильнішим з них була спочатку сотня, а потім курінь «Хрону» (Миколи Недзведського). Загони ОУН (м) самостійно майже не вели активної збройної діяльності. Метою цих формувань був захист українського населення від німців, а також від польських і радянських партизанів. Протягом декількох місяців бандерівці і мельниківці вели переговори про об'єднання зусиль у спільній боротьбі, але вони ні до чого не привели. Влітку 1943 почалася планомірна робота, спрямована на підпорядкування збройних загонів ОУН-М військовими підрозділами частин УПА. Зрештою, в липні 1943 бандерівцям вдалося оточити і роззброїти значну частину мельниківських загонів.

Відомо ще про цілий ряд регіональних українських націоналістичних організацій, які не підпорядковувалися ОУН (б). Довгий час вони діяли самостійно. Найбільша з них — це Фронт Української революції (ФУР). Організація заявила про свою прихильність демократичним ідеям і традиціям національно-визвольних змагань 1917—1921 років. Лідером ФУР був Тимофій Басюк, колишній лейтенант Червоної Армії (псевдо — Володимир Яворенко). Партизанські загони ФУР налічували (за різними даними) 200—800 вояків, співпрацювали переважно з Поліською Січчю, часто також з частинами ОУН-М, зрідка з УПА. У липні 1943 частина партизан ФУР приєдналася до УПА, частина ще воювала з радянськими партизанськими загонами полковника НКВС Дмитра Медведєва. У вересні 1943 року решта бійців ФУР приєдналася до Українського легіону самооборони.

Стратегія і тактика боротьби. В першу чергу упівці вирішили завдати удару по цивільній адміністрації нацистів, прагнучи запобігти стягуванню контингентів. Чимало атак були скеровані в адміністративні органи, де вбивали працівників і палили документи. Водночас повстанці нищили молокозаводи, млини, лісопилки тощо. Підрозділи УПА також нападали на районні адміністративні центри та містечка, де німці влаштовували так звані опорні пункти, громлячи слабші дільниці. Вони влаштовували засідки на дорогах,

знищуючи невеликі групи німецьких поліцаїв. Також упівці чинили напади на деякі каральні експедиції, скеровані проти українського цивільного населення. Натомість УПА рідко атакувала залізничні шляхи, бо не була зацікавлена в послабленні сил Вермахту, який воював проти СРСР.

Відносини УПА із союзниками Третього рейху. Ставлення УПА до 14-ї гренадерської дивізії СС „Галичина“. Звістка про створення дивізії СС „Галичина“, оголошена 28 квітня 1943 року, викликала резонанс в Галичині. Це було сприйнято як оголошення про зміну політики Третього рейху щодо українців. Тому в ряди дивізії пішли тисячі добровольців, в тому числі деякі члени і симпатичники ОУН. Однак проти вербування виступили командири УПА з Волині: Дмитро Клячківський і полковник Леонід Ступницький. Під їх впливом ОУН-Б виступила із заявами, що засуджують вербування.

Кампанія вербування в дивізію була пов'язана з критикою діяльності підпілля. Організатори дивізії називали УПА „лісовими бандами“. Бандерівці називали добровольців до дивізії „державними зрадниками“. Заклики ОУН-Б бойкотувати вербування спочатку не дали результатів. Лише восени 1943 року частина людей, які отримали покликання, потрапила в партизанські загони замість того, щоб вступити в дивізію. Однак потім Центральний Провід ОУН змінив ставлення до створення дивізії. У листопаді 1943 року було визнано, що це відмінне місце, де українці можуть проходити військову підготовку. На дезертирство, можливо, вказали тільки після проходження військової підготовки. Офіційно ОУН-Б продовжувала критикувати концепцію створення дивізії, але на практиці бойкот її вербування був припинений.

При цьому оунівці намагалися ввести в ряди дивізії своїх перевірених людей, які в потрібний момент візьмуть її під свій контроль. Вони були відправлені, серед іншого капітан Богдан Підгайний, лейтенант Михайло Качмара і лейтенант Григорій Голяш. Бандерівці планували ввести в кожен підрозділ по одному члену ОУН-Б, але німцям вдалося перешкодити цим

намірам шляхом ретельного відбору добровольців. Однак вони не змогли заблокувати контакти між бійцями дивізії і партизанами УПА.

Бійці 4-го полку поліції СС, що складаються з добровольців, не допущених за станом здоров'я або фізичного стану до служби в 14-ї гренадерській дивізії СС, одними з перших зіткнулися з УПА. 4-му полку під командуванням штурмбанфюрера Зігфріда Банца була поставлена задача забезпечити тил німецької армії в Східній Галичині. 22 лютого 1944 року батальйони полку були зосереджені в Золочеві, Бродах та Збаражі. Селище Гута Пеняцька знаходився в зоні дії 4-го полку. 23 лютого 1944 року сюди прибула його розвідка. Сталося зіткнення з польською самообороною, в якому загинули два солдати СС — Олекса Бобак і Роман Андрійчук. Для убитих німці влаштували урочистий похорон у Золочеві. За даними ряду польських істориків, 28 лютого 4-й добровольчий галицький полк начебто за сприяння сотні УПА „Сіроманці“ в помсту за цей інцидент взяв участь у знищенні польського села Гута Пеняцька, де було спалено 172 будинки і знищено понад 500 осіб польського населення, включаючи жінок і дітей. У березні ними ж, за сприяння загону УПА, в домініканському монастирі села Підкамінь було знищено понад 250 поляків.

Однак після закінчення Другої світової війни, на вимогу Фонду Візенталя та деяких членів парламенту Канади в 1986 році створили урядову комісію, відому як Комісія Дешена. Вона мала розслідувати факти переховування воєнних злочинців у Канаді, серед них також і колишніх вояків дивізії. Після вивчення архівних матеріалів і допиту свідків комісія у своєму офіційному рішенні від 1987 року визнала, що солдати дивізії „Галичина“ не скоювали ніяких злочинів. Нюрнберзький процес, який тривав з 20 листопада 1945 до 1 жовтня 1946 року та розглядав військові злочини нацистів, також не знайшов доказів скоєння нею військових злочинів. Згадки про неї немає в обвинувальному акті і жоден вояк „Галичини“ засуджений не був.

5-й поліцейський полк під командуванням оберштурмбаннфюрера Франца Лехталера також оперував в районі діяльності УПА. З 20 лютого по 22 червня 1944 року перебував на лінії річки Буг з завданням розширення оборонних рубежів. Штаб полку та його 1-го батальйон дислокувалися в Хелмі, 2-й батальйон перебував в Грубешуві, 3-й батальйон знаходився у Білій Підлясці. У березні-квітні 1944 року він брав участь в боях з польськими та радянськими партизанами. Бійці 5-го полку встановили контакт з УПА в районі Любліна, що призвело до численних дезертирств. Серед дезертирів був Мар'ян Лукасевич-„Ягода“, який згодом командував сотнею „Вовки-2“. У червні 1944 року 5-й полк, як і 4-й, розформували, а його бійців зарахували в дивізію.

У липні 1944 року почався радянський наступ. Дивізія СС „Галичина“ разом з німецькими частинами опинилася в оточенні під Бродами, в якому близько 7000 чоловік були вбиті або взяті в полон. З оточення вийшло близько 3 тисяч солдатів дивізії, половина з яких становила тиллові частини (ветеринарна, технічна та ін.). Залишки військ зібралися в місті Середнє, розташованому між Ужгородом та Мукачевом на Закарпатті.

Деякі з тих, що вижили (приблизно 200 чоловік) приєдналися до УПА. Щонайменш, близько 80 з них поповнили сотню „Дружинники“ під командуванням Михайла Марущака. Завдяки цьому він створив ще дві сотні. Потім цей підрозділ дісталася до Карпат, де частина солдатів СС повернулася додому. Група солдатів зі Словаччини також подалася до лав УПА після придушення словацького повстання. Солдати дивізії передали повстанцям багато зброї і боєприпасів. Згідно з мемуарних спогадів Івана Гриньоха, вистачило б, щоб озброїти два батальйони.

Всього ряди УПА поповнили кілька сотень бійців дивізії. За словами Івана Гриньоха, тільки за перші місяці існування дивізії в УПА дезертирували майже 600 солдатів. Однак український історик Андрій Боляновський перераховує

158 імен солдатів СС „Галичини“, що опинилися в складі повстанців, в тому числі командирів куренів і сотень.

Протистояння з Королівством Угорщина. На початку Другої Світової війни Угорщина була першою країною Осі, з якою у українських націоналістів відразу склалися ворожі відносини.

Починалося все в березні 1939 року. На уламках колишньої Чехословаччини українськими націоналістами на чолі з Августином Волошином було оголошення створення Карпатської України, короткочасної держави на території нинішньої Закарпатської області. Зі згоди Гітлера угорці окупували Карпатську Україну. Спротив окупантам чинила Карпатська Січ, організація, кістяком якої були члени ОУН, зокрема, майбутній генерал-хорунжий і головнокомандувач УПА, Роман Шухевич, входив до Генерального штабу національної оборони Карпатської України.

Вступ Угорщини в війну проти СРСР на боці Третього Рейху став повною несподіванкою для керівництва ОУН. З огляду на нову військово-політичну ситуацію, яка склалася наприкінці червня-початку липня 1941 року, оунівське керівництво змушене було переглянути своє попереднє вороже ставлення до Угорщини. Перед українським націоналістичними силами з'явилася об'єктивна необхідність співпраці з Угорщиною як союзником Німеччини в загальній війні проти більшовизму. В цьому випадку спрацювала проста формула „ворог мого ворога — мій друг“. Відтепер ОУН намагалася розглядати угорську армію як потенційно союзну армію для Української держави. Угорців, як і німців на Західній Україні місцеве українське населення зустрічало, як визволителів. Однак своїми першими діями на захоплених українських землях угорські війська красномовно продемонстрували, що вони прийшли сюди аж ніяк не з визвольними цілями. На сьогодні збереглося чимало документів і спогадів очевидців, які однозначно свідчать грубу поведінку гонведів щодо українського населення влітку 1941 року. За повідомленнями німецької служби

безпеки і СД по 15 липня 1941 року, угорці конфіскували всю провізію в Коломиї і Станіславі.

Угорські репресії проти оунівців виявилися не менш жорстокими, ніж нацистські. У березні 1942 року угорська влада в Закарпатті проведе масові арешти людей (переважно інтелігенції), запідозрених у співпраці з ОУН. У квітні репресії посилилися і в в'язниці потрапили 1300 членів ОУН і їх прихильників. Шість провідників Закарпатської ОУН розстріляли. У другій половині липня 1942 роки перед військовим трибуналом в Ковнеровському палаці поблизу Мукачєва постане вся закарпатська Крайова Екзекутива ОУН. Як результат: український націоналістичний підпілля в регіоні було повністю розгромлено.

У 1943 році на Волині з'явилися угорські частини, що забезпечують тил німецької армії. Спочатку це були залишки 2-ї армії, розбитої під Сталінградом, потім їх змінила 25-та стрілецька дивізія VII корпусу. У першій половині 1943 року угорські окупаційні війська, які за завданням німців виконували поліцейсько-охоронні завдання на Волині, часто залучалися німецьким командуванням до проведення антиповстанських операцій і пацифікаційних акцій в українських селах. Протягом весни і літа 1943 року УПА здійснювали регулярні напади на угорські блокпости і станиці на залізничних коліях, мостах і шосейних дорогах. Крім цього одним з найпоширеніших засобів отримання зброї було проведення роззброєння деморалізованих угорських гонведів. У більшості випадків захоплених в полон угорців повстанці відпускали на волю. Ось ряд прикладів:

- У першій половині березня 1943 р., за повстанськими даними, невеликий відділ УПА у складі 20-ти стрільців роззброїв угорський батальйон, що відступав на захід.

- На початку березня при переході залізничного переїзду поблизу станції Оженин Острозького р-ну на Рівненщині відділ „Гордієнка“ (сотенний Г. Вротновський) зазнав обстрілу з боку угорської охоронної частини. Тим часом сотня під командуванням „Бурсака“ провела роззброєння угорського гарнізону (60 бійців), що охороняв залізничний міст у с. Ситне Радивилівського р-ну тієї ж області. Полонених угорців відпустили на волю.

- 19 квітня 1943 р. між сотнею УПА „Чорноморця“ (Є. Басюка), що нараховувала 120—180 осіб, і ротою гонведів, був тригодинний бій у села Будераж Здолбунівського повіту Рівненської області. На допомогу угорцям прибули німецькі війська, внаслідок чого повстанці змушені були відступити двома групами у Кременецькі і Точевецькі ліси, втративши 2-х поранених і 7 убитих. Серед угорців та німців було 15 вбитих і 19 поранених.

- В кінці квітня 1943 с. Мости розвідувальний відділ УПА розбрав 10 угорців, які при цьому добровільно здалися в полон. За спробу втечі 2 противників були вбиті, ще 2 поранені, а решта були відпущені на свободу.

- 12 травня 1943 сотня УПА „Цигана“ (Павло Цинко) влаштувала засідку поблизу села Янкевичі (тепер Іваничі) Костопільського району Рівненської області на групу німців, польських поліцаїв і угорців, які поверталися після продовольчої вилазки в українські села, внаслідок чого були повернуті всі відібрані у селян продукти.

- 31 травня 1943 р. німецькі війська за підтримки угорських окупаційних підрозділів оточили Точевецький лісовий масив на Рівненщині, де розташовувався відділ УПА „Чорноморця“ (Євгена Басюка). Під час антиповстанської операції угорські війська, за наказом німців, були залучені до прочісування лісів. Внаслідок тривалої облоги українські партизани були змушені під прикриттям ночі відступити,

залишивши на місці постою заміноване поле, вступивши на яке, гонведи зазнали значних втрат. Сам Євген Басюк, за його особистими зізнаннями, отримав у бою 12 поранень. Німці та угорці недорахувалися, за повстанськими даними, 22 особи.

- 10 червня 1943 місцева боївка ОУН під командуванням В. Ткачука („Миколи“) здійснила вдалий напад на взвод угорців (50 осіб) поблизу с. Мощаниця Острозького району, який здійснював охорону залізничної колії. В результаті атаки були розброєні 20 гонведів. На допомогу ворогу зі станції Кривин Кам'янець-Подільської області прибув бронепοїзд, внаслідок чого повстанці були змушені відступити.

- У середині літа 1943 р. відбувся напад відділу УПА на угорську залізничну заставу в с. Михайлівка Радивилівського р-ну. На допомогу угорцям прийшла підмога, і повстанці відступили. У липні 1943 р. відбувся бій між боївкою ОУН-Б на чолі з П. Зваричем („Славко“) і взводом гонведів у с. Тайкури Рівненського району, внаслідок чого було вбито 8 угорців, а решта розбіглась.

- 20 липня 1943 р. дійшло до сутичок між відділами УПА й угорським взводом неподалік Шнедської Буди. Із 50 мадярами, які брали участь у бою, загинуло 6 осіб і 2 гонведів було взято в полон.

- 13 серпня 1943 р. курінь УПА «Негуса» (командир — С. Олесків) здійснив напад на місце дислокації роти угорських гонведів у с. Сторожів Корецького району. Після запеклого бою, який тривав цілу ніч, угорці зазнали втрат і відступили.

- 21 вересня 1943 повстанці організували засідку на автоколону з угорськими військами на шляху Дубно-Радивилів. Внаслідок акції були спалені 3 машини і вбито понад 50 угорських солдатів і офіцерів. Але потім угорцям прийшла підмога, і воїни УПА були змушені відступити.

На серпень 1943 року припадають перші спроби перемир'я між УПА і угорськими військами. Мадяри, не бажаючи проливати кров за німецькі

інтереси, потай від гітлерівців уклали угоду з одним із загонів і заявили командному складу, що хочуть бачитися з керівництвом УПА і налагодити взаємини мадярів з УПА, оскільки вони не підтримували нацистської політики по відношенню до євреїв і слов'ян. Втрати угорців в сутичках з УПА за весну-літо 1943 року оцінюють приблизно від 300 до 500 убитими і понад 300 полоненими (роззброєними). Це становило близько 1/8 від загальних втрат угорських окупаційних військ в тилу Східного фронту за період з 1 травня 1943 до 1 січня 1944 (4108 чол.).

28 жовтня 1943 р. головнокомандувач УПА Дмитро Клячківський віддав наказ не атакувати війська союзників Третього Рейху (угорців, румунів, словаків, італійців), домовитися з ними про нейтралітет і по можливості, допомагати їм продуктами.

Відносини між УПА та угорськими окупаційними військами у другій половині 1943 р. — початку 1944 р. вже мали багатогранний і вкрай неоднозначний характер. Існували як випадки дотримання нейтралітету, взаємного ненападу та співпраці, так і факти збройних сутичок, боїв, зіткнень, пограбувань угорськими військами українського населення та роззброєння повстанськими загонами гонведів. У грудні 1943 року загони ОУН-УПА в селі Будераж у Рівненській обл. відвідала делегація представників Угорщини. Обидві сторони зобов'язалися не стріляти один в одного. Переговори продовжилися в Львові і Будапешті. Угорці ознайомилися зі станом матеріально-продовольчого забезпечення ОУН-УПА, обговорили план організації диверсій в радянському тилу, лікування оунівців в угорських госпіталях і їх можливу еміграцію до Угорщини зі збереженням права проведення політичної діяльності. До того ж Будапешт вів закулісні переговори з США і Великою Британією про вихід з війни.

Новим активним етапом протистояння між ОУН, УПА й угорськими збройними силами стали події березня 1944 р., коли німецькі війська

окупували Угорщину за сценарієм операції під кодовою назвою «Маргарете — 1». Після призначення 19 квітня 1944 р. нового начальника генштабу генерала в угорських збройних силах почались кадрові ротації, зорієнтовані на посилення німецького впливу у середовищі вищого командування. З вищих командних посад звільнили або перевели на інші службові посади чимало угорських офіцерів, причетних до контактів з представниками українського підпілля. На вищі урядові та військові пости призначені люди, відомі своїми пронімецькими поглядами. При таких умовах виконання домовленостей, досягнутих в результаті таємних переговорів між угорцями та ОУН-УПА, виявилось неможливим.

В кінці березня — початку квітня 1944 новий угорський уряд мобілізував і відправив на Східний фронт в південну Галичину 1-ю угорську армію (136 тис. чоловік) на чолі з генерал-полковником Гезой Лакатошем, окремі частини якої змушені були вести бойові дії і проти українських повстанців. Під час відступу в ході боїв з радянськими військами в південній Галичині угорські частини часто вдавалися до грабунку мирного населення. До того ж угорці підтримували польську сторону в українсько-польському конфлікті на території Галичини у 1944 р.: цілком дружельбно ставилися до польського населення і часто захищали їхні села від збройних нападів українських боївків, допомагаючи полякам у виїзді на Захід. У політичному плані угорці були більш зацікавлені у тому, щоб після закінчення війни західноукраїнські землі повернулися до складу Польщі, аніж до незалежної України, постання якої на північно-східних кордонах Угорщини не вписувалось у зовнішньополітичні плани угорської еліти. Між польським підпіллям рухом та угорськими військами упродовж всієї війни існували тісні контакти у розвідувальній сфері — поляки інформували угорців про український національний рух та військовополітичне становище в Галичині.

У березні-травні 1944 на Галичині угорські війська провели ряд каральних операцій проти загонів УПА, повстанці також здійснювали напади на угорців, переважна більшість яких носило обеззброюючий характер і протидію угорським реквізиціям, ось ряд прикладів:

- 26 березня 1944 охоронна сотня старшинської школи УПА «Олені» в Карпатах під командуванням «Коника» (Михайла Гальо) роззброїла між селами Старий і Новий Мізунь Долинського району роту з 180 угорців, що висувалися з Угорщини на німецько-радянський фронт.

- У квітні 1944 р. угорське військо пограбувало с. Пилипи на Коломийщині, забравши з собою у полон 150 селян. Однак у горах поблизу присілку Рунок конвойованих відбив відділ УПА, знищивши 15 угорських конвоїрів.

- 5 квітня 1944 року в лісі між Боднаровим і Мостищем на Калущині українськими повстанцями було роззброєно угорське військо, яке їхало на 4-х машинах.

- 20 квітня 1944 р. у результаті нападу добре озброєного загону УПА на угорський підрозділ у с. Сівка-Калуська гонведи відступили до Калуша, де, роздавши зброю місцевим полякам, спільно відбили повстанський напад і провели пацифікацію села.

- 6 травня 1944 р. угорське військо у кількості 180 осіб здійснило наїзд на суміжні села Грабівка (Калущина) та Саджава (Богородчанщина), в результаті якого було пограбовано населення, спалено 166 господарств і розстріляно 34 особи. Під час акції на захист населення виступив самооборонний кущовий відділ (СКВ), який, нав'язавши бій і знищивши 30 осіб, змусив угорців відступити до Богородчан.

- У травні 1944 р. повстанська сотня під командуванням Л. Гринішака («Довбуш») здійснила напад на німецько-угорський гарнізон

в Долинщині, який з допомогою місцевих поляків систематично здійснював каральні та мародерські акції в українських селах. Під час бою було вбито 8 угорців і 3 німців, а рота угорців (134 особи) у повному виряді здалась у полон. Втрати УПА становили: один вбитий і чотири поранені. Всіх полонених гонведів повстанці відпустили на волю.

- За даними польського підпілля, в Наприкінці травня 1944 відбувалися запеклі бої між частинами 7-го угорського корпусу і загонами УПА на Долинщині і Бolehівщині з використанням гонведами польової артилерії. Через деякий час конфлікт між УПА та угорськими військами поширився також на Турківщину.

Але справа йшла до розгрому Третього рейху та його союзників. Почастішали випадки дезертирства угорських солдатів. Найчастіше вони тікали до польського підпілля Армія Крайова (АК), яка також воювала проти УПА. Відступаючи під ударами радянських солдатів, угорські союзники Гітлера пішли на вимушений контакт з ОУН-УПА, обидві сторони вирішили зупинити непотрібне кровопролиття. Новий пік переговорної активності між УПА та угорськими військами у Галичині припадає на червень–липень 1944 р., наслідком чого стало укладення серії угод на кількох військових рівнях між різними штабами та командними центрами двох армій. У той момент, коли між угорцями і УПА знову досягалось розуміння, повстанці не тільки прикривали відступ угорців, а й виводили їх з оточення за помірну плату — зброєю. Однак не все так складалось райдужно, як хотілося б, насамперед через німецький фактор. Через місцеві обставини і тиск на угорців з боку німецького командування доходило до збройних сутичок між відділами УПА та угорськими військами навіть влітку 1944, що супроводжувались втратами з обох боків і тривали аж до кінця нацистської окупації України. Влітку у військове протистояння з угорцями були, зокрема, залучені старшинські школи УПА в Карпатах:

- Так на початку липня 1944 р. на дорозі Косів–Жаб'є бойові сотні на чолі з поручником А. Максименком («Степовим») здійснили засідку на угорську роту (200 солдатів), що відступала під натиском радянських військ, внаслідок чого цілий підрозділ здався у полон, і після роззброєння його вояки були відпущені на волю.

- Наприкінці червня 1944 р. у Долинському районі відбувся бій між відділом охорони старшинської школи УПА «Олені» та угорською ротою, що була залучена до будівництва лінії укріплення у передгір'ї Карпат, унаслідок чого загинуло 27 угорців, а решта противників були змушені відступити зі своїх позицій.

- У першій половині липня 1944 р. сотня під командуванням «Довбуша» роззброїла 300 угорських карателів між селами Сливки і Ясень у Рожнятівському районі.

- 24 липня 1944 року між селами Тур'є і Жданно на Дрогобиччині відділ УПА під командуванням «Благого» (Олексія Химинця) роззброїв роту угорців.

- 30 липня 1944 р. у с. Кальна Долинського району чота сотні УПА під командуванням «Ясьміна» (Володимира Верещинського) здійснила засідку на дві роти угорців, що відступали з фронту, відібравши у них зброю. Після цього полонених гонведів було нагодовано й відпущено.

- На початку серпня 1944 р. курінь УПА «Скажені» під командуванням Василя Андрусяка («Різуна») роззброїв між селами Зубриця і Радич у Турківському районі на Дрогобиччині 220 угорських солдат. Під час проведення цієї акції було вбито 2-ох і поранено 7 угорців, без втрат з боку упівців.

- 22 серпня 1944 повстанці спробували роззброїти групу угорських солдатів в с. Ялинкувате на Сколівщині, проте мадяри чинили запеклий опір, змусивши повстанців відступити.

- На початку вересня 1944 р. під час переходу куренем «Рена» (Мартіна Мізерного) лінії фронту відбувся тригодинний бій з угорським батальйоном (400 осіб) на Ужоцькому перевалі. Опинившись у не вигідному становищі (курінь «Рена», що перебував на горі, здійснював мінометний обстріл угорських позицій в маленькому присілку на схилі), угорське військо підійняло білий прапор і було повністю роззброєне повстанцями.

Протистояння та співробітництво з Королівством Румунія.

Розгорнувши широку антинімецьку збройну боротьбу на початку 1943 р на Волині і південному Поліссі підпілля ОУН (б) і УПА були змушені перейти також до протистояння з румунськими військам і карально-репресивними органами на окупованих українських територіях Північної Буковини, Бессарабії та Трансністрії, розглядаючи цю країну в якості союзника гітлерівської Німеччини. Румуни вели відверто антиукраїнську політику і також були не зацікавлені в незалежності української держави. Але помітних збройних нападів і диверсійних акцій щодо румунських окупантів з боку українських націоналістів не було. До того ж влітку 1943 року діяльність ОУН на окупованих Румунією землях була практично паралізована румунськими спецслужбами.

Протистояння носило переважно агітаційний і пропагандистський характер. Як виняток може служити формування загону УПА у Вінницькій області в грудні 1943, який діяв на півночі Одеської області, але незабаром після створення був розбитий. Місцеві підпільники на Буковині і в Трансністрії уникали прямих зіткнень з окупантами, але в разі потреби могли і відкрити вогонь. Для виконання поставлених завдань підпільники часто легалізувалися, влаштовуючись працювати на адміністративні посади окупантів.

На рубежі 1943/44 ситуація різко змінилася і румунські спецслужби почали переговори з українськими націоналістами про співпрацю проти СРСР.

У жовтні 1943 року в Одесі представник проводу ОУН в Трансністрії Лука Павлишин та його заступник Тимофій Семчишин зв'язалися з начальством центру № 3 ССІ полковником Пержу і капітаном Аргіром, який повідомив про принципову згоду Бухареста на переговори з націоналістами. Тоді ж досягли домовленості про припинення бойових дій.

17-18 березня 1944 року в Кишиневі відбулися офіційні переговори між представниками ОУН (б) і Румунії. З української сторони переговори вели член Референтури зовнішніх зв'язків Проводу ОУН-Б Іван Гриньох, глава ініціативного комітету зі створення УГВР Лев Шанковський і крайовий провідник Трансністрії Семчишин. З румунської сторони від імені «румунського уряду» виступали представники румунської армії і спецслужб. На переговорах юридичний консультант румунського МЗС Д. Баранчи заявив, що Бухарест буде готовий відректися від своїх імперських прав на Трансністрію з Одесою натомість за що зажадав до ОУН зробити аналогічний крок щодо Північної Буковини і Бессарабії. Через територіальні розбіжності політичну угоду між ОУН і Румунією так і не було укладено. Проте, у військовій сфері було досягнуто згоду про співробітництво.

Весною 1944 р. на Буковині в акурат до приходу Червоної Армії місцеві активісти ОУН почали партизанські дії. В околицях села Мигове був створений вишкільний табір і сформована підпільна військова організація БУСА (Буковинська Українська самооборона армія), яку очолив мельниківець Василь Шумка. Примітний ще той факт, що ОУН (м) на Буковині ще з 1940-41 рр. була значно сильніше бандерівської фракції. До 1944 року активного націоналістичного або радянського партизанського руху, як такого тут не було. З квітня 1944 року БУСА створювала табори в горах і організовувала рейди в райони, вже зайняті Червоною Армією. Шумка досяг угоди з командуванням Групи армій «Південна Україна» про спільні дії проти СРСР, які допомогли українцям, надавши їм, серед іншого, зброю і боєприпасами. Після окупації

Червоною Армією Буковини і Бессарабії деякі члени БУСА приєдналися до УПА в складі групи УПА-Захід. Решта потрапили до Словаччини, а звідти до Німеччини, де в квітні 1945 року увійшли до складу щойно сформованої 1-ї дивізії Української національної армії.

Протистояння з Першою Словацькою Республікою. Мали місце озброєння збройні зіткнення партизан УПА і з частинами Мобільної Дивізії Словаччини. В Протягом 1943 р мобільна дивізія була перетворена в 1-ю піхотну дивізію, її зняли з фронту і направили на охорону чорноморського узбережжя. Разом з німецькими і румунськими військами словаки відступали з боями через Каховку, Миколаїв і Одесу. Потім охоронна дивізія була переведена в українське Полісся, де і брала участь в боях с українськими повстанцями.

Завершення боротьби. Наприкінці 1943 року, в зв'язку з наближенням лінії фронту до районів діяльності УПА, ОУН-Б взяла курс на максимальне згортання наступальних дій проти німців і почала збирати свої сили на боротьбу проти СРСР. Останнім кроком в напрямку остаточного згортання антинімецького фронту ОУН і УПА можна вважати частину 1 наказу командира групи УПА «Захід-Карпати» Олександра Луцького від 22 серпня 1944 року, в якому зазначалося, що «німці з відпущенням української території перестають бути для нас окупантом і головним ворогом». Виходячи з цього, в наказі зверталася увага на необхідність «збереження народної енергії на рішучу і остаточну розправу з головним ворогом України (більшовиками)».

Восени 1944 конфлікт УПА з Третім Райхом припиняється: по-перше, завершується німецька окупація України, по-друге: суттєво змінилася зовнішньополітична ситуація. До кінця 1944 року, за мірою того, як Червона армія просувалася на Захід до кордонів Німеччини, керівництво Третього Райху переглянуло ставлення до українського націоналізму і УПА як потенційного союзника у війні проти СРСР. Німецька пропаганда починає

схвально відгукуватися про УПА. Восени 1944 року з нацистських концтаборів випущено багато діячів українського визвольного руху. Серед них: Степан Бандера, Андрій Мельник, Тарас Бульба-Боровець. Німецька влада мала намір використовувати українські націоналістичні організації для підривної діяльності в тилу Червоної армії. С. Бандера і Ярослав Стецько у квітні 1944 року на нараді обговорювали завдання підривної діяльності проти СРСР з керівником таємних операцій вермахту Отто Скорцені. Представники ОУН(б) та УПА, яку створила ОУН(б), в цей час проводили переговори, почали і продовжували співпрацювати з німцями, хоча інші підрозділи УПА ще воювали з нацистами в 1944 році.^[236] В березні 1945 року у Веймарі за підтримки німецької влади виник Український національний комітет — орган, що нагадував уряд у екзилі. До нього увійшли українські націоналістичні організації, включно з бандерівцями й мельниківцями. Головою комітету став генерал-лейтенант УНА Павло Шандрук. Однак, комітет не встиг розгорнути діяльності, бо на початку травня 1945 Третій Рейх капітулював, відповідно й УНК було ліквідовано. Після Другої світової в Європі більшість керівних діячів ОУН обох фракцій опинилися в зоні окупації західних союзників.

9. Волинська трагедія (1943-1944).

Волинська трагедія (у польській історіографії пол. *Rzeź wołyńska*, «Волинська різанина») - обопільні етнічні чистки конфліктуючого польського та українського населення, здійснені Українською Повстанською Армією, що підпорядковувалися ОУН (б), військовими відділами ОУН (м) стихійними напівкримінальними формуваннями як-от сокирники і зеленівці та польською Армією Крайовою, Батальйонів Хлопських за участю польських батальйонів шуцманшафту (107, 202), радянських партизанів та українського і польського цивільного населення у 1943 році під час Другої світової

війни на Волині. Частина польсько-українського протистояння у Другій світовій війні, або, за Володимиром В'ятровичем, «Другої польсько-української війни». У ширшому сенсі, складова багатовікового українсько-польського протистояння на західноукраїнських землях - Волині, Галичині, Холмщині, Підляшші, Надсянні, Лемківщині.

Метою дій українських націоналістів на Волині було насамперед бажання перешкодити майбутнім претензіям польського уряду на ці землі (так, як це сталося після завершення Першої світової війни). Керівництво УПА розглядало польське населення як потенційну опору для Німеччини та СРСР. На початок літа 1943 року сили УПА на Волині становили, за різними даними, від 3 до 5 тисяч бійців, а наприкінці року досягли 8—12 тисяч. За даними документального обліку командира УПА «Клима Савура» (Дмитра Клячківського), на січень-лютий 1944 року УПА налічувала 6920 осіб. Натомість польські партизанські відділи в регіоні нараховували лише 1300 вояків, ще близько 3600 озброєних осіб діяли в базах самооборони. Польська шуц-поліція на службі в нацистів, що брала участь у «пацифікаціях» українських сіл, становила приблизно 2000 осіб, 202-й батальйон шуцманшафту польської «гранатової» поліції, який прибув із Генерального губернаторства, налічував — 360 осіб.

У традиційній польській історіографії тенденційно сприймається як етнічна чистка виключно польського населення; в українській — як «дія у відповідь» на звірства поляків щодо українських цивільних. Цю тему значно більше досліджували польські історики, які займаються нею від часу закінчення Другої світової війни. Для праць польських істориків характерна тенденція перебільшувати польські жертви шляхом зарахування до числа жертв поляків, які сховалися чи втекли від різанини, та применшувати кількість українських жертв, зараховуючи загиблих українців від рук поляків як поляків,

що загинули від рук українців, включати до числа польських жертв інших людей частково навіть не польської національності, які загинули за геть інших обставин і які не мали стосунку до Волинської трагедії. Українські історики переважно почали досліджувати цю тему після проголошення Україною незалежності, а активізація досліджень відбулася після Революції гідності, оскільки в 2015 році були розсекречені архіви колишніх репресивних органів СРСР до 1991 року, які зберігалися у фондах на території України.

Причини. Ще в ході Першої світової війни, коли після поразки Російської імперії у війні Центральні держави погодили передачу Холмщини та Підляшшя до складу УНР, це викликало лють польських шовіністів та спричинило масове дезертирство Польських легіонів, які воювали в їхньому складі. Зокрема, 15 лютого 1918 року Юзеф Галлер поставив під сумнів підсумки Берестейського мирного договору, які зменшували шанси на створення незалежної Польщі. Разом з 2-ю бригадою польських легіонів та рештою польських вояків він прорвав лінію фронту під Раранчою і приєднався до польських військ у Російській імперії. Він отримав посаду командира новосформованої польської 5-ї Сибірської стрілецької дивізії.

Надалі, зробивши ставку на співпрацю з росіянами й долучившись до створення Польських корпусів у складі Російської імператорської армії, польські вояки відзначилися грабунками й вбивствами українських та білоруських селян на хвилі загальної деградації російської армії й погіршення їхнього забезпечення. Також вони відзначилися в єврейських погромах на цих територіях у 1918 році.

Загострення відносин у 1920—1930-ті роки. Загострення польсько-українського конфлікту в першій половині XX століття було пов'язане з національною ситуацією у Другій Польській Республіці. Паризька мирна конференція 1919 року дозволила Польщі окупувати Галичину, а Ризький

мирний договір 1921 року закріпив приєднання Галичини до Польщі всупереч волі українського визвольного руху, який прагнув незалежності.

Нова Польська держава, надто за часів правління Юзефа Пілсудського, набрала форми авторитаризму. Польський уряд розглядав Галичину та Волинь як давні польські землі, тож намагався збільшити тут свій вплив^[21]. Для цього відбувалася колонізація (осадництво — переселення поляків на Волинь на землі, що були відібрані в місцевих українців, дискримінаційний розподіл сільськогосподарської землі на користь польських осадників), пацифікація (репресії проти соціально активного українського населення), обмеження українців у правах на освіту та радикальна її полонізація, руйнування українських храмів (особливо на Холмщині)^[22]. Польський режим Пілсудського створив концентраційний табір Береза-Картузька та Білі Сарни для політичних опонентів. Це спричинило радикалізацію польсько-українських відносин, і зокрема знайшло відповідь у терористичній діяльності ОУН у 1930-х. Кульмінацією стало вбивство українськими націоналістами міністра внутрішніх справ Польщі Броніслава Перацького в 1934 році. ОУН змогла набути чимало прихильників на окупованій Польщею Західній Україні через антиукраїнську шовіністичну політику польської влади.

Історик Ігор Ільюшин знайшов у польських архівах документ про існування урядових планів, метою яких було звільнення "південно-східних кресів" (Волині та Галичини) Польщі від української присутності. Також він знайшов у польських архівах документ щодо плану виселення, а можливо, навіть і часткового фізичного знищення українців на західноукраїнських землях.

Поляки допомагали Угорщині окупувати Карпатську Україну в березні 1939, відправивши в Закарпаття через свій південний кордон диверсійні загони. Бійців «Карпатської Січі» (збройне формування, що захищало край), особливо

уродженців Галичини, що потрапили в полон полякам, часто розстрілювали на місці без суду і слідства.

Крах Польщі у вересні 1939 року тимчасово відсунув польське питання в політиці ОУН на другий план. Єдиною перешкодою на шляху до створення незалежної української держави був СРСР, тому поляки з «окупантів» перетворилися на «ворожу» нацменшину.

На початку Другої світової війни розбиті блукаючі частини Війська польського та Корпусу охорони пограниччя (КОП) спорадично нападали на нелояльні до польської влади українські села.

Ситуація на Волині наприкінці 1942 року. На початку Другої світової війни в Західній Україні сформувалися організаційні структури польського підпілля, головною метою якого було відновлення незалежної Польської держави в її довоєнних кордонах. Підпілля підпорядковувалося польському уряду у вигнанні в Лондоні. Однак напередодні німецько-радянської війни в результаті протидії радянських органів держбезпеки, діяльність польського військового підпілля була практично паралізована. Галицька мережа найчисленнішої польської військової організації, Союзу збройної боротьби (Zwiazek Walki Zbrojnej) знищена, основні функціонери заарештовані. Відновлення польського організованого підпілля сталося після захоплення Західної України Німеччиною. Діяльність польських підпільників з їхніми збройними формуваннями була однією з причин створення загонів УПА.

Наприкінці 1942 року Провід ОУН(б) виступав проти масового розвитку партизанського руху, зокрема проти масштабних дій щодо польського населення. Про це є багато свідчень, зокрема звернення керівників ОУН(б) до своїх соратників восени 1942, інструкція провідника ОУН(б) на Волині Дмитра Клячківського (він же «Охрім» або «Клим Савур») 1942 року, рішення конференції ОУН на початку грудня 1942 р. у Львові.

З метою контролю за «дикою партизанкою» на Волинь направили пор. Василя Івахіва. 15 лютого 1943 р. у селі Піддубцях Луцького повіту Івахів провів нараду Волинської ОУН, на якій погоджено збільшити кількість партизанських відділів. Водночас Івахів наказував підвладним, аби ті не афішували своєї діяльності, зокрема заявивши: «Централя переконана у тому, що час для збройного виступу ще не настав».

Одним із найбільш спірних історичних питань цього періоду є етнічні чистки українського населення з боку поляків на Закерзонні (на Холмщині та Люблінщині). Суперечливість полягає в різному трактуванні часу цих подій — чи передували вони акціям на Волині, чи відбулися вже після їхнього початку.

Безпосередні передумови конфлікту. 17—23 лютого 1943 р. у селі Теребежі неподалік Олеська відбулася III Конференція ОУН, на якій виконувача обов'язків провідника ОУН Миколу Лебеда змінили, а його місце зайняв тріумвірат у складі Зиновія Матли, Дмитра Маївського та Романа Шухевича (останній був головним серед них). Як і попередня, ця конференція не стосувалася польського питання.

На цей час всередині ОУН(б) виник поділ на волинян і галичан, чий погляд на подальшу діяльність були різними. Початок активних дій відбувся без узгодження з Проводом та всупереч постанові конференції. Найімовірніше, рішення Клячківського про початок широкомасштабної партизанської боротьби та ведення антипольської акції було пов'язане з дезертирством кількох тисяч українських поліціантів, що приєдналася до українських партизанів, тим самим збільшивши їхні сили. Точно невідомо, що до цього спричинило, проте є підстави вважати, що це сталося через втручання в ситуацію радянських партизанів. Зокрема, у звіті командира радянської партизанської бригади спеціального призначення полковника Антона Бринського, який був підпорядкований військовій розвідці Червоної армії,

написане, що йому вдалося встановити контакти з українськими партизанами й він вирішив штовхнути їх на боротьбу з німцями: *«Шляхом провокації мені вдалося довести в чотирьох районах до того, що німці почали арештовувати поліціантів і їх розстрілювати. Тоді поліціанти втекли в ліс [...]». Це призвело на Волині до вибуху повстання проти німців»*. Бринський також визнавав, що радянські партизани розраховували, що дезертири з поліції прийдуть до них, однак ті пішли до УПА.

Хроніка подій. Дії українців. Дії українців. Після того, як поліціанти-дезертири приєдналися до українських партизанів, Дмитро Клячківський наважився розпочати активні партизанські дії. Насамперед він задумав заволодіти селами, знищивши всі пункти опертя для німців і комуністів. Для цього він вирішив позбутися всіх небажаних елементів, які становили би для партизанки навіть потенційну загрозу. Зокрема, вирішено ліквідувати всіх комуністів, співпрацівників німців, представників інших українських політичних угруповань, які заперечували керівну роль ОУН(б), християн-пацифістів, що не визнавали збройної боротьби, а також поляків, від яких УПА могла очікувати щонайбільше ворожої нейтральності. Отже, перший удар українських партизанів був спрямований проти польських співробітників гітлерівської адміністрації, що працювали в службах охорони лісів і державних маєтків (лігеншафтів). Поступово вони поширилися також на польську сільську людність, причому як на колоністів міжвоєнного періоду, так і на давніше польське населення.

Досі невідомо, хто саме ініціював перші антипольські акції^{[41][42][43]}, але частина українських і польських істориків наводять свідчення про втягнення в дії першими бульбівців. Так, у лютому 1943 акціями в селах Парослі та Яновій Долині безпосередньо керували поручник Василь Івахів («Сонар») та Іван Литвинчук («Дубовий»), проте неясно, чи діяли вони з власної ініціативи, чи з наказу Клячківського. Відомо, що офіційний наказ Клячківського щодо

поляків з'явився не пізніше червня 1943, а про Івана Литвинчука Анатолій Кентій написав, що його вважали одним із головних організаторів антипольських акцій на Волині-Поліссі.

Відповідно до досліджень польських істориків, 29—30 червня завдано чергових ударів по деяких польських селах, а 11 липня дійшло до небаченої доти масової акції проти поляків — майже одночасно атаковано понад 100 польських поселень. Історик Володимир В'ятрович вважає, що цифра 100 знищених польських сіл є значно перебільшеною; перебільшена кількість нападів на польські села стала хибним засновком, з якого зроблено також висновок про масштабну антипольську операцію та масштабну скоординовану акцію 11—12 липня 1943 року. За версією В. В'ятровича, УПА станом на 11 липня не володіла такими значними силами, щоб одночасно могла атакувати аж 100 польських поселень усієї Волині, а в польських документах значиться лише кільканадцять атакованих польських населених пунктів 11—12 липня 1943 року тільки південної частини Володимирського повіту.

З досліджень Е. і В. Семашків випливає, що в липні — серпні 1943 р. на Волині загинуло більше поляків, ніж упродовж попереднього півріччя. Водночас Клячківський видавав накази про поділ здобутої землі та утворення самоуправ. Географічно акції переміщалися зі сходу на захід (у лютому атаковано Сарненський, Костопільський, Рівненський та Здолбунівський повіти, у червні — Дубенський, Кременецький та Луцький повіти, в липні — Горохівський, Володимирський та Ковельський, а наприкінці серпня — Любомльський повіт).

Дії УПА на Волині були несподіваними, тому дезорієнтували соратників у Галичині, що сприйняли події на Волині без ентузіазму (це підтверджують навіть рапорти польської розвідки). Частина бандерівців уважала цю боротьбу передчасною, яка призводить до непотрібного проливання української крові. ОУНСД вважали спалах насильства з боку як поляків, так і українців,

провокованим німецькою адміністрацією та гестапо. Згодом на Волині стало зростати незадоволення поставою Галичини, що не пішла на шлях відкритої боротьби.

Пізніше, на III з'їзді ОУН у серпні 1943 року розбіжності в баченні ситуації волинянами та галичанами виявилися очевидними. Зрештою, з'їзд завершився компромісом: учасники відмовилися від ідеї повстання, але вирішили вести боротьбу з комуністами, що мали надійти, а отже, підготувати відповідні запаси озброєння, харчів та боєприпасів. Крім того, протягом з'їзду відбулася дискусія про УПА, під час якої Микола Лебедь і Михайло Степаняк вважали, що УПА скомпрометувала себе бандитськими діями проти польського населення, оскільки ОУН скомпрометувала себе співробітництвом з німцями. Щоправда, в жовтні 1943 Роман Шухевич, що доти був противником волинської ініціативи, провівши інспекцію на Волині, змінив думку про цю тактику. Це стало причиною того, що антипольські дії згодом проведено на Галичині (щоправда, в пом'якшеній формі з меншою кількістю жертв).

У другій половині 1943 року антипольські акції УПА поступово розповсюджуються на територію дистрикту Галичина. Масову антипольську акцію, яка прокотиться всією територією регіону навесні 1944, попередила хвиля окремих убивств починаючи з середини 1943 року. Вибір жертви спочатку визначав його статус у польській громаді. Акції українських повстанців спершу були спрямовані проти польських посадових осіб і держслужбовців окупаційної адміністрації. Цілком можливо, що при нагоді залагоджувалися різні особисті рахунки. Загальна кількість антипольських акцій УПА: серпень 1943 року — 45, вересень — 61, жовтень — 93, листопад — 309, січень — 466. У лютому ж і березні 1944 року терор прийняв характер масових погромів^[58]. Загалом у Галичині від рук УПА загинули від 20 до 30 тис. поляків і ще більш як 300 тисяч збігли у внутрішні райони Генерал-губернаторства.

Слід зазначити, що чимало мирних українців-волинян противилися цим акціям українських націоналістів. Про це свідчить зокрема «Кресова книга справедливих», видана в Польщі Інститутом національної пам'яті. У ній зібрано спогади поляків про українців, які допомагали їм впродовж Другої світової війни й зокрема в часі Волинської трагедії.

Дії поляків. Польські дії проти українців активізувалися у відповідь на розширення дій УПА. Найяскравішим прикладом антиукраїнських дій були пацифікаційні акції над українцями, які провадила польська допоміжна поліція, яка перебувала на німецькій службі. Загалом, попри спротив керівництва польського підпілля, до тих підрозділів увійшло близько 1500—2000 осіб. Окрім цього, з Генерального Губернаторства перекинули 202-й поліційний шуцманшафтбатальйон, який складався з поляків, чисельністю 360 осіб. Цей батальйон діяв переважно на теренах Рівненського та Костопільського повітів. На початку 1944 року його розбила Червона армія. У вересні в окрузі підтягнули також батальйон «шупо» «Остлянд», сформований ще у вересні 1941 року з естонських фольксдойче.

У листопаді 1941 року польські військовики почали здійснювати в Генеральній губернії вбивства українських громадських діячів. Для протидії нападам поляків були створені нечисленні загони української самооборони.

Польська поліція брала участь у численних пацифікаційних акціях в українських селах, про що свідчать багато спогадів із того періоду. У каральних акціях над українцями найчастіше брав участь 202-й шуцманшафтбатальйон. За деякими свідченнями, часто за кожне спалене повстанцями польське село польська поліція знищувала п'ять і деколи навіть більше українських сіл.

Водночас командування Армії Крайової Волинської округи, аби протидіяти УПА, почало створювати власні польські партизанські загони, а також направило офіцерів і рядових бійців кадрового складу АК

організовувати в польських поселеннях бази самооборони. Упродовж 1942—1943 р. на території Волині постало кілька десятків таких баз. До найпотужніших з них належали бази в поселеннях Пшебраже (нині с. Гайове Луцького р-ну), Гута Степанська і Стара Гута, Панська Долина, Засмики (нині у складі с. Грушівка Ковельського р-ну), Білин (нині село Володимирського району). З баз самооборони поляки здійснювали напади на українські села.

Почалися каральні акції польських збройних формувань над українським населенням. За спогадами учасників тих акцій, вони стосувалися українських поселень, близьких до знищених польських сіл, оскільки на їх населення падала підозра у співучасті. Напади поляків на українські села почалися задовго до липня 1943 року.

Хоча в наказах польського Проводу підкреслювали, що каральні дії щодо цивільних неприпустимі, проте цих наказів не завжди дотримувалися. Про це свідчить, наприклад, донесення представника уряду у Волинському окрузі Казім'єжа Банаха, який в одному зі своїх рапортів, надісланих до Варшави, звинувачував деякі польські партизанські відділи у сліпому застосуванні терору. Дії поляків часто відзначались особливою жорсткістю щодо українського населення.. У січні 1944 р. Армія Крайова сформувала з польських партизанських загонів та колишньої польської поліції 27 волинську піхотну дивізію в кількості 6558 вояків для боротьби з УПА і Вермахтом.

Каральні акції провадили також відділи польської комуністичної партизанки. У звітах про акцію у селі Лахвичах навіть ішлося про «вирізування українського населення».

Наприкінці війни польське підпілля здійснювало напади на українські села з метою реалізації акції «Буря».

У 1944 році польські військові загони здійснили низку нападів на українські села Холмщини. У ніч з 9 на 10 березня 1944 року здійснено напад на українські села Сагринь (вбито понад 800 українців), Турковичі, Шиховичі, Пасіки, Малиці, Стрижовець, Ласків та інші, 26 березня — на село Бересть (вбито понад 200 українців), у квітні — на понад 20 сіл, серед яких Новосілки, Кругле, Телятин, Жулиці.

Військові формування поляків продовжували нападати на українські села в 1945 році.

Після формального завершення війни, підпільні формування Армії Крайової продовжували вбивства українців Холмщини і Підляшшя у співпраці з міліцією нової соціалістичної влади Польської Народної Республіки.

Наслідки. Кількість жертв, яку називають дослідники, сильно варіюється. За польськими підрахунками, під час цієї трагедії з польського боку загинуло щонайменше 36 543 — 36 750 осіб (головним чином — польські селяни), з яких понад 19 тисяч — із встановленими прізвищами, а з українського боку — до кількох тисяч осіб. Деякі польські історики називають у два-три рази більше число загиблих поляків. Зокрема польські історики Ева та Владислав Семашко та Гжегож Мотика, повторюючи дані істориків Семашків, вказують на кількість 100 тисяч польських жертв на всіх територіях протистояння, включаючи Волинь, хоча в працях істориків Семашків часто зустрічаються фальсифікації, пов'язані з перебільшенням кількості польських жертв та заниженням кількості українських жертв. Крім того, число загиблих поляків піддавалось і продовжує піддаватись маніпуляціям з боку польських істориків та політиків. Раніше навіть називали цифри 500 тисяч та 200 тисяч вбитих поляків, хоча, відповідно до оцінок польського підпілля в 1944 році, на Волині загинуло 15 тисяч поляків. За радянськими оцінками, вони становили 20 тисяч убитими. Пізніше ці цифри в оцінках різних польських істориків та політиків значно зросли.

Кількість загиблих українців на всіх територіях українсько-польського конфлікту, включаючи Волинь, за деякими підрахунками сягає 21—24 тис. осіб.

Польські історики, як правило, використовують у своїх працях кількість польських жертв, яка визначена польськими дослідниками Владиславом і Евою Семашками на основі розповідей поляків, які були свідками різанини та самі безпосередньо брали участь у різанині українського населення в різних польських військових формуваннях, в тому числі 27-ї дивізії АК. Однак розповіді українських свідків різанини та українські документи Семашки проігнорували у своєму дослідженні. Не підтверджується дослідженнями українських істориків обчислена польськими істориками Семашками кількість загиблих поляків в конкретних населених пунктах Волині. Водночас встановлено, що, відповідно до альтернативних розрахунків, історики Семашки як мінімум удвічі завищили кількість польських жертв і використовують в тричі занижену істориком Туровським кількість українських жертв. Польський історик Гжегож Мотика раніше писав, що від рук поляків загинуло 15—20 тисяч українців.. А у своїй книзі з назвою «Від волинської різанини до операції „Вісла“». Польсько-український конфлікт 1943—1947 рр.» він заявляє, що «у світлі найновіших даних» він схильний зменшити кількість вбитих українців від рук поляків до кількості від 10—11 до 15 тисяч. Однак цих жодних «найновіших даних», на основі яких він зменшив кількість українських жертв, він не представив у своїй книзі. Гжегож Мотика, як і історики Семашки, у своїх працях не враховують кількість українців, вбитих польською допоміжною поліцією, але водночас вони враховують кількість поляків, вбитих українською допоміжною поліцією. Раніше також Гжегож Мотика визнавав, що чеське та українське село Малин знищила польська поліція на службі в німців. А вже пізніше у своїй книзі він стверджує, що в «пацифікації Малина, в результаті якої загинули понад шістьсот осіб, переважно чехів, польська поліція або взагалі не брала участь, або її участь була мінімальною».. Для

ілюстрації Волинської різанини поляки часто використовують знімки українських жертв від рук польських військових формувань та фотографії з фальшивими підписами, які не мають стосунку до вбивств поляків загонами УПА, зокрема фотографії вбитих дітей циганки Маріанни Долінської, яка, перебуваючи в стані божевілля, їх сама вбила у ніч з 11 на 12 грудня 1923 року.

В оцінці Волинської різанини польські історики та політики застосовують подвійні стандарти: масове вбивство мирного польського населення вони називають етнічними чистками, геноцидом та «людобойством», а масове вбивство українського населення за етнічною ознакою вони називають — польськими «відплатними акціями» та військовими злочинами, що, зокрема, суперечить визначенню терміну «геноцид». Поляки часто здійснювали ці свої «відплатні акції» на українських селах Закерзоння, які знаходились за десятки та сотні кілометрів від волинських польських сіл, які піддавались нападам ОУН-УПА. Польські історики та політики не пояснюють, яким чином завинили українські села Закерзоння, яким «відплачували поляки», за напади ОУН-УПА на польські села Волині. Деякі польські історики вживають термін «превентивні акції відплати» щодо польських нападів на українські села, які поляки вчинили першими, що є оксюмороном. В українських історичних джерелах також зустрічаються відплатні акції українців над поляками: напади українців на польські села пояснюються як відплатні акції за попередні напади поляків на українські села. Українські історики не погоджуються з позицією польських істориків і вважають, що вбивства українського населення треба оцінювати такими самими критеріями як вбивства польського населення. Вони також вважають, що антипольські акції ОУН і УПА не можна називати геноцидом, оскільки геноцид здійснює держава, а ОУН і УПА не були державними структурами якоїсь держави. Масова загибель цивільного населення європейських колоністів під час дуже жорстоких антиколоніальних

війн народів Азії та Африки не кваліфікуються як геноцид у міжнародному праві.

За українськими дослідженнями, лише на території одного Володимирського району поляки вбили майже 1500 цивільних українців. На території Рівненської області виявлено понад 10 тисяч жертв від рук польських комуністичних, шовіністичних, колаборантських формувань та польської самооборони, а кількість встановлених злочинів, скоєних поляками, вже перевищила 1500.

За підрахунками Степана Макарчука, загальні втрати серед цивільного українського населення Волині під час Другої світової війни склали бл. 120 тис. осіб (Це без втрат убитих на фронті 70 тис. та убитих в ході радянських каральних акцій проти повстанців та підпільників УПА — 45 тис. осіб.) Водночас, на думку Макарчука, скільки з цих 120 тис. осіб загинули від рук поляків визначити важко, оскільки більшість злочинів у радянські часи «списували» на німців, зокрема й масові вбивства українців, здійснені польськими колаборантами у формуваннях допоміжної поліції.

Головним політичним наслідком подій на Волині стали так званий «українсько-польський обмін населенням», здійснений протягом 1944—1946 років, та операція «Вісла» (1947). У рамках цих акцій польський комуністичний уряд за участі Червоної Армії спершу депортував частину українського населення Лемківщини, Посяння, Підляшшя і Холмщини на територію СРСР, а згодом тих, хто відмовився покидати свої оселі, насильно виселили на західні території Польщі. Водночас рештки польського населення Волині та Галичини також виселили на територію Польщі.

Вплив. 5 липня 2013 року до Сейму республіки Польщі звернулися 148 народних депутатів України — 118 регіоналів, 23 комуністи та декілька позафракційних — з проханням визнати Волинську трагедію геноцидом

польського народу. Цю заяву, оцінену як безпрецедентну, підписали напередодні 70-річчя вшанування жертв українсько-польського протистояння у 1943—1944 років. Президент України Леонід Кравчук назвав регіоналів, які закликали польський Сейм визнати події на Волині геноцидом, «зрадниками українського народу».

12 липня 2013 року міністр закордонних справ Польщі Радослав Сікорський, виступаючи перед Сеймом, просив не загострювати позицію (вважаючи її геноцидом) щодо Волинської трагедії; Сейм не підтримав проєкт визнання події геноцидом. (212 — за, 222 — проти, 3 — утримались).

17 грудня 2014 року, під час виступу у Варшаві перед обома палатами польського парламенту та за присутності польського Президента Броніслава Коморовського, прем'єр-міністра Польщі Еви Копач та членів Уряду Польщі, Президент України Петро Порошенко попросив у поляків пробачення за Волинську трагедію.

Наприкінці жовтня 2015 відомий польський історик Ян Жарин, який незадовго перед цим став сенатором від партії «Право і справедливість» (відомий, зокрема, тим, що фактично назвав Львів необхідним для польського народу містом) заявив, що «українці не стануть повноцінною нацією без усвідомлення того, що Волинська трагедія була геноцидом польського народу», що Україна не зможе інтегруватися в європейський культурний простір, якщо прославлятиме і шануватиме ОУН-УПА.

На початку червня 2016 року відомі українці, в тому числі Президенти України Л. Кравчук, В. Ющенко звернулись з відкритим Зверненням до проводу Польської держави та всього суспільства. На початку липня польська еліта написала лист-відповідь на це звернення українців: лист під назвою «Брати українці», який оприлюднили у польській пресі, підписали сорок авторитетних представників польського народу, зокрема, три експрезиденти:

Лех Валенса, Александер Кваснєвський і Броніслав Коморовський, багато польських політичних, громадських та культурних діячів і журналістів. Зокрема, у ньому є такі рядки:

«...нас тішить Ваш лист зі знаменними словами «пробачаємо та просимо про вибачення», у якому не ухиляється від відповідальності за кривди, завдані полякам у сорокових роках минулого століття. Ми також віддаємо честь жертвам братовбивчих польсько-українських конфліктів. Дякуємо за Ваш лист та просимо пробачити кривди, заподіяні нашим братам-українцям польськими руками».

6 липня 2016 року Сенат Республіки Польща прийняв «Проект ухвали щодо вшанування громадян Другої Речі Посполитої — жертв убивств українських націоналістів у 1939—1945 роках». У ньому, зокрема, вказано, що: загальна кількість жертв — 100 та кілька десятків тисяч осіб, якими ставали також євреї, чехи, вірмени, українці; Сенат віддає найвищу шану воякам Армії крайової, кресових самооборон, Батальйонів селянських (хлопських) та іншим формаціям, які протидіяли різні; висловлює повагу і вдячність тим українцям, які, наражаючись на небезпеку, рятували поляків та пропонує встановити для них спеціальні відзнаки. 7 липня маршалок Сенату Станіслав Карчевський скерував проєкт ухвали до законодавчої комісії (голова Станіслав Гогач), яка на засіданні 7 липня врахувала поправки і схвалила проєкт, який скерувала для затвердження Сенатом.

Увечері 7 липня 2016 року Сенат прийняв ухвалу (за — 60, 23 проти, 1 утримався) щодо Волинської трагедії. У резолюції сенатори закликали польський Сейм визначити 11 липня «Національним днем пам'яті жертв геноциду, скоєного українськими націоналістами проти громадян Другої Речі Посполитої».

8 липня 2016 року, згідно з повідомленням пресслужби Президента України, *«Президент Петро Порошенко разом з українською делегацією за участю представників Адміністрації Президента України, посла України в Республіці Польща Андрія Дециці та народного депутата Надії Савченко вишанували пам'ять жертв, поклали квіти до пам'ятника жертвам Волинської трагедії у Варшаві»*. Порошенко поклав вінок, ставши на коліно, що оцінили в польському суспільстві. Однак в українському суспільстві цей вчинок викликав й негативну реакцію. Зокрема, лідер Радикальної партії Олег Ляшко вважав, що Президент вкотре принизив український народ на міжнародній арені. Також О. Ляшко, разом із народним депутатом Віктором Вовком, зареєстрували у парламенті проєкт Постанови «Про заяву ВР у зв'язку з намірами Сенату і Сейму Республіки». У ній вони «пропонують Верховній Раді рішуче засудити „односторонні дії Сенату та Сейму Республіки Польща, спрямовані на перегляд позитивних результатів співпраці, які були досягнуті під час конструктивного українсько-польського діалогу за останні десятиліття“, посилаючись на те, що Україна та Республіка Польща вже дали спільну об'єктивну оцінку історичним подіям, зокрема на Волині, у погоджених обома сторонами документах».

11 липня 2016 року, в програмі Міхала Рахоня (пол. *Michał Rachon*) «*Minęła 20*» на телеканалі «TVP Info» міністр оборони Польщі Антоній Мацеревич назвав події, пов'язані з Волинською трагедією, «безсумнівним злочином геноциду» (пол. *zbrodnia ludobójstwa*^[163]), а Росію — винною у Волинській трагедії, бо вони (більшовики) «використовували частину українських націоналістів для організації геноциду». Також міністр ствердив, що польське суспільство також винне в тому, що про ті події не говорили правди, а підтримка розбудови Незалежності України на основі правди — це інтерес Польщі. Відомості про інтерв'ю А. Мацеревича в українських ЗМІ з'явилися 12 липня 2016 року.

Данило Яневський вважає, що поляки повинні чітко вказати, про яку з відомих Повстанських армій йде мова (Тараса Бульби, Сергія Качинського, Василя Івахіва (з травня 1943 — ВО «Заграва») — Дмитра Клячківського, який називав свої загони Українська Повстанча Армія). Також стверджує, що С. Бандера вказував на самочинність переходу до повстанських форм боротьби Волинської крайової ОУН. За спогадами керівника УПА Поліська Січ Тараса Бульби-Боровця загони УПА, що підпорядковувалися ОУН (б) вимагали від їхніх загонів «Очистити всю повстанську територію від польського населення, яке всюди шкодить українській справі». На що Боровець відповів: «Принцип колективної та родинної відповідальности можуть стосувати тільки варвари, а не культурна армія».

Ярослав Дашкевич говорив: «Український терор 1942—1944 років щодо польського населення Західної України заслуговує на суворе і беззастережне засудження».

Головним ініціатором розгляду питання в Сеймі був голова депутатської групи Сейму Польща — Україна Міхал Дворчик. 22 липня 2016 р. Сейм проголосував за те, щоб визнати події «геноцидом» (підтримали 432 депутати сейму з 460), а 11 липня вважатимуть «Національним днем пам'яті жертв геноциду, здійсненого українськими націоналістами проти поляків». Президент України П. Порошенко висловив жаль з цього приводу.

Посол України у Польщі Андрій Дешиця:

«Надзвичайно прикро, що частина польських політиків, приймаючи постанову про вшанування жертв Волині, так і не врахувала неодноразових звернень та пропозицій української сторони щодо спільної оцінки нашої спільної трагічної історії».

Резолюція Сейму викликала багато емоцій в Україні. Комітет Верховної Ради у закордонних справах вважає, що це — некоректна оцінка подій на

Волині, яка є антиукраїнською, також «перекреслює весь конструктивний політичний і дипломатичний доробок та зусилля двох держав і народів, спрямовані на взаємне прощення та примирення». В'ятрович вважає, що «волинська постанова» Сейму є «висловленням жалю за втраченими територіями», також, що «в роки Другої світової значно більше поляків, у тому числі із т. зв. „кресів“, загинули від рук нацистів і комуністів, але жодних резолюцій щодо визнання цих убивств геноцидом польський парламент не розглядав».

8 вересня 2016 року, Комітет Верховної Ради України у закордонних справах на своєму засіданні одноголосно ухвалив рішення рекомендувати Верховній Раді України прийняти проєкт постанови № 5095 заяви-відповіді Польщі щодо Волинської трагедії за основу та в цілому.

Голова ОУН Богдан Червак вважає, що резолюція Сейму — це виклик для України.

Ірина Фаріон назвала ухвалу сейму 11 липня дикунською.

Голова УІНП Володимир В'ятрович вважає, що, імовірно, надостовірнішими є дані істориків, які говорять, що в польсько-українському конфлікті вбито близько 16 000 українців і близько 30 000—40 000 поляків, а дані про 100 000 загиблих поляків і 5000 — українців, які навів Президент Польщі Анджей Дуда, «абсолютно необґрунтовані жодними історичними чи демографічними дослідженнями».

19 травня 2023 року речник міністерства закордонних справ Польщі Лукаш Ясіна в інтерв'ю порталу Onet заявив, що з боку Президента України «бракує розуміння» важливості теми Волині для поляків" та він має «взяти на себе більше відповідальності».

11 липня 2023 року Сейм Польщі ухвалив резолюцію про вшанування пам'яті жертв Волинської трагедії, у якій зазначено, що польсько-українське примирення має включати «визнання провини».

Література:

В'ятрович В. Друга польсько-українська війна. - К.: ВД «Києво-Могилянська академія», 2011.

Галушка А., Брайлян С. Змова диктаторів: Поділ Європи між Гітлером і Сталіним, 1939 - 1941. - Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2018.

Галушко К. Поле битви – Україна. Від «володарів степу» до «кіборгів». Воєнна історія України від давнини до сьогодення. – К.: КСД, 2016.

Грицюк В. М. Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на території України // Україна. Друга світова війна. 1939—1945. - К.: Ін-т історії України НАН України, 2010.

Денищук О. Злочини польських шовіністів на Волині. - Кн. 1: Рівненська область. - Рівне, 2003.

Дрозд Р., Гальчак Б. Історія українців у Польщі в 1921—1989 роках / Пер. з пол. І. Мусієнко. 3-тє вид., випр., допов. - Харків : Золоті сторінки, 2013.

Друга світова війна в історичній пам'яті України. (За матеріалами Українського інституту національної пам'яті) / Упорядники: Л. Герасименко, Р. Пилявець. - Київ-Ніжин: ПП Лисенко М. М., 2010.

Ільющин І. Волинська трагедія 1943—1944 рр. - К., 2003.

Криштальський А. Кривда за кривду: Польсько-німецький терор 1943—1944 років на Горохівщині. - Луцьк: Терен, 2013.

Левченко Ю. І. Особливості реалізації політики окупаційної влади в адміністративно-територіальних одиницях України 1941–1944 рр. / Наук. ред. К. П. Двірної. – К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2017.

Ленартович О. Ю. Український національно-визвольний рух на Волині в роки Другої Світової війни. – Луцьк: Волинський національний університет ім. Лесі Українки, 2011.

Лисенко О. Українська повстанська армія // Політична енциклопедія. Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. – К.: Парламентське видавництво, 2011.

Лисенко О. Якими були людські втрати України в роки Другої світової війни? // Перелом: Війна Росії проти України у часових пластах і просторах минувшини. Діалоги з істориками / Відп. ред. В. Смолій. – Кн. 2. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2022.

Мотика Г. Від волинської різанини до операції «Вісла». Польсько-український конфлікт 1943–1947 рр. / Пер. з пол. А. Павлишина, І. Ільюшина. – К.: Дух і літера, 2013.

Пагіря О. Між війною та миром: відносини між ОУН і УПА та збройними силами Угорщини (1939—1945). – Львів, Торонто: Літопис УПА, 2014.

Патриляк І. К. «Встань і борись! Слухай і вір...»: українське націоналістичне підпілля та повстанських рух (1939—1960 рр.) // Центр дослідження визвольного руху. – Львів: Часопис, 2012.

Репресії в Україні (1917 - 1990 рр.): Науково-допоміжний бібліографічний покажчик / Авт.-упор. Є. К. Бабич, В. В. Патока. – К.: Смолоскип, 2007.

Себта Т. М. Райхскомісаріат Україна // Енциклопедія історії України : у 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. – Т. 9. - К. : Наукова думка, 2012.

Соболь І. І. Особливості організації влади та управління Райхскомісаріату "Україна" // Публічне урядування. - № 3. - 2016.

Товстий В. П. Українська Повстанська Армія. - Харків: Промінь, 2007.

Трубайчук А. Ф. Українське питання під час Другої світової війни // Українська дипломатична енциклопедія : у 2 т. / Ред. кол.: Л. В. Губерський (голова) та ін. – Т. 2. - К.: Знання України, 2004.

Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст.: іст. нариси: у 2 кн. / Інститу історії України НАН України. Редкол.: В. А. Смолій (голова) [та ін.]. – Кн. 1. - К.: Наукова думка, - 2011.

Частій Р. Степан Бандера. — Харків : Фоліо, 2009.

Шайкан В. О. Колабораціонізм на території рейхскомісаріату Україна і військової зони в роки Другої світової війни. Інститут історії України .- Кривий Ріг: Мінерал АГН України, 2005.

Лекція 13.

Тема: Радянська окупація України у післявоєнний період

1944 – 1990 рр.

1. Репресії.

2. Депортації.

3. Голодомор 1946 – 1947 рр.

4. Гоніння релігії.

5. Зросійщення.

6. Опір українців радянському режиму (шестидесятники, дисидентський рух).

7. Задусене відродження.

Радянська окупація України — процес військового, політичного та культурного захоплення українських земель Радянським Союзом/РРФСР протягом 1917—1991 років після повалення монархії в Російській імперії, програшу УНР у радянсько-українській війні та приєднанням західноукраїнських земель до складу СРСР згідно з домовленостями 1939 року за пактом Молотова — Ріббентропа з нацистською Німеччиною. Характеризується створенням на її територіях більшовицько-радянських маріонеткових держав — РУНР, УСРР, ГСРР. Процес супроводжувався червоним терором, голодоморами, репресіями, депортаціями, розстріляним відродженням, тотальним зросійщенням тощо.

22 червня 1941 року нацистська Німеччина напала на Радянський Союз і окупувала Україну. 17 липня 1941 р. Третій Рейх створив на території України Райхскомісаріат Україна на чолі з Еріхом Кохом. У результаті вступу Червоної Армії в Україну в 1943—1944 рр. Радянський Союз відвоював усі українські території, повернувши їх до свого складу. Радянська «анексійна окупація» України тривала до серпня 1991 року, коли Україна відновила свою незалежність, ухваливши «Акт проголошення незалежності України».

Зараз в Україні в академічному і публічному дискурсах вживаються два терміни на означення радянського періоду — радянський і совіцький. Другий

використовують, щоб підкреслити чужість радянської політики й культури та применшити масштаб залучення українського суспільства до проєкту Радянської України. У 1992 останній президент УНР в екзилі, Микола Плав'юк передав повноваження першому президенту сучасної України Леоніду Кравчуку, підкресливши спадкоємність України від УНР.

Після Курської битви почалися бої за Білоруську РСР і Українську РСР. У битві за Дніпро радянська армія зайняла Лівобережну Україну і Крим. Наприкінці 1943 — у першій половині 1944 року основні бойові дії проходили на південній ділянці фронту. Німці відступили з території Української РСР. Червона армія зайняла землі Правобережної України, Крим, вийшла до Карпат, вступила на територію Румунського королівства.

У жовтні-листопаді 1944 року радянські війська зайняли територію Закарпаття, і в Мукачеві був сформований маріонетковий «національний комітет Закарпатської України», який проголосив «волю українського народу» відокремитися від Чехословаччини і приєднатися до УРСР. 29 червня 1945 року у Москві був підписаний Радянсько-чехословацький договір про вихід Закарпатської України зі складу Чехословаччини та про її приєднання з радянською УРСР. 22 листопада 1945 року договір між ЧСР і СРСР був ратифікований Тимчасовими національними зборами Чехословаччини, а 27 листопада — Президією Верховної Ради СРСР. Захоплення цих територій СРСР стала важливою подією, адже що вона привела до об'єднання в одній державі більшості українських етнічних територій та возз'єднання раніше на довгі століття розділеного українського народу. Таким чином українці, тимчасово об'єднані в цей час в межах УСРС з часом змогли відновити свою незалежність у 1991 році. Питання про належність

західноукраїнських земель на користь СРСР було вирішене союзниками на Ялтинській конференції та згодом закріплене на Потсдамській конференції.

Після завершення другої світової війни в СРСР відбулися певні зміни, пов'язані зі станом суспільства, значна частина якого під час воєнних дій у Європі перейшла за «залізну завісу». Після смерті Сталіна до влади прийшов Микита Хрущов, однак провал економічної політики, її непередбачуваність та непослідовність змістили Хрущова з поста глави в 1964 році. Новим першим секретарем ЦК КПРС став Леонід Брежнєв, за правління якого українській землі зайшли в епоху «застою». Його наступник Юрій Андропов та Костянтин Черненко помирають після приблизно року на посаді, що було названо як «парадом генсеків».

1. Репресії.

У 1948 була розпочата «Справа лікарів» проти групи високопоставлених єврейських лікарів, звинувачених у змові і вбивстві ряду радянських лідерів. У 1951—1952 році до розстрілу та значних термінів ув'язнення була засуджена група єврейської молоді (студенти молодших курсів вишів та школярі) з організації «Союз боротьби за справу революції», які створили молодіжну ліворадикальну антисталінську підпільну організацію та виступали з критикою чинного режиму. Напередодні та в добу Другої світової війни в Червоній армії не припинялися політичні репресії. Більшість із військовослужбовців притягалися до відповідальності за вигаданими необґрунтованими обвинуваченнями. У 1949 році, перед святкуванням 70-річчя ювілею Сталіна, у СРСР були репресовані фронтовики, інваліди Другої світової війни. Частину з них розстріляли, іншу частину вивезли на далекі острови Півночі та у глухі кути Сибіру. Широко відомий Валаам — табір інвалідів другої світової війни

розташований на острові Валаам (північна частина Ладозького озера), куди після другої світової війни в 1950—1984 звозили інвалідів війни.

12-14 січня 1972 року КГБ УРСР розпочав операцію «Блок», заарештувавши велику групу українських дисидентів: Василя Стуса, Івана Світлична, Євгена Сверстюка, Леоніда Плюща, Данила Шумука, Миколу Плахотнюка, Зіновія Антонюка, Олеса Сергієнка, Івана Коваленка, В'ячеслава Чорновіла, Михайла Осадчого, Івана Геля, Стефанію Шабатура, Ірину Стасів-Калинець. 20 січня був заарештований священник Василь Романюк (згодом патріарх УПЦ КП Володимир) та багато інших українських діячів. Загалом по Україні 1972 року заарештовано 100 осіб. За даними Людмили Алексєєвої, у 1972—1974 за участь в українському національно-демократичному русі було заарештовано більше 122 осіб.

2. Депортації.

У 1944—1945 рр. почалися депортації західноукраїнського населення з земель, що відійшли до Польської Народної Республіки. У Польщі нарахували 460,500 українців, які підлягали депортації. При розселенні основну їх масу планували спрямувати на Східну Україну (316 324 осіб, або 68,7 % від загальної кількості депортованих). Дещо пізніше в Польській Народній Республіці було усього взято на облік 497 682 українців (125,949 родин). До липня 1946 р. було евакуйовано 482, 880 чол. (122, 622 родини), тобто 97 %. Саме виселення українців із їх споконвічних земель розпочався 1 листопада 1944 р. відправленням першого ешелону з жителями села Стрільці Грубешівського повіту. Ешелон складався з 28 вагонів, що повезли в УРСР перші 78 господарств з 290 осіб. На початку основна маса депортованих спрямовувалась у східні області. На 10 грудня 1944 р. в Запорізьку, Одеську, Дніпропетровську, Херсонську та Миколаївську області було спрямовано 81 %

депортованих або 3 121 родина з 11 735 осіб. Наприкінці березня 1945 р. у вищезазначені області, а також у Полтавську, Сумську, Сталінську, Кіровоградську, Вінницьку та Харківську області прибуло 93,1 % депортованих або 19796 родин з 71839 осіб. Надалі кількість переселенців у Східну Україну постійно зменшувалась. «Евакуйованих» розселяли по всій території Української РСР, проте до кінця 1947 року більшість людей оселилася в західній її частині і, зокрема, в Тернопільській області. Переважна більшість депортованих опинилася в селах і тільки незначна їх частина була задіяна у промисловості.

28 квітня — 29 липня 1947 року відбулась Операція «Вісла», яка полягала у примусовій, з використанням військ СРСР, Польської Народної Республіки, ЧСР, депортації українців з їхніх етнічних територій, — Лемківщини, Надсяння, Підляшшя і Холмщини, — на території у західній та північній частині польської держави, що до 1945 року належали Німеччині, так звані «Повернені території» з метою асиміляції українського населення під маніпулятивним приводом обмеження підтримки українського підпілля місцевим населенням. Акція супроводжувалась масовим насильством над українським населенням. Було насильно переселено 140 575 осіб, ув'язнено в концтаборі Явожно 3936 людей, убито 655 осіб, заарештовано 2800 членів українського руху ОУН і УПА на Закерзонні. З квітня до липня 1947 року оперативна група «Вісла» провела 357 бойових акцій, вбила 1509 українських повстанців, знищила 1178 бункерів і криївок.

21 жовтня 1947 року відбулась каральна акція уряду СРСР проти УПА, примусова наймасовіша депортація населення операція «Захід». Командував нею заступник міністра внутрішніх справ УРСР Микола Дятлов. До виконання операції були залучені: оперсклад МГБ — 6859 осіб, збройні сили (солдати внутрішніх військ МГБ і корпус охорони МГБ, особовий склад МВД і прикордонних військ, «стрибки») — 46 509, радянський партактив — 15 556,

армійські шофери — 1227 осіб. У ході операції використовували гужовий та автотранспорт, бронетехніку, трактори, залізничний транспорт. Депортація охоплювала Волинську, тодішні Дрогобицьку та Станіславську, Львівську, Рівненську, Тернопільську й Чернівецьку області.

Верховна Рада України 22 грудня 2016 року ухвалила постанову № 1807 щодо відзначення пам'ятних дат і ювілеїв у 2017 році, відповідно до якої 21 жовтня 2017 року вшановується 70-ті роковини з дня масової депортації населення Західної України до Сибіру.²⁸ листопада 1947 міністр внутрішніх справ СРСР С. Круглов направив заступнику голови Ради міністрів СРСР Л. Берії повідомлення про переселення з західних областей України 26460 сімей (76268 осіб) «активних націоналістів і бандитів». 21197 сімей (61066 осіб) на роботу у вугільній промисловості східних районів СРСР, інші 5264 сім'ї (15202 особи) в Омську область.

3. Голодомор 1946 – 1947 рр.

Стан сільського господарства після закінчення Другої світової війни був дуже складний. Було пограбовано і зруйновано близько 30 тисяч колгоспів, радгоспів і МТС, тисячі сіл, з яких понад 250 зазнали долі Корюківки. Різко скоротилося поголів'я худоби та значно постраждали тракторний і комбайновий парки. Так, 1946-го з СРСР вивезено 350 тисяч тонн зерна до Румунського королівства, у 1947 — 600 тисяч тонн зерна — до Чехословацької республіки, за тих два роки Польська республіка отримала з Радянського Союзу 900 тисяч тонн хліба. А в Молдавській РСР й південних областях Української РСР стрімко поширювався голод, і лише за перше півріччя 1947 р. офіційно зареєстровано 130 випадків людожерства.

7 січня Міністерство держбезпеки УРСР повідомило МДБ СРСР і ЦК КП(б)У про важкий продовольчий стан колгоспів Кіровоградської області.

Приблизно 1223 сім'ї не мали продуктів харчування і перебували у виснаженому стані з ознаками дистрофії. Особливо постраждали сім'ї колгоспників, загиблих на фронті, багатодітні, сім'ї інвалідів Другої світової війни Червонокам'янського, Олександрійського, Піщано-Бродського, Устинівського, Підвисоцького, Новогеоргіївського, Великовисківського і Добровеличківського районів. 17 лютого УМВС Ізмаїльської області доповіло МВС УРСР про продовольчі труднощі та людоїдство на території області. Внаслідок недоїдання збільшилась смертність і захворювання на дистрофію. За січень 1947 р. в області померло 4533 особи, народилося — 1258. З числа померлих — 1568 осіб померло від дистрофії. За першу декаду лютого 1947 р. померло 2625 осіб, із них від дистрофії — 978. В області налічувалося приблизно 16 тис. хворих на дистрофію. Особливо велика смертність спостерігалась в Новоіванівському і Болградському районах. Протягом січня-лютого 1947 р. виявлено випадки канібалізму.

21 серпня 1946 року сільськогосподарський відділ ЦК КП(б)У повідомляв ЦК КП(б)У про заходи боротьби з перевезенням хліба із західних областей України. Відмічалось, що органи транспортної міліції УРСР у зв'язку з постановою Ради міністрів РРФСР від 31 липня 1946 р. про заборону продажу зерна на ринку колгоспами, колгоспниками й одноосібниками до виконання ними плану хлібозаготівлі з урожаю 1945—1946 рр. організували на великих залізничних станціях Української РСР оперативні загороджувальні загони, які боролися з продажем і купівлею зерна та борошна на базарах. У червні транспортна міліція УРСР зняла з товарних потягів 62,4 тис. осіб, що добиралися в Західну Україну по хліб. За дві останні декади липня було знято 97633 особи.

Таким чином для Української РСР план хлібозаготівель було збільшено до 362 млн. 750 тис. пудів. Незважаючи на жорстку дію вертикалі: центр —

республіка — область — район — сільрада — колгосп, діяльність партійно-командного апарату, десятків тисяч спеціальних уповноважених з хлібозаготівель, зерно до державної «комори» надходило не тими темпами, на які розраховував центр.

Найлютішим голод був узимку та навесні 1947 року, перетворившись на голодомор. 6 лютого 1947 МДБ УРСР повідомляло МДБ СРСР про випадки канібалізму та трупожерства у Дніпропетровській та Ізмаїльській областях. 25 лютого МДБ УРСР повідомляло — за два місяці 1947 зафіксовано 16 випадків вживання в їжу людських трупів, у тому числі: в Ізмаїльській області 13 випадків. Страждали і помирали у селах і містах Української РСР люди різних національностей — українці, росіяни, євреї, болгари, гагаузи, ін. Від штучного рукотворного голоду за неповними даними загинуло в Українській РСР понад 1 млн людей. Тоталітарною владою голод замовчувався.

4. Гоніння релігії.

Коли в 1944—1945 рр. Україна була знову зайнята радянськими військами, священники Української автокефальної православної церкви, що залишились в Україні були репресовані та знищені. Багато єпископів, рятуючись від переслідувань, переїхали до Західної Німеччини, згодом до США, Канади та інших країн, де очолили різні юрисдикції.

11 квітня 1945 радянська влада заарештувала архієпископа Йосифа Сліпого, а згодом було репресовано і всіх інших владик Української греко-католицької церкви. У травні 1945 була створена «Ініціативна група з возз'єднання греко-католицької церкви з православною», про роботу якої Микита Хрущов особисто доповідав Йосипу Сталіну. У березні 1946 року у Львові відбувся псевдособор, на якому проголошено ліквідацію УГКЦ,

значну частину її майна передано Московському патріархату. У 1946—1989 рр. УГКЦ була змушена діяти в підпіллі.

У 1964 році було створено Інститут наукового атеїзму. У 1965 році РСРПЦ і СДРК були об'єднані в Раду у справах релігій (РСР) при Раді Міністрів СРСР, вперше було оприлюднено положення про РСР. Рада мала право сама приймати рішення про реєстрацію та зняття з реєстрації релігійних об'єднань, про відкриття і закриття молитовних будинків, перевіряти діяльність релігійних організацій.

Конституція СРСР 1977 року зберігала фактичну нерівноправність громадян залежно від їх ставлення до релігії: атеїсти могли вільно пропагувати свої переконання, а віруючі мали лише право «відправляти релігійні культи» (стаття 52-я). Поширення «наукового атеїзму» з марксистської підкладкою ставилося в обов'язок викладачам в школах і вузах, в комітетах партії на місцях існували штатні посади пропагандистів. Разом з тим, у відсутності ідеологічної конкуренції рівень підготовки такого роду кадрів був невисокий.

У перші роки правління М. С. Горбачова (1985-1987) офіційне ставлення радянської держави до релігії залишалося прохолодним. Зокрема, 24 листопада 1986 року під час візиту в Ташкент, Горбачов закликав вести рішучу боротьбу з проявами релігійності. Однак у міру розвитку процесів «перебудови» відбувається поступовий перегляд релігійної політики держави, перехід від атеїстичної пропаганди до співпраці з релігійними організаціями. Найбільш значні зміни почалися з 1988—1989 років. У 1988 році Рада у справах релігії при Раді міністрів СРСР скасувала норму про те, що молитовні будівлі є власністю держави.

Зі зустріччю Папи Івана Павла II з президентом СРСР Михайлом Горбачовим почався процес відродження УГКЦ. Однак на жаль, початок 1990-

х був позначений міжконфесійним протистоянням на тлі майнових суперечок, ускладнений розколом всередині українського православ'я.

22 жовтня 1989 р. на Соборі священників і мирян у Львові було проголошено відродження Української автокефальної православної церкви. Очолив відроджену Церкву позаштатний єпископ Московського Патріархату Іван (Боднарчук). 2 жовтня 1990 року органи влади УРСР офіційно зареєстрували УАПЦ.

У 1990 році був прийнятий закон СРСР «Про свободу совісті та релігійні організації», який радикально змінив характер відносин держави і релігійних організацій. Стаття 5 цього закону припиняла державну підтримку атеїзму, встановлюючи, що «держава не фінансує діяльність релігійних організацій і діяльність по пропаганді атеїзму». Закон надав релігійним організаціям права юридичної особи, дозволив їм міжнародні контакти без державного посередництва.

5. Зросійщення.

Знезросійщення України розпочалось з революцією 1917 і відродженням української державности встановленням Української Народньої Республіки, була перервана окупацією України радянським військом у 1919–1920. Встановлення радянської влади відновило панівне становище росіян в Україні, що виявилось зокрема в пануванні російської мови. Російською мовою здійснювалось діловодство партійних і державних установ; нею ж друкувалася більшість офіційних органів преси, декретів, відозв тощо. Книжкова продукція 1919–1923 за мовою була переважно російською.

У 1933 році відбулась правописна реформа, яка скасувала Український правопис 1928 року й здійснила в історичній атмосфері штучне

зближення української мови, як і білоруської мови з російською з метою «боротьби з націоналізмом на мовному фронті». Наприклад, була заборонена прадавня граматична форма двоїни як «архаїчна форма та провінціалізм», навіть писали наукові статі про неї і закінчення -и в іменники на -ть жіночого роду III відміни в родовому відмінку однини, що було дуже важливим, адже воно дає змогу відрізнити родовий відмінок від давального й місцевого. Так писали українські класики: «Поет не боїться від ворога *смерти*, Бо вільная пісня не може умерти» (Леся Українка).

1938 вийшла постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Об обязательном изучении русского языка в школах национальных республик и областей». В цій постанові не було прямих вказівок про якісь особливі привілеї для російської мови, але реалізація цієї постанови на практиці в різних регіонах СРСР призвела до поступового обмеження сфер функціонування місцевих національних мов різних народів СРСР.

Зросійщення, особливо посилене у 1940–1950-х роках (зокрема на приєднаних до УРСР західноукраїнських землях, викликала з початку 1960-х років рух опору, що охопив певні кола українські інтелігенції, а почасти й робітництва. Тоді були висловлені домагання, щоб вести українською мовою навчання в усіх вищих і середніх спеціальних школах і виховання в усіх дошкільних закладах, перевести на українську діловодство в установах і на підприємствах, залізницях, торгівлі і збільшити кількість видань АН УРСР, університетів і видавництв українською мовою, а також українських кінофільмів. Проте відповіддю на ці домагання було посилення репресій проти діячів опору, і в УРСР далі продовжував діяти «*потужний і добре налагоджений механізм зросійщення*» (І. Дзюба). Російською мовою велися усі справи партійного, державного і громадського життя, всі галузі господарського життя та їхнє діловодство, вища, середня технічна і професійна освіта. У Києві та інших великих містах України школи з українською мовою навчання були

нечисленні, в них навчалось 20 % дітей. Такий же стан був у культурно-освітній роботі. Одним з головних чинників зросійщення залишалася радянська армія.

Опоненти або противники зросійщення і, навіть, її критики зазнавали адміністративних і судових репресій: звільнення з роботи, ув'язнення у тюрмах і таборах суворого режиму, заслання. Головною метою зросійщення було створення єдиного так званого *радянського народу* з російською мовою й культурою. Ініціаторами й пропагаторами зросійщення в УРСР були партійні й радянські діячі українського роду, що, керуючись мотивами кар'єризму й прислужництва, ставали ворогами власного народу на керівних посадах у партійно-урядовій ієрархії, (Кравцев, Маланчук, Білодід, Скаба та ін.).

6. Опір українців радянському режиму.

У 1960—1970-х роках ХХ століття утворилось покоління української національної інтелігенції, яке було внутрішньою моральною опозицією до радянського тоталітарного державного режиму (політичні в'язні та «в'язні совісті», дисиденти) «шістдесятники». Їхній рух виразно протримався лише одне десятиліття. Навіть уже в 1962 р. на спеціально скликаній нараді-зустрічі творчої інтелігенції з керівництвом держави їх гостро розкритикували. Після внутрішнього перевороту в КПРС у 1964 тиск державної цензури на інтелігенцію різко посилювався, а коли була видана постанова ЦК КПРС «Про цензуру» й відбулось введення військ СРСР у Чехословаччину КПРС взяла курс на реставрацію тоталітаризму.

Шістдесятники, або *шестидесятники*, — назва покоління радянської та української національної інтелігенції з яскраво вираженою громадянською позицією, що ввійшло у культуру (мистецтво, літературу тощо) та політику СРСР у другій половині 1950-х — період тимчасового

послаблення комуністично-більшовицького тоталітаризму та хрущовської «відлиги» (десталінізації та деякої лібералізації) і найповніше себе творчо виявило на початку та в середині 1960-х років (звідси й назва). Шістдесятники були внутрішньою моральною опозицією радянського тоталітарного державного режиму, серед них були політичні в'язні та «в'язні совісті», дисиденти.

Шістдесятники України виступали на захист національної мови та культури, свободи художньої творчості.

Основу руху шістдесятників склали письменники Іван Драч, Микола Вінграновський, Володимир Дрозд, Григій Тютюнник, Борис Олійник, Віталій Дончик, Василь Симоненко, Микола Холодний, Ліна Костенко, Валерій Шевчук, Євген Гуцало, художники Алла Горська, Віктор Зарецький, Борис Чичибабін, літературні критики Іван Дзюба, Євген Сверстюк, режисер Леся Танюк, кінорежисери Сергій Параджанов, Юрій Іллєнко, мистецтвознавці Роман Корогодський, Юрій Смирний, перекладачі Григорій Кочур, Микола Лукаш та інші.

Шістдесятники протиставляли себе офіційному догматизмові, сповідували свободу творчого самовираження, культурний плюралізм, пріоритет загальнолюдських цінностей над класовими. Значний вплив на їх становлення справила західна гуманістична культура, традиції «розстріляного відродження» та здобутки української культури кінця XIX — початку XX ст. Одним із тих, хто закладав фундамент шістдесятництва в Україні, став доцент факультету журналістики Матвій Шестопад, адже серед його учнів були В'ячеслав Чорновіл, Борис Олійник, Василь Симоненко, Вадим Крищенко, Борис Рогоза, Микола Шудря, Вадим Мицик та багато інших патріотично налаштованих особистостей.

Шістдесятники розвинули активну культурницьку діяльність, яка виходила за межі офіціозу: влаштовували неформальні літературні читання та художні виставки, вечори пам'яті репресованих митців, ставили замовчувані театральні п'єси, складали петиції на захист української культури. Організовані у 1959—1960 рр. Клуб творчої молоді «Сучасник» в Києві та в 1962 р. клуб «Пролісок» у Львові стали справжніми осередками альтернативної національної культури. Шістдесятники відновили традиції класичної дореволюційної інтелігенції, якій були притаманні прагнення до духовної незалежності, політична відчуженість, ідеали громадянського суспільства та служіння народові.

Культурницька діяльність, яка не вписувалась у рамки дозволеного, викликала незадоволення влади. Шістдесятників не вдалося втримати в офіційних ідейно-естетичних межах, і з кінця 1962 р. почався масований тиск на нонконформістську інтелігенцію. Перед шістдесятниками закрилися сторінки журналів, посипалися звинувачення у «формалізмі», «безідейності», «буржуазному націоналізмі». У відповідь шістдесятницькі ідеї стали поширюватися у самвидаві.

Наштовхнувшись на жорсткий опір партійного апарату, частина шістдесятників пішла на компроміс із владою, інші еволюціонували до політичного дисидентства, правозахисного руху та відкритого протистояння режимові.

Початок 1960-х. Першими речниками шістдесятників в Україні були Ліна Костенко й автор гостропубліцистичних поезій, спрямованих проти русифікації й національного поневолення України, Василь Симоненко.

Слідом за ними з'явилася ціла плеяда поетів: Іван Драч, Микола Вінграновський, Микола Холодний, Григорій Кириченко, Василь Голобородько, Ігор Калинець, Іван Сокульський, Борис Мамайсур та інші. На початку близько до шістдесятників стояв Віталій Коротич. До шістдесятників

відносять також поета Івана Коваленка, хоча за віком він був старшим за більшість із них.

У прозі найвизначнішими шістдесятниками були Валерій Шевчук, Григій Тютюнник, Володимир Дрозд, Євген Гуцало, Ярослав Ступак; у критиці — Іван Дзюба, Іван Світличний, Євген Сверстюк, Іван Бойчак; у публіцистиці — Степан Кожум'яка. До найвизначніших шістдесятників слід додати з політичних, та більше з кон'юнктурних причин нині замовчуваних активних борців з режимом, таких як майстер політичного памфлету Валентин Мороз («Репортаж із заповідника імені Берія», «Бумеранг», «Бастіон українського опору», «Серед снігів», «Дедал і Тантал», «Лист до Євдокії Лось», класична гумореска, оплачена п'ятнадцятьма роками каторги, «Я бачив Магомета»). Михайла Осадчого (його табірна повість «Більмо» вийшла 5 іноземними мовами), Василя Рубана («По той бік добра»).

З появою шістдесятників гостро постала проблема «батьків і дітей» у літературі. Молода генерація закидала «літературним батькам» відповідальність за сталінські злочини, пристосуванство до деспотичного режиму, творчу імпотенцію («Ода чесному боягузові» Івана Драча). Коли поети — лідери шістдесятництва — після перших арештів у 1965 відійшли у тінь, у «внутрішню еміграцію», Микола Холодний не припиняв війну словом з режимом до свого арешту у 1972 році («Крик з могили», 1961, «Сьогодні у церкві коні ночують і воду п'ють...», 1961, «Дядько має заводи й фабрики...», 1963, «Собаки в місті мають паспорти...», 1964, «Вмирають поети», 1965, «Монолог Франка», 1966, «Товаришам із тюрми», 1966, «Перед автопортретом Параджанова», 1968, «П'ять бажань патріота або інтернаціоналізм навиворіт», 1970). Зі свого боку, дехто зі старших письменників (Павло Тичина, Платон Воронько, Микола Шеремет, Михайло Чабанівський) вороже поставився до експерименту й новаторства шістдесятників.

Для поезії шістдесятників характеристичне було оновлення заштампованої соцреалістичною догматикою поетики, інтелектуалізм, замилювання в ускладненій метафорі й синтаксі, урізноманітнення ритміки тощо; у прозі — звільнене від соцреалістичного фальшу реалістичне зображення дійсності, часто з дотепним гумором (оповідання Григора Тютюнника), а то й у гостро сатиричному плані («Катастрофа», «Маслини» Володимира Дрозда), витончені мотивації поведінки героїв, зацікавлення історичною тематикою (Валерій Шевчук).

Кінець відлиги. Рух шістдесятників виразно протримався ледве одне десятиліття. Вже 17 грудня 1962 року на спеціально скликаній нараді-зустрічі творчої інтелігенції з керівництвом держави їх гостро розкритикували. Після внутрішнього перевороту в КПРС та відставки Хрущова восени 1964 року тиск державної цензури на інтелігенцію різко посилювався. Після постанови ЦК КПРС «Про цензуру» (весна 1965), а особливо після вводу військ СРСР у Чехословаччину (кінець «Празької весни») (влітку 1968 року) КПРС взяла курс на реставрацію тоталітаризму. З «відлигою» у культурі та політикою лібералізації було покінчено. Після Праги єдиновладно правляча країною партія (КПРС) небезпідставно бачила у творчій, ліберальній та демократичній інтелігенції головну загрозу своїй диктатурі, монополії на владу.

Рух «шістдесятників» було розгромлено або загнано у внутрішнє «духовне підпілля» арештами 1965—1972 рр. У цьому процесі частина шістдесятників без особливого опору перейшла на офіційні позиції (Віталій Коротич, Іван Драч, Володимир Дрозд, Євген Гуцало та ін.), декого на довгий час (Ліна Костенко), а інших взагалі перестали друкувати (Борис Мамайсур, Василь Голобородько, Ярослав Ступак).

Ще інших, що не припиняли опору національній дискримінації й русифікації, заарештовано й покарано довічним ув'язненням (Іван Світличний, Євген Смерстюк, Василь Стус, Ірина Калинець, Ігор

Калинець, Валерій Марченко, Микола Плахотнюк та ін.), в якому вони або загинули (Василь Стус, Валерій Марченко), або після звільнення їм цілковито заборонена участь у літературному процесі (і навіть працювати лікарем, як було заборонено Миколі Плахотнюку). З тих, що були заарештовані, єдиний Іван Дзюба офіційно капітулював і був звільнений з ув'язнення та допущений до літературної праці, але вже цілковито в річищі соцреалізму.

У висліді цих процесів на початку 1970-х літературний рух шістдесятників цілковито зник, лише у творчості кількох поетів і прозаїків (Ліна Костенко, Валерій Шевчук) збереглися прикмети літературного оновлення, ними започаткованого.

Окрім того, рух шістдесятників відіграв значну роль у поширенні самвидавної літератури і головне — в посиленні в Україні руху опору проти російського великодержавного шовінізму й русифікації (книга Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», есеї Євгена Сверстюка, самвидавні поезії багатьох авторів, зокрема Василя Симоненка, Миколи Холодного — протестні твори цих двох молодих поетів найбільше множилися й поширювалися, та інших, викривальні памфлети й протестні листи літературознавців Василя Стуса, Валерія Марченка тощо).

Українські митці-шестидесятники своїми творами і активною громадською діяльністю намагалися відроджувати національну свідомість, боролися за збереження української мови та культури, сприяли демократизації суспільно-політичного життя в республіці.

Усвідомлення українською творчою молоддю злочинної суті комуністичної системи сприяло її звільненню з-під впливу ідеологічних догм «соціалістичного реалізму», підвищувало статус загальнолюдських цінностей та ідеалів. Формування світогляду шістдесятників відбувалося під впливом гуманістичної культури Заходу, ознайомлення з якою сприяло зростанню

зацікавлення до надбань власної культури, історії та традицій українського народу. Шістдесятники у своїх творах намагалися говорити про реальні проблеми життя, болючі питання, замовчувані у часи сталінізму і які хвилювали тогочасне українське суспільство.

Найвідомішими представниками шістдесятництва були:

- поети і прозаїки Микола Вінграновський, Василь Голобородько, Євген Гуцало, Іван Драч, Вілен Барський, Роман Іваничук, Ірина та Ігор Калинці, Григорій Кириченко, Ліна Костенко, Борис Мамайсур, Юрій Мушкетик, Микола Руденко, Євген Сверстюк, Іван Світличний, Василь Симоненко, Григорій Тютюнник, Валерій Шевчук;

- художники Алла Горська, Опанас Заливаха, Борис Плаксі́й, Віктор Зарецький, Веніамін Кушнір, Галина Севрук, Людмила Семикіна, Стефанія Шабатура;

- режисери Сергій Параджанов, Юрій Іллєнко, Леонід Осика, Лесь Танюк;
- перекладачі Григорій Кочур та Микола Лукаш.

На початку 1960-х років діяли клуби творчої молоді — київський «Сучасник» (голова — Лесь Танюк) і львівський «Пролісок» (голова — Михайло Косів), які стали центрами громадської діяльності шістдесятників. У клубах відбувалися літературні зустрічі, вечори пам'яті, театральні постановки, де молоді митці формували власний світогляд та світобачення своїх слухачів і читачів.

Шістдесятники у політиці. У політиці 1960—1970-х років 20 століття «шістдесятники» являли собою внутрішню моральну опозицію до радянського тоталітарного державного режиму. З початком політики «Перебудови» та «Гласності» (друга половина 1980-х — початок 1990-х рр.) «шістдесятниками» стали називати також представників нової генерації комуністичної еліти, чий світогляд сформувався в кінці 1950-

х — на початку 1960-х років і що прийшла до влади. Це політики - Михайло Горбачов, Олександр Яковлев; філософи Олександр Зінов'єв, Мераб Мамардашвілі, Юрій Левада, політологи Олександр Бовін, Федір Бурлацький, редактори масмедіа — Віталій Коротич, Єгор Яковлев, Сергій Залигін та багато інших.

Історичний дискурс шістдесятників варто розглядати як опозицію до тогочасних реалій політики УРСР, всі зусилля якої спрямовувалися на конструювання української ідентичності як складової «єдиного радянського народу». Як зазначає Леонід Зашкільняк, цей процес засновувався на низці міфів та ідеологем, базовим із яких залишався усталений з російсько-імперських часів конструкт «трьох братніх східнослов'янських народів» — росіян, українців, білорусів, в якому всі вони протиставлялися «загниваючому» Заходу з його «капіталізмом» і католицизмом.

Із 1963 р. розпочалася хвиля ідеологічних звинувачень на адресу шістдесятників, насамперед у націоналізмі. Влада розгорнула кампанію цькування шістдесятників у пресі, на засіданнях спілок та різноманітних зібраннях. Партійні та карні органи забороняли, а потім і розганяли літературно-мистецькі зустрічі та творчі вечори шістдесятників, закривали клуби творчої молоді. Поступово більшість шістдесятників була позбавлена можливості видавати свої твори, їх звільняли з роботи, проти них влаштовувалися провокації.

Деякі шістдесятники під тиском влади пристосувалися до нових умов і перейшли на офіційні позиції. Проте більшість шістдесятників не змиралася і мужньо відстоювала свої переконання, їхні твори продовжували з'являтися у самвидаві, та вже замість суто культурологічних проблем усе частіше аналізувалися питання суспільно-політичного життя, зокрема колоніального

становища республіки у складі СРСР та необхідності створення організованого визвольного руху.

Із середини 1960-х шістдесятники розпочали формування політичної опозиції комуністичному режиму і незабаром стали активними учасниками дисидентського руху в Україні, зокрема як члени Української гельсінської групи.

Український дисидентський рух в СРСР. Дисидентські (опозиційні) рухи 1960–1980-х років в Україні — рухи, учасники яких виступали за демократизацію суспільства, дотримання прав і свобод людини, в Україні (УРСР) — за вільний розвиток української мови та культури, реалізацію прав українського народу на власну державність, складова дисидентських рухів 1960—1980-х в СРСР.

Провідне місце серед опозиційних сил в УРСР 1960–80-х рр. мали:

- український національно-визвольний рух (національно орієнтоване дисидентство),
- рухи національних меншин (кримськотатарські та єврейські національні рухи за повернення на історичну Батьківщину),
- рух за свободу совісті (релігійне дисидентство),
- рух за соціально-економічні права.

Поширення дисидентства в 1960–80-х рр. в СРСР, у тому числі і в УРСР стало реакцією на згортання процесу десталінізації радянського суспільства, утиски національного культурно-духовного життя, серйозні порушення конституційних норм щодо свободи совісті та віросповідань, істотні прорахунки в галузі соціально-економічної політики. Помітний вплив на формування українського дисидентства справила поразка національно-

визвольної боротьби 1940–50-х рр. у Західній Україні, яка проілюструвала безперспективність збройних методів опору.

Характерною рисою українського дисидентського руху була боротьба за національні інтереси українського народу, яка поєднувала найрізноманітніші форми громадянського протесту: від інтелектуального опору, що виражався як у написанні й поширенні через «самвидав» публіцистичних, прозових, поетичних творів, в яких викривалися вади радянського суспільства («Інтернаціоналізм чи русифікація?» І. Дзюби, «Право жити» Ю. Бадзьо, «Етноцид українців в СРСР» С. Хмари, публіцистика В. Чорновола, В. Мороза, В. Марченка, Є. Сверстюка та ін.), а також у ствердженні нерегламентованих культурних ініціатив (подвижницька діяльність Л. Яценка, І. Гончара, А. Горської та ін. у розбудові невідконтрольних органам влади неофіційних музеїв, бібліотек, неформальних об'єднань), до створення організаційних структур для боротьби з існуючим державним та суспільним ладом. У 2-й половині 1950-х — на початку 1960-х рр. в Україні виникає мережа таємних організацій і осередків антирадянського спрямування. Деякі з них діяли на засадах інтегрального націоналізму (див. Націоналізм): «Союз борців за звільнення України» (середина 1950-х рр., у м. Шахтарськ), Український національний комітет (1956–61, поширював свій вплив серед населення Львівської області), Український національний фронт (1964–67, у Львівській, Івано-Франківській, Кропивницькій, Донецькій областях); деякі спиралися на ідеї націонал-комунізму: Українська робітничо-селянська спілка (1960–61, у Львівській обл.), «Українська національна комуністична партія» (1971–72, м. Київ), «Партія національного прогресу» (кінець 1970 — початок 1980-х рр., у м. Горлівка). Якщо націонал-комуністичні та націоналістичні угруповання робили основний акцент на розв'язання національних проблем і домагалися побудови незалежної Української держави, то чимало інших організацій і груп («Підпільний центр «Свобода» у м. Костянтинівка Донецької обл.,

«Демократичний союз соціалістів» у смт Серпневе Одеської обл., «Боротьба за громадську справедливість» у Миколаївській обл., «Партія боротьби за реалізацію ленінських ідей» у м. Луганськ та ін.) виводили на перший план завдання реалізації демократичних прав і свобод громадян незалежно від їх національної приналежності як неодмінну запоруку подальшого розвитку радянського суспільства.

Етапи українського дисидентського руху. В історії українського дисидентського руху вирізняють два етапи. На першому етапі (2-га пол. 1950 — серед. 1960-х рр.) протести здебільшого мали анонімний характер, здійснювались у вигляді розповсюдження листівок, нац. символіки, на другому (серед. 1960-х — 1970-ті рр.) — надзвичайно важливим стало поширення легальних форм боротьби. Останнє знайшло вираження в широкій петиційній кампанії («Лист 78-ми», «Лист 139-ти»), відкритих акціях протесту (демонстративна акція в київському кінотеатрі «Україна» на прем'єрі фільму С. Параджанова «Тіні забутих предків» 14 вересня 1965; мітинги біля пам'ятника Т. Шевченку в Києві, особливо з приводу відзначення чергової річниці перепоховання праху Т. Шевченка в Україні 22 травня), актах самоспалення, здійснених В. Макухом, О. Гірником, М. Береславським, формуванні громадських організацій на захист деяких політв'язнів («Громадський комітет на захист Ніни Строкатої», 1971), заснуванні в листопаді 1976 р. Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінкських угод, яка діяла на основі підписання керівництвом СРСР Заключного акта Наради з безпеки та співробітництва в Європі (Фінляндія, 1975).

Боротьба за повернення на свою історичну Батьківщину. У літописі опозиційного руху 2-ї пол. 1950–1980-х рр. в Україні значне місце посідає боротьба кримських татар за повернення на свою історичну Батьківщину, реалізацію прав і свобод, гарантованих міжнародними актами, конституціями СРСР та УРСР. Перші кроки в становленні кримськотатарського національного

руху спостерігалися вже наприкінці 1940-х рр. Вони виявились у нестримному прагненні кримських татар зберегти власну самобутність, мову, культуру; в масових утечах з місць «спецпоселення», порушенні встановленого режиму їх функціонування, в масовій перманентній петиційній кампанії, діяльності таємного гуртка «Союз кримськотатарської молоді за повернення на Батьківщину» на чолі з М. Джемільєвим, М. Омеровим, М. Османовим, Р. Годженовим та ін.

Значний прошарок опозиції в Україні становив єврейський національний рух, представлений двома основними течіями — «еміграційників» (домагання реалізації права на еміграцію) і «культурників» (відродження історично-культурних традицій українського єврейства). Активісти єврейського національного руху Й. Зісельс, Я. Левін, Я. Меш, О. Парицький докладали чимало зусиль для створення нелегальних культурно-освітніх центрів — «ульпанів» — у Києві, Харкові, Одесі, задоволення релігійних потреб єврейської меншини, подолання проявів побутового і державного антисемітизму.

Релігійне десидентство. Антицерковна кампанія 2-ї половини 1950 — початку 1960-х рр., що супроводжувалася форсованим подоланням «релігійності», адміністративним втручанням у діяльність релігійних організацій, викликала появу релігійного дисидентства. В лоні РПЦ існувало кілька течій, спрямованих як проти Московського патріархату, так і проти державних органів. Ідеться про спробу створення в 1-й половині 1950-х рр. єдиної незалежної української церкви, про діяльність «Комітету відновлення Церкви і боротьби за її канонічну чистоту» і «Християнського комітету захисту прав віруючих в СРСР», прилюдні виступи єпископа Полтавського і Кременчуцького Феодосія (Дикуну) проти грубого втручання держави у справи церкви, правозахисну діяльність священників П. Здрілюка, В.

Романюка (див. Володимир), протести віруючих проти масового закриття церков і монастирів, нищення святих місць тощо.

Серйозною силою був рух за відновлення Української греко-католицької церкви, який виник практично відразу після неканонічного Львівського собору Української греко-католицької церкви 1946 і виявився у функціонуванні незареєстрованих релігійних громад, створенні організацій захисту прав віруючих: «Ініціативна група захисту прав віруючих і церкви» на чолі з Й. Терелею, «Комітет захисту УГКЦ» (кер. — І. Гель), акціях протесту, богословських творах Й. Сліпого, В. Величковського, Р. Бахталовського.

В опозиції до режиму перебували представники римо-католицьких та юдейських громад. Високою активністю відзначалися опозиційні течії серед євангельських християн-баптистів, адвентистів сьомого дня, п'ятидесятників, що створили незалежні від держави духовні центри («Рада Церков євангельських християн-баптистів», «Вірні і вільні Адвентисти сьомого дня»), поширювали релігійний «самвидав», апелювали до світової громадської думки.

Союзне і республіканське партійно-державне керівництво офіційно не визнавало наявності в країні опозиції режимові, характеризуючи представників останньої не як опозиціонерів, а як «відщепенців», «кримінальних злочинців», послідовно проводило боротьбу з нонконформістськими силами. Відповіддю на активізацію дисидентського руху стали політичні репресії, які проводилися за допомогою розгалуженого карального апарату та спиралися на відповідну законодавчу та нормативну базу радянського комуністичного режиму.

7. Задуще відродження.

Задүшене відрóдження — термін для позначення духовно-культурного та літературно-мистецького явища в Україні, придушеного радянською владою у 60–80-х рр. XX ст.

На думку Леоніда Плюща, в Україні російська імперська влада знищила принаймні три хвилі українського відродження.

Перше відродження XVII сторіччя «було розтоптане чобітьми Петра I».

Друге («розстріляне») відродження спинили голодомор 1932—1933 і репресії 1930-х років.

І третє задушили у 1960-х — 1980-х роках.

Власне, термін «задушене відродження», імовірно, запропонував Іван Драч наприкінці 80-х рр. XX ст.

Арешти української інтелігенції. У час згортання «відлиги» влада повела боротьбу із шістдесятництвом, оскільки таке середовище сприяло формуванню політичної опозиції, яка не допускалась у СРСР. В українському культурно-просвітницькому русі дедалі інтенсивніше поширювався самвидав, широко розповсюджувалися видання української діаспори.

Перша хвиля арештів.

Наприкінці серпня — на початку вересня 1965 року органи держбезпеки УРСР за вказівкою з Москви провели низку арештів. КДБ заарештував понад 25 представників української інтелігенції:

- у Києві літературний критик Іван Світличний, театральний художник П. Моргун, інженери Олександр Мартиненко та І. Русин, лаборантка Ївга Кузнецова, студент Ярослав Геврич, науковець Микола Гринь;

- у Львові студент-заочник Іван Гель, психолог Михайло Горинь, мистецтвознавець Богдан Горинь, викладачі університету Михайло

Осадчий та Михайло Косів, службовці С. Батурин та Ганна Садовська, архівіст Мирослава Зваричевська, модельєр Ярослава Менкуш;

- у Криму письменник і художник Михайло Масютко;
- у Тернополі музейний працівник Ігор Герета і викладач музики Мефодій Чубатий;
- у Луцьку викладачі педінституту Валентин Мороз та Дмитро Іващенко;
- в Івано-Франківську вчителі Михайло Озерний та В. Іванишин, художник Панас Заливаха;
- у Житомирі лінотипіст Анатолій Шевчук.
- в Одесі Святослав Караванський.

Затриманих звинувачували за ст. 62 ч. 1 КК УРСР («антирадянська агітація і пропаганда»). У січні 1966 року почалися судові процеси. Засудили 19 осіб, 15 з яких на закритих судових засіданнях.

Під час судових процесів підсудним кидали квіти, під судами скандували «Слава!» Активісти збирали підписи на захист заарештованих. 4 вересня 1965 року на прем'єрі фільму «Тіні забутих предків» С. Параджанова на їхній захист виступили Іван Дзюба зі сцени та аспірант-літературознавець Василь Стус і журналіст В'ячеслав Чорновіл у залі. Під протестним листом підписалося 140 присутніх^[4].

Своєю чергою утисків зазнали активісти. Відраховували з навчальних закладів та аспірантури (Василь Стус), звільняли з роботи (Михайлина Коцюбинська, Ю. Бадзьо, С. Кириченко), знімали із захисту дисертацій (Є. Пронюк), забороняли друкуватися творчим людям. 1967 року В. Чорновіл підготував матеріали про заарештованих «Лихо з розуму (Портрети двадцяти „злочинців“»», завдяки яким за кордоном дізналися про боротьбу в Україні. Світове демократичне співтовариство відгукнулося на ті події протестами. Про дисидентів постійно готувало передачі радіо «Свобода».

Друга хвиля арештів 1972 – 1973 рр.

28 червня 1971 року ЦК КПРС ухвалив таємну постанову «Про заходи протидії нелегальному розповсюдженню антирадянських та інших політично шкідливих матеріалів», яку через місяць продублював ЦК КПУ. 30 грудня 1971 року Політбюро ЦК КПРС постановило розпочати всесоюзну кампанію проти самвидаву з метою зруйнувати інфраструктуру його виготовлення та розповсюдження.

1972 року в Україні сфальсифіковано «Справу Добоша». 12–14 січня 1972 року КГБ УРСР розпочав операцію «Блок». Протягом року заарештували близько ста осіб, провели тисячі обшуків, допитали десятки тисяч людей, вигнали з роботи або вишів найактивніших шістдесятників^[5].

Іван та Надія Світличні, В'ячеслав Чорновіл, Євген Сверстюк, Іван Гель, Ірина та Ігор Калинці, Стефанія Шабатура, Михайло Осадчий, Василь Стус, Зіновій Антонюк, Євген Пронюк, Василь Лісовий, Олесь Сергієнко та ін. провідні діячі шістдесятництва отримали сім років ув'язнення в таборах суворого режиму та п'ять років заслання у Мордовію та Пермську область Росії, потім у Сибір. Микола Плахотнюк, Леонід Плющ, Борис Ковгар, Василь Рубан, які відмовилися давати покази, були відправлені до психлікарень. Зазнали переслідувань і поодинокі спроби протесту проти арештів (В. Лісовий, М. Лукаш).

Наслідки. У задушливій атмосфері гонінь частина інтелігенції (Зіновія Франко, Микола Холодний, Леонід Селезненко, Іван Дзюба) змушена була каятися, інша погодилась співпрацювати з режимом і писати пасквілі на «українських буржуазних націоналістів» (Іван Драч, Дмитро Павличко). Окремі шістдесятники не витримували утисків і спивалися або накладали на себе руки (Григій Тютюнник). Частина пішла у «внутрішню еміграцію» (Ліна

Костенко, Михайлина Коцюбинська, Валерій Шевчук) або емігрували до Росії (Лесь Танюк, Павло Мовчан).

Неймовірного ідеологічного тиску зазнало й образотворче мистецтво. Художники-шістдесятники творили переважно в андеграунді, неоднорідному культурному середовищі, яке об'єднувало представників як найрадикальнішої форми мистецького спротиву тоталітаризмові, так і «неофіційного мистецтва», нонконформізму, новаторства. В Одесі сформувалося товариство художників-нонконформістів «Другий одеський авангард», найактивнішими учасниками якого були Олександр Ануфрієв, Валерій Басанець, Віктор Маринюк, Станіслав Сичов, Володимир Стрельников, Валентин Хрущ, Людмила Ястреб та інші.

Поступки режимові давали митцям певні преференції. Деякі андеграундні художники (Григорій Гавриленко, Валерій Ламах, Роман і Маргіт Сельськ), які виставлялися раніше тільки в квартирах, клубах, бібліотеках, отримали офіційні замовлення. Карло Звіринський повністю заглибився у сакральне мистецтво. Окремим мистцям (Володимир Стрельников та інші представники авангардного нонконформізму) вдавалось емігрувати за кордон. Щоправда, не всі змогли реалізувати себе в нових умовах, як наприклад, ворошиловградський художник-«перебіжчик» Дмитро Пєрков (1947—1978), який наклав на себе руки.

Після придушення українського відродження 1960-х років влада запровадила політику ліквідації мовної, культурної та історичної національної ідентичності в Україні. Поступово витіснялись україномовна система освіти, газети і часописи. Регулярно проводились політичні чистки.

Натомість дисиденти в умовах командно-адміністративної системи змінили методи і тактику своєї боротьби. Нерозгромлені групи

розгорнули підпільну діяльність («Український національно-визвольний фронт», Росохацька група, Степан Хмара).

Література:

Баран В. К. Україна в добу Хрущова // Політична історія України. ХХ століття: у 6 т. / Редкол.: Курас І. Ф. (голова) та ін. - Т. 6. - К.: Генеза, 2002 - 2003.

Бажан О. Г. Дисидентські (опозиційні) рухи 1960–1980-х років в Україні // Енциклопедія історії України : у 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. - Т. 2. - К. : Наукова думка, 2004.

Бажан О. «Шістдесятництво» // Політична енциклопедія. - К.: Парламентське видавництво, 2011.

Бажан О. Шістдесятництво // Енциклопедія історії України : у 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. – Т. 10. - К. : Наукова думка, 2013.

Дроздовський Д. І. Код майбутнього. Філософія українського шістдесятництва. - К.: Видавничий дім «Всесвіт», 2006.

Дисиденти. Антологія текстів / Упоряд.: О. Сінченко, Д. Стус, Л. Фінберг; Наук. ред. О. Сінченко. Національний університет «Києво-Могилянська академія», Центр досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства, Центр європейських гуманітарних досліджень; Український католицький університет, Інститут релігії та суспільства. - К.: Дух і Літера, 2018.

Корогодський Р. Брама світла. Шістдесятники / Упоряд. М. Коцюбинська, Н. Кучер, О. Сінченко.- К.: Український католицький університет, 2009.

Мокрик Р. Бунт проти імперії: українські шістдесятники. – К.: А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2023.

Шістдесятники // Літературознавча енциклопедія : у 2 т. / Уклад. Ю. І. Ковалів. – Т. 2. – К.: ВЦ «Академія», 2007.

Лекція 14.

Конфлікти сучасного періоду (перша чверть ХХІ ст.).

- 1. Протести в Україні у 2000-2001 рр.**
- 2. Помаранчева революція (2004).**
- 3. Євромайдан.**
- 4. Російсько-українська війна (з 2014).**

1. Протести в Україні у 2000-2001 рр.

Протести в Україні у 2000—2001 роках під гаслом «Україна без Кучми» (абр. — *УБК*) організована політичною опозицією кампанія; спрямована переважно на відставку Президента Леоніда Кучми.

Перший протест було проведено 15 грудня 2000 року, в ньому брали участь 24 політичні партії та громадські організації, серед них Соцпартія, партія «Собор», УРП, Реформи і порядок, УНА-УНСО, Українська комуністична спілка молоді, Всеукраїнська партія трудящих та інші, як націоналістичні, так і деякі ліві партії. Учасники акції розбили наметове містечко у центрі Києва з вимогами відставки президента країни й керівників

силових відомств, проведення незалежної експертизи у справі зниклого журналіста Георгія Гонгадзе (гасло «Хочемо правди»).

У 2001 році прем'єр-міністр Віктор Ющенко звільнений з посади і в наступному році долучився до опозиції.

Передумови та початок акції. Суспільне несприйняття Кучми (переобраного у 1999 році на другий президентський термін) почалося з оприлюднення 28 листопада 2000 року Олександром Морозом (на той момент — лідером соціалістичної фракції у парламенті) матеріалів, що компрометували Леоніда Кучму як державного діяча та свідчили на користь версії, згідно з якою саме Кучма виступив замовником викрадення та вбивства 16 вересня 2000 року опозиційного журналіста Георгія Гонгадзе. Події, які почалися у стінах парламенту (де Мороз вперше презентував записи розмов Кучми з іншими високопосадовцями) і отримали назву «касетного скандалу», дуже швидко перемістились на вулиці Києва.

Перша акція протесту відбулася 15 грудня 2000 року. У акції «Україна без Кучми» брали участь 24 політичні партії та громадські організації, серед них: Соцпартія України, партія Батьківщина, партія «Собор», Українська республіканська партія, партія «Реформи і порядок», УНА-УНСО, Українська комуністична спілка молоді, Всеукраїнська партія трудящих і інші (як націоналістичні, так і деякі ліві партії). Учасники акції влаштували наметове містечко у центрі Києва з вимогами відставки президента країни й керівників силових відомств, проведення незалежної експертизи у справі зниклого журналіста Георгія Гонгадзе (гасло «Хочемо правди»).

27 грудня акцію «Україна без Кучми» було тимчасово згорнуто — під приводом реконструкції Майдану Незалежності учасників акції змусили прибрати намети та покинути площу.

14 січня 2001 року стартував другий етап «України без Кучми». Представники антикучмістської опозиції розмістили свої намети вздовж Хрещатика — від місця зведення майбутнього монументу Незалежності України до Бессарабської площі. Протягом другої половини січня та усього лютого на Хрещатику та Майдані Незалежності проводились акції громадської непокори, мітинги та демонстрації з вимогами відставки Леоніда Кучми і усіх керівників силових структур.

1 березня 2001 року було брутально ліквідовано наметове містечко на Хрещатику.

Події 9 березня 2001 року. Суспільне несприйняття Кучми (переобраного у 1999 році на другий президентський термін) почалося з оприлюднення 28 листопада 2000 року Олександром Морозом (на той момент — лідером соціалістичної фракції у парламенті) матеріалів, що компрометували Леоніда Кучму як державного діяча та свідчили на користь версії, згідно з якою саме Кучма виступив замовником викрадення та вбивства 16 вересня 2000 року опозиційного журналіста Георгія Гонгадзе. Події, які почалися у стінах парламенту (де Мороз вперше презентував записи розмов Кучми з іншими високопосадовцями) і отримали назву «касетного скандалу», дуже швидко перемістились на вулиці Києва.

Перша акція протесту відбулася 15 грудня 2000 року. У акції «Україна без Кучми» брали участь 24 політичні партії та громадські організації, серед них: Соцпартія України, партія Батьківщина, партія «Собор», Українська республіканська партія, партія «Реформи і порядок», УНА-УНСО, Українська комуністична спілка молоді, Всеукраїнська партія трудящих і інші (як націоналістичні, так і деякі ліві партії). Учасники акції влаштували наметове містечко у центрі Києва з вимогами відставки президента країни й керівників

силових відомств, проведення незалежної експертизи у справі зниклого журналіста Георгія Гонгадзе (гасло «Хочемо правди»).

27 грудня акцію «Україна без Кучми» було тимчасово згорнуто — під приводом реконструкції Майдану Незалежності учасників акції змусили прибрати намети та покинути площу.

14 січня 2001 року стартував другий етап «України без Кучми». Представники антикучмістської опозиції розмістили свої намети вздовж Хрещатика — від місця зведення майбутнього монументу Незалежності України до Бессарабської площі. Протягом другої половини січня та усього лютого на Хрещатику та Майдані Незалежності проводились акції громадської непокори, мітинги та демонстрації з вимогами відставки Леоніда Кучми і усіх керівників силових структур.

1 березня 2001 року було брутально ліквідовано наметове містечко на Хрещатику.

Судовий процес. 4 червня 2001 року СБУ офіційно порушила кримінальну справу за 2-ю частиною статті 71 Кримінального кодексу України (1960 року), вважаючи кваліфікаційними ознаками злочину «спричинення великої матеріальної шкоди державі» та «заподіяння тілесних ушкоджень значній кількості працівників міліції» проти 19 учасників акції. 2 жовтня 2001 року у Старокиївському суді розпочалися слухання «справи 9 березня». Суд прийняв справу до розгляду попри численні неточності у показах свідків та неякісно складені документи.

Попри клопотання адвокатів, суддя Волік відмовився змінити підсудним міру запобіжного заходу на підписку про невийзд. Непоступливість суддів позначилась і на закритості процесу. Преса не мала можливості вільно потрапляти на перші судові засідання. Все це призвело до протестів у середовищі політв'язнів: більшість із них оголосила голодування. Згодом бодай

одну з їхніх умов влада взяла до уваги: слухання справи з кінця 2001 року проходили у залі периферійного кінотеатру «Загреб», вхід до якої був дозволений зокрема і журналістам.

Голодування призвело до значного погіршення стану здоров'я кількох учасників акції. В цей час відпущений під підписку про невиїзд Микола Карпюк разом з Едуардом Коваленком та Юрієм Тимою утворили лояльне до влади керівництво УНА-УНСО.

31 березня 2002 року, перебуваючи за ґратами, Андрій Шкіль виграв вибори у 121-му окрузі (Львівська область) та був обраний депутатом Верховної Ради 4-го скликання.

25 грудня 2002 року суд під головуванням Івана Воліка та за участі суддів Федорчука і Валігури постановив вирок у «справі 9 березня»^[2]. Миколу Ляховича було засуджено до 5 років ув'язнення, Карпюка — до 4,5, Мазура, Зайченка, Гальчика та Мирончика — до 4, Бойка та Горощука — до 3,5, Бурячка — до 3 років, Назара — до 2 років і 3 місяців. Решта підсудних отримали по 2 роки позбавлення волі, які фактично добігали кінця, адже термін ув'язнення відраховувався з моменту їхнього арешту. Карпюка було взято під варту у залі суду. Справу Андрія Шкіля було виділено в окреме провадження.

У 2003 та 2004 роках вирок пом'якшувався вищими судовими інстанціями.

2. Помаранчева революція (2004).

Помаранчева революція або Помаранчевий майдан — кампанія протестів, мітингів, пікетів, страйків та інших актів громадянської непокорі в Україні, організована і проведена прихильниками Віктора Ющенка, основного кандидата від опозиції на президентських виборах у листопаді — грудні 2004 року, після оголошення Центральною виборчою комісією попередніх

результатів, згідно з якими нібито переміг його суперник — Віктор Янукович. Акція почалася 22 листопада 2004 як реакція на масові фальсифікації, що вплинули на результат виборів.

Основною базою об'єднаної опозиції стали західні і центральні області країни, у той час як Віктора Януковича підтримав Схід і Південь України. Громадська думка західних країн була переважно на боці української опозиції.

Основним результатом революції було призначення Верховним судом повторного другого туру президентських виборів (не передбаченого прямо законодавством). Внаслідок компромісу, досягнутого фракціями Верховної Ради, після призначення повторного другого туру виборів були прийняті зміни до Конституції, які отримали назву Конституційна реформа 2004. Конституційна реформа зменшила повноваження президента, і, таким чином, знизила рівень значущості спірних президентських виборів.

За результатами голосування у повторному другому турі виборів перемогу здобув Віктор Ющенко.

Зміна правлячої еліти України, що відбулася в результаті «Помаранчевої революції», і пов'язана з цим переорієнтація внутрішнього й зовнішньополітичного курсу країни дали привід багатьом спостерігачам говорити про чергу «кольорових революцій», що почалася зі зміни влади в Сербії та продовжилася в Грузії, Україні та Киргизстані, намагатися знайти аналогії між ними та визначити ті держави, у яких можливе повторення «кольорових» революцій. Зі свого боку, влади країн, які називалися як потенційні об'єкти застосування «революційного досвіду», почали певні контрзаходи для недопущення цього.

Хід подій.

21 листопада. Другий тур голосування, у ході якого виборці повинні були зробити свій вибір між чинним прем'єр-міністром Віктором Януковичем і кандидатом від опозиції Віктором Ющенком. Зранку під керівництвом «польових командирів Майдану» Тараса Стецьківа, Миколи Томенка, Юрія Луценка та Володимира Філенка розпочалось монтування сцени на Майдані Незалежності.

22 листопада. О другій годині ночі Центральна виборча комісія України повідомляє, що після підрахунку 33 % виборчих бюлетенів лідирує прем'єр-міністр Янукович з 50 % голосів, а Ющенко отримав 46 %. Ці дані різко відрізняються від даних екзит-полів декількох груп соціологів, які відразу після закінчення голосування оголосили про перемогу Ющенко. Той їде в ЦВК на зустріч з його головою Сергієм Ківаловим. Після бесіди за зачиненими дверима Ющенко заявляє: «Ми не довіряємо підрахункам Центральної виборчої комісії. Ми закликаємо наших прихильників прийти на майдан Незалежності і захистити свою перемогу».

У ніч на понеділок в Київ вводиться бронетехніка. Бронетранспортери з'являються біля будівлі ЦВК. Під посилену охорону взято комплекс будівель адміністрації президента. Порядок в столиці охороняють кілька десятків тисяч військовослужбовців внутрішніх військ, а також загони спеціального призначення.

Прихильники Ющенко та іноземні спостерігачі з Європи й США заявили, що вибори проведені із численними порушеннями та такі розбіжності є результатом підтасування на користь провладного кандидата. Прихильники опозиції підготувалися до акцій протесту заздалегідь. Уже за добу до оголошення попередніх результатів на київській площі Незалежності почали встановлюватися намети й трибуни для проведення виступів опозиції. За кілька годин до оголошення Центральною виборчою комісією попередніх даних почали звучати заяви про фальсифікацію виборів на користь Віктора

Януковича. Президент Росії Володимир Путін першим вітає Віктора Януковича з перемогою.

23 листопада. В містах на заході України, у Києві й ряді інших міст і обласних центрів почалися мітинги в підтримку кандидата від опозиції. Основною ареною народного невдоволення став Майдан Незалежності, де зібралося, за різними оцінками, від 100 до 500 тисяч протестувальників з усієї країни. Мітинги й пікети проходили також перед будинками Адміністрації Президента, Верховної Ради — українського парламенту, уряду й ін. Відмітним знаком демонстрантів став помаранчевий колір — колір передвиборчої кампанії Ющенка (прихильники Януковича використали білий та блакитний кольори). Міська влада Києва, Львова та декількох інших міст відмовилися визнати законність офіційних результатів, а сам Ющенко, відмовляючись визнавати офіційні результати виборів, склав із трибуни Верховної Ради символічну присягу перед народом України як новообраний президент.

24 листопада. Переговори між владою та опозицією зайшли у глухий кут, оскільки позиція Ющенка не передбачала іншого результату переговорів, крім проголошення його президентом. Ющенко почав переговори з чинним президентом Леонідом Кучмою, бажаючи мирним шляхом домогтися визнання своєї перемоги, але, після оголошення остаточних результатів, згідно з якими переможцем був визнаний Янукович, Ющенко виступив перед своїми прихильниками в Києві, закликавши їх почати *«Помаранчеву революцію»* і за допомогою страйків паралізувати діяльність уряду, змусивши владу не визнавати результати виборів:

«Шлях до компромісу через демонстрацію народної волі — це єдиний шлях, що допоможе нам знайти вихід із цього конфлікту. Таким чином,

Комітет національного порятунку повідомляє про загальнонаціональний політичний страйк».

25 листопада. Верховний Суд України забороняє друкувати офіційні результати виборів. Януковича вітають Китай, Вірменія і Казахстан. Утворено т. зв. Комітет Національного порятунку, куди ввійшли провідні політики опозиції. «Помаранчеві» демонстранти займають Український Дім, Київську мерію та Будинок профспілок.

26 листопада. На привокзальній площі у Києві пройшов мітинг прихильників Віктора Януковича, де зібралося близько 60 000 осіб. Харківська та Луганська обласні ради оголошують про свої наміри щодо створення автономії. У столиці відбувся перший раунд переговорів влади та опозиції за участю міжнародних посередників.

27 листопада. Не зумівши домовитися з Януковичем, Ющенко заявляє, що він погодиться на продовження переговорів лише в тому випадку, якщо темою переговорів буде проведення нового голосування.

Ющенко приходить на мітинг на майдані Незалежності з дружиною і своїми маленькими дітьми. Він просить присутніх заради майбутнього їхніх дітей не розходитися і не починати силовий сценарій захоплення влади. Ющенко переконує мітингувальників: «Нехай наша акція залишається мирною. Тільки справжня сила може собі дозволити коректно, інтелігентно, гідно себе вести. Немає проблем з тим, щоб взяти приступом адміністрацію президента і Кабінет міністрів. Але ми повинні домогтися, щоб вони самі принесли нам ключі від цих будівель. І ми не підемо, поки вони це не зроблять».

У Києві проходить екстрене позачергове засідання Верховної Ради України, в якому беруть участь всі депутати. Вони приймають постанову

«Про політичну кризу в державі, яка виникла в зв'язку з виборами президента України», якою визнають недійсними результати другого туру голосування, а також оголошують недовіру Центральній виборчій комісії у зв'язку з неналежним виконанням обов'язків, передбачених Конституцією та законами України.

Верховна Рада пропонує президенту до 1 грудня внести на розгляд парламенту подання про дострокове припинення повноважень членів ЦВК і внести кандидатури нових членів ЦВК, попередньо узгоджені з парламентськими фракціями і групами.

Голова Харківської обласної ради Євген Кушнар'єв заявив про початок організації автономії.

28 листопада. У Сєвєродонецьку відбувся з'їзд депутатів усіх рівнів, який обговорював питання проведення референдуму щодо федералізації України. Мер Москви Лужков назвав акції опозиції «апельсиновим підкормленням шабашем». Популярним став момент, коли Лужков погодився навіть «...зняти свою улюблену кепку, аби лиш бути подібним до Віктора Януковича».

29 листопада. Ющенко наполягає на визнанні його президентом на підставі результатів першого туру.

Сергій Тігіпко йде з посади начальника виборчого штабу провладного кандидата і голови Національного банку. Розрив з командою прем'єра він пояснює тим, що вважає неприйнятними сепаратистські настрої в регіонах, які підтримали Януковича. Несподіване рішення Тігіпка, на думку спостерігачів, насправді продиктовано його бажанням дистанціюватися від майбутньої фінансової кризи в Україні. За час передвиборчої кампанії (протягом якої Тігіпко керував виборчим штабом Януковича, офіційно

перебуваючи у відпустці) уряд розхитав фінансову систему країни, виплативши добавки до пенсій і соціальних виплат, що призвело до сплеску інфляції. Для стабілізації ситуації уряд витратив третину валютних резервів Нацбанку і вдався до зовнішніх позик.

Тим часом Захід висловлює тривогу щодо можливого розколу України. «Єдність України — життєво важлива», — заявляє верховний представник ЄС із зовнішньої політики і безпеки Хав'єр Солана. З аналогічною заявою виступив генеральний секретар НАТО Яап де Хооп Схеффер, підкресливши, що територіального розколу України в жодному разі не можна допустити.

Президент Польщі Олександр Кваснєвський вказує на існування «реального ризику» розпаду України на Схід і Захід.

Європейські лідери підтримують ідею проведення повторного голосування як можливий крок до виходу з політичної кризи.

30 листопада. Дружина Віктора Януковича виступає з промовою про «наколоті апельсини» і «американські валянки». Ці фрази стали одними з найпопулярніших і найзгадуваніших у ЗМІ.

3 грудня. Верховний Суд України після багатоденного обговорення визнав численні факти порушення законів і Конституції України в ході виборів, у результаті чого вимоги Ющенка були частково задоволені — зокрема, результати другого туру голосування були оголошені недійсними і було призначено повторне голосування.

8 грудня. Верховна Рада перемінила склад Центральної виборчої комісії й прийняла виправлення до закону про вибори президента з метою перекрити основні канали фальсифікації виборів. Прийняття цих виправлень було результатом компромісу між владою й опозицією. У пакеті з ними була затверджена конституційна реформа, що обмежує владу президента України

й передає частину його повноважень кабінету міністрів і парламенту. Після прийняття цих рішень революційна напруга в суспільстві значно зменшилась.

У ході повторного голосування, проведеного 26 грудня 2004 року, переміг Віктор Ющенко. Спроба прихильників Віктора Януковича опротестувати результати повторно проведеного другого туру виборів не принесла результатів, і ще до закінчення судового засідання Віктор Ющенко був офіційно визнаний обраним Президентом України в публікації «Урядового Кур'єра» (що означає офіційне закінчення виборів).

23 січня 2005 року Віктор Ющенко офіційно склав присягу і заступив на посаду Президента України.

Учасники та стратегія.

Деякі аналітики вважають, що Помаранчева революція була побудована за схемою, вперше розробленою під час вигнання Слободана Мілошевича в Сербії чотири роки тому, і продовжуючи Революцію троянд у Грузії. Кожна з цих перемог була результатом великих кампаній на низовому рівні та створення коаліцій серед опозиції. Після перемоги владних партій розпочалися публічні демонстрації, щоб не дозволити чинним урядовцям утриматися при владі шляхом фальсифікації виборів.

Кожен з цих суспільних рухів включав велику роботу студентів-активістів. Найвідомішим з них був молодіжний рух Отпор! Голова грузинського парламентського комітету з оборони та безпеки Гіві Таргамадзе, колишній член грузинського Інституту Свободи, а також деякі члени «Кмара», проконсультували українських лідерів опозиції про методи ненасильницької боротьби. Представники «Отпору!» та «Кмари» навчали активістів майбутнього руху «Пора!» (чорного). Також у 2004 році утворилась організація «Пора!» (жовта). Обидві громадянські кампанії брали

активну участь у Помаранчевій революції та подіям, що їй передували. Також у цих подіях брав участь громадянський рух «Чиста Україна».

Грузинські рок-групи Zumba, Soft Eject і Green Room, які раніше підтримувала Революцію троянд, організували концерт солідарності в центрі Києва для підтримки Ющенка в листопаді 2004 року.

Активісти в кожному з цих рухів були профінансовані та навчені тактики політичної організації та ненасильницького спротиву з боку коаліції західних соціологів та професійних консультантів, що фінансуються рядом західних урядів та неурядових організацій. За інформацією The Guardian, в їх число входять Державний департамент США та USAID спільно з Національним демократичним інститутом міжнародних відносин, Міжнародним республіканським інститутом, неприбуткова недержавна організація Freedom House та Інститут Джорджа Сороса «Відкрите суспільство». Національний фонд на підтримку демократії, фонд за підтримки федерального уряду США, підтримує неурядову побудову демократії в Україні з 1988 року.

Гасла. Основними гаслами передвиборчої кампанії кандидата у президенти Віктора Ющенка були:

- «Ющенко, Так!»
- «Мир вам!»
- «Бандитам — тюрми!»
- «Закон один для всіх»

Під час Помаранчевої революції використовувалися гасла:

- «Разом нас багато, нас не подолати!»
- «Міліція з народом!»

- «Схід і захід разом!»
- «Свободу не спинити!»

Наслідки. В Україні. Андерс Аслунд в 2005 році оцінив як зраду революції популізм Уряду Юлії Тимошенко. Він заявляв: «новий уряд героя революції Юлії Тимошенко на диво вдається до економічної політики, яка видається соціалістичною та популістською».

За межами України. Помаранчевий колір став кольором політичного протесту в Росії та інших країнах экс-СРСР.

Під час інавгурації Олександра Лукашенка як Президента Республіки Білорусь від 22 січня 2011 року Лукашенко пообіцяв, що Білорусь ніколи не матиме власну версію Помаранчевої революції та грузинської Революції троянд 2003 року.

Вплив Помаранчевої революції 2004 року на імідж України. Погляд НАТО на Україну. Помаранчева революція та її наслідки значно змінили погляд НАТО на Україну та змінили відносини між Україною та НАТО. Помаранчева революція була викликана фальсифікацією виборів режиму Кучми під час президентських виборів. Після демократично обраного президента Ющенка, надії на членство України в НАТО наблизилися до реальності. 20 квітня (2005 року) Генеральний секретар НАТО Яап де Хооп Схеффер заявив в інтерв'ю Financial Times, що «стандарти членства можуть бути набагато легше виконаними урядом Ющенка, ніж колишнім урядом Кучми». Україну можна пояснити зміною іміджу держави в очах Альянсу. З перших днів свого президентства Ющенко неодноразово заявляв, що єдиним варіантом для розвитку України є повна економічна та політична інтеграція до ЄС і НАТО. Під час своїх візитів до західних держав він звернувся з проханням підтримати українські зусилля. Чітке зовнішньополітичне мотивування, відданість євроатлантичному курсу для розвитку України як

незалежної держави та внутрішні реформи для боротьби з корупцією змінили імідж України..

З практичної точки зору, мета української інтеграції в НАТО мала чіткі шанси на успіх завдяки політиці Альянсу відкритих дверей. Як заявив журналістам Генеральний секретар НАТО Яап де Хооп Схеффер у квітні 2005 року, НАТО та його держави-члени готові зробити все можливе, щоб допомогти Україні досягти своїх цілей.

Внутрішньо політична нестабільність України. Помаранчева революція є частиною популярної хвилі демократизації у Східній Європі. Політична нестабільність в Україні після революції виникла в результаті боротьби за владу між політичними групами, які пропагували ідеї революції і демократичних перетворень. «Помаранчева коаліція», що прийшла до влади після революції, але згодом розпалася, складалася з чотирьох основних політичних угруповань: партія «Наша Україна» (за підтримки Ющенка), Блок Юлії Тимошенко (на чолі з Юлією Тимошенко), Соціалістична партія (на чолі з Олександром Морозом) та Партією промисловців і підприємців України (на чолі з Анатолієм Кінахом). Відразу після президентських виборів Ющенко сформував уряд помаранчевої коаліції, призначивши представників чотирьох політичних груп. Проте всі чотири негайно висловили невдоволення пропорційним значенням своїх міністерських повноважень. Зусилля Президента щодо посередництва і возз'єднання коаліційного уряду були невдалими. Як наслідок, уряд Ющенка був звільнений після семи місяців. Таку політичну нестабільність НАТО не може ігнорувати. Незважаючи на те, що новий український уряд забезпечив стійкий потік реформ, орієнтований на інтеграцію в НАТО, керівництво Альянсу було стурбоване політичною нестабільністю. Цю тему розглядали такі вчені, як Валерій Смолій, Геннадій Боряк, Віктор Даниленко та інші.

Революція та інтернет-форумне життя. Вперше словосполучення «Помаранчева революція» в інтернет-просторі ймовірно вжив Олександр Сіромаха 25 жовтня 2004 року на форумі сайту «Майдан», звідки швидко розповсюдилось по інтернет-простору.

Помаранчева революція зачепила багато шарів думки та почуття. З жовтня 2004 р. по березень 2005 р. на різних форумах відбувалося жваве спілкування з цього приводу.

Відзначення. 2005 року Президент України Віктор Ющенко указом 22 листопада (день початку Помаранчевої революції) заснував державне свято «День Свободи». 30 грудня 2011 року Президент України Віктор Янукович указом № 1209/2011 скасував День Свободи, перенісши святкування на 22 січня та об'єднавши таким чином зі святом Дня соборності. Президент Янукович заявив, що він переніс «День Свободи» через «численні звернення від населення». Однак 13 листопада 2014 року Президент України Петро Порошенко запровадив свято під офіційною назвою «День Гідності та Свободи» — на відзначення Помаранчевої революції та Євромайдану.

3. Євромайдан.

Євромайдан (також Єврореволюція, Революція гідності) — національно-патріотичні протестні акції в Україні, передусім проти корупції, свавілля правоохоронних органів та сил спецпризначення, а також на підтримку європейського вектору зовнішньої політики України.

Протести розпочалися 21 листопада 2013 року як реакція на рішення Кабінету Міністрів України про призупинення процесу підготування до підписання Угоди про асоціацію між Україною та

Євросоюзом і значно поширилися після силового розгону демонстрації в Києві вночі 30 листопада. Протести, які з кінця 2013 року відбувалися у формі мітингів, демонстрацій, студентських страйків та силова протидія протестам із боку влади призвели до відкритого силового протистояння, яке надалі переросло у Революцію гідності.

Передумови. З часу приходу Януковича до президентської влади в 2010 році та узурпації ним Конституції постійно зростали протестні настрої, про що, зокрема, 7 лютого 2014 року сказав міністр МВС Захарченко — «Кілька цифр для прикладу. Тільки за останні два роки в країні зафіксовано 328 тис. масових заходів, в яких загалом взяли участь понад 100 млн осіб. І в багатьох випадках порядок забезпечували саме підрозділи „Беркута“ і внутрішні війська».

Зростання протестних настроїв у суспільстві фіксувалися багатьма соціологами. Як зазначали фахівці: «Порівняно з жовтнем 2012 року, кількість людей, які готові виходити на вулиці, зросла на 5 % і значно зменшилась кількість тих, хто точно не збирається протестувати, — з 51 до 36 %». Разом із тим, за соціологічними опитуваннями на листопад 2013 р. підтримка українцями вступу до Митного союзу і до Європейського союзу була майже рівною, з мінімальною перевагою прихильників МС, підписання Угоди про асоціацію підтримувала меншість мешканців України (хоча у вересні 2013 р., за іншої постановки питання 49 % опитаних підтримували підписання Угоди про асоціацію, при 31 % проти).

21 листопада 2013 року, за кілька днів до Вільнюського саміту східного партнерства, Кабінет Міністрів України вирішив призупинити процес підготування до укладання Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом. Розпорядження про це офіційно оприлюднив Прем'єр-міністр України Микола Азаров.

У відповідь на торговельну експортну блокаду України Росією Кабінет Міністрів доручив міністерствам та відомствам «вжити заходів, ... спрямованих на розвиток торгівлі, виробничої кооперації та обмін технологіями з державами-членами СНД». За словами Миколи Азарова, це рішення зумовлено неможливістю проведення модернізації економіки в стислі терміни для підтримання конкуренції з європейськими виробниками, яка виникне в разі підписання Угоди, збільшенням зовнішніх боргів України, зокрема перед МВФ та неврегульованими торговельними відносинами із Російською Федерацією.

Крім того, Верховна Рада України вчасно не ухвалила євроінтеграційні закони (про прокуратуру, зміни до виборчого законодавства та лікування ув'язнених за кордоном), які були умовою підписання Угоди про асоціацію України з ЄС.

Вимоги. Вимоги, прийняті Євромайданом 24 листопада 2013 року. 24 листопада 2013 року відбувся найбільший мітинг опозиції за період президентського правління Януковича, колони мітингарів розтяглися на увесь Хрещатик (від Бульвару Шевченка до Європейської площі) — за оцінками опозиції, мітинг зібрав до 150 тисяч осіб, за оцінками міліції — 50 тис. осіб. Цей мітинг одноголосно прийняв «вимоги Євромайдану»:

- 1) Відставка уряду Азарова за зраду національних інтересів.
- 2) Проведення 27 листопада (тобто до саміту у Вільнюсі) позачергової сесії Верховної Ради, на якій повинні бути прийняті всі необхідні євроінтеграційні закони, зокрема й закон про звільнення Юлії Тимошенко. У разі неприйняття вказаних законів Євромайдан вимагає розпуску парламенту і проведення позачергових виборів.
- 3) Майдан вимагає від Януковича скасувати рішення про призупинення підготовки до асоціації з ЄС, звільнити Тимошенко, підписати «Угоду про

асоціацію України та Євросоюзу» на саміті у Вільнюсі. У разі не підписання «Угоди про асоціацію» Майдан вимагає імпічменту Януковича за зраду національних інтересів.

4) Також Євромайдан: — звертається:

- до країн Заходу із закликом — запровадити персональні санкції проти Януковича та представників його влади з боку Заходу;
- до керівництва ЄС із закликом — не закривати Україні двері в Європу, створити умови для підписання асоціації після зміни влади в Україні.

Петиції до уряду США. 27—28 листопада 2013 року «5 телеканал» повідомляв, що в рамках вимог про «персональні санкції Заходу проти Януковича» проводиться збір підписів під петицією до уряду США (для того, щоб уряд США розглянув будь-яку петицію, вона повинна зібрати 100 тисяч підписів за 30 днів). На сайті Білого Дому зареєстрували 6 петицій стосовно України, зокрема, отримали найбільшу підтримку петиції:

- Накласти особисті санкції проти президента України Віктора Януковича і членів кабінету міністрів України. Дата створення: 26 листопада 2013 року. За 2,5 доби петиція збрала необхідні 100 000 підписів.
- Підтримайте народ України у мирному поваленні нинішнього уряду. 29.11.2013. На 9.12.2013 доби збрала 69 400 підписів.
- Введіть санкції щодо всіх великих капіталів, що походять з України і державних позик України^[недоступне посилання з серпня 2019]. 28.11.2013.

Три інші петиції щодо України (запропоновані 29—30 листопада 2013) поки що отримали меншу підтримку.

Інші вимоги. 24 листопада 2013 року понад 20 000 львів'ян поставили свої підписи під зверненням, в якому, окрім підтримки євроінтеграційного

курсу, відставки президента та уряду, йшлося про недовіру голові Львівської ОДА, генералу міліції Олегу Салі.

25 листопада студенти Івано-Франківська оголосили вимогу щодо відставки міністра освіти та науки Дмитра Табачника, скасування платних послуг у закладах вищої освіти, і дотримання положення про цілодобовий доступ студентів до гуртожитків.

«План Б». Повернення до легітимної Конституції. Починаючи з 14 грудня 2013 року «головною вимогою Євромайдану» стало повернення до легітимної Конституції (тобто в редакції від 8.12.2004). Відновлення Конституції дозволяло сформувати Уряд не свавіллям президента, а на законних підставах у Верховній Раді України; а також дозволяло провести перевибори президента та парламенту, тоді як Януковича звинуватили в «узурпації конституції»^[52]

Заклики у соціальних мережах. За твердженням ВВС, уперше слово «Євромайдан» використали 21 листопада у соціальній мережі. Одразу хештег #Євромайдан потрапив до трендів Twitter. До 22 листопада його використали понад 21 000 раз, коли акції вже проводились у Донецьку, Івано-Франківську, Луцьку, Ужгороді та Львові.

Під час Помаранчевої революції важливу роль у координації й організації протестувальників зіграли мобільні телефони. В умовах контролю інформаційного простору з боку влади за допомогою SMS вдалось зібрати велику кількість людей. Підняти людей на протестні акції 2013 року допомогли соціальні мережі.^[53]

Першою на знак протесту на Майдан Незалежності вийшла журналіст «5 каналу» Інна Неродик із подругою Ольгою Іжик, про що повідомила у своєму Фейсбуку. За повідомленнями деяких ЗМІ, масово люди

відгукнулися на заклик журналіста Мустафи Найєма у соціальній мережі Facebook виходити на Майдан Незалежності. Звернення опубліковано на персональній сторінці Найєма 21 листопада о 19:55.

Протестувальники швидко відгукнулись на заклики до організації Євромайдану. Хвиля протестів прокотилась Україною та світом.

За оцінкою української служби Deutsche Welle, станом на 28 листопада на всеукраїнський страйк вийшли десятки тисяч українських студентів.

Наступною акцією, про яку учасники Євромайдану повідомили у соцмережах, стало поширення інформації про збір підписів під петицією до Президента США Барака Обами з вимогою ввести санкції проти В. Януковича та членів українського уряду. Від 26 листопада до 6 грудня під цією петицією зібрали понад 135 тисяч підписів. 29 листопада на сайті Білого дому з'явився текст ще однієї петиції, у якій уряд США закликають допомогти українцям у мирному поваленні чинного уряду. За добу підписалось понад 30 000 осіб.

4 грудня громадська організація «Економічний спротив» в соціальній мережі розгорнула кампанію бойкоту бізнесу, що належить членам Партії Регіонів. Метою акції є «зменшити кошти, що прямо або непрямо йдуть на утримання „Беркуту“ і тітушок, змусити членів Партії Регіонів вийти з цієї злочинної партії». Серед заходів організатори закликали:

- 1) максимально уникати співпраці з владою та членами Партії Регіонів.
- 2) не сплачувати або затримувати сплату податків.
- 3) зняти депозити й закрити рахунки в банках сім'ї Януковича, членів Партії Регіонів.
- 4) не купувати товарів виробників, які належать регіоналам тощо.

Перші дні (21—23 листопада). Акції 21 до 23 листопада акції пройшли без використання політичної символіки.

21 листопада. Перший «Євромайдан» почався саме зі столиці України — Києва. На Майдані Незалежності люди почали збиратися близько 22:00 і до кінця доби учасників мітингу нараховувалось близько 1500 осіб. На Майдан прийшли журналісти, громадські активісти, опозиційні політичні лідери. Стали з'являтися міліція та посилені загони Беркуту. Частина активістів пішла під Адміністрацію Президента України, після чого повернулась на Майдан Незалежності. Люди вирішили лишатися на ніч. Цього дня суд ухвалив рішення заборонити встановлення наметів, кіосків, навісів під час проведення акцій на Майдані Незалежності, вулиці Хрещатик та Європейській площі до 7 січня 2014 року. Цього дня з'явилась інформація про те, що небайдужі люди вийшли на «євромайдани» також у Донецьку, Івано-

Франківську, Луцьку, Львові, Харкові, Хмельницькому та Ужгороді.

22 листопада. З ночі з 21 на 22 листопада у Києві на Майдані Незалежності лишалася частина активістів. З другої половини дня 22 листопада кількість людей знову стала рости. Вдень на місці мітингу встановили металеве огородження та різдвяні кіоски. Станом на 14:30 туди вивели Беркут. Близько 21:00 міліція перешкодила спробі активістів встановити намети, через що відбулися сутички. Пізніше також повідомили про підбурювання сутичок провокаторами. Увечері тривав мітинг, на який зібралося близько 3—5 тис. людей.

22 листопада з'явилась інформація про поширення фальшивих повідомлень про нібито «провал» Євромайдану, в яких були заклики розходитися по домах. Такі повідомлення розсилалися нібито від імені УДАРу.

Цього дня «євромайдани» відбулися також у Вінниці, Донецьку, Кривому Розі, Львові, Сумах, Харкові та Чернівцях.

23 листопада. Ранок 23 листопада в Києві на Майдані Незалежності розпочався зі штовханини з міліцією, яка намагалася відтіснити мітингувальників, розширивши площу навколо місця встановлення новорічної ялинки.

У ніч з 22 на 23 листопада у Миколаєві на місцевому «Євромайдані» відбулися сутички з міліцією, яка спробувала знести два намети демонстрантів.

В інтернеті стала з'являтися інформація про те, що Партія регіонів та Український вибір збирають людей для участі у мітингах та для здійснення провокацій за гроші. Зокрема, за інформацією ЗМІ, Партія Регіонів розпочала пошук молодих хлопців спортивної статури у Полтаві та Луганську для поїздки до Києва за 200 гривень, щоб організовувати провокації проти людей на Євромайдані. З Макіївки до Києва організовано вирушили автобуси зі студентами, яких зібрали, пообіцявши по 200 гривень кожному, для участі у масових політичних заходах, запланованих на 24 листопада на підтримку Віктора Януковича. З'являються повідомлення про відправлення автобусів із проплаченими людьми і з інших міст.

Цього дня євромайдани відбулися в низці міст України та світу.

Масові мітинги 24 листопада 24 листопада — цього дня в Києві відбулася велика хода та мітинг на Майдані Незалежності, які зібрали більше ніж 100 тисяч громадян України (противники євроінтеграції нарахували від 30 до 60 тис. учасників). За визначенням ВВС, протести стали найбільшими з часу Помаранчевої революції 2004 року.

У Львові на мітингу в підтримку євроінтеграції зібралося понад 20 тисяч учасників, основна частина яких — це студенти львівських вишів.

На Європейській площі Дніпропетровська зібралося близько тисячі протестувальників проти відтермінування підписання Угоди про асоціацію з Євросоюзом.

Цього дня в центрі Луганська, на площі біля пам'ятника Тарасу Шевченку (що у сквері Героїв Великої Вітчизняної війни), сталася сутичка між прихильниками євроінтеграції та донськими козаками, які виступають проти зближення України з ЄС. Спецпідрозділ Беркуту загородив «козаків» від євроінтеграторів. У Харкові цього дня зібралося більше тисячі харків'ян біля пам'ятника Тарасові Шевченку, щоб відстояти право підписання Україною асоціації з ЄС. У Донецьку біля пам'ятника Тарасу Шевченку, неподалік Донецької облдержадміністрації, близько 200 громадян зібралися на мітинг за підписання Угоди про асоціацію України з Євросоюзом.

У той же час Партія регіонів та Український вибір звели людей на свій анти-євромайдан у Києві, пообіцявши їм грошову винагороду. Спочатку Український вибір організував мітинг на Європейській площі, де найняті люди махали кульками з надписом «Євро=гомо». Пізніше вони змінили тактику і розташували найнятих людей у вигляді живого щита перед рядами «Беркуту» біля Кабінету Міністрів України на вулиці Михайла Грушевського та біля адміністрації президента на вулиці Банковій, щоб утримати кордони міліції виставлені проти євро-демонстрантів. За свідченнями очевидців, найнятих людей організовують у шеренги і наказують бігти на колони євроінтеграторів, щоб посіяти паніку. За свідченням очевидців, люди, яких Партія регіонів та Український вибір найняли для проплачених мітингів на 3 години, відстояли цей час, потім у більшій своїй масі порозходилися.

Близько 15:00 на вулиці Грушевського під будинком уряду відбулись зіткнення міліції з мітингувальниками. За даними столичного управління МВС, мітингарі зі «Свободи» кидали у правоохоронців якусь арматуру, запалені фаєри та каміння. Міліціонери застосували гумові кийки, слезогінний газ і світлошумові гранати для розгону натовпу. За словами очевидців, вибухові пакети у правоохоронців почали кидати «тітушки», яких потім міліція організовано завела у Кабмін через третій під'їзд. Цього дня чимало киян та гостей міста постраждали від слезогінного газу, розпиленого міліцією. За свідченням киян в інтернет-мережах, люди вдома намагаються відійти від впливу хімічних речовин слезогінної дії (слезогінний газ відносять до різновиду хімічної зброї).

Попри рішення Київського окружного адмінсуду про заборону встановлення МАФів у центрі Києва до 7 січня 2014 року, представники об'єднаної опозиції встановили 15 армійських брезентових наметів і 20 тентів «штабу європейського майдану» на Європейській площі в Києві. Комендантом наметового містечка обрано Андрія Парубія. Інформаційно-пропагандистську роботу очолить В'ячеслав Кириленко.

Українська діаспора запланувала мітинги на підтримку Євромайдану на 23—24 листопада у містах Італії, Франції, Великої Британії, Німеччини, Польщі, Чехії, Канади та США. У Празі зібралося біля сотні українців та жителів міста на свій Євромайдан. Цього дня Євромайдани відбулися також у багатьох містах світу: Німеччина - Мюнхені, Берліні; Швейцарія - Женеві; Франція - Парижі (біля Ейфелевої вежі); Англія - Лондоні (кілька сотень учасників скандували «Україна в Європу»); Норвегія - Осло; Швеція - Стокгольмі, Мальме; Угорщина – Будапешті; Литва - Вільнюсі; Грузія - Тбілісі та ін. У Відні біля колони Святої Трійці зібралося близько 150 осіб із плакатами за зближення України з

Євросоюзом. Коло Генконсульства України в Торонто 24 листопада пройшла демонстрація на підтримку Євромайдану, на якій крім представників українських організацій Канади, виступив депутат Канадського парламенту Тед Опіц, який пізніше заявив про підтримку євроінтеграції України на засіданні парламенту Канади.

Голова Львівської обласної ради Петро Колодій на мітингу на Євромайдані у Львові 24 листопада закликав громаду Львівщини до 1-годинного страйку на знак протесту проти рішення уряду призупинити євроінтеграційні процеси: «Я закликаю усіх завтра, 25 листопада, о 14.00 на одну годину припинити роботу і прийти сюди — на Євромайдан. Якщо ж хтось не має змоги долучитися до акції на Євромайдані, прошу вийти на вулиці біля своїх підприємств, щоб у такий спосіб долучитися до Всеукраїнської акції протесту та заявити про своє бажання бачити Україну в євроспільноті», — сказав він. Того ж дня 5000 львівських студентів о 20:00 влаштували мітинг на підтримку Євромайдану на площі перед головним корпусом Львівського університету Івана Франка і оголосили страйк на 25 листопада.

Громадське телебачення вело телемарафон (онлайн-трансляцію) перебігу подій Євромайдану в Києві. Українські телевізійні канали (як-от Перший національний, Інтер) інформацію про перебіг Євромайдану не транслювали. Основну інформацію про ці події громадяни могли загалом знайти лише в інтернет-виданнях. «Перший канал» російського телебачення на замовлення влади Російської Федерації продовжує випускати в ефір «страшилки» про кризу в країнах Європи після їх євроінтеграції.

Близько 23:20 спецпідрозділи Беркуту в кількості понад 1000 бійців розпочали штурм Євромайдану на Європейській площі в Києві із застосуванням сльозогінного газу. Повідомляється про жорстокі сутички з

міліцією і десятки заарештованих. З лідерів опозиції серед мітингувальників є лише Юрій Луценко.

Під час нападу «Беркуту» на Європейську площу на Хрещатику зникло освітлення. Попри це, прихильники євроінтеграції України відбили дві атаки силовиків і відтіснили їх у бік готелю «Дніпро».

Напередодні саміту у Вільнюсі (25—27 листопада). 25 листопада — Станом на 00:10 25 листопада наметове містечко на Європейській площі продовжує жити. Там перебуває близько 300 прихильників євроінтеграції України. Відновлено рух автотранспорту на Хрещатику та Європейській площі. На Майдані незалежності перебуває близько 600 осіб.

Опозиція збирається розпочати в понеділок о 8 ранку пікетування Кабінету Міністрів із вимогою відставки уряду на чолі з Миколою Азаровим.

Учасники Євромайдану в Тернополі оголосили 25 листопада о 12:00 на Театральній площі початок загальноміського страйку.

Рано вранці міліція знесла намети та затримала протестувальників на Євромайдані в Одесі.

26 листопада. Цього дня студенти КНУ ім. Шевченка та НаУКМА вийшли на перший попереджувальний студентський страйк. Студенти Києво-Могилянської академії у кількості близько 1 500 вирушили колоною до КНУ ім. Шевченка, де об'єдналися зі студентами останнього вишу. Після нетривалого мітингу у парку Шевченка, разом рушили на Майдан Незалежності.

На Майдані Незалежності перед студентами, які оголосили страйк на підтримку підписання Угоди про Асоціацію з ЄС, виступив депутат Європейського парламенту від Польщі Павел Коваль. «Ви стійте тут за свій

край, а ми про вас не забудемо», — наголосив він. Цього ж дня за рішенням лідерів об'єднаної опозиції у Києві відбулось об'єднання двох майданів в один. Намети і сцену на Європейській площі демонтують та частково перебазовують на майдан Незалежності, куди також групами переходять мітингувальники. До 23:00 об'єднання двох Євромайданів закінчили. Того ж дня з підтримкою перед протестувальниками виступає голова Сейму Литовської Республіки Лорета Граужінене.

Цього дня на студентів-агітаторів напали «тітушки» біля Київського національного економічного університету, які пізніше виявилися охоронцями закладу освіти.

Ввечері, на заклик Ю. Тимошенко учасники «партійного» Євромайдану припинили акцію протесту на Європейській площі і, прибравши партійну символіку, приєдналися до протестувальників на Майдані незалежності, які проводили акцію під гаслом «Без політиків», таким чином створивши єдиний Євромайдан.

27 листопада. Цього дня відбувся попереджувальний студентський страйк. Декілька колон учасників, що формувалися біля КНУ ім. Шевченка, КПП та НаУКМА, обійшли повз десятки вишів Києва, закликаючи студентів виходити на страйк. Керівництва цих трьох вишів раніше підтримали проведення студентського страйку. Всі колони вийшли на Євромайдан. Студенти НМУ ім. Богомольця, НУХТу зіштовхнулися з перешкоджаннями та/або погрозами з боку керівництва університетів.

За вказівкою голови КМДА Олександра Попова, бійці МНС встановили на Майдані Незалежності великий армійський намет для обігріву мітингувальників. Ночувати в ньому не дозволять, можна лише зігрітися біля буржуйки та скуштувати гарячої їжі. Заявлено, що працюватиме цей

пункт обігріву буде цілодобово. Поруч чергуватиме карета швидкої допомоги.

Близько 15 000 студентів з 12 університетів вирушили з Майдану Незалежності вирушили до Адміністрації Президента, аби вручити звернення з вимогою підписати Угоду про асоціацію з ЄС. Після цього колона рушила назад до Євромайдану.

Під час саміту у Вільнюсі (28 і 29 листопада). 28 листопада. Цього дня відбувся загальний студентський страйк. Декілька колон студентів із десятків різних вишів Києва об'єдналися у парку Шевченка, після чого рушили на Майдан Незалежності. Керівництва декількох вишів знову не випустили студентів на страйк. Біля НМУ ім. Богомольця, після того як охорона зачинила хвіртку навпроти центрального входу, близько 150 студентам вдалося пройти через бокові ворота на територію закладу, де вони влаштували пікет.

Увечері на Євромайдані відбувся великий мітинг. Участь у заході взяли лідери трьох опозиційних партій, а також ексглава МВС Юрій Луценко, які виступили приблизно о 19:00. Опозиційні лідери пояснили, що у Верховній Раді будуть вимагати дострокових виборів.

Силовий розгін Євромайдану 30 листопада. У ніч проти 30 листопада начальник ГУМВС України в Києві Валерій Коряк віддав безпосередній наказ про застосування сили під час розгону Євромайдану в Києві. Близько 4 години ранку, коли на Майдані Незалежності залишалося близько 400 протестувальників, площу оточили озброєні бійці «Беркуту» із двох областей України (Чернігівської і Луганської) та Автономної республіки Крим та силою витіснили людей із площі. Під час розгону мітингувальників бійці «Беркуту» застосовували вибухові пакети, били людей кийками, скидали людей на землю з постаменту монумента

Незалежності та давили ногами. Серед мітингувальників багато поранених. За повідомленням Reuters, серед постраждалих були також оператор і фотограф цієї агенції.

До 4:27 бійці «Беркуту» повністю оточили площу, витіснивши учасників Євромайдану та пропустивши комунальників нібито для встановлення Новорічної ялинки. Близько 5 ранку «Беркут» зачищав Хрещатик, б'ючи кийками та нецензурно лаючи присутніх там громадян.

У соціальних мережах цю ялинку охрестили Кривавою ялинкою та закликали не святкувати біля неї та не кататися на ковзанці, «яку заливають на крові мітингувальників».

Інші події 30 листопада. За інформацією тернопільської газети «За Збручем» на західні області України виїхали автобуси із «Беркутом» з Криму та з Києва.

Один із дописувачів газети повідомив, що за його даними на Івано-Франківськ, Тернопіль і Львів відправлено дуже багато беркуту з Донецька і Києва і так званих «тітушок». Їм дали наказ розганяти і бити всіх (дітей, жінок, і старших людей), а ще наказали прибрати всіх активістів Євромайдану. Також українська влада готує армію до військових дій, звозять зброю і готують навіть танки.

Масові протести 1 грудня. Події ночі 30 листопада обурили громадськість. Лідери опозиції на Михайлівському майдані оголосили план подальших дій, а активісти подали заявку на проведення мітингів у центрі Києва. Київська міська державна адміністрація, очолювана членом Партії регіонів О. Поповим, звернулася із позовом до окружного адміністративного суду Києва про заборону проведення акцій протесту на Майдані

Незалежності, Європейській площі, вулицях Банкова, Грушевського, Богомольця з 1 грудня 2013 року до 7 січня 2014 року, який був задоволений.

О 12:30 дня люди зібрались на Всеукраїнське віче. Хода розтяглась від парку Шевченка до Майдану Незалежності.

Міліція, яка заблокувала напередодні підступи до Майдану Незалежності, відступила. За даними ВВС, до акції долучилось до півмільйона протестувальників. Заходи відвідали європейські дипломати: віцепрезидент Європарламенту Яцек Протасевич, колишній глава Європарламенту Єжи Бузек та колишній глава польського уряду, лідер партії «Закон і справедливість» Ярослав Качинський.

Захоплення приміщення КМДА. Близько 13:00 організована група з 50—60 осіб у масках і касках, з битками та палицями увірвалася до приміщення КМДА, зламавши двері та розбивши вікна. Групу очолювала Тетяна Чорновол, яка закликала захопити будівлю для унеможливлення її підпалу. Міліція не чинила спротив атакувальникам, однак спробу затримати здійснили самі мітингувальники, в результаті чого нападники втекли, а приміщення зайняли мирні мітингувальники. Згодом депутати від «Свободи» заявили: «Ми просто сюди прийшли повернути нашу комунальну власність собі й забезпечити штаб революції».

Спроба повалення пам'ятника Леніну. Того ж дня група із 20—30 молодиків спробували завалити пам'ятник Леніну, але були відбиті силовиками. В цей час підійшли до того місця подій депутати Свободи та журналісти телеканалу «Громадське ТБ». В ході інциденту депутати та один із силовиків дістали поранення. Після цього пам'ятник був оточений посиленням загоном «Беркуту».

Створення Штабу національного спротиву. Того ж дня опозиційні сили створили Штаб національного спротиву (ШНС) — координаційний центр Євромайдану, що був розташований у Будинку профспілок. Головними вимогами штабу стали відставка Кабміну, а також проведення позачергових виборів президента й уряду. Для реалізації цих цілей проголошений був заклик до загальнонаціонального страйку. Згодом, О. Тягнибок озвучив намір перенести штаб до будинку Адміністрації Президента, який, однак не був втілений.

Події біля Адміністрації Президента України. О 12:00 на вул. Банкову у внутрішній двір через ворота арки між будинками № 6 та № 8 на двох білих автобусах завезли «тітушок» у кількості близько 50—60 осіб. Близько 14:20 розпочався штурм біля будівлі Адміністрації Президента — група молодиків закидала працівників міліції брукняком і фаєрами, робились спроби прорвати ланцюг силовиків за допомогою екскаватора, захопленого із включеним двигуном на вулиці Інститутській^[168]. Представники опозиції, зокрема Петро Порошенко, закликали людей не піддаватись на провокації й не йти на штурм, але отримали у відповідь образливі вигуки російською мовою.

Приблизно о 16:30 «Беркут» перейшов у наступ. За повідомленням Громадського телебачення, під час розгону постраждали кілька журналістів, що висвітлювали події. Затриманих приводили у двір Адміністрації Президента, де над ними чинили знущання та насильство. «Беркут» також увірвався у будинок письменників України, де сховалось кілька учасників, яких жорстоко побили.

Існують докази того, що події біля Адміністрації президента були спланованою провокацією влади, узгодженою з силовими структурами, про що свідчать такі факти:

- Частину невідомих під будівлю АП привів Корчинський, який ще до того часто характеризувався як відомий провокатор, якого колишні соратники по УНСО підозрюють у роботі на спецслужби (ще з часів СРСР).

- Шлях для трактора, який був використаний при штурмі, був заздалегідь очищений, що підтверджується відеозаписом із камер постійної відеотрансляції й він не був затриманий при дорозі до АП.

- Майже 3 години під час цих подій рядом за рядами внутрішніх військ знаходились підрозділи «Беркуту» і вони не робили ніяких спроб відбити трактор у нападників.

- Під час штурму з вікон Адміністрації Президента велася зйомка відео, яке потім передали й тиражували російські ЗМІ. Також проводив зйомку російський блогер з кабінету, розташованого в сусідній будівлі.

- Після цих подій «націоналісти» відпочивали і робили фото «на згадку» в приміщенні, яке дуже нагадує вестибюль одного зі входів Адміністрації Президента.

- Деякі «націоналісти» під час подій вільно переходили через ряди внутрішніх військ і повертались назад, що зафіксовано на відео.

- Потім учасники нападу дружно, як по команді, залишили територію, і зразу ж почався наступ «Беркуту» з масовим побиттям журналістів.

Продовження протестів, 2—7 грудня. 3 грудня.

При голосуванні у Верховній Раді України про відставку уряду Миколи Азарова «За» проголосувало лише 186 народних обранців і відповідно уряд дії якого призвели до народного протесту за рішенням депутатів залишився працювати. За відставку уряду проголосував лише один представник ПР, фракція комуністів була присутня у повному складі, але не взяла участі у голосуванні, оскільки не була згодна з формулюванням підстав відставки в опозиційному проєкті, й мала власний проєкт. Також від народного депутата

України Жванії Д. В. до Голови Верховної Ради України надійшла заява з проханням вважати результатом його голосування — «За».

Фракція	За и	Прот ся	Утримало	Не голосува ло	Відсут ні
Партія регіонів	1	5	12	100	87
ВО «Батьківщина»	90	0	0	0	0
УДАР	42	0	0	0	0
ВО «Свобода»	36	0	0	0	0
Комуністич на партія України	0	0	0	31	0
Позафракці йні	17	0	0	4	17
Загалом	186	5	12	135	104

Відповідно до закону, ініціювати відставку уряду Азарова 2013 року вже не можна.

4 грудня. Зранку 4 грудня 2013 року відповідальність за штурм Адміністрації Президента на вул. Банковій взяла на себе Соціал-національна асамблея, зазначаючи, що це була стихійна акція, оскільки вони «прийшли

захищати людей, оскільки після розгону Майдану в людей назбиралася ненависть до влади», а також повідомивши, що «КмДА та Будинок Профспілок були зайняті ними»^[179]. Фактично ж, зайняті ці будівлі ними не були, але частину помешкань таки зайняла пізніше опозиція.

Базувалося це свідчення Азарова на змонтованому й урізаному відеозапису, яке розповсюдила пресслужба МВС України, аби спотворити факти, хоча повна версія відеоматеріалу свідчить про протилежне — наступ силовиків на мирних мітингувальників почався раніше біля колони Незалежності, а не біля пам'ятника засновникам Києва, де розміщувались активісти «Правого сектора» (представники різних націоналістичних організацій), і які дійсно почали чинити справедливий спротив проти насильства і масових знущань.

Ближче до вечора три Президенти України — Леонід Кравчук, Леонід Кучма та Віктор Ющенко висловлюють свою солідарність із мирними громадянськими діями сотень тисяч українців.

5 грудня. Петро Порошенко передав у Генпрокуратуру докази того, що штурм Адміністрації був організованою провокацією, зокрема відеозапис в'їзду у двір Адміністрації Президента автобусів з «тітушками».

На Майдані Незалежності, неподалік від стели, встановили каплицю-намет, зверху височить хрест, а всередині є престол, ікони, свічки; каплиця почала діяти зі старань декана Київського УГКЦ отця Ігоря Онишкевича.

6 грудня. Мітингарі з організації Демократичний Альянс почали лежачий протест під Генпрокуратурою. Протест проводиться на підтримку вимоги звільнити дев'ятох хлопців, заарештованих Шевченківським районним судом 3 грудня на 60 днів за підозрою в організації масових заворушень у Києві 1 грудня, шляхом зняття з них підозри, на що

генпрокурор має право згідно з пунктами 7, 9, 13 та 15 статті 36 Кримінального Кодексу України.

Від 8-ї години ранку активісти з Майдану лежать на всіх входах до ГПУ таким чином, що зайти в будівлю можна було, лише переступивши через них. «Переступили через закон — переступайте через українських громадян», — такий послання Демократичного Альянсу. Протестувальники пропонують працівникам ГПУ підписати петицію про звільнення заарештованих активістів.

«Марш мільйона», 8 грудня. На заздалегідь оголошений «Марш мільйона», або ж Народне Віче, на Майдані Незалежності в Києві зібралися за різними оцінками від кількадесят до кількох тисяч людей. Зі сцени виступали політичні, культурні й духовні діячі. Зокрема Ю. Андрухович зачитав «звернення 5/12», адресоване як владі, так і опозиції. Голова політради ВО «Батьківщина» О. Турчинов зі сцени оголосив намір блокувати решту урядових будівель та встановлювати наметові містечка на вулицях урядового кварталу. Опозиція дала Януковичу 48 годин на виконання вимог Майдану, пообіцявши блокувати його резиденцію Межигір'я.^[188] По завершенні офіційної частини заходу мітингувальники рушили на вулиці урядового кварталу, де створили та збудували кілька блокпостів та барикад, зокрема на вул. Грушевського, Лютеранській, Круглоуніверситетській та перехресті Шовковичної і Богомольця.

Надвечір кілька невідомих активістів під мовчазне спостереження міліції ручним способом із застосуванням тросів повалили пам'ятник Леніну на бульварі Шевченка на Бесарабці в Києві.

Охорона Євромайдану затримала провокатора, який намагався розпочати бійку з представниками міліції. Ним виявився

капітан УДО Литвак Іван Олександрович, який мав при собі спецзасоби (рацію та табельну зброю) і підтвердив, що під час затримання він перебував при виконанні службових обов'язків. Озвучити отриманий від свого керівництва наказ він відмовився.

Український журналіст Віталій Седюк у прямому ефірі новин «Росія 24» на Майдані в Києві передав телеканалу «Росія 24» і Кисельову «Оскар» за брехню.

Продовження протестів, 9—13 грудня. 9 грудня. «Тигр» та внутрішні війська близько 10:00 силою прорвали блокаду військової частини у Василькові, де місцеві мешканці з 4 грудня безперервно блокували автобуси зі спецпризначеннями. Внаслідок прориву блокади влада змогла привезти в центр столиці 18 одиниць військової техніки та автобуси з військовослужбовцями та спецпризначеннями.

Після появи підкріплення близько 11:30 МВС оголосило про закриття станцій метро «Театральна», «Хрещатик» та «Майдан Незалежності», за офіційною версією через мінування^[199]. Щойно підземне транспортне сполучення з Майданом закрили, новоприбулі силовики почали перекривати шляхи до Хрещатика та Майдану Незалежності (з боку Михайлівської вулиці). Метро до кінця дня працювало з перебоями, «Хрещатик» і «Майдан Незалежності» відкрили лише близько 19:00 (протягом 7 годин, за офіційною версією, перевіряли на наявність вибухівки), проте вже о 22:00 станція «Хрещатик» була знову закрыта (за офіційною версією — через загрозу вибуху). На думку мітингувальників, ці дії насправді були підготовкою до штурму Майдану.

Із настанням темряви близько 16:30 внутрішні війська та спецпризначенці розпочали атаки на блокпости та барикади Євромайдану в урядовому кварталі, першою була розібрана барикада біля будинку уряду.

10 грудня. До 4 години ранку 10 грудня спецпризначенці знищили всі барикади в урядовому кварталі. Зокрема, були знищені барикади на розі вулиці Грушевського і Кріпосного провулка та на вулиці Богомольця, та на вулиці Лютеранській. У більшості випадків силовики оточували барикаду, після чого тітушки за ігнорування їх дій силовиками починали трощити табір. У сутичках постраждали близько 10 мітингувальників.

11 грудня. У ніч проти 11 грудня силовики спробували штурмувати Євромайдан. Наступ розпочали о 1 годині ночі з боку вулиць Інститутської та Європейської площі, після 3-ї ночі здійснювалися також спроби штурму КМДА. В цей час дзвони Михайлівського золотOVERXOго задзвонили тривогу, зі сцени Майдану, оточеної силовиками, звучали заклики до киян прийти на допомогу, зокрема виступали Руслана Лижичко, Юрій Луценко, Віталій Кличко, Святослав Вакарчук. Завдяки трансляції подій через інтернет, тисячі киян вийшли на допомогу протестувальникам, завдяки чому до 9 ранку периметр Євромайдану вдалося стабілізувати, а до 11-ї ранку нападники покинули Хрещатик.

13 грудня. 13 грудня Янукович вперше прийшов на «Круглий Стіл» з «трьома лідерами опозиції» (Яценюк, Кличко, Тягнибок), але перемови, за свідченням В. Кличка не принесли результату: «Красиво знову говорили про ті проблеми, які є, про вимоги, які їх вирішити. Але конкретні кроки — звільнення затриманих, покарання винних, відставка уряду — жодного з цих питань не було вирішено».

«Антимайдан» і «День гідності», 14 – 15 грудня. На вихідні дні, 14—15 грудня, заплановано проведення масштабного провладного мітингу.

Як повідомляє ZN.UA, посилаючись на джерело в РНБО, керівництво країни поставило перед Міністерством оборони та іншими відомствами завдання забезпечити проведення масштабного провладного мітингу на протипагу Євромайдану.

У четвер, 12 грудня, в ЗМІ появились повідомлення про підготовку владою масштабних провокацій із людськими жертвами під час проведення провладного мітингу, яка буде використана як привід для силового придушення Євромайдану. За словами блогера, витік інформації був санкціонований впливовою особою, яка проти такого розвитку подій. Про реальність підготовки такого сценарію подій заявило кілька політиків і політичних експертів, вказувалося також на можливу причетність до підготовки цих подій і російської влади. Віктор Балого оприлюднив три документи СБУ, один із них, датований 10 грудня рівень терористичної загрози характеризує як «потенційну» і продовжує її дію до 31 грудня 2013 р. Ці дані політик розцінив як свідчення того, що в ці вихідні провокації з використанням зброї та вибухівки можуть стати реальністю і що з перших днів влада активно готує «теракт», який розв'яже їй руки для використання ще більшої сили.

Опозиція оголосила про проведення народного віча 15 грудня о 12 годині. За словами Яценюка, «основне питання порядку денного Народного віча, яке ми називаємо День гідності — не дати можливості Віктору Януковичу підписати угоду про вступ України в Митний союз».

Всеукраїнське об'єднання «Майдан», 22 грудня. Народне віче на Євромайдані у Києві 22 грудня 2013 р. ухвалило резолюцію про створення загальнонаціональної організації Всеукраїнське об'єднання «Майдан» з метою поглиблення, розширення та подальшої координації діяльності

Євромайдану. Це позапартійна громадська організація, члени якої брали або братимуть участь у Євромайдані.

Мирний автопробіг до Межигір'я, 29 грудня. 29 грудня 2013 р. організовано акцію протесту, спрямовану персонально до головних представників влади, щоб звернути їхню увагу на вимоги, висунуті Євромайданом та опозицією.

В акції взяла участь велика кількість автомобілістів, велосипедистів та людей без транспортних засобів, яких брали до себе власники автомобілів, щоб разом, організованою колоною дістатись місця призначення та влаштувати мітинг. Учасників було настільки багато, що автоколона розтягнулась на кілька кілометрів.

Серед учасників акції були лідери опозиції — Віталій Кличко, Арсеній Яценюк та Олег Тягнибок, депутати — Олександр Бригинець, Андрій Парубинець, письменники — Юрій Андрухович, Андрій Любка та Сергій Пантук. Також автоколону супроводжував невеликий автобус з учасниками самооборони з Євромайдану для підтримки безпеки акції.

У Нових Петрівцях дорогу до резиденції президента перекрили два автомобілі ДАІ та КАМАЗ. Але учасникам вдалось прибрати ці автомобілі зі шляху і продовжити рух. За 300 метрів до будинку Віктора Януковича мітингувальників зустріла стіна з автобусів та внутрішніх військ. Проте агресії ні з боку військ, ні з боку мітингувальників не було. Як і планувалось, акція пройшла мирно та без інцидентів.

На акції виступили політики, лідери опозиції, громадські активісти та інші учасники акції. Пізніше акція вирушила до будинку Віктора Медведчука, а потім Миколи Азарова.

Масові арешти учасників протестних акцій. 5 грудня 2013, у відповідь на масові арешти — група протестувальників прийшла під генпрокуратуру, хлопці лягли на ступені генпрокуратури, аби працівники генпрокуратури «переступали через них» — акція називалася «Переступили через закон — переступайте через українських громадян».

З початку протестів (22.11.2013) майже щодня міліція здійснювала затримання активістів по всій Україні, ось деякі пам'ятні арешти, які потрапили у випуски телевізійних новин :

- 24 листопада, на організаторів Євромайдану у Рівному відкрито кримінальне провадження за статтею «хуліганство», за кульки, які полетіли в небо із портретом Януковича.

- 2 грудня, у Києві ввечері міліція затримала активістів ГР «Відсіч», які поширювали листівки із закликом виходити на Майдан у гуртожитках НПУ ім. Драгоманова по вулиці Космічній. Міліціонери побили студентів та застосували проти них сльозогінний газ, внаслідок чого молоді люди отримали опіки.

- 3 грудня у Шевченківському райсуді м. Києва відбувся суд над людьми, які начебто брали участь у нападі на Беркут під адміністрацією президента. Журналіст Дмитро Гнап оприлюднив наявний у нього перелік: Остащенко Олександр, Притуленко Є. С., Превір Єгор, Гарагуц В. В., Черепко Г. А., Можненко С. Н. та Загоровка Владислав. Депутати від опозиції намагалися взяти цих хлопців на поруки, однак безуспішно. Суд заарештував на 60 днів 9 осіб за підозрою в організації масових заворушень 1 грудня.

- 5 грудня УБОЗ затримало двох активістів «Дорожнього контролю» Андрій Дзиндзю та Сергія Хаджинова. Затримання пов'язують із розслідуванням подій, що відбулися 1 грудня на вулиці Банковій

поблизу адміністрації президента^[341] Його намагалися взяти на поруки народні депутати, але марно.

- 9 грудня, ввечері спецзагонами міліції було завдано удар по партії «Батьківщина»:

- захоплено офіс партії «Батьківщини», вилучено сервери, знищено сайт партії «Батьківщина». Захоплення відбувалося вночі — озброєні силовики перелізли через паркан, вибили двері в будинок, та в окремі кімнати. Це зафіксували камери спостереження, відео виклали в youtube;

- захоплено редакцію газети «Батьківщини» — «Вечерние вести»;

- захоплено приміщення телеканалу INTV, офіс видання-сайту «Цензор.нет».

- 9 грудня у Львові затримали фотокореспондента, який був присутнім біля АП під час подій 1 грудня. Очевидець затримання: «В нього руки були за спиною в наручниках, вони його фактично волочили по землі, я чула, що він кричав люди допоможіть, я активіст, я фотограф, мене звати Олег Панас, я зрозуміла, що це мій знайомий, я його спочатку навіть не впізнала, бо він був побитий».

- 11 грудня координатору луцького Євромайдану Маї Москвич було вручене повідомлення про підозру у вчиненні нею кримінального правопорушення за ч. 2 ст. 296 ККУ (хуліганство, вчинене групою осіб) під час акції Євромайдану в Луцьку 2 грудня 2013 року, коли Москвич зі сцени заявила, що з портретів Януковича, вилучених активістами з приміщення волинської ОДА, один потрібно спалити, інший — повісити на дерево, а третій — віддати людям, щоб вони зробили з ним все, що захочуть.^[345]

- 31 грудня працівниками міліції затримано активіста донецького Євромайдану художника Євгена Насадюка та примусово доставлено до

Куйбишевського райвідділку з мотивуванням, що від його сусідів надійшла заява про розбещення ним неповнолітньої.^[346]

• 2 січня 2014 р., в соціальних мережах з'явилися десятки повідомлень від учасників Автомайдану про візити до них працівників ДАІ із запрошенням прийти для давання пояснень щодо буцімто порушень ними ДТП 29 грудня, в день акції під Межигір'ям.^[347]

Ухвалення репресивних законів проти громадянських прав. 16 січня 2014 року в Верховній Раді України з порушенням установленної процедури голосування ухвалили 10 законів, спрямованих на звуження конституційних прав і свобод громадян, а саме:

1. обмеження свободи мирних зібрань, гарантованої ст. 39 Конституції (необґрунтоване посилення відповідальності і введення додаткових обмежень);
2. обмеження свободи слова в засобах масової інформації й Інтернеті, створення тим самих умов для цензури в ЗМІ й Інтернеті;
3. реєстрації як «іноземних агентів» організацій, які отримують допомогу від закордонних організацій та громадян, введення податкових механізмів обмеження фінансової допомоги для громадської активності;
4. заборона збору інформації про майновий стан суддів, правоохоронців та членів їх родин (захист від антикорупційних розслідувань журналістами);
5. прийняття законів про екстремізм, який на думку експертів, може бути використаний проти учасників мирних протестів.

В той же день у ЗМІ появились повідомлення, що Президент підписав п'ять прийнятих Радою законів. Також у ЗМІ повідомлялось, що депутати від ПР після голосування обурились, що не знали, за які закони голосували.

Ці закони, на думку експертів, можуть відкрити шлях до масових репресій проти мирних громадян. Опозиція назвала ці події державним переворотом і путчем. Автори закону (представники Партії Регіонів) назвали голосування легітимним, а самі закони — «кодексом правової держави».

Штурм на Грушевського, 19 січня. ВВС, у Києві на Народному Вічі зібралось кілька десятків тисяч мітингувальників, що висловили своє обурення ухваленням «Законів про диктатуру». Поступово мирна акція переросла в жорстке протистояння з міліцією та внутрішніми військами.

Близько 15 години радикально налаштована група з «Правого сектора» зробили спробу штурму кордону охорони до урядового кварталу. У наслідок сутичок радикали підпалили автобус «Беркута», а самих бійців закидали камінням і петардами. Спецпризначенці застосували спецзасоби і водомет. При цьому, слід відзначити, що чинне законодавство забороняє застосовувати водомет при температурі атмосферного повітря нижче 0 °С, отож його застосували незаконно. Демонстранти Євромайдану спорудили катапульту (требушет), що був з 20 грудня 2013 р. на барикаді.

Кривавий День Соборності, 22 січня. 22 січня 2014 року під час протистоянь на вулиці Грушевського перші загиблі. Були вбиті вогнепальною зброєю Сергій Нігоян, вірмен за походженням, та Михайло Жизневський, білорус. Отримали поранення й померли наступного тижня в лікарнях Роман Сеник та Олександр Бадера.

З'являлася також інформація про загибель активіста, що впав із колонади, пізніше однак, не підтверджена.

Цього ж дня в лісосмузі в Бориспільському районі Київської області знайдено тіло Юрія Вербицького, що був викрадений з Олександрівської лікарні.

Переговори влади й опозиції. Під час переговорів із владою в середу, 22 січня, було озвучено пропозицію зібрати найближчим часом засідання Верховної Ради для скасування ухвалених 16 січня законів.

Захоплення обласних та міських адміністрацій 22—25 січня. З 22 січня по 27 січня було захоплено 10 адміністрацій. Це всі західні ОДА, крім Закарпатської, та Чернігівської з Полтавською. На півдні захоплення не відбулися. Черкаську ОДА міліція відбила і почала зачищення серед населення. Схоплено й ув'язнено близько 56 чоловік. У всіх областях проходять мітинги на підтримку Євромайдану.

Захоплення адміністративних споруд 25—26 січня. 25 січня 2014 активісти координованого Олександром Данилюком руху «Спільна справа» зайняли будівлю Міністерства енергетики та вугільної промисловості на вулиці Хрещатик, а 26 січня 2014 — будівлю Міністерства юстиції на Городецького 13 в Києві.

Події у Києві 18—20 лютого 2014 року. Фінальним і найбільш драматичним етапом революції стали події у Києві 18—20 лютого, в ході яких загинуло більше сотні протестувальників і кілька тисяч було травмовано.

Вранці 18 лютого протестувальники розпочали ходу до Верховної Ради, де депутати мали розглянути зміни до Конституції України щодо обмеження повноважень Президента. Натомість за вказівкою голови Верховної ради В. Рибка канцелярія ВРУ відмовлялася реєструвати цей документ, що викликало обурення протестувальників і призвело до зіткнень з силовиками. Спроба протестувальників боронити барикади по вулиці Інститутській і Грушевського виявились не ефективними. Протягом 18 лютого в ході

зіткнень, силовики захопили всі барикади на вулиці М. Грушевського і Інститутській, відтіснили протестувальників до Майдану Незалежності, де попри штурм силовиків із застосуванням БТР, світло-шумових гранат і помпових рушниць, протестувальники змогли утримати снігову барикаду на Хрещатику (зі сторони Європейської площі). Протестувальники, для захисту барикад від навали силовиків, застосовували бити брущатку і коктейлі «молотова». Скориставшись зупинкою силовиків на вулиці Інститутській, які очікували падіння барикади на Хрещатику, ентузіасти з піддонів і дощок з 16 до 19 години збудували ще одну (останню) барикаду по вулиці Інститутській (в межах Майдану Незалежності), яка витримала навалу силовиків. Критичною була ніч з 18 на 19 лютого. Коли силовикам вдалося захопити барикаду на Хрещатику, підпалити барикаду по вулиці Інститутській, табір протестувальників і Будинок профспілок, єдиним бар'єром між силовиками і протестувальниками, яких витіснили до сцени, розташованої на Майдані по середині між Головною і Будинком профспілок, став вогонь, який протестувальники підтримували усіма підручними засобами, а силовики гасили водометами. При цьому, як тільки силовикам вдавалося погасити «палаючу барикаду» вони намагалися прорватися до протестувальників. Штурм припинився тільки під ранок, коли у силовиків закінчились гранати і набої. Злам ситуації на користь протестувальників відбувся близько 6 ранку 19 лютого, коли на допомогу «оборонцям майдану» крізь блокаду силовиків прорвався автобус «львів'ян». Вони (близько 40 осіб) з палицями і щитами кинулись у наступ на солдатів ВВ (кілька сотень), які цепом стояли через увесь Майдан. Хтось із офіцерів ВВ крикнув: «оні с огнестрелами!», чим вчинив паніку серед солдатів. Тікаючи догори по Інститутській, солдати ВВ вторили: «бендери прорвались с автоматами!», вони зім'яли і затоптали «беркут», що з АК біг їм назустріч, сполохали табір «тітушок» у Маріїнському парку, які навіть не взувшись,

покинули його, скотившись разом із «беркутом» до Паркової алеї і Набережної, де штурмом із бійками брали автобуси, що там стояли.

Барикади на вулиці Грушевського. Вдалині видно загони «Беркуту». Зліва є напис: «На Грушевського борються не радикали, а нормальні чоловіки». 10.02.2014Восьмирічний хлопчик на барикадах у Києві. Березень 2014 року.

Протестувальникам вдалося повністю відновити контроль над Майданом Незалежності. Під час цих подій силовиками з вогнепальної зброї було вбито понад 20 осіб.

Упродовж 19 лютого протестувальники втримували позиції на Майдані Незалежності, тоді як силові структури розпочали підготовку до «антитерористичної операції». Переговори лідерів опозиції з Януковичем залишились безрезультатними. Незважаючи на блокування під'їздів до Києва та блокування роботи метрополітену, киянам та громадянам із різних міст України вдалося прийти на підтримку протестувальникам і зосередити на Майдані до 30 тисяч осіб.

Вранці 20 лютого протестувальники перейшли у контрнаступ, і попри значні втрати, змогли зайняти Український Дім, Жовтневий палац та відтіснити силовиків до урядового кварталу. Того ж дня та пізніше в інтернеті з'явилися декілька відео, на яких зображено, як силовики стріляють із вогнепальної зброї в неозброєних протестувальників на вулиці Інститутській. Ряд силовиків заявили про перехід на бік протестувальників, про вихід із партії Регіонів заявив голова КМДА Макеєнко. Після 15 години 20 лютого міліцейські підрозділи почали масово отримувати зброю та бойові набої. Загалом було видано 1000 стволів, з них 408 — тітушкам. Через те

жертв могло бути значно більше, але не було надано наказу на застосування цієї зброї.

Результати балістичних експертиз підтвердили, що до вбивств майданівців причетний міліцейський підрозділ «Беркут», оскільки, відповідно до результатів цих експертиз, між кулями, витягнутими з тіл майданівців, та зброєю міліцейського підрозділу «Беркут» виявлені збіги: ці кулі були випущені зі зброї міліцейського підрозділу «Беркут».

Злам подій. Перехід влади до протестувальників. Переломним моментом Єврореволюції стало прийняття Верховною Радою 20 лютого о 22:17 постанови «Про засудження застосування насильства, яке призвело до загибелі мирних громадян України». Цей правовий акт визнав, що дії силових структур були незаконними і постановив «Кабінету Міністрів України, Службі безпеки України, Міністерству внутрішніх справ України, Міністерству оборони України та підпорядкованим їм військовим та воєнізованим формуванням негайно припинити та не допускати надалі застосування сили. Заборонити використання будь-яких видів зброї та спеціальних засобів проти учасників акцій протесту». За прийняття цієї постанови проголосувало 236 депутатів, зокрема 35 депутатів від фракції Партії регіонів та 35 позафракційних. Жодного голосу не дала лише фракція Комуністичної партії.

21 лютого 2014 лідери опозиції підписали з Віктором Януковичем угоду щодо врегулювання кризи в Україні. Відповідно до угоди, протягом 48 годин з моменту її підписання мала б відновити дію Конституція України в редакції 2004 року та сформовано новий коаліційний уряд; до вересня 2014 року треба було провести конституційну реформу; до грудня 2014 року — провести позачергові президентські вибори; також треба прийняти нове виборче законодавство та обрати новий склад ЦВК; провести розслідування випадків

насильства під наглядом Ради Європи; також влада та опозиція відмовилися від силових дій. Угоду було засвідчено главами МЗС Польщі та Німеччини, представником МЗС Франції, представник від Росії відмовився підписати.

21 лютого 2014 близько 50 офіцерів силових відомств, без розпізнавальних знаків, озброєних автоматичною зброєю вдерлися до кулуарів Верховної Ради, але були видворені за її межі кількома беззбройними депутатами Верховної Ради і їхніми помічниками-консультантами.

21 лютого 2014 Верховна Рада, «за» 386 депутатів, проголосувала Постанову про відновлення легітимного Конституційного ладу (в редакції від 8.12.2004), це означало, що тепер буде сформовано новий Уряд, а Янукович втратив можливість — диктувати склад Уряду.

21 лютого увечері відбувся велелюдний Майдан — вже після виступу лідерів опозиції, на трибуну піднявся один з «сотників Самооборони Майдану» Володимир Парасюк й заявив, що Майдан не буде терпіти Януковича (який винен у розстрілі десятків майданівців) ще рік, до виборів у грудні 2014. Сотник проголосив ультиматум (гаряче підтриманий Майданом), що якщо Янукович не піде у відставку до ранку, то самооборона піде на штурм. У ніч з 21 на 22 лютого Янукович залишив Адміністрацію президента та від'їхав у Харків, де 22 лютого мав відбутися з'їзд сепаратистів. Зранку 22 лютого, за інформацією Арсенія Яценюка, Янукович спочатку був згодний на добровільну відставку, однак після консультацій почав категорично відхрещуватись від цього.

22 лютого о 17 годині 11 хвилин Верховна Рада України 328-ма голосами народних депутатів підтримала Постанову про усунення Віктора Януковича з посади Президента України, аргументуючи таке рішення

самоусуненням Януковича від виконання своїх обов'язків, та призначила позачергові вибори Президента України на 25 травня 2014 року.

22 лютого Віктор Янукович записав телезвернення, у якому назвав події 18—20 лютого в Україні державним переворотом, порівнявши їх із приходом нацистів до влади у Німеччині, назвав депутатів, що вийшли з Партії регіонів, «зрадниками» та заперечив легітимність прийнятих Верховною Радою рішень.

23 лютого 2014 року фракція Партії регіонів оприлюднила свою заяву, в якій усю відповідальність за ситуацію в Україні поклала на президента Віктора Януковича та його найближче оточення:

«Ми, фракція Партії Регіонів у Верховній Раді України і наші однопартійці, рішуче засуджуємо злочинні накази, що призвели до людських жертв, до порожньої скарбниці, величезних боргів, ганьби в очах українського народу і всього світу, в результаті чого наша країна опинилася на краю прірви, загрози розколу і втрати національного суверенітету».

25 лютого 2014 року Генеральний прокурор України Олег Махніцький повідомив, що Віктора Януковича оголошено у розшук за підозрою у масових вбивствах людей з обтяжливими обставинами відповідно до частини 2 статті 115 Кримінального кодексу. Від 22 лютого місце перебування Януковича лишається невідомим: з'являлися повідомлення, що Президент знаходився у Харкові, Донецьку або Криму.

27 лютого з'явилась інформація, що Янукович перебуває на території Росії, куди дістався морем разом зі своїм сином Віктором. Російські ЗМІ оприлюднили звернення Януковича до українського народу, у якому знову зазначив, що є легітимним Президентом України,

назвав рішення Верховної Ради незаконними та попросив владу Росії забезпечити йому особисту безпеку. Влада Росії повідомила, що прохання про забезпечення особистої безпеки «було задоволено на території РФ». Колишній радник Януковича Ганна Герман назвала публікацію такої заяви фейком.

Наслідки Євромайдану. Результатами Євромайдану стали:

- Усунення від влади Януковича
- Відставка уряду Азарова
- Звільнення політв'язнів
- Призначення нових президентських виборів і виборів до деяких органів місцевого самоврядування.
- Прихід до влади праволіберально-консервативного уряду на чолі з Арсенієм Яценюком.
- Початок російської інтервенції.
- Масові повалення пам'ятників Леніну по території всієї України.

Гаазький суд про Євромайдан. У доповіді, представлений 12 листопада 2015 р., прокурором кримінального Міжнародного суду в Гаазі Фату Бенсуда, як передає Deutsche Welle, зазначено, що під час зіткнень на Майдані в Києві були серйозно порушені основні права людини, але не скоювалися злочини проти людяності.

Як зазначила прокурор, насильницькі дії влади на Майдані були спрямовані «проти цивільного населення», проте достатні докази того, що це відбувалося «широкомасштабно або систематично», відсутні.

У квітні 2014 року Київ визнав юрисдикцію міжнародного суду щодо злочинів, скоєних з листопада 2013 року по лютий 2014 року.

Усього, за даними міністерства охорони здоров'я України, в ході акцій протесту в Києві та інших містах країни загинули 106 чоловік.

Утім, як повідомляли «Коментарі», це лише офіційні цифри, з якими не згодні, наприклад, медики-волонтери Майдану. Вони стверджували, що кількість загиблих у ході протистояння на Майдані Незалежності в Києві, а також у пов'язані з ним події досягає 780 осіб.

«Наскільки нам відомо, 780 людей загинули. У це число входить близько 300 осіб, які пропали з лікарень (БСП, інших медустанов), їх вивезли і далі спалили в крематоріях. У Будинку профспілок (на 4—8 поверхах) були близько 200 поранених, які не могли самотійно пересуватися, не могли бачити, з черепно-мозковими травмами — вони заживо згоріли живцем. Звідти трупи вивозили в невідомому напрямку мікроавтобуси VW чорного кольору без номерів», — про це повідомляла в квітня 2014 року волонтер-медик Анастасія Поліщук.

4. Російсько-українська війна (з 2014).

Російсько-українська війна, також Російська збройна агресія проти України — війна між Росією і Україною, викликана прямим й опосередкованим застосуванням збройної сили Російською Федерацією проти суверенітету і територіальної цілісності України, що триває з 2014 року.

Глобальні передумови та причини протистояння. Основними передумовами виникнення протистояння Росії й України, яке переросло у збройну агресію Росії проти України, є системна криза російської державності, яка трансформується російським політикумом у намагання відновити російську імперію, розширити контроль над частиною світу й

утримати за собою світову гегемонію, втрачену з розпадом СРСР та економічним занепадом.

Олександр Дугін у своїй книзі «Основи геополітики: Геополітичне майбутнє Росії» 1997 року, яка мала значний вплив на російську військову, поліцейську та зовнішньополітичну еліту, стверджував, що Україна повинна бути анексована Російською Федерацією, тому що нібито «Україна як держава не має геополітичного значення, особливого культурного імпорту чи загальнолюдського значення, географічної унікальності, етнічної винятковості, її певні територіальні амбіції становлять величезну небезпеку для всієї Євразії і без вирішення проблеми „українського питання“ говорити про континентальну політику взагалі безглуздо. Не можна дозволити Україні залишатися незалежною, якщо вона не буде санітарним кордоном, що було б теж неприпустимо». Книга мала колосальний вплив на зовнішню політику Володимира Путіна, що врешті призвело до російсько-української війни.

У період президентства Леоніда Кучми стався конфлікт навколо коси Тузла, який мав місце восени 2003 року. Спроба російської сторони неузгодженої з Україною споруди греблі, що сполучає узбережжя РФ з цією ділянкою української території, викликала реакцію у відповідь Кучми: перервавши серію своїх візитів до країн Латинської Америки, він прибув на місце подій і організував дії з демонстративної споруди оборонних укріплень на косі. У Криму були приведені до бойової готовності підрозділи берегової оборони, розгорнуті артилерійські розрахунки, до Керчі перекинуті кораблі берегової охорони з Одеси. Багато дослідників та аналітиків розглядали інцидент з Тузлою як першу спробу Росії «промацати» Україну на предмет своїх можливих дій щодо приєднання Криму. Цій спробі було дано відбій через різку реакцію Кучми.

Президенство Віктора Ющенка. У 2004 році, напередодні чергових президентських виборів, чинний український президент Леонід Кучма як свого наступника обрав тодішнього прем'єр-міністра Віктора Януковича. У ході передвиборчої кампанії образ Віктора Януковича будувався на ідеях стабільності та наступності влади, а також зміцнення зв'язків з Росією, тоді як головний опозиційний кандидат Віктор Ющенко позиціонував себе як прозахідного демократа-реформатора, який обіцяв вихід із застою та перемогу над корупцією. Росія активно підтримувала Віктора Януковича в ході його президентської кампанії, проте тоді Януковичу захопити владу завадила Помаранчева революція.

У Кремлі болісно сприйняли перемогу Помаранчевої революції як власну поразку. Для Кремля ця ситуація уявлялась викликом інтересам Росії у зовнішній політиці через прагнення Ющенка рухати Україну в бік Заходу та збереження самого режиму в Росії, оскільки українське суспільство продемонструвало приклад повалення корумпованої та репресивної влади. Це ознаменувало поворот у зовнішній політиці Росії: від спроб інтеграції із Заходом на російських умовах до спроб розпочати «відгородження від Заходу», що було сформульовано в Мюнхенській промові Путіна 10 лютого 2007 року. У Росії склалося переконання, що Захід спеціально спровокував Помаранчеву революцію, щоб привести до влади прозахідного Ющенка, а в колах російської влади виникли побоювання, що Захід може спробувати повторити свої успіхи в Україні та в самій Росії шляхом «підриву легітимності Кремля» та «пособництва народному повстанню».

Віктор Ющенко на посаді президента України проводив яскраво виражену прозахідну політику. При ньому Україна розпочала переговори щодо Угоди про асоціацію між Україною та Європейським союзом, активно домогалася отримання Плану дій щодо членства в НАТО. У той самий час у відносинах із РФ постійно виникали конфлікти. Так, під час президентства

Ющенко Росія двічі припиняла постачання газу Україні — у 2006 та 2009 роках, що призвело до перебоїв транзитних поставок до Європи.

Україна підтримувала Грузію під час збройного конфлікту з Росією у серпні 2008 року, чим також викликала невдоволення у Москві. Тодішнього міністра закордонних справ України Володимира Огризка та його заступника Костянтина Єлісєєва нагороджено грузинським Орденом Честі за дипломатичну підтримку. А Віктор Ющенко, президенти Польщі, Литви, Естонії та України та прем'єр Латвії здійснили безпрецедентний візит до столиці Грузії Тбілісі на допомогу президенту Саакашвілі.

Президентство Віктора Януковича. У 2010 році президентом України було обрано кандидата від проросійської «Партії регіонів» Віктора Януковича. З його перемогою стався стрімкий розворот в зовнішній політиці, а питання вступу до НАТО було заморожено з ухваленням закону про позаблоковий статус України. 30 березня 2012 року було парафовано Угоду про асоціацію між Україною та Європейським союзом, підготовка до якої тривала кілька років. У 2012—2013 роках Україна почала зближуватися з Митним союзом, що багато в чому вважався політичним проєктом Росії щодо утримання сусідніх країн у сфері свого впливу.

На тлі економічного зближення з Євросоюзом, у липні 2013 року Росія забороняє ввезення продуктів компанії «Рошен», надалі забороняючи ввезення картоплі, сухого молока та інших продуктів пізніше, починаючи економічний тиск на Україну, що фактично було порушенням Будапештського меморандуму, який гарантував відмову від будь-якого економічного тиску у тому числі.

Революція гідності. 21 листопада 2013 року в Україні розпочалися антиурядові протести як реакція на рішення Кабінету Міністрів України про призупинення процесу підготування до підписання Угоди про

асоціацію між Україною та Євросоюзом і значно поширилися після силового розгону демонстрації в Києві вночі 30 листопада. У рамках протестів кінця 2013 року відбувалися, зокрема, мітинги, демонстрації, студентські страйки.

Загалом ці протести були спрямовані на збереження законодавчо закріпленого геополітичного курсу України на Європу, що означав для Росії не лише подальший вихід України з-під контролю Росії, а й отримання Україною економічних, політичних, а в перспективі і військових гарантій збереження цього курсу.

Наслідком перемоги Революції стало відсторонення президента Януковича від влади та його втеча в Росію, відновлення конституції України 2004 року, скасування диктаторських законів, призначення дострокових президентських виборів. Зміна влади кардинально зменшила силу впливу Росії на Україну.

Революція гідності була приводом, який використала Росія для початку агресії, але ніяк не причиною війни. Є навіть версії, що російські спецслужби цілеспрямовано працювали на радикалізацію протестів з метою руйнування української державності загалом і таки скористались моментом тимчасової відсутності Президента, інших вищих посадових осіб, зокрема силових органів, для захоплення Криму.

Підготовка Росії до агресії та складові агресії. Від 2006—2007 року в Росії почали масово з'являтися «любительські відео» та «фанфіки» які описували майбутню війну Росії проти України, та російські вимоги стосовно південно-східних областей України, та статусу російського сателіта стосовно залишків держави.

Інформаційна війна. Ключовою передумовою конфлікту стала дедалі більш неприязна політика путіністської Російської Федерації щодо України.

Ця політика, з огляду на зміст російської пропаганди у ЗМІ, за останні роки стала просто ворожою, трансформувавшись від антиукраїнської пропаганди до пропаганди війни. Агресивність російської політики стосовно України вилилася у перші жертви з української сторони ще за часів режиму підконтрольного Росії В. Януковича. Для протидії впливу російської пропаганди Державний комітет телебачення і радіомовлення України з літа 2014 року розпочав боротьбу з матеріалами сепаратистського й антидержавного характеру в ЗМІ.

Правова війна. Одним з аспектів підготовки Росії до агресії стало правове протистояння Росії і України. Правове та юридичне забезпечення протистояння з боку Росії здійснювалось на вищому законодавчому рівні шляхом прийняття тих чи інших постанов з питань, які дозволяли найбільш ефективно, з точки зору російського політикуму, сприяти вирішенню завдань повернення контролю над Україною. Серед таких питань найбільш розробленими виявились питання юридичного статусу Криму, рівня співробітництва України з НАТО та статусу російської мови в Україні.

Економічна війна. Передумовою до початку збройної агресії проти України стало економічне знекровлення України, яке проводилося шляхом прямого економічного тиску через торговельні та тарифні протистояння, блокування української торгівлі, перекриття постачання газу тощо. При цьому, економічне знекровлення України часто відбувалося за відсутності дієвої протидії або навіть прямої підтримки українського політикуму. Як приклад, підписання вкрай не вигідної для України газової угоди Юлією Тимошенко подавалось як значне політичне досягнення очолюваного нею Кабінету Міністрів.

Економічна війна проти України була спрямована насамперед проти економіки сходу та півдня України, які через певні особливості залежали від

Російської Федерації, зокрема як отримувачі сировини та енергоресурсів з Росії і як ринок збуту значної частки власної продукції.

Російська православна церква у війні. Значна частина російськомовного населення на сході України, наявність великого впливу російських ЗМІ та російської церкви, гібридна природа ведення війни Росією проти України призвели до прямого та непрямого залучення російської православної церкви до збройної агресії проти України. Серед непрямого залучення РПЦ до агресії проти України можна відзначити послання Московського патріарха Кирила Константинопольському патріарху Варфоломію, в якому патріарх Кирило заявив, що, починаючи з Майдану, «розкольники» (тобто УПЦ КП) і уніати «відкрито закликали до викорінення Православ'я» на теренах України, а «з початком бойових дій уніати і розкольники, отримавши в руки зброю, під виглядом антитерористичної операції стали здійснювати пряму агресію щодо духовництва канонічної Української Православної Церкви на сході країни».

Окрім непрямого залучення церкви, зафіксовані також факти прямої її участі в агресії. Зокрема було виявлено, що окремі терористичні угруповання Росії зосереджувались при церквах, а окремі «святі отці» брали безпосередню участь у бойових діях проти України.

«Якби в Україні була одна церква, війни б не було, тому що Путін не мав би підтримки в Україні. Зараз вона у нього є — це Московський патріархат. Не просто словами, а діями допомагають, духовенство і віруючі Московського патріархату, сепаратистам і агресорам».

Філарет (Денисенко)

Хронологія.

В березні 2014 року Росія пропонувала західним сусідам України поділити її територію. Аналогічні пропозиції були знову оголошені Росією в березні 2024 року. У другій ітерації ці заяви підхопили низка проросійських політиків цих країн.

«Законодавче забезпечення» агресії. 1 березня 2014 року Рада Федерації РФ підтримала звернення президента Росії Володимира Путіна про дозвіл на застосування Збройних сил Російської Федерації на території України^[31]. Рада національної безпеки і оборони України у зв'язку з агресією з боку Росії ухвалила рішення привести Збройні сили України в повну бойову готовність і розробила «детальний план дій на випадок прямої військової агресії з боку РФ».

Окупація Криму (22 лютого — 18 березня 2014). 23 лютого 2014 року почалися проросійські та проукраїнські мітинги (в останніх брала участь велика кількість кримських татар на чолі з лідером Меджлісу Рефатом Чубаровим). 27 лютого невідомі озброєні люди без знаків розрізнення (ймовірно, колишні бійці розформованого 25 лютого спецпідрозділу «Беркут», що брали участь у придушенні протестів у Києві, та російські спецпризначенці) захопили та блокували Верховну Раду Криму й інші адміністративні будівлі, аеропорти в Сімферополі та Севастополі, установи зв'язку, засоби масової інформації тощо. На їхню вимогу до Парламенту Криму прийшла частина депутатів, які проголосували за проведення референдуму про розширення автономії Криму 25 травня 2014, в день президентських виборів в Україні. При цьому присутність кворуму є сумнівною, оскільки ЗМІ на засідання не допустили^[33]. Невдовзі було двічі змінено дату референдуму: перенесено спершу на 30 березня, а потім — на 16 березня. Було змінено також формулювання питання: замість розширення автономії йшлося про приєднання до складу Росії. Однак, оскільки Україна є унітарною державою, питання про

відокремлення регіону можна було вирішувати лише на загальнонаціональному референдумі. З огляду на це, ще до проведення референдуму лідери країн ЄС, США та багатьох інших визнали його незаконним, а його результати — недійсними.

У ніч на 27 лютого будівлі Верховної Ради та Уряду АРК захопили озброєні невідомі особи та встановили на будівлях російські прапори. За словами народного депутата Сергія Куніцина, адміністративні будівлі захопили професійно підготовлені люди, озброєні автоматичними карабінами, кулеметами, гранатометами тощо. За повідомленнями ЗМІ, центр Сімферополя було перекрито правоохоронцями, піднятимися по тривозі^[35], обмежено рух громадського транспорту.

16 березня 2014 року відбувся «референдум» про статус Криму, на якому, за офіційними даними Росії, 96,77 % жителів АРК і міста Севастополь проголосували за приєднання цих територій до Російської Федерації. 17 березня Верховна Рада АРК проголосила незалежність Республіки Крим, а 18 березня у Георгіївській залі Московського Кремля Президент Росії Володимир Путін спільно з самопроголошеними Головою Ради Міністрів АРК Сергієм Аксьоновим, спікером Верховної Ради АРК Володимиром Костантиновим і головою СМДА Олексієм Чалим підписали Договір про прийняття Республіки Крим до складу Росії. 21 березня Рада Федерації Росії прийняла закон про ратифікацію Договору від 18 березня та закон про утворення нових суб'єктів федерації — Республіки Крим і міста федерального значення Севастополь, закріпивши анексію цих регіонів Росією.

Проросійські виступи на сході та півдні України. Мета та методи виступів. Починаючи з 1 березня 2014 року, відбулася низка акцій, проведених за участі російських

спецслужб у східних, центральних і південних регіонах України у березні-квітні 2014 року, учасники яких виступали здебільшого за відокремлення півдня і сходу України та приєднання цих регіонів до Російської Федерації, проведення референдуму щодо федерального устрою України, надання російській мові статусу другої державної та проти нової української влади. На противагу цим акціям, у східних і південних регіонах проукраїнські сили проводять акції на підтримку територіальної цілісності України та її державного устрою.

Окупація Криму Російською Федерацією та прояви українофобії проросійських мітингувальників на півдні та сході України спричинили велике обурення населення України, що за декілька днів переросло в масові акції протесту.

Виступи в Донецьку і Луганську. У ході демонстрацій проросійські активісти здійснювали спроби захоплення державних установ (були захоплені будівлі Донецької, Луганської ОДА). Між учасниками проросійських і проукраїнських акцій виникали сутички: найбільші з них відбулися у Донецьку, під час яких постраждали десятки осіб і загинула щонайменше 1 особа.

Виступи в Харкові. У ході демонстрацій проросійські активісти здійснювали спроби заволодіти та захопили Харківську ОДА. Між учасниками проросійських і проукраїнських акцій виникали сутички: найбільші з них відбулися у Харкові.

Протистояння в Одесі. 2 травня 2014 року відбулися сутички, які переросли у масові заворушення в місті Одеса. Бійка була почата між проукраїнсько налаштованими громадянами, ультрас футбольних клубів «Чорноморець» та «Металіст» з одного боку й проросійськими сепаратистськи налаштованими активістами з іншого боку. Протистояння почалися у центрі міста на

вулицях Грецькій, Дерибасівській, Грецькій площі, а згодом перейшли у гоніння проросійських активістів по більшій частині центра міста на їх місце дислокації, Куликове поле. Саме там, на Куликовому полі, було найбільше жертв, зокрема, через займання штабу сепаратистів у Будинку профспілок.

Унаслідок протистоянь загинуло 48 осіб, 247 було поранено, 6 з них загинуло від вогнепальних поранень, інші під час пожежі у будинку профспілок.

Антитерористична операція. Початок антитерористичної операції (13 квітня—20 червня 2014). 17 березня в Україні вперше оголошена мобілізація указом в.о. Президента України О. В. Турчинова.

У період з 12 по 14 квітня терористами було захоплено ряд адміністративних будівель у містах Донецької області: Слов'янськ, Краматорськ, Артемівськ, Лиман, Дружківка, Єнакієве, Макіївка, Маріуполь, Горлівка, Харцизьк, Жданівка і Кіровське.

15 квітня українські війська увійшли в Слов'янськ і Краматорськ, взяли під контроль аеропорти даних міст. З 16 квітня по 1 травня терористами ДНР були захоплені адмінбудівлі міст: Новоазовськ, Сіверськ, Комсомольське, Красноармійськ, Родинське.

28 квітня в Луганську сепаратисти оголосили про створення ЛНР, і почали захоплювати адміністративні будівлі Луганської області. За період 28 квітня - 2 травня були захоплені: Станиця Луганська, Луганськ, Красний Луч, Первомайськ, Алчевськ, Антрацит, Свердловськ, Стаханов.

11 травня було проведено псевдореферендуми щодо незалежності ДНР і ЛНР, за даними яких, за незалежність проголосувало 89,07 % і 96,2 % відповідно.

22 травня відбувся напад на табір сил антитерористичної операції (АТО) під Волновахою, сепаратисти вночі завдали неочікуваного удару українській армії, 18 військовослужбовців було вбито.

26 травня відбувся бій за Донецький аеропорт, це була перша масштабна успішна операція сил АТО, за допомогою авіації та десанту, було знищено до 300 сепаратистів, при цьому українська армія не понесла жодних втрат.

4 червня сили антитерористичної операції повністю звільнили Лиман Донецької області від терористів.

13 червня українські війська звільнили Маріуполь. 14 червня сепаратисти збили Іл-76 Збройних сил України, що доправляв військових у Луганський аеропорт, унаслідок якого загинуло 49 осіб, в тому числі екіпаж літака. Того ж дня були здійснені численні напади терористів на блокпости сил АТО, під час яких було вбито 6 військовослужбовців. Загалом за день втрати силовиків склали 55 чоловік, що є найбільшою військовою втратою України за часи незалежності.

19 червня була розпочата підготовка до перемир'я, основні сили АТО були кинуті на взяття під контроль державного кордону Донбасу, що було фактично зроблено до вечора.

Одностороннє припинення вогню (20-30 червня 2014 року). 20 червня Петро Порошенко віддав наказ про припинення бойових дій на окупованих терористами територіях, перемир'я було оголошене з 22:00 20 червня по 10:00 27 червня 2014 року. В представленому плані «припинення вогню» було 15 обов'язкових пунктів щодо його виконання.

За час перемир'я загинули 27 і було поранено 69 українських силовиків. Загальна кількість нападів сепаратистів на позиції АТО — 108 разів, зокрема терористи обстрілювали позиції українських військових на висоті Карачун, Краматорську, Амвросіївці та Рубіжне, бойовиками ДНР була захоплена військова частина ЗСУ 3004, що розташована в Донецьку, а також збили Мі-8, у результаті чого загинуло 9 українських військових, у тому числі 3 члени екіпажу.

Під час одностороннього перемир'я відбувся обмін 10 заручників.

Після наради РНБО, Петром Порошенком було вирішено продовжити одностороннє перемир'я з 27 по 30 червня. Рішення викликало широке обурення в суспільстві, армії та добровольчих батальйонах.

Поновлення антитерористичної операції. Рішенням РНБО АТО було відновлено, в перші години 1 липня 2014 року українськими військовими було завдано авіаційних та артилерійських ударів по позиціях терористів у Слов'янську, Краматорську, Луганську та іншим точках, загалом були атаковані 120 розвіданих раніше, скупченнях терористів.

Протягом 1 липня поблизу Карлівки та Донецька відбулися танкові бої, в Донецьку був здійснений напад на Донецьке облуправління міліції, що раніше перейшло на бік ДНР, а також мінометним обстрілом терористами позицій українських військ поблизу Слов'янська було знищено Слов'янську телевежу на горі Карачун.

Вранці 2 липня сили АТО увійшли в Луганськ, почалась битва за місто. Багато сепаратистів здалися українським військовим. Бойовикам ЛНР з Росії було поставлено 20 танків і 122 одиниці бронетехніки, також було відомо про передачу 10 установок БМ-21 «Град».

У боях поблизу Слов'янська та Миколаївки 3 липня було знищено 6 пунктів терористів, втрати — не менше 150 чоловік, зі сторони українських військових — 2 вбитих і 4 поранених.

5 липня, після поразки в Миколаївці, терористи відступили зі Слов'янська, українські війська зайняли місто, підняли прапор України. Колони сепаратистів відступили і з Краматорська, близько 1 тисячі бойовиків, разом з Гіркіним колоною рушили до Донецька. Того ж дня від терористів було звільнено Краматорськ, Дружківку, Костянтинівку. Всі сили сепаратисти кинули на оборону Донецька, Луганська, Горлівки, покидаючи при цьому інші населені пункти.

6 липня українські війська зайняли Артемівськ, під контролем терористів залишилось 7 великих міст Донбасу: Донецьк, Горлівка, Луганськ, Сніжне, Антрацит, Краснодон і Сє веродонецьк.

10 липня сили АТО завдали ряд успішних авіаційних ударів по позиціям терористів, було знищено близько 100 бойовиків, 2 танки й установку «Град», в ході наступу звільнили Сіверськ. Основними епіцентрами боїв стали Донецьк і Луганськ.

11 липня відбувся обстріл з установок БМ-21 «Град» проросійськими сепаратистами табору сил антитерористичної операції неподалік села Зеленопілля Луганської області. Внаслідок атаки загинуло 19 українських військовослужбовців, 93 були поранені. У відповідь українськими військовими було завдано серії авіаударів, було знищено численні бази і колони терористів. Всього протягом доби виконано 16 вильотів, було знищено близько 1000 бойовиків.

15 липня поблизу селища Ізварине сили АТО були обстріляні з гранатометів, унаслідок чого 8 осіб загинуло. Російським авіаударом знищений будинок у місті Сніжне Донецької області. В результаті удару загинуло 11 осіб.

16 липня російським винищувачем МіГ-29 був збитий український штурмовик.

17 липня російські сили ППО з установки ЗРК «Бук-М» збили пасажирський Боїнг-777 рейсу МН17 Амстердам-Куала-Лумпур, в результаті чого загинули всі 298 осіб, які були на борту. Збиття Боїнга спричинило нову хвилю міжнародних санкцій західних держав проти Російської Федерації.

У серпні 2014 року Російська Федерація задіяла під Луганськом сили кількох батальйонних тактичних груп для прориву українського оточення навколо міста. Батальйонні тактичні групи були сформовані на основі десантно-штурмових полків 104 ДШП та 234 ДШП псковської 76-ї десантно-штурмової дивізії, мотострілецьких бригад 15 ОМСБр, 18 ОМСБр, 74 ОМСБр, 136 ОМСБр та 200 ОМБСр, а також підрозділів 61-ї бригади морської піхоти. Мотострілецькі підрозділи 200-ї бригади використовували танки Т-72Б3, а 136-ї бригади — Т-90А.

Наприкінці серпня добровольчі підрозділи і загони ЗСУ загальною чисельністю близько 1500 осіб зробили спробу пробитися до важливого вузла Іловайська, але Росія застосувала свої регулярні війська, внаслідок чого була оточена, загинула і потрапила до ворожого полону значна кількість (від 229 до 459 загинуло за різними оцінками) захисників України.

Скориставшись поразкою підрозділів ЗС України під Іловайськом, російські підрозділи просунулися на захід і, зокрема, захопили Тельманівський район з узбережжям Азовського моря до Маріуполя.

Зазначені події невдовзі стали однією з причин укладання 5 вересня 2014 р. Мінських угод щодо тимчасового припинення вогню на фронті і початку політичного врегулювання.

Хід протистояння у 2016—2020. Після укладання «Мінська-2» сторони конфлікту розгорнули локальні позиційні бої у т. зв. «сірій зоні», намагаючись покращити свій вогневий контроль над дорогами, що проходять уздовж лінії фронту. Продовжилися взаємні обстріли, однак із значно меншою ефективністю та з використанням артилерії меншого калібру.

14 лютого 2018 року окупаційні війська РФ в Криму зняли блокпости на пунктах пропуску. 15 лютого 2018 року, під час проведення тренувань з протиповітряної оборони Збройних Сил України силами та засобами Повітряних Сил ЗС України було зафіксовано активізацію дій повітряної компоненти Повітряно-Космічних Сил Російської Федерації, вздовж східного повітряного кордону України.

Винищувальна та бомбардувальна авіації країни агресора здійснювала вильоти з аеродромів Курськ, Міллерово, Гвардійське та Саки з максимальним наближенням до державного кордону України та лінії розмежування. Окрім того, група стратегічних бомбардувальників-ракетоносців Ту-95 у супроводі пари винищувачів Су-30 РФ проліт в повітряному просторі АР Крим та відпрацював умовні пуски крилатих ракет у напрямку материкової частини України.

Вдень 22 березня 2018 року, сили і засоби української ППО привели в бойову готовність після провокації авіації Росії в районі Чорного моря. Вдруге за місяць було зафіксовано провокативні дії з боку повітряної компоненти повітряно-космічних сил Російської Федерації, вздовж східного та південного повітряного кордону України. Виявивши загрозу зі сторони країни агресора усі визначені сили та засоби протиповітряної оборони були приведені в бойову готовність, задля відсічі у разі застосування авіації повітряно-космічних сил Російської Федерації. Винищувальна та бомбардувальна авіація Росії здійснювала вильоти з аеродромів Шайковка, Кримськ та Бельбек з максимальним наближенням до державного кордону України, лінії розмежування між материковою частиною України та АР Крим, а також з наближенням, до 40 кілометрів, до берегової лінії зі сторони Чорного моря з подальшим польотом вздовж узбережжя Румунії, Республіки Болгарії та Республіки Туреччини. Окрім того, група дальніх стратегічних бомбардувальників-ракетоносців Ту-22, з повним боєкомплектom, у супроводі пари винищувачів Су-30 РФ здійснили політ у повітряному просторі АР Крим, Азовського та Чорного морів із відпрацювань певних умовних завдань зі здійснення ударів. За повідомленням, такі дії авіації Російської Федерації викликані передусім реакцією на проведення чергового етапу командно штабних тренувань у повітряних силах ЗСУ та з метою умовного відпрацювання блокади протоки Босфор Надвечір рівень бойової готовності було знижено до постійного чергування.

30 квітня — згідно Закону України система заходів, які передбачала АТО була доповнена комплексом військових і спеціальних організаційно-правових заходів ООС, загальне командування перейшло від СБУ до Об'єднаного оперативного штабу ЗС України під керівництвом Генерального штабу Збройних Сил України. Першим

Командувачем Об'єднаних сил на Донбасі було призначено генерал-лейтенанта Сергія Наєва.

25 листопада 2018 року відбувся Бій біля Керченської протоки у якому МБАКи «Бердянськ», «Нікополь» та рейдовий буксир «Яни Капу» здійснювали плановий перехід з порту Одеси до порту Маріуполь Азовського моря. Буксир «Яни Капу» зазнав тарану з боку російського прикордонного корабля «Дон». Потім коли вони вийшли з 12-мильної зони катери ПС ФСБ РФ відкрили вогонь по корабельній групі Військово-Морських Сил ЗС України.

Ескалація російської агресії (2021—2022). У 2021 році Росія розкритикувала масштабні військові навчання НАТО під назвою Defender Europe 21, одні з найбільших військових навчань під проводом НАТО в Європі за останні десятиліття, які почалися у березні 2021 року. Військові навчання склалися з «майже одночасних операції на більш ніж 30 тренувальних ділянках» у Центральній та Східній Європі. Представник України в Тристоронній контактній групі по Донбасу Олексій Арестович повідомив, що «початок масштабних навчань НАТО під назвою Defender Europe 2021 означає „захист Європи“. Сценарій такий, що від Балтійського до Чорного моря ми відпрацьовуємо, ну, скажімо прямо, війну з Росією, сценарій збройного протистояння з Росією». 15 квітня 2021 року речниця МЗС Росії Марія Захарова заявила, що лише на 2021 рік «НАТО планує сім військових навчань в Україні. Незабаром поблизу України розпочнеться активна фаза навчань Defender Europe 2021, наймасштабніших навчань за багато років».

Наприкінці березня — на початку квітня 2021 року російські військові перекинули велику кількість озброєння і техніки з західної та центральної Росії, а також із Сибіру, в окупований Крим і навчальний центр Погоново

за 17 км на південь від Воронежа^[88]. Спеціалісти з групи розвідки «Джейнс» виявили чотирнадцять російських військових частин з Центрального військового округу, які перемістилися під російсько-український кордон, назвавши це найбільшим неоголошеним військовим пересуванням після вторгнення в Крим 2014 року. Головнокомандувач Збройних сил України Руслан Хомчак повідомив, що Росія розмістила вздовж кордону двадцять вісім батальйонних тактичних груп і очікується, що буде доставлено ще двадцять п'ять, у тому числі в Брянській та Воронезькій областях Росії (Західний військовий округ). Наступного дня російське державне інформаційне агентство ТАРС повідомило, що п'ятдесят її БТГ, що складаються з 15 000 солдатів, були зібрані для навчань у Південному військовому окрузі, до якого входить окупований Крим, а також він межує з зоною конфлікту на Донбасі. Станом на 9 квітня голова Державної прикордонної служби України підрахував, що 85 000 російських військових уже перебувають у Криму або в межах 40 км від українського кордону.

Президент України Володимир Зеленський розмовляв з американським президентом Джо Байденом і закликав членів НАТО прискорити рух України до членства в альянсі. Речник Кремля запевнив, що російські військові переміщення не становлять загрози, однак російський чиновник Дмитро Козак попередив, що російські сили можуть діяти для «захисту» російських громадян в Україні і будь-яка ескалація конфлікту означатиме «початок кінця України» – «не постріл в ногу, а в обличчя». На той час близько пів мільйона людей у самопроголошених ДНР і ЛНР отримали російські паспорти. Росія відмовилася від запрошення України взяти участь у зустрічі з Францією, Німеччиною та ОБСЄ. Канцлер Німеччини Ангела Меркель зателефонувала президентові Росії Володимиру Путіну з

вимогою припинити нарощування військової загрози. Прес-секретар Білого дому США Джен Псакі оголосила на початку квітня 2021 року, що скупчення російських військ на кордоні з Україною було найбільшим з 2014 року.

24 березня Президент України Зеленський підписав Указ № 117/2021, яким затверджується «стратегія деокупації та реінтеграції тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя».

17 квітня ФСБ затримала генерального консула України в Санкт-Петербурзі Олександра Сосонюка за звинуваченнями в шпигунстві, обвинувачуючи Сосонюка в спробі отримати секретну інформацію з баз даних. Міністерство закордонних справ Росії заявило, що викликало тимчасового повіреного у справах України Василя Покотила і повідомило йому, що Сосонюк має покинути країну до 22 квітня. Міністерство закордонних справ України згодом заявило, що Сосонюк був протриманий кілька годин, перш ніж був звільнений. МЗС також протестувало проти затримання Сосонюка та відкинуло звинувачення Росії, додавши, що видворить «старшого дипломата посольства Росії у Києві» у відповідь на «провокацію» протягом 72 годин з 19 квітня.

22 квітня міністр оборони Росії Сергій Шойгу оголосив про скорочення навчань із поверненням військ на бази до 1 травня, але залишивши обладнання на навчальному базі Погоново для щорічних навчань з Білоруссю у вересні 2021 року.

У вересні 2021 року Україна провела військові навчання з силами НАТО. Кремль попередив, що розширення військової інфраструктури НАТО в Україні перетне «червоні лінії» для президента Путіна. У вересні майже 200 тис. російських військовиків брали участь у великих спільних

російсько-білоруських військових навчаннях «Захід-2021», зосереджених на «західному стратегічному напрямку», як його називає російський Генштаб.

У листопаді 2021 року Міністерство оборони Росії назвало розгортання кораблів ВМС США у Чорному морі «загрозою регіональній безпеці та стратегічній стабільності». У заяві міністерства сказано: «Справжньою метою діяльності США в Чорноморському регіоні є вивчення театру військових дій на випадок спроб Києва силою врегулювати конфлікт на Південному Сході».

13 листопада президент України Володимир Зеленський заявив, що Росія знову зібрала 100 тис. військових у прикордонній зоні, більше ніж за оцінками США — приблизно 70 тис. На початку листопада повідомлення про нарощування російської армії спонукали чиновників США попередити ЄС, що Росія може планувати вторгнення в Україну. Прес-секретар Кремля Дмитро Пєсков спростував звинувачення, що Росія готується до вторгнення в Україну Він звинуватив Україну в «плануванні агресивних дій проти Донбасу». Пєсков закликав НАТО припинити «зосередження військового кулака» біля кордонів Росії та припинити озброювати Україну сучасною зброєю.

26 листопада президент Зеленський звинуватив Росію в підтримці плану повалення його уряду. Росія спростовувала його звинувачення.

30 листопада Путін заявив, що розширення присутності НАТО в Україні, особливо розгортання будь-яких ракет великої дальності, здатних завдати удару по Москві, або системи протиракетної оборони, подібно до Румунії та Польщі, було б питанням «червоної лінії» для Кремля. Він сказав, що ці системи протиракетної оборони можуть бути перетворені на

пускові установки наступальних крилатих ракет великої дальності^{[123][124][125]}. За словами Путіна, «якщо якісь ударні системи з'являться на території України, час польоту до Москви становитиме 7-10 хвилин і п'ять хвилин у разі розгортання гіперзвукової зброї». Генеральний секретар НАТО Єнс Столтенберг заявив: «Лише Україна та 30 союзників по НАТО вирішують, коли Україна буде готова приєднатися до НАТО. Росія не має права вето, Росія не має права голосу, і Росія не має права створювати сфери впливу, щоб спробувати контролювати своїх сусідів».

1 грудня Росія звинуватила Україну в розгортанні половини своєї армії — близько 125 тис. військовослужбовців — на Донбасі для протистояння проросійським сепаратистам. 3 грудня президент Путін розкритикував Україну за використання безпілотної турецької виробництва Bayraktar TB2 проти проросійських сепаратистів на Донбасі, заявивши, що цей крок порушує Мінські мирні угоди. 9 грудня Росія звинуватила Україну в переміщенні важкої артилерії до лінії фронту, де воюють російські окупаційні війська з українськими силами. Начальник російського Генерального штабу Валерій Герасимов заявив, що «поставки [НАТО] в Україну гелікоптерів, безпілотних літальних апаратів та літаків підштовхують українську владу до різких і небезпечних кроків. Будь-які провокації української влади шляхом примусового врегулювання проблем Донбасу будуть придушені».

2 січня 2022 року президент Джо Байден розмовляв з президентом Зеленським і дав зрозуміти, що Сполучені Штати і їхні союзники та партнери дадуть рішучу відповідь у разі, якщо Росія вторгнеться в Україну.

17 січня російські війська та озброєння почали прибувати до Білорусі для спільних навчань «Союзницька рішучість», які планувалися в лютому 2022. Міністр оборони Великобританії Бен Воллес оголосив, що

Великобританія постачатиме Україні протитанкове озброєння повітряним транспортом.

Співробітники розвідки США попередили, що Росія планує великий військовий наступ на Україну в січні 2022 року. 19 січня 2022 року президент Джо Байден заявив, що, на його думку, Росія вторгнеться в Україну. Байден сказав, що повномасштабне вторгнення в Україну буде «найважливішим, що сталося у світі з погляду війни та миру» з часів Другої світової війни.

Сполучені Штати підрахували, що Росія може зібрати 175 тис. військовиків для вторгнення в Україну. Міністр оборони України Олексій Резніков зробив заяву, що «у нас 250 000 офіційних... військовослужбовців, 400 тис. ветеранів і 200 тис. резервістів. 175 тис. (не)достатньо, щоб поїхати в Україну». Резніков також сказав, що Росія може почати широкомасштабний напад на Україну наприкінці січня 2022 року.

Сполучені Штати звинуватили Росію у відправці диверсантів в Україну для проведення «операції під фальшивим прапором», яка створила б привід для вторгнення Росії в Україну. Міністр закордонних справ Росії Сергій Лавров відкинув звинувачення США як «повну дезінформацію». Кремль неодноразово заперечував, що має будь-які плани вторгнення в Україну.

24 січня 2022 року секретар Ради національної безпеки і оборони України Олексій Данилов заявив, що переміщення російських військ біля кордону України «не новина» і «ми не бачимо жодних підстав для заяв про повномасштабний наступ на нашу країну».

25 січня 2022 року міністр оборони України Олексій Резніков зробив заяву, що наразі не бачить загрози повномасштабного російського вторгнення в Україну. Заступник міністра оборони України Ганна Маляр заявила, що різноманітних російських військ, зосереджених на кордонах України, «замало для повномасштабного вторгнення».

26 січня 2022 року НАТО відправило кораблі та винищувачі до Східної Європи. Сполучені Штати заявили, що 8 500 військових перебувають у бойовій готовності. США в офіційній відповіді Держсекретаря США Ентоні Блінкена відхилили вимогу Росії заборонити Україні вступити до НАТО.

28 січня 2022 року президент України Володимир Зеленський закликав Захід не створювати в його країні «паніку» через потенційне вторгнення Росії, оскільки постійні попередження про «неминучу» загрозу вторгнення ставлять під загрозу економіку України. Зеленський сказав, що «ми не бачимо більшої ескалації» ніж на початку 2021 року, коли почалося військове нарощування Росії.

2 лютого 2022 року заступник міністра закордонних справ Росії Олександр Грушко засудив ініціативу США скерувати додаткові війська до Європи на підтримку союзників по НАТО у зв'язку з ескалацією конфлікту між Росією та Україною. Він охарактеризував це як «деструктивний» і «невиправданий» крок, який лише посилить напруженість.

5 лютого 2022 року Росія відправила два літаки великої дальності, здатні патрулювати, у Білорусь у розпал напруженості навколо України.

7 лютого 2022 року Володимир Путін і Еммануель Макрон зустрілися для марафонських переговорів у Кремлі, але 5-годинні переговори не дали жодного позитивного рішення.

11 лютого 2022 року радник Байдена з національної безпеки Джейк Салліван публічно попередив про ймовірність російського вторгнення в Україну до завершення зимових Олімпійських ігор 2022 року, закликаючи всіх американців негайно покинути Україну. Американська розвідка оприлюднила подробиці того, як може статися вторгнення Росії в Україну. Було передбачено можливість повітряних нальотів Росії, а також ракетних ударів, радіоелектронної боротьби з наступним наземним вторгненням. Високопоставлений чиновник адміністрації Байдена сказав журналістам: «Ми базуємо цю оцінку на тому, що ми бачимо на місцях на власні очі, а саме: продовження нарощування Росії на кордоні з Україною і відсутність значущих доказів деескалації». Розвідка США зазначила, що Росія планує вторгнутися в Україну 16 лютого 2022 року.

15 лютого 2022 року Росія заявила, що відвела частину своїх військ з українського кордону, яку дехто сприйняв як спробу деескалації. Однак ситуація залишалася невизначеною. Цей крок Росії викликав підозру з боку західних лідерів, яка ще більше посилилася після того, як того ж дня на Україну була здійснена кібератака, яку, як вважають, організувала Росія. Президент США Джо Байден не мав впевненості в тому, що Росія не вторгнеться, і закликав усіх американців в Україні негайно евакуюватися. Міністр закордонних справ Польщі Збігнєв Рау відвідав Москву, щоб обговорити поточну ситуацію з черговою спробою запобігти війні. Деякі джерела стверджували, що російські війська підійшли ще ближче до українського кордону, вони забезпечені медичними засобами, а також перебувають на вогневих позиціях.

16 лютого 2022 року, за даними розвідки США, до кордону з Україною було перекинуто ще близько 7 тис. російських військових. Це сталося через день після того, як Москва заявила, що відвела частину своїх військ від українського кордону. Як вважають США, вторгнення в Україну не відбулося.

17 лютого 2022 року будівлю українського дитячого садка обстріляли з артилерії. Була висловлена підозра, що обстріл здійснили російські війська. Внаслідок обстрілу ніхто не загинув, а Москва заперечила свою причетність до інциденту. Західні лідери попередили, що обстріл може бути операцією під «фальшивим прапором», яку Росія може використати для виправдання вторгнення в Україну.

20 лютого 2022 року президент Росії Володимир Путін заявив, що дипломатичні спроби врегулювати український конфлікт необхідно активізувати. Він наголосив, що для запобігання конфлікту НАТО має серйозно поставитися до вимог Москви щодо гарантій безпеки. Після телефонної розмови з президентом Франції Еммануелем Макроном Путін розкритикував НАТО за «завантаження в Україну складної зброї та боєприпасів».

21 лютого 2022 року указом Володимира Путіна визнано терористичні квазідержави «ДНР» та «ЛНР» як незалежні державні утворення, офіційно введено на територію України регулярну армію, а також підписано Договір про дружбу, співпрацю та обопільну допомогу з так званими ДНР і ЛНР.

22 лютого 2022 року Сполучені Штати та Велика Британія оголосили, що в найближчі дні почнуть вводити санкції проти Росії. Це сталося через день після того, як Путін заявив, що офіційно визнає «ДНР» і «ЛНР»

незалежними регіонами, та почав вводити війська в ці частини Східної України. Путін стверджував, що присутність більшої кількості російських збройних сил є просто для підтримки миру, однак це викликало серйозну реакцію з боку світових лідерів. Того ж дня президент України Володимир Зеленський заявив, що розгляне можливість розриву дипломатичних відносин України з Росією.

23 лютого 2022 року президент України Володимир Зеленський оголосив надзвичайний стан на 30 днів для всієї України, за винятком Донецької та Луганської областей, які перебувають у режимі надзвичайного стану з 2014 року.

Увечері 23 лютого 2022 ватажки «ДНР» та «ЛНР» Денис Пушилін та Леонід Пасічник звернулись до Володимира Путіна з проханням про воєнну допомогу.

Вторгнення 2022. 24 лютого 2022 року Російська Федерація розпочала новий етап восьмирічної війни проти України — повномасштабний наступ. Ворог здійснює масовані обстріли та бомбардування мирних українських міст та сіл.

А саме, 24 лютого 2022 року, о 5 годині ранку Володимир Путін офіційно оголосив про «спеціальну операцію» в Україні, насправді ж це було початком звичайнісінького вторгнення в суверенну державу. Російські війська розпочали інтенсивні обстріли підрозділів ЗС України на сході та перетнули північно-східні кордони, а також нанесли ракетно-бомбові удари по аеродромах і складах зброї по всій території України. Верховна Рада України одноголосно ухвалила запровадження воєнного стану. Більшу частину доби по всій Україні лунали сирени повітряного нальоту. Інфраструктура ІКТ в Україні погіршилася в результаті кібератак і бомбардувань армією Росії. Були

окуповані декілька українських міст і будівель, у тому числі Чорнобильська АЕС. Однак, за словами представника американської оборони, російська армія «стикається з більшим опором» (насамперед у напрямку Києва), «ніж вони очікували».

До 8 квітня 2022 року Збройні Сили України повністю звільнили Київщину, Житомирщину, Чернігівщину та Сумщину. 22 квітня 2022 року Міністерство оборони Російської Федерації оголосили цілі війни, розв'язаної в Україні - повний контроль над Донбасом та Південною Україною, включаючи сухопутний коридор у Крим і Придністров'я.

Геноцид українців. 14 квітня 2022 року Верховна Рада України визнала дії, вчинені Російською Федерацією під час останньої фази збройної агресії Російської Федерації проти України, яка розпочалася 24 лютого 2022 року, геноцидом українського народу. Вказується, що акти геноциду в діях Росії проявляються, зокрема, у вчиненні масових звірств в містах Буча, Бородянка, Гостомель, Ірпінь та інших.

Геноцид, влаштований російськими військами в Україні під час російсько-української війни, може стати найбільшим у Європі з часів Другої світової війни.

Ленд-ліз. 26 квітня за ініціативи США на авіабазі «Рамштайн» у Німеччині відбулася зустріч глав оборонних відомств та начальників штабів понад 40-а держав світу задля координації збройної допомоги Україні. За підсумками зустрічі де-факто було створено «антиросійську коаліцію». Німеччина приєдналася до країн-надавачів зброї. Сполучене

Королівство та Франція ухвалили постачати в Україну артилерію та зенітно-ракетні комплекси.

Законопроект про ленд-ліз для оборони демократії Україною від 2022 року був прийнятий одноголосно в Сенаті США 6 квітня 2022 року і прийнятий у Палаті представників 417 голосами проти 10 голосів 28 квітня 2022 року.

Волонтерський рух в Україні. З початком війни проявилось погане забезпечення української армії, якій не вистачало навіть їжі та обмундирування. Через це в Україні виник потужний волонтерський рух, що став надавати військовим різноманітну допомогу — від продуктів і ліків до дорогої техніки (тепловізори, приціли, безпілотні літальні апарати, протикумулятивні екрани тощо). Інші волонтери займаються медичною допомогою потерпілим, підтримкою переселенців, пошуком зниклих безвісти та роботою зі звільнення полонених. Зазвичай великі волонтерські групи працюють на основі краудфандингу, і деякі з них досягли стандартів прозорості, що значно перевищили державні^[194]. Волонтерські організації діють у всіх підконтрольних Україні великих містах і багатьох інших населених пунктах; значну підтримку надає також українська діаспора.

Проект «Стіна». З метою підвищення рівня безпеки на суходільному кордоні між Україною та Російською Федерацією 3 вересня 2014 року Прем'єр-міністр України Арсеній Яценюк презентував фортифікаційний проєкт «Стіна» (Європейський вал). 10 вересня проєкт затвердив Президент України Петро Порошенко. Проєктом передбачено будівництво 2 оборонних рубежів, близько 1 500 км траншей і ходів сполучення, понад 8 тис. окопів для техніки, понад 4 000 бліндажів та 60-кілометрове невибухове загородження. У зв'язку з контролем частини прикордонної

території України незаконними збройними проросійськими формуваннями та російськими військами, реалізація проєкту здійснюється в два етапи: на першому етапі будівництво укріплень на ділянці українсько-російського кордону в Чернігівській, Сумській і Харківській областях; на другому — в Луганській і Донецькій областях. Станом на 1 жовтня, за повідомленням Державної прикордонної служби України, реалізовується перший етап проєкту «Стіна».

Наслідки. Людські жертви. Станом на 31 січня 2021 року, за даними Управління верховного комісара ООН з прав людини (УВКПЛ), загальна кількість людських втрат становить 42—44 тис. осіб, з яких загинуло 13 100—13 300 осіб, поранено 29 500—33 500. До цієї кількості входить 3 375 загиблих і 7 000—9 000 поранених цивільних осіб, приблизно 4 150 загиблих і 9 700—10 700 поранених українських військових, а також приблизно 5 700 загиблих і 12 700—13 700 поранених військових РФ та проросійських бойовиків. Серед загиблих є як загиблі безпосередньо від бойових дій, так і внаслідок необережного поводження зі зброєю та вибухівкою, ДТП, хвороб під час служби в зоні конфлікту, а також убивств і самогубств. Станом на січень 2022 року число загиблих росіян та сепаратистів за даними ООН перевищило 6500.

Дослідники Російської служби Бі-бі-сі спільно з виданням «Медиазона» станом на 29 листопада 2024 року встановили за відкритими джерелами імена понад 80 973 загиблих російських військових за весь період повномасштабної війни. До цього списку не входять загиблі бойовики ОРДЛО яких, судячи з відкритих джерел, налічується щонайменш 23 500. Таким чином втрати російських окупантів та їх посібників за 10 років війни, за незалежними даними, становлять понад 110 900 убитих.

За даними Книги Пам'яті полеглих за Україну, станом на 1 грудня 2021 року загинуло 4 490 українських військовиків. На квітень 2024 року, за її даними, за 10 років війни загинуло 45510 українських військовослужбовців.

Внаслідок повномасштабної війни у період з 24 лютого 2022 року по 30 червня 2023 року — 9177 загиблих та 15993 поранених цивільних осіб, зафіксувала ООН індивідуальні верифіковані випадки та повідомив очільник УВКПЛ, що зазначив: «І наші дані — лише верхівка айсберга».

Станом на кінець грудня 2024 року, за даними видання "Горизонтальная Россия", кількість цивільних жертв на території країни-агресора за весь період повномасштабного вторгнення сягнула мінімум 394 особи, найбільше — в Белгородській області. При цьому видання встановило імена 282 з усіх підтверджених жертв. Найбільші одночасні втрати були під час падіння Су-34 в Єйську і вибухів в Белгороді 30 грудня 2023 року.

Окупація територій. Станом на 2021 рік під російською окупацією перебувало 43 300 кв. км, або 7 % української території. Після початку російського вторгнення 2022 року ця площа збільшилася у 2,9 рази. Тимчасово непідконтрольні території включають АР Крим, частини Донецької, Луганської, Харківської, Херсонської, Запорізької областей та місто Севастополь. Протягом перших місяців широкомасштабного вторгнення 2022 року Збройні сили України повністю звільнили від російських загарбників Київську, Чернігівську, Сумську та Житомирську області.

Станом на лютий 2023 року, згідно повідомлення міністра оборони Великої Британії Бена Воллеса в ефірі BBC Radio 4, 97 % усієї російської армії знаходиться в Україні.

Мобілізація на окупованих територіях. Від 2014 року Росія провадила мобілізацію мешканців окупованих територій до незаконних збройних формувань в окупованих частинах Донецької та Луганської областей, та безпосередньо до армії РФ в окупованому Криму. В 2024 році росіяни намагаються посилити мобілізаційні заходи на окупованих *територіях*, *змушуючи громадян України* воювати проти співвітчизників.

Екологічні наслідки. Це найменш досліджувана сьогодні тема. Однак на території Криму і окупованої частини Донбасу розташовані понад тисяча джерел іонізуючого випромінювання (ДІВ).

Характеристика ситуації від Держатомрегулювання: «На території України станом на 2014 р. було 11 784 радіонуклідних джерел іонізуючого випромінювання. З них на території Автономної Республіки Крим, до її незаконної анексії Російською Федерацією, було 296 ДІВ. Внаслідок військової агресії з боку Російської Федерації та ведення бойових дій на Сході України, в умовах відсутності державного регулюючого контролю ядерної та радіаційної безпеки, на території ОРДЛО опинилися 73 суб'єкти господарювання, які використовували 1 192 одиниці закритих радіонуклідних ДІВ. Станом на вересень 2014 р.: на окупованій частині Донецької області було 914 радіонуклідних ДІВ, на території непідконтрольних районів Луганської області — 278 радіонуклідних ДІВ...».

Існує небезпека екологічної катастрофи на Донбасі внаслідок затоплення шахти Юний комунар (Юнком) (саме тут 1979 року

відбулося випробовування застосування ядерного вибуху для потреб вугільної промисловості), спричинене збройною агресією РФ, що стане екологічною катастрофою для всієї Європи.

Парадоксальним залишається факт, що МАГАТЕ продовжує дотримуватися позиції, що Україна (відповідно до резолюції Генеральної Асамблеї ООН № 68/262, в якій було визнано суверенітет і територіальну цілісність України) повинна гарантувати безпеку всіх ядерних об'єктів і матеріалів на своїй території згідно з Угодою між Україною та МАГАТЕ. Отож Україна несе перед МАГАТЕ відповідальність навіть за ті ядерні об'єкти, що розташовані на незаконно анексованій території АРК і окупованих територіях Донецької та Луганської областей попри відсутність доступу українських спеціалістів до таких об'єктів.

Окрім того, екологічну небезпеку становлять некомпетентні рішення окупаційної адміністрації щодо закриття шахт без врахування небезпеки виходу шахтних вод у водоносні горизонти і вище, ряд сховищ (відвалів) високотоксичних речовин. «До початку військового конфлікту в Донбасі було 4 240 потенційно небезпечних об'єктів (ПНО), у тому числі 227 шахт, 174 гідротехнічні об'єкти, 784 АЗС, 15 кар'єрів, 13 залізничних станцій, 128 мостів і шляхопроводів, 18 магістральних трубопроводів, 4 родовища нафти. 2160 об'єктів мали статус вибухо-, 24 — радіаційно-, 1320 — пожежо-, 176 — гідродинамічно-, 34 — біологічно- та 334 — хімічно-небезпечних. Сьогодні експертами визначено 176 ПНО, з яких 99 розташовані на непідконтрольній території».

СтратКом ЗСУ представив звіт щодо наслідків російської агресії для екології України до всесвітнього Дня Землі в 2024 році. Стало відомо, що:

- 174 000 км² забруднені вибухівкою;

- 3 млн га лісів уражені війною — забруднені чи знищені;
- 620 км² затопило внаслідок російського теракту на Каховській ГЕС;
- окупанти спричинили викид 150 млн тонн парникових газів;
- 514 українських об'єктів природоохоронного заповідного фонду тимчасово захоплені, зокрема 10 національних парків, 8 заповідників і 2 біосферних заповідники.

Грошова оцінка збитків довкіллю України сягає понад \$63 млрд.

Через повномасштабне вторгнення Росії знищено 80% лісових насаджень національного парку «Святі Гори», що на півночі Донеччини. Шкоду довкіллю нацпарку попередньо оцінили у близько 16 млрд гривень.

Збитки від знищення Каховської ГЕС становлять близько \$14 млрд.

Міжнародна реакція на російську збройну агресію. У жовтні 2021 року Саміт Україна-ЄС підтвердив, що й далі називатиме РФ агресором за її дії щодо України та що за події на Донбасі та зрив перемир'я відповідальна саме Росія. Сторони наголосили на важливості повного виконання Мінських домовленостей, підкреслюючи «відповідальність Росії як сторони конфлікту».

Оцінки та класифікація російсько-української війни. 27 січня 2015 року Верховна Рада України у своїй постанові звернулася до міжнародних організацій із закликом визнати Росію країною-агресором, констатуючи продовження воєнної агресії щодо України з боку Російської Федерації.

22 травня 2022 року Верховна Рада України визнала Російську Федерацію державою-терористом із тоталітарним неонацистським режимом, геноцид українців Росією, заборонила його пропаганду, а також

пропаганду акту агресії Росії проти України. Менш ніж за рік війна трансформувалася з чисто імперіалістичної реваншистської війни на цивілізаційну: демократична цивілізація протистоїть агресивному воєнному натиску авторитарно-тоталітарної цивілізації.

В українському суспільстві війну оцінюють у спектрі від Третіх визвольних змагань, війни за незалежність та вітчизняної війни до прагматичної спроби Росії утримати Україну в орбіті свого впливу.

Література:

Андрощук О. В. Бойові дії на Донбасі у травні-серпні 2014 // Енциклопедія історії України: Додатковий том. Кн. 1: А–Я / Редкол.: В. А. Смолій (голова редкол.) та ін. Інститут історії НАН України. - К.: Наукова думка, 2021.

Брехуненко В., Ковальчук В., Ковальчук М., Корнієнко В. «Братня» навала. Війни Росії проти України XII–XXI ст. / За заг. ред. В. Брехуненка. НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. - К., 2016.

Гай-Нижник П. П. Агресія Росії проти України: історичні передумови та сучасні виклики. - К.: «МП Леся», 2016.

Гай-Нижник П. П. Росія проти України (1990—2016 рр.): від політики шантажу і примусу до війни на поглинання та спроби знищення. - К.: «МП Леся», 2017.

Головко В. В. Євромайдан Євромайдану штурм 2014 // Енциклопедія історії України: Додатковий том. Кн. 1: А–Я / Редкол.: В. А. Смолій (голова

редкол.) та ін. Інститут історії України НАН України. — К.: «Наукова думка», 2021.

Головко В. Вторгнення. 2022. Широкомасштабна агресія Росії проти України / Відп. ред. В. Смолій; Інститут історії України НАН України. — К.: Інститут історії України НАН України, 2023.

Зіненко Р. Війна, якої не було. Хроніка Іловайської трагедії. Частина перша. - Х. : Фоліо, 2019.

Кульчицький С. Помаранчева революція 2004 // Енциклопедія історії України : у 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. - К. : Наукова думка, 2011.

Магда Є. Гібридна агресія Росії: уроки для Європи. Київ: Каламар, 2017.

Офіцинський Ю. Сучасна російсько-українська війна (за матеріалами газети «The New York Times» 2013 – 2017 років). Ужгород: РІК-У, 2018.

Помаранчева революція // Енциклопедичний словник символів культури України / За заг. ред. В. П. Коцура, О. І. Потапенка, В. В. Куйбіди. — 5-е вид. - Корсунь-Шевченківський: ФОП Гаврищенко В. М., 2015.

Російсько-українська війна. Енциклопедичний глосарій / Упорядники: А. Киридон, А. Іваненко; за заг. ред. А. Киридон. — Вип. 1. — К.: Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2024.

Руденко Ю., Путята Д. та ін. У вогняному кільці. Оборона Луганського аеропорту. - Х.: Фоліо, 2018.

Смолій В., Ясь О. Сучасна російсько-українська війна у світлі постколоніалізму // Вісник НАН України. - № 6. - 2022.

Сирінська О. «Україна без Кучми»// Політична енциклопедія. / Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. - К.: Парламентське видавництво, 2011.

Ющенко В. Недержавні таємниці: нотатки на берегах пам'яті / Розмова Віктора Ющенка з Олександром Зінченком (літ. запис). - Харків, Фоліо, 2014.

Ясь О. Темпоральності війни. Сучасна російсько-українська війна на перехрестях історичного часу / За ред. В. Смолія. НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2024.

РОЗПОДІЛ БАЛІВ, ЯКІ ОТРИМУЮТЬ ЗДОБУВАЧІ І, ІІ, ІІІ (PhD) РІВНЯ ВИЩОЇ ОСВІТИ

КРИТЕРІЇ ОЦІНЮВАННЯ НАВЧАЛЬНИХ ДОСЯГНЕНЬ ЗДОБУВАЧІВ ІІІ ОКР (PhD)

Оцінювання здобутих знань і навичок студентів з дисципліни відповідно до навчальної програми здійснюється в три етапи:

1. *поточний контроль*: за результатами участі студентів у роботі на семінарських та практичних заняттях (вхідний контроль знань (усний), поточний контроль знань (усний/письмовий), доповіді з мультимедійними презентаціями, самооцінка студентом рівня знань);

2. *підсумковий контроль*: іспит.

Загальна оцінка знань студентів з дисципліни пропорційно враховує результати поточного та підсумкового контролів і формується за сто баловою системою оцінювання та з використанням ECTS.

Шкала оцінювання: національна та ECTS

Сума балів за всі види навчальної діяльності	Оцінка ECTS	Оцінка за національною шкалою	
		для екзамену, курсового проекту(роботи), практики	для заліку
90 – 100	A	відмінно	зараховано
82-89	B	добре	
74-81	C		
64-73	D	задовільно	
60-63	E		
35-59	FX	незадовільно з можливістю повторного складання	не зараховано з можливістю повторного складання
0-34	F	незадовільно з обов'язковим повторним вивченням дисципліни	не зараховано з обов'язковим повторним вивченням дисципліни

"А" (90 – 100) ставиться у разі, якщо здобувач:

- засвоїв теоретичний зміст дисципліни;
- систематично готувався до занять згідно з програмою та робочою програмою дисципліни, при цьому опрацював не тільки матеріали лекцій, але й джерела основної літератури і необхідні нормативні та інструктивні матеріали, окремі джерела додаткової літератури;
- брав активну участь у роботі на практичних та лекційних заняттях;
- оволодів відповідними практичними навичками та вміннями, набув

здатність використовувати їх;

- аргументовано і логічно формулював висновки та робив узагальнення за питанням/темою, глибоко і всебічно розкривав зміст питань, які обговорювалися;

- вільно оперував термінами та поняттями, викладав матеріал літературною мовою;

- виявив творчі здібності та вміння виконувати індивідуальні та колективні завдання, самостійно здобувати знання, знаходити відповідні джерела інформації;

- своєчасно та якісно виконав усі, передбачені програмою дисципліни завдання, брав участь у наукових заходах (олімпіадах, студентських наукових конференціях, науково-дослідній роботі кафедри), має опубліковані тези/статті),

але допускав при усних або письмових відповідях, тестуванні окремі неточності.

«В» (82-89) ставиться у разі, якщо здобувач:

- засвоїв теоретичний зміст дисципліни в повному обсязі та оволодів практичними навичками та вміннями;

- систематично готувався до занять згідно з програмою та робочою

програмою дисципліни, з використанням джерел основної літератури та нормативних та інструктивних матеріалів;

- творчо підходив до вирішення завдань, вільно розв'язував їх;

- доказово розкривав основні положення теми;

- повно, чітко та логічно відповідав на поставлені питання, показав розуміння сутності теорій, понять, предметів, явищ тощо;

- викладав матеріал літературною мовою, оперував термінами та

поняттями;

- виявив здатність практично оцінювати окремі факти/явища/процеси;
- виконав усі передбачені програмою дисципліни завдання, у т.ч.

модульного контролю та з самостійного опрацювання,

але недостатньо використовував додаткову літературу; при усних відповідях не досить повно й аргументовано викладав матеріал; виявив недостатню активність на практичних заняттях, під час письмового тестування допускав окремі помилки.

«С» (75 – 81) ставиться у разі, якщо здобувач:

- засвоїв теоретичний зміст дисципліни в повному обсязі;
- оволодів практичними навичками й вміннями;
- зіставляв, узагальнював, систематизував інформацію;
- давав повну, розгорнуту та аргументовану відповідь на поставлені питання;
- доказово розкривав основні положення теми та зміст питань, що обговорювались;
- формулював висновки з окремих питань;
- виконав завдання, передбачені програмою дисципліни, у т.ч. індивідуальне завдання, завдання модульного контролю та з самостійного опрацювання,

але допускав окремі помилки при тестуванні; виявив деякі недоліки при усних відповідях; не виявив належної активності при обговоренні питань, старанності при виконанні завдань для самостійної роботи; недостатньо використовував додаткову літературу; виконав індивідуальне завдання, не дотримуючись вимог до оформлення, не виявив до нього творчий підхід.

«Д» (69-74) ставиться у разі, якщо здобувач:

- засвоїв значну частину теоретичного матеріалу;
- виявив знання і розуміння основних теоретичних положень дисципліни;
- аналізував певні процеси/явища/показники;
- відповідав на питання, які обговорювалися на занятті;
- формулював висновки з окремих питань;
- виконав завдання модульного контролю, індивідуальне завдання,

але допускав окремі помилки при усних відповідях, тестуванні; не виявив належної активності при обговоренні усних питань, старанності при виконанні завдань для самостійної роботи, недостатньо використовував додаткову літературу; виконав не всі завдання для самостійної роботи; виконав індивідуальне завдання, не дотримуючись вимог до оформлення.

«Е» (60-68) ставиться у разі, якщо здобувач:

- засвоїв основні теоретичні положення дисципліни;
- на значну частину матеріалу давав репродуктивні відповіді;
- виконав окремі завдання модульного контролю та індивідуальне завдання,

але допускав значну кількість суттєвих помилок при усних та письмових відповідях, тестуванні; не розумів сутності питань; не виявив належної активності на заняттях, старанності при виконанні завдань для самостійної роботи; недостатньо використовував основну та додаткову літературу; не брав участь у виконанні колективних завдань.

«F» (35-59) ставиться у разі, якщо здобувач:

- фрагментарно оволодів теоретичними питаннями, що становить

незначну частину навчального матеріалу;

- поверхнево розкривав зміст питань, які розглядалися;
- не проявляв активності при їх обговоренні;
- допускав суттєві помилки при усних та письмових відповідях;
- поверхнево ознайомився з рекомендованою літературою;
- виконав індивідуальне завдання та завдання для самостійної роботи, не дотримуючись вимог до оформлення;
- не виконав завдання модульного контролю.

«FX» (0-34) ставиться у разі, якщо здобувач:

- оволодів матеріалом на рівні елементарного розпізнання та відтворення окремих фактів/предметів/явищ тощо;
- поверхнево розкривав зміст питань, які розглядалися, не виявив активності при їх обговоренні;
- допускав суттєві помилки при усних та письмових відповідях, тестуванні; поверхнево ознайомився з рекомендованою літературою;
- не виконав завдання для самостійної роботи та індивідуальне завдання;
- не брав участь у виконанні колективних завдань;
- не виконав завдання модульного контролю.

Усі виконані студентом протягом поточного і підсумкового контролів завдання оцінюються за спеціально розробленою шкалою у межах сто бальної системи.

Рекомендована література

Основна література:

1. Андрощук О. В. Бойові дії на Донбасі у травні-серпні 2014 // Енциклопедія історії України: Додатковий том. Кн. 1: А–Я / Редкол.: В. А. Смолій (голова редкол.) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: Наукова думка, 2021.
2. Бажан О. Г. Дисидентські (опозиційні) рухи 1960–1980-х років в Україні // Енциклопедія історії України : у 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. - Т. 2. - К. : Наукова думка, 2004.
3. Бажан О. Шістдесятництво // Енциклопедія історії України : у 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. – Т. 10. - К. : Наукова думка, 2013.
4. Балух О. Повстання 1490—1492 рр. на території Північної Буковини та Східної Галичини: нове бачення // Наукові записки. Серія «Історичне релігієзнавство». - Острог : Національний університет «Острозька академія», 2014.
5. Баран В. К. Україна в добу Хрущова // Політична історія України. XX століття: у 6 т. / Редкол.: Курас І. Ф. (голова) та ін. - Т. 6. - К.: Генеза, 2002 - 2003.
6. Бойко О. Д. Перша війна Радянської Росії проти УНР 1917—1918 // Енциклопедія історії України : у 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. – Т. 8. - К. : Наукова думка, 2011.
7. Бойко О. Д. Протигетьманське повстання 1918 // Енциклопедія історії України : у 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. – Т. 9. - К.: Наукова думка, 2012.

8. Бондаренко Г. Волинь у Першій світовій війні: актуальні питання історії та історіографії // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Перша світова війна на Волині та Волинському Поліссі: Науковий збірник. - Вип. 58. – Луцьк, 2016.

9. Ботушанський В. Буковина в роки Першої світової війни 1914-1918 рр.: Документи / Упорядкування, передмова, коментарі, переклад з німецької і російської мов В. М. Ботушанського. – Чернівці: Технодрук, 2014.

10. Брехуненко В., Ковальчук В., Ковальчук М., Корнієнко В. Експансія Московської держави на українські землі у XV—XVI ст.: війни за «київську спадщину»: Війна 1500—1503 рр. // «Братня» навала. Війни Росії проти України XII—XXI ст. / За заг. ред. В. Брехуненка. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. - К., 2016.

12. Венгерська В. «Українське питання» напередодні та в умовах Першої світової війни // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – Вип. 3. – 2014.

13. Верстюк В. Ф. Українська революція 1917 - 1921 // Енциклопедія історії України : у 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. – Кн. 2. - К. : Наукова думка, 2019.

14. Вдовенко В. М. Північна війна 1700-21 // Українська дипломатична енциклопедія: У 2-х т. / Редкол.: Л. В. Губерський (голова) та ін. – Т. 2. - К.: Знання України, 2004.

15. Вдовенко В. Семирічна війна 1756-63 // Українська дипломатична енциклопедія: У 2-х т. / Редкол.: Л. В. Губерський (голова) та ін. – Т.2. - К.: Знання України, 2004.

16. Войтович Л. Боротьба Любарта-Дмитра Гедиміновича за відновлення Галицько-Волинської держави // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. - №22. - Луцьк, 2009.

17. В'ятрович В. Друга польсько-українська війна. - К.: ВД «Києво-Могилянська академія», 2011.

18. Газін В. Литовська верхівка та «українське питання»: політика шляхетсько-магнатських кіл стосовно козацької України в умовах московсько-польської війни 1654–1667 рр. // *Ukraine Lithuanica*. - Т. IV. - 2017.

19. Гай-Нижник П. П. Агресія Росії проти України: історичні передумови та сучасні виклики. - К.: «МП Леся», 2016.

20. Гай-Нижник П. П. Росія проти України (1990—2016 рр.): від політики шантажу і примусу до війни на поглинання та спроби знищення. - К.: «МП Леся», 2017.

21. Галушка А. А. Російсько-польська війна 1654–1667 // Енциклопедія історії України : у 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. – Т.9. - К. : Наукова думка, 2012.

22. Галушка А. А. Чуднівська кампанія 1660 // Енциклопедія історії України : у 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. – Т.10. - К. : Наукова думка, 2013.

23. Галушка А., Брайлян Є. Змова диктаторів: Поділ Європи між Гітлером і Сталіним, 1939 - 1941. - Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2018.

24. Галушко К. Поле битви – Україна. Від «володарів степу» до «кіборгів». Воєнна історія України від давнини до сьогодення. – К.: КСД, 2016.

25. Галушко К. Україна у Першій світовій війні // Енциклопедія історії України: Україна—Українці. Кн. 2 / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - Київ: Наукова думка, 2019.
26. Галушко К.Ю. Сармати // Енциклопедія історії України: Україна - Українці. Кн. 2 / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: Наукова думка, 2019.
27. Головка В. В. Євромайдан Євромайдану штурм 2014 // Енциклопедія історії України: Додатковий том. Кн. 1: А–Я / Редкол.: В. А. Смолій (голова редкол.) та ін. НАН України. Інститут історії України. — К.: «Наукова думка», 2021.
28. Головка В. Вторгнення. 2022. Широкомасштабна агресія Росії проти України / Відп. ред. В. Смолій ; Інститут історії України НАН України. – К.: Інститут історії України НАН України, 2023.
29. Головка О. Останній похід князя Романа Мстиславича у джерелах та історичній думці // Український історичний журнал. - № 4 (487). - К., 2009.
30. Головченко В. Українське питання в роки Першої світової війни / НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. імені І. Ф. Кураса. – К.: Парламентське видавництво, 2009.
31. Грицюк В. М. Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на території України // Україна. Друга світова війна. 1939—1945 / Ін-т історії України НАН України. - К., 2010.
32. Гуржій О. І. Богуна повстання // Енциклопедія історії України : у 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. – Т.1. - К. : Наукова думка, 2003.

33. Гуржій О. І. Мухи повстання 1490—1492 // Енциклопедія історії України : у 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. – Т.7. - К. : Наукова думка, 2010.

34. Денищук О. Злочини польських шовіністів на Волині. - Кн. 1: Рівненська область. - Рівне, 2003.

35. Диба Ю., Мицько І. Неіснуючий похід 981 р. князя Володимира на ляхів // Старий Луцьк. - Вип. XI. - Луцьк, 2015.

36. Дисиденти. Антологія текстів / Упоряд.: О. Сінченко, Д. Стус, Л. Фінберг; Наук. ред. О. Сінченко. Національний університет «Києво-Могилянська академія», Центр досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства, Центр європейських гуманітарних досліджень; Український католицький університет, Інститут релігії та суспільства. - К.: Дух і Літера, 2018.

37. Дроздовський Д. І. Код майбутнього. Філософія українського шістдесятництва. - К.: Видавничий дім «Всесвіт», 2006.

38. Дубяга, А. П. Наукова дискусія щодо використання бойових колісниць людністю катакомбної спільноти. Вітчизняна наука на зламі епох: проблеми та перспективи. Матеріали XII Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції. - Переяслав-Хмельницький, 2015.

39. Дубяга А.П. Основні причини виникнення збройних конфліктів за доби середньої бронзи в міжріччі Дніпра й Дону. Проблеми історії та археології України. Матеріали XI всеукр. наук. конф., до 60-річчя від початку дослідження Більського городища Харківським університетом (Харків, 14 – 15 груд. 2018 р.). - Харків, 2018.

40. Дубяга А. Комплекси озброєння у групових похованнях катакомбної культури міжріччя Дніпра та Дону // Історичні і політологічні дослідження. - №2. - 2019.
41. Дубяга А. П. Первинний етап дослідження військової справи катакомбної культури міжріччя Дніпра та Дону. Українська археологія: здобутки, сучасний стан та перспективи: матеріали всеукр. наук.-практ. конф. з міжнар. участю (Суми, 7 - 8 лют. 2020 р.). - Суми, 2020.
42. Залізняк Л. Л. Надчорноморські індоєвропейці в Трої // Археологія, 2018. - №4.
43. Залізняк Л. Л. Стародавня історія України. – К.: 2021.
44. Заруба В. М. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII ст. - Дніпропетровськ: Ліра, 2003.
45. Заруба В. М. Чигиринські походи. Хроніка подій російсько-турецької війни 1677 - 1678 рр. - Дніпропетровськ: Ліра, 2013.
46. Зашкільняк Л. О. Польське повстання 1863—1864 // Енциклопедія історії України : у 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. – Т. 8. - К. : Наукова думка, 2011.
47. Здоров А. Український жовтень. Робітниче-селянська революція в Україні (листопад 1917 — лютий 1918 рр.). - Одеса: «Астропринт», 2007.
48. Зіненко Р. Війна, якої не було. Хроніка Іловайської трагедії. Частина перша. - Х. : Фоліо, 2019.
49. Ільющин І. Волинська трагедія 1943—1944 рр. - К., 2003.
50. Історія цивілізації. Україна / О. Б. Бубенок, А. М. Домановський, О. О. Дядечко та ін.; упоряд. О. Є. Черненко; художник-оформлювач О. А. Гугалова-

Мешкова. - Том 2. Від Русі до Галицького князівства (900–1256). - Харків: Фоліо, 2021.

51. Ключко В.І. Озброєння та військова справа давнього населення України (5000-900 рр. до Р.Х.). - К., 1996.

52. Константинов В. Ю. Кримська війна 1853-56 // Українська дипломатична енциклопедія: У 2-х т. / Редкол.: Л. В. Губерський (голова) та ін. – Т. 1. - К: Знання України, 2004.

53. Корогодський Р. Брама світла. Шістдесятники / Упоряд. М. Коцюбинська, Н. Кучер, О. Сінченко.- К.: Український католицький університет, 2009.

54. Котляр М.Ф. Київські повстання 11—12 століть // Енциклопедія історії України : у 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. - Т. 4. - К. : Наукова думка, 2007.

55. Котляр М.Ф. Любецька битва 1016 : у 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. – Т. 6. - К. : Наукова думка, 2009.

56. Котляр М. Ф. Монголо-татарська навала // Енциклопедія історії України. – Т. 7. - К. : Наукова думка, 2010.

57. Котляр М. Ф. Нариси воєнного мистецтва Давньої Русі. - К.: «Наш час», 2010.

58. Криштальський А. Кривда за кривду: Польсько-німецький терор 1943—1944 років на Горохівщині. - Луцьк: Терен, 2013.

59. Кульчицький С. В. Кримська війна 1853—1856, Східна війна 1853-1856 // Енциклопедія історії України : у 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. – Т. 5. - К.: Наукова думка, 2009.

60. Кульчицький С. Помаранчева революція 2004 // Енциклопедія історії України : у 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. - К. : Наукова думка, 2011.

61. Лазанська Т. І. Шебелинське повстання 1829 // Енциклопедія історії України : у 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. – Т. 10. - К. : Наукова думка, 2013.

62. Левченко Ю. І. Особливості реалізації політики окупаційної влади в адміністративно-територіальних одиницях України 1941–1944 рр./ Наук. ред. К. П. Двірна. – К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2017.

63. Ленартович О. Ю. Український національно-визвольний рух на Волині в роки Другої Світової війни. - Луцьк: Волинський національний університет ім. Лесі Українки, 2011.

64. Леп'явко С. А. Косинського повстання 1591—1593 // Енциклопедія історії України : у 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. – Т. 5. - К. : Наукова думка, 2009.

65. Леп'явко С. А. Наливайка повстання (1594—1596) // Енциклопедія історії України : у 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. – Т. 7. - К. : Наукова думка, 2010.

66. Лисенко О. Українська повстанська армія // Політична енциклопедія. Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. - К.: Парламенське видавництво, 2011.

67. Литвин М. Р. Українсько-польська війна 1918 - 1919 // Енциклопедія історії України: Україна—Українці. - Кн. 2. – К.: Наукова думка, 2019.

68. Лях С. Р. Київська козаччина 1855 // Енциклопедія історії України : у 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. – Т. 4. - К. : Наукова думка, 2007.
69. Магда Є. Гібридна агресія Росії: уроки для Європи. Київ: Каламар, 2017.
70. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. - К.: Темпора, 2003.
71. Мараєв В. Україна, 1918. Хроніка. - Харків: Фоліо, 2020.
72. Мокрик Р. Бунт проти імперії: українські шістдесятники. – К.: А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2023.
73. Мотика Г. Від волинської різанини до операції «Вісла». Польсько-український конфлікт 1943–1947 рр. / Пер. з пол. А. Павлишина, післям. д.і.н. І. Ільюшина. - К.: Дух і літера, 2013.
74. Нагірний В. До питання про напрям і характер походу галицько-волинського князя Романа Мстиславовича в 1205 р. // Християнська спадщина Галицько-Волинської держави. – Івано-Франківськ, Галич, 2005.
75. Нариси історії української революції 1917 - 1921 років. - К.: Наукова думка, 2011.
76. Нікітенко Н. М. Остання русько-візантійська війна 1043 р.: причини і наслідки // Наукові записки НаУКМА. – Т. 9. – Ч. 1. - 1999.
77. Острогорський Г. Історія Візантії / Пер. з нім. Анатолія Онишка. – Львів, 2002.
78. Офіцинський Ю. Сучасна російсько-українська війна (за матеріалами газети «The New York Times» 2013 – 2017 років). Ужгород: РІК-У, 2018.
79. Пагіря О. Між війною та миром: відносини між ОУН і УПА та збройними силами Угорщини (1939—1945). – Львів, Торонто: Літопис УПА, 2014.

80. Панашенко В. В. Російсько-турецька війна 1735 - 1739 // Енциклопедія історії України : у 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. - К. : Наукова думка, 2019.

81. Папакін А. Польсько-радянська війна 1919 - 1920, радянсько-польська війна 1919—1920 // Енциклопедія історії України: у 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. – Т. 8. - К. : Наукова думка, 2011.

82. Патриляк І. К. «Встань і борись! Слухай і вір...»: українське націоналістичне підпілля та повстанських рух (1939—1960 рр.) // Центр дослідження визвольного руху. - Львів: Часопис, 2012.

83. Петренко Є. Д. Бузьких козаків повстання // Енциклопедія історії України: у 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. – Т. 1. - К. : Наукова думка, 2003.

84. Петренко Є. Д. Російсько-турецька війна 1828 - 1829 // Енциклопедія історії України : у 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. – Т. 9. - К. : Наукова думка, 2012.

85. Помаранчева революція // Енциклопедичний словник символів культури України / За заг. ред. В. П. Коцура, О. І. Потапенка, В. В. Куйбіди. — 5-е вид. - Корсунь-Шевченківський: ФОП Гаврищенко В. М., 2015.

86. Прилуцький В. І. Семилітня війна 1756-63 // Юридична енциклопедія : [у 6 т.] / Ред. кол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін.. – Т. 5. - К.: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2003.

87. Репресії в Україні (1917 - 1990 рр.): Науково-допоміжний бібліографічний покажчик / Упорядники Є. К. Бабич, В. В. Патока. - К.: Смолоскип, 2007.

88. Рейда Р. Античні центри Північного Причорномор'я та готські війни (питання хронології) // Магістеріум. – Вип. 36. - Археологічні студії. – К., 2009.

89. Російсько-українська війна. Енциклопедичний глосарій / Упорядники: А. Киридон, А. Іваненко / За заг. ред. А. Киридон. – Вип. 1. – К.: Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2024.

90. Русина О. В. Лівонська війна 1558—1583 // Енциклопедія історії України. – Т. 6. - К.: Наукова думка, 2009.

91. Савченко В. А. Дванадцять войн за Украину. - Харьков: Фолио, 2006. - 415 с.

92. Сас П. М. Хотинська війна 1621 року / Інститут історії України НАН України. Вид. 2-е, виправлене і доповнене. - Біла Церква: Видавець Пшонківський О. В., 2012.

93. Сікора Р. З історії польських крилатих гусарів. - Київ: Дух і літера, 2012.

94. Сікора Р. Крилаті гусари Яна Собеського. – К.: Дух і літера, 2013.

95. Скиба А. Слов'яно-булгарські військові походи в першій половині – середині VI ст. // Магістеріум. – Вип. 36. - Археологічні студії. – К., 2009.

96. Смолій В. А., Степанков В. С. «Богдан Хмельницький». – К., Альтернативи, 2003.

97. Смолій В.А., Степанков В. С. Національна революція 1648—1676 // Енциклопедія історії України : у 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. – Т.7. - К. : Наукова думка, 2010.

98. Смолій В. А. Турбаївське повстання 1789 - 1793 // Енциклопедія історії України : у 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. – Т. 10. - К. : Наукова думка, 2013.

99. Смолій В., Ясь О. Сучасна російсько-українська війна у світлі постколоніалізму // Вісник НАН України. - № 6. - 2022.

100. Сокирко О. Г. Північна війна 1700—1721, Велика Північна війна, Третя Північна війна // Енциклопедія історії України: у 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. – Т. 8. - К. : Наукова думка, 2011.

101. Сокирко О. Г. Семирічна війна (1756—1763) // Енциклопедія історії України : у 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. – Т. 9. - К. : Наукова думка, 2012.

102. Солдатенко В. Ф. Українська революція 1917-20 // Українська дипломатична енциклопедія : у 2 т. / ред. кол.: Л. В. Губерський (голова) та ін. – Т. 2. - К.: Знання України, 2004.

103. Степанков В. С. Кліщинське повстання та самоврядування 1767 - 1770 // Енциклопедія історії України : у 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. – Т. 4. - К. : Наукова думка, 2007.

104. Синиця Є. В. Черняхівська культура // Енциклопедія історії України : у 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. - Т. 10. - К. : Наукова думка, 2013.

105. Таїрова-Яковлева Т. Г. Коліївщина: великі ілюзії / Пер. з рос. Т. Кришталовської. - К.: «Кліо», 2019.

106. Товстий В. П. Українська Повстанська Армія. - Харків: Промінь, 2007.

107. Трубайчук А. Ф. Українське питання під час Другої світової війни // Українська дипломатична енциклопедія : у 2 т. / Ред. кол.: Л. В. Губерський (голова) та ін. – Т. 2. - К.: Знання України, 2004.
108. Тимко Г. Третій Рим: імперія проти України. – К., 2004.
109. Тинченко Я. Українські збройні сили: березень 1917 р. - листопад 1918. (організація, чисельність, бойові дії). – К.: «Темпора», 2009.
110. Тютюнник Ю. Зимовий похід 1919 - 22 рр. – Кн. 9. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1923.
111. Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст.: іст. нариси: у 2 кн. / Інститут історії України НАН України; редкол.: В. А. Смолій (голова). – Кн. 1. / [А. Айсфельд, І. Ветров, Т. Вінцовський та ін.]. - К.: Наукова думка, - 2011.
112. Українська Держава П. Скоропадського. Протигетьманське повстання і відновлення Української Народної Республіки. - Енциклопедія історії України. Том «Україна — Українці». – Кн. 2. – К.: Наукова думка, 2019.
113. Усенко П. Г. Війна 1812 р. // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. – Т. 1. - К. : Наукова думка, 2003.
114. Федака С. Д. Історія України з найдавніших часів до 1648 року. – К.: Знання, 2014.
115. Хотинська війна 1621 року: погляд істориків і митців // Зелена Буковина. - № 1–2. - 2005.
116. Хотинська війна 1621 року: докум., матеріали, дослідж. / Держ. іст.-архітектур. заповідник «Хотин. фортеця». Редкол.: Михайлина Л. П. (голова) та ін. — Хотин, 2011.

117. Черкас Б. В., Вишнівецька битва 1512 // Енциклопедія історії України : у 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. – Т. 1. - К. : Наукова думка, 2003.

118. Черкас Б. В. Литовсько-московська війна 1500—1503 // Енциклопедія історії України : у 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. – Т. 6. - К. : Наукова думка, 2009.

119. Черкас Б. В. Литовсько-московська війна 1512—1522 // Енциклопедія історії України : у 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. Т.6. - К. : Наукова думка, 2009.

120. Черненко Є. В. Скіфо-перська війна. - К.: ІА НАНУ, 1984.

121. Чухліб Т. Козацька вольниця Семена Палія під наглядом одноголового і двохголового орлів. - К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2009.

122. Чухліб Т. Козаки і монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648 - 1721. - К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2009.

123. Чухліб Т. Мазепинська Україна між Російською та Шведськими коронами: дилема вибору протекції // Український історичний журнал. - № 2. - 2009.

124. Чухліб Т. В. Козаки та Яничари. Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500 — 1700 рр. - К., 2010.

125. Чухліб Т. В. Російсько-польські переговори 1664—1667 // Енциклопедія історії України : у 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. – Т. 9. - К. : Наукова думка, 2012.

126. Чухліб Т. В. Російсько-турецька війна 1676—1681 // Енциклопедія історії України : у 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. – Т. 9. - К. : Наукова думка, 2012.

127. Чухліб Т. В. Російсько-турецька війна 1787—1792 // Енциклопедія історії України : у 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. – Т. 9. - К. : Наукова думка, 2012.

128. Чухліб Т. В. Шереметєв Василь Борисович // Енциклопедія історії України : у 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. – Т. 10. - К. : Наукова думка, 2013.

129. Шабульдо Ф. Ворскла, битва на річці 1399 // Енциклопедія історії України : у 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. – Т. 1. - К.: Наукова думка, 2003.

130. Шабульдо Ф. М. . Велика війна 1409—1411 рр. // Енциклопедія історії України : у 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. – Т.1. - К. : Наукова думка, 2003.

131. Шандра В. Якою була участь українців у Російсько-турецьких війнах? // Перелом: Війна Росії проти України у часових пластах і просторах минувшини. Діалоги з істориками. У 2-х кн. - Кн. 1 / Відп. ред. В. Смолій. - К.: НАН України. Ін-т історії України, 2022.

132. Шістдесятники // Літературознавча енциклопедія : у 2 т. / Уклад. Ю. І. Ковалів. – Т. 2. – К.: ВЦ «Академія», 2007.

133. Щербак В. О. Павлюка повстання 1637 // Енциклопедія історії України : у 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. - Т. 8. - К. : Наукова думка, 2011.

Додаткова література:

134. Абашина Н. С., Козак Д. Н., Синиця Є. В., Терпиловський Р. В. Давні слов'яни // Археологія та історія: навчальний посібник. - Київ: Стародавній Світ, 2012 .

135. Абашина Н.С., Магомедов Б. В., Рейда Р. М. Пам'ятки черняхівської культури Полтавської області. – К.: ІА НАНУ, 2021.

136. Баран В. Д., Баран Я. В. Черняхівська культура // Історичні витоки українського народу. - К., 2005.

137. Бондаренко Г., Охріменко Г., Локайчук С., Скляренко Н., Ільчук С. Старожитності готів на Волині. – Луцьк : Вежа-Друк, 2021.

138. Бубенок О. Хозари в історії Східної Європи. К.: Інститут сходознавства імені А. Ю. Кримського НАН України, 2019.

139. Букет Є. Іван Бондаренко - останній полковник Коліївщини. Історичний нарис. – К.: Стікс, 2014.

140. Бурій В. М. Проблеми вшанування учасників Української революції 1917 -1921 рр. у пам'ятках природи місцевого значення та новітній топоніміці // Краєзнавство Черкащини. - Черкаси: Вертикаль, 2017.

141. Верстюк В. Українська Центральна Рада: період становлення // Український історичний журнал. - № 2. - 2007.

142. Войтович Л. Княжа доба: портрети еліти. - Біла Церква, 2006.

143. Войтович Л. Готи на території України: результати досліджень на початок ХХІ століття. // Археологічні дослідження Львівського університету. – Вип. 11. – Львів, 2008.

144. Войтович Л. В. Границы Галицко-Волынского государства. - № 3 (25). - Русин, 2011.

145. Войтович Л. Галицько-Волинські етюди. - Біла Церква, 2011.
146. Войтович Л.В. Ще раз про загадку загибелі князя Романа Мстиславовича // Княжа доба: історія і культура . – Вип. 9, 2015.
147. Гаврилюк Н. О. Гіміпрі Енциклопедія історії України. - Т. 2. - К., 2004.
148. Головка О. Князь Роман Мстиславич та його доба. Нариси з історії політичного життя Південної Русі XII — початку XIII століття. – К., 2000.
149. Гончарук Т. Г. Кошовий отаман Петро Калнишевський та Хаджибей (Одеса). — Одеса: Фенікс, 2011.
150. Гордієнко Д. Поширення християнства на руських землях у другій половині IX – першій половині X ст. // Історія релігій в Україні. - Львів, 2011.
151. Гордієнко Д. Хрещення княгині Ольги в контексті обрядової практики візантійської церкви // RUTHENICA. - 2006. - Т. V.
152. Гудименко Ю. Історії та війни. – Харків: «Folio»2023.
153. Горобець В. М. Русь «після Русі». Між короною і булавою. Українські землі від королівства Русі до Війська Запорозького // Козацька війна 1594-1596 рр. – Харків: «КСД», 2016.
154. Дрозд Р., Гальчак Б. Історія українців у Польщі в 1921—1989 роках / Пер. з пол. І. Мусієнко. 3-тє вид., випр., допов. - Харків : Золоті сторінки, 2013.
155. Друга світова війна в історичній пам'яті України. (За матеріалами Українського інституту національної пам'яті) / Упорядники: Л. Герасименко, Р. Пилявець. - Київ-Ніжин: ПП Лисенко М. М., 2010.
156. Жданович О. Воїни степів. Гуни на теренах України. К.: Темпора, 2017.
157. Жванко Л. Біженство Першої світової війни в Україні: Документи і матеріали (1914 – 1918 рр.). – Харків: ХНАМГ, 2010.

158. Жирохов. М. Битва за кордон. Весна – літо 2014. Погляд зі сторони зелених кашкетів. – Чернігів: Княжий вал, 2020.
159. Жирохов М. Іловайська операція. – Чернігів: Княжий вал, 2021.
160. Жирохов М. Оборона Луганського аеропорту. – Чернігів: Княжий вал, 2023.
161. Жирохов М. Північний форпост. Північний напрямок. – Чернігів: Княжий вал, 2022.
162. Зубар В. М. Понтійське царство // Енциклопедія історії України: у 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. - Т. 8. - К. : Наукова думка, 2011.
163. Іваненко А. До питання промосковської орієнтації переяславського полковника та наказного гетьмана Яким Сомка // Переяславіка: Наукові записки НІЕЗ «Переяслав». - Вип. 16 (18). - 2020.
164. Іванчик, А. І. Кімерійці // Енциклопедія історії України. - Т. 4. - К., 2007.
165. Історія України написана у V ст. до нашої ери Геродотом / Пер. Спасько С. К. - К.: ФОП Стебеляк О. М., 2012.
166. Колесников К. На краю Ойкумени. Елінські військові традиції на українських землях Причорномор'я (VII ст. до н.е. – IV ст.). – К.: Темпора, 2021.
167. Конча С. Індоевропейці: пізнання доісторії. – К.: ФОП Філюк О., 2017.
168. Котляр М. Ф. Лешек Білий // Енциклопедія історії України : у 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. – Т. 6. - К. : Наукова думка, 2009.

169. Кривошея В. В. Козацька еліта Гетьманщини. — К. : ІПіЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України, 2008.

170. Лазанська Т. Становище біженців України в роки першої світової війни // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. - Вип. 16. - 2009.

171. Лисенко О. Якими були людські втрати України в роки Другої світової війни? // Перелом: Війна Росії проти України у часових пластах і просторах минушини. Діалоги з істориками / Відп. ред. В. Смолій. – Кн. 2. - К.: НАН України. Ін-т історії України, 2022.

172. Магомедов Б. В. Пам'ятки черняхівської культури Вінницької області. – К.: ІА НАНУ, 2022.

173. Маковський С. О. Віденська конференція 1855 // Українська дипломатична енциклопедія: У 2-х т. / Редкол.: Л. В. Губерський (голова) та ін. – Т. 1. - К: Знання України, 2004.

174. Новий Довідник. Історія України. - К.: ТОВ «КАЗКА», 2005.

175. Орлянський В.С. Конфліктологія: навч. посібник для вузів. - К.: Центр навчальної літератури, 2007.

176. Отрощенко В. В. З приводу західного вектору руху колісничих // Проблеми гірничої археології. Матеріали V-го Картамиського польового археологічного семінару. – Алчевськ: ДонДТУ, 2007.

177. Павленко Ю. В. Первісність, первісне суспільство // Енциклопедія історії України : у 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. - Т. 8. - К.: Наукова думка, 2011.

178. Панафідін І.О. Справедливість і війна: проблема поєднання // Актуальні проблеми духовності. - Кривий Ріг, 2012.

179. Паталах О. Від Січі до Чорномор'ї. Запорозьке та чорноморське козацтво в російсько-турецьких війнах другої половини XVIII ст. – К.: Темпора, 2020.

180. Плахонін А. Г. Ковуї // Енциклопедія історії України : у 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. – Т. 4. - К. : Наукова думка, 2007.

181. Приходнюк О. М. Пеньківська культура // Енциклопедія історії України : у 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. – Т. 8. - К. : Наукова думка, 2011.

182. Руденко Ю., Путята Д. та ін. У вогняному кільці. Оборона Луганського аеропорту. - Х.: Фоліо, 2018.

183. Русина О. В. Україна під татарами і Литвою / За заг. ред. В. Смолія. НАН України. Інститут історії України. - К.: Альтернативи, 1999.

184. Русяєва А. С. Мітрідат VI, Мітрідат Євпатор // Енциклопедія історії України : у 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. – Т.6. - К. : Наукова думка, 2009.

185. Савченко В. А. Махно. – Харків: Фоліо, 2005.

186. Себта Т. М. Райхскомісаріат Україна // Енциклопедія історії України : у 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. – Т. 9. - К. : Наукова думка, 2012.

187. Сергійчук В. І. Неусвідомлення України. Ставлення світу до української державності: погляд у 1917 -1921 роки з аналізом сьогодення. - К., 2002.

188. Сергійчук В. І. Жердівські статті 1659 // Українська дипломатична енциклопедія : у 2 т. / Ред. кол.: Л. В. Губерський (голова) та ін. – Т. 1. - К. : Знання України, 2004.

189. Соболь І. І. Особливості організації влади та управління Райхскомісаріату "Україна" // Публічне урядування. - № 3. - 2016.
190. Солдатенко В. Ф. Українське питання у структурі міжнародних відносин напередодні Першої світової війни // Українська дипломатична енциклопедія : у 2 т. / Ред. кол.: Л. В. Губерський (голова) та ін. – Т. 2. - К. : Знання України, 2004.
191. Симоненко О. В. Сармати // Енциклопедія історії України : у 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. – Т. 9. - К. : Наукова думка, 2012.
192. Сирінська О. «Україна без Кучми»// Політична енциклопедія. Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. - К.: Парламентське видавництво, 2011.
193. Сорокіна С.А. Кам'яні навершя булав доби енеоліту та бронзи (на основі колекції Національного музею історії України). // Магістеріум. Археологічні студії. - №20. - 2005.
194. Тоїчкін Д. В. Середньовічний меч як традиційна ознака військово-лицарського стану на українських землях // «Військово-історичний альманах», 2013.
195. Україна і Світ. - Т.2. - К.: КВІЦ, 2009.
196. Українська радянська енциклопедія: у 12 томах / За ред. М. Бажана. - 2-ге вид. - К.: Головна редакція УРЕ, 1974 -1985.
197. Фіалко О. Є. Могили скіфських амазонок: типологія та конструктивні особливості // Археологія і давня історія України. – Вип. 2(39). – 2021.
198. Частій Р. Степан Бандера. - Харків : Фоліо, 2009.

199. Черняков І. Т. Кімерія, Кімерійська земля (країна) // Енциклопедія історії України.- Т. 4. – К., 2007.
200. Чобіт Д. Українська Волинська держава XIV—XV століть // Пам'ятки України: національна спадщина. - № 1 (6—7). - 2017.
201. Шайкан В. О. Колабораціонізм на території рейхскомісаріату Україна і військової зони в роки Другої світової війни. Інститут історії України НАН України.- Кривий Ріг: Мінерал АГН України, 2005.
202. Енциклопедія історії України / Редкол.: В. А. Смолій та ін. НАН України. Інститут історії України. – Т. 4. - К.: Наукова думка, 2007.
203. Юренко С. П. Гуни // Енциклопедія історії України : у 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. – Т. 2. - К. : Наукова думка, 2004.
204. Ющенко В. Недержавні таємниці: нотатки на берегах пам'яті // Розмова Віктора Ющенка з Олександром Зінченком (літ. запис). - Харків, Фоліо, 2014.
205. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. - К., 2006.
206. Ясь О. Темпоральності війни. Сучасна російсько-українська війна на перехрестях історичного часу / За ред. В. Смолія. НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2024.

Інформаційні ресурси:

1. Бібліотека Гумер - гуманітарні науки. Режим доступу: <http://www.gumer.info>
2. Національна бібліотека ім. В. Вернадського [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://nbuv.gov.ua/>.

3. Бібліотека військової історії. Режим доступу:
<http://resource.history.org.ua/item/0018056>
4. Український історичний журнал / Національна академія наук України, Інститут історії України НАН України, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України [Електронний ресурс]. - Режим доступу:
<http://uhj.history.org.ua/uk/archive>
5. Система дистанційного навчання СНУ ім. В. Даля –
<http://moodle.snu.edu.ua/>
6. Сайт №2 системи дистанційного навчання СНУ ім. В. Даля –
<http://moodlesti.snu.edu.ua/>

Навчальне видання

**НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ ПОСІБНИК
З ДИСЦИПЛІНИ «ІСТОРІЯ ВИНИКНЕННЯ КОНФЛІКТІВ
НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ»**

для здобувачів III освітнього ступеня «PhD»

за освітньою програмою

«ІСТОРІЯ ТА АРХЕОЛОГІЯ»,

спеціальності В9 «Історія та археологія»

(Електронне видання)

Укладач:

Юрій Михайлович Бровендер

Оригінал-макет Ю.М.Бровендер

Підписано до друку __. __. 202__.

Формат 60x84 1/16. Папір типогр. Гарнітура Times.

Друк офсетний. Умов. друк. арк. __. Обл.-вид. арк. __.

Тираж __ екз. Вид. № __. Замов. № __. Ціна договірна.

Видавництво Східноукраїнського національного університету
імені Володимира Даля

Свідоцтво про реєстрацію: серія ДК № 1620 від 18.12.03 р.

Адреса університета: вул. Іоанна Павла II, 17

м. Київ, 01042, Україна e-mail: vidavnictvosnu.ua@gmail.com